

117.1759

22

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

96. évfolyam

1980

1338

1

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA

REVUE DE L'ACADÉMIE

I. OSZTÁLYÁNAK

HONGROISE DES SCIENCES

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

96. ÉVF. 1980/1. SZ.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társzerkesztő)

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14—16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Elfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Elfizetési díj: 80 Ft. Elfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111—010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185—680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratosokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatra szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrekktúra visszaküldésével egy időben.

HA 1759

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

1980.

XCVI. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

MÁTRAI LÁSZLÓ (a szerkesztő bizottság elnöke), KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő),
HAVASI ZOLTÁN (társszerkesztő), V. KOVÁCS SÁNDOR, MEZEY LÁSZLÓ, REJTŐ ISTVÁN,
TARNAI ANDOR

AKADÉMIAI KIADÓ

A NÉVMUTATÓT ÉS A TARTALOMJEGYZÉKET
ÖSSZEÁLLÍTOTTA

JUHÁSZ MÁRTA

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Bitskey István</i> : Irodalompolitika Bethlen Gábor és a két Rákóczi György udvarában	1
<i>Borsa Gedeon</i> : Az első, aranyfestékekkel készült nyomtatvány és annak magyar vonatkozásai	217
<i>Lengyel András</i> : Bajcsy-Zsilinszky Endre és a „Magyarország” kapcsolatához (1935–1936)	370
<i>Mészáros István</i> : Az 1777-i és az 1806-i Ratio Educationis tankönyvei	350
<i>Sáráné Lukátsy Sarolta</i> : Móra Ferenc könyvtárigazgatói tevékenysége	33
<i>Szentimrei Mihály</i> : Közművelődési könyvtár Sárospatakon a reformkorban	15
<i>Szentmihályi János</i> : Egy könyvtárosi életpálya és tanulságai (Emlékezés Kózhalmi Bélára)	109
<i>Szlatky Mária</i> : Magyar nyelvű, kéziratos orvosló könyvek a 17. századból	131
<i>Turczel Lajos</i> : A csehszlovákiai magyar irodalom visszhangja a két világháború közötti magyarországi szocialista sajtóban	149
<i>Varga Sándor</i> : Petrik Géza Magyarország bibliográfiája 1712–1860. című munkájának kiadástörténete	264
<i>Vásárhelyi Judit</i> : A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai. I. Náprági Demeter könyvtára	117
<i>Vásárhelyi Judit</i> : A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai. — II. Az „erdélyi” gyűjtemény. — III. Győri könyvtulajdonosok	230
<i>Vásárhelyi Judit</i> : A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai. IV. Egyéb, sem Erdélyhez, sem Gyórhöz nem kapcsolható hazai személyiségek könyvei	325

KÖZLEMÉNYEK

<i>Borsa Gedeon</i> : Az 1519. évben nyomtatott Gellért-legenda	377
<i>Csapodiné Gárdonyi Klára</i> : Ismeretlen korvina-ősnymtatvány Uppsalában	280
<i>Dán Róbert</i> : Tótfalusi Kis Miklós grúz betűi	396
<i>Erdélyi Ilona, T.</i> : „Rablókiadás”, szerzői jog és könyvvárosi morál 1847-ben	288
<i>Fekete Csaba</i> : Mikor került a könyvtárba? A provenientia sajátosságai a Debreceni Református Kollégium régi állományának két kötetével kapcsolatban	52
<i>Fried István</i> : A magyarországi bolgár nyomtatványok	165
<i>Fukász György</i> : Könyvet gyűjtő munkásokról	175
<i>Gömöri, György</i> : Magyar szerzők művei a XVI. század végi Angliában	391
<i>Hegyi Ferenc</i> : Klohammer János 18–19. századi geometra-hidraulika könyvtára	60
<i>Indali György</i> : Jankovich Miklós előfizetési felhívása tervezett bibliográfiája tárgyában	163
<i>Jegorov, Jevgenyij</i> : Szabó Ervin dedikált művei egy moszkvai könyvtárban	294

<i>Kőhegyi Mihály</i> : A kecskeméti könyvtár és múzeum önállósulásának története egy Móra-level tükrében	69
<i>Lengyel András</i> : Adalék a hódmezővásárhelyi birtokos parasztság olvasási gyakorlatához (1914–1915)	72
<i>Madas Edit</i> : Egy 15. századi karthauzi kórus-lectionarium töredékei az Egyetemi Könyvtárban	156
<i>Madas Edit</i> : A kódex-lapok írástükrének geometriai arányai	385
<i>Miskolczy Ambrus</i> : A bécsi Állami Nyomda román könyvkiadási tervei az 1840-es években	56
<i>Soltész Zoltánné</i> : A 16. századi nyomdász-anonymitás okairól, újabban meghatározott Peypus-nyomtatványok alapján	42
<i>Szabó András</i> : Teleki Pál (1677–1731) emlékkönyve	282
<i>Szabó András</i> : Adatok a vizsolyi nyomda történetéhez	394
<i>Szemző Piroska, D.</i> : Díszpolgárság egy album kiadásáért	168
<i>Szilágyi Ferenc</i> : A Magyar Athenas 1787-re tervezett bővített új kiadásáról	159

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

<i>Barcza József</i> : Melius utalásai egy elveszett könyvére (Várad, 1566.)	296
<i>Borsa Gedeon</i> : 1596. évi bártfai „Neue Zeitung” és más korabeli magyar vonatkozású tudósítások	76
<i>Borsa Gedeon</i> : A vimpáci ferences nyomda és annak újabb terméke 1595-ből	178
<i>Szabó Géza—Szelestei N. László</i> : Töredékek Csáktornyai János műhelyéből (Debrecen, 1593.)	301
<i>Takács Béla</i> : Az ismeretlen 1699-es debreceni kalendárium	309

FIGYELŐ

<i>Ferenczi László</i> : 25 éves a Studies on Voltaire	93
<i>Haiman György</i> : Tipográfus találkozó Keszthelyen	90
<i>Kókay György</i> : A magyar sajtótörténet kettős jubileuma	186
[<i>Lengyel András</i>] <i>L. A.</i> : Bálint Sándor (1904–1980)	399
<i>Lengyel András</i> : Periszkóp 1925–1926.	403
<i>Sobolewska, Elżbieta</i> : A lengyel Széchényi Ferenc	401
<i>Staud Géza—Kilián István—Varga Imre</i> : A hazai iskoladramák feltárása	199
<i>Staud Géza</i> : Nemzeti Játékszíni Tudósítás	399
<i>Sziklay László—Fülöp Géza</i> : A magyar sajtó története I. 1705–1848.	187
<i>Tapolcainé Sáray Szabó Éva</i> : A tatabányai Szinnyei Kör	92

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyvtörténeti szakirodalom 1979-ben. Összeáll. <i>Heltai János</i>	405
--	-----

S Z E M L E

Van der Heide, A.: Hebrew Manuscripts of Leiden University Library. Leiden, 1977. (<i>Scheiber Sándor</i>)	212
Belifante, J. C. E.: Joods Historisch Museum — Jewish Historical Museum. Haarlem, 1978. (<i>Scheiber Sándor</i>)	317
Benda Kálmán: Emberbarát vagy hazafi? Bp. 1978. (<i>Hopp Lajos</i>)	205
Bitskey István: Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi. Bp. 1979. (<i>Kibádn István</i>)	99
Dán, R.: Accumulated Index of Jewish Bibliographical Periodicals. Bp. 1979. (<i>Scheiber Sándor</i>)	105
Ein kurzweilig lesen von Dil Ulenspiegel. Hasonmás kiad. Leipzig, 1979. (<i>Soltész Zoltánné</i>)	212
Fülöp Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp. 1978. (<i>Hopp Lajos</i>)	96
Haiman György: A Kner család és a magyar könyvművészet. Bp. 1979. (<i>M. Varga Mária</i>)	313
Kovács, Elisabeth: Ultramontanismus und Staatskirchentum im Theresianisch-jose- phinischen Staat. Wien, 1975. (<i>Rosdy Pál</i>)	210
Krúdy Gyula. Bibliográfia. 1892—1976. Összeáll. Gedényi Mihály. Bp. 1978. (<i>Széles Klára</i>)	208
Kun, Éva: Die Theaterarbeit von Sándor Hevesi. Ungarns Beitrag zur Reform des europäischen Theaters im 20. Jahrhundert. München, 1978. (<i>Staud Géza</i>) ...	209
Mały słownik pisarzy węgierskich. Warszawa, 1977. (<i>Csapláros István</i>)	318
Melius Péter: Herbarium. Bev., Szabó Attila. Bukarest, 1979. (<i>Szlatky Mária</i>) ...	316
Mercurius Veridicus 1705—1710. Bev. és jegyz. Benda Kálmán. Ford. Kenéz Győző. Bp. 1979. (<i>Hopp Lajos</i>)	310
A Mindenes Gyűjtemény repertórium 1789—1792. Összeáll. Tapolcainé Sáray Szabó Éva. Tatabánya, 1979. (<i>Fülöp Géza</i>)	206
Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1974/1975. Bp. 1978. (<i>Tóth András</i>) ...	97
Polányi Károly 1886—1964. Bibliográfia. Szerk. Bóna Márta. Bp. 1979. (<i>L. A.</i>) ...	103
Sammler, Fürst: Gelehrter Herzog August zu Braunschweig und Lüneburg 1579— 1666. Braunschweig, 1979. (<i>Vásárhelyi Judit</i>)	103
Škafar, Ivan: Bibliografija prekmurskih tiskov od 1715 do 1919. Ljubljana, 1978. (<i>Fried István</i>)	106
Takács Béla: A sárospataki nyomda története. Bp. 1978. (<i>Heltai János</i>)	101
Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Bukarest, 1979. (<i>Körmendy Kíngá</i>)	311

NÉVMUTATÓ

- Abafi-Aigner Lajos 265, 266, 278
 Ábel Jenő 158
 Abrahamides, Izák 130
 Ábrányi Emil 319
 Ábrányi M. István 285
 Achenwall, Gottfried 361
 Ács Gedeon 19
 Acsády Ignác 340
 Ádám Mihály 290
 Adelung, Johann Christoph 65, 67, 285
 Ady 72, 111, 152, 320
 Agens Nagy Sámuel 162
 Ágost, I. (választéfejedelem) 44
 Ágoston, Szent (Augustinus Aurelius) 127, 157, 158, 346
 Agricola 127, 246
 Aistleitner József 118, 246, 263
 Aiszkhülosz 94
 Alaghy György 394
 Alaghy János 394
 Alaghy Judit 394, 395
 Alaghy Menyhért 394, 395
 Alantsee, Lukás 43
 Alberti, Leon Battista 281
 Albertus Magnus 130, 132
 Albinus, Bernhardus 286
 Albó, József 299
 Albu, Corneliu 318
 Albu, N. 58
 Alszegehy Zsolt 199, 350
 Alszegehy Zsoltné 200, 203
 Alvarez, Emanuel 352, 355, 362, 363, 366
 Alvinci Péter 3—5, 7—9, 99
 Amade László 319
 Amann, Klaus 406
 Ambrosius 244
 Ambschell, Antonius 68
 Andersen (Hans) 38
 Andics Erzsébet 59
 András Edit 407
 Andrásfi Gyula 408
 Andreánszky István 149, 151
 Andreas Pannonius 158
 Andreas (praepositus Chasmensis) I. Csézi András
 Andrzejewski 320
 Angelio, Pietro 234
 Angyalfi András 24
 Anna (királynő, II. Ulászló felesége) 383
 Antal Lajos 406
 Anti János 28
 Antonius 127
 Ányos Pál 319
 Apáczai Csere János 4, 11, 131, 132, 146
 Apafi Mihály, II. 285, 287
 Apophthegmata 246
 Appianus 127
 Apponyi Antal György 403
 Apponyi Rudolf 98
 Apponyi Sándor 77, 79, 82—89, 98
 Áprily 320
 Aquinoi Szent Tamás 100, 127, 129
 Aragoniai János 159
 Arany János 74, 75, 173, 290, 320
 Arany László 173
 Arányi Erzsébet 144
 Aranyszájú Szent János I. Joannes Chrysostomus
 Arató Endre 192
 Aratus 280
 Archipenko 403
 Aristotelész 127, 129, 246, 325, 345, 349
 Arndt, Johann 105
 Arnold, Matthew 94
 Athanasius 127, 244
 August (herceg) 103—105
 Augustinus I. Ágoston
 Avicenna 146, 263
 Babóthy (Babodi) Balázs 377, 378, 381, 382
 Babóthy család 325
 Babudinus Pannonius, Blasius I. Babóthy Balázs
 Bacher Vilmos 106
 Bácsmegyei György 325
 Baditz Ottó 174
 Badirx 94
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 370—376
 Bajor Gizi 210
 Bajtay Antal 60
 Bajza József 25, 26, 191, 197, 321, 400, 408
 Bakács István 333
 Bakócz Tamás 381, 382, 406
 Bakos József 28
 Baktsi László 28
 Balásfi Tamás 9

- Balassa Brunó 350
 Balassa István 127, 345
 Balassi Bálint 2, 301, 304—308
 Balázs Béla 314
 Balázs István 24
 Bálint Sándor 399
 Balku Mihály 285, 287
 Balla Antal 65
 Ballagi Aladár 78, 79, 82, 85, 86
 Balogh Edgár 320
 Balogh Ferenc 55, 296
 Balogh Jolán 222
 Baloghy István 165
 Balsaráti Vitus János 133
 Balzac 93
 Bán Imre 4, 10, 13
 Bánáti Oszkár 153, 154
 Bandkie 401
 Bánffi Losonci Ferenc 392, 393
 Bánffy Miklós 210
 Banfi, Florio (= Holik Flóris) 377, 381, 382
 Bánki Gyula 410
 Bányai János 408
 Bányai Pál 153
 Barabás Gyula 151
 Barabás Miklós 175
 Barakonyi Borbély Márton 135
 Baranyai Julia 19
 Barcsay Abrahám 320, 322
 Barcza József 8, 9, 296—301, 406
 Barczafalvi Szabó Dávid 17
 Barit, G. 57, 58
 Barlay Ö. Szabolcs 410
 Baross Gábor 267
 Baróti Dezső 407
 Baróti Szabó Dávid 16, 206
 Barr 93
 Barta András 209
 Barta Lajos 153
 Bartalus István 170
 Bartha Lajos, ifj. 409
 Bartholomaeides, Joannes Ladislaus 242
 Bartoniek Emma 6
 Basire, Isaac 410
 Basta 87, 237
 Bata Imre 408
 Batári Gyula 408, 411
 Báthori András 118, 230, 231, 234
 Báthori Gábor 3, 4, 6, 119
 Báthori István, ecse di 342, 392, 394
 Báthori István (somlyói) 5, 6, 126, 234, 244
 Báthori Kristóf 234, 349
 Báthori Miklós 349
 Báthori Zsigmond 82, 84, 118, 230, 234, 393
 Bátorkeszi F. János 285
 Batsányi (János) 197, 207
 Batowski, Henryk 321
 Batta Pál 20
 Batthyány, Boldizsár 410
 Batthyány Ervin 110
 Batthyány Ferenc 130
 Batthyány József 211
 Baumann, Walter 43
 Bawmann, Georgium 85, 86
 Bayer József 199
 Beatrix (királyné, I. Mátyás felesége) 159, 220, 222, 223
 Beckmann, H. 286
 Beda 127, 158
 Bedy Vince 117, 247, 249, 250, 252, 254, 259, 260, 327
 Beimel József 289, 291
 Bekes Gáspár 342
 Bél Mátyás 188, 354, 358, 363, 367
 Béládi Miklós 408
 Belidor, B. J. 65, 67, 69
 Belifante, J. C. E. 317—318
 Belnay 205
 Benczur Béla 175
 Benczur Gyula 173, 174
 Benda Kálmán 1, 3, 44, 101, 186, 187, 205, 298, 300, 309, 310, 407
 Bendefy László 63
 Benedek Marcell 210
 Beniczkyne Bajza Lenke 73—75
 Benkő József 162
 Benkő Samu 159, 161
 Benzing, Josef 44, 47
 Beöthy Zsolt 170, 274, 319
 Bercsenyi (Miklós) 310
 Berczeli Károlyné 98, 200, 400
 Berczky László 110
 Beregszászi 127
 Beregszászy Nagy Pál 17
 Berg, Adam 82
 Berkeszi István 166
 Berkó Sándor 149, 153
 Berlász Jenő 97, 117, 410
 Bernát, Szent 55
 Bernáth (alispán) 16
 Bertramus, Antonius 393
 Berzeviczy Albert 174, 274
 Berzeviczy család 400
 Berzeviczy (Gergely) 205
 Berzeviczy Vince 399, 400
 Berzsényi Dániel 98
 Besler, G. 51
 Bessenyei (György) 16, 205, 320
 Besterman, Theodore 93—95
 Bethlen Gábor 1—14, 80, 81, 88, 89, 118, 180
 Bethlen István 11
 Bethlen Mihály 283—285
 Bethlen Miklós 283, 288, 319
 Beythe András 131, 135, 137, 138, 143
 Beythe István 345
 Bezdán Sándor 411
 Bezdechi, Ștafan 318
 Bèze, Theodore 127, 391
 Biasini Mariska 174
 Bibó István, id. 411
 Bienkowska, Danuta 318
 Bion, J. Th. 65
 Bion, Nic. 65, 67
 Birkás Endre 98
 Bíró György 53
 Bíró Margit 396

- Bíró Mihály 409
 Bíró Zoltán (álnév) l. Fábry Zoltán
 Bisztray Gyula 119
 Bitskey István 1—14, 99—101
 Bittó Titusz 62, 64
 Björkbom, Carl 396—398
 Blandrata György 299
 Blasius Gregius 236, 244
 Blau Lajos 106
 Bloch Mózes 106
 Blumgrund Naftáli 106
 Bobalius, Franciscus 326
 Bocatius János 4
 Bock, Hieronymus 133
 Bock, Michael 304, 307, 308
 Boeskaï István 1—4, 6, 14, 88, 118, 119, 180
 Bod Péter 159—163, 394
 Bóday Pál 34, 38, 71, 408
 Bodnár István 149
 Bodó János 67
 Boehmer 51
 Bohatta 158
 Boileau 94
 Bojti Veres Gáspár 4, 6
 Bondor József 92
 Bonfini 346
 Bongarsius 263
 Bónis György 381
 Bonneville 94
 Borbíró Virgil 329
 Boris, Bálent 406
 Bornemisza Boldizsár 230
 Bornemisza Péter 306—308
 Boros Dezső 173
 Borovszky Samu 54, 166, 381
 Bors Gedeon 76—89, 98, 113, 131, 178—
 185, 217—229, 277, 297, 301, 302, 305,
 377—384, 395, 406, 407, 410
 Borsody István 152
 Borsos Péter 244
 Borsos Sebestyén 236
 Bortnyik Sándor 403
 Borzsák István 16
 Bos, Lambertus 365
 Bote, Hermann 213
 Botero 263
 Botta István 317
 Bottaglia 94
 Boxbart, Johann 65
 Böcker, Johann Heinrich 287
 Böhl, Eduard 298
 Bölöni Farkas 30
 Bölöny József 411
 Börzsönyi Literatus Máté 333
 Brahm, Albert 68
 Bráncsai 403
 Braun (báró) 402
 Braun, T. E. D. 94
 Brecht 210
 Bredenburg, Johannes 286
 Brenz, Johannes 217
 Brewer 101
 Brodarius 318
 Brody Henrik 106
 Brook 210
 Brumfitt 93, 94
 Brun, Marcelin Aimé 217
 Brunfels, Otto 133
 Brutus János Mihály 244
 Bubnich Mátyás 263
 Budai Ézsaiás 16, 52
 Budai Parmenius István 391
 Buday György 315
 Buday Jenő 409
 Bullinger 298, 300, 301
 Bunyitay Vince 381
 Burchard de Volder 286
 Burgio, Antonio 383
 Burján Pál 24
 Burmann, Peter 286
 Busa Margit, V. 98, 200, 203
 Buxtorfius, Johannes Jacobus 287
 Buzinkay Géza 408
 Büchler Adolf 105, 106
 Büsch, Johann Georg 357
 Cabanes Bazil 326
 Calixt, Georg 105
 Callmer, Christian 281, 282
 Calvin, I. Kálvin
 Campegius Vitringa 284, 286, 287
 Canisius 99, 344
 Carpe Mihály 67
 Cartagena 262
 Čaplovič, Ján l. Csaplovics János
 Casoni, Guido 377
 Cecilia Renata (osztrák főhercegnő) 9
 Cellières, Laurent de 364
 Cendrars, Blaise 403
 Ceppan, Oskár 192
 Cézanne 149
 Chłędowski, Casimir von 378
 Chompré, Pierre 362, 363, 365
 Chrobák, Dobroslav 192
 Chrysostomus l. Joannes Chrysostomus
 Cicero 218
 Cicogna, Emmanuele Antonio 377, 382
 Clausberg 65
 Clemens (episcopus Severiensis) l. Gyulai
 Kelemen
 Clichtoveus 246
 Coccejus, H. 286
 Coccejus, Samuel 286
 Cocteau, Jean 403
 Coelius Gergely 263
 Collijn, Isak 280
 Colonia, Dominicus de 365, 366
 Comenius 12, 13, 101, 368
 Congden, Lee 103
 Copinger 225, 229
 Cordus, Valerius 134
 Cornea, P. 57, 58
 Corsini 65
 Coster, Charles de 213
 Craig 210
 Cresbia b. Izsák Ha-Nakdan 317

- Csáder László 153
 Csáki Miklós 382
 Csáktornyai János 301—308
 Csáky Tivadar 399, 400
 Csanádi János 392
 Csanda Sándor 405
 Csaplovics János 191
 Csapodi Csaba 219, 220, 222, 263, 305, 345
 Csapodiné Gárdonyi Klára 280—282
 Császár Elemér 199
 Cseh (Boehm) Márton 131
 Csengeri K. L. Péter de Várad 285
 Csengery Antal 319
 Csepcsányi János 345
 Cserei Mihály 284
 Cserépfalvy Imre 407
 Csétényi János 263, 345
 Csézi András 378, 381, 382
 Csik Mihály 411
 Csiky Gergely 171, 320
 Csinszka (Bonca Berta) 320
 Csohány 16
 Csók István 174, 175
 Csokonai Vitéz Mihály 16, 17, 26, 407
 Csoma Mihály 20, 28
 Csonka Csaba 408
 Csontos János 344
 Csulák Mihály 409
 Csüry István 407
 Culley, G. R. 94
 Curtius 5
 Cygielska-Guttman, Elżbieta 318
 Cyprián, Bazylík 319
 Cyprianus 127, 344
 Cyrillus 127
 Czakó Ambró 112
 Czakó Zsigmond 26
 Czellárné Csiba Judit 346, 406
 Czirbusz Géza 166
 Czögler Kálmán 36
 Czuczor Gergely 26, 319, 369
 Czwittinger 160, 163

 Dachs, Karl 218
 Dallos László 151
 Dan, O. M. 318
 Dán Róbert 101, 105, 106, 299, 396—398, 407, 410
 Danckelmann, Eberhard Christoph 284, 286
 Dániel Arnold 110
 Daniss Győző 408
 Darabos Ferenc 345
 Darabos Pál 411
 Darjes 65
 Darkó (István) 152
 Darmay Viktor 319
 Darmstadt, József van 318
 Darvas József 150, 151, 155
 Datschitz, Georg Jacob von 86
 Daubmann, Hans 44
 Dávid Ferenc 298—300, 123
 Dávid Károly 171
 Debreceni Szappanos János 3
 Debreczeni István 285
 Decsi Czimor János, Baranyai (Joannes Deczius) 392, 393
 Dedec (Dedek) Crescens Lajos 159
 Dee, John 410
 Delagardie, Magnus Gabriel 281
 Delisle, Léopold 109
 Demkó Kálmán 134
 Denis, Michael 109
 Derecskei János 244, 246
 Dersffy István 133
 Dersffy Orsolya 395
 Dersffy Potentia 133
 Dersi Tamás 187, 194
 Déry Tibor 403
 Déryné 400
 Désfalvi Simon Mihály 285
 Desseffy Aurél 197
 De Tournadre 37
 Dévai Csáki Miklós 285
 Dezsényi Béla 186, 187, 194, 195
 Diadochus, Proclus 280
 Diderot 210
 Diehl, Robert 224
 Dienes László 109—112
 Dienes Sámuel 360
 Dilbaum, Samuel 78
 Dimién Pál 285
 Dimitrescu, D. 398
 Diodoros Siculus 127
 Diószegi G. Mihály 285
 Diószegi P. Sámuel 285
 Dioszkorides (Dioscurides, Pedanius) 132, 133, 156
 Dlohulczky János 62, 63
 Dobrossy István 408
 Dobrowsky Ágost 274, 275, 278
 Doby Ferenc 170
 Domanovszky Sándor 16
 Dózsa 382, 383
 Döbrentei Gábor 26, 197
 Dömötör Tekla 199, 203
 Dörnyei Sándor 113
 Drábik Miklós 13
 Drachen, Johan 51
 Draconites, Johann 43, 46
 Draskovich Ádám 345, 346
 Draskovich Mátyás 260, 263
 Drauth, Simon 285
 Dresser, Mattheus 395
 Dokoupil, Vladislav 228
 Duchon Menyhárt 101
 Duczynska Ilona 103
 Dugonics András 60
 Dumas (père) 72
 Duse 210
 Dusich Mátyás 263
 Dümmerth Dezső 188, 200
 Dürer, Albrecht 81, 87

 Ebeczky Imre 345
 Ebeczky Sámuel 310
 Ebert, Friedrich Adolf 109, 164

- Ebert, Johann Jakob 356
 Eckhardt Sándor 2, 10, 246, 304, 307, 308,
 342, 395
 Eckstein Fridrik 192
 Ecsedy Judit, V. 98, 102
 Égető Péter 73—75
 Eggenberger József 24
 Ehinger, Elias 218
 Eisler Mátyás 106
 Elek László 407
 Eleonóra (királyné, I. Ferenc francia király
 felesége) 46, 51
 Éles Csabáné 411
 Ellend József 19
 Ember Pál 394
 Emericus, Franciscus 156
 Emich Gusztáv 166, 288, 289, 291—294
 Entz Géza 163
 Enyedi István 283, 285
 Enyedi Sándor 400, 408
 Eötvös József 72—75, 167
 Eötvös Loránd 274
 Erasmus 122
 Erdélyi Balázs 410
 Erdélyi Ilona, T. 187—190, 195, 197, 294
 Erdélyi János (1814—1868) 17, 21, 24,
 102, 195, 197, 289, 291, 293, 294, 320
 Erdélyi János (1913—) 90
 Erdélyi Pál 410
 Erdődy József 402, 403
 Erkel Ferenc 175
 Ernest István 151
 Erzsébet (királyné, Albert király felesége)
 181
 Estei Hippolit 280
 Esterházy Antal 310
 Esztegár László 410
 Eszterházi Dániel 345
 Eszterházy Ferenc 69
 Eszterházy Miklós 395
 Ettinger Alajos 60
 Eulenspiegel, Till 212—214
 Eyczyng, Erasmus 260
- Fabó András 333, 339, 341, 395
 Fabri, Joannes 345
 Fábry Zoltán 149, 150, 153, 403
 Falcutius, Nicolaus 156
 Fallenbüchl Zoltán 61, 62, 64, 97
 Faludi Ferenc 406
 Farkas András 406, 409
 Fauntenus 234
 Fáy András 26, 321
 Fazakas József 308
 Fazekasné Sin Gyöngyi 410
 Feger, Theobald 219—223, 229
 Fegyverneki Izsák 391, 392
 Fehér Ferenc 154
 Féja Géza 370
 Fejér György 197, 408
 Fekete Csaba 52—56
 Felbinger, Ignaz 359
 Félegyházi Tamás 345
- Felvinczi György 131, 142
 Fényes Elek 292
 Fényes Samu 103
 Fenyő István 187, 188, 190, 195, 197, 198,
 408
 Fenyvessiné Góhér Anna 69
 Ferdinánd, I. (magyar király és német—ró-
 mai császár) 178, 364, 368, 394
 Ferdinánd, II. (magyar király és német—ró-
 mai császár) 126
 Ferenc, I. (francia király) 46
 Ferenc, I. (magyar király) 191
 Ferenc, II. (német—római császár) 368
 Ferenc József 172
 Ferenczffy János 263
 Ferenczi Géza 113
 Ferenczi László 93—95
 Ferenczi Zoltán 109, 273
 Ferenczy Béni 403
 Ferenczy István 18
 Ferenczy József (1799—1873) 18
 Ferenczy József (1855—1928) 186, 187, 194
 Fernel, Jean François 132
 Feszti Árpád 74, 174
 Fetherstone, Christopher 392
 Fialowski Lajos 316, 317
 Field, Richard 391
 Filep Ottó 280
 Filon 74
 Fináczy Ernő 199, 350, 358
 Finkey Ferenc 18
 Firmicius, Julius 280
 Fischhof Ágota 36
 Fitos Vilmos 411
 Fitz József 43, 109, 113, 219, 220, 222, 276
 Flammarion 73, 74
 Flaubert 95
 Fodor Adrienne 158
 Fodor Péter 411
 Fogel József 222
 Fontius, Bartholomaeus 281
 Forbáth Imre 149, 152
 Forgách Ferenc 130
 Forgách Imre 345
 Forgách Mihály 392
 Forster Gyula 266
 Földes Jolán 319
 Földi János 319
 Fraknói Vilmos 158
 Franciscus Niger, Pescennius 280
 Francken, Johann 82
 Franckenberg (bíboros) 211, 212
 Frank Adám, ifj. 285
 Frank Tibor 98
 Franke Pál 265, 275
 Frankenburg Adolf 197
 Frankovith Gergely 131, 132
 Freüdhoffer József 63
 Fried István 98, 168, 407
 Friedrich Vilmos 270
 Frigyes, III. (német—római császár) 181
 Frigyes, III. (porosz király) 284
 Frisnyák Sándor 409

- Fritjofsson, Ebbe 280
 Fuchs, Leonhard 132, 133
 Fuerst család 178
 Fuggerek 76
 Fuhrmann Andor 168
 Fukász György 175—177
 Fulea, M. 57—59
 Futala Tibor 410
 Fülel Tamás 344
 Fülöp Géza 96—97, 193—199, 206, 208, 411
 Füves Ödön 406

 Gaál Gábor 409
 Gábor Sándorné 408
 Gáborjáni Kövér Tóbiás 262, 349
 Gábrriel József 166
 Galambos Ferenc 410
 Gale, Roger 286
 Galenus 146, 317
 Galliani, R. 94
 Gams, Pius Bonifácus 126, 247, 332, 336, 337, 339, 340, 342, 343
 Gárdonyi Albert 271
 Gárdonyi Géza 72, 74, 75
 Gatterer, Johann Christoph 361
 Gedényi Mihály 208, 209
 Geldner, Ferdinand 220, 225—227
 Gelei Katona István 4, 11, 12
 Gellért, Szent (püspök) 377, 381—383
 Gellius 127, 246
 Genebrandus, Gilbertus 299
 Geréb Zsófia 409
 Gereblyés László 149, 150, 155
 Géresi Kálmán 52, 54, 55
 Gergely, Szent (pápa) 157, 158
 Gergely Pál 287, 405, 408
 Gergely Sándor 150, 155
 Gerhardt, Klaus W. 217, 229
 Gesner, Konrad 42
 Gessner 359
 Ghibu, O. 58
 Gilissen, Léon 385, 386, 388—390
 Gnirrep, W. K. 396
 Goethe 26, 315
 Golb, N. 318
 Goldziher Ignác 106, 274, 286
 Goll, Ivan 403
 Gombáné Lábos Olga 6
 Gombócz Endre 137, 317
 Gombocz Zoltán 274
 Gosztonyi János 244
 Gotkiewicz, Marian 321
 Gottzmeister, Johannes 285
 Göcsei Imre 350
 Göllner, Karl 78, 79, 80, 82—86
 Gömbös Gyula 373, 374, 376
 Gömöri, György 381—393, 410
 Göring 373
 Götze, Alfred 42
 Grabowski, Ambroży 401
 Gradnay Thomas de Jazka 345
 Graeve, Johann Georg 286

 Grainville-Berker 210
 Granzfried Salamon 106
 Gratianus 127
 Gravesande 65
 Greguss Ágost 171, 319
 Grigely József 366, 367
 Grimm Gusztáv 275
 Gró Lajos 153
 Gronovius, Jacobus 286
 Grosman (könyvkereskedő) 24
 Grünberg, Karl 294, 295
 Grünhut Lázár 106
 Grüninger, Johann 213
 Grynaeus, Johann Jacob 391, 396
 Gucher Ottó 34
 Guldenmund, Hans 44
 Gulyás József 17
 Gulyás Pál 109, 112, 115, 163, 344, 345
 Gustavus Selenus (álnév) I. August
 Gutenberg 76, 117, 221, 229
 Gutgesell, David 77, 78
 Gyongyos, Paulus 212
 Gyöngyösi Árva Pál 285, 286
 Gyöngyösi István 161
 Gyöngyösi János 329
 György, III. (angol király) 219
 György József 20
 Gyóry (Dezső) 152
 Gyulafi Lestár 244, 262
 Gyulai Kelemen (püspök) 378—383
 Gyulai Pál (P. Julianus) 230, 235, 244, 246, 349
 Gyulai Pál (1825—1909) 320

 Haan Lajos 191
 Haebler, Konrad 217, 224—226
 Hagmasius, Joannes I. Hagymási János
 Hagymási János 378, 381, 382
 Hagymási Miklós, beregszói 381
 Haiman György 90, 102, 313—316, 397, 407, 409
 Hain 225, 228, 229
 Hajdú Géza 72, 74
 Hajdúné Malán Magda 113
 Hajnal István 311
 Hajnóczy (József) 205
 Halász Gábor 411
 Hallgató István 27, 28
 Hammer, Joseph von 79
 Hankiss Elemér 400
 Haner 160
 Hannulik János Krizosztom 367
 Háportoni Forró Pál 4, 5
 Haraszthy Gyula 409—411
 Hárs József 407
 Harsányi András 342
 Harsányi István 162
 Hauptmann, Gerhart 213
 Havasi Zoltán 405
 Havenreuter, Johannes Ludovicus 393
 Händl, Georgium 86
 Hebenstreit Nándor I. Heltai Nándor
 Heckenast Gusztáv 24, 292

- Hédervári család 250, 262
 Hédervári István 263
 Hegedüs Candid Lajos 265, 266
 Hegyi Ferenc 65
 Heinrich Gusztáv 274
 Heitz, Paul 227, 228
 Hellinga, Lotte 218
 Helmecei István 285
 Heltai Gáspár 123, 184, 300, 306
 Heltai János 103, 405—411
 Heltai Nándor 69, 71
 Henisch, Georg 218
 Henrik, IV. (francia király) 87, 244
 Hensel, Christine 214
 Henszlmann család 193
 Herberstein, Zygmunt 402
 Herczeg Ferenc 72, 152
 Herepei János 4, 53, 283, 285
 Hergot, Hans 44
 Hermann Egyed 8
 Hess András 43
 Hethesi Pethe Márton 344
 Heucher, Johannes Heinrich 286
 Heussler, Leonhard 77, 83
 Hevesy Iván 315
 Hevesi Sándor 209, 210
 Hieber, Georg 79, 83, 84
 Hieronymus 127, 244, 344
 Hildebrand 223
 Hiller István 410
 Hitler 371, 373, 376
 Hock de Brackenau 156
 Hodinka László 411
 Hoffhalter, Rafael 297, 300, 301
 Hoffmann, Johann Jakob 287
 Hohenegger 164
 Holban, Maria 318
 Holl Béla 103, 200, 202, 383, 406, 407
 Holle, Philippus Josephus 356
 Homeros 127, 246
 Homonnai Bálint 3
 Homonnai Drugeth Bálint 345
 Hontheim (püspök) 211
 Hopp Lajos 96, 97, 200, 205, 310
 Horányi Elek 60, 61, 64, 68, 160, 162, 163, 401, 402, 411
 Horatius 100
 Hortulányi András 168
 Horváth Ferenc 406
 Horváth Ignác 410
 Horváth János (1732—1799) 358, 359
 Horváth János (1878—1961) 218, 319, 391
 Horváth Jenő, Rónai 81
 Horváth Mihály 368
 Horváth Viktor 98
 Hozyus S. 262
 Höltzel, Hieronymus 43, 44
 Hölvényi György 200
 Hubay Ilona 78, 79, 82, 84—86, 88, 89, 219, 222, 226, 228, 229
 Hubay Jenő 175
 Huber Lipót 106
 Huber, Wolfgang 43
- Hunfalvy János 173, 174
 Hunnius 127
 Hunyadi János 5
 Hunyadi Márton 285
 Husz János 392
 Hübener (Hübner), Greger 84, 87
- Iacobi, Iohan Othmar 88
 Ibrahim (bég) 77
 Ila Bálint 326, 341
 Ila Bálint 118
 Ila Mihály 371
 Illés Endre 152, 153
 Illésházy István 127, 129
 Illésy János 260, 369, 394
 Ilyés Gyula 153, 213, 403
 Ilóczy Máttyás 345
 Ilosvai Selymes Péter 319
 Imre J. 23
 Incze Gábor 8
 Indali György 163—165
 Institoris-Mossoczy Mihály 160, 161
 Ipolyi Arnold 381
 Irenaeus 344
 Irinyi József 101
 Irinyi Károly 298, 300
 Isaac, Frank 42
 Isaac, Heinrich 98
 Istvánffy Miklós 263
 Istvánovics Márton 396, 397
 Iszlai Zoltán 163
 Ivánczy János 260, 263
 Iványi Béla 130, 394
 Izabella (királyné, Szapolyai János felesége) 234, 394
- Jablonowska, Teresa 401
 Jablonski, Daniel 284
 Jacobus (frater) 244
 Jakó Zsigmond 12, 102, 130, 234, 246, 263, 300, 301, 396, 398
 Jakubiuk, Jezy 318
 Jamblichus 331
 Janczak, J. 321
 Janics Iván 381
 Jánki Péter 53
 Jankovich Miklós 163—165, 223
 János Zsigmond (magyar király és erdélyi fejedelem) 234, 244, 296—298, 301, 349
 Janus Pannonius 392
 Jarnó József 150
 Jászi Oszkár 110, 111
 Jedlicska Pál 78
 Jegorov, Jevgenyij 294—295
 Jelenits István 200, 203
 Jenei Ferenc 117, 118, 122, 123, 125, 127, 136, 242, 246, 262, 263, 333, 344
 Jeremiás (próféta) 157
 Jeszenszky Géza 98, 408
 Joannes Chrysostomus 100, 127, 246, 344
 Joannes Jemicius (álnév) I. Pázmány Péter
 Jobus Ludolfus 287
 Jócsik Lajos 149

- Jókai Mór 72—75, 167—175, 320
 Jókai Róza 174
 Jónás Károly 410
 Joós Ferenc 69
 Jordán Sándor 106
 Jósika Miklós 26, 30, 73—75
 Jósika Samu 59
 József (nádor) 16, 223
 József, II. 60, 62, 161, 163, 192, 207, 211,
 212, 359, 401
 József Attila 320
 József Farkas 408
 Jöcher, Christian Gottlieb 285
 Juhász Erzsébet, B. 199
 Juhász István 9, 12
 Juhász Kálmán 380, 382
 Justi, Johann Heinrich von 65, 361
 Justinianus 127
 Justinus 345
 Juvencus, Josephus (Joseph de Jouvençy)
 365, 366
- Kabán Annamária 316
 Kabdebó Lóránt 370
 Kaczér Illés 151
 Kada Elek 69
 Kádár Béla 403
 Kajtár Mária 408
 Káldi György 8
 Kalmár György 153, 154
 Kálvin 4, 8, 127
 Kanóc András (álnév) I. Fehér Ferenc
 Kanócz András 28
 Kanyaró Ferenc 296
 Kaposi Dániel 285
 Karácsonyi János 331, 336, 382, 383
 Kardos László 151, 370
 Kardos Tibor 45, 199, 203
 Kárfy Titus 266, 271
 Karlstadt, Andreas 44
 Kármán József 197, 400
 Károly (főherceg) 181
 Károly (hessen-kasseli őrgróf) 284
 Károly, V. (német—római császár) 46
 Károlyi Árpád 127
 Károlyi Gáspár 127, 395
 Károlyi Zsuzsanna 5
 Karpan, Casparus 146
 Karsch Károly 291
 Kassák Lajos 149, 152, 153, 320
 Kátai Mihály 2, 3
 Kathona, Stephanus 119
 Katona Béla 209
 Katona Imre 399
 Kauffmann, Paul 87
 Kaufmann Dávid 106
 Kaunitz (kancellár) 211
 Kayserling Mayer 106
 Kazinczy Ferenc 15—17, 26, 98, 191, 197,
 205, 207, 320
 Kazinczy Gábor 24, 191, 195, 284, 319
 Kazinczy János 410
 Käfer István 102, 103
- Keckerman 53
 Kecskeméti Alexis János 4, 6, 7, 99
 Kecskeméti Dániel 54
 Kecskeméti István 285
 Kecskeméti Máté 52—55
 Keckés Anna 406
 Kelecsényi Ákos 163, 296, 297
 Kelemen (László) 400
 Kelemen-Perkátai László 209
 K(ellner) B(ernát) 410
 Kéméndy Jenő 174
 Kemény József 162
 Kendi Ferenc 235, 244
 Kenéz Győző 310, 407
 Kereszturi Diószegi Borbély Istók 145
 Kereszty István 186
 Kermann Dániel 345
 Kertbeny Károly 78, 79, 82, 86, 87, 265,
 267—272
 Kéry István 262, 263, 349
 Keserű Bálint 4, 283, 287, 405
 Keserű Dajka János 4—7
 Keszei János 285
 Kézdivásárhelyi Matkó István 101
 Kézy Mózes 17, 102
 Kilián Frigyes 269, 270
 Kilián István 99—101, 200—203
 Király Ilona 335
 Király (György) 315
 Király László 206
 Királyföldi Erika 408
 Kis János 106, 319
 Kisbán Emil 383
 Kisfaludy A. Béla 125, 230
 Kisfaludy Károly 26, 320
 Kisfaludy Sándor 26, 321, 322
 Kiss Adorján 61
 Kiss Áron 161
 Kiss János 26
 Kiss József (1748—1813) 63
 Kiss József 290, 407
 Kiss László 410
 Kiszlingstein Sándor 264
 Kitzinger, J. 209
 Klaniczay Tibor 44, 119, 318, 343
 Klapp 93
 Kleist 359
 Kljatschko, Sámuel 295
 Klobucharich Franc 63
 Klohammer, Franciscus 61, 64
 Klohamer (Klohammar, Klohommer) Já-
 nos 60—69
 Klohomer, Mathias Franciscus 61
 Klopstock 359
 Klyna, Walentyna 304
 Kmetty János 403
 Knauz 409
 Kner Albert 315
 Kner család 313—316, 409
 Kner Erzsébet 315
 Kner Imre 90, 313, 315, 407
 Kner Izidor 313, 314
 Koberger, Anton 43, 409

- Koch, Herbert 44
 Kodolányi János 370
 Koger Tamás 92
 Kohn Sámuel 106
 Kókay György 76, 186—188, 190—193,
 195, 197, 407, 411
 Kolb, Franz 77, 82—84
 Kollányi Ferenc 237, 240, 325, 327, 333,
 341, 380, 381
 Kollár Adám 188, 211
 Kollár, Ján 192
 Kollin Ferenc 411
 Kolozsvári István 283
 Komjáthy Miklós 113
 Komjáthy Miklósné 277
 Komjáti Benedek 164, 318
 Komlós Aladár 173
 Koppány Tibor 136
 Koppi 205
 Kornis Gyula 350
 Koroknay Éva, Sz. 159, 231, 238, 263, 281,
 331, 339, 346
 Korol, Aleksander 318
 Kós Károly 320
 Kosáry Domokos 187, 188, 190—192, 195,
 197, 198, 350
 Kossilkov, Leopold 166, 167
 Kossuth Lajos 16, 18, 19, 187, 188, 190, 191,
 197, 319
 Kossuth Lászlóné 18
 Kosztolányi 320
 Kotormány János 40, 41
 Kotvan, Imrich 225
 Kotzebue 26
 Kovách Zoltán 384
 Kovács, Elisabeth 210—212
 Kovács Endre 13
 Kovács Gyula, E. 171
 Kovács János 403, 404
 Kovács Sándor Iván 6
 Kovacsics György 401, 402
 Kovacsóczy Farkas 392, 393
 Kováts János 20, 27, 28
 Kozma (Kozmata) Ferenc 170, 171
 Kozma Lajos 314, 315
 Kozocsa Sándor 209, 409
 Kóhalmi Béla 98, 109—116, 163
 Kőhegyi Mihály 69—72
 Kőlcsey 197, 315, 321, 400
 König, Samuel 287
 Königsacker József 60
 Köntös János 260, 263
 Köpeczi Béla 98, 407
 Körmendi Kálmán 260
 Körmendy Kinga 281, 311—313, 409
 Körösi Albin 60
 Körösi János 27
 Kőváry László 58
 Kövy Sándor 17
 Krámer Adolf 277
 Krammer Jenő 152
 Kraus, Karl 408
 Krauss Sámuel 106
 Krejcsi Rezső 294
 Kress, Georg 78, 87
 Krisztina (királynő) 281
 Krizbai Tamás 285
 Krompecher Bertalan 163, 165
 Krúdy Gyula 208, 209
 Krzyżanowski, Julian 319
 Kumorovitz L. Bernát 281
 Kun Éva 209, 210
 Kuntár Lajos 406
 Kunze, Horst 224
 Kurcz Ágnes 98
 Kutassy János 125, 344
 Kuthy Lajos 30, 322
 Kübeck 56, 57
 Kürti István 345
 Kyss Géza 168
 Lackner Kristóf 119
 Laczkó Miklós 370, 408
 Lácza Szabó József 17, 27
 Ladányi Sándor 285
 La Fontaine 26
 Lajos, (I.) Nagy (magyar király) 164
 Lajos, II. (magyar király) 368, 378
 Lajos, XIV. (francia király) 287
 Lakatos Éva 406, 408
 Lakatos János 63
 Lakits György 358
 Lamberg, Abraham 86
 Lambrecht Kálmán 112
 Lampe, F. A. 394
 Lang, Helmut 77, 178
 Láng József 407
 Láng Tiborné 112
 Langlois, Charles-Victor 113
 Láni, Eliaš 130
 Lantos Adolf 275
 Lányi Jenő 175
 Lányi Mária 411
 La Porte 65
 Laskai János 11
 Lassú István 191
 László, (I.) Szent 220, 221
 Laube 400
 Lázár deák 67
 Lazarowicz, Klaus 209
 Lazius, W. 67
 Le Clerc, S. 65, 67, 69
 Léda (Diósyné Brüll Adél) 320
 Le Franc Pompignan 94
 Leger, Anton 287
 Le Goff 311
 Lékán Ágoston 402
 Lengyel András 72—75, 103, 370—376,
 399, 403—404, 406, 411
 Lenhossék Mihály 274
 Lenkei István 408
 Leó, X. (pápa) 44, 378
 Lépes Bálint 246, 260, 349
 Leška, Štefan 191
 Lessing, Gotthold Ephraim 104, 105, 359
 Lesznai Anna 150

- Leusden, Johannes 286, 318
 Lévay József 319
 Levy 94
 Liesganig, Josephus S. J. 68, 69
 Liezenmayer Sándor 174
 Ligeti (Antal) 174
 Linde, M. S. B. 321, 401
 Lippai Péter 240
 Lippay János 131
 Lipsius, Justus 11
 Liszt Nándor 147
 Literati Nemes Sámuel 163
 Litván György 110
 Livius 127, 262, 263
 Lochner, Christoff 88
 Löchner, Ioachim 86
 Loesche, (Georg) György 298
 Lonicerus (Adam Lonicer) 132, 133, 316, 317
 Lorántffy Zsuzsanna 12, 101
 Lőrincz Gyula 153
 Löw Immanuel 106
 Löw Lipót 106
 Lucretius 100
 Lukács (Szent) 169
 Lukács György 210, 320, 408
 Lukács László 291—293
 Lukaris, Cyrill (pátriárka) 9
 Lupaş, Ioan 318
 Luther 43, 44, 51
 Lüfling, Hans 44, 225, 226
 Lyka Károly 314

 Madarász György 11
 Madas Edit 156—159, 385—390
 Mader Béla 408
 Madzar József 110
 Magnuszewski, J. 321
 Mágocsy András 394, 395
 Mágocsy család 394
 Mágocsy Ferenc 394, 395
 Mágocsy Gáspár 394
 Magyar András 411
 Magyar Mihály 394
 Magyar K. Péter 285
 Magyar Lajos 166
 Magyary-Kossa Gyula 133, 135, 137, 139, 144, 145
 Maillard, M. de 68
 Maimonides 212
 Majoros András 21
 Makai István 345
 Makkai László 6, 13
 Makó Pál 358, 359, 362—365
 Mályusz Elemér 130, 219, 222, 311, 313
 Manoskovit Bálint 306, 307, 394, 395
 Mangold Sándor 166
 Manilius, Marcus 280
 Manlius, Joannes 77, 184, 306, 406
 Mannheimer Gusztáv 175
 Mansi 262
 Manutius, Aldus 280
 Margitai Péter 4
 Margitay Tivadar 175
 Mária Terézia 63, 69, 210—212, 359
 Marik Dénes 408
 Markos Béla 277
 Markovits Györgyi 98, 407, 408
 Márkus László 408
 Marmorstein Artur 106
 Maróthi György 53
 Martène, Edmund 157
 Martialis 393
 Martini, Karl Anton 360
 Martinovics 205
 Marton Miklós 260
 Mártonvölgyi László 151
 Mason, H. 93
 Mautner József 407
 Mátéssy István 260
 Mátrai-Rothkrepf Gábor 190, 197
 Matthiolus, P. A. 133, 135, 137
 Mattkovich Mihály 263
 Mátyás (I.) 5, 82, 158, 159, 164, 181, 219, 220, 222, 223, 225, 229, 234, 280—282, 312
 Mécs László 152
 Mecsei Mihály 28
 Medgyesi Pál 11, 12
 Mednyánszky László 175
 Mélaeai (álnév) I. Krúdy Gyula
 Melanchton, Philip 42, 287
 Melich János 106, 107
 Melik, Samuel 130
 Melius Juhász Péter 122, 131, 132, 135, 137, 138, 234, 296—301, 316, 317, 345
 Merényi Katalin 410
 Merian, Mattheus 104
 Mészáros István 350—369
 Mészáros József 29
 Mészárosné Varga Mária 313—316
 Metternich 17, 57, 59
 Meusel, J. G. 68
 Mezey László 311, 384
 Migazzi Kristóf Antal (bíboros) 60, 211, 212
 Mihalik József 145
 Mihály (vajda) 87, 118, 230, 349
 Mihályi Ödön 152, 154
 Miklóssy János 98, 408
 Mikó Ferenc 4
 Mikszáth 72
 Milotai Nyilas István 4, 6, 7, 10
 Milotay József 18
 Mindszenti András 244, 246
 Mirska-Lasota, Halina 318
 Miskolci Ambrus 56—60
 Miskolci Csulyak István 294, 295
 Miskolci György 28
 Mitis, O. Fr. von 172
 Mitterpacher Lajos 365—367
 Mizald, Antoine 139
 Mocenico, Giovanni 218
 Mohl, Adolf 178, 179, 181
 Moholy-Nagy László 403
 Molière 26

- Molnár Béla 146
 Molnár Ferenc 72
 Molnár György 400
 Molnár János 358, 362
 Monoszlói András 343, 344, 346, 349
 Monoszlói Gábor 343
 Montefeltre, Guidobaldo 280
 Móra Ferenc 33–41, 69–72, 109, 406
 Móra Panka 34
 Morelli Gusztáv 171
 Móricz Zsigmond 320, 408, 411
 Morvay Gyula 149
 Mosher, Frederic J. 42
 Moskon Józsefné 336
 Mossóczi Zakariás 344, 345
 Moxon, Joseph 217
 Mózes 3
 Munkácsi Mihály 174
 Murányi-Kovács Endre 151–153
 Murányi Róbert Árpád 98
 Mure, Conradus de 385
 Murray 94
 Mušicki Lukijan 191
 Mühlhausen, Jomtov Lipmann 212
 Müller, Ignaz (prépost) 211
- Nadányi János 131, 139
 Nádasdy család 133
 Nádasdy Ferenc 183, 403
 Nádasdy Tamás 133, 403
 Nádaskay András 102
 Nádaskay Lajos 190
 Nádass József 153, 154
 Nádudvari Péter 285, 287
 Nádudvari Sámuel 285
 Nagy Barna 296–298, 300
 Nagy Géza, id. 282–285
 Nagy Géza, ifj. 282–285, 287
 Nagy Ignác 26
 Nagy Iván 236, 238, 244, 283, 285, 325, 327–329, 331, 340, 394, 395
 Nagy Katalin, V. 409
 Nagy Károly 311
 Nagy Lajos 119
 Nagy László 1
 Nagy Miklós 168–170, 173
 Nagy Sándor 199, 202
 Nagy Sz. Péter 409
 Nagy Zoltán 406
 Nagyajtai Kovács István 410
 Nallow, R. A. 94
 Naményi Lajos 301
 Náprági Demeter 117–130, 230, 235, 244, 246, 262, 263, 343, 344, 349
 Natalis, H. 124
 Nemes György 187, 194
 Nemes Klára 67
 Nemes Nagy Ágnes 321
 Nemeskéri Erika 409
 Németh Imre 375
 Németh László 371, 372, 374, 376
 Németh Mária 97
 Némethy, Ludovicus 240, 326, 340, 342
- Neográdi Antal 174
 Neubauer Pál 151, 152
 Newton 286
 Nieupoort, Willem Hendrik 356, 359, 365
 Nizolius 263
 Novak, Vilko 106, 107
 Nozitius János 326
 Nyáry familia 4
 Nyéki Vörös Mátyás 246, 260, 262, 344, 349
 Nyigri Imre 150, 151
 Nyiry István 24
 Nyitrai József 410
- Obernyik Károly 26
 Ódry Árpád 210
 Oláh Miklós 318, 319, 343, 344, 349, 381
 Oláhné Erdélyi Mária 350
 Orbán István 20
 Orbán József 19, 28
 Orczy József 15
 Orczy (Lőrinc) 322
 Orgelbrandt, S. 321
 Ország László 396–398
 Ortutay Gyula 315, 407
 Ortvay Tivadar 52
 Osborne, Ch. B. 93
 Ossoliński, Józef Maksymilian 401, 402
 Osterlamm Károly 264
 Osváth Ernő 409
 Otho, Georg 287
- Paál Ferenc 150
 Pagano, Matteo 406
 Paksi István 20
 Pál, Szent 157, 158
 Pál, Remete Szent 383
 Palásthy, Jozef 168
 Pálffy Lajosné 410
 Pálffy Miklós 78
 Palkovič, Juraj (Jiri) 192
 Palkovich György 260
 Palma, Franciscus Carolus 68
 Pálmai Magda 149
 Palotai Boris 149, 151
 Pamlényi Ervin 405
 Pándi (Pál) 198
 Panizzi 109
 Pap György 20
 Pap Zsigmond 162
 Pápai Páriz Ferenc 131, 132, 135, 143, 282–285, 287
 Papp János 407
 Papp Miklós, K. 145
 Papp Zoltán 408
 Paracelsus 132, 142, 143
 Pareus, David 5, 7, 8
 Párkányi Dezső 144
 Páskándi Géza 319
 Pasteiner Iván 411
 Patachich Ádám 211
 Pataki Ferenc 410
 Pataki Füstös János 4, 6
 Pataki R. János 285

- Pataki Sándor 409
 Pataky László 175
 Pathai István 406
 Paulus Diaconus 158
 Payr Sándor 250, 326, 332
 Pázmány Péter 8, 9, 99, 130, 250, 345, 346
 Péchi Simon 3, 4
 Pécsi Anna 240
 Pécsi Lukács 131
 Pécsváradi Péter 9
 Péczeli József 206, 207
 Peisch Alajos 335
 Peltanus 344
 Penther, Joh. Friedr. 65
 Perényi Ferenc 244
 Perényi Gábor 394
 Perger 23
 Perkins, M. L. 94
 Perles József 106
 Perlott-Csaba Vilmos 403
 Perls Ármín 106
 Perls Izsák Mózes 106
 Pesthy Frigyes 380, 381
 Pesti Gáspár 244
 Péter László 110
 Péter Katalin 12, 13
 Péterffy Ida 319
 Péterfy Jenő 319
 Pethes Imre 210
 Pethő István 20, 28
 Petki János 3, 4
 Petőcz Károly 90, 407
 Petőfi Sándor 167, 290, 407
 Petrichevich Horváth Lázár 190
 Petrik Géza 69, 112, 264—279
 Petrus Lombardus 126, 127, 159
 Pettyéni Borbélia Márton 132, 134, 135
 Peypus, Friedrich 42—51
 Pfanschmid-Zsedényi Ede 193
 Pflugk-Harttung, J. v. 51
 Pheretrino, Guido l. Montefeltre, Guido-
 baldo
 Philostratus 124
 Picasso, Pablo 149, 403
 Pichler, Anna Maria von 179
 Pichler, Magdalena von 179
 Pichler, Maximilian 179
 Pichler (Püchler), Leonhard von Weitte-
 neck 178—185
 Pictet, Bénédict 287
 Piller Mátyás 358
 Pinder, Ulrich 47
 Pintér Gábor 207
 Pirkmayer 166
 Pirnát Antal 235, 246
 Piskárosi Szilágyi Sámuel 55, 406
 Pišút, Milan 191
 Platon 127, 234
 Plinius, id. 132, 156, 262, 317
 Póda Endre 250
 Polanus, Amandus 391
 Polányi Károly (Karl) 103
 Pollack Mihály 18
 Pomeau, René 93
 Pomponius Mela 234
 Pongrác Ignác 62, 63
 Pór Edit 411
 Pósaázi István 285
 Pozsgay Mátyás 260
 Pozzo, Andrea 65
 Pöckhl, Erhard 77
 Prágay András 5, 6, 10
 Pray György 363, 364, 366
 Preinlein, Matheus 227
 Prielle Kornélia 171
 Proctor, Robert 42
 Pröhle Jenő 406
 Prudentius 234
 Puky Ferenc 16
 Pulszky Ferenc 174
 Puskin 321
 Pyrker László 191
 Quitsch Antal 63
 Rabutin 284
 Racoță, T. 318
 Rác Agnes 405
 Rác Aranka, N. 410
 Rácz Endre 28
 Rác Gyula 110
 Rác Lajos 16, 17
 Ráday Gedeon 161, 162, 167
 Ráday Pál 310
 Radnóti Miklós 315, 399
 Rajnis József 319
 Rákóczi Ferenc, II. 186, 195, 284, 310, 319
 Rákóczi György, I. 1—14, 101
 Rákóczi György, II. 1—14
 Rákóczi Rozália 409
 Rákóczi Zsigmond 12, 13, 394, 395
 Rákos Péter 318, 322
 Rákosi Jenő 170, 319
 Rákosi Viktor 72
 Rát Mátyás 197
 Ratdolt, Erhard 217—221, 223—230
 Ráth Mór 173
 Ravasz János 350
 Raynal, Wilhelm Thomas 68
 Redgrave, Gilbert R. 224, 225
 Redmeci T. János 4, 9
 Regius, Henricus (Hendrik de Roy) 132
 Reinhardt 210
 Reményiné Vida Erzsébet 113
 Remete László 38, 294, 411
 Repčák, Jozef 168
 Réthy Lipót 166
 Révai Miklós 60, 106, 197
 Révész Ferenc 411
 Révész Imre, id. 54
 Révész Imre, ifj. 8, 52
 Révész T. Mihály 406
 Reviczky Béla 409
 Rhédei Ferenc 7
 Rhenius, Georgius 101
 Riedl Frigyes 319

- Rimay János 2, 3, 4, 10, 14, 121, 246
 Rippl-Rónai József 175
 Rjazanov, Borisz 295
 Robicsek Zsigmond 277
 Roell, Hermann Alexander 284
 Rohla Mártonné 410
 Rolland, Romain 213
 Römer Flóris 122
 Romming 51
 Romsics Ignác 409
 Romwalter Károly 407
 Rónai Jácint 223
 Rónay (György) 321
 Rosdy Pál 210–212
 Roskovics Ignác 168–170, 174
 Rotermund, Heinrich Wilhelm 285
 Rousseau, A. M. 94
 Rousseau, Henri 149
 Rousseau (Jean Jacques) 94, 205
 Rozgonyi József 17, 102
 Rózsa György 78
 Rozsnyai János 102
 Rozsondai Marianne 409
 Rudnay Sándor 61
 Rudolf (trónörökös) 169–173
 Rudolf, I. (német-római császár) 357
 Rudolf, II. (német-római császár) 84, 87, 88, 230
 Rumy Károly György 191, 407
 Rupp Jakab 325, 328, 341, 342
 Russ Károly 278
 Russel, Bertrand 95
 Ruzsoly József 406
 Ruttkay Aurél 175

 Sacerdoțeanu, Aurelian 318
 Sacrobosco 127, 263
 Sáfáry László 152
 Őaguna, A. 57–59
 Salamon Ferenc 319
 Salánki György 10
 Salicato, Guilleumus de 156
 Sallai István (álnév) I. Pázmány Péter
 Sallai István 411
 Salusinszky Imre 371
 Samarjai János 8
 Sampson, George 286
 Sandinus, Antonius 355
 Sándor István 270
 Sándor Iván 163, 164
 Sáráné Lukátsy Sarolta 33–41
 Sarkadi 321
 Sárkány György 345
 Sárosi Gyula 191
 Scaliger, J. J. 212
 Scharffenstein, Heinz 46, 51
 Schedel Ferenc 165
 Schedel, Hartmann 213
 Scheiber Sándor 105–106, 212, 317–318
 Schelkens, Sebastian 286
 Schemerl, Joseph 67, 69

 Scherer 99, 100
 Schiller-Szinessy Salamon 106
 Schmidt, Hans 77
 Schmiéd Sándor 274
 Schmitt, Anneliese 212–214
 Schoenwiesner István 267
 Schottelius, Justus Georg 104
 Schottenloher, Karl 44, 46, 47, 217, 225, 227, 228
 Schöner Gyula 410
 Schöpflin Aladár 213
 Schöpf-Mérei Agoston 408
 Schramm, Albert 224, 227, 228
 Schrauf Károly 381
 Schreiner Márton 106
 Schultens, Albert 212
 Schumann, Hans 81, 83, 85, 87
 Schwarz Gyula 171, 174
 Schwarzer Ottó 408
 Schwarzfleisch, Conrad Samuel 286
 Schweitzer Pál 411
 Sebestyén Géza 98
 Sebestyén Károly 36
 Seivert 160
 Sellyei József 153
 Sellyei Pál 285
 Semkovicz, Wl. 321
 Semmelweis, Karl 178, 180
 Semsey József 20
 Serapion 132
 Servet 298–300
 Sessius, Paulus 88
 Severini János 364–367
 Shakespeare 26, 209
 Sharashidze, Christine 397
 Shaw 210
 Siderius 406
 Sieroszewski, Andrzej 318
 Sigray László Ignác 97
 Silber, Marcello 377, 378
 Silberschlag, J. Esaias 68
 Simion Stefan (püspök) 11
 Simler, J. 234, 246
 Simon János 126
 Simon Jolán 153
 Simon Siculus, Julius I. Simone, Giulio
 Simone, Giulio 377–379, 381, 382, 384
 Simonis, Johannes 286
 Sinan (basa) 83, 84
 Sipos Pál 17
 Sisa Miklós 409
 Sismanov D. Iván 166
 Sixtus, V. (pápa) 182
 Škafar, Ivan 106–107
 Skarga 99
 Sládkocic, Andrej 192
 Slezsák Imre 410
 Smidt Erzsébet 406
 Smith, Joseph 219
 Smith, Richard 391
 Soarez, Cyprianus 355
 Sobieski János (lengyel király) 284
 Sobolewska, Elżbieta 401–403

- Sokolowski, G. S. 125, 230, 234
 Solpera, Jan 91
 Soltész Zoltánné 51, 98, 212—214, 219,
 246, 325, 329, 344, 346, 406, 407
 Somkuti Gabriella 409, 410
 Somló Bódog 110
 Somodi Ferenc 28
 Somogyi Jolán 410
 Somogyi Péter 317
 Somossy István 19
 Sonnenfels, Joseph 65, 359, 360
 Soós Ferenc 285
 Spangenberg 125
 Spanhem, Friedrich 286
 Spányi (Béla) 174
 Spányik Glicér 367, 368
 Sparwenfeld, Johann Gabriel 396—398
 Spielmann József 133
 Spinoza 286
 Sprengel 317
 Stahel, Conradus 227
 Staud Géza 199—201, 203, 209—210,
 399—400
 Stefanovici, Mihail 398
 Stéger Ernő 166, 167
 Steinscheider, M. 106, 212
 Stemmer Ödön 411
 Stendhal 93
 Stock, von (kanonok) 211
 Stoll Béla 119
 Stotzingen család 183—185
 Stotzingen, Elisabeth von 179
 Stotzingen, Georg Leonhart von 179
 Stotzingen, Ruprecht von 179, 182, 184
 Stöckel, Matthes 86
 Stöger, Ferdinand 211, 212
 Stratimirović György 191
 Strauss, Nicolaum 85, 86
 Strauss, Richard 213
 Strausz Adolf 213
 Streibig József 161
 Stróbl Alajos 175
 Stuchs, Johann 43
 Stummvoll, Josef 79
 Stúr, Ludovít 192
 Suchán, Martin 192
 Sugár László 409
 Supka Géza 34
 Sütő András 320
 Sylvanus (Szilágyi) György 285
 Szabadi Viktor 410
 Szabó András 282—288, 394, 395
 Szabó Attila (ifj. Szabó T. Attila, Szabó T.
 E. Attila) 316—317
 Szabó Béla 150, 151
 Szabó Dezső 320
 Szabó Ernő 409
 Szabó Ervin 37, 38, 109—111, 115, 116,
 294—295, 410—411
 Szabó Ferenc 407
 Szabó Géza 301—308
 Szabó József, S. 298
 Szabó Kálmán 69, 71, 72
 Szabó Károly 53, 109, 163, 235, 265, 298,
 306
 Szabó Lajos 18
 Szabó László 20, 23, 24
 Szabó László, Sz. 410, 411
 Szabó Lőrinc 213, 370—376
 Szabolcsi Miklós 187, 190, 193—195, 198,
 318, 407
 Szacsavay Sándor 160 161, 197
 Szádeczky Lajos 170, 230
 Szaffkó Péter 409
 Szakmári György 238
 Szalaky Gábor 63
 Szalatnai Rezső 149, 151, 153
 Szalay István 263
 Szállási Árpád 409
 Szamosközi István 230
 Szana Tamás 170
 Szathmári Paksi Mihály 284
 Szathmári Pap (P. Szathmári) Mihály 162
 Szántó György 403
 Szántó Tibor 220, 405, 407
 Szapolyai János (magyar király) 281
 Szász Károly 319
 Szatmári Pap Sándor 284
 Szauder (Lajos) 318
 Szávay Gyula 136, 143
 Széchenyi István 23, 25, 190, 197, 319
 Széchenyi Ferenc 163, 401, 402
 Szécsényi, Georgius Martinus 136, 143
 Szécsényi György 143
 Szécsényi Márton 143
 Szegedi Kis István 341, 345, 391, 392
 Szegleti Ildikó 406
 Székács József 192
 Szekeres Pál 411
 Szekesfejevári András 120, 244, 246, 349
 Szekfű Gyula 7
 Szelényi Károly 316
 Széles Klára 208, 209
 Szelestei N. László 308, 405, 406, 410
 Széll Farkas 305
 Szemere Bertalan 20, 21, 30
 Szemere Pál 197
 Szemző Piroska, D. 168—175, 407, 409
 Szénássy Barna 350
 Szenci Csene Péter 7
 Szenci Molnár Albert 416, 282, 393, 395,
 405, 407, 410
 (Szendrey) Júlia 290
 Szenes Erzsébet 154
 Szenes Piroska 150, 152
 Szentes József 101, 102
 Szentesy (hadnagy) 16
 Szentimrei Mihály 15—32
 Szentirmay Elemér 175
 Szentiványi Dezső 350
 Szent-Iványi József 150
 Szentjóni Szabó (László) 17, 207
 Szentmarjay Ferenc 15
 Szentmihályi János 109—116
 Szepsi András 53
 Szepsi Csombor Márton 45, 99

- Szepsi Korotz György 3
 Szepsi Laczkó Máté 8
 Szepsi Mihály 54
 Szeredai, Antonius 119
 Szeremlei Gábor 20
 Szerencsi Nagy István 160–162
 Szigeti Harkály (álnév) I. Krúdy Gyula
 Szigeti József 319
 Szigligeti Ede 26
 Sziklay László 187–193
 Szikszai Fabricius Balázs 301, 304, 305,
 308, 395
 Szilády Áron 341
 Szilády Károly 69, 71
 Szilágyi Ferenc 159–162, 407, 409
 Szilágyi János 409
 Szilágyi Péter 285
 Szilágyi Sándor 264, 265, 267, 269, 270–
 274, 276, 395
 Szilli Gyula 410
 Szilvási K. Márton 4
 Szinnyei Gerzson 16, 19, 21, 31
 Szinnyei József, id. 53, 92, 109, 118, 126,
 162, 186, 206, 244, 274, 278, 285, 333
 Szinnyei Merse Jenő 400
 Szlatky Mária 131–148, 316–317
 Szokolyai István 285
 Szombathi János 395
 Szögyény-Marich László 172
 Szőlősi István 345
 Szőnyi Gergely 285
 Szörényi László 406
 Sztanyiszlavszkij 210
 Szuchány Márton I. Suchán, Martin
 Szulyovszky Menyhért 15
 Szűcs Ágnes 409
 Szűcs Jenő 311
 Szűcs Katalin 411
 Szüllő József 63
 Szvatkó Pál 51, 152

 Tacitus 127
 Takács Béla 101–103, 309
 Takács József 199
 Takács Marianna, H. 394
 Takáts Sándor 60
 Tállyai Dániel 188
 Tamás Mihály 152
 Tánics Mihály 319
 Tantsits Ignác 15
 Tapolcainé Sáray Szabó Éva 92–93, 206–
 208, 406
 Tárcsai Bende 30
 Tarjányi János 28, 29
 Tarnóc Márton I, 11
 Tatay Margit 262
 Taylor, Archer 42
 Taylor, O. R. 94
 Técsi János 285
 Telegdi Mihály 342
 Telegdi Miklós 337, 344, 345, 410
 Telegdi Pál 342
 Telekessy István 262
 (Teleki) János 283
 (Teleki) József (†1732) 286
 Teleki József (1732–1796) 403
 Teleki László (†1714) 282, 286
 Teleki László (1764–1821) 403
 Teleki Mihály 282, 283, 286, 288
 (Teleki) Mihály, III. 283, 286
 Teleki Pál (1677–1731) 282, 288
 Teleki Sámuel 163
 Teleky József 17
 Temesvári Pelbárt 263, 346
 Terhes Lajos 28
 Tersánszky 320
 Tevan Andor 407
 Thaisz András 408
 Thakaró Gergely (püspök) 380
 Than Mór 170
 Theodosius 127
 Theophilus 385
 Thomson, Jacobus 286
 Thun (gróf) 211
 Thuri Katona Pál 285
 Thuróczy János 219, 220, 223, 229
 Thury Zoltán 110
 Thurzó György 2
 Thurzó Miklós 2
 Tietz A. 273
 Tihanyi Lajos 403
 Tímár Ede 409
 Tinto, Alberto 377
 Tisza István 37, 284
 Toldy Ferenc 25, 163, 165, 197, 244, 320, 407,
 408
 Toldy István 319
 Tolnai Dali János 12
 Tolnai Máté (főapát) 158
 Tolnai Mihály 285
 Tolnai Pap István 101
 Tolotzqui, Iohan 84
 Tomka-Szászky János 363–367
 Tompa Mihály 27, 320
 Tonk Sándor 311–313, 318
 Topazzo, V. W. 94
 Tótfalusi Kis Miklós 11, 102, 288, 315,
 396–398
 Tóth András 97–99, 113
 Tóth Béla 411
 Tóth Ferencné 206
 Tóth István 337, 410
 Tóth János 296
 Tóth Lőrinc 29, 145
 Tóth Magda, Sz. 316
 Tóth Róbert 409
 Tóth Sámuel 53, 54
 Tömörkény István 34–36, 38, 40, 41, 71,
 110
 Török Mihály 298, 301
 Törökné Erdélyi Ilona I. Erdélyi Ilona, T.
 Törs Kálmán 170
 Trattner Máttyás 406
 Trautmann 23
 Träger Endre 267, 270, 277
 Trefort Ágoston 265, 270, 276, 277

- Trenk Frigyes 98, 407
 Trencsényi Waldapfel Imre 16
 Trithemius (Trithemius) 345, 385
 Trócsányi Zoltán 109
 Trogmajer Ottóné 71
 Trotsmann, Joh. Gottfried 68
 Trübswetter, Anton 68
 Turczel Lajos 149—155
 Turretini, Johann Alphons 287
 Tursellinus, Horatius (Orazio Torsellini)
 355
 Türr István 409

 Udvarhelyi Károly 350
 Ugrin Aranka 187, 191, 195
 Újfalvi Imre 287
 Újvári János 285
 Ulászló, II. 280, 281, 383
 Ulenspiegel, Dil I. Eulenspiegel, Till

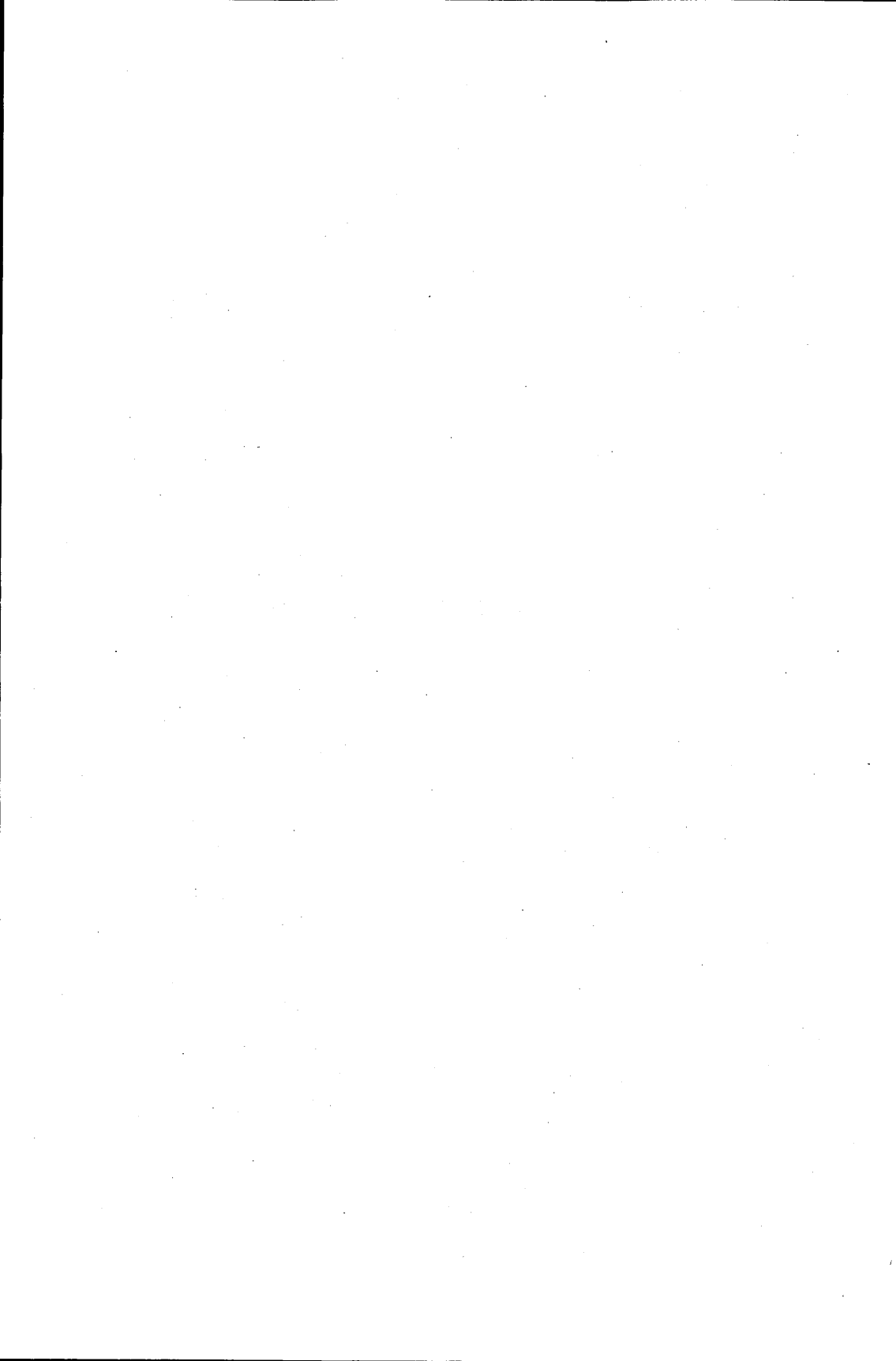
 Ürögdi Györgyné 113

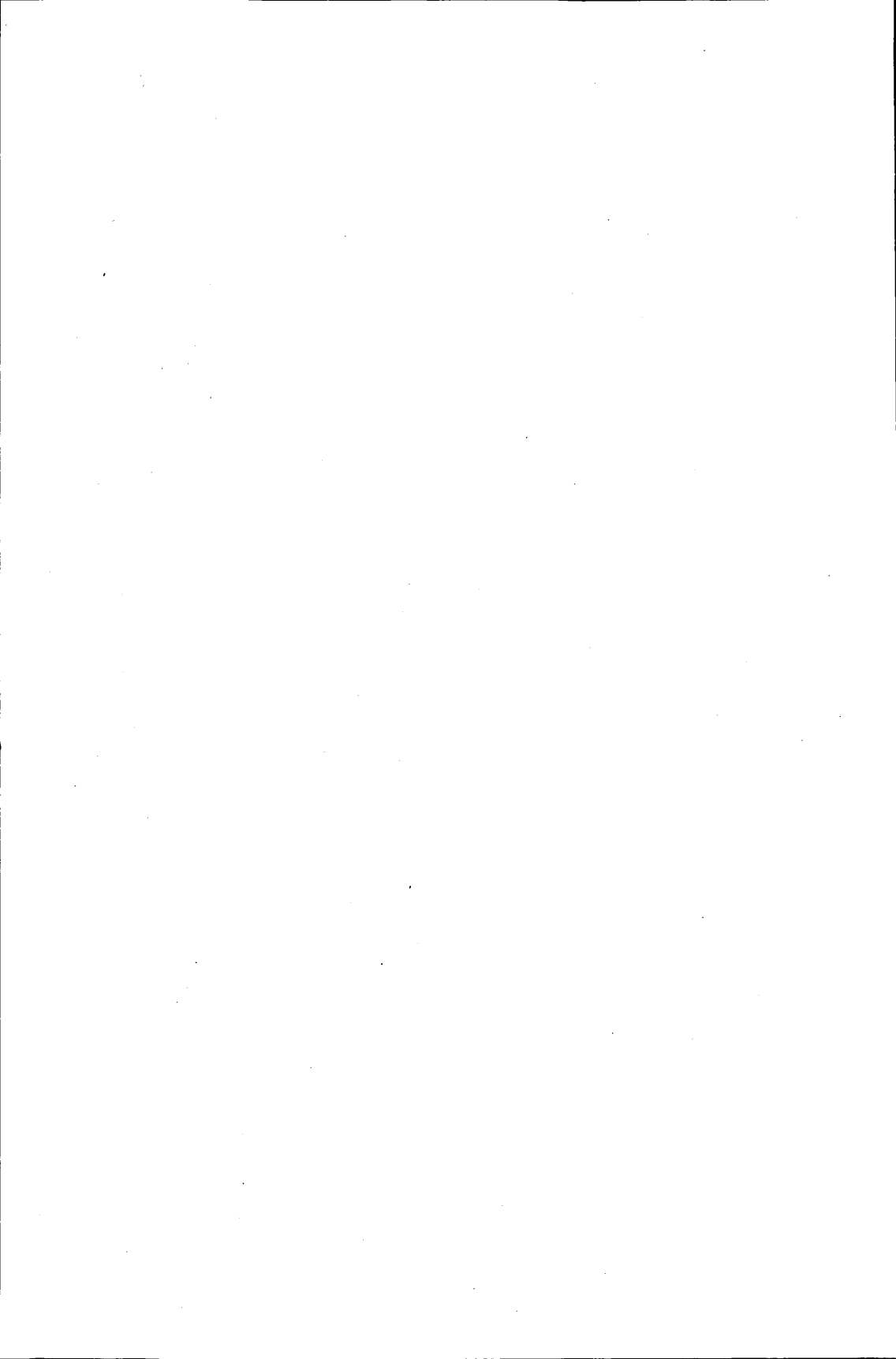
 Vadianus, J. 246
 Vadnay Károly 170
 Vág Sándor 159
 Vagner József 336
 Vágó Pál 170
 Vahot Imre 190, 191, 197
 Vajda János 98, 173
 Vajda Péter 26, 190, 197, 319
 Valero Jakab 60
 Váli Béla 400
 Valló István 329
 Vályi Nagy Ferenc 17, 102
 Van der Heide, A. 212
 Van der Waeyen 286
 Várady Antal 171
 Várady Pál 63
 Varga Béla 410
 Varga Imre 200, 203, 204
 Varga Jenő 110
 Varga Sándor 264—279
 Varga Zsigmond 55
 Várhidi Klára 410
 Vári István 285
 Varjas Béla 133, 319
 Varjú Elemér 218, 219, 222, 223
 Váry István 69
 Vas Gereben 319
 Vásárhelyi Judit 103—105, 117, 130, 230—
 263, 325—349
 Vásárhelyi Miklós 407, 408
 Vastagh Géza 175
 Vastagh György 175
 Vasvári Szeghy György 260, 263, 345
 Vay Ádám 284
 Vay József 17
 Vay Kata 284
 Vay Péter 11
 Veér Judit 283
 Vega, Emanuel Rodrigues 317
 Vega, Georg 68
 Vels, Christoph Colona von 179

 Verancsics Antal 344, 345
 Vercruyssen 94
 Veres László 408
 Veress Endre 126, 231, 236, 237, 240
 Verne Gyula 167
 Verseghy Ferenc 368
 Vértési Arnold 319
 Vértesy Miklós 264, 411
 Vetési János 244
 Vetéssi István 11
 Viczián János 406
 Viczmándy Tamás 343, 345
 Vidéky László (álnév) I. Gereblyés
 László
 Vietor, Conrad 407
 Vigh Károly 192
 Villanovanus (Arnoldus de Villanova) 132,
 142
 Vilmon Gyuláné 410
 Vilmos, II. (angol-holland király) 284
 Vincze György 309
 Virgil (deák) 165
 Viszota Gyula 369
 Vita Zsigmond 4
 Vitkovics Mihály 319
 Vizaknai Gergely 306
 Voch, Lucas 67
 Volprecht, W. 51
 Voltaire 93—95, 164
 Vonsik Ernőné 410
 Vozári (Dezső) 152
 Vörös Károly 409
 Vörösmarty Mihály 23, 25, 26, 30, 106,
 107, 167, 197, 320, 369, 408
 Waldkirchen 391
 Wallaszky 160
 Wallis, John 286
 Warde, Beatrice 90
 Warga János 24, 27, 28
 Warsewicius, Chr. 234
 Wattenbach, W. 385
 Weber, S. 193
 Wecker, Johann Jakob 132
 Weilen József 169
 Weiner Piroška 409
 Weissenberg, Theresia 61
 Wekerle Sándor 171
 Weller, Emil 79
 Werbőczy 127, 346
 Wesselényi Miklós 319
 Wetzprémi István 160, 285, 403
 Wettstein, Johann Rudolf 287
 Wilberger, C. H. 94
 Williams 94
 Wion, Arnoldus 377
 Witsius, Hermann 286
 Wix Györgyné 98, 113, 407
 Wlada, Ulrich 85
 Wolf, Chr. 65
 Woodroffe 286
 Wurzbach, Constant von 60

 Xenophon 234

- Záborszki Péter 287
Zala György 175
Zalai Zoltán 113
Zalányi Boldizsár 282, 283, 289
Zallinger, Franz 68
Zana György 170
Zapf, Georg Wilhelm 218
Zelk Zoltán 153
Zemplén Jolán, M. 350
Zerdahelyi (álnév) 1. Szent-Iványi József
Zey András 131
Zichy Károly 401, 402
Zichy (Mihály) 174
Ziegler Ignác 106
Zilahy Lajos 370, 371, 373, 374
Zilai Sámuel 162
Zimmermann, Wilhelm Peter 78
Zircz Péter 405
Zoványi György 285
Zoványi Jenő 53, 54, 145, 285, 296, 326,
332, 395
Zrinyi György 77
Zrínyi Miklós 13
Zsembery Anikó 409
Zsigmond Ágost, III. (lengyel király) 119,
244
Zsindely Endre 298
Zsinka Ferenc 10
Zweig, Stefan 149

Irodalompolitika Bethlen Gábor és a két Rákóczi György udvarában

Az európai feudális államok késő középkori történetének egyik legfontosabb sajátossága a centralizált államvezetés kialakításáért folyó harc, amelynek során az uralkodó a rendekbe tömörült nemességgel vetélkedik a hatalomért. A termelési erők jelentős mértékű fejlődése s a polgárság erősödése a korszerű államvezetéstől a központi hatalom mind hatékonyabb irányító szerepét, a nemesség részérdekeinek háttérbe szorítását, majd később a polgárságra támaszkodni képes uralkodó abszolút hatalmának kiépítését kívánta meg. Nyugat-Európában viszonylag zavartalanul mehetett végbe ez a folyamat, ezzel szemben Kelet-Európa számos országában a XVII. század fordulójára megakadt a polgárosodás, s a következő század elejét helyett a feudális viszonyok újraerősödése jellemezte. Ez volt a helyzet Magyarországon is, ahol a török hódítás következtében egyre inkább késleltetett, majd szinte teljesen megrekedő polgárosodás mellé még egy olyan tényező járult, amely a fejlődést gátolta. A magyar rendiséggel ugyanis nem magyar központi hatalom nézett szembe, hanem a Habsburg-dinasztia magyar királyné választott tagjai, akik természetesen dinasztikus érdekeiknek rendelték alá magyarországi politikájukat. Noha a centralizált államok és abszolút monarchiák a feudalizmusnak legfejlettebb szakaszát jelentették, s velük szemben a rendiség a nyugat-európai fejlődésben többnyire konzervatív erőnek számított, a magyarországi helyzetben mégis mindez nem egy esetben fordított előjellel jelentkezett. Történetírásunk újabb eredményei kimutatták a Habsburg birodalom centralizációs kísérleteinek gyengeségeit, abszolutisztikus kormányzási törekvéseik kezdetleges, felemás jellegét, s ezzel párhuzamosan az is egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a velük fellépő rendiség nem csupán partikuláris osztályérdekért, hanem egyben a független Magyarország megteremtéséért is harcolt.¹ Az sem kétséges, hogy Bocskai István, Bethlen Gábor, majd pedig a két Rákóczi György függetlenségi mozgalmainak, országgyárapító háborúinak határozottan kikristályosodott Habsburg-ellenes ideológiája, s nem kevésbé szilárd vonalvezetésű, céltudatos művelődéspolitikája is volt.

A szakirodalom többször is foglalkozott Erdély fejedelmeinek — különösen Bethlen Gábornak — kultúrateremtő, művelődést szervező tevékenységével, legújabbban például Tarnóc Márton adott átfogó képet a Kárpátok-övezte kis ország irodalmának fejlődéséről.² Érdeemes azonban e képet kiegészíteni az erdélyi fejedelmek irodalompolitikai törekvéseinek egybefogott áttekintésével,

¹ BENDA Kálmán: *Habsburg-abszolutizmus és rendi ellenállás a XVI—XVII. században*. Bp. 1975., NAGY László: *Bethlen Gábor a független Magyarorszáért*. Bp. 1969.

² TARNÓC Márton: *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*. Bp. 1978.

így határozottabban elkülöníthetőnek reméljük irodalmunk történetében a csakis Erdélyre jellemző eszmei, művelődési és stíláriis sajátosságokat. Ennek érdekében most a gyulafehérvári fejedelmi udvarban jelentkező, s a függetlenségi mozgalmaknak szellemi háttérét adó eszméket igyekszünk megragadni, a fejedelmek által sugallt vagy támogatott művekre irányítjuk figyelmünket, számba vesszük azokat az írócsoportokat, amelyek a függetlenségi küzdelmek vezetőinek politikai szócsövei voltak és így azok ideológiájának kialakításában fontos szerepet játszottak.

1. Bocskai táborában

Első pillantásra úgy tűnik, hogy Bocskai István rövid fejedelemségére az antik közmondást kell alkalmaznunk: „Inter arma silent Musae”. Vajon juthatott-e ideje alig kétéves fejedelemsége alatt, harcok közepette arra, hogy hadászati és diplomáciai erőfeszítései mellett mozgalma ideológiai támaszának kialakítására is gondot fordítson? Vajon juthatott-e energiája a magyar politikai élet élére oly tüneményes gyorsasággal felemelkedő, de alaposabb humanista képzettséggel nem rendelkező főúrnak arra, hogy írókat és jeles irodalmi alkotásokat is mozgósítson céljai érdekében? A tények azt mutatják, hogy a fejedelem minderre különös súlyt helyezett, s céljai megvalósításában a kard mellett a tollnak is fontos szerepet szánt. Közismert az a szoros kapcsolat, amely a kor legjelesebb magyar költőjét, Balassi Bálint poétai örökségének letéteményesét, a kései reneszánsz irodalom egyik reprezentánsát, Rimay Jánost a fejedelemhez fűzte. Ajtónállója, titkára, diplomáciai leveleinek fogalmazója volt Rimay, aki 1605 áprilisában, feltehetőleg épp a szerencsi országgyűlés idején lépett a fejedelem szolgálatába, s a felkelés egész időtartama alatt (1606 decemberéig) kitartott mellette. Noha a Bocskai aláírásával elküldött levelek mindegyikéről nem állapítható meg pontosan a fogalmazó személye (ez lehetett akár a fejedelem, akár Kátai Mihály kancellár, akár Rimay), néhány levél stílusa mégis kétségtelenül Rimayra vall, aki a humanista retorika teljes fegyvertárát képes volt felvonultatni fejedelme érdekében. Joggal írja Eckhardt Sándor, hogy „Bocskai láthatóan propagandistának használja Rimayt”³, mert egyes felvidéki városok vagy éppen főurak (pl. Thurzó György) megnyerése érdekében valóban szükség volt a hatásos stílusfordulatokra, tudós érvelésre, sőt a korban a meggyőzéshez elengedhetetlen antik exemplumok sorára is. Minderre bőven találhatunk példákat Rimay leveleiben, amelyek jól szerkesztett, manierista stílusétkeményekben bővelkedő írások. Minden bizonnyal nem rajta múlt, hogy a levelekkel oly bőven ostromolt Thurzó Györgyöt végül mégsem sikerült rábírní, hogy „evezzon azért egy akarattal” a felkelőkkel s a fejedelemhez pártoljon. Ezzel szemben a sikert eredményező levelek egyik szép példája a Thurzó Miklóshoz fejedelmi aláírással küldött Rimay-fogalmazvány, amelynek következtében a címzett néhány hét múlva át is állt Bocskai táborába.⁴

Rimay versei azt tanúsítják, hogy a költő meggyőződéses híve volt patrónusának. Mintegy tíz költeménye datálható a felkelés idejére, s ezek mindegyikében a mozgalom érdekében emel szót, akkor is, amikor a zsoltárok hangján

³ ECKHARDT Sándor: *Bocskai és Rimay*. — It 1959. 478—480.

⁴ *Rimay János összes művei*. Összeállította ECKHARDT Sándor. Bp. 1955. 240, ill. 242.

panaszolja fel a vallásszabadság megsértését, de akkor is, amikor a „hatalmaskodók ellen” kér segítséget Istentől. A korszak legjelesebb alkotása a „magyar nemzetnek romlásán s fogyássán” kesergő költemény, amelynek játékos rímei és kissé bonyolult hasonlatai mögött határozott németellenesség érződik.⁵ A hajdan vitéz magyarság romlásának ugyanis az az oka, hogy rajta „zsírokkal hízódnak az idegen fiak”, ők azok, akik miatt az országban nő az inség, pusztul a haza, megcsappan a katonai erények becsülete. Ebben az *Oh szegény megromlott s elfogyott magyar nép* kezdetű versben csendül fel először irodalmunkban a kuruc versek hangja, ez a tónus válik majd uralkodóvá a következő évszázad függetlenségi mozgalmainak költészetében.

Rimayn kívül Bocskai még egész sor író és költőt foglalkoztatott. A felkelés idején szűkebb környezetéhez tartozott Péchi Simon, az erdélyi szombatos irodalom legműveltebb képviselője, a kiváló hebraista; Alvinci Péter, akinek Bocskai-párti vitairata sajnos elveszett; Petki János főnemesi költő, a sztoikus filozófia jeles képviselője, de az ő udvarában szolgált az a Szepesi Korotz György is, aki majd néhány év múlva az abszolutizmus politikai elméletével foglalkozó, annak primitívebb változatához tartozó művet fordít magyarra (*Bazilikon dórón*, Oppenheim 1621). Ez az írócsoport kifejezetten „pennájával és elméjével” szolgálja a fejedelmet, így élesen elkülönül a csupán mellékesen verselgető főúri politikusok és hadvezérek (Kátai Mihály, Homonnai Bálint stb.) csoportjától. Értelmiségi réteg tömörül tehát a fejedeleme köré, s azt is bizvást állíthatjuk, hogy Rimayval az élen a kor legjelesebb íróit találjuk táborában. Már itt megmutatkozik az erdélyi fejedelmek irodalompolitikájának az a sajátossága, hogy magához vonzza az országosan elismert írókat, tudósokat, s mint látni fogjuk, ez a tendencia a későbbiekben még erősödik.

A Bocskai szolgálatában álló írók egyrészt a mozgalom ideológiáját voltak hivatva kialakítani, másrészt a fejedelem szerepét is pontosan megfogalmazták. Ezt teszi például Debreceni Szappanos János, a váradi káptalan levéltárosa, akit a fejedelem történetíróként is támogatott, hisz végrendeletében 200 forintot hagyott magyar történetének kiadására.⁶ *Militaris congratulatio* c. versében 1604 decemberében Bocskait az álmosdi győzelem alkalmából a hajdúk nevében üdvözli, benne a zsarnok uralkodóval szembenálló „isteni szabadítót” látja, aki a zsidó nép hőseivel, Mózással, Áronnal, Gedeonnal és Józsúvéval állítható párhuzamba. Ez a gondolat — mint azt Benda Kálmán tanulmánya meggyőzően mutatta ki — a kálvini államelméletben gyökerező ellenállási tanból táplálkozik, ezt használják fel a magyar rendek a Habsburg-ellenes mozgalmak ideológiájának kialakításakor.⁷ Hozzátehetjük: nemcsak Bocskai, de Bethlen Gábor esetében is így van ez, a korabeli költők szerint ő ugyancsak szabadító „Gedeonja” mind a magyar nemzetnek, mind pedig az egész kereszténységnek.

Határozottan érezhető az irodalompolitika terén is az alapvető különbség Bocskai és az őt követő fejedelem, Báthori Gábor mentalitása között. Báthori korában felvirágozik ugyan a politikai propaganda-költészet, egyre-másra születnek a politikai paszkvilusok, a politikai aktualitással rendelkező históriás

⁵ Uo. 83.

⁶ *A magyar irodalom története II.* Bp. 1964. 96.

⁷ BENDA Kálmán: *A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára.* = Helikon 1971. 322—331. — A vers szövege: RMKT XVII/1. Bp. 1959. 256—260.

énekek, halotti búcsúztatók és publicisztikai írások, ezek azonban sokkal inkább a pártharcoknak, az ország belső instabilitásának jelei, mintsem tudatos irodalompolitikának. Úgy tűnik, Báthori Gábor egyénisége nemcsak a hadi, hanem a szellemi erők összefogására is alkalmatlan volt, az írók és művek célzatos irányítása távol állt tőle, sőt a Bocskai körül aktív tevékenységet folytató literátorok az ő fejedelemsége idején vagy eltávoznak Erdélyből (pl. Rimay), vagy pedig vele szembenállva húzódnak meg, eltávolodva a politikai vezetéstől (pl. Petki János).

2. A „nagy fejedelem”

Gyökeresen megváltozik a helyzet Bethlen Gábor fejedelmi trónra kerülése után. Számos tanulmány és könyv méltatta már „a nagy fejedelem” művelődéspártoló, kultúraszervező tevékenységét, a szakirodalom többször is számba vette a körülötte csoportosult írók, költők, tudósok és művészek együttesét.⁸ A kissé keleties pompával berendezett gyulafehérvári udvar, az ugyanott felállított akadémia, a gazdag könyvtár és a nagyszabású építkezések kül- és belföldről egyaránt vonzották az alkotó értelmiségieket, akiknek közismerten nagy szerep jutott a bethleni diplomáciában. Az írók egy részével Bethlen személyes kapcsolatban állt, sokan közülük már kora ifjúságuktól kezdve az ő alumnusai voltak (pl. Gelei Katona István, Bojti Veres Gáspár, Szilvási K. Márton), mások viszont később állottak szolgálatába. Ez utóbbiak közé számíthatjuk az udvari papokat (Alvinci Péter, Keserői Dajka János, Milotai Nyilas István), az udvari történetírókat (Bocaius János, Háportoni Forró Pál, majd Bojti Veres Gáspár), valamint diplomatáit (Rimay konstantinápolyi követ, Péchi Simon kancellár stb.). Más esetekben tanári vagy éppen írói feladatokkal bíz meg tehetséges tollforgatókat, így Szenci Molnár Albertet Kálvin *Institúciójának* fordításával, de neki ajánlja művét Mikó Ferenc, Redmeci T. János és Pataki Füsüs János is.⁹ Ehhez még hozzászámíthatjuk azonban a Bethlen főembereinek szolgálatában álló, magával a fejedelemmel csak közvetett kapcsolatban levő személyeket, akiknek tolla ugyancsak az erdélyi politikai koncepciót propagálja.¹⁰ Így például Szepsi Csombor Márton a Nyáry-família, Kecskeméti Alexis János pedig a posztumusz prédikációs kötetét kiadó Margitai Péter közvetítésével végső soron ugyancsak ezt az irányvonalat képviseli. Mindebből az is látható, hogy ennek az értelmiségi rétegnek egyes tagjai sokféle szállal kötődhetnek egyrészt az uralkodó személyéhez, másrészt egymáshoz is, így Erdélyben kulturális intézmények (iskolák, egyházkerületek, nyomdák, könyvtárak) jól kiépített hálózatáról s az ehhez kapcsolódó értelmiségiek minden korábbinál nagyobb számáról beszélhetünk. Kézenfekvő most már az adatok további sorakoztatása nélkül felvetnünk a kérdést: mi volt az írók és tudós prédikátorok, az irodalmi alkotások és tudományos művek szerepe az

⁸ HEREPEI János: *Bethlen művelődéspolitikája és az új értelmiség kiképzése.* = Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I. Szerk. KESERŐ Bálint. Bp.—Szeged 1965. 167—272. Uő: *I. Rákóczi György művelődési törekvései.* Uo. 503—582. VITA Zsigmond: *Bethlen Gábor szellemi arcképéhez.* Tudománnyal és cselekedettel. Bukarest 1968. 22—56, 284—288.

⁹ *A magyar irodalom története.* I. m. 42. és 84.

¹⁰ Az RMK I. Bethlen idejéből 26 művet sorol fel, amelyeket a fejedelemnek vagy környezetének dedikáltak. Vö. BÁN Imre: *Apáczai Csere János.* Bp. 1958. 61.

uralkodói koncepcióban, mit nyújthatott a bőkezű fejedelmi támogatás ellenében az irodalom a politikának?

A Bethlen által anyagilag és erkölcsileg támogatott irodalmi alkotások sokhangú együtteséből mindenekelőtt az a szólam hangzik fel, amely a fejedelmi cím birtoklásának jogosságát igyekszik igazolni. A költők Erdély „nagy fejedelmét” előszeretettel állítják párhuzamba a korábbi legjelesebb magyar királyokkal, különösen a Hunyadiakkal. Prágay András a *Sebes agynak késő sísak* c. terjedelmes politikai versfüzérében így beszélteti őt:

Régi magyaroknak,
Jeles királyoknak,
Én is nyomdokit nyomom,
Hunyadi Jánosnak,
Amaz nagy hadnagynak,
Bátorságát én bírom,
És az Atillának,
Két élő pallosát,
Oldalamon hordozom.

Attila pallosának említésével a magyar királyság katonai dicsőségének hagyománykörébe kapcsolják be ezek a sorok Bethlen alakját, a következő strófákban pedig egyenesen Mátyás király sikereivel állítják párhuzamba tetteit:

Az Hunyadi Mátyást,
Amaz magyar királyt,
Az németek mind félték,
Az bécsi asszonyok,
Síró gyermekeket,
Mátyással ijesztgették.
Engem sem kívánnak,
Valakik karomnak,
Erejét megismerték.

A továbbiakra arra is kitér a költő, hogy Bethlennek „érdeme vala” a magyar koronára, de ő azt elutasította, mert nem azért harcolt, hanem „az köz igazság, hitbeli szabadság” védelméért.¹¹

Még tovább gazdagítja ezt a gondolatkört Szepesi Csombor Márton *Europica varietasa*, amely zömmel épp az 1619-es év folyamán íródott, Bethlen Gábor hadjárata és a cseh fehérhegyi felkelés idején. Szepesi — aki külföldi útja során szoros barátságban állt Bethlen alumnusaival — Kassán élénken helyeselte a „tyrannus fejedelmére” feltámadott cseh rendek mozgalmát, az ott létrejött Habsburg-ellenes vallási egységet, így közvetve Bethlen célkitűzéseit. Az *Europica varietas* lengyel fejezetéből kiérezhető Báthory-kultusz ugyancsak Bethlen uralkodásának jogosságát igazolhatta, mégpedig a fejedelem apjának Dancka ostromában történő személyes részvétele és hősiességének magatartása hangsúlyozásával. Miként Hunyadi János hősiessége Mátyásnak, úgy Bethlen István érdemei az ő fiának útját egyengették a trón felé — sugallják egymást túllicítálva a fejedelem körül csoportosuló írók, az ő vonzáskörébe tartozó literátorok. Hápertonni Forró Pál Curtius-fordításának ajánlása, valamint Keserűi Dajka Jánosnak Dávid Pareushoz írt latin nyelvű levele (1618) egyaránt Báthory Istvánnal állítja párhuzamba Bethlent, Alvinci Péter pedig odáig megy, hogy Károlyi Zsuzsannát a Báthory-família leszármazottjának tekintve, rokoni

¹¹ RMKT XVII/8. 59—60.

szálat konstruál Erdély e két országépítő fejedelme között. Joggal mutat rá Kovács Sándor Iván, hogy a két fejedelem hasonló gazdaságpolitikája, konstruktív szemlélete, Konstantinápolyal egyaránt békés viszonyt létesítő politikája valódi alapot adhatott az analógiára, s így a Hunyadiakon kívül Báthory István alakjának a bethleni politika előzményeként értelmezése logikus választásnak mondható.¹²

Már jeleztük, hogy Bethlent — Bocskaihoz hasonlóan — ugyancsak szabadtóként, a nép oltalmazójaként, mintegy Isten küldöttéként propagálta számos irodalmi mű. Szenci Molnár Albert isteni szabadtóként, Prágay Gedeonként, Dajka János a nép törvénykönyvét feltaláló Józsiásként üdvözli, Bojti szerint pedig Bethlen „oly ügyességgel találta meg a hányatott haza számára az üdvös gyógyszereket, hogy szinte második Machaonnak vagy az égből aláhullott Aeskulapiusnak hitték, aki a végeszedelemben szenvedő hazának segítségére jött”.¹³ A görög mitológia jótevő orvosistenségeihez való hasonlítás kétségkívül annak bizonyítéka, hogy Erdély lakossága Bethlentől várta minden probléma megoldását, minden baj orvoslását, a politikai konszolidációt.

A centralizált államvezetési törekvések ugyancsak erős támaszra találtak a fejedelem körében keletkezett államelméleti irodalom termékeiben. Milotai Nyilas István tiszántúli református püspök, majd Bethlen udvari papja a Szent Dávid XX. zsolttárát magyarázó prédikációban (Kassa 1620) például a fejedelem és a „község” kötelességeiről szólva az uralkodói hatalom szuverenitását hangsúlyozza.¹⁴ Pataki Füsüs János rugalmasan módosít a képleten akkor, amikor a magyarországi főrendek megnyerése a cél, ezért irányukban hangsúlyozza a rendi jogok és magyarországi törvények tiszteletben tartásának szükségességét, de ezt fejedelmi jóindulattal magyarázza, s e kegy szerinte vissza is vonható, ha a helyzet úgy kívánja. Bojti Veres Gáspár kéziratban maradt latin nyelvű történeti műve (*De rebus gestis magni Gabrielis Bethlen*) ugyanebbe az irányba mutat, ha kissé bizonytalanul is. Az ő eszményképe az olyan fejedelmi hatalom, amely az alattvalói megelégedettség szilárd talaján nyugszik. „Non in armata militum manu, sed in subditorum benevolentia, fide et amore . . . regnantium situm est” — írja, az viszont nem derül ki pontosan, hogy kiket ért alattvalókon, a társadalom mely rétegeire kell a hatalomnak támaszkodnia.¹⁵ A „subditi” fogalmába feltehetően a nemeseket és a polgárokat egyaránt belefoglalta: a polgárság erősödésének utat nyitó, de alapvetően feudális erdélyi társadalmi képletnek legalábbis ez felelhetett meg leginkább. Már csak azért is így lehet ez, mert a szász polgárokról sok dicséret szót ejt, őket a politikában számottevő elemek közé sorolja.

Kecskeméti Alexis János vaskor prédikációs kötete (Debrecen 1621) jól-lehet zömében még Báthory Gábor korában íródott, mégis a Bethlen-kor politikai igényeit elégíti ki, mondandója sok tekintetben a kiadás évében is aktuális volt. Az egész kötetten végigvonul „az ideális fejedelem és a centralizált államvezetés óhajta”, a Dariushoz hasonlítható, népének jótevőjeként uralkodó király kívánalma.¹⁶ A prédikációs kötet a hierarchikus felépítésű feudális

¹² KOVÁCS Sándor Iván: *Pannóniából Európába*. Bp. 1976. 142—152.

¹³ *Erdély öröksége IV.* Bev. MAKKAI László Bp. é.n. 18. — Szenci és Dajka véleménye: RMKT XVII/6. 497—498.

¹⁴ RMK I. 501.

¹⁵ BARTONIEK Emma: *Fejezetek a XVI—XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Bp. 1975. 328. és 336.

¹⁶ *Kecskeméti Alexis János prédikációs könyve* (GOMBÁNÉ LÁBOS Olga bevezető tanulmánya). = Régi Magyar Próza Emlékek III. Bp. 1974. 54—55.

társadalmi renden belül keresi és tárgyalja a fejedelmek és alattvalók viszonyát, s az anarchia, a hatalmaskodás elítélése révén azt a konszolidált rendet festi, amely épp Bethlen idején valósult meg.

A belpolitikán kívül az erdélyi külpolitika is igazolást kapott a gyulafehérvári udvar szellemi vonzásában működő írótól. Különösen a török szövetség szorult magyarázatra, mert Nyugat-Európában sokakat Bethlen ellen hangolt a pogánnyal való együttműködés. Keserűi Dajka János 1618-ban pontosan megadja erre Pareushoz írott levelében a választ:

„A német császártól nagyon messze vagyunk, valóban az oroszán torkában vagyunk, s az oroszán könnyen darabokra téphet és szétmarcangolhat minket, míg ő szent császári felsége tanácskozik felőlünk; ha a töröktől oly távol fekvő országok, vidékek, királyok és fejedelmek nagy pénzen igyekeznek megszerezni a töröktől a békét, mi csodálatos van abban, ha mi, oly sok év háborútól összetörve és teljesen elgyengítve ugyanezt tenni kényszerülünk? Mégis nem vagyunk törökök, akiknek azt kívánjuk, hogy bár csak mindjárt pusztulnának s tűnnének el, akármit is hazudoznak rólunk az emberek; a kegyes és méltányos uralkodási mód tanúsítja, hogy a mi dicsőséges fejedelmünk igazi keresztény.”¹⁷

Állandóan visszatérő motívum az erdélyi írók tollán, hogy a török szövetség csak kényszer, amelyet egyrészt a földrajzi közelség, másrészt a Habsburgok és az ellenreformáció túlkapásai váltottak ki. Kecskeméti prédikációi ugyan csak azt hangsúlyozzák, hogy a törökkel szemben nincs eszmei-elvi közösség, de ugyanakkor taktikusan kell velük szemben viselkedni. A wittenbergi szemlélet szerint a török hódítás „flagellum Dei”, ellene nem a harc, hanem az erkölcsös életre való áttérés segít. Ez a koncepció mindenesetre jól beleillett a Habsburg-ellenes támadást indító Bethlen ideológiájába.

A portával való béke hirdetése mellé természetesen az osztrák császári sereg elleni hadjárat indoklása társult. A II. helvét hitvallás (1567) ekkoriban készült magyar fordításának (Debrecen, 1616) egy passzusa ehhez kézenfekvő kiindulási pont lehetett, mert eszerint a fejedelemnek kötelessége „haddal is az népek megmaradását oltalmazni”. A fordító Szenci Csene Péter Rhédei Ferencnek, Bihar vármegye főispánjának, váradi kapitánynak, Bethlen főtanácsosának ajánlotta művét, így ez jól ismert lehetett a gyulafehérvári udvarban.¹⁸ Idézett gondolatát találjuk meg Milotai már említett könyvének (*Speculum Trinitatis*, Debrecen 1622) előszavában, ahol kifejti, hogy Bethlen békét akar, de a Habsburg császár szöszegése és a protestáns-üldözések harcra kényszerítik, ugyanis „a haza háborgatóit kell megfenyíteni”.

Bethlen első hadjáratának legteljesebb ideológiai fegyvertárát Alvinci Péter *Querela Hungariae* (Kassa 1619) c. röpirata adja. A szenvedélyes hangú kiáltvány sorra veszi a felkelés okait, s köztük különösen nagy szerepet tulajdonít a protestáns sérelmeknek és az ellenreformáció előretörésének. A királyság területén egyre nagyobb hatalomhoz jutott a klérus, innen ered a „pilises papok” elleni éles hang:

„Mert kicsoda hintegetett újonnan ezen hazának polgártársai és lakosai közt visszavonást és ellenkezést? A pilises papok! Kicsoda lón tanácsával oka, hogy segítség színe alatt az erdélyi fejedelem ellen annyi vérontással menjenek? A nyírt papok! Kicsoda készítése, hogy őfelsége a mi kegyelmes urunk a bécsi békesség szerzésének megtartá-

¹⁷ *Erdély öröksége* IV. I.m. 5.

¹⁸ SZEKFI Gyula: *Bethlen Gábor*. Bp. 1929. 155—156.

sára ... ne legyen köteleés? A pilises papok! Kicsoda vezére és oktatója ama szörnyű regulának, hogy a keresztyén evangélikusoknak ... a hittel való fogadást nem kell megtartani? A pilises papok! Kicsoda oka, hogy a nekünk tett ígéreteket akárminemű formán lettek is, bé nem teljesítették? A nyírt papok! ..."¹⁹

Ha a Bethlen-kor erdélyi hitvita-irodalmának termékeit áttekintjük, szembevetünk a vitairatok megjelenésének és a politikai-katonai helyzetnek az összefüggése. Béke idején a fejedelem fékezi a vallási ellentéteket, mert a villongások megbonthatták volna a politikai egységet. Pedig az ellenkezőre, az ország erőinek, a különböző felekezeti társadalmi rétegeknek az összefogására volt szükség Erdély politikai stabilitásának biztosításához. A vallási viszályok visszafogásához jó alaphoz kínálkozott Pareus irénikus mozgalma, a felekezeti béke eszméje, Igaz, Pareus csupán a két vezető protestáns felekezet összebékítésén fáradozott, s magyar tanítványai (Alvinci, Samarjai János és mások) is ezt az ügyet képviselték, mindez azonban az erdélyi „négy recepta religio” rendszerében az „irénizmus továbbfejlesztését vonta maga után”.²⁰ Ezt szolgálták a felekezeti villongásokat és viszálykodásokat betiltó országgyűlési határozatok, így például az 1619. szeptember 11-i pozsonyi gyűlés VIII. artikulusa, amely így szól:

„Magyarországban ez ideiglen közönségesen bévött, megengedett és szabad religión levő minden rendeknek megparancsoltassék, hogy egymás között békességben és egyességben éljenek, visszázkodások, versengések és azok minden alkalmatossága úgy el távoztassék, hogy ennekutána csak valami kicsiny alkalmatosság se adassék köztök való gyűlölségre és zenebonának indítására.”²¹

A Bethlen-szakirodalomban gyakran esik szó a fejedelem viszonylag toleráns valláspolitikájáról, más felekezetűekkel szemben tanúsított türelméről. Kétségtelen, hogy a század valamennyi erdélyi uralkodója között ő a legrugalmasabb, a legnagyobb mértékű egyéniség ezen a téren is, de a tüzetesebb vizsgálat azt is megmutatja, hogy a bethleni tolerancia nem elvi természetű, hanem politikai, gazdasági vagy hadi céljainak függvénye. A jezsuita Káldi György bibliafordításának kiadását (Bécs 1626) például azért is támogatja jelentős összeggel, mert a bibliafordító diplomáciai szolgálatait igénybe vette, ő volt Bécsbe küldött követe.²² A szombatosok ellen az 1618. okt. 4–21. között lezajló kolozsvári országgyűlésen hozott intézkedéseket végül is nem hajtották végre, mert ez a fejedelemség belső társadalmi bázisát gyengítette volna. Sőt, Alvincen Bethlen az anabaptistákat is letelepítette, nyilván azért, hogy kiváló kézműipari munkájukra számíthasson.²³

A Pázmány—Alvinci hitvitában szintén érezhető Bethlen politikai szempontjainak hatása. A vita ugyanis 1609-ben rendkívül szenvedélyes: Pázmány híres Kálvin-credoja nyomán a protestáns rendek az érsek perbefogását,

¹⁹ *Alvinczi Péter válogatott művei.* Kiadja INCZE Gábor. Bp. 1935.

²⁰ BARCZA József: *Újabb szempontok a Pázmány-vitához.* = Református Egyház 1978. 7. sz. 155.

²¹ *Szepsi Laczó Máté Krónikája.* = Erdélyi Történelmi Adatok III. 241. A pozsonyi országgyűlés határozata 1620. febr. 18-án emelkedett jogerőre, vö. RMK II. 407. 8—11. A besztercebányai országgyűlés 1620. május 31-én ugyanilyen értelemben határoz, vö. RMK II. 412. Barcza Józsefnek köszönöm, hogy ez utóbbi adatokra figyelmeztetett.

²² HERMANN Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig.* München 1973. 265.

²³ RÉVÉSZ Imre: *A reformáció az erdélyi oláhok között.* Debrecen, 1938. 27.

Alvinci pedig egyenesen katonaság kivezénylését kérte, amire Pázmány válasza: „Noha talán nem karddal, hanem pennával, nem vérrel, hanem téntával kellene én ellenem hadakoznod.”²⁴ 1613 után, Bethlen fejedelemségének kezdetén Alvinci mindaddig mérsékli vitázó szenvedélyeit, ameddig csak meg nem indul Bethlen támadásának előkészítése. Ennek jegyében készül már az *Itinerarium Catholicum* (Debrecen 1616) c. vitairat, csúcspontja pedig a *Querela Hungariae* (1619) és a Balásfi Tamás ellen írott jezsuitaellenes *Machiavelisatio* (Kassa 1620) c. írás.

A hadjárat elmúltával a hitviták intenzitása csökkent, hisz 1622 után Bethlen a Habsburg-házzal történő együttműködés lehetőségeit kutatta. Odáig is elment, hogy Cecilia Renata osztrák főhercegnő kezét megkérte, arra számítva, hogy így a Habsburgokkal törökellenes szövetséget köthet. Az ilyen tervnek természetesen az ellentétek csökkentése, nem pedig élezése felelt meg. Csak többszörös próbálkozások s két nyári hadjáratának (1623 és 1625) felemás eredményei után, 1629-ben szólalnak meg ismét a hitvitázó ellenfelek, s élénk irodalmi polémia fejlődik ki. Pécsváradi Péter nagyváradi prédikátor 888 oldalas — nyilván régóta készülő — vitairata ekkor jelenik meg, amelyre Pázmány azonnal válaszol Sallai István álnéven, majd Pécsváradi replikáját újabb Pázmány-vitairat követi. Ekkor már Bethlen számára sem lesz célszerű a vitaszellem elaltatása, mert svéd és orosz szövetségben új hadjárat tervét kovácsolja, ezért adja meg a jelet katonai támadásának teológiai-ideológiai előkészítésére.²⁵ 1629. február 18-án a tasnádi zsinaton elhatározták a Kalauz megcáfolását, s nem sokkal később a vaskos hitvédelmi szintézist a protestáns teológusok fejezetenként felosztották maguk között a cáfolat minél gyorsabb elkészítése érdekében. Ez ugyan soha nem készült el, témánk szempontjából azonban nem ez a lényeges. Sokkal inkább az a tanulság, hogy Bethlen rugalmas valláspolitikája mindig a diplomáciai és hadi helyzet függvénye, a nemzeti függetlenségért fegyvert fogó erdélyi fejedelmek legjelentősebbike a hitvitairodalmat is jó érzékkel szabályozta országegyesítő céljainak megfelelően.

Miként a vallás terén, úgy a nemzeti kérdésben is az erők megosztása helyett azok összefogása volt Bethlen eszménye. Ennek jegyében fáradozott az erdélyi románság református hitre térítése érdekében is, de ezt soha nem a hatalom pozíciójából tette. Egyik levelében Cyrill Lukaris konstantinápolyi pátriárkának kifejti, hogy igen nagy politikai előny lenne Erdély számára a románság áttérésével megerősödő vallási egység.²⁶ A pátriárka ezt elutasította, de Bethlen ennek ellenére is sok gondot fordított a román egyházkerületek ügyeinek rendezésére, s ugyanakkor a teljes Bibliát is lefordíttatta román nyelvre. Halála megakadályozta a mű kiadását, a kézirat pedig később elkalódott, utolsó híradásunk róla 1680-ból származik.²⁷ Bethlennek ez a törekvése mégsem volt hiábavaló, hisz utódai új fordítást készíttettek, s a Rákócziak korában ennek megjelenése révén nagyot lépett előre a román nyelvű írásbeliség.

²⁴ Pázmány Péter *Összes Művei II.* Bp. 1895. 632.

²⁵ BARCZA: I.m. 157.

²⁶ JUHÁSZ István: *A reformáció az erdélyi románok között.* Kolozsvár 1940. 140.

²⁷ Uo. 205. skk. Redmeci T. János jegyzi meg 1622-ben, hogy a román bibliafordítás Bethlen dicsőségére válik: „Nagy halmot hajt, Kegyelmes Úram, ez is az dolog az Felséged magossan meg tetéztet és ugyan mind az fényes égig fel nevelkedett szép böcsületes dicséretihez. . .” Erdély öröksége IV. I.m. 46.

Bethlen irodalompolitikájának valamennyi összetevőjét figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy az írók és könyvek megbecsülése terén a korabeli Európa legműveltebb uralkodói közé tartozott. Nem véletlenül írta róla Milotai, hogy a táborban is „magával szekéren válogatott jó könyveket, mint egy kis Bibliothekát hordoz”,²⁸ s ugyanezt jelzi gyulafehérvári könyvtárának a kortársak elismerését kivívó gazdag anyaga is. Közismert tény, hogy a politikájának ideológiai alapjait lerakó prédikátor-írókat sok kedvezményvel látta el, 1629. júl. 13-án kelt oklevelével pedig valamennyiüket a nemesség soraiba emelte.²⁹ Az értelmiség megbecsülése polgári vonásnak számíthatna, Bethlen azonban ezt feudális módon, rendi privilégiumok adományozása által juttatta kifejezésre, s ez az ország társadalmi viszonyaiból szükségszerűen adódott. Erdélyben csakúgy, mint egész Kelet-Európában, ekkor még a feudális termelési mód az uralkodó, s ezen csak hosszú fejlődési folyamat változtathatna. Bethlen kétségekívül a centralizált államvezetést valósította meg, ezt szolgálta többek között irodalompolitikája is. Az abszolutizmus kiépítéséhez nem volt még elég erős az erdélyi polgárság, s az erdélyi államelméleti irodalom is csak néhány hangot szólaltat meg az abszolutisztikus uralom kiépítése érdekében. Bethlen mindenestre ebben az irányban indítja meg a fejlődést, a feudalizmus korszerűbb változatainak megvalósításán munkálkodott, s ha a Nyugat-Európa-hoz viszonyított évszázados elmaradást nem is hozhatta be másfél évtized alatt, a művelődés hiányainak pótlásáért eredményesen fáradozott.

3. A hagyomány továbbvivője: I. Rákóczi György

Rimay János 1629. május 25-én levelet írt I. Rákóczi Györgynek, s ebben ékes manierista stílusfordulatokkal fejtette ki, hogy a legmagasabb rendű emberi tevékenység az irodalom, ez biztosítja az örök hírnevet, így ennek támogatására buzdítja levelének címzettjét is.³⁰ Felsőmagyarország legnagyobb földbirtokosa és főkapitánya, Sárospatak ura azonban már ezt megelőzően is jeles mecénása volt az íróknak. Az ő ösztönzésére és pénzbeli támogatásával jelent meg Prágay Andrásnak, szerencsi udvari papjának tollából a *Fejedelmeknek serkentő órája* (Bártfa 1628) c. vaskos Guevara-fordítás, amely a korabeli udvari élet kódexe, alapvető kézikönyve lett. Ez a mű nem kötődik közvetlenül a gyakorlati politikai élethez; Bán Imre részletes tanulmányban mutatott rá, hogy a vaskos könyvnek „állambölcseleti, politikai iratként való emlegetése kevésbé jogosult”, hisz anyaga szórakoztató céllal íródott, a sztoikus morál tételeit fejté ki.³¹

Hasonló megállapításokra juthatunk akkor is, ha a Rákóczi György által az 1620-as és 30-as években támogatott többi író munkáit vizsgáljuk meg. Szinte valamennyi a sztoikus szellemű udvari etika népszerűsítésére törekszik. Egyik pártfogoltja, Salánki György, a későbbi sárospataki rektor, még hollandiai tanulmányai idején fordította le Erasmus *Enchiridion militis Christiani* c. művét magyarra, s ezt Rákóczinak ajánlva adta ki (Leyden 1627). A könyv

²⁸ MILOTAI NYILAS István: *Speculum Trinitatis*. Debrecen 1622. B levél verso. RMK I. 480.

²⁹ ZSINKA Ferenc: *Bethlen Gábor címeres levele papok részére*. Nagyenyedi Album 1926. 101–110.

³⁰ Rimay János *Összes művei*. Kiadja ECKHARDT Sándor. Bp. 1955. 434–440.

³¹ BÁN Imre: *Eszmék és stílusok*. Bp. 1976. 156.

a keresztény humanizmus szellemében ad tanácsokat a *pietas* és a *doctrina* összeegyeztetésére, s a sztoikus szellemű keresztény életvitelre buzdít. Ugyanezt teszi Vetési István mezőtúri lelkész terjedelmes *epistola cohortatoriá*-ja is, amelyet 1631. nov. 19-én intéz a már fejedelemmé választott Rákóczihoz.³² Vetési a Justus Lipsiustól származó uralkodóeszményt tárja patrónusa elé neo-sztoikus erénytan keretében. Szerinte az uralkodáshoz erő és jó erkölcs, ez utóbbihoz pedig jóakarát, méltóság, mértékletesség, szelidség és más erények szükségesek. A hosszú felsorolásból végül is a jó törvények által mérsékelt, centralizált fejedelmi hatalom lipsiusi eszménye látszik kibontakozni, s ez jól illeszkedett Rákóczi fejedelemségének korai szakaszához, az Erdély feletti uralomért Bethlen Istvánnal folyó esatározások nyugtalan légköréhez.

Justus Lipsius magyarországi recepciója Rimaynak a jeles németalföldi filozófushoz írott leveleivel kezdődik, de kultusza alighanem I. Rákóczi György uralkodásának elején éri el tetőpontját. Lipsius két fő művének (*De Politica* és *De Constantia*) fordítója, Laskai János, a fejedelemhez közel álló személyeknek, Vay Péter kamarásnak, ill. Madarász György eperjesi kereskedőnek, Rákóczi hírszerzőjének ajánlja munkáit, amelyek természetesen már korábban latinul is ismertek voltak az udvari körökben.³³ Rákóczi-kori népszerűségének oka minden bizonnyal az lehetett, hogy az általa ajánlott államforma olyan centralizált fejedelmi hatalom, amelyben még a rendek is nagy szerepet kapnak, ugyanakkor viszont a feudális anarchia megfékezésére már elegendő a központi hatalom. Az uralkodó és a rendek harmonikus kapcsolatát sugallja az erények rendszerének lipsiusi hierarchiája, amelynek talajáról az abszolutizmusnak legfeljebb egy patriarchálisabb változatát lehet elfogadni, s ez a megoldás joggal nyerhette meg a Bethlen örökébe lépő, de elődjénél konzervatívabb felfogású Rákóczi tetszését.

Az öreg Rákóczi György felekezeti szempontból sokkal merevebb, mint elődje volt. A „reformata religio”-t fokozatosan államvallássá építi ki, az unitáriusok és szombatosok működését a dési *complanatio* 1638-ban gyakorlatilag megbénítja, s ezzel Erdély szellemi élete is sajátos színfolttal lesz szegényebb. Nagyhatalmú püspöke, Geleji Katona István nemcsak a reformációnak e legfiatalabb hajtásait semmisítette meg, de kíméletlen harcot folytatott a puritanizmus ellen is, főként pedig Medgyesi Pál iránt táplált ellenszenvet. A Bethlen-kori szabadabb szellemi légkört a vallásos intézményekkel és dogmákkal körülbástyázott református egyház uralma váltotta fel, az a szellem erősödik ekkor, amely majd később Apácai Csere János és Tótfalusi Kis Miklós pályáját is derékba törte. Tarnóc Márton árnyalt elemzése tüzetesen bemutatta Geleji mindkét irányú hatását: egyfelől nagy érdemeit az oktatásügy és könyvkiadás fellendítése terén, másfelől azt, hogy a fejedelmi hatalom árnyékában attól teljes mértékben támogatva, végső soron „szellemi életünk megmerevítésén fáradozott.”³⁴ Ugyanez a kettőség jellemzi a gyulafehérvári román nyomda megszervezésének ügyét: nagy eredmény, hogy 1648-ban megjelenik az Újszövetség románul, s ezt követően zsoltárok, katekizmusok és énekeskönyvek egész sorát nyomtatják ki ezen a nyelven, de ugyanakkor az is tény, hogy mindez az áttérítés céljából történt. Geleji ún. *conditiókat* állapított meg a görögkeleti szertartású román egyházkerületek számára, s mivel Simion Stefan püspök

³² TARNÓC Márton: *Egy ismeretlen magyar nyelvű államelméleti munka.* = Itk 1965. 701—707.

³³ *Régi Magyar Prózái Emlékek* II. Sajtó alá rendezte TARNÓC Márton. Bp. 1970.

³⁴ TARNÓC: *Erdély művelődése.* . . I. m. 93.

ezeket elfogadta, megindult a görögkeleti liturgia átformálása.³⁵ Egyik oldalon tehát a román írásbeliség fellendítése, a másikon viszont felekezeti türelmetlenség jelzi Geleji irodalmi tevékenységét, s ez a kétarcúság egyben a Rákóczi-kori Erdély szellemi életének is egyik alapvető jellemzője.

A 30-as évek neosztoikus szellemi légkörét lassanként a református egyház megcsontosodott szemlélete váltotta fel, s Geleji Katona kétségkívül meglévő tehetségét és széles körű tudását így már egy konzervatívabb fejedelmi koncepció szolgálatába állította. Vele szemben a puritán eszméket valló Medgyesi képviselte a szellemi progressziót, aki *Praxis pietatis* (Debrecen 1636) címen kiadott, angolból fordított kegyességi iratában az ortodox dogmatika helyébe az oldottabb vallásosság eszményét, egy kevésbé merev etikai követelmény-rendszert állított.

4. A bukás felé

Az öreg Rákóczi György halála után gyakorlatilag özvegye, Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony vette kezébe a család különböző ügyeinek irányítását, s tevékenysége nyomán jelentősen fellendült a Rákócziak székhelyének, Sárospataknak kulturális élete. Ennek egyik oka minden bizonnyal az lehetett, hogy 1639 óta az iskola rektora volt a puritán eszméket valló Tolnai Dali János, s az általa terjesztett nyitottabb szellemű légkör termékenyítőleg hatott a tudományok fejlődésére, végső soron ennek lett következménye Comenius Patakra hívása. De ugyanebbe az irányba mutatott a két Rákóczi-fiú eltérő mentalitása is: míg ugyanis Zsigmond anyjával együtt szívügyének tekintette a művelődés fellendítését, addig az Erdély fejedelmévé lett ifjabb György semmi komoly érdeklődést nem tanúsított a tudományok iránt. Joggal tételezhető fel, hogy ellenvetés nélkül teljesítette anyja és testvére kérését a Bethlen-könyvtár számos értékes darabjának Patakra szállítását illetően, így Bethlen bibliotékájának tekintélyes része került a Rákócziak észak-magyarországi birtokának szellemi központjába.³⁶

A Gyulafehérvárról Sárospatakra áramló könyvek útja egyben az irodalompolitikai törekvésekben beállott változást is szimbolizálja. Nem a fiatal erdélyi fejedelem, hanem a Patakon maradt testvér és Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony irányítja most már az irodalompolitikát, nekik szól a dedikációk többsége, s ők hajtják végre az évtized legjelentősebb szellemi vállalkozását, Comenius meghívását is. A cseh tudós pedagógus korszakalkotó oktatási reformjait és filozófiai jelentőségét a roppant gazdagságú nemzetközi szakirodalom már bőven méltatta és vizsgálta, magyarországi működésének horderejét tehát ezúttal nem szükséges hangsúlyoznunk. Annál fontosabb viszont témánk szempontjából az az összefüggés, amely a Comenius művei által felvázolt politikai program és a Rákócziak politikai tervei között fedezhető fel.

Mindenekelőtt felmerül a kérdés: vajon mi lehetett az oka annak, hogy az öreg Rákóczi György nem tartotta szem előtt az erők egyesítésének Erdély számára oly szükséges elvét, s a család hatalmas birtokait kettéosztva, a magyarországiakat kisebbik fiára hagyta? Péter Katalin tanulmányából ki-
világlik a látszólag logikátlan s a család hatalmát megosztó lépés politikai hát-

³⁵ JUHÁSZ: I.m. 148—152.

³⁶ JAKÓ Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest 1976. 201—203.

tere, s az alaposabb vizsgálat a bonyolult helyzetben nagyon is átgondolt tervet fedezhet fel.³⁷ Az Erdélyből tervezett lengyelországi hadjárat végén ugyanis nem a fejedelemnek, hanem testvérének, Zsigmondnak jutott volna a lengyel trón, s innen kiindulva, magyarországi birtokaira támaszkodva nyerhette volna el a magyar királyságot. Ez a királyság mind Erdély, mind Lengyelország erejére támaszkodhatott volna, de a szultántól mégis függetleníthette volna magát. Ez a merész elképzelés ekkor szinte az egyetlen járható útja lett volna a nemzeti függetlenség megvalósításának, de ez is szertefoszlott a fiatal Rákóczi Zsigmond korai, tragikus halálával (1652).

Vajon tudott-e erről a koncepcióról a Rákóczi-udvar szellemi életét jelentős mértékben meghatározó tudós, a kor egyik legtermékenyebb írója, Comenius? Minden bizonnyal, hisz tudjuk, hogy Patakról történő távozása, 1654 után „mintegy hivatalos diplomatája” volt a Rákócziaknak, bizalmas jelentésekben számolt be a külföldön szerzett diplomáciai hírekről.³⁸ Valószínű, hogy korábban is tudott az önálló Magyarország megteremtésének merész tervéről, amit saját hazája, Csehország felszabadításának megcsillanó reménye miatt is támogatott. Sőt, Comeniust Rákóczi Zsigmond halála sem akadályozta abban, hogy egyre vakmerőbb formába öntse elképzeléseit, noha az ifjabb Rákóczi halála ezeket már gyakorlatilag kivihetetlenekké tette. A török porta ugyanis nem egyeztetett bele Erdély és Lengyelország uniójába, mivel a létrejövő nagyhatalom a félhold számára komoly veszélyt jelenthetett volna. Comenius azonban ezt tudomásul nem véve, Drábik Miklós fantasztikus vízióinak és jóslatainak hitelt adva, nagyszabású külpolitikai tervet vázolt fel *Gentis felicitas* c. művében. Már 1654-ben kész volt vele, de csak 1659-ben jelent meg Amsterdamban, nyilván azzal a céllal, hogy a külföldi közvéleményt II. Rákóczi György mellett mozgósítsa.

Comenius szerint a nemzeteket „igazában azok teszik boldoggá, akik a hatalmat gyakorolják: akkor, ha bölcssek, jámborak, kegyesek a jók iránt s a gonoszokkal szemben szigorúak.” A nemzet boldogságának feltételei: hazai vérből való király, az „összes rendek közszabadsága”, serénység, mesterségek és tudományok gyakorlása, s az ifjak helyes nevelése. Olyan fejedelemre van tehát szükség, aki mindezeket beteljesíti, s az ilyen nagy célok megvalósítására Isten mindig ki is választott valakit. Ez a kiválasztott ember, aki az összes feltételeknek megfelel, maga II. Rákóczi György, neki kell tehát a Habsburg zsarnoksággal szembeállnia.³⁹

Míg Comenius lelkes buzdítása korábban reális alapokon nyugodott, s a *Sermo secretus Nathanis ad Davidem* (1651) c. írása a rendkívül tehetséges Rákóczi Zsigmond számára reális lehetőségeket tárt fel, addig a szűkebb látókörű és kisebb áttekintőképességgel rendelkező Györgyöt időközben irreálisá lett vállalkozás felé sodorta. Comenius éles szemmel látta meg a kelet-európai társadalom elmaradottságának okait, reálisan mérte fel a polgári kultúra fájó hiányát, a politika terén azonban izzó hazaszeretete az illúziók világába ragadta. A Rákóczi-házban a cseh ügy lehetséges szövetségését látta, s minden erejével a Habsburg-hatalom ellen igyekezett mozgósítani. A meggondolatlan

³⁷ PÉTER Katalin: *Zrínyi Miklós terve II. Rákóczi György magyar királyságáról*. = Századok 1972. 664—665.

³⁸ BÁN Imre: *Eszméék és stílusok* I.m. 163.

³⁹ *Comenius Magyarországon*. Comenius Sárospatakon írt műveiből. Összeállította, bevezette és a jegyzeteket írta Kovács Endre. Bp. 1962. 355—360.; MAKKAI László: *Gentis felicitas*. = Pedagógiai Szemle 1958. 964—972.

ifjú fejedelem pedig hitt az eleve elrendeltnek hirdetett és megjósolt győzelemben, s ez okozta vesztét: lengyelországi vereségével jó időre eltűnt az önálló, törököktől és Habsburgoktól független Magyarország megvalósításának reménye.

A nemzeti függetlenségi mozgalmak vezetői szinte kivétel nélkül jól látták, hogy a kard mellett a tollra, a katonák mellett az írókra is szükségük van céljaik eléréséhez. Az általuk kialakított irodalompolitika sok tekintetben befolyásolta a mozgalom sikerét. Bocskai hajdúinak diadalaihoz Rimay hazafias versei, kuruc szólamokat felcsendítő költeményei szolgáltatták az ideológiai háttérrel, s ez a hagyomány az egész század költészetén végigvonult. Bethlen nemcsak a diplomáciában, hanem az irodalompolitikában is sokhúrú hangszeren játszott, s a különböző szólamokat kítűnő érzékkel hangolta össze: hitviták és államelméleti művek, versek és útleírások, prédikációk és történeti művek hosszú sora tanúsítja ezt. I. Rákóczi György udvarában a sztoikus etika rendkívüli népszerűségét hamarosan elhomályosította az ortodoxia erősödése, s a fejedelmi konzervativizmus ez utóbbival szövetkezett. Utóda, II. Rákóczi György sokkal kevesebb gondot fordított az ideológiai és művelődési kérdésekre, az ő korában már nem Gyulafehérvárott, hanem Sárospatakon születtek a fontosabb irodalompolitikai elképzelések. Ezek azonban nem váltak be, s a lengyel hadjárat régóta érlelt tervének elsietett végrehajtása katasztrofát eredményezett.

Az igazán nagy uralkodók mindig találtak módot arra, hogy a társadalmi, katonai és diplomáciai helyzet irányítása mellett az ideológiát, s az ezzel szorosan összefüggő irodalmat és művelődést támogassák, kibontakozását elősegítsék. Ez történt Erdélyben is, ahol az irodalompolitika mindig szerves részét, el nem hanyagolható elemét jelentette az országos politikának, s a nemzeti függetlenségi mozgalmaknak.

ISTVÁN BITSKEY

Literaturpolitik zur Zeit Gábor Bethlens und der zwei György Rákóczi

Das blühende Wirtschaftsleben und das konsolidierte Gesellschaftssystem des ungarischen Fürstentums Siebenbürgen im XVII. Jahrhundert schufen für die kulturellen Institutionen und auch für die Literatur die Möglichkeit einer schwungvollen Entwicklung. Die Siebenbürger Fürsten sahen es gut, dass zur Verteidigung der Selbstständigkeit des Landes bedürften sie neben dem Schwert auch des Feders, neben den Soldaten der Schriftsteller und der von ihnen vermittelten ideologischen Waffen. Zu den Siegen der Heiducken von Bocskai (1604—1606) wurde der ideologische Hintergrund durch die patriotischen Gedichte Rimays geliefert, und diese poetische Stimme wurde in den späteren Jahrzehnten immer stärker. Die siebenbürgische Literaturpolitik entfaltete sich zur Zeit des Fürsten Gábor Bethlen (1613—1630) mit bestimmten Konturen. Bethlen verstand es, die Literatur der Religionsstreiten, die staats-theoretischen Werke, Predigten und historische Werke gleichmässig in den Dienst seiner politischen Ziele zu stellen. Darum unterstützte er die protestantischen Geistlichen, die ihre schriftstellerische Tätigkeit in den Dienst der fürstlichen Macht stellten. Im Hofe György Rákóczis I wurde die grosse Volkstümlichkeit der stoischen moralisierenden Werke durch die Verstärkung der reformierten Orthodoxie in den Hintergrund verschoben, diese letztere wurde immer mehr die Stütze der fürstlichen Macht. György Rákóczi II verwendete mindere Sorge als sein Vorgänger auf die Sache der Kultur und der Literatur; zu seiner Zeit (1648—1658) war schon nicht Gyulafehérvár (Karlsburg), sondern Sárospatak der Mittelpunkt der literaturpolitischen Ideen. Im XVII. Jahrhundert bildete die siebenbürgische Literaturpolitik einen organischen Teil, ein nicht vernachlässigbares Element der nationalen Unabhängigkeitsbewegungen.

Az esküdt deákok magyar könyvtára

Közművelődési könyvtár Sárospatakon a reformkorban

Az Esküdt Deákok Magyar Könyvtára a reformkor érdekes és sajátos vidéki vállalkozása volt. A diáktársaságokkal és a pataki iskola történetével kapcsolatban gyakran említették, de eddig részletesebb ismertetésére nem került még sor a szakirodalomban. Ezt szeretnénk most pótolni abban a remény-ségben, hogy közben használható adatokat szolgáltatunk a magyar közműve-lődési könyvtárügy egésze történetéhez is.

Zempléni és pataki előzmények

A 18. század végi és a 19. század eleji nemzeti függetlenségi törekvésekben, egészen a jakobinus mozgalomig, Zemplén megye is tevékenyen részt vett. A megye vezetői, még a főispán Orczy József is, a megye tekintélyesebb család-jainak tagjaival együtt aktívan kapcsolódtak a mozgalomhoz. A kivégzett vezetők között Szentmarjay Ferenc zempléni volt, de halálra ítélték, majd kegyelemből súlyos várfogsággal sújtották Zemplénből még Kazinczy Ferencet, Szulyovszky Menyhértet és Tantsits Ignácot. A mozgalmat elfojtó, majd az országra telepedő reakció idején, míg a politikai aktivitásra nem volt le-hetőség, itt is a nemzeti nyelv kiművelésének, az irodalom ápolásának, a kultúra és a tudományok fejlesztésének a terén tevékenykedtek. Közigazga-tási téren a nemzeti törekvések irányába esett a megyének az a határozata, hogy 1797-től a vármegyei jegyzőkönyveket kizárólag magyarul vezetik, s a hivatalos levelezést is magyar nyelven intézik. 1815-ben itt is megszervezték a Nemzeti Színház építése javára az adománygyűjtést, s két év múlva a miskol-ci színház építése segélyezésére is sikeres akciót indítottak. A Nemzeti Múzeum javára az insurrectionalis kasszából küldtek pénzt több alkalommal. 1831-ben alakult meg a megye székhelyén, Sátoraljaújhelyen a „Zempléni Casino”. Rendszabályait a tagok névsorával együtt Patakon nyomtatták.¹ Ez a kaszinó 160 taggal indult, akik néhány mágnás mellett zömmel a középnemességből valók: táblabírák, vármegyei hivatalnokok, szolgabírák, katonatisztek, plé-bánosok, ügyvédek, de akad köztük kereskedő, postamester, tanár, földmérő

¹ *A Zempléni Casino Rendszabásai s tagjainak névsora betűrend szerint 1831.* Nyomat-tatott S. Patakon.

² „A Casino idegenektől ajándékot el nem veszen, s az Egyesület tagjaitól is tsak könyvet, képet, vagy hasonló műveltségi s hasznosan vagy illendően gyönyörködtető tárgyat fogad el. Viszont a Casino szobáiból könyvet, újságot vagy akármit is . . . még tsak költsönzés képen is kivinni . . . nem lesz szabad”. *A Zempléni Casino Rendszabá-sai* . . . 12—13.

patikus, orvos is. Köztük van Kossuth Lajos és Kazinczy Ferenc. Utóbbi a kaszinó egyik jegyzője. Könyvtár létesítését is előirányozták, aminek gyarapítását a tagdíjakból történő vásárlás mellett a tagok könyvadományából szerették volna eszközölni. Úgy tervezték, hogy állományát csak a kaszinó falain belül használják majd.² Előírták még a felügyelőnek az újságok bekötését és a könyvtár állományába való besorolását.³

Sárospatakra a felvilágosodás eszméit és műveit a nyugati egyetemekről vizsztatért diákok és tanárok hozták elsősorban, de a kollégium diákjának, Bessenyeinek eszméi és írásai is eljutottak Patakra, aki volt tanáraival élénk levelezést folytatott.⁴ A diákok is olvasták munkáit. Kazinczy Ferenc még diákkorában Patakon fordította magyarra Bessenyei németül írt, *Die Amerikaner* című elbeszélését. Ez a munkácska Kazinczy Ferenc öccsének és diáktársainak verseivel együtt Kassán jelent meg, amit Bessenyeinek is megküldöttek.⁵ A Kassán tevékenykedő Baróti Szabó Dávid is ismertté vált Patakon, éppen Kazinczyn keresztül, akivel még annak diákkorában személyes és irodalmi kapcsolatba került.⁶ A jakobinus per folyamán és után minden gyanút keltő dokumentumot igyekeztek megsemmisíteni, ezért igen kevés írásos nyoma maradt annak, hogy a kollégium milyen mértékben vett részt a mozgalomban. Arról a hazafias diáktársaságról, amely éppen ezekben az években működött az ifjúság körében, csak József nádornak a királyhoz küldött felterjesztéséből tudunk.⁷ Ebben emleget egy Csokanyi nevű diákot, akiben Trencsényi Waldapfel Imre Csokonait véli, kinek nevét — szerinte — a német fogalmazványban elírták, mondván, hogy „az akkoriban sokkal ismertebb Kazinczy név is előfordul a nádor irataiban Kazinczy alakban”. Szerinte Csokonai — aki akkor valóban Patakon élt — megpróbált „Sárospatakon is olyan irodalmi kört szervezni, amilyennel már Debrecenben is kísérletezett... a Debrecenből éppen Patakra került diák szervezhette leginkább az összekötést a két kollégium tanulóí között.”⁸ Borzsák István szerint viszont „Csokonainak Csohány nevű barátjáról van szó, akiről a költő Puky Istvánhoz írott leveleiben többször megemlékezett.”⁹

³ „A felügyelők jussai s kötelességei... különösen gondot viselnek, hogy az újság levelek el ne hányódjanak, s azokat fertály, vagy fél esztendőnként a Casino könyvtára részére béköttesik”. *A Zempléni Casino Rendszabásai*... 18.

⁴ SZINYEI Gerzson: *Vázlatok és képek a Sárospataki Ev. Ref. Főiskola 18. és 19. századbeli életéről*. — A Sárospataki Ev. Ref. Főiskola értesítője az 1894—95. iskolai évről. Sp. 1895. 20.

⁵ RÁCZ Lajos: *Kazinczy és a Sárospataki Főiskola*. Debrecen, 1931. 8—11.

⁶ RÁCZ Lajos: I. m.

⁷ „NB. 24. sz. alatt vannak a pataki helvét diákifjúság ellen tett feljelentés és vizsgálat aktái. Ezekből kiderül, hogy bár kezdetben Bernáth alispán és Szentesy nyugalmazott hadnagy jelentései rossz képet festettek a dologról, mégis ennek ellenére, mikor a királyi biztos a helyszínen vizsgálta meg a dolgot, úgy találtatott, hogy a pataki diákok által létrehozott és a debreceniekkal kapcsolatot tartott társaság csupán irodalmi célzatú volt és az elme jobb kiművelésére irányult. A Csokanyi nevű diák által írt irat, amit Bernáth alispán beküldött, csak egy újság másolata. Ezt a diáktársaságot a pataki kollégium rektora és professzorai mindjárt kezdetben szétoszlatták. A királyi biztos nagyobb előrelátásra intette őket, vigyázzanak, hogy ilyen társaság (aminek rossz vége lehet) a diákok között ne jöjjön létre”. DOMANOVSKY Sándor: *József nádor iratai*. I. Bp. 1925. 159—160. (Német nyelven.)

⁸ TRENCSENYI WALDAPFEL Imre: *Csokonai Vitéz Mihály válogatott művei*. = Köznevelés 1951. 7. sz. 307—308.

⁹ BORZSÁK István: *Budai Ézsaiás és klasszika filológiánk kezdetei*. Bp. 1955. 70. 1. sz. jegyzet.

A pataki kollégium történetének nevezetes eseménye a 18. század végén a magyar nyelvű oktatás bevezetése a tantárgyak döntő többségében. Az új tantervet Vay József főgondnoksága alatt vezették be 1796-ban. Vay már az 1790/92-es országgyűlésen is Teleky József mellett a magyar nyelv érvényesítésének igen kitartó harcosa volt. Ez a tanterv, majd az utána következő változtatások tükrözik azt a harcot is, amit az iskolán belül — mint az egész országban — a maradibb és haladóbb irányzat emberei folytattak egymással. Az előbbieket ragaszkodtak a latin nyelven folyó tanításhoz és a humanisztikus tárgyak túlsúlyához. Az utóbbiak a magyar tanítási nyelv érvényesítését és a reáliák növelését szerették volna elérni. A váltakozó szerencsével folytatott küzdelem a 19. század harmincas éveiben dőlt el végérvényesen.

A 19. század elején a pataki iskola életét a nyelvújítási harc is színezte és élénkítette. Már a mozgalom első éveiben is két olyan tanára volt az iskolának, akik a nyelvújítási küzdelemben aktívan részt vettek: Barczafalvi Szabó Dávid és Beregszászy Nagy Pál. Később is élénken reagáltak a nyelvújítási küzdelmekre. A tanári karon belül két „triász” küzdött Kazinczy irányja mellett, illetve ellen. Kazinczy hívei Sipos Pál, Vályi Nagy Ferenc és Kézy Mózes; ellenfelei Lácza Szabó József, Rozgonyi József és Kövy Sándor voltak. Kazinczyval az ifjúság is személyesen találkozhatott, aki tanár-barátai látogatására és az examenekre, a vizsgákra is eljött Széphalomról.¹⁰ Kazinczy és az iskola kapcsolatát jelzi, hogy könyv- és kéziratgyűjteményének egy része is Patakra került. 1806-ban „vételre meg Kazinczy Ferenc könyv- kézirat- és képes gyűjteménye 2000 Forintért . . .”¹¹ Mindezek nemcsak ébren tartották az ifjúságnak az országos események iránti érdeklődését, hanem egy kicsit az ügy részesévé is tették őket. Tevékenységük eredményének tekinthető *Poétai Gyűjtemény* címen, 1813-ban megjelentetett versgyűjteményük. Az 1807-től újra működő pataki nyomda is ösztönzőleg hatott nemcsak a tanárookra, hanem a diákokra is. Kazinczynak is több munkáját nyomták ekkor Patakon. A diákifjúságnak a *Poétai Gyűjtemény*hez hasonló kiadványa jelent meg 1826-ban a következő címmel: *Régibb és újabb részint érzékeny, részint vig, többnyire eredeti dalok gyűjteménye*. Ebbe az antológiába már a diákköltők versein kívül bevették néhány ismertebb költőnk, Kazinczy, Csokonai, Szentjóni pár versét, de néhány népdal is belekerült. A kötet 219 verset tartalmaz. Újabb kiadása 1834-ben jelent meg: *Érzékeny és vig dalok gyűjteménye*. Második, bővített kiadás. Ebben már 325 vers van. A diákság aktivizálódását bizonyítja az is, hogy 1813-ban az egyházkerület már engedélyt adott a jogászok egyesületének, a „Pánczél vármegye és királyi tábla” működésére. Ebben a diákegyesületben egy eszmei vármegye és királyi tábla keretében utánozták és gyakorolták a jogászok, a juristák az országos és vármegyei alkotmányos életet és eljövendő hivatásukkal kapcsolatos jogi eljárásokat. Ez a diákegyesület a nemzeti és hazafias öntudat erősítését is szolgálta, s ezért „amikor 1822-ben a Metternich rendeletei ellen a megye ifjúsága is opponált, 1822-ben a diákmegye gyűléseit is betiltotta a hatalom”.¹² Létrejöttét a hagyomány mindig Kövy Sándornak tulajdonította, aki annak idején az egyesület engedélyeztetése iránti kérelmet is felterjesztette. A kerületi gyűlés határozatá-

¹⁰ RÁCZ Lajos: *Kazinczy és a Sárospataki Főiskola*. Debrecen, 1931. 19—21.

¹¹ ERDÉLYI János: *Adalékok a Sárospataki Főtanoda újkori történetéhez*. Sárospatak, 1858. 18. Kézirat.

¹² GULYÁS József: *Emlékek és emlékezések*. Sárospatak, 1931. 1—7.

ből arra következtethetünk, hogy engedély nélkül, a kerület, mint egyházi főhatóság hallgatólagos tudomásulvétele mellett, már előbb is működött: „A jelentést tevő ifjúság szép egyetértése és előmenteles magafoglalkozása közönsegesen megdicsértetvén, hogy magok között a hazai törvényt tanuló ifjúság professzorok és az iskolai szék felvigyázása és utasítása mellett hasonló intézeteket tarthasson, továbbra is megengedtetik.”¹³

A Sárospataki Református Főiskolának a 19. század első felében folyó egész életét jellemzi még, merész vállalkozásokra is kész, igényes szellemét és szemléletét szimbolizálja az az erejét meghaladó nagy vállalkozása, amibe 1806-ban fogtak és az ország református lakosságát is anyagi segítségre ösztönző munkával csak 1845-ben fejeztek be: az „Új Épület”, vagy „Nagy Kollégium” felépítése, melynek déli szárnyában van a Pollack Mihály által tervezett, 1834-ben berendezett, szép klasszicista teremkönyvtár.

Az esküdt deákok magyar könyvtára

Az eddig elmondottak is mutatják, hogy az iskola diák- és tanártársadalma eleven kontaktusban élt azokkal a törekvésekkel, melyek a felvilágosodás korában, majd a reformkorban a nemzet életét előbbre vinni igyekeztek. Ez az érdeklődés és az eseményekbe való bekapcsolódás igénye még elevenebbé vált itt is a reformországgyűlések idején. Az országgyűlések menetét figyelemmel kísérték. Egy ideig a Református Egyház által az országgyűlésre kiküldött predikátor éppen a sárospataki gyülekezet lelkésze, Ferenczy József, a szobrász Ferenczy István testvéröccse volt.¹⁴ Arról is tudunk, hogy Kossuth Lajos édesanyja, Kossuth Lászlóné és a sátoraljaújhelyi református lelkész, Milotai József, akik Zemplénben Kossuth Lajos „diétai tudósításait” propagálták és terjesztését adminisztrálták,¹⁵ a pataki iskolába is eljuttatták a kézzel másolt tudósításokat, melyek a Nagykönyvtár kéziratтарыában ma is megvannak. Patakon ennek a reformkori erjedésnek és felbuzdulásnak egyik értékes gyűmölése ért be 1832. március 22-én: „Az esküdt Deákkal magyar könyvtárja” létrejöttével.

„Az esküdt Deákkal”

A protestáns kollégiumokban, megerősödésüktől, a 17. század elejétől kezdve a diákok társadalmának, a „coetus”-nak széles körű önkormányzata fejlődött ki. A tanulóifjúságnak ez a 17. és 18. században még szinte az iskola egész anyagi és szellemi életét irányító és mozgató önkormányzati szervezete Patakon még a 19. század első felében is működött, és csak a szabadságharc leverése után sorvadt el. Ennek jelentős testülete volt az esküdt deákkal. Más néven nevezték még őket primáriusoknak, s testületi üléseiket „sedes primaria”-nak, valamint jurátusoknak is. Ez a latin elnevezés a juro = esküdni igéből származott, s arra utalt, hogy felesküdték az iskola szolgálatára. Nem tévesztendő össze a juristákkal, a joghallgatókkal.

¹³ FINKEY Ferenc: *A pataki ref. jogakadémia története 1793—1923*. Sárospatak, 1944. 50. Kézirat.

¹⁴ SZABÓ Lajos: *Sárospataki Református Lelkipásztorok*. Kézirat.

¹⁵ Kossuth Lászlóné autográf levelei és „nyugtatói”, valamint Milotay József levele a Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltárában található Sárospatakon.

Esküdt deák az lehetett, aki akadémiai tanulmányait jelesen befejezve, sikeresen letette az ún. esküdti vizsgát. Somossy István, pataki tanár, aki valamikor maga is tagja volt az esküdt deákkarnak, a Sárospataki Népszerű Naptár 1859. és 1860. évfolyamában megjelent cikkeiben¹⁶ — melyeket Ács Gedeon, Kossuth egykori tábori lelkésze is bemásolt öreg korában „Tarisznya” címet viselő szöveggyűjteményébe¹⁷ — többek között ezt írja erről a vizsgáról:

„A Patakra hozott gyermek az elemi és a gimnáziumi pályát 8—9 év alatt bevégezőn, az akadémiába lépett. Ott ismét 7—8, néha 9 hosszú évet eltöltvén, ha magában képességet érzett, letette azon fontos vizsgát, melyet szem nem látott, fül nem hallott, t. i. az esküdti vizsgát. Kivált utóbbi időkben az egyházkerület 7—8 (papi és világi) követe jelenlétében 12 oktató mintegy 30 különböző tudományból kérdezték ki a pályavégzett ifjat, kinek mindenről, mit életében akár magán szorgalom útján, akár a közlecken tanult, számot kelle adnia. Volt rá példa, hogy a gyengébb szervezetű ifjú az 5—6 óráig tartó vizsgálat alatt összerogyott. . . ”¹⁸

Az esküdt deákkarba tehát a végzett akadémistáknak szigorú vizsgán szelektált tagjai kerülhettek be, akik néhány évig még az iskola rendelkezésére álltak. Közülük kerültek ki a gimnáziumi osztályok ún. köztanítói (preceptores) és az akadémia segédtanárai (praeses).¹⁹ A 16. században az esküdt deákok őrizték és kezelték a Kollégium könyvtárát. A 17. században is közülök választották a tanárok és az ifjúság szavazatával a könyvtárnokot, s később is, amikor már a könyvtár élén akadémiai tanár állott, csak esküdt diák lehetett alkönyvtáros. A 18. század végén és a 19. elején ők végezték az olvasó és kölcsönző szolgálatot, s a könyvtárnok javaslatai alapján az iskola előjárósága által megállapított rendezési munkálatokat is.²⁰ Az esküdt diákok közül választották az önkormányzati szerv vezetőjét, a „senior”-t, akinek gazdasági és fegyelmi ügyekben esküdtársai segítettek. Közülük került ki a „contra scriba”, az önkormányzati funkcionáriusok ellenőre.²¹ A Kollégium egyik régi, szintén jelentős testületének, az „Éneklő Kar”-nak elnökét, a „cantus Praeses”-t 1752 óta szintén az esküdtek közül választották.²² A nagy népességű iskola életének menetét, napirendjét az esküdtek hétről hétre kijelölt tagjai irányították és ellenőrizték. Különböző beosztásban végzett szolgálatukért az iskola pénztárából szerény fizetést kaptak, miután tanulmányaik végeztével néhány évet még az iskola keretében töltöttek. Ezután mentek ki jelentősebb helységekre tanítónak, segédpapnak, illetve mentek külföldi egyetemekre, ahonnan visszatérve a kollégium tanárai lettek, illetve más egyházi vagy világi szolgálatba álltak. Helyüket a deáki karban sikeres vizsgával rendelkező új tagok foglalták el. Ennek a jelentős és tekintélyes testületnek a létszáma a 18. század végén és a 19. elején 12—14 volt.²³

¹⁶ SOMOSSY István: A Sárospataki Főiskola. = Sárospataki Népszerű Naptár. 1859. évre. Szerk. Antalffy János. 82—92. — SOMOSSY István: A sárospataki tanuló legutóbbi 70 év alatti beléletének rövid vázlata. = Sárospataki Népszerű Naptár, 1860. Szerk. és kiad. ANTALFY János. 77—85. (Továbbiakban: SOMOSSY.)

¹⁷ BARANYAI Júlia: Sárospataki diákélet két évszázaddal ezelőtt. = Református Képesnap-tár és Évkönyv az 1971. évre. Újvidék. (1970). 89.

¹⁸ SOMOSSY.

¹⁹ ELLEND József: A Sárospataki Főiskola egy évszázaddal ezelőtt. = Századok 1914. 597—692; 697—714.

²⁰ SZINYEI Gerzson: A Sárospataki Főiskolai Könyvtár története. Sárospatak, 1884.

²¹ SOMOSSY.

²² ORBÁN József: A sárospataki énekkar története. Sárospatak, 1882.

²³ SOMOSSY.

A könyvtár alapításának kimondása. Az alapokmány

Az eddig elmondottak alapján nem véletlen, hogy az újraeledő és erősödő politikai és kulturális mozgalmak hírére a pataki kollégiumnak ez a férfikort megért, de az ifjúsághoz korban még közel álló fiatalemberek alkotta testülete, az „esküdt deákkar” reagált először komolyan és eredményesen. Úgy látták, hogy az adott lehetőségek és körülmények között azzal használhatnak az ügynek, ha a kollégiumi könyvtár olvasóinál szélesebb réteg számára is hozzáférhető, elsősorban a legfrissebb magyar irodalmat is tartalmazó könyvtárat szerveznek, amihez 1832. március 22-én hozzá is fogtak.

Ezen a napon tartott összejövetelükön fogalmazták meg *Az esküdt Deákkar magyar könyvtárjának alapítása* címmel a könyvtár alapokmányát, amit az akkori deákkar minden tagja a következő sorrendben aláírt:

„György József, Senior — Batta Pál, Ellenőr — Orbán István, a Sidó Nyelv Segéd tanítója — Szeremlei Gábor, az A. Oskola Könyvtárörje — Kováts János (Kaposi) Felsőbb Syntaxisták Tanítója — Paksi István a Conjugisták közönséges Tanítója — Szabó László az alsóbb Syntaxisták Tanítója — Kováts János (Migléczi) a Grammatika Tanítója — Csoma Mihály, a Helveziai Vallástétel tanulásának Elölülője — Semsey Josef, A mixta Classis közönséges Tanítója — Pethő István, a Görög nyelv segéd Tanítója — Pap György, az Éneklő Kar Igazgatója.”²⁴

Az alapokmányban hangsúlyozzák, hogy az ember fejlődésének, előhaladásának legfontosabb eszköze a tudományos műveltség, aminek megszerzését, terjesztését legeredményesebben minden nemzet a maga nyelvén munkálhatja. A magyar nyelv s ennek következtében a nemzeti tudományos műveltség lemaradt állapotban van: „nyelvünk még böltsőbből rebeg, nemzetünk előtt hosszú a célpálya”. Az anyanyelv fejlesztését, pallérozását az alapokmány aláírói a nemzet iránti hálából fakadó hazafias kötelességüknek is vallják. Ez készítette elhatározásukat:

„... szíves ohajítást bocsátva a fele is, hogy az értelem közönségesen magyar nyelven, különösen pedig oskolánk körében a tudományos műveltség édes anyanyelven fejlődne, mint legfőbb eszközön a tökéletesedésnek... S N Patakon 1832 Év 22 Martziusában alább iratandó esküdt Deákok köz egyezéssel elhatározánk az esküdt Deákkar könyvtárja alapítását.”²⁵

A következő években a könyvtár neve többféle alakban fordul elő: „Esküdt Deákkar könyvtára”, „Esküdt Deákkar Magyar Könyvtára”, „a T. Egyesület Könyvtára”, „Thecánk”, „Jurátusok könyvtárja”, „Esküdti Theca”. Az alapítás közvetlen célját, a könyvtár feladatát nem itt, hanem az ún. „alaptörvényekben”, a tulajdonképpeni szervezeti és működési szabályzatban tömören így fogalmazták meg: „... ezen könyvtár alapításában a cél a közvilágosság terjedése...”²⁶

Az esküdt diákok könyvtáralapítása további tevékenységre serkentett. Még abban az évben az akkor Patakon tanuló Szemere Bertalan szervezése nyomán két diákegyesület alakult. Az egyik „Sárospataki Ifjú Egyesület” néven indult, 1843-ban nevét „Szépműegylet”-re, a szabadságharc után „Önképző-

²⁴ Az Esküdt Deákkar egyesület Jegyző-könyve. 1832-dik Év 22 Mártzius. (Továbbiakban: Jegyzőkönyv). 1—2.

²⁵ Jegyzőkönyv, 1.

²⁶ Jegyzőkönyv, 3.

társulat"-ra változtatta. Ennek alapításában az esküdt diákok is tevékenykedtek.²⁷ Az ifjúság másik egyesületét szintén Szemere Bertalan kezdeményezte. Ez joghallgatókból alakult „Nándor-vármegye” néven.²⁸ Tulajdonképpen „Pánczél vármegye”, a juristák 1822-ben hatóságilag betiltott együletének a fel-támasztása volt. Az esküdt diákok könyvtáralapításának az egész ifjúságot további jó kezdeményezésekre serkentő hatására többször is hivatkoztak később. Többek között már az 1834-ben *Parthenon*. „Zsebkönyv a S. Pataki Magyar Nyelvművi Társaságtól” című kiadvány előszavában Majoros András professzor, „a Társaság egyik Előülője” ezt írta:

„Ez előtt két évvel, anyaoskolánk elsőbb ifjai a naponként szaporodó magyar elme-szülemények könnyebb olvashatása, s általában a honnyelv és ízlés gyarapítása tekintetéből egy kised könyvtárt alapítván, később a versenypályán nemes vetélkedésre hevülve, az egész ifjúság közül a lelkesebbeket, a szorgalmasabbakat felszólíták, hogy ezen szemléleti vagy olvasó társaságot cselekedeti vagy dolgozó társasággá átváltoztatni nyújtsanak segéd kezét . . .”

Hasonló értelemben emlékezett meg róluk Erdélyi János 1863-ban a Sárospataki Főiskolai Ifjúság Önképzőtársulata *Emlékkönyvének* előszavában: „Harminc és éve múlt, hogy a sárospataki főiskola kebelében az úgynevezett esküdt diákok olvasó együletet alapítottak, különösen magyar könyvtárt nyitván . . . Ez egylet alakulását . . . pár hónap múlva egy második egylet felállása követé, melyhez az eszmét kívülről jövő példák buzdítása mellett, a fentebbi könyvtár, vagyis a hazai irodalomnak közelebbi s alaposb ismerése adá . . .”

A könyvtár alaptörvényei. Szervezeti és működési szabályzat

A könyvtár szervezeti és működési szabályzatát „a könyvtár alaptörvényei”-t is az alapokmánnyal egyidőben állapították és fogalmazták meg. Eredetileg nyolc pontból állott, s később, a könyvtár működése folyamán csatoltak hozzá egy kilencediket.

Az első két pont, illetve néhány továbbinak egy-egy részlete arról intézkedik, hogy a könyvtár fenntartásához, működéséhez és gyarapításához szükséges költségek miként nyerjenek fedezetet. Az alaptörvények kötelezik a diákkar tagjait, hogy alapításkor fizessenek fejenként 10 Réhnes forintot „Váltó Czedulában”. A jövőre nézve az esküdt deáki vizsga letétele után minden új tagnak is kötelességévé tétetik a 10 forint befizetése. Ezen kívül az „ünnepi jótétemény”-ből is fizetnek mindig fejenként 1 forintot. Ez évente 3 forintot jelentett. Az „ünnepi jótétemény”, azaz pénzadományt azoktól az észak-magyarországi református gyülekezetektől kapták a pataki diákok, melyek 1711 után jobban bekapcsolódtak az iskola anyagi fenntartásába. Nagyobb ünnepek alkalmával az idősebb diákok az iskola legátusaiként, követeiként meglátogatták ezeket a gyülekezeteket, segítettek a lelkésznek az ünnepi istentiszteletek végzésében. Részből ennek honoráriumaként, részből az iskolát és a diákokat támogató segélyként a gyülekezetek a legátus diákoknak pénzadományt adtak. Az esküdt diákok is gyakorolták a legációs szolgálatot. Megem-

²⁷ A Sárospataki Ifjú Egyesület jegyzőkönyve, 1832—1861. Kézirat.

²⁸ SZINYEI GERZSON: *Vázlatok és képek* . . . 20.

líti még az első pont, hogy „hála és köszönet annak, aki a TM egyesületet kötelezően felül is ajándékozta”. Az ilyen jellegű ajándékot a deákkarból kikérült, volt tagoktól is elvárták.

Az „alaptörvények” legjelentősebb pontja a negyedik, mely kimondja, hogy a könyvtárt közművelődési céllal hozták létre, s az bárkinek, aki érdeklődik, rendelkezésére áll: „Mivel hogy ezen könyvtár alapításába cél a közvilágosság terjedése, a könyvek olvasása nem szoríttatik egyedül az esküdt Deákkarra, másokkal is szívesen közöltetnek azok, oskola tagjának 1-eggy Xr, idegennek 2-tő Xrért Váltó Cédulában minden napra.” Később valószínűleg az alapítás után nem sokkal, ennek a mondatnak áthúzták a következő részét: „... oskola tagjának 1-eggy Xr, idegennek . . .” Ez a pont végérvényesen úgy szólt, hogy bárkinek, tehát a diákoknak is, az esküdteken kívül, a kikölesönzött könyv után naponként 2 krajcárt kellett fizetniök.

Kezdetben egy darabig problémát okozott az a tény is, hogy az esküdt diákok barátaiknak, ismerőseiknek a városba, sőt vidékre is átadták olvasásra a könyveket. Mind a maguk fegyelmzésére, mind a könyvtár olvasói érdekében 1833. január 9-én hozták a következő határozatot, mely az „alaptörvények” kilencedik pontja lett:

„Tapasztaltatván, hogy a Jurátusok a Theca könyveit nem tsak magok részekre hordják ki, hanem azokat kezeik közül a városra, sőt a Patakon kívüli helyekre is ki szokták küldözgetni — mely visszaélésből a különben is szűk értékű Thecára kár háramlik — ennél fogva az 1833-ik eszt. Jan. 9-én tartott ülésben (melynek végzései a 10-ik lapon meg vagynak írva) meghatározatott, hogy semmiféle Jurátus Diáknak a könyvet, mellyet maga részére kivessen, másnak által adni olvasás végett nem szabad — és ha adja, minden napra fizessen mint más akárki 2,- két krajczárt. Az erre való felügyelet pedig Thecarius Úrának szivökre köttetik.”²⁹

Úgy látszik, az érdeklődés és az olvasási igény meghaladta a szerény lehetőségeket. A működési szabályzat harmadik, ötödik, hatodik és nyolcadik pontjai az esküdt diákoknak a könyvtár használatával kapcsolatos jogait és előnyeit biztosítják. Itt a tagokat „résztvényesek”-nek nevezi az „alaptörvény”. Biztosítja számukra más olvasókkal szemben egy-egy könyvvel kapcsolatban az elsőbbséget, mondván, hogy az esküdt diáknak „a Könyvtár könyveihez mást kirekesztő joga van”, sőt az iskolai szünetek idejére is vihet haza magával könyvet. Egy rendelkezés a kollégium kötelékéből, az esküdt deákkarból is kivált, volt taggal a további kapcsolatok ápolására nyújt lehetőséget. Ingyen kölcsönözhetnek s a jegyzőkönyvekbe is betekinhetnek: „Ha valamely résztvényes időben is kívánná a könyvtár állapotját ismerni, a könyvtárőr köteles akár mikor a Jegyzőkönyv utáni vizsgálat megengedni.”³⁰ Ez beleillik a pataki diákoknak jóval korábban kialakult szemléletébe és később is sokáig élő gyakorlatába, hogy tanulmányaik befejezése után is az iskolához tartozónak érezték magukat, és az „alma matert” időnként, általában a nyilvános évvégi vizsgák, az examenek alkalmával meglátogatták.

Az alapokmány és a működési szabályzat szövegezéséből is érezzük, hogy egy ügyért lelkesedő, áldozatkész fiatal emberek jószándékú összefogása és elhatározása áll az Esküdt Deákkar Magyar Könyvtára alapítása mögött. Az induláskor még nem láthatták a később jelentkező kölcsönzési és egyéb problémákat, a könyvtár működésével kapcsolatban nem rögzítettek mindent

²⁹ Jegyzőkönyv, 3.

³⁰ Jegyzőkönyv 3.

előre. Így alig esik szó a könyvtárossról, annak választásáról, munkaköréről stb. Sok felmerülő kérdést kellett menet közben, közös összejöveteleiken megoldaniok. Ezekre előre számítva a hetedik pontban így rendelkeztek: „Minden dologban mellyek a T.M. egyesület által vitatás alá vétetnek, a többség szava határoz.”

A könyvtár élete és működése

A könyvtár alapításakor nyert nevén és az akkor megszabott keretek között 1832. március 22-től 1848. június 20-ig működött. Életére és működésére vonatkozó adatokat 1845. szeptember 9-ig egy 80 lapból álló kötött kéziratok könyv tartalmaz. Az 5. lapon, ahol a feljegyzések kezdődnek, ezt olvashatjuk: „Pénzbevétel, Kiadás, meg szerzett könyvek és más elegy feljegyzések”. 1845 végétől a szabadságharcig terjedő eseményeit egy másik könyvbe írták be, ez azonban a szabadságharc vagy a Bach-korszak alatt elkallódott.

Az állomány kialakítása és gyarapítása

Az állomány kialakítására és gyarapítására nézve sem az alapokmány, sem az ún. alaptörvények nem tartalmaznak semmi konkrét elképzelést vagy utasítást. Kezdetben az volt a gyakorlat, hogy a beszerzendő könyveket a közös összejöveteleken beszéltek, vitatták és határozták meg. Ha a döntés megszületett, felhatalmazták a könyvtárost a könyvek megvásárlására. Eleinte a beszerzés leggyakoribb módja az volt, hogy a könyvtáros még ott helyben rábízta a kijelölt könyvek megvásárlását valamelyik esküdt diákra, akinek Pest, Miskolc vagy Kassa felé volt útja. Egy ilyen feljegyzést idézünk:

„Az esküdt egyesület ülést tartván el határozta a következő könyvek megszerzését: Imre J. Ur Philisophiája; Perger A Magyar és Hazája; G. Szecsenyi Hitel; Vörösmarty Zalán futása; Vörösmarty A Bujdosók; Trautmann Gazdasági Chemiája és Physiologiája. Melyeknek Pestről meghozások Tisztársunk Szabó László Urra bízott.”³¹

Csak kétszer fordult elő, hogy a deákkaron kívül álló, ismerős személyt kértek meg könyvvásárlásra, aki a fent említett városok valamelyikébe utazott. A beszerzéseket általában a diákkar tagjai, sokszor maga a könyvtáros végezték teljesen önzetlenül. Ha idegen volt a vásárló, annak költségeihez hozzájárultak: „Ezen könyveket hozó embernek Kassáról 18 Xr.” „Ezen könyveket hozónak Pestről 50 Xr.”³²

A szerzeményezés másik módja az előfizetéses könyvrendelés volt, amit szintén a diákkar határozata alapján a könyvtáros eszközölt: „Ugyanazon ülésben hatalmaztattam meg a Bélteki ház, Mulattató és Ossián czimú munkák előfizetési ároknak be fizetésére.”³³ A beszerzésnek ez a formája a későbbiek folyamán mind gyakoribbá vált. Az előfizetések nagy részét, különösen a folyóiratokét „Vass postahivatalbirtokosnál” eszközölték.

³¹ Jegyzőkönyv, 5.

³² Jegyzőkönyv, 5.

³³ Jegyzőkönyv, 6.

Az is előfordult, hogy a diákkar tagjai jártukban-keltükben olyan könyvre bukkantak, ami véleményük szerint illet állományukba és megvették. A legközelebbi ülésen aztán a diákkar együttesen döntött, átveszik-e, besorolják-e, vagy sem. Egyik ilyen eset még 1832-ből „... az esküdt Egyesület ülést tartván Szabó László és Warga János által hozott könyveket elfogadta...”³⁴

A jegyzőkönyvben megtaláljuk azoknak a könyvkereskedőknek a nevét is, akiktől vásároltak. Két pesti „könyvtáros”: Heckenast Gusztáv és Eggenberger József. Miskolcon Grosman nevű könyvkereskedőtől vettek. Bár Kassáról is többször hozattak könyvet, a kereskedő nevét nem jegyezték fel. A feljegyzések között találjuk még Burján Pál sátoraljaújhelyi könyvkereskedő nevét, valamint Angyalfi Andrásét, aki valószínűleg pataki volt.

Egy alkalommal, 1840 márciusában a könyvtáros árverésen vett meg két könyvet.³⁵ Ma már nem tudjuk megállapítani, hogy a Nagykönyvtár mellett még akkor időnként tartott könyvaukcióról, vagy valamilyen más árverésről van szó.

Az eddigiekből kitűnik, hogy különösen az első időkben az állomány kialakítását és gyarapítását kizárólag az esküdt diákok kollektívája irányította. A könyvtáros csak végrehajtotta az ilyen értelmű határozatokat. Később a mindenkori könyvtáros ezen a téren szabadabb kezet kapott.

Az állomány ajándékozás által is gyarapodott. Különösen a diákkarból kikerült, volt „tiszttársak” ajándékoztak könyvet. Kiderül azonban a feljegyzésekből, hogy ez nem volt jelentős. Az állománygyarapodásnak csupán 7,8%-át tette ki. A többihez vásárlás útján jutottak. A könyvtár állományának 833 kötetben, illetve évfolyamban levő 533 művéből, illetve folyóiratából mindössze 42 művet ajándékoztak. Kapott a könyvtár könyvet professzortól (Nyiry István), diákoktól, a diákegyesülettől, a „Nyelvmívelő Társaságtól” is. Az ajándékoztók között szerepel Kazinczy Gábor is, mint „2-dik évű Non Togatus”, aki másodszer már a maga munkácskáját, a *Szerelem könnyei* című kötetét ajándékozza a könyvtárnak. 1842-ben, az akkor Pesten élő Erdélyi Jánostól is kaptak két füzetet. Ezt így jegyezték fel:

„Tekintetes Erdélyi János Úr kegyes ajándékából bírja az Esküdt Diákok Könyvtára a Színműtárnak 25. és 23-dik füzetét. A fent tisztelt T. Úrnak a Könyvtár iránti buzgalmaért s pártolásáért az Esküdt Diák Kar hálás köszönetét nyilvánítja.”³⁶

A könyvtár állományába került letétként 1839 novemberében a Gregárir usok³⁷ által korábban alapított, de életképtelennek bizonyult diákkönyvtárakkor még meglevő néhány kötete is. Ezt a gyarapodást így rögzíti a jegyzőkönyv:

„A 30 elsőbb diákok-Gregáriusok által alapított, de az utódok által alaptörvénye szerinti növekedésében megakadályoztatott könyvtárban levő könyveket, minthogy már első alapítói közül néhány tagok jelennen az esküdt diáki karban valának, ezek akarata s határozása szerint T. Balázsy István Úr nálam, mint esküdt diáki Könyvtár őrlénél letette, czím szerint pedig ezeket:...”³⁸

³⁴ Jegyzőkönyv, 6.

³⁵ Jegyzőkönyv, 41.

³⁶ Jegyzőkönyv, 49.

³⁷ Gregáriusoknak nevezték a 19. század elején a Sárospataki Református Főiskolának a 30 legjobb eredményt felmutató diákját, akik az „ünnepválasztáson” az „electio”-n először választották ki azokat a gyülekezeteket, ahova nagyobb ünnepeken legátusokként prédikálni mentek, s ahonnan „ünnepi jótéteményt”, tanulmányi segílyt kaptak.

³⁸ Jegyzőkönyv, 40. p.

Ez az anyag 20 mű, illetve folyóirat 30 kötetben, illetve évfolyamban, az állomány 3,9%-a. Kiderül tehát, hogy a könyvtár állományának nem egészen 12%-át kapta, több mint 88%-át vásárolta.

Az 1832—1846 között begyűlt állomány leltárát a jegyzőkönyv utolsó levelei tartalmazzák. A bekötött könyv 3 utolsó levelét később kitepte valaki. A megmaradt levélcsonkokból megállapítható, hogy még egy levélen, vagy annak első lapján folytatódhatott a leltár, s itt szerepeltek az 1847-ben¹ és 1848-ban bekerült könyvek és folyóiratok.

Az állomány rétegződése

Az állomány gyarapításánál a diákkor mindvégig következetes volt abban, hogy csak frissen, vagy nemrég megjelent könyvet szerzeményezett. Az 1832—1846 között gyűlt állomány két könyve 1792-es, illetve 1795-ös kiadású. 47 mű jelent meg a 19. század első három évtizedében, a többi mind a könyvtár működése idején hagyta el a nyomdát.

Nevükhöz híven — magyar könyvtárnak nevezték gyűjteményüket — szinte kizárólag magyar anyagot helyeztek el benne. Három latin és három német nyelvű munkán kívül, az állományt magyar nyelvű könyvek alkották.

A könyvek, illetve folyóiratok megjelenési helye tekintetében a következő a helyzet: Pesten 254, Budán 94, Kassán 52, Kolozsváron 40, Pozsonyban 19, hely nélkül 18, Sárospatakon 14, Bécsben és Nagyenyeden 8—8, Debrecenben 6, Lipcsében 4, Marosvásárhelyen, Nagyváradon, Sopronban, Székesfehérváron 2—2, Bukarestben, Párizsban, Rozsnyón, Temesváron, Vácon, Veszprém-ben és Zágrábban 1—1 munka, illetve folyóirat jelent meg.

A könyvtár állományába viszonylag sok folyóirat került be. A könyvtár fenntartói és irányítói a reformkor jelentősebb folyóiratait anyagi lehetőségeikhez képest igyekeztek beszerezni. Az *Athenaem* megjelenésekor előfordult például, hogy a pénztárban nem lévén elég pénz, egyévi előfizetési díjat két részletben közösen adtak össze. A „Könyvek Lajstroma” azt mutatja, hogy lehetőleg minden folyóirat-évfolyamot igyekeztek megőrizni, az összegyűjtött számokat beköttették s az évfolyamokat állományba vették. A könyvtár alapítási évében, 1832-ben a Széchenyi István által indított *Jelenkort*, mellék-lapjával a *Társalkodóval* együtt kezdettől fogva egészen 1840-ig járatták. Akkor szüntették be, amikor Kossuth lapja, a *Pesti Hírlap* megindult. Ezt rendelték meg helyette. A Kassán 1825 óta megjelenő *Felsőmagyarországi Minervát* is kezdték vásárolni, de ez a könyvtár alapítását követő évben megszűnt, így csak az 1832-es évfolyam került állományba. A könyvtár indulásától kezdve előfizettek az *Aurorára*, az 1821—1837 között rendszeresen megjelenő irodalmi zsebkönyvre, ami irodalmunk akkori szervezésében játszott jelentős szerepet. Ebből néhány korábbi, a könyvtár alapítása előtti évfolyamot is sikerült megvásárolniok, s összesen kilenc kötetet „lajstromoztak” el belőle. Amikor az *Aurora* átadta helyét a Vörösmarty, Bajza és Toldy által hasonló szellemben szerkesztett *Athenaeumnak*, ezt is egészen megszűnéséig, 1843-ig járatták. Kritikai melléklapjával, a *Figyelmezővel* együtt ez is bekerült a „thecába”. A rövid életű *Fillértárra*, Magyarország első metszetekkel illusztrált, képes folyóiratára szintén „prenumeráltak”, s egy évfolyamát be is leltározták. A *Kritikai Lapokat* 1831—1836 évekből találjuk a leltárban. Járatták még a *Regélőt*, valamint megszűnéséig, 1839-ig a *Rajzolatok a Társas élet és Divat vi-*

lágából című, irodalmi anyagot is közlő újságot. A szabadságharcot megelőző években a *Pesti Hírlapra*, az *Életképekre* és a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapokra* fizettek elő. A folyóiratok előfizetését általában félévenként eszközölték. Néhány folyóirat előfizetési díja, amiben a „postaállomásnak” fizetett szállítási díj is benne foglaltatik: *Jelenkor* és *Társalkodó* 12 Rft 30 Xr. — *Athenaeum* 14 Rft 30 Xr. (a *Figyelővel* együtt 16 Rft) — *Regélő* 16 Rft 30 Xr. — *Aurora* 7 Rft 30 Xr. — *Fillértár* 10 Rft — *Pesti Hírlap* 16 Rft 30 Xr. — *Életképek* 16 Rft 30 Xr. — A postának kifizetett szállítási díj általában félévenként és folyóiratonként 2 Rft 30 Xr. volt.

Az Esküdt Deákok Magyar Könyvtára működése alatt színvonalas folyóiratanyagot tudott olvasói kezébe adni.

Ha a könyvek szakok szerinti megoszlását nézzük, a következő a helyzet: leszámítva a könyvtár állományából a mintegy 60 évfolyamnyi folyóiratot, a könyvanyag 473 mű. Az ETO főosztályai szerinti rétegződés ilyen képet mutat: 0 = Az általános jellegű művekből, évkönyvekből, különböző testületi kiadványokból 19 művet említ a „Lajstrom”, ami az állomány 4%-a. — 1 = A filozófia területéről begyűjtött könyvek filozófiatörténeti, etikai és lélektani munkák voltak, összesen 15 db, 3,2%. — 2 = Ugyancsak 15 művel szerepel a kettes főosztály. Ezek dogmatikai, egyháztörténeti művek és néhány prédikációs kötet, szintén 3,2%. — 3 = A társadalomtudományi munkák közül főleg politikai, közgazdasági, jogtudományi és néhány pedagógiai könyvet, összesen 49 művet őrzött a könyvtár, 10,4%. — 5 = Természettudományos munka 10 db volt. Matematikai, fizikai és biológiai művek, 2,1%. — 6 = Az alkalmazott tudományokat képviselte a legkevesebb, 9 db orvostudományi, technikai és mezőgazdasági munka, 1,9%. — 7 = A művészetekkel foglalkozó művek száma 10, 2,1%. — 8 = Nyelvtudományi, irodalomelméleti és szépirodalmi művek alkották több mint a felét az állománynak: 271 mű, a könyvtár 57,3%-a. A szépirodalmi anyagban idegen szerzők magyar nyelvű fordításai is szép számmal fordulnak elő. Főleg Shakespeare, Goethe, Molière, La Fontaine, Kotzebue. A kor jelentősebb magyar szerzői közül a következők munkáival találkozunk: Kisfaludy Sándor, Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály, Bajza József, Fáy András, Döbrentei Gábor, Kiss János, Csokonai Vitéz Mihály, Czuczor Gergely, Kazinczy Ferenc, Vajda Péter, Jósika Miklós, Szigligeti Ede, Nagy Ignác, Czákó Zsigmond, Obornyik Károly. A szépirodalmi anyag jelentős részét teszik a belföldi és külföldi színművek. — 9 = Végül földrajzi és történelmi munkák is jelentős arányban kerültek be az állományba. Köztük sok útleírás és életrajz található, 75 mű, 15,8%.

Ez az áttekintés azt mutatja, hogy a nyelvészeti és irodalmi művek mellett a földrajzi, történelmi és társadalomtudományi munkák alkották az állomány zömét. Ennek az aránynak a kialakulásában az olvasók igényének figyelembevétele mellett nyilván szerepet játszott a kor könyvkiadása, a beszerzési lehetőségek, valamint az esküdt diákoknak könyvtáruk hivatásával és funkciójával kapcsolatos koncepciója is.

A könyvtár vezetése és a könyvtárosok

Már a szerzeményezéssel kapcsolatban említettük, hogy ezt a diákkar egésze, közös összejöveteleiken hozott határozataival irányította. A jegyzőkönyvekből az is kiderül, hogy a könyvtár minden dolgában és működésének minden

területén ez a „testületi vezetés” érvényesült. A könyvtár ügyeit intéző „közüléseket” a testület feje, a senior vagy a contra scriba, az ellenőr hívta össze a könyvtáros javaslatára. 1842-től kezdve előfordult, hogy sürgős esetben a hetenként fegyelmi ügyek s más problémák elintézésére tartott összejöveteleiken könyvtári ügyben is hoztak határozatot.³⁹

A könyvtár ügyeit intéző összejöveteleik szigorúan zártkörűek voltak. Nagyon ritkán hívtak meg „idegent”. A könyvtár működése alatt kétszer fordult elő, hogy a diákkarba nem tartozó személyt azzal tiszteltek meg, hogy ülésükre meghívták és a jegyzőkönyvet is aláírta: 1841. február 13-án Kőrösi János mint „hívatott” és 1845. szeptember 16-án Tompa Mihály mint „meghívott” írta alá a jegyzőkönyvet.

A könyvtár működésébe, irányításába nem szóltak bele sem a professzorok, sem az iskola egyházi vagy világi előljárói. A diákkarnak ezen a téren tanúsított szigorú exkluzivitására jellemző az az eset, amikor 1845-ben az egyik pataki polgár, Láczy József „részvényesként” szeretett volna a könyvtárt fenntartó testülethez csatlakozni:

„... jurátusok könyvtárörje által jelentetvén, hogy Tek. Láczy József úr által fel-szólttatott, lennének-é szívesek őt a Jurátus urak olvasótág képpen társaságukba fogadni, s a tisztelt úr kedvező siker reményében a jurátusok által vinni szokott teher kész elvállalása mellett 3 általunk nem hordatott lapok velünk közlését előlegesen megígérni kegyeskedett. Ezen jelentés nyomán határozatott: Az esküdt diákkar Tek. Láczy József urat mint részvényes olvasó tagot szívesen fogadja körébe azon óvással és kikötéssel mindazonáltal, hogy a tisztelt úr azon jogán kívül, mely a theca könyveinek a vele tudatandó helyes arányban leendő olvashatásába fog határozódni, minden más esküdt diákkarral közös jogokról mondjon le, s a theca ügyeinek intézésében s igazgatásában magának sem most, sem a jövőben legkisebb igényt ne formáljon.”⁴⁰

A közülések határozatainak végrehajtója a könyvtáros, a „könyvtárör” vagy „thecarius” volt. Feladatáról, munkaköréről, választásáról sem az alapszabályokban, sem az alaptörvényekben nem találunk rendelkezést. Kiderül azonban a jegyzőkönyvekből, hogy a könyvtárost, aki egyébként az ülések jegyzőkönyvét vezette és ellátta a pénztárosi teendőket is, a deákkar mindig a saját kebeléből választotta. Általában közmegegyezéssel, de előfordult, hogy csak szótöbbséggel. A választások is jegyzőkönyvbe kerültek, az elsőt, Warga Jánosét kivéve. Az ő lemondása és a második könyvtáros választása így örökített meg: „Összegyűlvén az Esküdt Deákkar, könyvtárnok és jegyző tisztársunk Warga János úr jelenté, hogy eddig hivatalát le akarná tenni, mely is elfogadattván, közmegegyezéssel a könyvtárnoki hivatalra elválasztaték Kováts János tisztársunk.”⁴¹ 1838. február 9-én: „Közmegegyezéssel folytatott könyvtáróri hivatalát magasb s dicsőbb pályára lett elválasztása által bevégezvén, hálaköszönetünk nyilvánításával Tiszt. Hallgató István urat további felelet terhe alól felmentettük, s helyébe Tiszteletes Miskolczy György urat Tisztársunkat jeleltük, kit hivatalába ünnepélyesen be is igtattunk.”⁴² Végül egy szótöbbséggel történt választás, 1844. szeptember 16-án: „Dicséretes szorgalommal folytatott és közmegegyezéssel végzett könyvtáróri hi-

³⁹ Protocollum Sedes Primariorum inceptum Anno Scholastico 1820/1 Kézirat a Tiszáninnyi Református Egyházkerület Levéltárában.

⁴⁰ Jegyzőkönyv, 63—64.

⁴¹ Jegyzőkönyv, 8.

⁴² Jegyzőkönyv, 33.

vatalát letévén, tisztt. Anti János úr, helyébe általános többséggel tisztt. Terhes Lajos választatott és hivatalába beigtattatott.”⁴³

A könyvtárosi tiszttet a megválasztottak, különösen az első időkben, viszonylag rövid ideig viselték. A legrövidebb ciklus a Kanócz Andrásé, 3 hónap, a leghosszabb Mecsei Mihályé, 2 év volt. A 13 és fél év alatt cserélődő 86 esküdt diákból 16-an voltak könyvtárosok úgy, hogy egyiküket két alkalommal választották meg. Így követték egymást:

1832 március 22-től Wurga János 1832 szeptember 7-ig; Kovács János 1833 január 9-ig; Csoma Mihály 1833 június 15-ig; Pethó István 1834 január 17-ig; Csoma Mihály 1833 június 15-ig; Pethó István 1834 január 17-ig; Csoma Mihály 1834 május 2-ig; Baktsi László 1835 április 4-ig; Kanócz András 1835 július 17-ig; Somodi Ferenc 1836 február 14-ig; Tarjányi János 1836 október 11-ig; Hallgató István 1838 február 9-ig; Miskolzi György 1839 február 16-ig; Mecsei Mihály 1841-ig; Rác Endre 1843 július 6-ig; Anti János 1844 szeptember 16-ig; Terhes Lajos 1845 szeptember 9-ig.

Ekkor választották meg Orbán Józsefet, de ezzel meg is szakadnak a feljegyzések. Azt már nem tudjuk, ő meddig működött, s ki jött utána. A szábadsgarcig feltételezésünk szerint legalább még ketten viselték a könyvtárosi tiszttet.

A könyvanyag feldolgozása

A szerzeményezett könyveket a könyvtáros dolgozta fel. Az állománybavétel úgy történt, hogy a könyvek címlapjának vagy előzéklapjának rektóján kézírással, tintával beírta a possessor nevét, a beérkezés dátumát, amit aláírásával hitelesített. Sikerült felkutatni a régi esküdt deákkari könyvtár néhány meglévő példányát, s ezeken ilyen bejegyzések olvashatók: „A Spataki esküdt Diákkar Magyar Könyvtáré. Jegyzette Spatakon November hó alkonyán 1838. Miskolci György könyvtárór.” — „Az esküdt diákkar Magyar Könyvtáré. Jegyzette S. Patak 1839 Máj. 27. Mecsei Mihály Könyvtárór.” „Az esküdt diákok magy. könyvtáré. Jegyzette S. Patakon 1846 Jan. 4. Orbán József r. könyvtárór”.

A feldolgozás további lépéseként következett a rövid címleírás, amit a könyvtáros „Az Esküdt Deákok Könyvtárában található Könyvek Lajstromá”-ba írt be. Ezt a jegyzőkönyv utolsó 13 lapján vezették. A „Lajstrom” a következő rubrikákat tartalmazta: 1. „Sorszám”; a sorszámozás végig folytatólagosan haladt, a többkötetes műveket, vagy egy sorozat egyszerre érkező több darabját egy sorszám alatt írták be. 2. „A könyvek lajstroma” a második rubrika címe, s ide került a mű szerzője és címe, illetve folyóiratoknál ezek neve és szerkesztője vagy kiadója. Sokszor írták előre a könyv címét és utána a szerző nevét. 3. A harmadik rovat a „Darabszám” feliratot viselte. Ide került a kötetek száma. 4. A kettéosztott negyedik rovatba került „A könyvek kiadásának Helye és esztendeje”.

Ez a „Lajstrom” nemcsak szerzeményezési naplója, hanem törzskönyve, sőt füzetkatalógusa is volt a könyvtárnak. Nincs nyoma annak, hogy esetleg másolatot készítettek volna róla az olvasók részére. Viszont találunk feljegyzést a könyvanyag bizonyos szakrendbe sorolásáról: „1836 május 11-dikén Közülés tartatván Könyvtárunk érdekeire nézve határozatott: 1. A Könyvtár

⁴³ Jegyzőkönyv, 61.

tudomány-rendszeres elosztályozása felolvasatott és némi módosításokkal helyben hagyatott.”⁴⁴ Valószínű, hogy ezt a tervezetet az akkori könyvtáros, Tarjányi János készítette el, s a diákkor módosított valamit rajta. Bármennyire érdekes és értékes lenne ma számunkra ez az akkor nyilván írásba foglalt „tudomány-rendszeres elosztályozás”, sajnos, nem írták be a jegyzőkönyvbe, s a fogalmazvány se maradt fenn. A könyvtárnak előkerült néhány darabján azonban még megtalálhatók ennek az „elosztályozásnak” egykori jelzetei is. A „Lajstrom”-ban 447. szám alatt leírt Külföldi Játékszín 18. kötete címlapján ebből az időből ezt a felírást találjuk: „Színművek 52. sz. Tóth Lőrincz: Olympia. Drámai pályavirágok című, a „Lajstrom” 378. számú könyvének címlapján: „Színművek 29. sz.” Az 1842-es újabb rendezésről egészen rövid feljegyzés tanúskodik: „... az esküdt diákok könyvtárát újabban rendezni határozták s azonnal el is kezdték.”⁴⁵

A könyvtár- és olvasószoba

Egyelőre nincs nyoma annak, hogy induláskor és az első években melyik épület adott szállást a könyvtárnak. A korábbi feljegyzésekből annyi állapítható meg, hogy a könyvtár és olvasóterem céljára egy helyiség szolgált. Az 1836 május 11-én hozott határozat „az Egyesület az Olvasó s Könyvtár szobában levő hajdani elavult asztal kiigazítását is helyben hagyta”.⁴⁶ Az iskola épületeinek állagát ellenőrző és felmérő bizottság jegyzőkönyvébe 1846 októberében ezt jegyezték be: „Új épület . . . Középsor nyugoti rész . . . 5-ik szoba Esküdti Theca szobájában semmi hiba.”⁴⁷ A felmérés a szobák lakóit is felsorolja, s itt a szoba lakója „T. Mészáros József esküdt” volt. Minden bizonnyal könyvtárunk tizenhetedik könyvtárosa. Valószínűleg ebből az időből származik az a későbbi gyakorlat, hogy az Ifjúsági Könyvtár — ebbe olvadt bele a 19. század második felében könyvtárunk állománya — könyvtárosai a könyvtár szobájában laktak. Az utóbbi idézet szerint 1846-ban, esetleg korábban is, az Új épület vagy Nagy Kollégium Fő utcai, ma Rákóczi utcai frontjának első emeletén, akkor 5-ös sorszámmal jelölt szobában helyezték el a könyvtár könyveit, s itt lakott a könyvtáros is. A kézirat ugyanis a földszintet „Alsósor”-nak, az első emeletet „Középsor”-nak, a másodikat „Felső-sor”-nak nevezi. Bár a helyiséget „Olvasó s Könyvtár szobá”-nak említik, olvasás céljára valószínűleg csak az esküdt diákok használták időnként, mások csupán a kölcsönzés idején fordultak meg benne.

A könyvek tárolására ebben a helyiségben állott egy nagyobb, kulccsal zárható szekrény, amibe előbb a „Lajstrom” sorszámainak megfelelő sorrendben, később a megállapított szakrendben helyezték el és őrizték a könyvtárosok az állományt. A könyvtár alapításakor egy kisebb szekrény, vagy pole szolgált erre a célra, amiről nem szólnak az írások. Az említett nagyobb szekrényt 1836-ban vásárolták: „Februárius 16-án Egy Lagirozott s Fenyőfából készült könyvtartóért fizettetett 34 Rft.”⁴⁸ Még ebben az évben „a Könyvtheca

⁴⁴ Jegyzőkönyv, 23.

⁴⁵ Protocollum Sedis Primariorum. . .

⁴⁶ Jegyzőkönyv, 24.

⁴⁷ A Főiskolában levő szobák rendes jegyzőkönyve. 1841-ik évtől kezdve. Kézirat a Tiszáninnen Református Egyházkerület levéltárában.

⁴⁸ Jegyzőkönyv, 19.

megigazíttatására s egy polccal való meg bővítésére a Könyvtárőr meghatalmaztatik.”⁴⁹ Két nap múlva: „A Könyv-theca megigazításáért fizettem az asztalosnak 2 Vcz. Ft.”⁵⁰ A könyvtár berendezéséhez tartozott még a korábban már említett asztal. Úgy látszik, a zárható szekrény és szoba, valamint az ott lakó könyvtáros biztonságos őrizetet jelentett, mert kiderül, hogy az őrizet hiányossága miatt egy könyv sem kallódott el. Az állományban jelentősebb károsodás csak a szabadságharcot követő zavaros évben történt, amikor jóformán senki sem őrizte.

A kölcsönzés és az olvasók

A kölcsönzésről a könyvtárosok kiviteli naplót vezettek, amiben a kivitt könyvek és az olvasók mellett a kölcsönzési díjakat is nyilvántartották. Sajnos, ez a napló eddig nem került elő. Meglétét említik azok a feljegyzések, melyeket könyvtárosváltozás alkalmával készítettek. A távozó könyvtáros utódjának átadva a pénztárt is, a könyvek olvasásáért begyűlt krajcárokat ilyenkor egy összegben könyvelték el. A kölcsönzési naplót is „jegyzőkönyv” néven említik s így hivatkoznak rá: „A könyvek olvasásából begyűlt a Jegyzőkönyv 57-dik lapja szerint . . .” vagy „Könyvek olvasásából begyűlt Jegyzőkönyv 65 lapja szerint.”⁵² Az első években egy-egy könyvért naponta 2 Xr-t szedtek be. Ezt az összeget 5 Xr-ra emelték 1836. május 11-i ülésük 2. sz. határozatával: „Előadván a könyvtárőr, a . . . kiadni szokott könyveknek szemlátomást való elrontását, közakarattal elhatározottat, hogy ezután, az eddig naponként darabok v. kötetektől fizetni szokott 2 Xr, ezüstben fizettesék, 5 Xr. t. i. minden kötetért napjában . . .”⁵³ Másfél év múlva a régi összegre szállították le a kölcsönzési díjat. Később még egyszer emeltek, de ezt már úgy, hogy csak a népszerűbb, keresettebb művekért kellett többet fizetni. 1842. szeptember 26:

„Némely olvasás végett gyakrabban kihordatni szokott könyvek napi díjja ezután 6 V. Cz. Xr. lesz; s ezen ár mellett kiadandóknak jelentettek: Jósika regénvei, Almanachok, Emlények, Kuthi novellái, Bélteky ház, Vörösmati Mihál prózai munkái, Arvízkönyvek, Szemere utazása, Regélők, Klio, Balítéletek, Bölöni Farkas utazása s Tárcsai Bende, — e határozat két célből, jelesen: hogy az olvasók a kivitt könyvet hamarabb elolvasni igyekezzenek, s az több kézen foroghasson, és a gyakori kézben forgás által a könyvek kötésében esett károk megtéríttessenek, törtévé, ily könyvek ezután is időnként lesznek kijelölendők, s a többiek napidíja a rendes 2 V. cz. Xr. leszen.”⁵⁴

1845. szeptember 9-ig olvasási díjából összesen 620 Rft 55 Xr. gyűlt össze. A forintot 60 Xr-ával számolva, másfél évig az 5 Xr-os díjakat is figyelembe véve, ez az összeg 17,850 könyv/napot jelent.

A kiviteli napló eltűnése miatt nem tudjuk pontosan megállapítani, kik is olvasták valóban a könyvtár könyveit. Az utalások alapján csak következtetni tudunk erre. Természetesen a könyvtár fenntartói elsősorban, hiszen ehhez „mást kirekesztő” joguk volt. Az olvasók zöme bizonyára az iskolához tar-

⁴⁹ Jegyzőkönyv, 24.

⁵⁰ Jegyzőkönyv, 24.

⁵¹ Jegyzőkönyv, 22. és 30.

⁵² Jegyzőkönyv, 27. és 32.

⁵³ Jegyzőkönyv 23—24.

⁵⁴ Protocollum Sedis Primariorum. . .

tozó tanárok és diákok közül került ki. Arra is történik utalás, hogy pataki polgárok is olvastak a könyvtárból. Egyikük a fenntartók testületébe is kérte felvételét.⁵⁵ Az esküdtek könyvtára megszűnése után alakult Pataki Ifjak Könyvtárát, majd az Akadémiai Ifjúság Könyvtárát is mindig használták a város polgárai. Szinyey Gerzson is azt állítja egyik tanulmányában, hogy „a könyvtár könyveit használták a városiak és az akadémiai ifjúság is.”⁵⁶ A Patakról elkerült, a közeli és távolabbi vidéken élő és működő, korábban az esküdt diákok társaságába tartozó tanítók és lelkészek olvasták még a könyvtár könyveit, akik továbbra is tagjai maradtak. Rajtuk kívül még azok a vidékiek tartoztak a könyvtár olvasói közé, akiknek volt valamiféle kapcsolatuk az iskolával, vagy benne tanultak, esetleg gyermekük vagy rokonuk diákoskodott vagy tanárkodott benne. A vidéki olvasók részére a könyvtárosok az iskolai szünetre hazamenő, vagy az iskola legátusaként a gyülekezetbe kimenő diákokkal küldték ki a könyveket, akik aztán vissza is hozták azokat.

A kis könyvtár működésével kapcsolatos minden munkát a könyvtárosok végezték. Ezért semmi anyagi honoráriumot nem kaptak. Egyetlen kedvezményükről emlékezik meg az egyik kézirat, hogy a frissen érkezett folyóiratokat egy napig tarthatták maguknál, míg társaik csak fél napig.⁵⁷ Egyebekben csak a munka, s 1836-tól még az anyagi felelősség volt a könyvtárosé. Ekkor mondták ki: „Az által vett könyvekről szoros számadás és felelet terhe a Könyvtárörököt egyenesen fogja kötelezni — azzal a megjegyzéssel, hogy az elveszett könyveket minden másokra való hivatkozás nélkül tartoznak megvenni.”⁵⁸

* * *

Az 1845 utáni feljegyzések elkallódván, a könyvtár utolsó háromévi működéséről nincs adatunk. Tudjuk, hogy ebben az időben a Kollégium önképzőkör-szerű irodalmi társaságának, s Sárospataki Ifjúegyesületnek, későbbi nevén Szépműegyletnek is volt könyvtára. 1848 elején a Kollégium egész társadalmára kiterjedő egyesület alapításának a gondolata és terve vetődött fel, aminek alapokmányát és részletes működési szabályzatát el is készítették 1848. június 20-án. Ebből kiderült, hogy az akkori esküdt diákkar tagjainak beleegyezésével a két könyvtárt egyesítették volna az egyesület keretében. Ennek gyakorlati kivitelezésére a szabadságharc és az önkényuralom első évei miatt nem került sor. Ez alatt az idő alatt mindkét könyvtárat igen komoly veszteségek érték. 1851. március 25-én egyesítették ténylegesen a két könyvtár állományát. Az 1848-as alapszabályzat figyelembevételével szervezték újjá és indították be ennek a könyvtárnak működését „Sárospataki Ifjak Könyvtára” néven.

⁵⁵ Jegyzőkönyv, 63—64.

⁵⁶ SZINYEI Gerzson: *Vázlatok és képek...*

⁵⁷ Protocollum Sedis Primariorum...

⁵⁸ Jegyzőkönyv, 26.

Une bibliothèque publique de civilisation à Sárospatak à l'âge des réformes

Dans notre pays, durant les décennies précédant la guerre de 1848, les mouvements d'indépendance nationale et les efforts culturels, commencés au siècle précédent et arrêtés par la liquidation du mouvement jacobin, ont pris un essor nouveau. L'un des résultats de ce processus était, entre autres, la bibliothèque publique de civilisation fondée par les vice-professeurs, les étudiants jurés du Collège Réformé de Sárospatak. La présente étude cherche à récapituler l'histoire et l'activité de cette bibliothèque entre 1831 et 1848.

Le but des fondateurs était de répandre la civilisation en langue hongroise, en initiant à la lecture des livres et revues parus en langue hongroise une couche plus large des lecteurs que celle de la bibliothèque scientifique de l'école. La bibliothèque, dirigée jusqu'à la fin par un corps, embrassait, en 1833 volumes, 533 ouvrages ou revues, pour la plupart appartenant aux belles lettres, à la théorie littéraire, à la linguistique, à l'histoire et à la géographie descriptive. Outre cela, il y avait des ouvrages de science sociale et de philosophie aussi.

Outre les fondateurs et les entreteneurs de la bibliothèque, les lecteurs de la bibliothèque étaient: les professeurs et les élèves de l'école de Sárospatak, les habitants de la ville, les instituteurs et les pasteurs vivant dans les provinces voisines ou lointaines et des individus ayant un rapport quelconque avec l'école. Pour les provinciaux, c'étaient les étudiants qui ont apporté les livres de la bibliothèque et qui les ont rapportés.

Les lecteurs devaient payer une taxe de prêt, remboursée et enregistrée par le bibliothécaire, élu par le corps entreteneur toujours de parmi ses membres. Le bibliothécaire accomplissait son travail sans rémunération.

Les frais de la bibliothèque ont été couverts, outre la contribution généreuse de corps entreteneur, par les taxes de prêt, par une rentrée provenant d'une entreprise de publication des manuels scolaires et par les dons de ceux qui patronnaient la bibliothèque.

Après la guerre d'indépendance, la bibliothèque des étudiants jurés, unie avec une autre bibliothèque, a continué son activité sous le nom de Bibliothèque des Jeunes de Sárospatak.

Móra Ferenc könyvtárigazgatói tevékenysége 1917-től 1919-ig

Gyermekek és felnőttek kedvenc írója, *Csalavári Csalavér* és *Dióbel királyfi*, az *Ének a búzamezőkről* és az *Aranykoporsó* bájos, felejthetetlenül szép történeteinek alkotója — így él emlékezetünkben Móra Ferenc, az író. Mindannyiunknak szívéhez nőtt ez a vonzó, színes egyéniség, „aki csaknem egyedüli a mai magyar irodalomban, akinek emberi és irodalmi értékeit nem lehet különválasztani, akinek minden sorából meleg emberi szív, az érző és tiszta emberi mivolta dobog elő.”¹ Éppoly színesen, élvezetesen tudott írni a tanyai parasztokról és a mesék kedves gyerekhőseiről, mint a tudományos vagy éppen politikai témákról. Nagyon szerette a virágokat és a szegény embereket, de mély humanizmusa a gyermeklélekhez vitte legközelebb.

Hirneve — bármennyire szerény is volt — túljutott Szeged, sőt az ország határain is, a pesti lapok versengtek novelláiért, és a Búzamezők nagy eposzát majdnem annyi nyelvre lefordították, mint *Az ember tragédiáját*. Nagyon sokféle álnéven írt, de cikkeit és tárcáit, sőt a névtelen vezércikkeket is azonnal meg lehet ismerni hangjának őszinteségéről és közvetlenségéről, finom líraiságáról és sokszor iróniába átcsapó humoráról. Nagy európai műveltség társul a biztos művészi érzékhez, humánus és megértés ragyogja be minden sorát.

Hivatali munkájába is beleadja testét-lelkét, könyvtári jelentései egy pillanatra sem válnak élvezhetetlenné, hivatalos ízüekké. A „könyvek kriptája”, a szegedi kultúrpalota sok szállal szövi át életét, nemcsak munkahely volt számára, hanem ihletforrás is, csodálatos, kimeríthetetlen bánya, mely írásainak alapul, sőt témául szolgált. Csakhogy a kettős kötelezettség feszített tempót diktált; kortársai mind úgy emlékeznek rá, mint a munka fanatikusára, fáradhatatlan szorgalmú, sok dologgal élő emberre. A múzeum, a könyvtár, az ásatások, a leletek rendezése és feldolgozása, két újságnak cikkek, tárcák írása, s mindezek tetejébe az adminisztrációs munka — amit szíve mélyéből utált — éppen eléggé lekötötte minden idejét. Leveleiben egyre többször panaszkodik fáradtságáról, már 1918-ban így ír:

„... én olyan régen igazgató vagyok, hogy már bele is utáltam. Egyedül vagyok az egész hodályban — a háború alatt nem töltik be a helyemet, bajos is lenne olyan bolondot találni, aki 2000 korona fizetésre idejönne, — rengeteg gondnal és egész évre 70 korona fizetéstöbblettel. A napom az intézeté, az éjszakám a Szegedi Naplóé, amelynek négy év óta főszerkesztője vagyok, sokkal tisztességesebb fizetéssel, mint amekkorát Szeged ad. Persze ez annyit jelent, hogy minden nap hajnali 3 óra, 1/2 4, mikor szabadulok a redakcióból s a háború kezdete óta még nem aludtam ki magamat.”²

¹ *Nekrológ* = Népszava 1934. febr. 9.

² *Móra Ferenc levelesládája*. 1961. 125.

Itt kell megjegyeznünk, hogy néhány év múlva jövedelmezőbb és fényesebb állásokat is kínáltak neki, de ő „immorálisnak” találta otthagyni az intézetet és a *Szegedi Naplót*, mindvégig hű maradt városához és lapjához.

Kitartására, munkaszeretetére jellemző egy kis adalék — lányától, Móra Pankától:

„Tömörkény nagyon jól rajzolt, apám nem. Az ásatásoknál azonban mindkettőjüknek le kellett rajzolni a feltárt anyagot. Apám rajzai bizony nagyon torzban sikerültek, s mikor Tömörkény az ásatási naplót bemutatta az előjárásnak, külön hangsúlyozta: »ezt a rajzot én csináltam, ezt Móra«. Apámnak ez rosszul esett. Hazajött, maga elé állított az asztalra egy korsót, s azt ötvenszer lerajzolta, amíg tökéletes nem lett. — Attól kezdve soha nem különböztette meg Tömörkény a maga és Móra rajzait.”³

A rengeteg feladathoz széles látókörre, óriási tudásra volt szükség. Móra Ferenc méltán érdemelte ki az „utolsó magyar polihisztor” nevet és Supka Géza ámuló csodálatát:

„Valahányszor megfordultam a szegedi kultúrpalotában, mindig új és új oldalról ismertem meg Móra Ferenc univerzalitását. Dolgozószobájában az író fogadja a látót. Ha átmegyünk a szomszédos könyvtárterembe, a legtájékozottabb bibliográfus kalauzol, a régészeti- és néprajzi osztályon született archeológussal és etnográfussal állunk szemben. A képtárban műkritikusként magyarázza az ecset művészetének szépségeit, a természettudományi tárukban pedig a botanikus és zoológus, sőt ha kell, a mineralógus Móra toppan élénk.”⁴

Ez a ragyogó elme egész életén át tanult, olvasott, kutató, képezte önmagát, s nem sok területe lehetett az emberi kultúrának, ahol ne ismerte volna ki magát. Mindig rajongója volt a könyveknek, s mindent elolvasott, ami a keze ügyébe került. Kedves novellában számol be arról a nagy pillanatról, amikor először szabadult be egy könyvesboltba, és ott kedvére olvashatott (Csontos Szigfrid). Később is mohó szenvedéllyel, a felfedezés örömeivel búvárokodott a könyvekben, s mikor a könyvek paradicsomába, a Somogyi-könyvtárba csöppent, szinte megisméltódott a gyerekkori élmény: egy létra tetején állva, sokszor étlen-szomjan, csak a szivar társaságában lapozta, jegyzetelte a néha felvágatlan könyveket. Ezzel vetette meg valódi és példamutató könyvtárosi műveltségének, tájékozottságának alapjait. Ő maga így számol be erről:

„Én, amikor a Somogyi-könyvtárhoz kerültem, azon kezdtem, hogy 3 évig nem mentem szabadságra, hanem arra használtam a nyári szünetet, hogy a főkönyvtárban — akkor 75.000 kötet volt — minden könyvet a kezembe vettem, megnéztem, személyes ismeretséget kötöttem vele. S könyvet nem címtároztam soha anélkül, hogy át ne lapoztam volna s ennek több hasznát vettem . . . mint az íróasztal-elméleteknek. Ez természetesen nem lebecsülése a könyvtártudománynak, de mi még nem tartunk ott, nekünk gyakorlati kérdéseket gyakorlati ésszel kell megoldanunk, minél egyszerűbb eszközökkel és minden nagyképűség nélkül.”⁵

Hasonlóan nyilatkozik a magyar iskolarendszerről, s keserűséggel tölti el az „irgalmatlan” magyar kulturátlanság, a falvak szociális és szellemi nyomorúsága, a tehetséges parasztgyerekek elkallódása. De mivel a szeretet és

³ Móra Panka szóbeli közlése, 1960.

⁴ SUPKA Géza: *Móra Ferenc georgikoni sétái* = *Literatúra* 1926. 2. sz. 26.

⁵ MÓRA Ferenc: *Válasz Gucher Ottó kérdőívére* = Bóday Pál: *A könyvtáros Móra Ferenc*. 1954. 14.

az általános humánium oldaláról közelít meg mindenfajta szociális és politikai kérdést — világnézetében sohasem jut tovább a polgári demokrácia álláspontjánál, gyakran megalkuvásokba kényszerül, és békességre inti a népet. A forradalmakat szükséges rossznak tartja, s a kommunizmusról — az országban dívó elferdített nézetek alapján — azt vallja, hogy kizárja az állami rendet. Világszemlélete csak a háború és a forradalmak idején érik harcossá. Eleinte csak a háború borzalmait látja, az egyszerű emberek iránti aggodalom, fájdalom és a béke óhajta csendül ki minden sorából, következetesen a pacifizmus oldalán áll lapjával együtt — a legdühöngőbb lelkesedés éveiben is. Később már az okokat keresi és azokat, akik felelősek az esztelen emberirtásért. De minden keserű tapasztalat ellenére rendületlenül bízik a jövőben, az elpusztíthatatlan életben, s tt magasodik fel leginkább politikai és emberi nagysága:

„A természet isteni közömbösséggel tér napirendre az emberi örületek felett, és a tavasz csudáival az élet nagyságára és halhatatlanságára figyelmeztet bennünket: Hiába irtjátok egymást! . . . el fog jönni az új nemzedék, mely a borzalom és oktalanság világa fölé újat épít, a világ tömegsírjaiból egészen más életnek kell kizsendülni.”⁶

*

Polgári foglalkozása szerint könyvtár- és múzeumigazgató volt, de — az írói mellett — inkább csak múzeumi tevékenységét ismerte még a műveltebb közönség is, a csendesebb, kevésbé látványos könyvtári munkáról életrajzírói is alig tesznek említést.

1902, Szeged. Attól a pillanattól kezdve, hogy Szeged földjére lépett, elkötelezte magát a szegedi kultúrának. Először csak a *Szegedi Napló* munkatársa lett, majd 1904-ben a Somogyi-könyvtárba került kedves „gazdája”, Tömörkény István mellé. Egyre jobban megszerette a várost, amely mágnesként tartotta vonzókörében, csak így emlegette: az én városom. A kultúrpalota minden gondját-baját a magáénak érezte, s szinte rajongva vallott róla: „Drága ház ez nekem, kriptája fiatalságom holttestének és méhese életem legtisztább örömeinek.”⁷ — Novelláiban, cikkeiben is — különösen a *Szegedi tulipántos láda*⁸ és az *Elkallódott riportok* kötetében — sok adalékot találunk a művelődéshez, a könyvekhez kapcsolódó véleményéről, nézeteiről. Ezek és más dokumentumok, levelek, kéziratok, feljegyzések — kutyanyelven vagy csomagolópapíron, mikor hogyan telt — szinte teljes képet adnak Móra Ferenc munkájáról, művelődéspolitikai céljairól.

1917. július 12-én a város a „legteljesebb bizalommal” szavazza meg Móra Ferencet könyvtárigazgatónak. Korábban mint könyvtártiszt, sok tapasztalatra szert tett, sok elképzelése volt, s ezeket most mint igazgató, meg is valósíthatta. Működését természetesen két részre osztja a Tanácsköztársaság rövid, de minden embert állásfoglalásra kényszerítő időszaka, és egész más elbírálás alá esik a Horthy-korszak sötét, kilátástalan világában folytatott tevékenysége.

⁶ MÓRA Ferenc: *Az elpusztíthatatlan élet* = Szegedi Napló 1917. márc. 10.

⁷ MÓRA Ferenc: *Amink van. — Összevissza a kultúrpalotában I. Előhang* = Szegedi Napló 1919. ápr. 20.

⁸ Az 1936. évi kiadás címe [!].

Az újdonsült igazgató azonnal változtatni próbál az intézet helyzetén. Tömörkény csak csendes szóval „megjegyezte”, ő merészen fejükre olvassa az illetékeseknek a mulasztásokat: a legégetőbb probléma az épület megjavíttatása és a személyzethiány pótlása. Csípős megjegyzést tesz a kultúrpalota állapotára, amelynek „külsője meglehetősen elhanyagolt és megrongált, a mindössze 22 éves kultúrpalota egyre jobban kezdi valami gazdátlan műemlék jellegét felvenni.”⁹ Az évről évre megújuló panasz azonban nem talál meghallgatásra, különösen az infláció idején, amikor az alapos restaurálás — kisebb javításokkal már nemigen lehet segíteni rajta — 170 000 koronába kerülne. A városatyák annyira nem törődnek a ritka értékekkel, hogy néha még „nem szorosán vett” kulturális célokra is igénybe veszik az épületet: egy ízben a gazdasági egyesület csirkekiállítását akarták itt megrendezni, máskor a leszerelt katonák kaszinóját kívánták volna berendezni. Az igazgató tisztán látja, hová vezet ez a közömbösség: néhány éven belül ki kell bővíteni a kultúrpalotát vagy bezárni, mert így nemcsak a gyűjtemények fejlesztéséről nem lehet szó, hanem a meglévő anyagban sem lehet rendet tartani. 1918-ban már majdnem 90.000 kötete volt a könyvtárnak, s a jelentésből tudjuk, hogy az ásatások során felhalmozódott régészeti anyag feldolgozatlanul zsúfolódott a pincében. Az is csak ilyen körülmények között történhetett meg, hogy a rozoga ablakok miatt ugyanebben az évben kirabolták az éremtárat.

A személyzet létszáma a könyvtár alapítása óta, tehát lassan 40 esztendeje nem változott. Ezalatt az állomány kétszeresére, az olvasók száma pedig ötszörösére emelkedett, a rendszeresített tisztviselők száma azonban továbbra is csak négy! Fischhof Ágota az egyetlen, aki komoly szakképzettséggel rendelkezik, mert a berlini Zentrale für Volksbücherei-ben végzett és a Königliche Bibliothek-ben is szerzett tapasztalatokat. De ő is csak évenként meghosszabbított ideiglenes szerződést kap, mint a többi kisegítő, az igazgatót kivéve. Hiába sürgeti Móra legalább egy-egy új könyvtáróri, szakdíjnoki és szolgai állás engedélyezését, továbbra is csak egy kis lelkes, önzetlen csoporttól kap segítséget. Két nevet külön is ki kell emelnünk közülük: Sebestyén Károly és Czögler Kálmán tanárokat, akik pusztán kultúraszereztetből már évtizedek óta támogatják az intézetet. Móra meleg szeretettel, hálásan emlékezik meg az önfeláldozó kis csapatról, „amely az év minden napját gyönyörűséggel végzett munkában töltötte itt, akkor is, mikor a tüzelőinség heteiben egy hat lépés hosszú, egy lépés széles folyosó-szögletbe bújtt össze dideregve dolgozni az intézet egész személyzete . . . köszönet annak a lelkes kis gárdának, amelynek másképp nem tudom meghálálni azt a ragaszkodó hűséget és fanatikus kitartást, amivel évek óta szolgálják ezen a helyen a kultúra ügyét, nem keresve jutalmat és nem várva elismerést.”¹⁰

A legnagyobb elismerést és köszönetet azonban maga az igazgató érdemelte volna meg, aki hihetetlen munkabíráásával, szorgalmával, de legfőképpen emberi helytállásával valóban példát mutatott munkatársainak a forradalmaktól feszülő, véres esztendőkből. Móra a háború kérdésében is egyértelmű választ adott, s most habozás nélkül a forradalom, a proletárdiktatúra mellé áll. A *Szegedi Napló* — melynek 1913 óta ő a főszerkesztője — mindig radikális hangon támogatja a forradalmat, elsőként tudósít a Nemzeti Tanács közleményeiről is, de az orosz példától fél. Egyre-másra jelennek meg Móra szenvedélyes

⁹ MÓRA Ferenc: *Jelentés a Somogyi-könyvtár állapotáról 1917-ben.* Kézirat.

¹⁰ MÓRA Ferenc: *Jelentés a Somogyi-könyvtár állapotáról 1919-ben.* Kézirat.

hangú vezércikkei az igazi hazafiságról, Tisza és társainak felelősségéről, majd „meghatott lélekkel” üdvözli a munkáshatalmat, az egyedül lehetséges államformát: „Talán soha se volt még a történelemben diktatúra, amely ilyen megalkuvástalanul kemény és mégis ilyen istenien emberséges lett volna.”¹¹ Érti, hogy a jövő a kollektív társadalomé, de gyakorlatilag csak „kívülről” támogatja a szocializmust.

Nemcsak szavakban, hanem tettekkel is bizonyítja elvhűségét. Az illegálisan megalakuló szegedi Nemzeti Tanács elnökségét nem vállalja, de — mint tagja — fáradhatatlanul szervez, szónokol, népgyűléseket hív össze, sőt ő fogalmazza meg a tíz pontból álló proklamációt is. Lapjában állandóan közli az új eseményeket, egyre erősebb hangon követeli a rendbontók, a munkáshatalom ellenségeinek eltávolítását — emiatt sokszor féloldalakat is kicenzúráznak a lapból! (Ezeket a vörös tintával áthúzgált cenzúra-példányokat Móra Ferenc gondosan összegyűjtötte, s ma a Somogyi-könyvtár különgyűjteményének értékes darabjai.) A márc. 22-én megalakuló szegedi direktórium beválasztja a kultúra és nevelésügy bizottságába, mint a város szellemi életének elismert és népszerű vezérét. A proletárdiktatúrát azonban öt nap múlva a francia megszállás váltja fel Szegeden. Elképzelhető, hogy mi várt a vezetők-re ezután! Móra Ferencet egyelőre csak fenyegetik, ezért, fájó szívvel bár, kénytelen megválni főszerkesztői állásától, nehogy „veszedelmére legyen az újságnak”. Hitétől, meggyőződésétől azonban nem tudják megfosztani: „Én tudom azt, hogy itt még lesznek földrengések és lávaömlések, és hogy sok minden, ami szívünknek kedves, elpusztulhat még és a saját életünk is füstté válhat a nagy tűzvészben, amelynek csóvavetői voltunk és én mégis hívő hittel kiáltom, hogy füstön, ködön, gyáson, szenvedésen túl látom az ígért földjét, amelyen nálunk boldogabb nemzedék éli a miénknél emberibb életét.”¹²

Ezért a magatartásért később is zaklatják, fejére olvasván minden lehető vádat. Móra az 1920-as évi jelentésben említ egy kellemetlen esetet, amikor vizsgálatot rendeltek el ellene, mivel a nemzeti hadsereg budapesti bevonulása napján nem tűzette ki a zászlót a szegedi kultúrpalotára. „Az epizódot szűkségesnek tartottam itt följegyezni, (a jelentésben itt ceruzával áthúzott rész következik: „a jövő számára”) mint adalékot a politikának a kultúrához való viszonyára.”¹³

Valami haszna mégis volt az intézetnek a megszállásból. A francia tiszték, mint művelt nemzet fiai, nagy érdeklődést tanúsítottak a könyvtár iránt, sőt felsőbb parancsban külön is felhívták az átutazó katonák figyelmét arra, hogy lehetőség szerint ismerkedjenek meg Szeged kultúrájával. Tettekben is megnyilvánult ez az érdeklődés: De Tournadre tábornok 50-ezer frank értékű francia könyvet ajándékozott a könyvtárnak a világhírű Lemerre-cég kiadványaiból, s ezeket a katonáival hozatta el Párizsból, hátizsákokban.

A forradalmi idők a kultúrpalota belső életét is megváltoztatták: Móra egész sor művelődéspolitikai újítással próbálkozott. Ebben nagy segítségére volt Szabó Ervin példája, akit „mestereként” tisztelt, és akitől őszinte fájdalommal vett búcsút halálakor: „Szabó Ervin halála talán nagyobb vesztesége a holnapi Magyarországnak, mint a mainak . . . mi a vidéken vagyunk névtelen és kicsi, de hűséges és hívő kubikusai annak a kultúrának, amelynek ő építő-

¹¹ [MÓRA Ferenc]: *Memento* [vezércikk] = Szegedi Napló 1919. ápr. 1.

¹² MÓRA Ferenc: *Hiszek az emberben* = Szegedi Napló 1918. dec. 25.

¹³ MÓRA Ferenc: *Jelentés a Somogyi-könyvtár állapotáról 1920-ban*. Kézirat.

mestere volt.”¹⁴ Móra Ferenc tőle tanulta meg a kultúra terjesztésének új módszereit, felismervén, hogy a kor színvonalára kell hozni, az ország tudományos életébe is be kell kapcsolni a szegedi intézetet a maga gazdag, de a város határain túl szakkörökben is alig ismert anyagával. Meg akarta teremteni a kultúra délvidéki központját, fokozatosan szélesítve annak hatáskörét. Kapcsolatot teremtett az egyesített munkás-szakegyleti könyvtárral, felajánlotta segítségét és tanácsait a könyvtár rendezéséhez. Javaslatot tett a Somogyi-könyvtár duplumainak átadására, jól sejtve, hogy „a munkásotthonokban bőven akadna intelligens publikum”. Azt is világosan látta, hogy „a hatalomra jutott munkásságnak új, pozíciójához mért szellemi fegyverrel is fel kell szerelnie magát s ebben én mindenkor készséggel állok rendelkezésére.”¹⁵ S hogy ez nemcsak alkalmi felbuzdulás volt, mutatja az a tény, hogy a Horthy-rendszer alatt is fenntartotta velük a kapcsolatot: ajánló könyvjegyzéket küldött az ifjúmunkások számára.

Talán ezek a legtermékenyebb évek a könyvtár fejlődése szempontjából is: mind a három évben szokatlanul nagy gyarapodásról beszél a jelentés. Az állomány növekedése valóban minden eddigi mértéket fölülmúl: a három év alatt összesen 7611 kötetet jelent. A Tömörkény-korabeli 1741 kötetes átlaggal szemben most tehát évi 2500 kötet fölötti szaporulattal számolhatunk. Móra azonban nemcsak közli az adatokat, hanem rögtön meg is magyarázza, sőt az előző évi eredményeket is hozzáteszi összehasonlítási alapul. „A háborús viszonyok és a könyvtárak megdrágulása mellett aránylag feltűnően nagy gyarapodásnak — írja 1917-ben — az a magyarázata, hogy az eddig fel nem használt városi alapok könyvbeszerzésre fordítottak.” A következő évben hagyatékek és ajándék gyanánt egész könyvtárak kerültek a kezükre. A jelentés fel is sorol jó néhány nevet, akik mind 2—300, sőt néha 1000 kötetrel ajándékozták meg a könyvtárat. Az adományok között persze sok a duplum, és nincs is mindegyik feldolgozva, ezért a tényleges gyarapodás jóval nagyobb, mint a járuléknapló utolsó tétele. Móra még azt is megemlíti, hogy bécsi, berlini, ulmi és egyéb antikvárok katalógusok alapján is sokat vásároltak. A könyvbeszerzés tehát hozzáfértó kezekbe került!

Az 1919-es gyarapodás szinte teljes egészében ajándékból áll. A vásárlást ugyanis nagyon megnehezítette Szeged politikai különállása és a minimális dotáció. Mégis sikerült néhány értékes könyvet beszerezniök, mint Andersen: *Reise in Österreich* című, magyar vonatkozásokat is tartalmazó, rézkarcos bécsi kiadásának egy számozott példányát, valamint egy illusztrált Grimm-meséskönyvet, mely szintén bibliofil kiadásban jelent meg, mindössze 150 példányban. Emellett alkalmazkodniok kellett a közönség igényeihez is, amely nem bírván megfizetni megszokott olvasmányait, a könyvtártól várta a kielégítést. Idegen nyelvű munkákat főként a megszálló csapatok tisztjeinek kedvéért kellett beszerezniök. A háború irodalmát és a forradalmak bécsi és budapesti röpiratait is gyűjtötték, „de a modern könyvkultúra kivirágzását egyetlen példány sem képviseli.”¹⁶ Ezen a szomorú helyzeten egyelőre nem lehetett változtatni, ezért volt nagyon fontos az adományozás, mely ezúttal értékes szakkönyvtárak beolvasztását jelentette. Ebben az évben ajánlotta

¹⁴ REMETE László: *Móra Ferenc Szabó Ervinről* = *Tiszatáj* 1956. 2. sz. 124—125.

¹⁵ MÓRA Ferenc: *Levél a Szociáldemokrata Párt elnökségéhez*. 1918. XI. 27. = Bóday Pál: *A könyvtáros Móra Ferenc*. 1954. 32.

¹⁶ MÓRA Ferenc: *Jelentés a Somogyi-könyvtár állapotáról 1919-ben*. Kézirat.

fel a szegedi Gyorsírók Egyesülete a Somogyi-könyvtárnak 2131 kötetes, igen értékes, de rendezetlen és nem megfelelően kezelt szakanyagát. Ez a könyvtár az ország egyik leggazdagabb gyorsírási gyűjteménye volt, számos írástörténeti művel. A cél csak a nagyobb, szakszerűen vezetett városi könyvtárral való egyesítés volt, a gyűjtemény fejlesztése továbbra is az egyesület gondja maradt. Hasonló céllal került a Somogyi-könyvtár „letétele” az Orvosegyesület 454 kötetes állománya is. Móra azzal is növelte az adakozó kedvet, hogy a lapokban felhívást tett közzé helyi vonatkozású háborús emlékek adományozása érdekében. Az egyéni adakozók között ő maga járt elől jó példával, minden évben teljes folyóirat-évfolyamokkal, különleges jelentőségű kéziratokkal és többszáz könyvvel járulva hozzá kedves könyvtára fejlesztéséhez.

A belső munka is felgyorsult és megújult e három év alatt. A folyamatos feldolgozó munkán kívül megkezdtek a fővárosi lapokból a könyvújdonságokra vonatkozó komolyabb kritikák gyűjtését, amelyeket beleragasztottak az illető könyvekbe. 1918-ban rendezik a kéziratállományt és az aprónyomtatványosztályt, katalogizálják a kliségyűjteményt, 1919-ben gyökeresen átrendezik az összes múzeumi részleget, és elkészítik ezek cédulakatalógusát. Teljesen felújítják a kézikönyvtárat, és több új katalógust építenek ki, így a térkép-gyűjteményről és az orvosi szakról új, modern szakkatalógus készül. Emellett a cédulák beosztása a régi, negyedéves rendszerrel minden hónapban, sőt a legforgalmasabb őszi időben hetenként történik.

Az állomány nagyarányú fejlődését és az új igényeket tekintetbe véve több új szakot állítanak fel, többek között az etnográfiai és a folklorisztikai szakot. A világháború alaposan megszorított irodalmát *V.* jelzéssel külön szakba gyűjtik, az értékesebb amatőr-kiadásokat *Am.* jelzéssel látják el, s külön gyorsírási szakot is felállítanak *Fd.* jelzéssel. Az aprónyomtatványokat különös figyelemben részesítik, mert ezek „a forradalmi idők természetes melegágyai, begyűjtésükre különös gondunk volt és a Nemzeti Múzeumra való tekintettel többes példányokat is gyűjtöttünk.”¹⁷ Ilyen előrelátással valóban egyedülálló aprónyomtatvány-gyűjteményre tett szert a Somogyi-könyvtár 1839 darabból álló anyagával.

Ezt a gazdag, bőséges művelődéstörténeti anyagot tartalmazó — bár felosztásában helyenként vitatható — gyűjteményt 1919-ben az új eseményeknek megfelelően további 3 csoporttal bővítették, melyek közül az „Országos kommunizmus” 130, a „Szegedi kommunizmus” 26 és a „Szegedi ellenforradalom” csoportja 53 darabból állt. Ma már sok unikum van e fontos, könnyen megsemmisülő dokumentumok között, ezért felbecsülhetetlen értékű Móra és társainak gyűjtése.

Hogy a felsoroltakból mennyi Móra Ferenc személyes munkája, azt — szerénysége folytán — ritkán tudjuk meg a jelentésekből, de annyi bizonyos, hogy az övé volt az „oroszlánrész”. Emellett nem-könyvtári munkát is végzett: majd minden ásatást személyesen „tekintett föl”, 1917-ben tízórás előadás-sorozatot tartott az őstörténetből — nagyszámú hallgatóság előtt —, 1919-ben pedig könyvtártörténeti kiállítást rendezett értékes régi kötésekkel és exlibrisekből.

Sokszor az sem volt elég, hogy a kultúrpalotának áldozta „napjait és éjszakáit”, egész munkaerejét, hanem anyagilag is támogatnia kellett az intézetet. Az infláció éveiben Móra — minden humánus nézete ellenére — egy időre

¹⁷ MÓRA Ferenc: *Jelentés a Somogyi-könyvtár állapotáról 1919-ben.* Kézirat.

kénytelen volt megszüntetni a kultúra ingyenes élvezetét, és bevezette a ruhatári díjat. Előfordult, hogy „hónapokig a sajátomból kellett fedezni az intézet összes kiadásait” — írja 1919-ben. Ezért szinte képtelenség volt a könyvek karbantartása, hiszen 1918-ban 902 koronáért csak 174 könyvet tudtak beköttetni, míg az előző évben ugyanennyi kötet feleannyi pénzbe került.

Az anyagi nehézségeket leginkább az olvasók sínylették meg, akik — azonfelül, hogy nem kaptak elegendő és megfelelő könyvet — sokszor még az olvasóterembe sem juthattak be a szénhiány miatt. Ezért néha hónapokig, sőt fél-éven át is szünetelt az olvasószolgálat: „a forradalom kitörése, illetve a leszerelés után tömegesen jelentkeztek az olvasók, — sajnos, az olvasótermet lehetetlen volt megnyitni, hiszen csak annyi szentet kaptunk, hogy az igazgatói kis szobát fűthetjük az egész hivatali személyzet számára.”¹⁸

Az olvasók számát a háborús viszonyok erősen megtizedelik, s a nyitvatartási napok száma is egyre kevesebb. A mélypont 1918-ban következik be, amikor is az 1913. évi látogatottságnak nyolcadrészét sem éri el az olvasólétszám, illetőleg egész évben (ti. 135 nap alatt!) annyi ember fordul meg a könyvtárban, mint az utolsó békeévben egy hónap alatt:

Év	Olvasók		Napi átlag	Nyitvatartási napok
	létszáma	%		
1913	14 945	100,0	62	249
1917	2973	19,9	17	175
1918	1725	11,5	13	135
1919	5485	36,7	47	117

Igaz ugyan, hogy 1919-ben még mindig csak harmadannyi olvasó keresi fel a könyvtárat, mint 1913-ban, de a napi átlag már kezdi megközelíteni a hat év előttiét. Tehát csak a kevés nyitvatartási nap miatt van ennyi olvasó, máskülönben nagyjából helyreállt az egyensúly, és újra fejlődéssel biztat. Móra jó érzékel veszi észre, hogy „a háború likvidálása és a konszolidált élet újrakezdése után a kultúréhség nagyobb lesz, mint valaha volt, s a kultúrintézetekkel szemben egészen új tömegek fognak új igényeket támasztani, sőt maguknak az intézményeknek kötelessége ezeknek az igényeknek a fölélesztése.”¹⁸

Az olvasók többségét még mindig a tanulók alkotják, de már csak 45—46%-kal. (Tömörkény idejében 57—60%-os volt a tanulók aránya.) Felzárkóznak melléjük a nők is — az olvasóknak mintegy ötödrésze — és nagyon megszaporodott a katona. 1918—19 forradalom-váró, tavasz-váró éveinek olvasási lázáról az öreg Kotormány János számol be visszaemlékezéseiben:

„Jött a nyár. Forrongó idők jártak. Az olvasók többsége diák volt. Ellepték az olvasótermet, lázas izgalommal tanulmányozták a könyveket, a forradalom várása megülte a várost, beszökött a könyvek csöndes, nyugodt világába. Azelőtt tizen-tizenöten ültek egy délután könyvekre hajolva, s ez a szám felszökött ötvenre-hatvanra. Egyszeriben éhesek lettek a betűre... Az emberek felszabadultak a hosszú, nyomasztó évek alól, tavaszi frissesség bújt a szívekbe. És milyen érdekes, olyan könyveket keresnek, kérnek, követelnek, amit eddig senkise háborgatott. Meg a legújabbakat kérték, amelyek már a

¹⁸ MÓRA Ferenc: *Jelentés a Somogyi-könyvtár állapotáról 1918-ban*. Kézirat.

forradalom nyomdájából kerültek ki. Éhesek voltak a betűre, jó szóra, igazságra... A könyvtárból eltűntek a papok, apácák, akik eddig be-betelepedtek, a ruhatárban diák-sapka és katonasapka volt egymás mellett.”¹⁹

Kotormány János elbeszéléséből kiderül, hogy nyáron sem volt szünet a könyvtárban. Ez természetes is, hiszen jóformán csak a nyár állt az olvasók rendelkezésére, amikor nem kellett fűteni, a hosszú téli hónapokban bizony üresen tátongott az olvasóterem. A kis idézet némi fényt vet az olvasóteremben használt művek összetételére is, mennyiségük pedig az olvasók arányaihoz igazodik, de az egy olvasóra jutó könyvek száma Tömörkény óta nem sokat változott (1,2–1,3%). A kölcsönzők száma már érdekesebb képet mutat: a lassú növekedés 1919-ben hirtelen a háromszorosára ugrik (1024 fő), és az egy kölcsönzőre jutó arányszám is megközelíti a kettőt. Pedig Móra eleget panaszkodik a kölcsönzőkre, akik nagyon fegyelmezetlenek, és nem tartják be a határidőt. Ezért újra megszigorítják a feltételeket: „a kikölcsönzést csak tudományos művekre korlátoztuk és igen magas biztosítékokhoz kötöttük egy heti határidővel” — hangzik az 1919-es jelentésben. Az igényeket azonban már ilyen intézkedésekkel sem lehetett visszaszorítani, a kölcsönzött művek aránya egyre nőtt az olvasóteremben használtak rovására. Tömörkény idejében ez legfeljebb 6%-ot jelentett, míg most a 25, sőt a 29%-ot is eléri.

Nagy eredmények születtek tehát ebben a rövid, de annál szebb időszakban Móra Ferenc tevékenysége nyomán. Bár a későbbi szívós munka számára ezek az adatok csak a kezdetet, a célkitűzéseket mutatják, ez a három év minden szempontból pályafutásának csúcspontját jelenti.

Mme SAROLTA SÁRA—LUKÁTSY

L'activité de Ferenc Móra en tant que directeur de bibliothèque (1917–1919)

L'étude examine l'activité de bibliothécaire de Ferenc Móra, connu en premier lieu comme auteur de livres pour la jeunesse. Son activité de bibliothécaire de trente ans est divisée en deux parties par un tournant d'époque historique: l'année 1919. Ferenc Móra lutte obstinément pour l'amélioration des circonstances de l'institut, les soins les plus lourds sont pour lui l'état du bâtiment, le manque de personnel et le soutien matériel réduit. Malgré les circonstances défavorables nombreuses, il développe méthodiquement le stock de la bibliothèque, il édifie des catalogues bien utilisables à l'aide de ses collaborateurs, et il tâche de satisfaire aux exigences du public par des services modernes. Outre l'accroissement en nombre du stock, l'étude analyse la formation du nombre des lecteurs et la qualité des livres lus aussi, en prouvant par cette analyse que Ferenc Móra a fait une oeuvre durable sur ce terrain spécial aussi.

¹⁹ TAKÁCS Tibor: *Móra igazgató úr*. 1961. 48–50.

KÖZLEMÉNYEK

A 16. századi nyomdász-anonimitás okairól újabban meghatározott Peypus-nyomatványok alapján. A reneszánsz kor nagy ellentmondásainál érthetően szerényebb érdeklődést váltott ki az a tény, hogy éppen a személyiség kibontakoztatásának és az érdemek elismertetésének jogosságát hirdető korszakban milyen sok alkotó kényszerült nevének elhallgatására. Pedig a humanista elv és gyakorlat közti ellentmondás szembeütően jelentkezett a korabeli írók és nyomdászok gyakori anonimitásában. Még alig hódított tért Európa-szerte az itáliai reneszánsz új ideológiája, s máris egyre több szerző és nyomdásznév nélkül közreadott nyomtatvány látott napvilágot. Nemcsak a reformáció különböző áramlatainak terjesztői támadták anonim művekben a római egyházat s cáfolták nem kisebb heveséggel egymás nézeteit ugyanígy, hanem a humanisták és természettudósok körében is elterjedt a névtelen közlésforma. Számos olyan tudományos mű került forgalomba szerzőnév nélkül, amely a természet és ember mélyreható megismerése érdekében új módszerekkel ellenőrizte és bírálta felül a korábbi megállapításokat. Olyan tudós filológusok is éltek ezzel a közlésformával, mint a 16. század sok szempontból ellentétes két ideológiája között közvetítő Melanchton, aki szorosabb kapcsolat kívánt létrehozni a reformáció vallásossága és a humanista tudományosság között.

Az anonim művek szerzőinek meghatározásával a modern bibliográfia megalapítójaként tisztelt, kortárs Konrad Gesner foglalkozott.¹ Gesner kezdeményezése óta a szerzői anonimitás kérdésének hatalmas irodalma fejlődött ki. Az impresszum nélkül megjelent sajtótermékek nyomdászának meghatározása felé viszont jóval később fordult az érdeklődés. Ma már e téren sem jelentéktelenek az eredmények. A 16. századi nyomdatörténet kutatói, valamint a korabeli könyvanyagot egyesítő, külföldi gyűjtemények katalógusainak igényes összeállítói számtalan impresszum nélkül kiadott nyomtatvány megjelenési körülményeit tisztázták. Mindmáig ismeretlen azonban sok kisnyomtatvány — elsősorban az aktuális híreket közlő újságlapok és röpiratok — nyomdása.

A betűtípus-meghatározás egyik angol úttörője, Robert Proctor nemcsak felismerte, hogy a 16. század bibliográfusainak egyik alapvető feladata az impresszum nélkül kiadott nyomtatványok meghatározása, hanem megpróbált segédletet is összeállítani az ilyen kutatásokhoz.² Szedésrészleteket, típusmintákat közölt korai 16. századi nyomdák termékeiből, akárcsak később Frank Isaac,³ Alfred Götze,⁴ vagy napjainkban a *Bilder-*

¹ TAYLOR, Archer—MOSHER, Frederic J.: *The bibliographical history of anonyma and pseudonyma*. Chicago, 1951. 88.

² PROCTOR, Robert: *An index to the early printed books in the British Museum. Part II.* MDI—MDXX. Section I. London, 1903.

³ ISAAC, Frank: *An index to the early printed books in the British Museum. Part II.* MDI—MDXX. Section II—III. London, 1938.

⁴ GÖTZE, Alfred: *Die hochdeutschen Drucker der Reformationszeit*. Berlin, 1963.

katalog című kiadvány szerkesztői.⁵ E segédletek még hozzávetőleges képet sem nyújtanak a reformáció korában működő nyomdák betűtípusairól és könyvdíszeiről, a típusösszevetéssel történő nyomdameghatározási kísérletek azonban világszerte folytatódnak. Értethetően, hiszen amíg egy korszak könyv- és újságtermésének jelentős része meghatározatlan, nem lehet képet alkotni a korabeli nyomdák teljesítményéről, kiadói politikájáról, végső fokon tehát a tudományok fejlődését, illetve a közgondolkodást befolyásoló tevékenységéről sem.

Művelődéstörténeti szempontból sem érdektelen azonban az a tény, hogy a 16. században ugrásszerűen megnőtt az impresszum nélkül kiadott művek száma. Különösen, mert az 1470-es évektől kezdve éppen ellentétes tendencia jellemezte a könyvkiadást. A 15. század utolsó évtizedeiben a nyomdászok egyre következetesebben és szembetűnőbben jelezték kiadványaikon a mű közreadásában vállalt szerepüket. Nyomatványaikat nemcsak a megjelenés körülményeit pontosan megjelölő kolofonnal — később impresszummal — adták közre, hanem gyakran igényes kiállítású, fametszetes nyomdászjelvényeikkel is ellátták. Mint jogaikat érvényesítő, öntudatos polgárok végezték kiadói tevékenységüket s munkáikat éppúgy „szignálták”, mint a reneszánsz kor művészei.

Természetesen a 15. században is számos könyv jelent meg nyomdásznév nélkül, sok esetben nem is indokoltan óvatos kiadói politikából, hanem személyes okokból. Az anyagilag nem független, csupán megbízást teljesítő nyomdászok gyakran nem látták el impresszummal köteteket, vagy csupán nevük kezdőbetűit közölték.⁶ Hasonló körülmények a 16. században is arra készítették a még nem önállósult, vagy egyes műveket megbízásból — nem saját költségen — közreadó nyomdászokat, hogy ne szerepeltessék nevüket ilyen kiadványaikon. A korlátolt tulajdonjog azonban csak az egyik s nem is a legjellemzőbb oka lehetett annak, hogy a 16. századi nyomdák legtöbb terméke nyomdásznév nélkül jelent meg.

Sokkal több nyomdászt kényszerített anonymitásra az a tény, hogy a vallási megújodást sürgető művek terjesztése nem volt kockázat nélküli vállalkozás. A reformáció egymást váltó áramlatai ugyanis egyenlő mértékben találtak egyértelmű elfogadásra, mint a római egyház ellen intézett támadások, vagy a társadalmi egyenlőtlenségre utaló frások. Európa-szerte elterjedt a represszív könyvvizsgálat s az egyházi és világi hatóságok e feladattal megbízott szervei gyakran elrettentő szigorral sújtották az elkobzásra ítélt művek kinyomatóját. Csupán Nürnbergben jó néhány nyomdász tevékenységét bénította meg hosszabb-rövidebb időre a 16. század első felében a hatóságok megtorló rendelkezése.

1513-ban Nürnberg város tanácsa a könyvkereskedőként is működő Wolfgang Hubert egy sajtóvétség miatt négy napra elzáratta. Jelentősebb tevékenységet fejtett ki a harminc évig Nürnbergben működő Johann Stuchs sajtója, amely neves könyvkiadókkal — köztük Anton Kobergerrel és Lukas Alantseeval — állt kapcsolatban. A Stuchs-nyomda ma ismert — mintegy 100 — kiadványa között sok a humanista mű, de részt vett a sajtó Luther eszméinek terjesztésében is. Johann Stuchs 1523-ban került szembe sajtóvétség miatt a városi tanáccsal; az 1524–1527-es évekből nyomatványai nem ismertek.⁷

Hieronymus Hölzel 1524-ben került hasonló ügyben a városi tanács elé. A kitűnő üzleti-kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkező Hölzel-cég korábban számos városi rendelkezést, hivatalos kiadványt nyomatott s folyamatosan közreadta Luther munkáit. 1524-ben az eretnekséggel vádolt Johann Draconites egyik művének közreadása miatt

⁵ *Bildkatalog über Drucke aus der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts*. Schwäbisch Gmünd, 1957.

⁶ FITZ József: *Hess András a budai ősvnyomdász*. Budapest, 1932. 26.

⁷ BAUMANN, Walter: *Die Druckerei Stuchs zu Nürnberg (1484–1537)*. Gutenberg-Jahrbuch 1954. 124.

a városi tanács számúzta Höltzelt a városból. Csak 1526 karácsonyán nyert engedélyt a visszatérésre.⁸

Hans Hergot nürnbergi nyomdász mindössze három évig vezethette üzemét (1524—1527). Ezalatt elsősorban Luther írásait adta közre, de alkalmankint kinyomtatott katolikus műveket is. 1527-ben a *Von der neuen Wandlung eynes christlichen Lebens* című munka terjesztése miatt Lipcsében perbe fogták, és május 20-án a város piacterén kivégezték. Nyomdáját 1538-ig özvegye vezette tovább. Kisebb sajtóvétségek miatt került szembe Nürnberg város tanácsával Hans Guldenmund és Hans Daubmann nyomdász.⁹

Jellemző e forrongó korszakra, hogy számos mű terjesztését a kinyomtatás után tiltották meg, holott az 1500-as évektől kezdve a cenzúra is működött. Strassbourghban 1504-ben rendelte el a városi szenátus, hogy három cenzor folyamatosan ellenőrizze az újságokat és röpiratokat. Eleinte csupán az állami és egyházi vezetőkre, valamint a városok rangos tisztviselőire vonatkozó sértő kijelentéseket tartalmazó írások, vagy az erkölcsi szempontból kifogásolható művek estek cenzúra alá. Később a szövetségesek ellen irányuló írások terjesztésének megakadályozása is a cenzorok feladatkörébe tartozott.¹⁰

A római egyház érdekeit sértő művek cenzúráját X. Leó pápa 1515. évi bullája szabályozta.¹¹ E bulla utasította az egyházszervezet püspökeit és inkvizitorait, hogy az ilyen jellegű műveket még megjelenésük előtt kobozzák el. Hasonló rendszabályokat alkalmaztak a reformáció különböző áramlatainak hivatalos támogatói is a 16. században. Ezért hivatkozhatott Luther 1524-ben a cenzorok mulasztására a szász hercegi kancellárhoz benyújtott tiltakozásában az erfurti Kramer-nyomdában kiadott Andreas Karlstadt-mű megjelenésekor.¹² A gyakori sajtóvétségek miatt végül az augsburgi birodalmi gyűlés a német birodalom egész területére elrendelte, hogy minden fejedelem és város saját hatáskörében ellenőriztesse a kinyomtatásra szánt műveket. Ugyanitt kötelezték a nyomdászokat arra, hogy valamennyi kiadványukon félreérthetetlenül közöljék nevüket.¹³

A német egyetemi városokban a cenzori teendők az egyetem hatáskörébe tartoztak. Jéna város *Statutájának* 1569. évi javított kiadása egyértelműen kimondja, hogy csak olyan műveket adhatnak ki a nyomdák, amelyeknek terjesztését az egyetem dékánja, vagy az illetékes fakultás engedélyezte.¹⁴ Külön hangsúlyozza a *Statuta*, hogy teológiai mű előzetes bemutatás nélkül nem jelenhet meg s hogy minden nyomtatványon szerepelnie kell a nyomdász nevének.¹⁵

A cenzúra egyértelmű rendelkezései ellenére a reformáció korának legtöbb nyomtatványa nyomdahely és nyomdásznev nélkül került a közönség elé. E tény azért is figyelmet érdemel, mert nemcsak a vallási megújhodást sürgető művek, a gúny- és vitairatok, hanem a mindennapok jelentősebb eseményeiről tájékoztató tudósítások, újságok, röpiratok közreadásánál is széles körben elterjedt a nyomdásznev elhallgatása. Az a 16.

⁸ BENZING, Josef: *Buchdruckerlexikon des 16. Jahrhunderts* (Deutsches Sprachgebiet). Frankfurt am Main, 1952. 129.

⁹ SCHOTTENLOHER, Karl: *Flugblatt und Zeitung*. Berlin 1922. 118—122. — BENZING, Josef: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. Wiesbaden 1963, 334—335, 337.

¹⁰ BENDA Kálmán: *A törökkor német újságirodalma*. Budapest, 1942. 29.

¹¹ *Lexikon für Theologie und Kirche*. III. Freiburg im Breisgau, 1931. 465. hasáb.

¹² KOCH, Herbert: *Altjenaer Bücherzensur*. Gutenberg-Jahrbuch, 1952. 225.

¹³ BENDA i. m. 29. — 1557. január 28-án Lipese város tanácsa és egyeteme is olyan értelmű utasítást kapott I. Ágost választófejedelemtől, hogy nyomdásznev nélkül nyomtatvány nem jelenhet meg. LÜLFING, Hans: *Der Kursächsische Buchdruckereid und die Universität Leipzig*. Gutenberg-Jahrbuch, 1956. 195.

¹⁴ KOCH i. m. Gutenberg-Jahrbuch 1952. 226—227.

¹⁵ KOCH, Herbert: *Die Signete der Jenaer Drucker des 16. Jahrhunderts*. Gutenberg-Jahrbuch 1958. 189.

századi bibliográfus és nyomdászattörténész, aki feladatának tartja az impresszum nélküli nyomtatványok megjelenési körülményeinek tisztázását, igen eltérő témájú híradásokra akad e kiadványok között. A legszembetűnőbb a korábban csak elvétve előforduló, népszerű sajtótermékek arányának feltűnő megnövekedése. Ez a tény jelzi legvilágosabban, hogy a 16. század első évtizedeiben jelentősen megváltozott, kiszélesedett a nyomdák kiadói tevékenysége. A könyvsajtó egyik alapvető feladatává vált a gyors és sokoldalú informálás, az új olvasói igényekhez, lényegében tehát ahhoz a társadalmi átalakuláshoz való alkalmazkodás, amelynek gyökerei messze a reformációt megelőző korszakokba nyúlnak vissza.

Az új olvasói igényekkel jelentkező polgárság évszázadokig elsősorban gazdasági téren — a kereskedelemben és iparban kialakított szervezeti formákkal — igyekezett függetleníteni működését a feudális társadalmi rend megkötöttségeitől.¹⁶ A 15. században viszont a humanizmus ideológiájával az érvényesülés új lehetőségeit biztosította a maga számára. A reneszánsz korban felgyorsuló gazdasági fejlődés ösztönzései és a humanista kultúrpolitika egyaránt közrejátszott a polgárság társadalmi előretörésében. E folyamat Európa különböző részén eltérő módon ment végbe; de a 16. századra a latin humanista műveltség a fejlettebb országokban fokozatosan átterjedt a tudós filológusok és az államapparátusok vezető tisztviselőinek szűkebb rétegeiből a városi értelmiségiek és a gazdasági életben irányító szerepet vivő polgárok körére. A humanizmus nemzetközi áramlata keltette fel az érdeklődést a nemzeti múlt és a tudományok legújabb eredményei iránt. Hasonlóképpen a humanista filológusok munkái fedezték fel a különböző országokban az anyanyelv értékeit és tudatosították a nemzeti nyelvű iskolázás fontosságát. A fejlettebb országokban — így Itáliában — a nemzeti nyelv a reformáció előtt tért hódított az irodalomban s még inkább a népszerű sajtótermékekben.¹⁷ A gazdasági-társadalmi fejlődés alacsonyabb színvonalán álló területeken viszont — humanista kezdeményezések után — lényegében csak a reformáció elterjedésével alakultak ki a nemzeti nyelvű irodalmi tevékenység előfeltételei.

A 16. században a fenti változások következtében kiszélesedett, sokrétűbbé vált a nyomdászok kiadói tevékenysége. Csupán a nagyobb tőkével rendelkező nyomdák specializálódhattak kizárólag tudományos művek közreadására. A legtöbb könyvsajtónak pusztán gazdaságossági szempontból is vállalnia kellett a reformáció eszméinek terjesztését s a polgárság körében jelentkező, új olvasói igények kielégítését. S mivel maga a polgárság különböző rétegekből tevődött össze, művelődési, olvasói igényei is differenciáltak voltak.

A 16. században a társadalom valamennyi rétege elsősorban az aktuális események iránt érdeklődött. E forrongó korban az új helyzethez való igazodás szinte kényszerítette az embereket arra, hogy figyelemmel kísérjék a politikai és világnézeti küzdelmeket; a pápaság ellen folyó harcot éppúgy, mint a reformáció belső ellentéteit feltáró írásokat. Minden társadalmi osztály különösen érzékenyen reagált az érdekeit közvetlenül érintő eseményekre. Ezért voltak sikeres kiadványok az uralkodók, főurak egymás ellen folytatott vetélkedéseiről, újabb és újabb politikai csoportosulásairól, a gazdasági fejlődés lehetőségeit kiaknázó vállalkozásairól szóló híradások, továbbá a különböző témájú hivatalos rendelkezések. A polgári értelmiség szellemi elitje az ilyen jellegű alkalmi hírforrásokon kívül igyekezett megszerezni a korszerű művelődési lehetőségeket nyújtó, valamint a szórakoztató könyveket is. A még nem rendszeres olvasók számára viszont szinte kizárólag a pár leveles újságok, röpiratok jelentették a világ dolgaiban való eligazodás lehetőségét.

¹⁶ KARDOS Tibor: *A magyarországi humanizmus kora*. Budapest, 1955. 7–9.

¹⁷ KLANICZAY Tibor: *A múlt nagy korszakai*. Budapest, 1973. 14.

Az aktuális eseményekről szóló tudósítások rendszerint nemzeti nyelven íródtak, hogy a társadalom legszélesebb rétegeit informálhassák. Ugyanezen okból több latin művet — uralkodói rendeleteket, pápai bullákat, vitairatokat — közvetlen a latin kiadás után a nép nyelvén is közreadtak. A népszerű tudósítások, olvasmányok, újságok, röplapok folyamatos munkaalkalmat biztosítottak a nyomdászoknak, célszerű volt tehát vállalni kinyomtatásukat. Az aktuális témájú sajtótermékek azonban elég gyakran nem kívánatos eszméket is tartalmaztak. A *Was dz wörtlein Sela in sich hab* című, nyomdásznev nélkül megjelent Peypus-nyomtatvány jellegzetes példája annak, hogyan iktattak be nem társadalmi kérdésekkel foglalkozó művekbe is osztályellentétekre utaló példázatokat.¹⁸ E nyolc leveles kis műben a következő sorok olvashatók: „Wenn der reiche man redet, so schweyget alle man . . . Redet aber auch der arme, so sagt men: Ha, wer ist der?”¹⁹

A Peypus-nyomda ugyancsak impresszum nélkül megjelent másik kiadványában²⁰ a magát Heinz Scharffensteinnek nevező szerző Mainz városának tanácsa és Miltenberg lakóinak ellentéteiről tudósít a városból elűzött luteránus prédikátor, Johann Draconites ügyével kapcsolatban.²¹ Ezt a művet cenzori engedéllyel aligha adhatta volna ki a nyomda, ez esetben tehát a nyomdásznev elhallgatása indokolt.

Nem ilyen egyértelmű a nyomdász-anonymitás oka a legtöbb 16. századi újságnál, népszerű sajtóterméknél, természeti katasztrófákról s más érdekesebb eseményekről szóló tudósításoknál. Még kevésbé az olyan hivatalos jellegű kiadványoknál, mint együttesünkben az 1529. évi speyeri birodalmi gyűlésről kiadott szöveg.²² Ugyanez vonatkozik azokra a nyomtatványokra, amelyek V. Károly seregeinek római bevonulásáról,²³ a császár 1530. évi koronázásáról,²⁴ illetve Eleonora királyné — I. Ferenc francia király felesége — 1531. évi koronázásáról adnak hírt.²⁵ E két utóbbi tudósítás csupán pár lapra terjed, de részletesen méltatja a fejedelmi ünnepek résztvevőinek pompás ruházatát és ékszereit. A jobb módú polgárok ugyanis e korban különös érdeklődést tanúsítottak az uralkodók és feudális urak életmódja iránt és maguk is kedvelték a divatos, drága ruhákat, költséges szórakozásokat. Pedig a reformáció purifikáló tendenciája nemcsak a templomból száműzte a művészi alkotásokat és a pompás papi viseletet, hanem a józan, takarékos morál szellemében a polgárság ilyen jellegű törekvéseivel, igényeivel is szembeszállt. Egyértelműen megnyilvánul ez a tendencia abban az impresszum nélkül kiadott Peypus-nyomtatványban, amelynek szerzője azt fejtegeti, hogy milyen öltözékben illik a férfiaknak és nőknek a templomban megjelenni.²⁶

A népszerű nyomtatványok újabb típusához tartozik a most meghatározott Peypus-kiadványok között az 1530. évi római és flandriai áradásokról készült híradás.²⁷ Mindkét eseményről több beszámoló ismert, mert a különös természeti jelenségek, csapások a legnagyobb érdeklődést keltő, 16. századi híryananyagokhoz tartoztak.

Hogy miért jelentek meg a sem politikai, sem vallási érdekeket nem sértő tudósítások impresszum nélkül, arra esetenkénti és konkrét válasz helyett csak általánosságban követ-

¹⁸ Jegyzék 8. tétel.

¹⁹ A₂ verzó levél.

²⁰ Jegyzék 2. tétel.

²¹ A témára vonatkozó egyéb kiadványokat l. SCHOTTENLOHER, Karl: *Bibliographie zur deutschen Geschichte im Zeitalter der Glaubensspaltung 1517—1585*. Leipzig 1933—1966. II. 25842—25843.

²² Jegyzék 4. tétel.

²³ Jegyzék 3. tétel.

²⁴ Jegyzék 5. tétel.

²⁵ Jegyzék 7. tétel.

²⁶ Jegyzék 1. tétel.

²⁷ Jegyzék 6. tétel.

keztethetünk az újságírás korabeli gyakorlatából. Az újságokban közreadott híryanagok szerzőiről vajmi keveset tudunk. Legtöbbször nevük sem maradt fenn azoknak, akik az újságok vagy az alkalmi tudósítások szövegeit összeállították. Hivatásos író vagy más okból ismert személyiség kevés lehetett közöttük. Az sem valószínű, hogy az esetek többségében maguk élték át, látták az eseményt s tudósításaikban saját megfigyeléseiket, élményeiket foglalták össze. A 16. századi újságok, híradások forrása rendszerint a helyszínről küldött levél, rövid leírása a történeteknek, amelyben gyakran téves adatok, nevek szerepelnek.²⁸ A nyomdász a tudósítások szövegét nem ellenőrizhette s így azok hitelességéért, megbízhatóságáért sem vállalhatott felelősséget. Az olvasók többsége nem is igényelte a megbízható tájékoztatást; fontosabb volt számára, hogy minél gyorsabban értesülhessen az eseményekről. A nyomdászok tehát igyekeztek minél több híryanagot beszerezni s azok egyeztetésével, vagy az érdekesen megfogalmazott tudósítás egyszerű leközlésével elsőként beszámolni a fontosabb eseményekről. Ha pedig más sajtók megelőzték őket a hírközlésben, akkor aggályoskodás nélkül újranyomták a korábban napvilágot látott újságokat, röpiratokat. Ilyen jellegű kiadványaikon azonban a megjelenés körülményeit elhallgatták, hogy mentesüljenek a megbízhatatlan hírek terjesztése, vagy az utánnomlás vádjá miatt megindítható felelősségrevonástól.

Sokféle körülmény közrejátszott tehát abban, hogy az aktuális témájú, 16. századi nyomtatványok — köztük az eddig nem említett uralkodói rendelkezések, pápai bullák, búcsúlevelek, zsinati határozatok, kereskedelmi szerződések, a különböző békekötésekről és a török előretöréséről hírt adó tudósítások, újságok — többsége nyomdahely és nyomdásznev nélkül jelent meg.

Az újságok és alkalmi híradások gyors közreadása különösen az olyan városokban bizonyult jövedelmező vállalkozásnak, amelyek a bel- és külkereskedelem csomópontjaiba, vagy legalább útvonalába estek. Német nyelvterületen Nürnberg egyike volt a nemzetközi kereskedelem fontosabb centrumainak. Az ilyen fejlett gazdasági és kulturális központokban nemcsak a helyi lakosok vásárolták meg az újságokat, hanem a távolból érkezők is igyekeztek megszerezni a legújabb eseményekről megjelent tudósításokat. Csaknem valamennyi 16. századi nürnbergi nyomdász foglalkozott tehát újságok, röpiratok, szórakoztató olvasmányok, szenzációs híryanagok közreadásával.

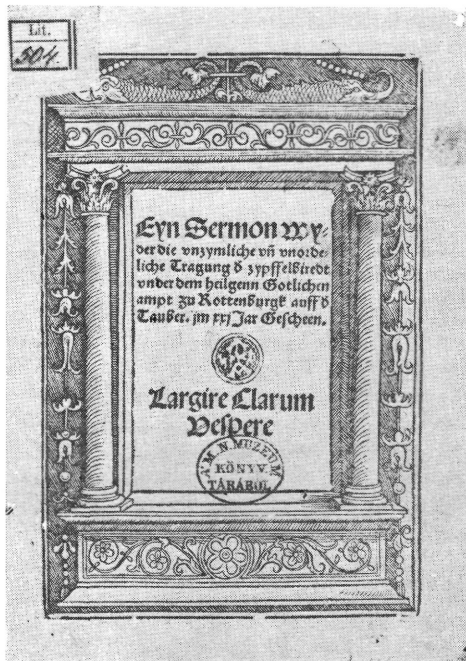
Friedrich Peypus Ulrich Pinder magánnyomdájának vezetőjeként kezdte működését, majd Pinder leányával kötött házassága után a nászajándékba kapott nyomdai felszereléssel önállósította magát. Rövid idő alatt Nürnberg legjelentősebb nyomdájává fejlesztette üzemét. Kapcsolatban állt kitűnő összeköttetésekkel rendelkező kiadókkal és saját könyvüzlete is volt. A város számos hivatalos kiadványa jelent meg sajtóján.²⁹ Minthogy sok nyomtatványa impresszum nélkül került forgalomba, a szakirodalom még hozzávetőleges számot sem közöl nyomdája feltételezhető összterméséről. A British Library 16. századi anyagát feltáró katalógus kereken 130 kiadványát írja le.³⁰ Az Országos Széchényi Könyvtár antikva-gyűjteménye 94 Peypus-nyomtatványt foglal magába. Ez utóbbi, nem jelentéktelen könyvanyag tette lehetővé, hogy impresszum nélküli nyomtatványokban is felismerhessük a Peypus-nyomda típusait, díszeit s néhány újabb kiadványt tárjunk fel egy teljességre törekvő Peypus-bibliográfia összeállításához.

Az általunk meghatározott korai nürnbergi nyomtatványok Friedrich Peypus igénytelen kiállítású, olesó kiadványaihoz tartoznak. Művelődéstörténeti szempontból mégsem

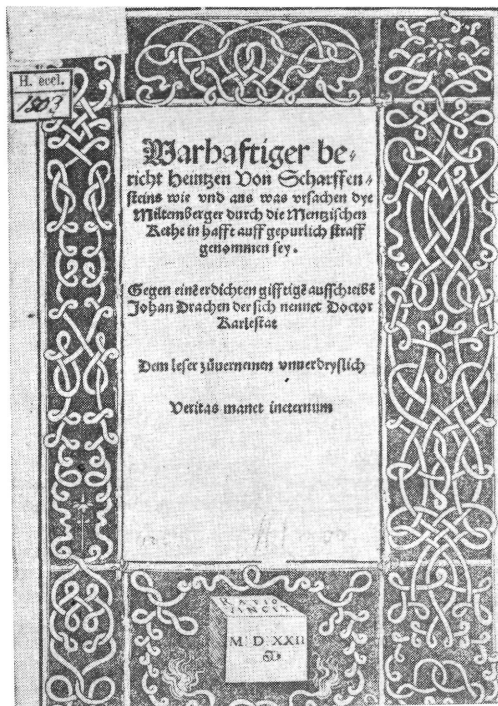
²⁸ SCHOTTENLOHER: *Flugblatt* i.m. 152—153.

²⁹ BENZING: *Buchdrucker* i.m. 333.

³⁰ *Short-title catalogue of books printed in the German-speaking countries and German books printed in other countries from 1455 to 1600 now in the British Museum*. London 1962. 1130—1131.

1. kép

2. kép

warhaftige vnd kurtze

bericht In der Summa wie es
 1590/ im Tausent fünffhundert vnd siben vnd
 zweenzigsten jar. den. vi. tag May durch Kö-
 nigscher Keyserlicher vnd hispanischer Kö-
 niglicher Maiestet kriegsuoelck/ In er-
 oberung der Stat Rom ergangen
 ist/ biß auff den xxi. tag Junij.

3. kép

4. kép

Von Gots Gnaden Job
 ans Herzog zu Sachsen/ des heiligen
 Römischen Reichs Erzmarschalck vñ
 Kurfürst/ Landgrau in doringen/ vñ
 marggrau zu meissen etc. Thun kund vnd zu wissi
 en aller meniglich/ Nach dem vñ als /die Römische
 Keyserliche Mayestet/ vnser aller gnedigster Herr /
 kurzuerdicker zeyt/ einen gemeinen Keychstag auß
 geschueben/ Vnd Chürfürsten/ fürstē vñ Stende /
 auff den Sonntag Reminiscere nechst verschinen /zu
 Speyer ein zukomen/erfordert Dahin wir vns dan
 jert Kay. Maifestat zu schuldigem vñ vnderthenigē
 gehorsam/ eygener person / auch versüget/ in meyn
 ung /nebe andern Chürfürstē/ fürstē/ vñ Stendē/
 in den sache so in obberütem Reise. außschreiben /
 auß gedruckt / zu handheln / dieselben zuerwegen /
 vnd zuberathschlagen / helffen.

Vnd aber/ durch etliche der gemeltem Chür
 fürsten/ fürstē vnd Stendē/ des Artickuls halben
 wie von wegem / des schwebende zweyspalts / yn
 vnserm heyligē Christlichen glauben/ in mittler zeit
 eins gememen freyen vnd Christlichē Conali/ oder
 National versamlung/ fried vnd einigkeit im Reich
 zuerhalten/ auff die wege zu handeln / auch volgendes
 mit zuthden/ Keyserlicher Mayestet Stathalters /
 vnser besondern lieben Herrn vnd Ohems/ Königs
 licher Durchleuchticheyt zu hungern vñnd Behem
 Vnd jter Keyserlicher Maifestat verordent Orator

5. kép

Sist auß Rom geschriben das auff sam
 siag nach Francis/ den achten tag des
 monats Octobus vmb die eylften stund
 in der nacht sich vnuerschenlich ein solchs
 groß / vnd zu Rom vnerhöretes gewesser vnd auß
 fluß der Tiber erhaben vñ erregt hatt/ das menig
 lich in die höchsten verzweyfflung gefallen/ vnd
 gemaynt Rom würde vntergehen / vnd der jüngst
 tag were vorhanden.

Dasselbig wasser ist also gestanden biß in vier vnd
 zwanzig stund/ vnd an leütten/ güttern / häusern
 vnd vihe/ grossen/ grausamen/ vnd vnergetzlichen
 schaden gethon/ Ist auff dem Campoflor eines für
 spieß hoch gestanden/ vñnd siben spannen höher/
 dann es vor zeytten bey Babst Alexanders registirt
 da auch ein groß gewesser gewesen / für gefallen/
 wie das bey der Tiberpucken daselbst vermerckt
 befunden wirdt.

An der Engelpucken hat es ein grossen tayl im
 grundt zerissen/ auch sonst gemainlich andere pu
 cken zerbrochen vnd wege geführt / die mauren am
 wasser züm tayl angewoiffen / vnd ein güten tayl
 der strassen vom Pallano gegen dem wasser genz
 lich versenckt/ Etlich mülen hin weg geführt vnd zer
 stoffen/ über die techer bey Maria de Populo/ auch
 über vill andere grosse heuser/ besonder über das
 Pallast wie man sagt / das der Cardinal Neapoli/
 tan/ vnd vormalis sanct Crucis ingehabt hat/ auß

6. kép

érdektelenekek: arról tájékoztatnak, hogy sokféle információt vártak a könyvsajtóktól a reformáció korának polgárai. Sokan olvasták ezeket a nyomtatványokat és kevesen őrizték meg őket: így ma értékes ritkaságok.

*

Impresszum nélkül kiadott Peypus-nyomtatványok

1. Eyn Sermon wy// der die vnzymliche vñ vnorde// liche Tragung d' zypffelbiredt// vnder dem heilgenn Gotlichen// ampt zu Rottenburgk auff d' Tauber. jm xxj Jar Gelcheen.// [Nürnberg, Friedrich Peypus, 1521.] — 4° [7] lev. (Címlapkeret.) Ant. 4585
Ugyanezt a címlapkeretet Romming: Penitentiarus-ában (Ant. 4395), a típusokat az 1515. évi Lukianos-kiadásban, illetve az 1520-ban megjelent Luther: Eyn kurtz Form-ban (Ant. 2040, Ant. 4584(3)) használta a nyomda.
2. SCHARFFENSTEIN, Heinz: Warhaftiger be// richt Heintzen Von Scharffen// fteins wie vnd aus was vrfachen dye// Miltemberger durch die Mentzilfchen// Rethe in hafft auff gepurlich ftraff// genommen sey.// Gegen einē erdichten gifftigē auffschreibē// Johan Drachen der sich nennet Doctor// Karlestat// — [Nürnberg, Friedrich Peypus, 1523 ?] — 4° [16] lev. (Címlapkeret.) Ant. 2378
A címlapkeret képét közli: Pflugk-Harttung, J. v.: Kunstgewerbe der Renaissance. I. Rahmen deutscher Buchtitel im 16. Jahrhundert. Stuttgart, 1909. 73. tábla. A betűtípusokat az 1520. évi Luther: Eyn kurtz Form című kiadványában (Ant. 4584 (3)) használta Peypus.
3. Warhaftige vnd kurtze// bericht In der Summa, wie es// yetzo, im Taufent Fünffhundert vnd fiben vnd// zweintzigften jar, den vj. tag May, durch Rö// milcher Keyserlicher, vnd Hilpanischer Kö// niglicher Maieftet kriegßvolck, In er// oberung der Stat Rom ergangen// ift, biß auff den xxj. tag Junij.// — [Nürnberg, Friedrich Peypus, 1527.] — 4° [10] lev. (Címlapmetszet.) Ant. 2776. Ynt. 3131 (22)
Ugyanezzel a típusal és iniciálesorozattal jelent meg 1524-ben a G. Besler, H. Boehmer és W. Volprecht által összeállított Appellation (Ant. 10. 116).
4. Des Chur// fürftē zu Sach// ften etc. abfchied auff// ytzigen gehalten// Reychstag zu Speyrn.// Anno.// 1529. — [Nürnberg, Friedrich Peypus, 1529.] — 4° [4] lev. (Címlapkeret.) Ant. 3131 (34)
A címlapkeret 1520-ban Luther: Eyn kurtz Form című munkájának Peypus-kiadásában (Ant. 4584 (3)) szerepelt már, a betűtípusokat az 1522. évi Reformacion der Stat Nüremberg-ben (Ant. 587) használta a nyomda.
5. Kayferlicher Maye// ftat byde Krönung, deren// die Erft am xxij. mit einer// Eynen, die Ander am// xxiiij. Februarij mit// einer guldē Kron// zu Bononia// Im 1530. Jar// gelchehen// feyn.// — [Nürnberg, Friedrich Peypus, 1530.] — 4° [6] lev. Ant. 3131 (42)
Ugyanezekkel a betűtípusokkal és iniciálesorozattal készült 1522-ben a Reformacion der Stat Nüremberg (Ant. 587).
6. Warhaftige anzey// gung der graufamen, er// chröcklichen übergieffung der Tiber zu// Rom, vnd des mörs un Se-|| landt vnd Flan-|| dern, zc.|| In difem 1530. jar gefchehen.|| — [Nürnberg, Friedrich Peypus, 1530.] — 4° [4] lev. Gesamtkatalog der preussischen Bibliotheken, 5. 6621. Ant. 3131 (50)
Ugyanazokkal a betűkkel és iniciálesorozattal készült, mint 1524-ben a 3. tételnél említett Appellation (Ant. 10. 116).
7. Wie vnd mit was|| großer Königlicher Maie-|| ftat, herrlichayt, Sollenitet, gezierde vnd || freuden, die krönung der aller Chriftenlich-ften vñ durchleuchtigen Fürftin vñ Fraw-|| en, Frawen Leonora, yetzt gekröntē|| Königin in Franckreych (vor-|| mals vnerhört) auff den 5.|| Marcij des 31. jars|| gefchehen vnd begangen|| worden ift.|| — [Nürnberg, Friedrich Peypus, 1531.] — 4° [4] lev. Ant. 3131 (52)
Ugyanazokkal a betűkkel és iniciálesorozattal készült, mint 1524-ben a 3. tételnél említett Appellation (Ant. 10. 116).
8. Was dz wört-|| lein Sela in sich hab, || Ein kurtze meynung eines Leyen || auff ein Chriftlich vrteyl ge -|| ftellet, So man offt in|| Pfalmen hat. || ... M. D. XXXI. — [Nürnberg, Friedrich Peypus]. — 8° [8] lev. Ant. 5990 (3)

A két nagyobb betűtípust a 3. tételnél említett Appellationban (Ant. 10.116), az iniciálesorozatot az 1526. évi Eobanus Hessus-kiadásban (Ant. 4312) használta a Peypus-nyomda.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Mikor került a könyvtárba? (A provenientia sajátosságai a Debreceni Református Kollégium régi állományának két kötetével kapcsolatban.) A szellemi hatások vizsgálata némelykor egy könyv vagy egy különösen fontos kiadás meglétét avagy hiányát használja bizonyítékkul. A példány azonosítását természetesen dolog a benne olvasható keltezett bejegyzésre alapoznunk, hisz a tulajdonbavétel, lajstromozással együtt, a korábbi századokban gyarapítási bélyegző nélkül történt, de valamilyen hivatalos eljárással kapcsolódott. A történelmi tény azonban a keltezés ellenére is lehet egészen más, noha ezt csupán vé etlenül igazolhatjuk.

A Debreceni Református Kollégium könyvtárosi bejegyzései a XVIII. század folyamán (ismereteim szerint általában 1718 óta) tartalmazzák a keltezést, az állományba kerülés módját, és a kötet hátsó kötéstáblájának belsején a jelzetet. (Korábbi gyakorlat szerint a jelzet a címlapon, majd az első kötéstáblán van.) „Liber illustrissimi Collegii Reformatorem Debrecinensis” az általában használt megnevezés. Követi sokszor az ajándékozó megnevezése, vagy más alkalomé, s szerzeményezés módjára utalással („in auctione”, „aere emtus”, „gratiarum actione acceptit”, „dono dedit”, „justo pretio” stb.). Majd a „Bibliothecarius Ordinarius” (később a „Bibliothecae Praefectus Professor”, esetleg a „senior”, vagy mindkettő) aláírása és a keltezés zárja az állományba iktatást.¹

1. Kecskeméti Máté könyvtárának egyik kötete

Így találjuk ezt azon a köteten is, amely ma a Református Theológiai Akadémia egyháztörténeti szemináriumában található, 367-es sorszámmal, a korábbi egyetemi helyiségből visszakérült egyik polc sarkában, Ortvy Tivadar kétkötetes ívrétű munkájának oltalmában.² Az előzők verzóján, a körbélyegző mellett van a leltárbélyegző, az egyháztörténet akkori professzora, ifj. Révész Imre szépvonású írásával kitöltve: „A debreczeni m. kir. tudomány egyetem egyháztörténelmi szemináriumának könyvtára 1601 ltr. sz. 1936/37.”

Az egyetemi szemináriumok kézikönyvtárát a kollégiumi anyakönyvtár állományából, nagyrészt a depositorium anyagából állították egybe. E kötetben is olvasható a ceruzás megjegyzés az előzőkén: „I., 3 dupl.”. Mindjárt mellette valamilyen duplumjegyzékre utal a „dupl. 9” jelölés (Géresi Kálmán használt két ceruzát). A címlevél alján már e századi bélyegző van: „Debreczeni Ref. Főiskola Dupl. könyvtára 265”.³ Innen került tehát a kötet a hajdani egyetemi szemináriumba, 729-es raktári jelzettel. Kövessük visszafelé a könyv útját a XVIII. századi tékajelzetek segítségével.

A negyedrét, fehér hártyakötés gerincén gubacsténtával ez van felírva: „Acta Synodi Nationalis. Dordrechtii. AA. VIII. 31”. Ez a felírás az 1781 táján készült, keltezetlen leltárjegyzékekben szereplő jelzettel megegyezik, és a hátsó kötéstáblán is olvasható, lehúzva. Ugyanott, a hátsó kötéstábla alján van a BB. XX. 17. jelzet, — ez a Budai Ézsaiás idején, 1797-től használatban volt hatkötetes katalógus, és a hozzá 1798-tól készült leltári (helyrajzi) jegyzékekkel egyezik. Itt még egy, lehúzott jelzet is olvasható, B. VI. 2.

¹ A kéziratárban megőrzött jegyzékek és leltárnaplók adataira való aprólékos hivatkozásokat mellőzöm.

² *Magyarország egyházi földleírása*. Bp. 1891. — A polc a pereme mögé visszacsúszott kötetet annyira elrejtí, hogy egy időben elveszetteknek is hitték; magam sem bukkantam rá egy ízben, mikor csak úgy emlékezetből akartam megtalálni.

³ A ceruzás bejegyzés azonban nem az első armarium és triplum jelentésű, mint vélhető, hanem a nyomtatott jegyzékre vonatkozik: *A debreczeni ref. főiskola könyvtárának többszörös példányai*. I. közlemény. Debrecen, 1867. — Mindjárt elől, a 3. tétel. Ez azt is jelenti, hogy nem volt harmadik példány, a hirdetett duplumok között pedig ez a második nem kelt el. (Egyéb adatok, a máig meglévő példányról a következő jegyzetben találhatóak.)

Ennek az idejét csupán megbecsülhetjük, mert a század 40-es éveiből, amikor így jegyzékelték, nem maradt meg a könyvtári nyilvántartás.

Ezt a hasonlítatást, egyáltalán a kötet végére lapozást mellőzhetőnek mutatja az előzéken olvasható és legelső állománybavételnek tűnő beírás: Liber I. Collegii Reform. Debrecinensis. Sign. Anno 1774. die 25 Julij. (Bíró György kézírása, akinek számos kötetben találjuk az akkori átrendezés vagy átvétel alkalmával készült beírását.)

Ugyanott azonban három másik jelzet nyomán tovább nyomozhatunk. A két ízben is felírt, aztán későbbi ellenőrzéskor lehúzott *θ. L. O. 3. Lib. 7.* jelzet az 1738-ban, Maróthi György irányításával, Jánki Péter által készített nyilvántartással egyezik. De ugyanez a jelzete az 1714-ben készült jegyzékben is. Viszont a lehúzatlan, *E. 3. 18.* jelzet a címlap nélkül megmaradt, valószínűleg 1751—1757 között használt betűrendes kötetkatalógusban használt jelzet. (Ekkor már az állományban meglévő két példány egymás mellett volt a polcon, a máig megőrzött példánnyal itt nem foglalkozom.)⁴

Olvasható ugyan a kötet címevel, hogy Liber Scholae Debrecinae, — de a keltezés biztos adata mellett az ilyen jelölés nem mindenkor kelt érdeklődést. Jóllehet, a kollégium történetéből régóta ismeretes, hogy a városi tanács a schola nostra megnevezéssel a XVI—XVII. században említette a sajátjának tartott intézményt. Attól kezdve aztán, hogy Martonfalvival gazdagodva, már nem illet az intézményre a korábban is csak gyéren használt illustre Gymnasium (noha ez sem volt akármely rang, Keckerman is ilyenben tanított), az Amplissimus Coetus birtokolta a kollégiumot könyvtárostól. Megfigyelésem szerint a XVIII. század második évtizedéig még föl-fölbukkan a Coetus és a communitas hangsúlyozása, de a Maróthi György által átrendezett könyvtár már csak azt a szabványosított megnevezést használja, amelyet e kötetből már idéztem. Teljes címe:

Acta Synodi Nationalis, . . . ordinum generalium Foederati Belgii Provinciarum, Dordrechtii habitae anno M D CXVIII et M D CXIX. Accedunt plenissima, de quinque articulis, theologorum iudicia. Dordrechtii, 1620. 4° †⁴, ††⁸—†††⁸, ††††⁸, A⁸—Z⁸, Aa⁸—Bb⁸ Co⁶, a⁸—u⁸, x⁴, Aaa⁴—Zzz⁴, Aaaa⁴—Zzzz⁴, Aaaaa⁴—Ddddd⁴, Eeeee⁵⁺¹ = [51], 411, 326 413 pag.)

Azonban nem az eszmetörténeti és egyháztörténeti fontossága miatt választottam ezt a kötetet.

Hanem azért, mert kétségtelen bizonyítékaink vannak rá, hogy már 1631 óta az akkori könyvtárban volt ez a hivatalos kiadvány. Az előzéken, igen ritka kivételként, XVII. századi könyvtári bejegyzés is van: *Liber Scholae Debrecinae A? 1639*°. Az évszámot később igen erőteljesen kihúzták, lehet, hogy már ennél is korábbi jegyzékelésre utal, és 1629 lenne. Eligazít, hogy a kötet tulajdonosa, mint ugyanígy még egy tucatnyi másik kötetnek, amely máig megmaradt: Kecskeméti Máté. Így szokta jelezni: „Ex libris Matthaei Keczemethj”.⁵ Róla pedig hivatalos eljárás révén tudunk. A kéziratárban megőrződött, aláírás nélküli fogalmazványon ezeket írja Tóth Sámuel:

⁴ Teljesség kedvéért megjegyzem, hogy a ma D 130/a jelzetű példány is minden bizonynyal a XVII. században került a gyűjteménybe. Pedig ezen is 1774. július 25-én kelt bejegyzés olvasható. Első tulajdonosa, a címlévelel és a kötetstáblán olvasható bejegyzés szerint 1644. márc. 2-án vásárolta a németalföldi tanulmányútján. Itthon szerezte meg az, akitől a könyvtárba került: Est Andreae Szepsinij A^o 68 Die 27 April. — Tehát csak az a Szepsi András lehetett, aki 1657-ben, a Series-ben utólag írt jegyzet szerint secunda vice ingressus.

⁵ Azért ajándékozhatott a könyvtárnak 1629-ben, mert az előző évben lett debreceni tanár, ötesztendőskülföldi tanulmányútja végeztével. D 449 jelzetű kötetünk ismertetése olvasható Herepeinél (Adattár . . . III. 420.) Ő azonban az angol földön is megfordult diák adatainak nem jöhetett nyomára, mert Szabó Károly egyetlen külföldi munkáját sem ismeri, így aztán Szinyei és Zoványi sem említi.

„A tiszántúli ref. egyházkerület legrégebb jegyzőkönyvéből. . . . 2) A Kecskeméti Máté könyvtára a debreczeni főiskolának ítéltetik oda.

64^{ik} lap.

1632 Március 3.

Debreczenben az esperestek s némely tekintélyesebb lelkészek összevegyülnek jelen van Szepsi Mihály abaújvári esperest is.

Végeztetett:

Kecskeméti Máté testvére Dániel a törökök segélyével maga s egy nőtestvére számára a debreczeniektől 100 forintot csikart ki, mint állítólag testvére javait. Ezen per eligazításába a Kecskeméti Máté könyvtárára nézve, a debreczeni főiskola érdekében, az egyházkerületi hatóságnak is be kellett folyni, be is folyt, és a peres ügyet elintézte.

Mindezek az egyházkerület legrégebb jegyzőkönyvének most készülõ indexébõl írják ide ki. Késõbbi idõkrõl, azt hiszem, többet szolgálhatok. Különben a régebb iskolai törvények lehetnek talán e részben különösen gyümölcsözõk.”⁶

A jegyzõkönyvben megõrzõdött adatok hiányában maga a címlevélben olvasható név nem igazítana el, mert jónéhány kötet, amelyen XVI. és XVII. századi tulajdonosok neve olvasható, hosszas vándorlás után valóban csak az elõzõ században lett része a kollégiumi gyûjteménynek. Olyan is volt, hogy a gyakori csereberék útján több ízben is más kollégium, particula diákjainak könyvei közül jutott vissza néhány évtizede a hajdan itt használt kötet. Kecskeméti Máté könyvtárának ez a darabja azonban három évszázadon át tagja volt a hasonló egyháztörténeti kiadványok sorának és ha kikerült is az anyakönyvtárból, jó segítség a könyvtártörténet ismeretlen vagy elfeledett részleteinek tisztázásában.

Az 1564. évi teljes megsemmisülés után mennyire pusztulhatott el a könyvtár az ismétlõdõ tüzvészek idején, például 1640-ben? — Kecskeméti Máté ma is meglévõ könyvei, köztük ez a kötet, azt is bizonyossá teszi, hogy nem kell az állomány teljes kieserõlõdésével számolnunk. Több-kevesebb károsodás, újabb példánnyal és késõbbi kiadással való helyettesítés dacára is érdemes továbbkutatnunk annak reményében, hogy a XVII. századból öröklött állományról a katalógusok teljes hiánya és a keltezés nélküli bejegyzések alapján képet alkothatunk.

2. Az úgylvélt legkorábbi ajándék

Szükségesnek véltem az eddigiekben, hogy a hasonlók példázására igazoljam egy kötet-rõl az állományba kerülés korai idejét, egy évszázaddal korábbit, mint amit a keltezett beírásból igazoltnak tekinthetnénk. De mindjárt azt is szükségesnek érzem, hogy egy másikról megmutassam, egynéhány évtizeddel késõbb jutott a könyvtár birtokába, mint ahogyan a korábbi gyér szakirodalom számon tartja.

Géresi Kálmán a milleniumi értesítõben a következõ mondatokkal kezdi a könyvtár történetét:

„Mint maga a debreczeni főiskola, úgy könyvtára is elsõ sorban a protestáns hívek könyv-adományaiából, részint pedig könyvek vételére adott pénz-adományokból alakult

⁶ Egyházkerületi Nagykönyvtár, Kézirattár, R 1438. — Id. Révész Imre készített magyar regesztákat az egyházkerület régi levéltári anyagához, ezt adta ki késõbb Tóth Sámuel, Révész hivatali utóda. Az itt idézett rész ugyan a DPL 1883. 33. és 42. lapjain olvasható, de láthatóan tájékoztatásul készítette valakinek ezt a kéziratot. Késõbbi könyv formában: Adalékok a tiszántúli ev. ref. egyházkerület történetéhez. Debrecen, 1894. (A regeszták szerzõségére, l. Révész Kálmán megjegyzéseit, PrSz 1898. 560—561. — Kiegészítése Borovszky Samu: *Tiszántúli ev. ref. papok*. [1680 elõtt ordináltak névsora] = TT 1898. 621—652. Kny. is. — ZOVÁNYI Jenõ pótlásai, fõleg az esperesek névsora, Révész szerzõségének hangoztatásával, ThSz 1926. 720—722.) — A debreceni bibliográfia ezeket a jegyzõkönyvi közléseket nem említi.

... A könyvtárunkra vonatkozó legrégebb adat Szent Bernát művei 1520-iki leydeni kiadásának példányában latin nyelven beírva található. Vétetett ugyanis ezen könyv egy jóltevőnek (a nevet nem lehet elolvasni) »hagyományából, ki könyvtárán kívül könyvek vételére pénzt is hagyományozott 1592.«⁷

Ez a kötet (Divi Bernardi Abbatis Clareuallis ... opera omnia ... Repertorium ... studio atq₃ industria F. Lamberti Campestris ... nec non Laurentij Dantisceni ... Lugduni, 1620. Joannes Clein.) ma is *F 120* jelzetű, mint Géresi idején. Az általa észrevett sorok a lapszálon csonkák, a bizonytalan olvasatból ok nélkül következett az előbb idézett megállapítást, amit azóta változatlanul utánamondtak.⁸

Van két vagy három XVI. századból eredő tulajdonosa a kötetnek, széljegyzeteik számos lapon olvashatók. Egyikük anyanyelve német volt, ezt nem csupán a kezeírásának fraktúr betűformái mutatják, hanem az előszóban egy odajegyzése. A bonum nobis cum vno oculo szavak mellé ezt írta: „besser mit einem aug.“ — A későbbi használók közül az egyik (aki a XVI. század végén a címlapra írta a jelzetet és a kötet származásáról szóló jegyzetet) meggyőződésén és érdeklődésén protestáns hatást vélhetünk. A mutatóban pótolja: „Fides sola justificat. fol. 140.“ — A 140. levelen szintén ott van a sola fides tételre utalás. — Ismét más kéztől való a fol. LXXV. szövegéhez (... missas celebrant, psalmos decantant ... archidiaconatibus impudenter hodie decertatur ... filius perditionis: demonium non modo diurnam sed et meridianum ...) fűzött kivétítés Missas p. fili, pditionis seu Antichristus. Ezekből következtetve még lehetne a debreceni kollégiumé a kötet. Még az sem lenne egészen megmagyarázhatatlan, hogy a címlével alján ez olvasható: Sam. Szilágyi ab Ao 1739. Megvehette volna valamelyik könyvtári aukció alkalmával, hisz arra máskor is van példa, hogy a könyvtár számára vásárolt vagy ajándékozott kötetekből a professzorok megváltják maguk számára, amelyik kötet nem szükséges a könyvtár gyűjteményének.

Az előbb bemutatott, Kecskeméti Máté-féle kötettől eltérően azonban itt a legkorábbi könyvtári bejegyzés valóban az előzéken olvasható, XVIII. századi írással való: „Liber I. Collegii Reformatorem Debrecinensis“. Keltezés nincs, következtessünk tehát a téka-jelzetekből. *F. III. 15.* jelzet van az előzéken (átjavítva később *F 120*-ra), ugyancsak a hátsó kötéstáblán. Ez a jelzet nem ismétlődik erre a kötetre vonatkozóan egyik megmaradt könyvtárjegyzékben sem. A hátsó kötéstábla másik két jelzete azonban igen. A lehúzott *B. VII. 2.* jelzet az 1751–1781 táján keletkezett leltárjegyzékekben többször e kötet jelzeteként szerepel. 1798-ban aztán a *Q. VI. 26.* jelzetet kapta. Ekkor már az egyes tékákban a könyvek számozását nem kezdték minden sorban előlről, hanem folyamatosan végigszámozták az egész 20–21 sort (annyi polca volt az ekkori könyvvállványoknak), és a ceruzával rájegyzett *Q 132* jelzet az előzővel egyet jelent. Ez van a könyv gerincén is, míg majd az új épületbe átköltözött könyvtárban 1870 tájától a máig megmaradt jelzetet kapta.

Ezek értelmében tehát azt kell vélnünk, hogy a kötetet Piskárkosi Szilágyi Sámuel berni tanulmányútján vásárolta. Majd hazatérése után, 1742–43 táján odaajándékozta a kollégium könyvtárának, már mint tanár. Ezért lehetséges, hogy ugyancsak a könyvtáros deáknak az írása az előzékéről idézett bejegyzés, amelyik a Kecskeméti kötetét újra besorolta 1774-ben.

⁷ *A debreceni ev. ref. főiskola értesítői az 1894–95. iskolai évről.* 334–344. p.

⁸ BALOGH Ferenc: *A debreceni református kollégium története adattári rendszerben.* Debrecen, 1904. 13. p. VARGA Zsigmond: *A debreceni református főiskola nagykönyvtára írásban és képből.* Debrecen, 1934. I. 7. p. Ugyanő: a 2. átdolg. kiadásban, Debrecen, 1945. 38 p. Valamint mindenki, aki tőlük idézett.

A kötetet a besoroláskor, vagy nem sokkal korábban, átkötötték. A könyvkötő által megcsönkített bejegyzésből ennyi maradt meg a címlapon, a többi széljegyzet közé éke-
lődve:

Ex aere | legato Ch [—] | bi Paulin [—] | qui praeter suam Bibl [—] |
othecam etiam nu [—] | mos coë = | mundis li = | bris assi = | gnavit | Prid. Cal
| April | 1598 | Colleg | Frat [—] | Delp [—].

Tehát itt nem csupán a rosszul olvasott évszámot kell helyesbíteniünk, hanem azt is meg kell mondanunk, hogy nem lehet szó a debreceni reformátusok kollégiumáról. Hogy aztán a helységnév Delft (Delphium), vagy a Rhône torkolatánál levő Les Trois-Maries (Delphicum templum) lenne, esetleg a Delphinatus, az nem is igazán fontos szá-
munkra. Az azonban nem közömbös, hogy a legkorábbinak vélt könyvajándék jó másfél-
száz esztendővel később jutott el a debreceni könyvtárba. Az 1598-ban történt bejegy-
zéskor A. 37. jelzet is került a lap tetejére, ugyanaz a kéz írta, aki az idézett, csonka
szöveget. De ilyen típusú jelzet Debrecenben 1797 előtt nem ismeretes.

*

E vizsgálódás során tehát szegényebbek lettünk egy könyvtári ajándék korai keltével, másrészt azonban gazdagodtunk is. A Liber Scholae Debrecinae feliratú kötetekről okkal elmondhatjuk, hogy jó részük a XVII. században, még hozzá annak is az első felében került a helvét hitvallásúak diákköztársaságának birtokába. A következő évszázadban ezeket újra besorolták vagy átsorolták, a könyvtár rendezésének, illetve az egymást váltó diákkönyvtárosok átadás-átvételi eljárásának keltével. A szellemi hatások és kap-
csolatok kutatójának tanácsos megfontolnia ezeket a körülményeket és az efféle könyv-
tári gyakorlat velejáróit, ha egy-egy mű meglétével vagy hiányával kell valamit bizonyí-
tania.

FEKETE CSABA

A bécsi állami nyomda (Staatsdruckerei) román könyvkiadási tervei az 1840-es években.
(Adatok az erdélyi román könyvkiadás történetéhez). Ez a dolgozat kettős célt követ:
egyrészt be akarja mutatni, hogy az 1840-es években a Habsburg birodalom vezető kö-
rei — gazdasági szempontból — miben látták az erdélyi és a (tervezett) bécsi román
könyvkiadás jelentőségét, másrészt bővíteni akarja a reformkori erdélyi román könyv-
kiadásra és a román könyv olvasóközönségére vonatkozó ismereteinket.

Bécsben gazdasági természetű okok hívták fel a figyelmet az erdélyi román könyvki-
adásra. Az 1830-as évek végén gőzgéppel és nagyobb teljesítményű sajtókkal moderni-
zálták a bécsi állami nyomdát, de megrendelések hiányában ezt a kapacitást a nyári
hónapokban már nem tudták maradéktalanul kihasználni. Ezért a nyomda igazgató-
sága a lottóval kapcsolatos munkákat és a gimnáziumi tankönyvek kiadását akarta
biztosítani magának, ez utóbbit először csak a Lajtán túli tartományokban. Az ügy az
uralkodó elé került, aki 1845-ben Kübeckhez, az udvari kamara elnökéhez fordult, hogy
tegyen javaslatot, vajon az államkincstár nagyobb megterhelése nélkül nem lehetne-e
a birodalom „távolabbi tartományai”, vagy néhány nem katolikus felekezet számára
vallásos és iskolai könyveket kiadni.¹ Kübeck érezve az ügy politikai súlyát, véleményyt

¹ Az egész ügy összefoglalását lásd: Hofkammer Präsidial-Akten 1846 : 10262. Finanz-
archiv, Wien.

kért Metternichtől, aki szokásához híven ezt az apró mozzanatot is saját külpolitikai elképzeléseibe ágyazta, s hosszan értekezett a vállalkozás jelentőségéről. A birodalom külpolitikájának irányítását kezében tartó államkancellár tájékozottsága, illetve tájékozatlansága egyaránt említést érdemel. Annak is tanúi lehetünk, hogy a bécsi vezető körök elképzeléseiben jó néhány 18. századi beidegződés élt tovább, miközben Ausztria keleti célkitűzéseit megpróbálták újraértékelni és érvényesíteni. Míg Kübeck figyelmét elsősorban a tankönyvkiadás kötötte le, Metternich a görög-keleti egyházi könyvek kiadásának lehetőségei iránt érdeklődött, hiszen Bécsben még ekkor is sokan úgy tudták, hogy az egyházi könyvek forgalmazása az a szál, amely a Habsburg birodalom ortodox vallású alattvalóit a határon túli ortodoxiához köti. Az államkancellár pedig úgy tudta, hogy ilyen könyvek most már csak Balászfalván (a görög katolikus papnevelde nyomdájában!) jelennek meg, és így a könyvellátás „a hazai kormányzatnak és többé nem Oroszországnak köszönhető.”² Ausztria keleti pozíciói erősítésének és a cári orosz befolyás visszaszorításának szándékával pártolta hát a román könyvkiadási terveket, és azok kivitelezésére ösztönözte az udvari kamarát, amely az aktaváltások eredményeit összegező javaslatában már tovább szöve s félig-meddig idézve a kancellár fenti nézeteit figyelmeztetett „a görög nem egyesült lakosság külföldtől való függésére, hogy kényszerítve van bibliáit, evangéliumait és szerkönyveit magas áron Oroszországból beszerezni.”³

Így az osztrák külpolitikai helyzetértékelés nyomán az ügy politikai jelleget is öltött. Kübeck körvonalazta az állami támogatás lehetőségeit az ortodox egyházi és iskolai könyvek kiadásában. Az egyesült kancellária viszont a nyomda nagyratörő szándékával szemben úgy foglalt állást, hogy miután a könyvkiadás általában magánvállalkozás, biztosítani kell a szerző számára a kiadó kiválasztásának szabadságát, és nem szabad sérteni az olyan érvényes privilégiumokat sem, mint például a budai Egyetemi Nyomdáé. Az uralkodói határozat — amely e vélemény nyomán született — megtiltotta az Állami Nyomda bővítését, viszont szorgalmazta a vallásos és az iskolai könyvek kiadását az ortodox lakosság számára. Miután a budai Egyetemi Nyomdának a szűkebb értelemben vett Magyarországon az ortodox vallásos és az iskolai könyvek kiadására kizárólagos privilégiuma volt, a figyelem fokozottan Erdélyre terelődött.

Bécsből ugyanis a kancelláriákon és a haditanácson keresztül az illetékes egyházi és katonai szervektől jelentéseket kértek, amelyek valóságos körképet adnak az ortodox (vallásos és iskolai) könyvkiadás problémáiról.

Erdélyből először a határőrezredekre vonatkozó jelentések futottak be és ezek a könyv-szükségletet túl csekélynek látták ahhoz, hogy a bécsi állami nyomda számára üzletet jelentsen. Annál nagyobb figyelmet keltettek Bécsben az ortodox vikárius, A. Şaguna és az ortodox iskolai felügyelő, M. Fulea jelentései s főleg a mellékelt kimutatások az erdélyi ortodox iskolák évi tankönyvszükségletéről és a könyvek áráról.⁴ Értékes adalékok ezek, hiszen mindeddig elsősorban G. Bariţnak, a brassói román lapok szerkesztőjének 1843-ban megjelent „Könyvek, olvasók” című cikkéből lehetett rekonstruálni a reformkori erdélyi román könyvfogyasztás és könyvtermelés mértékét.⁵ Az erdélyi román olvasóközönség befogadóképességének jellemzésére P. Cornea is G. Bariţot idézi, aki szerint „nálunk a legszükségesebb könyveket is éppen csak 500—1500 példányban adták ki, és 20 éven keresztül még nem is lehetett mind eladni”. Ennek egyik oka — hangoztatta a brassói román sajtó szerkesztője —, hogy a román könyv olvasóközönsége kisebb, mint

² Uo. 1846 : 3487

³ Uo. 1846 : 10262

⁴ Uo.: Şaguna jelentése és hozzá mellékelve a Closius nyomda igazgatójának kimutatása a román könyvek áráról. Fulea jelentésének lelőhelye: Uo. 1846 : 7222

⁵ G. BARIŢ: *Cărţi, cititori*. Foaie pentru minte 1843. 51. sz.

lehetne, mert az iskolában 16—20 éves életkorig csak tankönyveket olvasnak, a tanárok nem buzdítanak a klasszikus szerzők olvasására, a fordítások rosszak és a könyvek drágák.⁶ A fent említett jelentések — a tankönyvek vonatkozásában — csak részben erősítik meg G. Bariț véleményét, akinek sötétén látása, tapasztalatain kívül a román kulturális fejlődést célzó türelmetlen tenniakarásával, népművelést szorgalmazó szándékával is magyarázható. A román népoktatás kérdéseit legalaposabban ismerő ortodox iskolai felügyelő, M. Fulea szerint a nyolc legkeresettebb egyházi és iskolai használatra szánt könyvből évente 200—300 kelt el, a kimutatásában szereplő többi hatból pedig 10—50—100 példányt lehetett évente eladni;⁷ a nagyszebeni preparandum hallgatóinak, papoknak, tanítóknak és iskolásoknak.

A könyvek árának alapján (ezeket a kiadó, a nagyszebeni Closius igazgatója adta meg és Șaguna küldte fel) mélyebb bepillantást nyerhetünk a kor népoktatási viszonyaiba. Miután a korabeli egyházi iskolai jelentések szerint az 1840-es években Erdélyben a félmilliót meghaladó ortodox lakosságnak 280—290 iskolája volt, és a kimutatásokban jelzett 25—30 ezer iskolaköteles közül 8—9 ezer járt iskolába,⁸ egy iskolára 3—6 (Wiener Währung azaz) bécsi váltóforint, egy iskolalátogatóra pedig 6—11 krajcár árú könyv jutott. Ezek az adatok annyiban túloznak, hogy a Fulea féle kimutatásban szereplő valamennyi könyvet, tehát az egyházi szerkönyveket is figyelembe vettük. A kifejezet-

⁶ P. CORNEA: *Originele romantismului românesc*. Buc. 1972. 674.

⁷ Fulea jelentésének (lásd 4. j.) idevágó része: „Ex subversantibus Libris illi qui magis quaerentur, quive sub positione cathologi 1°2°4°5°6°7°10° et 11° specificati occurrunt, annuatim in circa 200. ad summum 300. exemplaria, ex reliquis autem minus quaesitis a 10. usque 50. ad summum 100 exemplaria annuatim distrahi solere”. A jelentéshez mellékelte kimutatás, amelybe a könyvek árát (bécsi váltóforintban) a Closius nyomda igazgatója szintén bejegyezte:

Catalogus

Librorum Relationi sub 8^a Aprilis 1846 Numeroque Directorale 26. Reverendissimo Domino Scholarum Normalium Inspectori Ludovico Reinisch praestitae, adnexarum 1° Libellus elementaris Nominum hungaricis et cyrilianis litteris impressus pro syllabisatione et lectione parvulum compositus. 24 x V. V. — 2° Libellus liturgicus omnes orationes sub decantatione Liturgiae lectu et cantu necessarias continens. 12 x. V. V. — 3° Libellus Normalis regulas bene legendi et orthographice scribendi, nec non varias sententias morales, et doctrinam contra substitutionem et falsas opiniones, ut et regulas sanitatis docens. 18 x V. V. — 4° Catechismus de Fide, Charitate, spe et oratione. 15 x V. V. — 5° Csaslov (Breviarium) seu liber orationes matutinas et vespertinas pro 7. septimanae diebus destinatas, ut et orationes Confessionis et Communionis, nec non orationes ad B. M. Virginem et Chronologiam 12. Mensium continens. 1 F 15 x V. V. — 6° Psalterium seu liber Psalmorum Davidis Regis et Prophetae psalmos laudatarios, gratias actorios, et spiritui corporique necessaria a Deo petitorios. 1 F 6 x V. V. — 7° Historia antiqui et Novi Testamenti. 12 x V. V. — 8° Expositio Evangeliorum et Epistolarum Dominicalium et Festivorum dierum. 35x V.V. — 9° Synopsis S. Scripturae veteris et novi foederis. 25 x V. V. — 10° Libellus moralis 4. dialogos continens, quorum primus super officiis, hominis erga semet ipsum, super parsimonia contra prodigialitatem, ignaviam et avaritiam. 2us super officiis erga alios utpote: Deum, terrae Principem, superiores et omnes homines, super ortu Caesarum, judiciorum, legum, militum, contributionum, super evitacione furti, defraudationis, falsitatis, mendacii et innanis perjurii. 3us super officiis consocietatis, ergo domesticos et miseros. 4us super Conscientia spiritus et super Religione disserit. 24 x V. V. — 11° Libellus officiorum subditorum erga suum Monarchum. 12 x V. V. — 12° Octoich seu liber 8. tomorum super resurrectione Domini Nostri Jesus Christi pro cantu reductorum. 1 F 10 x V. V. 13° Epistolographia. 20 x V. V. — 14° Arithmetica. Budae impressa. 30 x V. V.

A felsorolt könyvek közül néhányval részletesebben foglalkozik: N. ALBU: *Istoria scolilor românești din Transilvania între 1800—1867*. Buc. 1971., O. Ghibu: *Istoria literaturii didactice românești*. Buc. 1975.

⁸ KÖVÁRY László: *Erdélyország statisztikája*. Kolozsvár 1847. 293.

ten iskolai használatra szánt könyvek alapján végzett számítás több mint felére csökken-ti e mutatószámok értékét. Eddig is tudtuk, de ezek az adatok csak megerősítik, hogy a katonai határőrvidéken az iskoláztatás eredményesebb volt. Rendszeresebb iskolaláto-gatást és jobb tankönyvellátást sikerült biztosítani. Az orlái határőrezred 46 ezernyi lakosára 80 iskola esett és négyezernyi iskolakötelesnek háromnegyede járt rendszeresen iskolába. Ugyanitt a főtanító 150 konvencionális forintra (azaz 375 bécsi váltóforintra) becsülte az évi tankönyvszükségletet; összesen 5 katekizmus és olvasókönyv iránti i-gényt,⁹ ami annyit jelent, hogy itt egy iskolára 4—5 forint, egy iskolásra pedig 7—8 kr. áru könyv jutott. Az összkép valóban siralmas, még a korabeli viszonyokhoz képest is. Ekkortájt egy nagyszombeni hivatalnok gyermekének iskoláztatási költségei (tandíjjal és tankönyvvel együtt) 5 bécsi váltóforintra rúgtak.¹⁰ Fulea nyilván nem túlzott, amikor azt is szóvá tette, hogy nemcsak sok tanuló, de a tanítók között is akad olyan, aki nem képes könyvet vásárolni és ezért kénytelen kéziratról tanítani. A mostoha viszonyok ellenére kitapintható a fejlődés; nemcsak a számszerű adatokból, hanem a román köny-vek bécsi kiadása körüli tárgyalásokból is. Az a tény, hogy Jósika Samu kancellár a pa-rasztság fékentartása miatt még külön javasolta „Az alattvaló kötelességei” című tan-könyv államköltségen való kiadását és szétküldését az ortodox papoknak, arra utal, hogy a kancellár feltételezte a papok olvasni tudását.¹¹ S a fejlődés jele az is, hogy az ortodox iskolahálózat már egyre előnyösebb vállalkozások lehetőségét biztosította, és a vállalkozás természetesen annál nagyobb nyereséget ígért, minél nagyobb példányszám-ban lehetett a könyvet forgalomba hozni. A bécsi nyomdai szakértő szerint 4 Nagyszomben-ben kiadott 10—50—100 példányban eladható könyv közül hármát csak akkor lehetne olcsóbban áruba bocsátani, ha nem 500, hanem 1000 példányban jelentetnék meg. A könyveket ezres példányszámban akarták kiadni, s árukat 2—25 krajcárral leszállítani.¹²

A tervből semmi sem válhatott valóra, hiába sürgette az uralkodó a tárgyalásokat, és hiába foglalkozott vele a forradalom nyomán kinevezett Pillersdorf-kormány.¹³ Mégis — tervként — jellegzetes mozzanata a birodalmi gazdaságpolitikának, külpolitikai vo-natkozásaival együtt. Érzékelhető annak a gazdaságpolitikának az ellentmondásos jel-lege, amely elvben kölcsönös érdekeken vagy legalábbis egymásrautaltságon nyugvó egységesebb és zártabb gazdasági területté akarta tenni a Habsburg birodalmat.¹⁴ Ez a politika már nem kamerális rendszabályokkal akarta biztosítani a Lajtántúl tényleges gazdasági fölényét. Ezért Jósika Samu is (aki aktív konzervatív társaival együtt a mező-gazdasági termékek szabad kivitelében látta az osztrák iparcikk-behozatal ellensúlyát, ill. a magyar koronához tartozó országok érdekeltségének biztosítását az összm monarchia fenntartásában) a leghatározottabban elvetette az ortodox püspökhelyettes, Šaguna ja-vaslatát, azt, „hogy a tanítóknak szoros feleletadás alatt szigorúan meghagyattassék, a tanodákban csak a fent tisztelt cs. kir. nyomdában nyomtatott könyveket használhat-ni”.¹⁵ És Bécsben mellőzték is ezt a javaslatot.

A bécsi Állami Nyomda román könyvkiadási terveivel egyszerre játszott volna pozi-tív és negatív szerepet. Pozitívat a nép művelésében (persze csak akkor, ha eltekintünk az

⁹ Hofk. Präs. 1846 : 8798

¹⁰ MISKOLCZY Ambrus: *Adatok az erdélyi reformkori hivatalnokértelmiség életformájához.* Agrártörténeti Szemle 1977. 3—4. sz. 420.

¹¹ Hofk. Präs. 1846 : 10262

¹² Uo.

¹³ Staatsrat 1847 : 6603. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien.

¹⁴ Julius MISKOLCZY: *Gesamtstaatsidee und Wirtschaftspolitik in Ungarn 1790—1848.* A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar történetkutató Intézet Évkönyve. VI. évf. Bp. 1936. 188—204.; ANDICS Erzsébet: *Metternich és Magyarország.* Bp. 1975. 143—198.

¹⁵ Hofk. Präs. 1846 : 10262

oktatás haladónak egyáltalán nem nevezhető tartalmától és a pozitívumot az írni-olvasni tudás terjesztésében látjuk) és negatívát az erdélyi iparfejlődésben. Hiszen a Bécsben kiadott könyv kétségtelenül olcsóbban került volna forgalomba és így többen jutottak volna hozzá (a bécsi nyomdai szakértő szerint az erdélyihez képest valóságos díszkiadás lett volna), de az erdélyi vállalkozót megfosztotta volna egy vállalkozási lehetőségtől. Több iparág esetében ez így is történt, de a nyomdatechnika olcsósága, könnyű importja miatt az erdélyi nyomdászat — élvezve azt a védelmet, amelyet a magas szállítási költségek jelentettek — a fejlettebb területek vívmányait átvéve saját lokális fejlődésének útját járta.

MISKOLCZY AMBRUS

Klohammer János XVIII—XIX. századi geometra-hidraulika könyvtára. A Piarista Központi Könyvtár jórészt hagyatékokból gyarapszik, kisebb-nagyobb magánkönyvtárakból. Piaristákéból. Csemege a könyvtártörténészeknek és képet ad az egykori possesszorokról: Königsacker Józsefről, az első hazai kettős könyvvelti mű, a *Scriptura Duplex* szerzőjéről, a bányamérés iránt való érdeklődéséről; Horányi Elekről, a piarista irodalomlexikon szerzőjéről; Révai Miklós sokoldalú érdeklődéséről, rajzoló- és építésztehetségéről; Valero Jakabról, a szenci Collegium Oeconomicumot megnyitó, colbertista tanulmány-számba menő, hatalmas beszédéről, metallurgiai érdeklődéséről; Bajtay Antal könyvnyencsi fokig jutó, európai távlatú tudósról.¹ Ettinger Alajosról, a ma már elfeledett, de a maga korában nagynevű építészről, aki a szenci Collegium Oeconomicum Professzóriumban csiszolta született tehetségét és lett Migazzi Kristóf váci püspök és bíboros udvari építész.²

Ezek mind többé-kevésbé polihisztorok voltak, de mindegyiknek volt egy vagy más irányban megmutatókozó szenvedélye. Csak könyveiket és műveiket lapozgatva is megismerjük egyéniségüket, életrajzuk elolvasása csak igazolja benyomásunkat. A sort folytatni lehetne még messzire. Ott van Dugonics András, Takáts Sándor, Körösi Albin . . . Vizsgálódásunk azonban csak a Collegium Oeconomicum műszaki-kameralisztikai munkásságának kutatása közben terelődött egy véletlen folytán a még nem rendezett hatalmas könyvtár alkalmazott matematikai és közelebbről hidraulikai művei felé. Csak a XVIII—XIX. század fordulóján maradunk. Az előbb említettek mind piaristák.

Van azonban nem egy olyan possesszori bejegyzés is, amely nem piarista hagyatékra mutat. A szenci Collegium Oeconomicum matematikai, közgazdasági és politikai könyveit keresgélve, ismételen találkozunk olyan művekkel, amelyeknek a címlapján „Bibliothecae Pestiensis Scholarum Piarum obtulit Joannes Klohammer Geometra” kézírás olvasható. Értékes XVIII. századi alkalmazott matematikai műveket jelez ez a bejegyzés (köztük csak néhány más tárgyt).

3 nagy matematikai kompendiumot,
10 hidraulikai és hidrotechnikai,
5 építészeti és perspektíva-elméleti szakkönyvet,

¹ II. József történelemtanára.

² WURZBACH, Constant, von: *Biographisches Lexikon des Kaisertums Oesterreich* (Wien 1858) „Ettinger Alois, Priester des Ordens der Frommen Schulen und Architekt. in Pest 1745 + 1804. Professor der Architektur . . . Chr. Ant. Graf Migazzi . . . Bischof . . . ernannte ihn zu seinem Hofarchitekten. . . Er baute viele prächtige Kirchen und auch andere Gebäude und bildete mehrere tüchtige Baumeister.”

8 egyéb matematikai, alkalmazott matematikai,
 3 magyar és világtörténelmi művet,
 2 szakszótárt (architektúra és hidraulika) és
 2 egyéb tárgyú,

összesen 33 művet, illetve szakkönyvet találunk 63 kötetben Klohammer-bejegyzéssel a Piarista Központi Könyvtárban, amit majd alább részletezni fogunk, a Klohammerre vonatkozó, szükséges életrajzi, műszaki és tárgyi megvilágítás után.

A pesti *Historia domus* nem tesz említést a műszaki szempontból igen értékes ajándékozás tényéről. A Piarista Könyvtár rendezése és katalogizálása most folyik. A könyvtár gyarapodási naplója is megcsonkult. Volt pedig jó katalógusa vizsgálódásunk időszakából is, hiszen az 1822. évben hivatalos vizitációt végző Rudnay Sándor dicséretben szól róla.³

Végül is ki ez a Klohammer János?⁴ Ismerve a szenci Collegium Oeconomicum diákjainak, úgy lehet, hiánytalan névsorát, azonnal feltűnik köztük ez a szokatlan hangzású név. Az Országos Levéltár és a Piarista Levéltár aztán egy eléggé bőven vázlatos, de azért éppen a hagyatékozás körülményeit fel nem táró életrajzhoz segített.

Klohammer János Bazinban született. A szenci Collegium Oeconomicum rektorának a Helytartótanáshoz kötelezően felterjesztett minősítésében (1772. aug. 13-án) 19 évesnek írják.⁵ Tehát 1753-at vehetjük születése évének. Volt egy piarista tanár öccse is; Joannes Nepom. ab Angelo Custode Franciscus Klohammer, Nobilis,⁶ és így a piarista *Rulla* adatai részben kiegészítik és igazolhatják Klohammer János geometra-hidraulika adatait. A szülők a *Rulla* szerint: Mathias Franciscus Klohammer in Legione Karoliana centurio (százados) és Theresia Weissenberg vicecolonelli filia (alezredes leánya). Fallenbüchl Zoltán közlése szerint az apa a Károlyi-lovasezredben zászlós, a Pozsony megyei nemesi felkelő ezredben furir (hadiirnök), annonae magister (élelmezési tiszt). Különben igen változatos kamarai tisztviselői hivatalokat töltött be. Volt salis contralor (ellenőr) a körmenyi sóhivatalnál, kamarai sóperceptor, Nemsován salis distractor (sókiutaló), találmánya van a hajótörések megelőzésére. Meghalt 1769. szeptember 7-én. Özvegye 100 ft nyugdíjat kap, és 5 gyermeke után (3 fiú és 2 leány) a 25, azaz 125 ft kiegészítést: összesen tehát évi 225 ft jár neki a Pozsonyi Kamarától. Fiait igyekeznek elhelyezni. Ferenc 1771-ben a piarista rendbe lépett, tudós matematikus, pályája magasra ívelt; miután a zágrábi akadémia professzora lett, a rendből átlépett a zágrábi egyházmegyébe.⁷ Meghalt 1830-ban.⁸ Az özvegy édesanya ismételten próbálkozik, hogy fiainak alapítványi helyet biztosítson. A nagycsaládú kamarai tisztviselők szívesen küldték katonai és papi pályára fiaikat. Klohammer János a magyar nemesi testőrségnél is próbálkozott — eredménytelenül. Végül is van adatunk arra, hogy a Magyar Kamara értesíti 1772. jún. 26-án Kiss Adorján szenci rektort: sorolja be Klohammer Mátyást az egyik megüresedett

³ „... ivit ad Bibliothecam quam mundam, et bene ordinatam inveniens, lectione quorumdam librorum delectatus, catalogum librorum bene confectum collaudavit.” — *Historia domus*, Pest, 1822. jún. 3.

⁴ Neve írásának változatai az iratokban: Klohammer, Klohammer, Klohammer, Klohammer.

⁵ 1774-ben 20 évesnek tüntetik fel. Tabella Informationis Alumnorum Collegii Regii Semptziensis apud Scholas Pias Pro... Triennio exhibita A—o... — Országos Levéltár, Acta Fundationalia Lad. A Fasc. 24.

⁶ *Rullae* — Piarista Levéltár.

⁷ P. L. *Rullae és Familiae* adatai, valamint HORÁNYI Elek: *Scriptores Scholarum Piarum*, (Buda 1808).

⁸ Ereje teljében: „In Districtu Literario Zagrabienisi Pro-Director D. Fr. Klohammer. . . Philos, Doctor, Matheseos purae et adplicatae Professor Publ. Ord., Bibliothecarius Academicus, Facultatis Philosophicae Senior, Librorum Revisor, et Pro-Director.” — *Schematismus Inclyti Regni Hungariae Partiumque eidem adnexarum. . . Pro Anno 1816.*

kamarai helyre.⁹ Itt nyilván névcsere történt, mert ettől kezdve Klohammer János szerepel a félévi rektori információkban a hat kamarai ifjú között.¹⁰ Klohammer János egyébként már az előző évben is diákja volt a szenci intézetnek, nem alapítványi helyen, hanem convictor solvens-ként (fizető konviktor).¹¹ Az információkban tisztelettudónak, fegyelmezettnek, békés magatartásúnak minősítik; tud németül, szlávul (szlovákul); r. k. ; a földmérésben jó hozzáállását dicsérik.¹² A politika nevű tantárgyban gyengébb képességű, az építészetben is; az aritmetikában és doppiában (kettős könyvvitel, scriptura duplex) szorgalmas és a közepesnél jobb, a német stílusgyakorlatban és levelezésben nem látszik éppen német anyanyelvűnek; az ökonómiában és mechanikában csekély előmenetelű. Más években az aritmetikában, földmérésben „primis proximus”, a doppiában szorgalmas, a németben „quasi nativa lingua”, írása közepes. Minősítéseit nézve: változó szorgalmú, de megbízható, a közepesnél valamivel jobb tehetségű. Az összehyomás: szolid, rendes diák. Így mutatja életpályája is: lassan, de egyenletesen és biztosan halad felfelé.

Kurzusa 1771-től 1774-ig tanult Szencen. Mihelyst végzett, úgy látszik, azonnal állást kapott a Magyar (Pozsonyi) Kamaránál. Fallenbüchl névsorában Practicantes, accessitae practicantes (gyakornokok) között mint „felvéve” szerepel már 1774-ben. Ugyanezzel a felvételi évszámmal szerepel szenci kurzustársa, Dhololuczky János is, szintén kamarai ösztöndíjas.¹³

1784 őszén történt meg II. József szándéka szerint a Helytartótanács és a Kamara Pozsonyból Budára való áttelepítése, a hivatali szerveké is, következésképpen a tisztviselőké is. Ekkor Klohammer János már a Száva folyó hidraulikai létesítményeinél mérnök—adjunktus, fizetése 365 ft.¹⁴ „Klohammer Joannes ad fluvium Savum circa Structuras Hydraulicas constitutus . . . 365 fl.” — Ugyanebben a jegyzőkönyvben a

⁹ „Reverende in Christo Pater! Ex quo in locum Juvenis Delpini, qui comparaturus non est, Mathiam Klohomer nemsovajensis Salis Distractoris Filium pro Alumno Camerali denominassemus: Hinc velit eadem Paternitas Vestra praedictum Juvenem Mathiam utpote Klohomer qua Alumnum Cameralem considerare, eundemque omnibus Beneficiis Cameralibus Alumnis caeteroquin competentibus frui facere. Posonij 26-a Junij 772” — P. L. For 0—10—mo Fasc. 2-dus. *Intimata Consilii Regii in diversis negotiis Convictus Szemtiensis.*

¹⁰ Egy szenci kurzusba 20 hátrányos anyagi helyzetű ösztöndíjast vett fel a Helytartótanács, ill. a Magyar Kamara. Ezek közül 14 magyar nemes ifjú volt, 6 pedig magyar kamarai tisztviselő fia, függetlenül attól, hogy esetleg ezek is nemesi származásúak voltak. Segítő gesztus volt ez a rendszerint nagyvesaládú kamarai tisztviselők felé. Nem érdektelen megemlítenünk, hogy az intézmény valóban szociális célt is szolgált. Az alábbiakban majd szereplő Bittó Titusz 1769. aug. 30-i felvételi ajánlásában azt olvassuk, hogy 14 testvére volt; apja szolgabíró. Ugyanebben a felterjesztésben Sánta Ferencnek 6, Hrabovszky Antalnak 7, Csörgy Lászlónak 6 testvérét említik. Kegly Károly és Bodó János pedig árvák. Pongrácz Ignácnak 7 testvére van. De magának Klohammernek is 2 fivére és 2 nővére volt.

¹¹ *Diarium P. Hadriani Kiss: 1771. nov. 3-i bejegyzés: „Advenit Johannes Klohomer Convictor Bazinio et solvit victum pro medio anno item Instrumenta.”* — P. L. For. o—10 Fasc. 1. Nr. 9.

¹² Lásd mellékelt szép térképdolgozatának képét a cseklézi Feketevíz folyócskával, Szered—Pozsony, Szenc—Pozsony úttal, a Nagyszombat—Cseklész postaúttal, Fácánkerttel, egy darab urasági szántóval, réttel, szántóföldekkel. Szabatos mérésével, rajzolás világgosságával, a betűírás cifrázatlan olvashatóságával kiemelkedik a társak hasonló témájú dolgozatai közül. — O. L. Kancelláriai térképek.

¹³ FALLENBÜCHL Zoltán: *A Magyar Kamara tisztviselői a XVII. században.* Különnyomat a Levéltári Közlemények XLI. évfolyamából 1970.

¹⁴ Concertatio Anno 1784. 19. februarii circa Regulationem Status Personalis et Salarialis in Geometricis Hydraulicis et Architectonicis celebrata (Ez az utolsó elérhető jegyzőkönyv, a következő évekéi megsemmisültek, csak néhány mutatókönyvből szedhető adatok — O. L. Kam. Lt. Aedificalia 32 kf. 34. cs.)

Status Personalis Căailium Geometrarum sorban: „Klohommer J. titulo mercedis dietim 1 fl. . . . 365 fl.”, tehátapidíjas volt. Előléptetést jelent a Status Personalis Omnium ad gremium Camerale . . . Individuorum-ban: „Modernus in Hydraulicis Klohommer J. ad Savum fluvium circa Structuras Hydraulicas constitutus Praectians . . . 365 fl. . . Futurus in Hydraulicis Klohommer J. 400 fl.”. Szenci diplomás hidraula társai, Pongrácz Ignác és Várady Pál hasonló juttatásban részesülnek. A kimutatásban szereplő többi szenci végzettségű geometra: Quitsch Antal, Szalaky Gábor, Szüllő József, Dlohóluczky János, Freüdhoffer József 2-dae Classis fizetésűek, tehát egyes munkákra szerződötett állandó geometrák.¹⁵ 1790-ben a Hajózási Osztálynál már jegyző: lakása is fel van tüntetve, mint a nevezetesebb kamarai tisztéké: előbb in Praesidio in Platea E. Consilii Nro 166, majd in Praesidio Platea Arcens. Nro 5.¹⁶ 1800-ban a Hajózási és Építési Igazgatóságon D. Joannes Klohammer adjunctus, 1807-ben ugyanaz, de „una I. Comitatus Verőczen. Tab. Jud. Assessor”, tehát Verőce megye táblabírói ülnöke.¹⁷ 1815-ben nagy változás áll be életében, „Extra Gremium . . . Departamenti Hydraulico-Aedilis”, tehát vidéken él: a bácsi kamarai kerület geometrája, egyúttal Verőce vármegyei táblabíró-ülnök. 1816-ban már a bácsi kamarai kerület igazgató-mérnöke és továbbra is táblai asszessor. Változatlanul itt működik 1825—26-ig.¹⁸ Fizetését és jövedelmeit illetőleg lehet következtetni elődje, Kiss József bácsi kamarai geometra salariumából. Kiss salarium fixuma (fix fizetése) 600 fl, ehhez kapott 130 fl lakáspénzt és 224,30 fl kiszállási díjat.¹⁹ Klohammernek mint bácsi kamarai igazgató-mérnöknek a jövedelme hozzávetőlegesen évi 1000 forint lehetett.

Eddig fellelt térképei és jegyzőkönyvei alapján Bács, Eszék, Apatin voltak működése fókuszai. Működési területe nagy, leér egészen az 1. báni határörvidékre. Ezek a térképre a Dráva folyó (1805) és a Duna (1808) egyes szakaszainak szabályozását jelzik.²⁰ Egy másik térkép témája a Száva jobb oldali mellékfolyójának, a Kulpának Szredicsko (Zágráb m.) környéki szabályozása (gátak, sarkantyúk, malom, mellékvizek, híd. Ugyanezen a lapon a gát egy keresztiszelvénye kivetítve).²¹ Hasonló témájú a Kulpa Augusztanovec-szakasza és Dagoj. Klobucharich Franc zágrábi kamarai mérnök műve; ezeket Klohammer mint igazgató-mérnök revideálta. Klohammer saját térképrajza 1818-ból a Bács megye Baracska-Dunaág egy szakasza 15 pontjáról felvett keresztiszelvény — alacsony, közepes és magas vízállás jelzésével; a közepes vízállás azonos az 1818. nov. 4-i szinttel.²²

Egyéb térképek, amelyeket beosztott adjunktusával készített: a Dráván Eszék-Felsőváros védelmére tervezett 3 hullámtörő sarkantyú terve, hossz- és keresztiszelvények, 5 hossz-szelvény 3 vízállás jelzésével. Topográfiai jellemzőik: sodrásvonalak meghúzva, szigetek, gátak sarkantyúk, Eszék és Kisdárda vázlatos alaprajza, eszéki vár, épülő híd, rév, erdő, fásor, rétfalvi dűlőt, sóhivatal, bellyei gát, faerődtítmény része.²³

A térképekhez mellékelte jegyzőkönyvek²⁴ betekintést adnak arról az óriási méretű vízszabályozási munkáról, amely Mária Terézia uralkodása alatt indult meg, és amelynek,

¹⁵ O. L. uo. — Lásd még: *Calendarium Titulare ad annum Jesu Christi MDCCCLXXXVIII Januarii*.

¹⁶ *Vetus et novum Calendarium ad annum a Nativitate Salvatoris Nostri Jesu Christi MDCCCLXXX* Budae Typis R. Universitatis.

¹⁷ *Schematismus* . . . 1807.

¹⁸ *Schematismus pro anno 1815* . . . 1825, 1826 adatai.

¹⁹ Status Personalis Omnium ad Gremium Camerale . . . Individuorum.

²⁰ O. L. — S 11 No 1650/2,3; S 11 No 1538/3.

²¹ O. L. S 12 XIII div Nr 321/1, 2. — A Klohammer-térképekre vonatkozó útbaigazításokat Bendefy László professzornak és Lakatos János levéltárosnak köszönöm.

²² O. L. S 12 Div XIII No 485.

²³ O. L. S 12 Div XIII No 523/1, 2, 3. — „sondiert und gezeichnet durch Mich. Heringh Căäl Ing. Adj.”, „Vidi Joann Klohammer Dirig. Căäl. Ing.”

²⁴ O. L. Htt. L. Dep. Commere. 64, 1819. év 2 : 141 és 1822. év 3 : 67 és 3 : 68.

mint más alkalommal látni fogjuk, milyen nagy mértékben részesei voltak a szenci Collegium Oeconomicumban végzett vízimérnökök, és amelyről némi fogalmat alkothattunk Klohammer bácsi tevékenységéből. Beszédes az a jegyzőkönyv, amelyet 1822. ápr. 29-én, máj. 20-án és 23-án az Eszéken ülésezett, több érdekelt vármegye küldötteiből álló politikai, katonai és kamarai közös bizottság készített.²⁵ Eszékről küldi Klohammer jelentését a helyi sóhivatal védelmére építendő hullámtörőről.²⁶ Apatinból keltezi Eszék-Alsóváros védelmére a Dráva jobb partján építendő hullámtörő költségvetését.²⁷

Klohammer János sokirányú, hivatalához tartozó mellékágú munkájáról változatos képet ad a Magyar Kamara Regisztraturája.²⁸ Mi már csak a nyugalomba vonulásakor kapott kitüntetését említjük, hiszen 1825-ben szerepel utoljára a Schematismusban mint bácsi igazgató-hidraula-geometra.²⁹ A Regiszter szerint a jubiláló bácsi kamarai igazgató-mérnök, Klohammer János hosszú, hűséges szolgálatáért aranyérmét kap.³⁰ Pap fivére csak négy évvel élte túl nyugalomba vonulását, 1830-ban, 75 évesen halt meg.³¹ Klohammer geometráról már nincsenek további adataink; öccse halálakor 77 éves volt, ha megélte.³²

Csak feltételezzük, hogy nem lehettek leszármazottai, különben miért hagyta volna a pesti Piarista Könyvtárra értékes szakkönyveit? Sajnos, eddig agnoszkált 63 kötet könyvében ugyanaz a sztereotip bejegyzés: „Bibliothecae Pestiensi Scholarum Piarum obtulit Joannes Klohammer Geometra”, a pesti piarista könyvtárnak ajándékozta Klohammer János mérnök. Azt is sajnáljuk, hogy az egyébként értékes bejegyzésnek keltezése sincs. — Természetesnek tűnik az a feltevésünk, hogy leszármazottak híján és rokonszenvből is, meg bizalomból is a piaristákra hagyta értékes könyveit. Mint piarista öregdiák bizonyára rokonszenvezett is valamelyik még élő, szenci Professóriumából ismert (piarista, kamerálisztikai irányú szaktanárképző) tanárral. De érthető rokoni érzések is fűzheték a rendhez, hiszen Ferenc öccse piarista tanár volt és zágrábi professzori kinevezéséig ismételtelen a rend pesti iskolájában tanított, sőt éveken át ő vezette a *Historia Domus Pestiensis*, 1794—1799.³³

²⁵ Mint Baranya megye küldötte jelen volt Bittó Titusz, Baranya és Verőce megyei táblai ülnök, egykori szenci diák. Klohammer mint „von der Seide der Hochlöblichen Ungarischen Hofkammer Deputierter Dirigender Cameral Ingenieur” írta alá a jegyzőkönyvet. Bittó aláírása: „Titus v. Bittó mp. der Löbl. Baranyer Gespanschaft Gericht-Stuhl Beysitzer, und der Drau-Regulation Praeses”.

²⁶ Esseg den 19 May 822. Johann Klohammer Dirig Caal. Ingen. aláírással: Gehorsamster Bericht über zu erbauenden Sporn bey der Königl. Salzämtlichen Gebäude zu Eszek.

²⁷ 1822. máj. 14.

²⁸ O. L. Magyar (Pozsonyi) Kamarai Levéltár. . . . Regisztraturája. Oeconomica/E, 1790—1847. Mutató számsorral.

²⁹ Ugyanekkor vonul nyugalomba Ferenc öccse a zágrábi akadémiáról; 1826-ban még ki van nyomtatva a neve, de már áthúzva és helyébe kézírással „Emer. Osegovich” nevét írták.

³⁰ Klohammer Johanni, jubilato Bacsiensi Cäali dirigenti Geometrae, ob praestita diuturna fidelia servitia aureum numisma . . . collatum. — Kam. Reg.

³¹ HORÁNYI Elek: *Scriptores S. P.*

³² Fallenbüchl demográfiailag még nem ellenőrzött benyomása szerint a kamarai tisztviselők az átlagosnál magasabb életkort éltek meg.

³³ *Historia domus*, Pest 63. l. „Incipit Franciscus Klohammer” — Ne tévesszen meg akár Horányinál, akár a könyvtárak katalógusaiban, akár a piarista rend törzskönyveiben a Johannes Nepom. Klohammer, esetleg Johannes Nep. ab Angelo Custode Franciscus Klohammer. Szerzetesi szokás, hogy a keresztnév mellé még egy vagy két más nevet is felvesznek, és Klohammer századában használták is. A Johannes Klohammer néven katalogizált termékeny panegirikus költő és matematikai szakíró igazában Franciscus Klohammer.

Klohammer János könyvei csak részben azonosak a Collegium Oeconomicum már ismertetett sakkönyveivel.³⁴ Érthető, hiszen a mohón polihisztori iskola tantárgyairól szerzett sokirányú tudásalapon már specializálódott a hidraulika és hidrotechnika felé, ahogy ezt hivatása-szolgálatára megkívánta. A Collegium Oeconomicum műszaki és általános matematikai könyvei közül csak a nagyokat, a klasszikusokat, a nélkülözhetetleneket találjuk hagyatékában. Ezek: Wolf, Chr. *Der Anfangsgründe aller Mathematischen Wissenschaften erster (2., 3., 4., 5., 6.) Theil* (Wien 1763) 8-vo, — Belidor: *Architectura Hydraulica . . . Aus dem Französischen ins Teutsche übersetzt* (Augsburg 1764, 1766), fólió, 2 k. — Belidor: *Ingenieur — Wissenschaft bey auszuführenden Vestungs-Werken und bürgerlichen Gebäuden*, I—II. Theil (Nürnberg 1757—1758), 4-to, — Penther, Joh. Friedr.: *Praxis Geometriae . . . Achte Edition* (Augsburg 1776), fólió. — Penther, Joh. Friedr.: *Zugabe zur Praxi Geometriae* (Augsburg 1739), fólió, — Penther, Joh. Friedr.; *Anleitung zur Bürgerlichen Bau — Kunst Erster Theil*, (Augsburg 1726), fólió (a polgári építészet latin, francia, olasz, német műszavainak magyarázata, Lexicon Architectonicum), *Zweiter Theil* (Augsburg 1764), fólió, (kő- és faépületekről 20 elképzelés, szabad vagy szabott méretekben, olesón, rizalitokkal és szárnyrészekkel, alap- és homlokzatrajzokkal, az utóbbiak ortografikusan és perspektivikusan, keresztmetszetek, tussal és színezve, végül ezek közül egy épület kivitelezése). — *Dritter Theil* (Augsburg 1767), fólió, (az építészet igazi ismerete, értése, könnyed rajzkészség, az oszloprendeknek és részeiknek megfelelő alkalmazása), — *Vierter Theil* (Augsburg 1778), fólió (főúri rezidenciák, kastélyok, melléképületek; kápolna, könyvtár, iroda, tanácsterem, lovarda, labdaház, színház, kaszárnya, díszkapu) — Penther, Joh. Fr.: *Bau-Anschlag* (Augsburg 1765), fólió, (építési költségvetés), — Pozzo, Andrea: *Perspektivae Pictorum atque Architectorum*, I—II., bilingvis latin-német (Roma, Augsburg é. n.), Johann Boxbart rézmetszeteivel, (bemutatja az építkezéshez tartozó dolgok gyors, helyes, leleményes perspektivikus rajzát), — Bion, J. Th.: *Mathematische Lehrschule* (Wien 1773).³⁵

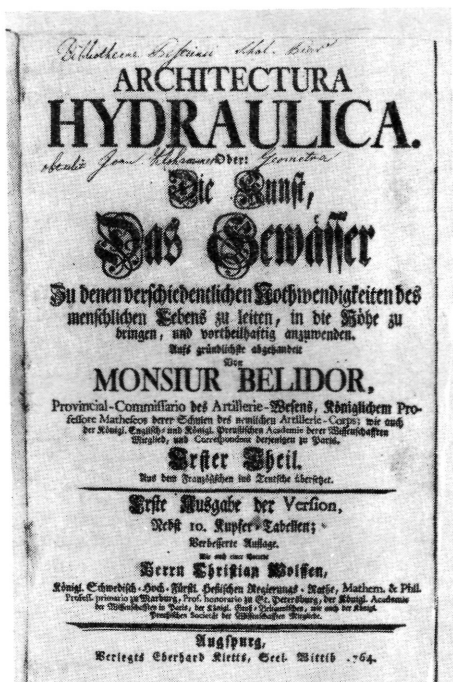
Gazdag magán- és sakkönyvtár Klohammeré, amelyben megvan a hatkötetes Wolf, a Belidor-féle *Architectura Hydraulica*, a sokkötetes, drága, fólió Pentherek. Amint látjuk, innen már kimaradtak a Clausberg-féle különféle aritmetikai, arbitrázs, kambiai, mérték- meg pénzszámolást tárgyaló kötetek, Darjes és Sonnenfels kamerálisztikai művei, La Porte kettős könyvviteli tankönyve, Justi politikai írásai, elmaradtak a szenci könyvjegyzékben bőségesen szereplő bányászati sakkönyvek, Chr. Wolf politikai, Corsini és Gravesande mechanikai-fizikai filozófiát sugalló művei.

Megvan azonban Belidor *Architectura militaris*a (Nürnberg 1757), fólió, hiszen hadi szempontból is felelősségteljes helyen, katonai határőrvidékbe benyúló területen dolgozott.

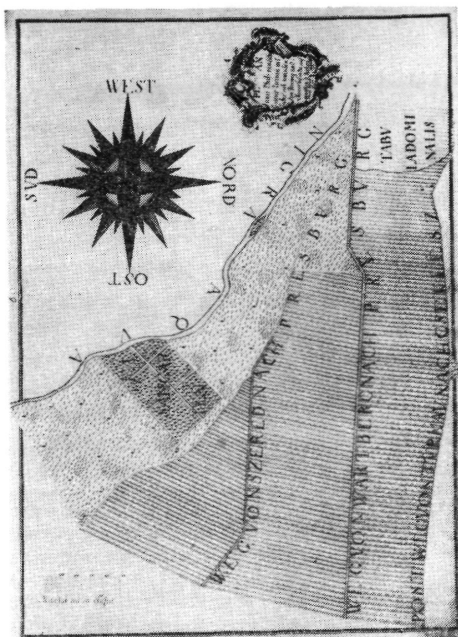
Meglepne, ha nem tudnók okát annak, hogy a maga korában tökéletes Wolf-féle matematikák mellett miért szerepel Klohammer könyvtárában S. Le Clerc *Abhandlung von der theoretischen und praktischen Geometrie*e (Augsburg 1756), 8-vo. Az ok: az ábratáblázatok alján díszítőelemként alkalmazott 44 db gyönyörű rézmetszet. Tudjuk, hogy a Collegium Oeconomicum térképdolgozatain milyen jelentős szerepet kaptak a kartusok és irányrózsák. Még ha valamelyik dolgozat szakmai szempontból gyengébb minőségű volt is, bizonyos, hogy a címrajzot díszítő elemek sokkal igényesebbek voltak. De nemcsak diákos játékosság volt ez a jelenség: a kor jelentős térképészei is, pl. Balla Antal,

³⁴ Vö. HEGYI Ferenc: *A szenci piarista Collegium Oeconomicum könyvtára*. Magyar Könyvszemle 1978/2.

³⁵ Adelung és a *British Museum General Catalogue of Printed Books* (London 1965) Nicolausnak írják Biont. A *Bibliotheca Krausiana* (Viennae in Austria 1751) szerint két Bion van: J. Th. Bion és Nic. Bion — bár műveik egy témakörűek.

1. ábra. Egy Klohammer-könyv a Piarista könyvtárból

2. ábra. Klohammer Jánosnak a szenci Collegium Oeconomicumban készült térképdolgozata

Carpe Mihály térképein éppenséggel rajzolószenvedély látszik.³⁶ Le Clerc pedig korának kitüntetett rajzolója és rézmetszője volt. Nemcsak hogy 400 forint jövedelmet biztosított számára királya, de még a királyi tapéta-manufaktúra tanár-szakértője is volt. Építészeti, perspektívai és geometriai művei mellett élete főműve négyezer rézmetszete.³⁷ Hasonlóképpen hasznossági okok vezetik Bion, Nicolaus, ügyes matematikus, francia királyi mérnök, magyar és cseh szolgálatban tüzértiszt „... *usage des Instruments de Matématique*”, német fordításban a *Neu eröffnete mathematische Werkschule* (Nürnberg 1765), 4-to művének használatában. Ebben egy gyakorló mérnök minden vonatkozásban — használat, készítés, javítás — útbaigazítást talál a gyakorlatában előforduló összes instrumentummal kapcsolatban. Lényegében hasonló tartalmú a tüzértisztek számára B. J. Beliodortól francia nyelven írt, majd Biontól német nyelven bővített kiadásban megjelent *Neue mathematische Lehrschule* (Wien 1773), 4-to.³⁸ Az előbbi Bion-műben ráadásul egy hasznos francia-latin-német szakszótár is segíti az olvasót.

Ha már a szómagyarázatoknál tartunk, említsük meg rögtön Voch, Lucas építész-mérnök, császári akadémiai tag *Lexicon über die Hydraulik und Hydrotechnik, oder Handbuch der Kunstwörter bey dem Brunnen und Wasserbaue* (Augsburg 1774), 8-vo, c. könyvét. Ez a szakszótár már egyenesen rámutat Klohammer vízimérnöki hivatalára, szinte jelzi, mennyire más irányba vette életét, mint, mondjuk, Bodó János szenci kurzustársa, aki némi geometra-térképező gyakorlat és kísérletezés után Pozsonyban, a Helytartótanácsnál kötött ki és futott be egy igen komoly számtiszti pályát.

Voch igen termékeny szakír, főképpen a hidraulika és hidrotechnika területén. Az ő könyveinek az évszámai már majdnem egy nemzedékkel fiatalabbak; Klohammer hidraulikai munkaköre ellátásához szükséges vagy hasznos kézi- és segédkönyvek:

Voch, Lucas: *Abhandlung über den Bau der Wasserwehren von Holz und Steinen zum Besten denen jungen Malern, Steinmetzen, Maurern, Kistlern und anderen Liebhabern entworfen* (Augsburg 1779), 8-vo. Voch, Lucas: *Abhandlung der Brückenbaukunst . . .* (Augsburg 1780), 8-vo, amelyben a különféle fahidak, egyáltalán a hidak építésével kapcsolatos eljárásokra hívja fel a figyelmet. Célja a kamarai tanácsosok tájékoztatása és a fiatal mérnökök, építésszek, kőművesek, kővágók és kőfaragók oktatása-nevelése . . . — Voch, Lucas műve még az *Anwendung der fünf Säulenordnungen* (Augsburg 1774), 16-o. Klohammer János vízügyi igazgatósága idején készült jegyzőkönyvek, általa ellenőrzött és alárendeltjeitől készített térképek feltárják munkája méreteit és arányait: folyók hajózhatóvá tétele, gátak emelése, sarkantyúk építése, parti épületek veszélytelenítése. Itt már messze túl van a Collegium Oeconomicum elméleti és gyakorlati ismeretein, de túl a Hajózási Osztály íróasztalán is, benne van nyakig a gyakorlatban. Könyvei címei is árulkodnak:

Schemerl, Joseph kamarai mérnök, krajnai útfelügyelő (Strassen inspektor) *Abhandlung über die Schiffbarmachung der Ströme* (Wien 1788), 8-vo, Schemerl, Joseph: *Abhandlung . . . an Flüssen und Strömen zu bauen* Wien 1782), 8-vo.

Szintén szlovén, ljubljanei, a magasra ívelő pályafutású hajózási mérnök, kitüntetett tüzériszkolai tanár, vitészségéért bárói címet kapott, aztán tragikus végű (meggyilkolták),

³⁶ A kartusok díszítése azonban sokkal régebbi hagyomány. Tekintsük csak meg NEMES Klára: *Cartographia Hungarica* (Magyar Helikon 1972) gyűjteményében Lázár deák (1528) vagy W. Lazius (1570) Magyarország-térképeit, de akár az egész facsimile-sorozatot!

³⁷ *Abhandlung von der . . . Geometrie. Aus dem Leben Herrn S. le Clercs.*

³⁸ „Von dessen Lebensumständen mir doch nichts bekannt ist” — mondja ADELUNG, J. Chr.: *Fortsetzung und Ergänzung zu Chr. J. Jöchers allgemeinen Gelehrten-lexiconban* (Leipzig 1784).

kitűnő matematikus, „Unterleutnant und Lehrer der Mathematik”,³⁹ Vega, Georg: *Vorlesungen über die Mathematik* (Wien 1784) 1—2. k., 8-vo, valamint a ljubljanai akadémia fizika-professzora, Ambroschell, Antonius: *Dissertatio de centro gravitatis* (Labaci 1779), 16-o. — A felelős kamarai mérnök életének esetlegességeit és nehézségeit jelzik: Zallinger, Franz: *Abhandlung von den Überschwemmungen in Tyrol* (Innsbruck 1779), 8-vo, továbbá Trübswetter, Anton kapitány *Vorschlag bürgerliche Gebäude . . . vor Feuer zu bewahren . . . Anhang dieses bey Bauernhäusern anwendbar zu machen . . . den . . . Feuerbrünsten vorzubeugen* (Wien Kraussische Buchhandlung 1786), 8-vo és Ernst, Heinrich: *Anweisung zum praktischen Mühlenbau* (Leipzig 1805), 16-o.

Még az előző „szakkönyv-nemzedék” kötetei Klohammer könyvtárában: Brahm, Albert: *Anfangs-Gründe der Teich- und Wasser-Baukunst*, 2. kiad. (Aurich 1767) 8-vo. (Hogyan kell gátakat építeni, zsilipeket, sarkantyúkat, csatornákat és más vízi műveket létesíteni és karbantartani). — Az érdekes életpályájú Silberschlag, J. Esaias:⁴⁰ *Ausführliche Abhandlung der Hydrotechnik oder des Wasserbaues* (Leipzig 1772) 1. kötetében a folyami víziépítéssel foglalkozik (a 2. kötet nincs meg Klohammer hagyatékában).

Nem hidrológiai, hanem a legfontosabb alkalmazott matematikai ágak ismereteinek velős foglalata egy művészien tökéletes kézikönyv, „zsebkönyv”-nek mondhatnók, ha nem kvart (21,5 x 17,5 cm) alakú volna Liesganig, Josephus S. J.: *Tabulae memoriales . . .* (Viennae Austriae 1755) c. műve,⁴¹ amely aritmetikával, az egyenesek, síkok és görbék geometriájával, bányaméréssel, polgári és hadi építéssel foglalkozik, rengeteg ábrát és metszetet tartalmaz: tömör és világos fogalmazású és szerkezetű latin könyv.

A túlyomóan hidrológiai mű nem jelenti azt, hogy tulajdonosa érdeklődése nem lépte át szakmája határait. Erre az ítéletre a rendelkezésünkre álló könyvvállomány még nem jogosíthat fel. Hiszen az értékes szakkönyvek már kritikus válogatás után kerülhettek a Piarista Könyvtárba. Ennek a könyvtárnak a rendezése most folyik, a lelet még gyarapodhatik. Különben is, előkerültek olyan művek is, amelyek a fizika vagy a tudományok más ágából valók:

M. De Maillard cs. és kir. hadimérnöknek a szentpétervári cári akadémián 1783-ban pályadíjat nyert műve: *Theorie dex Machines mues par la Force de la Vapeur de l'eau* (A Vienne et a Stasbourg 1784), 8-vo. — A kertépítési romantikát szolgálja Trotzmann, Joh. Gottfried: *Kleines Ideen-Magazin für Gartenliebhaber-e* (Leipzig é. n.), 4-to (képeket, ötleteket ad kerti házak, remeteházacskáik, kunyhók, romok, pavilonok, pincészek, patakok, díszgolyók, emlékművek létesítéséhez). — Raynal, Wilhelm Thomas francia író *Philosophische und politische Geschichte der Besitzungen und Handlung . . . in beyden Indien* (Kempten 1783), 8-vo, 10 kötetes mű.⁴² A 10. kötetben 178 lapos hatalmas „Register” van. A gyarmatosító hatalmak, gyarmataik, ezek néprajza, államformájuk, gazdasági életük politikai-kritikai tárgyalása — német fordításban, a regiszterben az érdekesebb helyeken Klohammer jelöléseivel. — Palma, Franciscus Carolus: *Notitia Rerum Hungaricarum* 1—3 k.,⁴³ Nagyszombatban jelent meg 1775-ben; habsburgista szellemű magyar

³⁹ A Pallas Nagy Lexikona.

⁴⁰ Építészeti tanácsos, pap, kiváló prédikátor, reáliskolai igazgató, pedagógiai és pszichológiai író, az alkalmazott matematika neves művelője. — MEUSEL, J. G.: *Lexikon der vom Jahr 1750 bis 1800 verstorbenen teutschen Schriftsteller*, 1—15 Bd (Leipzig 1802—1813)

⁴¹ Pallas: Grác 1719, Lwów 1799. Változatos életű: hitszónok, matematikatanár, a bécsi csillagászati obszervatórium igazgatója. Nagy, de nem hibátlan életműve az ausztriai és magyarországi fokmérése.

⁴² Pallas: † 1796, plébános, filozófus, lapszerkesztő, felfüggesztve, száműzve. Műve: *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans de deux Indes* (Nantes 1771).

⁴³* Rózshegyen 1735-ben, bécsi udvari káplán, heraldikus — HORÁNYI Elek: *Memoria Hungarorum* (Pozsony 1777).

történelmet ad a királyok sorrendjében.⁴⁴ — A francia forradalom Papon abbétól megírt történelme német fordításban szintén megvan Klohammer könyvei közt: *Vollständige Geschichte der französischen Revolution* (Pest 1820), 8-vo, 8. k.⁴⁵ — Az eddig lelt Klohammer-könyvek sorát egy jelentéktelennel zárjuk le — csak a teljesség kedvéért. Ismeretlen szerzőtől: *Der subalterne Officier oder Unterricht für Officiere* (Prag 1783).

A fennmaradt könyvvállomány nem nagy, de értékes: 33 mű 63 kötetben. Túlnyomó részük német nyelvű, csak 3 latin, 1 francia és 1 bilingvis német-latin van köztük. A drága műszaki, rézmetszetekkel gazdagon illusztrált könyvek kivétel nélkül barna bőrkötésűek. A kisebb értékűek (pl. Schemerl) kéregpapír borításúak; ilyen a történelmiek között a Papon-sorozat. Úgy látszik, Klohammer nagyság szerint is számozta könyveit (az elől-ső bőrtábla jobb felső sarkában 2 cm² nagyságú, fehér ragasztott lapocska kézírásos, nagyalakú számokkal). Míg a fólió Belidor-Hydraulika az „1” etikettet kapta, a kvart Liesganig már „8” számozású, az oktáv Le Clerc meg már az „50”-et kapja. A szép barna bőrkötésűek részben aranyozottak.

Ime egy könyvtár. Klohammer János hidraulica-geometra könyvtára, vagy inkább könyvtártöröredéke, de mint minden magánkönyvtár, ez is tükrözi tulajdonosának egyéniségét: élete körülményei, tanulmányai, hidraulica-munkássága összefonódnak a könyvek beszerzésével és végül — sorsukkal is: reméljük, megbecsült helyen vannak a Piarista Központi Könyvtárban.

HÉGYI FERENC

A kecskeméti könyvtár és múzeum önállósulásának története egy Móra-level tükrében.

Amíg a kecskeméti Szilády-nyomdáról monografikus feldolgozás készült¹ és a kisebb nyomdákról is van használható összeállítás,² addig a város kulturális életében oly nagy szerepet játszó könyvtár és múzeum³ történetéről alig tudunk valamit. Ezért kell hálásan fogadnunk minden kis adatot.

Az alábbiakban a könyvtár és a múzeum önállósulásának kérdéséhez kívánunk néhány vonással hozzájárulni. A könyvtár alapításának gondolata — mint oly sok más — Kada Elek polgármestersége idején, 1897-ben merült fel.⁴ A „Könyvtári Bizottság” Szilády Károlyt bízta meg a könyvtár ügyeinek intézésével. A bizottsági tagok néhány hét alatt rendezték a levéltárban összegyűlt 3—4000 kötetnyi anyagot, s annak az új városháza földszinti galériás termében biztosítottak helyet. A könyvtár azonban még 1910-ben sem vált gyakorlatilag közkönyvtárrá.⁵ Az áldatlan állapotnak maga a tanács igyekezett véget vetni, s 1911-ben a könyvtár és múzeum céljára szolgáló épület felépítését határozta el. Az építkezés fedezésére 690 000 koronáért a Baracs pusztát adta el a város.

⁴⁴ A 3. kötetben Mária Teréziáról szólva, megemlíti Eszterházy Ferenc főkancellárt: „Illi Szenczini Convictum et correctionis domum, Dallossini Orpanorum contubernium debemus”.

⁴⁵ A Petrik-bibliográfia a mű eredeti francia címén kívül semmit sem közöl: *Histoire de la révolution de France* 1—6, (Paris 1815).

¹ JOÓS Ferenc—FENYVESSINÉ GÓHÉR Anna: *Az első kecskeméti könyvnyomda története és kiadványainak bibliográfiája*. Kecskemét, 1959.

² HELTAI Nándor: *A nyomtatott betű útja Kecskeméten*. Kecskemét, 1958. (Kiskunság Kiskönyvtára, 4 szám.)

³ SZABÓ Kálmán: *Kecskemét th. város múzeuma*. H. é. n.

⁴ DR. VÁRY István: *Kada Elek*. Kecskemét egykori író-polgármestere. Kiskunság, 1959. 70—72.

⁵ HELTAI Nándor: *A kecskeméti könyvtár történetéből*. Magy. Könyvszle. 1958. 103—106.

A pusztá néhány évvel ezelőtt „már eredetileg is azon célból vásároltatott meg, mivel a 320 000 korona vételár igen jutányos volt s remény volt arra, hogy néhány év lefolyta után jelentékeny nyereséggel eladható lesz . . . a vételár az új városi kórház s a pusztá eladása folytán elért nyereségből 150 000 korona a városi múzeum és könyvtár helyisége felépítésének költségeire fordíttassék.”⁶ Az 1911. évi május 31-én tartott közgyűlés a javaslatot jóváhagyta és az átadás-fizetés feltételeit meghatározta. A jegyzőkönyv nyomtatékosan hangsúlyozta: „Elhatározta továbbá a th. bizottsági közgyűlés, hogy ezen pusztá vételára mint gyümölcsöző befektetés az új városi közkórház építésére, illetve a pusztán elért nyereségből 150 000 azaz Egyszázötvenezer korona a városi múzeum és könyvtár helyiségének felépítésére fordíttassék.”⁷

A következő év elején (1912) már a könyvtárőri állás szervezésére tett javaslatot a városi tanács a közgyűlésnek. Érdeemes ezt a terjedelmesebb javaslatot teljes egészében közölni, mert a maga hivatalnoki tárgyilagosságával mindennél jobb és világosabb keresztmetszetét adja a könyvtár helyzetének:

„Múzeumi- és könyvtárőri állás szervezése iránt a városi tanács javaslata 9637 sz. a. A városi könyvtár- és múzeumhoz a th. bizottsági közgyűlés a városi tanács javaslatához képest ezenel egy múzeum- és könyvtárőri állás szervezését határozta el, mert maga a múzeum és könyvtár jelenlegi fejlettsége és folytonos fejlődése mellett a múzeum és könyvtár igazgató (főlevéltárnok) a levéltárnoki teendőket is végezni lévén kénytelen, egymaga e gyűjtemények gyarapításával és rendezésével járó teendőket annál kevésbé [sic] képes ellátni, mivel a gyűjtemények jelenleg a városháza különböző emeletein, több helyiségben vannak szétszórva, sőt azok egy része más épületben levő raktárban van elhelyezve. A levéltárnok pedig, mint tb. rendőrkapitány, évek óta a rendőrkapitányi teendők végzésére áthelyezve és onnan a rendőrkapitányi ügyek ellátásában beálló nagyobb akadály nélkül mindaddig el nem vonható, míg a szervezett II. osztályú rendőrkapitányi állás a szervezés belügyminiszteri jóváhagyása alapján betölthető nem lesz. Az esetben pedig, ha a szervezett II. oszt. rendőrkapitányi állás betöltetik, mivel előre látható, hogy időközben a múzeum és könyvtár új épülete elkészül és a gyűjtemények kezelésével lesznek oda helyeztetnek át [sic], a múzeum és könyvtár igazgató, valamint a múzeum és könyvtár őr e külön épületben e gyűjtemények kezelésével lesznek elfoglalva és így a levéltárnoki teendők ellátása kizárólag a levéltárnokra fog hárulni.

Ehhez képest a th. b. közgyűlése a múzeum és könyvtárőri állást a következőképp szervezi:

Elhatározta, hogy a múzeum és a könyvtárőri állás szervezése folytán előálló kiadások fedezésére azon 150.000 kor. tőkének kamatai fordíttassanak, mely tőkét már a 180/kgy. 1911. sz. a hozott és a m. kir. belügyminiszter úr által 114584/III-D 1911. sz. alatt jóváhagyott határozatával a múzeum és könyvtár épület építésére Baracs pusztá vételárából átengedett, a jövő évtől kezdve ezen állás javadalmazása tekintetében a köz költségvetésben fog, egyelőre az említett kamatok felhasználásával, gondoskodni.

A múzeum és könyvtárőr kötelessége a múzeummal kapcsolatos összes teendők végzése és a könyvtári ügyekben a múzeum és könyvtár igazgatónak (főlevéltárnok) való segédkezés, ezen kívül szükség esetén a múzeum és könyvtár igazgató helyettesítése annak összes teendőiben. Ez állásra alkalmazandókkal szemben megkívánt képesítés a bölcsészeti főiskolai tanfolyam elvégzése és a szakvizsga letétele, vagy a jogi főiskolai tanfolyamok elvégzése és a jog- vagy államjogtudományi államvizsga letétele, oly módon, hogy az említett vizsgálatok valamelyikének letételére alkalmazandó személynek szükség esetén az alkalmazástól számítva legfeljebb egy évi halasztás engedhető. Elengedhetetlen feltétele azonban az alkalmazásnak hasonló intézménynél szerzett legalább egy évi gyakorlat igazolása.

A múzeum és könyvtárőr közvetlen felettese a múzeum és könyvtár igazgató, fegyelmi tekintetben pedig reánézve az 1886. évi XXIII: tc. rendelkezései alkalmazandók. Ezen állást életfogytiglani hatállyal ép úgy, mint a külön intézménynél szervezett több

⁶ Közgyűlési jegyzőkönyv 142/1911. Kecskeméti Állami Levéltár (Ezentúl: Kgy. jkv.)

⁷ Kgy. jkv. 180/1911.

tisztviselői állást, a városi tanács választás útján tölti be, köteles azonban a választás megejtése előtt a pályázókra nézve a múzeumok és a könyvtárak országos főfelügyelő-ségének véleményét kikérni.

A múzeum- és könyvtárőr illetmények tekintetében a tisztviselők és egyéb alkalmazottak illetményéről szóló 31851/1910. sz. pótszabályrendelethez csatolt függelék B. táblázatában említett osztályon kívül helyezett tisztviselők és más alkalmazottak közé soroztatik és épügy, mint a gazdasági intéző és népiskolai felügyelő igazgató, 2900 kor. törzsfizetéssel, kétszer ismétlődő 200 koronás ötödéves korpótlékkal, továbbá 200 korona lakáspénzzel javadalmaztatik.

E határozat az 1886 évi XII. tc. 7 és a 8§-ai értelmében, figyelemmel az 1901 évi XX tc. rendelkezéseire is 15 napi kifüggesztés útján kihirdetendő és a határidő letelte után a netalán beérkező fellebbezésekkel együtt a m. kir. belügyminiszter úrhoz jóváhagyás végett felterjesztetendő.

Miről a m. kir. belügyminiszter úrhoz a 15 napi kihirdetési határidő lejártá után az összes ügyiratok és a netalán beérkező fellebbezések csatolása mellett felterjesztés intézendő.⁸

A kérdés formai (jogi) része ezzel elintézészt nyert, hiányzott azonban az a gyakorlati tapasztalat, amely a munka megindulásához feltétlenül kellett. Segítséget Móra Ferenc-től kértek.⁹ A múzeumi segédőrt, Szabó Kálmánt, személyesen küldték át Szegedre, aki azonban Mórát nem találta odahaza. Móra ezért hosszú levélben válaszolt:¹⁰

„Igen tisztelt Igazgató Úr!¹¹

Tegnap érkezvén haza a Tömörkény váratlan elutazása miatt megszakított szabadságról, csak most veszem kézhez Szabó¹² barátom szíves sorait, melyekben érkezését jelenti s most veszem a hírt, hogy már itt is járt.

Nagyon sajnálom, hogy itthon nem lehettem, nemcsak kedves földim miatt,¹³ hanem az ügy érdekében is: élő szóval tán rövidebben és többet mondhattam volna, vagy legalább a Tömörkényen át hozzám jutott kérdést jobban megérthettem volna. Megpróbálok azonban így is feleletet adni rá.

A könyv olvasásnak a mi olvasótermünkben — s azt hiszem, másutt is — épen úgy meg vannak a divatjai, akár a nyakkendőnek vagy a kalapnak. Természetesen nem szakembereket és szakkönyveket értek, hanem az átlag-publikum olvasnivalóit. Például van egy Monte-Christo-fordításunk a hetvenes évekből. Huszonöt év óta senki nem nyúlt hozzá a könyvtárban. A múlt évben, hogy az Új Idők divatba hozta, elő kellett keresni s még öt példányt¹⁴ beszerezni belőle, hogy eleget bírjunk tenni a publikumnak. Volt nap, hogy harminc ember egyszerre olvasott a könyvtárban Monte-Christot. Összesen háromszázhusz kézben fordult meg a regény.

⁸ Kgy. jkv. 88/1912.

⁹ Jól érzékelteti ez az adat, hogy Móra Ferencet már irodalmi befutása előtt is jól ismerték az Alföldön. Könyvtári működéséről ez ideig kevés szó esett a szakirodalomban. BÓDAY Pál: *A könyvtáros Móra Ferenc*. Szeged, 1954. (Szegedi Egyetemi Könyvtár Kiadványai 17.) — KŐHEGYI Mihály: *Két könyvtártörténeti vonatkozású Móra-levél*. = Magy. Könyvszle. 1963. 258—259. — TROGMAJER Ottóné: *Szeged könyvtárai a dualizmus alatt (1867—1911)*. Szakdolgozat, kézirat.

¹⁰ Móra e tárgyban írott leveléből három ízben közölt azonos részleteket Heltai Nándor. Közléséből azonban a levél elejéről kettő, végéről egy, közepéről pedig a könyvtártörténeti szempontból igen fontos, statisztikát tartalmazó bekezdés hiányzik. A levélrészletek az alábbi helyeken jelentek meg: HEBENSTREIT [HELTAI] Nándor: *Móra Ferenc levele a kecskeméti könyvtárhoz*. = A Könyvtáros 1957. 527., ezenkívül cikkünk 2. és 5. jegyzetében idézett munkáiban.

¹¹ A levélborítékon a címzés is megtalálható:

Nagy.

dr. Szilády Károly úrnak

könyvtár és múzeumigazgató

Kecskemét

Városi Múzeum

¹² Dr. Szabó Kálmán muzeológus.

¹³ Mindketten kiskunfélegyháziak.

¹⁴ Kurzívált szövegrészek az eredetiben aláhúzva.

Az öreg Dumas kapósságára való tekintettel, mikor a *Három testőr*¹⁴ magyar fordítása megjelent tavaly, mindjárt két példányt vettünk belőle egyszerre. Rajtam kívül egyiket se nyitotta ki máig senki. Persze, ennek nem csinált reklámot az Új Idők.

Néha azonban a reklám sem használ semmit. Például a mi publikumunk az új magyar irodalmat se versben, se prózában nem veszi be, akárhogy pufog a nagy dob. Ady, mikor leghíresebb volt, ment egy-két hónapig, — utolsó kötetei már fölvágtatlanul kerültek az észre nem vevés nagy mészögdrébe. Még Molnár Ferencet is csak elvéve keresi valaki. Ellenben Jókaink három kiadásban forog közkézen s nyilván szerzünk be még egyet. Nincs nap nyolc óra óta, mióta őrzöm a könyvtárat, hogy Jókai kézben ne lenne. Utána jön Mikszáth, utána, akármilyen hihetetlen, Eötvös József s csak aztán Hercegh Ferenc és Gárdonyi, meg Rákosi Viktor egy-két kötete. Nálunk természetesen Tömörkény is az olvasottabb írók közé tartozik.

Komoly munkákban a Műveltség Könyvtára vezet, de csak két kötete: az Ember és a Technika vívmányai, ezekből jó, ha több példány van, — a többi kötetek iránt nem érdeklődik senki. Ellenben szociológiai munkák elég keresettek.

Természetesen sok fordul meg azon, kik az olvasók. Tájékoztatásul itt közlöm az 1911-es statisztikánkat. Volt 13.218 olvasónk 15.790 könyvvel. Ezeknek több, mint 50%-a, 7.561 olvasó: deák, VI. középiskolai osztálytól fölfelé. Utánuk legtöbb a nőolvasónk: 654, (tanítónők leginkább, intelligens nők általában) és a magántisztviselők (érdekes, hogy a szociológiai munkákat leginkább ezek olvassák.) Iparos alig van (legfőjebb télen melegszik idebent egy-egy facér segéd), földműves a könyvtár főnállása óta se volt tíz.

Azt hiszem, Kecskeméten is nagyjában így fog kialakulni az olvasóközönség. Sok függ attól is, hogy tudja az embereket becsalogatni a könyvtár, a lehető legkevesebb copffal s a lehető legtöbb udvariassággal, nem megnehezítvén, hanem minél kényelmesebbé tevén az olvasást. Nálunk, sajnos, nem a legliberálisabb a rendszer, kissé korlátozva van az olvasó a nézegetésben, a válogatásban s nekem nincs módom ezen változtatni. Gondolom s úgy is tudom, ez: *magyar szisztéma*¹⁴ szerte az országhban.

Egyet minden esetre ajánlok Igazgató úr szíves figyelmébe: mentől több heraldikai és genealógiai munkát méltóztatásuk beszerezni s minél hozzáférhetőbbé tenni: ebben a demokrata világban nincs azoknál kapósabb könyv.

Nagyon örülnék, ha apró-cseprő, de tapasztalati megjegyzéseimmel bármi keveset is használhatnék az uraknak, a kik közül Szabót szívesen köszöntöm, Igazgató úrnak vagyok alázatos szolgálja és tisztelő híve

Szeged, 1912 július 27.

Móra Ferenc
könyvtáros¹⁵

NB. Szakdíjnokunk is szabadságon van, — azért gyótröm az urakat ezzel a cudar írásommal.¹⁶

A két intézmény további sorsát más alkalommal kísérjük nyomon.

KÓHEGYI MIHÁLY

Adalék a hódmezővásárhelyi birtokos parasztság olvasási gyakorlatához (1914—1915). A Hódmezővásárhelyi Gazdasági Egyesület, mely a város és kiterjedt tanyavilága kisbirtokos parasztjait tömörítette, könyvtárának katalógusát az 1900-as évek elején nyomtatásban is megjelentette.¹ Címlapján e jegyzéknek ez áll: *A Hódmező—Vásárhelyi Gazdasági Egyesület könyvjegyzéke. Igazoló könyv . . . egyleti tag részére.* A kiadás éve nincs föltüntetve rajta, de a címlapról kiderül, hogy a helyi „Részvény-Nyomda” állította elő. Maga a

¹⁵ Kecskeméti Áll. Levéltár. Híres emberek levelei 60. szám.

¹⁶ Ez a sor a levél hosszanti üres sávjára van beszorítva.

¹ Vö.: HAJDÚ Géza: *Vásárhelyi egyletek és könyvtárak. 1827—1944.* Szeged, 1977. 163—164. (A Somogyi-könyvtár kiadványai 20.)

katalógus rendkívül egyszerű szerkezetű. A 2235 tételt (címet) tartalmazó jegyzék első része a „Szépirodalmi rész”; ez három kiemelt szerző (Jókai Mór, Jósika Miklós és Beniczky Bajza Lenke) 459 kötete után kb. másfél ezer kötet címét adja betűrendben — s igen hevenyészett címléírásban. Ezt a tulajdonképpeni fő részt a „Gazdasági rész” követi, majd az „Ajándékok”; az előbbi kb. 300, az utóbbi mindössze 18 kötettel. Mind a címek leírása, mind a szerkezet kialakítása félreérthetetlenül mutatja: a katalógus névtelenségben maradt összeállítója nem volt szakképzett könyvtáros.

E 62 lapos füzet utolsó tíz lapja azonban tulajdonképpen nem is „könyvjegyzék”, hanem előnyomtatott kölcsönzési „könyvecske”, a mai kölcsönzési jegy hozzávetőleges megfelelője. Főkönyvi lapszám; Sorszám; A kivitt könyvek [tétel] számai; Összes darab; A kivitel ideje; Behozatal ideje; Észrevételek — ezek a rovatai. A kölcsönzőnek, aki igénybe akarta venni az Egyesület könyvtárát, e rovatokba kellett bejegyeztetnie a kölcsön venni szándékozott könyvek adatait: a történész számára tehát egy ilyen könyvjegyzék nemcsak katalógus, de egyben forrásértékű olvasmányjegyzék is. A „használt” példányok ugyanis pontos fölvilágosítással szolgálnak a könyvjegyzék tulajdonosának kölcsönzéseiről, olvasásairól.

E sajátos és a paraszti olvasás története szempontjából különösen becses „olvasmányjegyzékből” egy példány e sorok írójának birtokában van; 1978 nyarán a szegedi antikvárium árulta — négy forintért. E példányt, mint a tintával kitöltött címlapról leolvasható, 1914. december 16-án állították ki Égető Péter „egyleti tag részére”. Égetőről, sajnos, semmi közelebbit nem tudunk, csak az a valószínű, hogy — miként az egylet tagságának majdnem egésze — ő is parasztember volt, s ha — esetleg — nem is a parasztság alsó rétegéhez tartozott, a fizikai munkától nem szakadt el. „Igazoló könyve” 53. lapja szerint 1914. dec. 16. és 1915. május 24. között 11 alkalommal összesen huszonnyolc könyvet vett kölcsön, — némelyiket többször is. Jegyzékében e kölcsönzésekről a következő bejegyzések találhatók:

Főkönyvi lapszám	Sorszám	A kivitt könyvek számai	Összesen darab	A kivitel ideje	Behozatal ideje
82.	19	61, 303, 294–295.	4	XII/16	XII/30
85.	5	294–295, 890, 833.	4	XII/30	I/13
87.	5	833, 425, 2571, 2598.	4	I/13	I/27
89.	1	833, 888, 889, 376a.	5	I/27	II/10
91.	15	889, 32, 33, 375.	4	II/10	II/19
92.	20	32–33, 381, 2427, 2408–2409.	6	II/19	III/3
95.	2	2427, 834–835, 355, 356, 178–179.	7	III/3	III/17
96.	24	834–835, 442–443, 449.	5	III/17	III/31
98.	19	834–835, 449.	3	III/31	IV/18
100.	6	894–895, 347, 345.	4	IV/18	V/9
102.	15	379–380, 452, 454.	4	V/9	V/24

E táblázat első két rovata nem különösebben érdekes számunkra, a többi azonban annál inkább. A harmadik rovatban (*A kivitt könyvek számai*) felsorolt számok ugyanis a katalógus tételeire utalnak s egy-egy konkrét könyvet jelölnek. Ezt tudva, e számok ismeretében rekonstruálható Égető Péter könyvkölcsönzéseinek menetrendje, mely — most már könyvcímekre lefordítva a számokat — így alakult:

1914. dec. 16.: Jókai Mór: Egész az északi pólusig; Jósika Miklós: Csehek Magyarországon (2 köt.); Jósika Miklós: Zrínyi, a költő I—II.

1914. dec. 30.: Jósika Miklós: Zrínyi, a költő I—II.; Flammarion: Stella; Br. Eötvös József: Karthausi.

1915. jan. 13.: Br. Eötvös József: Karthausi; Beniczkyné Bajza Lenke: Ősi erény; valamint a 2571, ill. 2598. tételszámú, a katalógusban még nem szereplő könyvek.

1915. jan. 27.: Br. Eötvös József: Karthausi; Flammarion: A világ vége; és a 376a tételszámú könyv, amely valószínűleg Beniczkyné Bajza Lenke valamelyik utóbb „beszerzett” könyve lehetett (a 376. számú mű Beniczkyné műve).

1915. febr. 10.: Flammarion: A világ vége; Jókai Mór: Névtelen vár (2 köt.).

1915. febr. 19.: Jókai Mór: Névtelen vár; Beniczkyné Bajza Lenke: Megkéssett fecske; és a 2427, 2408, 2409. tételszámú, a katalógusba még föl nem vett könyvek.

1915. márc. 3.: A 2427. tételszámú, a katalógusból hiányzó könyv; Br. Eötvös József: Falu jegyzője; Beniczkyné Bajza Lenke: Előítélet és felvilágosultság (3 kötetből az első kettő); Jókai Mór: Törökvilág Magyarországon.

1915. márc. 17.: Br. Eötvös József: Falu jegyzője; Beniczkyné Bajza Lenke: Szem és szájj; Beniczkyné Bajza Lenke: Hanna.

1915. márc. 31.: Br. Eötvös József: Falu jegyzője; Beniczkyné Bajza Lenke: Hanna.

1915. ápr. 18.: Filon: Ibolya; Feszti Árpád: Az én parasztjaim; Beniczkyné Bajza Lenke: Delila; Beniczkyné Bajza Lenke: Zsebkendő és legyező.

1915. máj. 9.: Beniczkyné Bajza Lenke: Szóke mint a búza; Beniczkyné Bajza Lenke: Zárt ajtók; Beniczkyné Bajza Lenke: Méta.

E lista tanúsága szerint Égető Péter néhány könyvet többször is kikölcsönözött. Jósika Zrínyi, a költő. Flammarion *A világ vége* című művét és a 2427. tételszámú könyvet kétszer-kétszer, Eötvös *Karthausiját* pedig háromszor is hazavitte. Önkéntelenül fölvetődik ezért a kérdés: ennyire tetszettek volna neki e művek, vagy valami más oka volt az ismételt kölcsönözéseknek? A válasz, úgy hisszük, az utóbbi. Minden valószínűség szerint ugyanis arról lehetett szó, hogy Égető az olvasási idő (két hét) alatt nem birkózott meg e könyvekkel s így, ha olvasásukat be akarta fejezni, a kölcsönzési szabálynak megfelelően ismételt ki kellett vennie azokat.²

Égető Péter azonban, könyvjegyzékéből félreérthetetlenül kiderül, nemcsak ezeket a könyveket szerette volna elolvasni. A könyvjegyzék jónéhány tétele ugyanis fekete tintával (egy-két helyen: ceruzával) meg van jelölve. Jókai Mór művei közül a 16. (*Népvilág*), a 24. (*Új földesúr*), a 28. (*Mire megvénülünk*), az 53–54. (*Jövő század regénye*), a 83–84. (*Fráter György*), a 86. (*Cigánybáró. Minden poklokon keresztül*), a 89. (*Sárga rózsza. A káró. A három királyok csillaga*), a 103. (*Öreg ember nem vénember*), a 116. (*Egy az Isten*), a 140. (*Maglay-család*), a 245. (*Új földesúr*), a 246. (*Népvilág*), a 253. (*Törökvilág Magyarországon*), a 273. (*Új földesúr*) tétel jelölt. De meg van jelölve a 315. tétel is (Jósika Miklós: *Abafi*), valamint a 349. (Beniczkyné: *Tavaszi és szerelem*), a 371. (Beniczkyné: *Nyoma veszté*), a 414–415. (Beniczkyné: *Aranykigyó*), a 487. (Arany János: *Toldi*), a 488. (Arany János: *Toldi szerelme*), és a 972–973. (Gárdonyi Géza: *Egri csillagok*) is. Kétségtelen: Égető ezeket a könyveket is ki akarta kölcsönözni, el akarta olvasni. Csak nem jutott hozzájuk, mert vagy elvesztek, vagy — s ez valószínűbb — más olvasta őket. Sőt valószínű, hogy elsősorban ezek a művek foglalkoztatták.

A kikölcsönözött, ill. kölcsönzésre kiszemelt könyvek eme jegyzékeiből néhány óvatos következtetés is levonható — érvényét, persze, nem szabad kiterjesztenünk a hódmezővásárhelyi parasztság egészére. Mindenekelőtt az tűnik szembe, hogy az olvasmányok, ill. potenciális olvasmányok között Beniczkyné és Jókai művei utcahosszal vezetnek. Égető Beniczkynétől 11 művet kölcsönözött s további négyet kiszemelt magának. Jókaitól hárommat olvasott, de igen sokat megjelölt. Úgy tűnik, minden egyéb mű csak mellékesként került a kikölcsönzöttek közé. Figyelemre méltó az is, hogy Égető alig-alig tudott Jókait kölcsönözni — minden bizonnyal ugyanis azok éppen más olvasóknál voltak. E jelenség arra enged következtetni, hogy a könyvtár tagsága körében Jókai írásai igen keresettek és kedveltek lehettek. (Valószínű, hogy még Beniczkynénél is keresettebbek, hisz ez utóbbi műveihez Égető hozzá tudott jutni, azaz: akkor éppen nem voltak kézben.)

² A szabályzat megjelent a könyvjegyzék hátsó borítóján; újraközölve: Hajdú i.m. 239.

Érdekes jelenség az is, hogy Beniczkyné és Jókai mellett Égető főleg az akkor (s részben ma is) nagynak tartott szerzők műveit kölcsönözte, ill. akarta kölcsönözni. Lehet, hogy Eötvös, Jósika, Gárdonyi, Arany műveit még valamilyen iskolai emlék alapján akarta kézbe venni. Lehet, hogy nem. Az azonban bizonyos, hogy akár közvetlenül az iskolában megismert értékrendszer hatott választására, akár nem, választásában az intézményes oktatás hatása ütözik ki. (E hatás folyamatát, persze, jó volna ismernünk.) Végül nem érdektelen az sem, hogy Égető bizonyos műveknek több példányát is megjelölte, azaz mindenáron meg akarta kapni azokat. Válogatásának motívumait, sajnos, nem ismerjük, de a tények önmagukban is arra mutatnak, hogy — miért, miért nem — Égető tudatosan válogatott, s nem csak azt olvasta, ami a keze ügyébe került.

•

A Hódmezővásárhelyi Gazdasági Egyesület ismertetett „könyvjegyzékéből”, minden bizonnyal, még jónéhány példány lappanghat. A helytörténeti kutatás főadata volna, hogy minél többet összeszedjen belőlük — minél többet ismerünk ugyanis ezekből, annál pontosabban és részletesebben lehet rekonstruálni a vásárhelyi (kisbirtokos) parasztság olvasási kultúráját és gyakorlatát. Egyetlen adatsor nem ad, nem adhat megbízható összefüggéseket a kezünkbe; 10—15 véletlenszerűen előkerülő, tehát „reprezentatív mintavételnek” tekinthető katalógus azonban már annál inkább. A főadat tehát, úgy hisszük, világos: össze kell szedni e könyvjegyzék ma még fölmutatható valamennyi példányát. A művelődéstörténeti elemzéshez, mint minden történeti elemzéshez, források kellene; e könyvjegyzékek pedig források, még hozzá nem is akármilyen források.

LENGYEL ANDRÁS

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

1596. évi bártfai „Neue Zeitung” és más korabeli magyar vonatkozású tudósítások.

Az információk mai özőnében nem könnyű elképzelni azokat az időket, amikor a világ eseményeiről szóló tudósítások bizony igen ritkák és hézagosak voltak. A mai technika segítségével ugyanis mind képben, mind hangban nemritkán egyidejűleg, de legfeljebb csak minimális időeltolódással — szinte percekben belül — a tv-n és a rádión keresztül tájékoztatást nyerünk minden lényeges eseményről, történt is az a világ bármelyik pontján. Fegyveres összecsapások, természeti katasztrófák mellett beszámolót kapunk kevésbé tragikus, inkább csak érdekes dolgokról is, mint amilyen az időjárás szeszélye, vagy a természet furcsasága (pl. nagyszámú többesszülés).

Ugyanezek a témák természetesen a múlt idők emberét is nagymértékben foglalkoztatták. A kisebb-nagyobb közösségek (család, falu) zömmel erősen izoláltan éltek életüket. Így a hírtovábbítás akkori primitív körülményei között hírigényüket még leginkább az utazók szóbeszédére támaszkodva elégíthették ki, természetesen csak igen szűkösen. Úton békeidőben főleg a kereskedők, háborúban pedig a katonák voltak. Az említett szóbeli közlés mellé idővel felzárkózott a levélbeli tudósítás. Üzletemberek és harcosok küldtek haza magukról, és ezzel kapcsolatban a körülöttük zajló eseményekről beszámolókat. Mind a kereskedelem, mind a hadviselésben rendkívül sok múlott mindig is a minél gyorsabb és teljesebb hírszerzésen, ezért idővel mindkét területen kiépültek ezek rendszeres hálózatai. Eltekintve az államok nem ritkán rendkívül fejlett hírszerző tevékenységétől (gondoljunk csak a velencei Signoria kitűnően szervezett diplomáciai és kémhálózatára) a helyközi kereskedelem és az ezt egyre nagyobb mértékben finanszírozó korai tőkésék (pl. az augsburgi Fuggerek) rendszeres tájékoztatást küldő levelezőkkel tartottak kapcsolatot. Az így beérkező információk azonban általában csak szűk kör részére voltak hozzáférhetőek. Az érdeklődők hírérsége továbbra is zömmel kielégítetlenül maradt. A könyvnyomtatás feltalálása és ezzel az olcsó szöveg-többbszörözés ezen a téren is döntő fordulatot hozott, mert már korán felismerték a régóta fennálló értesüléssel szembeni keresletet és azt immár a nyomtatással könnyen kielégíthető kínálat között adódó anyagi haszon lehetőségét. Még Gutenberg századában számos levél formájában íródott tudósítás hagyta el a sajtót, szólt az akár a Magyarország déli határait ostromló török elleni harcokról, akár a legújabban felfedezett, „indiai” szigetekről, azaz Amerikáról. Ezek az újságlevelek, latinul „relatio”-k nemritkán a címükben is hordták elnevezésüket. A nemzetközi latinítás mellett — különösen a 16. századtól — mind jelentősebb szerephez jutottak az élő (mindenekelőtt az olasz és francia) nyelvek is. Közép-Európában legelterjedtebb volt azonban a német, amely ilyen esetekben a „Neue Zeitung” megjelölést adta, ami a magyar „újság”, „levélújság” kifejezésnek felel meg.¹

¹ *A magyar sajtó története. I. köt. Szerk. KÓKAY György. Bp. 1979, 19—21.*

Magyarországon, a szinte szüntelen csatározások színterén, a viszonylag gyengén fejlett nyomdászat — az irodalom körébe tartozó, tudósító, históriás énekek mellett — természetesen a haditudósítások megjelenítésével is foglalkozott a 16. század utolsó két évtizedében, de csak igen szerény keretek között. A magyar nyelv izolált volta a szélesebb körben történő terjesztésnek erős akadálya volt, így nem csoda, hogy e nyelven írt és nyomtatott újság csupán egyetlen egy ismeretes (RMNy 785). Két latin, háborús beszámoló (RMNy 491 és 780) mellett fennmaradt egy német is (RMNy 599), amely hazánkban hagyta el a sajtót.

Külön kell szólni arról a *Zeitung von Zennig, dass Ibrahim Beg auff das Haupt geschlagen* című tudósításról, amelynek utánnomata az „Erstlich gedruckt in Ungern anno 1595” megjelölést viseli (RMNy 768). Miután a kiadványról megállapítható volt, hogy az Bécsben Franz Kolb műhelyében készült, jogos a feltételezés, hogy első alkalommal, ahogy ezt az előbb idézett megjelölés is közli, Magyarországon nyomtatták.²

A szakirodalomban hosszú ideig bizonytalanság mutatkozott az ilyen „Erstlich gedruckt” megjelölés értelmezésében. Volt olyan álláspont, amely szerint ezzel az első kiadást kívánták megjelölni azzal a közlési szándékkal, hogy a híradás eredeti, nem átvétel. Tehát azt abban a városban, ill. műhelyben nyomtatták, amelyet az „erstlich gedruckt” szavak vezetnek be. A másik álláspont szerint az említett fordulat arra utal, hogy a közlés átvétel abból az első kiadásból, amelyet az utánnomaton „erstlich gedruckt”-tal jelöltek. A kérdés korábbi eltérő megítélését ma már egyértelműen a második álláspont elfogadása váltotta fel. Erre ugyanis számos bizonyíték utal.

Szolgáljon ehhez például éppen a kevés hazai „Neue Zeitung”-ok egyike. Joannes Manlius 1587-ben Monyorókeréken jelentette meg Zrínyi György titkárának, Erhard Pöckhl-nek beszámolóját a szigetvári Sasvár pasának az év augusztus 9-i portyázásáról és a sárkányszigeti összecsapásról. E kiadványból példányok is maradtak fenn (RMNy 599). Apponyi Sándor gyűjteményében őrzik ma az OSZK-ban ennek utánnomátát, amely pontosan feltünteti mind az eredeti, mind a másodközlés impresszumát: „Erstlich gedruckt zu Eberaw in Ungern, jetzt aber nachgedruckt zu Grätz, durch Hansen Schmidt. Anno MDLXXXVII.”³

A közel múltban a fentebb említett zenggi újsághoz hasonló jellegű nyomtatványra hívta fel figyelmemet Helmut Lang a bécsi Nationalbibliothekből, akinek ezúton is köszönetemet fejezem ki segítségéért. A *Gewisse Neue Zeitung* kezdetű levélújság az „Erstlich gedruckt zu Bardfeldt in Ungern 1596” megjelölést viseli címlapján. A fentiek alapján tehát bizonyosra vehető, hogy szó szerint kell venni azt, amit a kiadvány magáról hirdet: első alkalommal ezt Bártfán nyomtatták ki. Miután 1596-ban e felvidéki városban működött David Gutgesell sajtója, amelynek betűi különben nem egyeznek az említett „Neue Zeitung” típusaival,⁴ semmi ok sincs arra, hogy a fentiekben kételkedni kelljen. Ezek szerint az RMNy első kötetét újabb leírással kell kiegészíteni abban a reményben, hogy egyszer majd talán példány is fog az eredeti kiadványból előkerülni:

RMNy S 769A

»GEWISSE neue Zeitung, wie jetzo newlich die Inwohner zu alt Ofen umb Hülff und Erledigung vom Türeken beym Herr Balfy angehalten, nud nochmals selber in der Nacht ein blinden Lermen gemacht, und herauss zu den Christen auff Gran zu aussgefallen,

² *Magyar Könyvszemle* 1963. 120—121.

³ APPONYI, Alexander: *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. Bd. III.* München 1925, Nr. 1877. — További utánnomata, amely nem tünteti fel az eredeti kiadás adatait, Nürnbergben készült Leonhard Heussler műhelyében: RMK III. 761.

⁴ Vö. RMNy 424, 448, 590, 654, 771.

viel Gütter mit sich begracht und von den Unserigen in Schutz und Schirm angenommen worden. In diesem 1596. Jahr den 22. Januarii. Dessgleichen wie die Unserigen von Gran den 26. Januarii auff den Streiff aussgezogen und 3. Meil under Ofen kommen, 966. Schaff sampt etlichen Türcken ubernommen, und dieselben glücklich darvon gebracht haben etc. Gedruckt zu Bardfeldt 1596 [Gutgesell].⁴
»A⁴ = [4] fol.«

Haditudósítás. — Az első híradás címe *Aus Gran vom 22. Januarii anno 1596*, a másodiké *Gleich jetzt und kommt Zeitung aus Gran vom 26. Januarii anno 1596*. — A legterjedelmesebb a *Gebet wider den Türken* című imádság, amely a kis kiadványt zárja.

Tartalmilag a két híradás több részében újnak tűnik a viszonylag számos, korabeli, magyar vonatkozású tudósításokkal összevetve. Az első beszámoló egyes mondatai és fordulatai visszacsengenek abban a *Neue Zeyttungban*, amely a Pálffy Miklós által szerkesztett 1596. elejei óbudai rajtaütésről számol be ugyancsak nyomtatásban, de a bártfainál jóval részletesebben.⁵ Erre támaszkodhatott az ugyanannál az augsburgi Georg Kress-nél készült „*Fünfferley Zeitungen*” első tagja.⁶

Összevetve most már a három tudósítást Pálffynak a portyáról Esztergom 1596. január 22-i keltezésű és Bécsbe írt hivatalos beszámolójával,⁷ a konkrét számadatokban ezek között a következő azonosság, ill. eltérés tapasztalható. Pálffy 2066 óbudai kimentéséről tett jelentést 175 kocsiával, amelyeket 12, 10, 8 vagy 6 ökör vont. A bártfai híradás 2—3000 emberről, 130 kocsiáról és két hajóról tud. Az augsburgi *Neue Zeyttung* 2160 főről és pontosan a Pálffy által említett számú és vonatású szekérről, továbbá két hajóról számol be. Az augsburgi *Fünfferley Zeittungenben* már a nyilván nem csak Óbudáról, de más helységekből is kiszabadítottak 5380 léleknyi seregéről, 375 kocsiáról és 20 hajóról tudósít, amelyek 1596. február 12-ig mind szerencsésen meg is érkeztek Esztergomba. Az óbudaiak kiszabadításának esete még évekkel később is foglalkoztatta az összefoglaló tudósítóirodalmat. Így Samuel Dilbaum „*Eiconographia*” c. több kiadást is megért beszámolója,⁸ amelyhez Wilhelm Peter Zimmermann még rézmetszetes illusztrációkat is készített, többek között erről az óbudai epizódról is.⁹ Dilbaum beszámolója az augsburgi *Neue Zeyttung* adatait vette át, azokat mindössze három szekérral toldotta meg.

A bártfai levélújság másik híre 1596. január 26-án kelt ugyancsak Esztergomból. Ez is pontosan megfelel Pálffy hivatalos beszámolójának keltezésével.¹⁰ Pálffy 180 huszár és 300 gyalog — közötté 36 vallon zsoldos — akciójáról írt, akik két törököt és 1400 birkát zsákmányoltak. A bártfai híradás 200 huszárról és 400 gyalogosról tudósított, valamint a két török mellett 966 juhról. Úgy tűnik, hogy az augsburgi beszámolók közvetlenül támaszkodtak Pálffy első jelentésére, a bártfai — bár sokszor azonos szavakkal — inkább csak közvetve értesülhetett az ő írásáról, esetleg a hadvezér környezetének közvetítésével, de mindkét esetben pontosan az esztergomi hivatalos jelentés napjával keltezte.

⁵ BALLAGI Aladár: *Buda és Pest a világirodalomban. I. köt.* Bp. 1925, 979. sz. — HUBAY Ilona: *Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban.* Bp. 1948, 389. sz. — GÖLLNER, Carl: *Turcica. Die europäischen Türken-drucke des XVI. Jahrhunderts. Bd. II.* București — Baden-Baden 1968, Nr. 2268.

⁶ KERTBENY Károly: *Magyarországra vonatkozó régi magyar nyomtatványok. 1454—1600.* Bp. 1880, 202. sz. — Ballagi 968. — Göllner 2278. — A nyomdász neve ezen Gressként áll. Az ő gondozásában számos magyar vonatkozású híradás jelent meg: Gutenberg Jahrbuch 1962, 353—359.

⁷ JEDLICKA Pál: *Adatok br. Pálffy Miklós életrajza és korához.* Eger 1897, 592—594.

⁸ Augsburg 1604 és 1605. — Apponyi 677.

⁹ *Folia Archaeologica IX.* (1957) 192. — RÓZSA György: *Budapest régi látképei (1493—1800).* Bp. 1963, 161.

¹⁰ Jedlicska 594.

A bártfaihoz hasonló, levélújság formájában történő, alkalmi hírterjesztés volt az uralkodó a 16. és 17. században. Feladatkerét csak a későbbiekben és fokozatosan vették át az immár rendszeresen és mind gyakrabban (hetente többször, majd naponta) megjelenő, egyre inkább a maihoz hasonló hírlapok. Az említett két évszázad fordulójának nagy eseménye az 1591 és 1606 között a keresztény seregek és a törökök között dúlt tizenötéves, ún. hosszú háború volt.¹¹ Magyarország volt zömmel a színtere ezeknek a küzdelmeknek, amelyek hazánknak olyan rendkívüli veszteségeket okoztak emberben és anyagiakban egyaránt, amelyhez fogható előtte a tatárjárástól és utána a második világháborúig nem érte országunkat. Az erről szóló nyomtatott, alkalmi tudósításoknak se szeri, se száma. Egyedül a hazai szakirodalom¹² ezek közül már több százat ismertetett, nem beszélve a külföldi bibliográfiákról.¹³ A számtalan híradás és azok utánnymatai azonban az eseményeket követően — különösen azért, mert azokat időnként összefoglaló formában is megjelentették — hamarosan érdektelenné váltak, így példányainak túlnyomó részét — akárcsak a mai hírlapokat — nem őrizték meg. Ennek tudható be, hogy ezek ma már többségükben ritkaságszámba mennek.

A fentiek után nem érdektelen azt is megvizsgálni, hogy a bártfai levélújság utánnymata hogyan maradt fenn. A példányt a moszkvai Lenin Könyvtár őrzi egy nem kevesebb, mint 65 további tagot számláló gyűjtőkötetben, amelyek mindegyike magyar, ill. török vonatkozású.¹⁴ A nagyjából időrendben összekötött nyomtatványok az 1595 és 1622 közötti korszakot ölelik fel. A 66 kiadványból mindössze 20, tehát 30 százalékra volt eddig ismeretes a hazai szakirodalomban. Érdekes, hogy az arány erősen eltér a két évszázadból: a 16. századból származó 45-ből mindössze hét, tehát alig tizenöt százalék, a további 17. századi 21-ből 14, vagyis a kétharmada ismeretes. Ennek az a magyarázata, hogy míg a 16. századból származók túlnyomó részben igazi levélújságok, amelyek mindenekelőtt a harci eseményekről tudósítottak, addig az említett gyűjtőkötetben fennmaradt 17. századi kiadványok többsége politikával foglalkozik (békekötés, diplomáciai levelezés stb.). Ez utóbbi csoportba tartozó nyomtatványokat a múltban időtállóbbnak tekintették, és ezért jobban megőrizték, mint az előző kategóriába tartozókat.

A fenti arányszámok jól megvilágítják, hogy milyen nagyon a kezdeten tart a hazai szakirodalom a tartalomilag magyar vonatkozású, régi nyomtatványok bibliográfiai feltárása területén. Félelmetes, hogy még a nyomtatványok ezreinek, sőt tízezeinek feltárására lesz idővel szükség, de ugyanakkor rendkívül vonzó is ez, mert hiszen bizonyosan számtalan új, forrásértékű adat is kerül majd elő ennek során. Az azonban leszögezhető, hogy ezek rendszeres összesítésére, ill. publikálására még nem jött el az idő. Feltehetően generációk rendszeres és tervszerű munkájára lesz szükség ahhoz, hogy a külföldi nyomdatermékeket magyar szemmel szakterületenként végignézzék, a reánk vonatkozókat pedig egységes, de ma még pontosan ki nem alakított szempontok alapján kivonatolják és regisztrálják.

Visszatérve a moszkvai gyűjtőkötetre, az abban megőrzött nyomtatványok könyvészeti ismertségének aránya már nem olyan kedvezőtlen, ha a külföldi szakirodalmat is figyelem-

¹¹ Vö. I. jegyzet.

¹² HAMMER, Joseph von: *Geschichte des osmanischen Reiches*. Bd. X. Pest 1835. — Továbbá Kertbeny, Apponyi, Ballagi és Hubay fentiekben már említett munkái.

¹³ Az e témával foglalkozó első, általános összefoglalás: WELLER, Emil: *Die ersten deutschen Zeitungen*. Tübingen 1872. — BORSA Gedeon: *Georg Hieber, ein Wiener Formschneider am Ende des XVI. Jahrhunderts (1594—1598)*. In: Festschrift Josef Stummvoll. Wien 1970, 661—666. — A legutóbbi, speciális bibliográfia Göllner említett műve. Ezek sajnos mind csak a 16. századi kiadványok feltárására vállalkoztak.

¹⁴ Jelzete ЦКБ МК VII. 4328—4370, 4412, 4380—4384, a leltári számozása 60989—61000, 63000—63052. Az egész kötetről mikrofilmet kapott az OSZK.

be vesszük. Göllner „Turcica”-bibliográfiájában ugyanis 15 művet éppen a Lenin-könyvtári példány alapján írt le (3, 5—13, 15—19. sz.). Három további esetben is ismerte a kiadványt, de más gyűjteményből ismertette.¹⁵ Ugyanakkor azonban érthetetlen, hogy ugyanennek a kötetnek a 19. tag utáni további 27 nyomtatványát a 16. századból Moszkvából egyáltalában nem (4, 20—45. sz.), más könyvtárból is csak öt esetben közölte.¹⁶ A gyűjtőkötet korábbi őrzőhelyének nyomtatott katalógusa viszont mind a 66 tag pontos adatait felsorolja.¹⁷ A kötet tehát mai összetételében került Moszkvába, ezért sem világos olyan sok és fontos turcica mellélése Göllner részéről.

A gyűjtőkötet minden tagjának jobb felső sarkában áll a nyomtatott katalógus által is feltüntetett sorszám.¹⁸ Az esetek többségében azonban a bal felső sarokban is látható egy, ugyancsak kézzel írt, de régebbi sorszám, amely minden alkalommal eltér a másiktól. A régi sorszámozás segítségével megállapítható, hogy a 66 kiadvány közül 50 korábban egy, a mainál is nagyobb gyűjtőkötet része volt, amelyhez legalább 84 kiadvány tartozott.¹⁹ Ebben a nyomtatott tudósítások — a maihoz hasonlóan — az évszámok rendjében követhették egymást. Jelentős hiány (67—79. sz.) tapasztalható azonban az 1602. és 1606. évek között. Ekkor a kiadványok jellege megváltozik a mai gyűjtőkötetben: amíg 1602-vel bezárólag (1—49. sz.) — kettő kivételével (41—42. sz.), amelyek nem is a régi kolligátumból származnak — mindegyik hungaroturcica haditudósítás, addig 1606-tól a jelentések diplomáciai jellegű eseményekről adnak hírt (50—65. sz.). Ez utóbbiak is két koresoporra oszthatók: az 1606—1608. év közöttiek (50—54a. sz.) az 1606. évi bécsi, ill. zsitvatoroki békeszerződésekhöz, az 1619—1622. közöttiek (55—65. sz.) pedig Bethlen Gáborhoz fűződnek. Ezek közül mindössze négy korábbi származik egy másik, beszámolt gyűjteményből,²⁰ feltehetően ugyanabból, mint a 16. századiak többsége. A mai kötet többi 14 tagja (49, 53—65. sz.) máshonnan eredhet, mert azokon nem látható régebbi sorszámozás. A kiadványok műfajai (hadi, ill. diplomáciai) megoszlása tehát pontosan igazodik eredetük szerint.

A mai gyűjtőkötet összeállítására a nyomtatott katalógus tanúsága szerint²¹ legkésőbb a múlt században került sor. Ennek szempontja egyrészt — mint majdnem minden kolligátum esetében — formai (negyedréti alakú), másrészt tartalmi. Ez utóbbi a fontos számunkra, mert ez a magyar, ill. a német nyelvterület számára hazánkban keresztül érintkező török vonatkozás volt. A különböző forrásokból ugyanis kizárólag ezzel kapcsolatos híradásokat szedtek össze túlnyomó részben német, kisebb számban latin nyelven. A korábbi őrzési helyén a felállítás szakrendben történt, ahol is a történelmen belül külön csoportot alkottak a Magyarországgal kapcsolatos kiadványok. Elképzelhető tehát, hogy még e gyűjteményben került sor a mai kolligátum kialakítására, amely helyenként (pl. 1595-ben) még az esztendőn belül is érvényesítette az időrendet.

Az említett, nyomtatott katalógusban²² több mint száz további, régi, magyar vonatkozású nyomtatvány-leírás található, amelyek közül több tucat a hazai bibliográfia számára ismeretlen. Ebből is az a tanulság vonható le, hogy még milyen sok publikált katalógus és bibliográfia átnézésére lesz szükség, hogy teljesebb kép alakuljon ki a régi, tartalmilag magyar vonatkozású nyomtatványokról, nem is beszélve a többszörözött formában közzé nem tett gyűjteményi nyilvántartásokról.

¹⁵ Göllner 2191 (1. sz.), 2046 (2. sz.) és 2114 (14. sz.).

¹⁶ Göllner 2252 (25. sz.), 2237 (26. sz.), 2229 (28. sz.), 2227 (33. sz.) és 2376 (39. sz.).

¹⁷ Reichsgraeflich von Hochberg'sche Majorats-Bibliothek zu Fürstenstein. Bd. IV. [recte VI] Geschichte. Breslau 1892—3, 30—37, 41—42. — Jelzete ott „ung.Q.5.” volt.

¹⁸ 1—65. sz. — Az 54. sz. két önálló bibliográfiai egységet tartalmaz.

¹⁹ Ez a legmagasabb sorszám az 50. tagnál látható.

²⁰ 80. sz. — ma 51, 81. sz. — ma 52, 82. sz. — ma 54, 84. sz. — ma 50. sz.

²¹ Vö. 17. jegyzet.

²² Vö. 17. jegyzet 27—47.

Ha a moszkvai kolligátumban fennmaradt 66 régi magyar és török vonatkozású kiadványt impresszum szerint csoportosítjuk, úgy megállapítható, hogy 29 közli a megjelenési helyét, 27 esetben szerepel „erstlich” megjelöléssel az eredeti kiadás nyomdahelye, míg 11 kiadvány hely nélküli.²³ Feltűnő és egyben jellemző, hogy a hely nélküliek közül nem kevesebb, mint nyolc kiadvány az 1619—1621. évekből való.²⁴ Ebből is jól érzékelhető, hogy a harmincéves háború elején a nyomdászok óvatosabbakká váltak, és a politikai tartalmú kiadványokon óvakodtak feltüntetni nevüket, ill. városukat.

A Lenin Könyvtár gyűjtőkötetében a helynevek közül messze kimagaslik Prága, amely nyolc eredetin és 16 utánnymaton olvasható. Jóval kevesebb esetben, négy eredeti és öt utánnymat viseli Bécs nevét: Harmadik helyen áll Nürnberg négy eredeti kiadvánnyal és egy utánnymattal. Az összes többi 11 város neve²⁵ egyenként már legfeljebb csak egy-két tudósításon szerepel. Ezek szerint a kiadványok jelentős része tehát Prágára utal, ami jól magyarázza az 1619—1621. évi kiadványok közötti feltűnően sok hely nélküli nyomtatványt, hiszen ezekben az években Európának éppen ebben a városában zajlottak legviharosabban a politikai és katonai események. A kolligátumban fennmaradt tudósítások egy része is éppen a cseh rendekkel és azoknak Bethlen Gáborral folytatott tárgyalásairól szól. Jogos volt tehát az itteniek elővigyázata a politikai jellegű kiadványok közreadása kapcsán.

Míndezek alapján feltételezhető, hogy a gyűjtőkötetben fennmaradt és a nyomtatási helyet fel nem tüntető tudósítások közül — akárcsak a megjelöltek esetében — többeket a cseh fővárosban nyomtattak. Számításba vehető ez az eredetileg Bártfán készült levélújság esetében is. Az ebben található két szövegtípus — meglehetősen primitív módon — bekezdésen belül váltja egymást, ami igénytelen, kis műhelyre utal. Hasonló jelenség tapasztalható a kolligátum 32. tagjánál is, amely megjelenési helyül Prágát tünteti fel. A bártfai tudósítás utánnymatában látható szövegtípusok a moszkvai kolligátum számos más tagjában is felismerhetők, ill. az azokban található metszetek alapján további kiadványokkal hozhatók kapcsolatba (6, 7, 8, 11, 13, 26, 27, 35, 46. sz. stb.). Ezek kivétel nélkül utánnymatok, ráadásul egy kivételével (7. sz.) mind prágai nyomdák — túlnyomó részükben a Schumann-műhely — termékei. Ezek alapján arra lehet gondolni, hogy a bártfai újsággal utánnymata egy kisebb prágai sajtó alól került ki. A 66 nyomtatvány viszonylag jó áttekintést ad három időkor magyarországi eseményeivel kapcsolatban. A legrészletesebb és sokszor szinte személyes hangvételű tudósítást az 1595–1602. évek közötti hadieseményekről szóló több tucat levélújság nyújt (1–49. sz.). Többségük könnyen és jól szemlesithető az akkori idők magyar hadi krónikájával.²⁶ Az egyes újságlevelekben olvasható részletek kiértékelésére e cikk keretein belül nincs lehetőség, így e helyen legyen elég csupán utalni arra, hogy azokban nem is egy esetben igen fontosnak tűnő adatokra lehet bukkanni. Így csak példálódzva említhető most a visszafoglalt Esztergom (15. sz.) és Győr (40. sz.) városában látott feliratok, épületek stb. ismertetése, Buda és Pest egy eddig ismeretlen 1599. évi látképének leírása — sajnos a hozzá tartozó metszet nem maradt fenn — amely Albrecht Dürernek e városokról készült, de ugyancsak teljesen ismeretlen korábbi rajzára hivatkozik.²⁷ A további részletek feltárásának meg-

²³ Ez utóbbiak közül egy — 59. sz. — a „Cosmopoli” koholt helynevet viseli. — Egy alkalommal — 52. sz. — mind az eredeti, mind az utánnymat adatait feltüntették.

²⁴ E három esztendőből ezzel szemben mindössze két további kiadvány közli a megjelenési helyét: 57. és 63. sz.

²⁵ Augsburg, Bartfeld, Breslau, Dresden, Frankfurt a.d.O., Leipzig, Magdeburg, München, Olmütz, Óls és a koholt „Walstadt”.

²⁶ HORVÁTH Jenő, Rónai: *Magyar hadi krónika. II. köt.* Bp. 1897, 116—148.

²⁷ E helyen is megköszönöm Rózsa György ezzel kapcsolatos tájékoztatását.

könnyítésére és az összkép elnyerése érdekében helyesnek tünt az alábbiakban a moszkvai gyűjtőkötetben levő valamennyi nyomtatvány legalább sommás ismertetése a legfontosabb bibliográfiai hivatkozásokkal.

1. Bericht vnd || Kurtze Erzehlung deß He- || roischen gemüts, auch herrlichen vnd löblichen || Thaten welche der Hochgeborne Fürst vnd Herr, Herr Sigismundus || Batori, Fürst in Sibenburgen, Herr baider Wallachen, vnd Moldaw, etc. || wider den Türcken, mannlich bewisen hat. || . . . Durch Samuel Dilbaum, Burger in Augsburg, auß man- || cherley Missiuen fleissig zusammen getragen. || 15 96. (München, Adam Berg). A⁴ = [4] fol. (Csak az „A”-ív van meg, hiányzik B⁴—F⁴ G³ levél.)

Kertbeny 1182 — Apponyi 588 — Ballagi 961 — Hubay 378 — Göllner 2191.

2. Vom Türkischen Reich. || Bericht, was es für ein zu- || stand vnd gelegenheit in der Turkey jtziger zeit || habe, Aus einer vorrede Ioannis Lewenklaw von Amelbeurn, die er vber || seine Lateinische Türcken Chronik gestellet, . . . || Sampt einem Prognostico Antony Torquati Von Ferrar, || so er hiruo Anno 1480 dem damals regierenden || König in Vngern Herrn Matthias || vbergeben. || Mit einer Vorred des Ehrwürdigen vnd Hochgelernten || Herrn D. Iohannis Olearij, Superintendenten in der || Kirchen zu Hall In || Sachsen. || Zu Magdeburgk bey Iohann Francken, || Anno 1595. A⁴B⁴C⁴ = [12] fol.

Göllner 2046.

3. Türkische Beschneidung. || Warhaffte kurtze Be- || schreibung, wie Amurath, der jetzt regierende Türkische || Keiser, seinen Sohn Mohameten, so er von Cricassa, einer Natolia- || nerin, seinem Keßweib erzeuget, vnd nu mehr bey funfftzehn Iaren alt, || im vergangenem Monat Iunio, dieses lauffenden Iares, mit || grossem Pomp vnd herrlichkeit, zu Constantinopel || beschneiden lassen. || . . . || Sampt einer sonderlichen meldung etlicher Wunder- || werck zu Constantinopel. || M. D. LXXXV.

A⁴ = [4] fol.

Ø 1852. évi kiadása: Göllner 1750.

4. Warhaffte || Kurtze Beschreibung des || gantzen Proceß, was gestalt mit Graff Ferdi- || nanden zu Hardegk, gewesten General Obristen zu Raab, || Vnd mit Nicolaum Perlin de Forli, gewesten Obristen || Wacht: vnd Bawmeister daselbst, im Rechten || procedirt, dieselben darnirt, || Vnd || Hernacher auff beschene der Römisch: Kays: || May: etc. vnsers Aller genedigsten Herrn, genedigste Re- || solution vnd Begnadung, den 15. Tag des Monats || Iunij, dieses 1595. Jahres, allhie in Wien || vom Leben zum Tode gerich- || tet worden. || . . . || Erstlich Gedruckt zu Wien in Osterreich, || Georg Hieber Formschneider. || 1595.

A⁴ = [4] fol.

Ø — Az eredeti bécsi kiadás: Borsá 5.

5. Warhaffte Neue Zeitung, || Wie die Siebenbürger, || Moldawer, Walachen, vnd Kosacken funff- || tzig tausent Tartern, so dem Türkischen Ferrat Bas- || sa haben zuziehen wollen, erschlagen, vnd auff's Haupt erleget. || . . . || Item, Was sich von dem 14. Iulio an, biß daher vor || Gran, vnd in Nider Vngern ferner zugetragen. || Gedruckt zu Leipzig, Im Jahre, || M. D. XCV.

A⁴ = [4] fol.

Göllner 2177.

6. Warhaffte Zeitung. || Von Eroberung Gockern || vnd was sich von Anfang des ersten biß auff den Vier || vnd zwanzigsten Julij des 95. dabey fürgelauffen || vnd zugetragen. || Auch was sich zuor bey Gran vnd Gockern zugetragen. || Erstlich Gedruckt in der Alten Stadt Prag, in deß || Hans Schuman Druckerey. || 1595.

A⁴ = [4] fol.

Göllner 2172. — Az eredeti prágai kiadás: Ballagi 955.

7. Neue Zeitung, || Vnd gründtlicher Be- || richt, was massen abermaln durch schi- || ckung deß Allmächtigen Gottes, deß Durchleuch- || tigen vnd Hochgebornen Fürsten vnd Weyda in Sieben- || bürgen Kriegßvolek, darüber der hochberümbte vnd streit- || bare Heldt Herr Barbil Georg Obrister, dem Erbfeindt || Christliches Namens vier Festung oder Granitzheuser ab- || gedungen darzu den Themeschwari Bassa auff das || Haupt geschlagen, vnd demselben grosse || Peut erlangt vnd bekommen. || Erstlich Gedruckt zu Wienn in Osterreich, || bey Frantz Kolben. Anno 1595.

A³ = [3] fol.

Göllner 2164.

8. Gott allein die Ehre. || Warhaffte Zeitungen || von Eroberung der Stadt Babotsch, vnd er- || haltenen Victoria vber die Ianitscharn || vom letzten Iulij. || Item || Vom Scharmützel, Welcher zwischen Gran || vnd Ofen geschehen, auch erlangten Beuth der

Cameel, || Gezelt, Geschütz, vnd vielen andern sachen, so die || vnsern darinnen vber-
 komen vom 4. Augusti, || dieses 95. Jahrs. || Erstlich Gedruckt in der Alten Stadt Prag,
 Bey || Hans Schuman. || 1595.

A⁴ = [4] fol.

Göllner 2112.

9. Von eroberung der Vestung Fagiat, || Vñd vom Scharmützel, || welchen das Sie-
 benbürgisch Kriegßheer mit || den Türcken, bey ermelten Vestung Fagiat den 13. Augusti
 || dieses 95. Jahres gehabt, Auch wie durch Gottes hülfte der Beeg || von Lippa vnd
 Gienco sampt andern fürnemen Türcken || von den Vnsern gefangen vnd weg || gefüret
 worden. || Item, Was im verlaufenen Monat in Crabaten gesche-||hen: Vnd was für
 beuth von Vieh die vnserigen in Oberhungern || bey Hatwan bekommen haben. || . . . ||
 Erstlich Gedruckt zu Prag, bey Hans Schuman.

A⁴ = [4] fol.

Göllner 2105.

10. Beschreibung, || Vnd gründtlicher Be-||richt, von der Eroberung der Haupt
 Ve-||stung Grann in Hungern, . . . nach auß-||gestandner langer Belägerung, durch
 hülf deß Allmächtigen || Gottes den ersten vnd anderen September diß 95. Iar, ||
 endlich in der Christen gewalt gebracht, vnd mit || streitbarer Handt erobert || worden.
 || . . . || Gedruckt zu Wienn in Osterreich, bey || Frantz Kolben, in der Lilien Burschen.

A³ = [3] fol.

Göllner 2092.

11. Von Eroberung Gran. || Vnnd was sich dabey von || anfang des ersten Julij biß
 auff den 2. Septembris || zugetragen, auch was für beuth vnd anders die || vnsern darinnen
 vberkommen || haben. || . . . || Erstlich Gedruckt in der Alten Statt Prag, in || des Hans
 Schumans druckerey. || 1595.

A⁴ = [4] fol.

Göllner 2106. — Az eredeti prágai kiadás: Apponyi 1921.

12. Soli Deo gloria || Gutte Zeitung aus Vn-||gern, Wie die vnserigen durch Gottes
 hülf, die || Vestung Gran erobert vnd eingenommen . . . || Item, || Was man in der
 Vestung gefunden vnd || bekommen, Neben andern Zeitungen || aus Grätz. || . . . ||
 Erstlich gedruckt zu Wien, bey Georg Hieber. || 1595.

[A⁴] (levágva) = [4] fol.

Borsa 6 — Göllner 2111.

13. Beschreibung, || Vnd gründtlicher Bericht || von der Eroberung der Haupt Ves-
 tung Grann in || Hungern, . . . von an-||fang des ersten Julij biß auff den 2. Septem-||
 bris zugetragen, auch was für beuth vnd || anders die vnsern darinnen vber-||kommen
 haben. || Warhafftige Zeitung, Wie der Sinan Bassa mit || Heereskraft an die Mulda-
 wische Grentze, vber den Fluß die Tonaw || gesetzt, die Muldawische Landtschaft erst-
 lich anzugreifen, Deme ist || der Weidaw aus Siebenbürgen, . . . den Sieg er-||halten,
 vnd etlich Tausent Türcken erleget, Vnd deß fal-||schen Propheten Mahomets Fahne
 bekommen || haben, etc. || . . . || Erstlich Gedruckt in der Alten Stadt Prag, in || des
 Hans Schumans druckerey. || 1595.

A⁴ = [4] fol.

Göllner 2091.

14. Manßfeldische Historia, oder Particular || Erzehlung alles was || Fürst Carol
 vom Manßfeldt in Vngern || außgericht, von Anfang seines Anzugs, biß zu seinem ||
 Todt vnnd Begrebnuß, was sich weiter von Tag zu Tag mit || Scharmützeln, Schlachtern,
 Eynnehmungen etlicher Stätt vnd || Blochhäuser verlaufen, biß ihre Fürstliche Durch-
 leuchtigkeit, || Ertzhertzog Matthias endlich den 1. Septembris 95. die || Vestung Gran
 einbekommen, . . . biß auff den 13. Septemb. || Stylo nouo. || Welche Belagerung, Schlach-
 ten vnd Eroberung der Ve-||stung Gran, alles in 3. Kupferstücken nach dem Leben
 ab-||gerissen, vnd durch die Buchstaben hierinn || außfürlich erkläret. || Gedruckt
 erstlich zu Nürnberg, durch Leonhart Heußler. || Anno M. D. XCV.

A⁴B⁴C² = 20 pag.

Apponyi 1910 — Göllner 2114.

15. Warhafftige, || Eigentliche vnd Gründt-||liche beschreibung, von eröberung der
 herrlichen || vnd starcken Vestung Gran, . . . || Deßgleichen Von der Schlacht, welche
 das || Siebenbürgische Kriegßvolek, mit dem Sinan Bascha || gehalten, Geschenen den
 23. Augusti dieses || 1595. Jahres. || Item, Von eröberung des Festen am Wasser || gele-
 genen Berg Schlosses vnd Städtleins Vitzegrad oder || Plindenburg, welches die vnserigen
 durch Gottes hülfte den 22. Septem-||ber jetzt lauffenden Jahres, eingenommen . . . ||
 In Summa, Was sich vom 4. Augusti bis auff || den 22. Septembris im Feldläger allent-

halben || verlaufen, gründtlich be-||schrieben. || Erstlich gedruckt zu Wien, bei Georg Hieber. || [Anno 1595.] (levágva)

[])(* = [4] fol. (ivjel levágva)

Borsa 8 Göllner 2096.

16. Gute Neue Zeitung aus Sieben-||bürgen, Ober vnd Nieder Vngern, || Wie die Siebenbürger, || Moldawer vnd Walachen, den Sinan Bassa mit seiner grossen Türkischen macht, durch des || Allmechtigen hülfte geschlagen. . . || Item, Wie auch Gran, vnd nach dem Visegrad oder || Plindenburgk vnd andere Türkische feste Heuser, durch || die vnsrigen eingenommen wurden, etc. || Erstlich Gedruckt zu Dreßden, || Anno, 1595. A⁴ = [4] fol.

Göllner 2158.

17. Neue Zeittung || Vvnd Warhaffter Be-||richt, was massen das Christliche Kriegß-||Volk, in der Crabatischen Refier, die starcke vnd || wolerbawte Vestung Petrinia gestürmbt, vnd durch || deß Allmächtigen Gottes Hülf hernacher in jhr gewalt sampt dem Schloß Crastobitz gebracht, der || Rustan Begg erschossen . . . || Geschehen den 23. Septembr. Anno 1595. || Gedruckt zu Wienn in Osterreich, bey || Frantz Kolben, in der Lilien Burschen.

A³ = [3] fol.

Göllner 2165.

18. Copey eines Graffen Brieffs aus || Gran vnd Offen vom || 6. Nouemb: 95. Darin vermeldet wirdt, || was sich bißher mit der Stadt Offen, vnd ander vmb-||liegenden orten, auch Schlachten vnd Erobe-||rungen, biß heut dato zugetragen. . . || Sampt || Eim Schreiben aus Transalpina, des jtzi-||gen Fürsten aus Siebenbürgen Cantzlers, Herr || Stephanus Iozia genandt, darinnen die letzte grosse Victoria || des gemelten Fürsten von Siebenbürgen, so er wider den || Sinan Bassa, vor der Vestung Torgouista || erhalten, vnd gar in die Flucht ge-||schlagen, erzelt wirdt. || Erstlich Gedruckt zu Wien, Anno 1595.

A⁴ = [4] fol.

Göllner 2098.

19. Richtige Antwort, || Auff des Mahometh || Bassa, vnd des Beeglerbegen aus Griechen-||landt Werbung, an Graffen Ferdinanden von Hardeck, || vor seiner Gefengnuß, wegen eines Frieden oder Stillstands, mit dem Türkischen Sul-||dan auffzurichten. || Sampt angehengter ernstlicher Vermahnung, || des Hochgelehrten vnd weitberühmpten Herren, Hein-||rici Stephani an die Röm. Kay. May. Rudol-||phum 2. . . || Gedruckt zu Prage, durch Iohan To-||lotzqui, Im Jahr, 1595.

A⁴B⁴C³ = [11] fol.

Apponyi 1915 — Hubay 366 — Göllner 2075.

20. Aussag Fünff gefange-||ner Türcen so von des Türcen jtzigem zu-||standt einen jeder insonderheit gefragt, auch was sie da-||rauff geantwortet wie folget, mit andern Beut || zu Gran einbracht, den 8. dieses Win-||termonats. || Sampt der Siebenbürgischen Confirmation || vnd Particularitet der Victorien wider den Sinan Bassa || vom 22. Wintermonat. || Auch wie sich vnsrer Kriegsvolk . . . vor Wei-||nachten, 96 ins Winterlager begeben haben. || Gedruckt zu Wien bey Greger Hübener || Anno 1596.

A⁴ = [4] fol.

Ø

21. Eygentliche Erzehlung, || Wie Sigismundi Bathori, Fürst in Sie-||[[ben]bürgē, Moldaw vnd Walachey, dem Türkischen Sultan ist abgefal-||[[1]en, . . . [W]ie Machomet des Dritten dieses Namens, jtziger Türkischer Sul-||tan, seine neuntzehn Brüder Tyrannischer weiss hat stranguliren. . . || Auch, || Eigentliche Beschreibung Fürst Carll von Mansfeld herkoemen, Leben || vnd ritterliche Thaten, so er nicht allein im Niederland vnd Franckreich verricht, sondern auch || in Vngern, vnd wie er nach behaltener Victori vor Gran, Kranck worden, sein Geist auff-||geben vnd zur Erd bestattet worden ist. || . . . || Itzo Nachgedruckt an der Oder, H. || im Jahr 1596.

A⁴B³ = [7] fol.

Ø

22. Gewisse Neue zeittung, || Wie jetzo newlich die || Inwohner zu alt Ofen vmb hülf vnd erle-||digung vom Türcen, bey dem Herr Balfy angehal-||ten, . . . Vnd von den vnsrigen in schutz vnd || schirm. Angenommen worden, In diesem || 1596. Jahr, den 22. Ianuarij. || Deßgleichen wie die vnsrigen von Gran, || den 26. Ianuarij, auff den Streiff außgezogen, || Vnd 3. Meil vnder Ofen kommen, . . . || Erstlich Gedruckt zu Bardfeldt, in || Vngern. || 1596.

A⁴ = [4] fol.

Ø

23. Neue Zeitung. || Von dem Bascha aus || Temetschwar, Wie er mit Fünff vnd || Siebenzig wolbeladener Wägen seines Haab vnd || Guts nach Griechischen Weissenburg im abzug gewesen: . . . auff's Häupt erlegt . . . Darnach sein Kopff mit grosser Auß-|| beut gen Lippa gebracht ist || worden. || von dem 4. Februarij, dieses || 1596. Jahr. || Erstlich gedruckt zu Prag, bey Vldrich Walda, || In diesem 96. Jahr. Den 23. || Februarij. A⁴ = [4] fol.

Ø Másik kiadás: Hubay 388 — Göllner 2267a.

24. Nawe Zeitung, || Was diesen Monat || Aprilis in Siebenbürgen, Polen, Ober || vnd Nieder Vngern sich zugetragen vnd ver-||lauffen, Auch von der grossen Kriegsrü-|| stung des Türkischen Keysers. || Item, Prophecey vnd Aussage, eines | alten acht vnd achtzig Jährigen Bawern, welchen || etliche Vngerische Herrn auff den jetzt gehaltenen Landtag || gen Preßburgk haben fordern lassen . . . || Im Jahr, || M. D. XCVI. A⁴ = [4] fol.

Ø

25. Vom Glückseligen Sieg || vnd zerstrewung vieler Tausent Tartarn vnd || Turcken bey der Stadt Lippa, welche als sie dieselben || verwichenes Monats Aprilis, diß Sechs vnd Neuntzigsten Iares, || belegert. . . || Item, || Welcher gestalt die wolverwarte Stadt Teme-||schwar, vnd von den vnsern angezündet. . . so wol was sich newlichen || bey Setschin vnd Filleck verlauffen hat. || Auch von einem Newgebornen Kindt, welches || an dem Venediger Meer gefunden worden, vnd was für || wunder sich damit zugetragen. || . . . || Erstlich Gedruckt in der Alten Stadt Prag, durch || Hans Schumans Erben. || 1596.

A⁴ = [4] fol.

Ballagi 993 — Hubay 393 — Göllner 2252. — Az eredeti prágai kiadás: Apponyi 1933 — Hubay 2393a.

26. Von Eroberung dreyer Vestungen, || In Ober Hungern der || Stadt Wacen, In der Wallachey der Stadt Klaudi, || vnd in Dalmatia der Vestung Casta Nauico, . . . || Item Wie die Türcken an dreyer örtern erstlich bey Gran, || zum andern zwischen Stulweissenburg vnd Rab vnd zum || dritten bey Ofen von den vnsern beraubt vnd ge-|| schlagen sind worden. || Item, Welcher gestalt die Türcken Clissa widerumb ein-||nemen wollen . . . || Erstlich Gedruckt in der Alten Stadt Prag, durch Hans || Schumans Erben. 1596.

A⁴ = [4] fol.

Göllner 2237.

27. Von Einnemung der || Stadt Wacyen: Vnd vom Hauptsturm || welcher zu Teme-schwar geschehen, . . . || Item: Wie die Christen gen Erla vnd, || bey der Stadt Wacyen eine grosse Beuth den Türcken ge-||nommen, vnd die Türkische Solgaten zu Adriano-|| poli viel Heuser in Brand gesteckt haben. || . . . || Erstlich gedruckt in der Alten Stad Prag bey || Anna Schumannin. Anno 1596.

[4] fol.

Ø

28. Warhafftige || Beschreibung, mit was || Herrlicher Pracht vnd Solennitet, jetzt || regierender Türkischer Käyser Mehemet Sultan, || den 6. Iulij, dieses lauffenden 1596. Jahres, wi-|| der die arme Christenheit, dieselbe zuuertilgen, || aus Constantinopel in eigner Person || ausgezogen. || Gedruckt zu Prag, Im Jahr || M.D.XCVI.

A⁴ = [4] fol.

Göllner 2229.

29. Victoria. || Warhafftige Beschreibung || wie es sich bey der Eröberung der Vestung Hattwan in öber Vngern, welche den 3. Septemb. || das ist, Dinstag nach S. Egidj dieses 1596. Jahrs, . . . || Sambt angehenckter Christlicher Dancksa-|| gung nach erlangtem Sieg . . . || Erstlich gedruckt in der Alten Stadt Prag, || durch Nicolaum Straus. || 1596.

A⁴ = [4] fol.

Ø

30. Particularitet || Wie die Festung Pe-||trinia, von dem Erbfeinde || der Christenheit dem Türcken, belägert, vnd durch Gottes hülfte vnd beystand von || den vnserigen entsetzt vnd saluiret . . . || Gedruckt zu Bresslaw, durch || Georgium Bawman. || 1596.

A⁴ = [4] fol.

Ø

31. Adi den 23. Octobris, Anno 1596. || Warhafftige erzelung, was || sich vnder dem Christlichen Kriegßvolck vnnd dem || Erbfeind Türcken vor Keredes verloffen, . . . || Erstlich Gedruckt in der Alten Stadt Prag, || Durch Ulrich Walda. || 1596.

A⁴ = [4] fol.

Ø

32. Erschreckliche || Tyranny, vnd vnmensch-||liche grawsame Thaten der Türcken, || gegen vns Christen Kriegsvolek in Eroberung || der Vhestung Erlaw. || . . . || Gedruckt zu Prag, Im Iahr, || M.D.XCVI.

A⁴A⁴[!] = [8] fol.

Ø

33. Belegerung Erlau vnd darauff folgende Schlacht, zwischen den || Christen, Türcken vnd Tartarn, in obren Vngern geschehen, || Sowoln kurtze vorgehende Beschreibung, was || sich nach vberwindung vnd einnam Hattwan, von tag zu tag ver-||loffen . . . || Dergleichen was hernach, mit den Scharmützeln vnd der Schlacht bey Kerestes, . . . alles von dem Mo-||nat Septemb. diß auff den jetzigen Decemb. dieses 1596. beschrieben, || vnd mit schönen Figuren gezieret. || [metszet] || Zu Endt mit zweyen schönen Kupfferstücken, Als die belegerung der Vestung || Erlau, auch den Scharmützeln vnd der Schlacht bey Kerestes ergangen. || (Gedruckt zu Nürnberg, In verlag || Ioachim Lochners.)

A⁴B⁴C⁴D⁴E⁴ = [20] fol.

Kertbeny 1221 — Apponyi 599 (vari.) — Ballagi 956 — Hubay 377 — Göllner 2227.

34. Warhafftige || Neue Zeitung || von Raab. || Wie diese weitberümbte Fehstung, Durch || Gott des Allmechtigen hülf vnd beystandt, von den || Christen widerumb eröbert, . . . || Erstlich Gedruckt zu Leipzig, Bey Abra-||ham Lamberg. || Anno M.D. XCVIII.

A⁴ = [4] fol.

Ø

35. Gründtliche Particularia || Von glücklicher einne-||mung vnd eroberung der gewaltigen Fe-||stung Raab, in Hungern: welche die Türcken || mit list vnder sich gebracht, Vnd in die vierd-||halb Iahr in ihrer macht gehabt. || . . . || Erstlich Gedruckt zu Prag, in der Alten Stadt, || durch Georg Jacob von Datschitz. || Im Iahr: || M.D.XCVIII.

A⁴ = [4] fol.

Ø — Az eredeti prágai kiadás: Apponyi 1941 — Göllner 2365.

36. Die ander fröliche Neue Zeitung. || Wie die mechtige Vhstung || Raab, durch Gottes Gnedige schickung || vnd hülfte, von dem Wolgebornen Freyherrn Adolff || von Schwartzenberg eingenommen . . . || Erstlich Gedruckt zu Dressden durch || Matt-hes Stöckel. Anno 1598.

A⁴ = [4] fol.

Ø

37. Soli Deo Gloria. || Von Sigreicher | Eröberung der Vestung || Rab, vnd Ritterlichem Sig wider die || Türcken daselbst, welchen Gott der Allmechtig sei-||nem Christlichen Volek, dieses Acht vnd Neuntzigst Iahr || inn der Nacht am Sonntag Quasimodo, || verliehen hat. || . . . || Gedruckt zu Olmütz, durch || Georgium Händl.

A⁴ = [4] fol.

Ø

38. Gründtlicher Particular || Von Glücklicher || einnehmung vnd eröberung der ge-||waltigen Vestung Raab, in Hungern: || Welche die Türeken mit list vnter sich ge-||bracht, Vnd in die vierdhalb Iahr in jhrer macht gehabt haben. || [metszet] || Gedruckt zu Bresslaw, durch || Georgium Bawman. Im Iahr. || M.D.XCVIII.

A⁴ = [4] fol.

Ø

39. Türkisches tranck gelt wegen verlusts Raab. || Das ist, || Ein ausführliche Erzeh-||lung, was sich zum theil noch in einnehmen Raab || mit den Türcken begeben, . . . || Gedruckt zu Walstadt, im jahr || 1598

A⁴ = [4] fol.

Göllner 2376 — Utánnyomata: Apponyi 1946 — Göllner 2376 jegyzet.

40. Schatz vnd Vorraths Erzählung, || Von allerley || Goldt, Solber, Muni-||tion, Meel, Saltz, Honig, Türkischem Ge-||tränck, zweygebackten Brod, vnzehlichen Vorrath an || allen Dingen, so nach Einnehmung Raab nach den ersten || vierzehnen Tagen in heimlichen vnter der Erden || verwareten Gewölbern gefunden || worden. || . . . (Gedruckt zu Walstedt, Im Iar 1598)

A⁴ = [4] fol.

Ø

41. Lob vnd Danck Predig, || Wegen Glückseli-||ger vñ Ritterlicher Eroberung || der Hauptvestung Raab, gehalten zu || Wien in Osterreich, in der Thumbkir-||chen bey S. Stephan, den 2. || Tag Aprilis, Anno || 1598. || Durch || Georgium Scherer, Societatis Iesv || Theologum. || . . . || Gedruckt in der Alten Stadt Prag, || durch Nico-laum Strauß. M.D.XCVIII.

A⁴B⁴C⁴D⁴ = [16] fol.

Ø

42. Pannonia || Divo || Rvdolpho || Secvndo: Impe-||ratori Romano, S. A. || Suo|| Regi, Archidvci, & Domino &c. ||& || Jllustrißimis ut & Illustribus || Jmperii Romani || Ordinibus, || A. D. || M.D.IIC. || Ratisbonam || ad || Comitia Imperialia evocatis, || Supplex: || Habitu ex laciniis Maronis contexto producta || ab || Othone Gryphio: Goarino: Catto: || Gymnasij poetici Ratisponensium Rectore. || Noribergae || Excudebat Paulus Kaufmannus.

A⁴B⁴ = [8] fol.

Apponyi 1940.

43. Siebenbürgische Zeitung. || Warhaffter Bericht, welcher || massen der Durchläuch- tige Hochgeborne || Fürst vnd Herr, Herr Sigismundus Fürst in Sieben-||bürgen, Wa- lachey vnd Moldaw, Grafe der Zeckler, etc. Die Käy-||serlichen abgesandten empfangen vnd angehört, sein gantzes Land vbergeben, || jhnen. . . || Sampt einer Verzeichnuß der Ordnung, so der Wol-||geborne Herr, Herr Adolph, Freyherr zu Schwartzenburg, || seinem Kriegsvolck die herrliche geschwinde Einnam, Raab || betreffend, fûrgehalten, vnd sich derselben || gebraucht. || Gedruckt zu Nürnberg, im Iahr. || 1598.

A⁴ = [4] fol.

Ø — Más nürnbergi kiadások: Kertbeny 1282 — Apponyi 1945 — Kertbeny 1283.

44. Schreiben. || Des jtzigigen Türckischen Keyzers Machomet || aus Constantinopel, ahn. || Heinricum IIII. König || in Franckreich vnd Nauarra, etc. darinne ge-||meldet wirt aus was motiuen gedachter Türckischer || Keyser, mit Ihr Key. Mayest einen neuen friede vnd || anstandt auffrichten wollen. || Sampt einer wiederholung, vnd bestetigung, der vorigen || Bündnissen, vnd Frieden, so zwischen jhm, dem König von Franckreich, || Mechtiger Meer herscherin von England vnd Venetianer || vor diesem gemacht worden. || [metszet] || Gedruckt erst in Wien bey Greger Hübner, Anno 1598.

A⁴ = [4] fol.

Borsa 12.

45. Contrafactur || Der gewaltigen Stadt || Puda oder Ofen, auch die Festung Pest, so ||vber der Thonaw gelegen, Erst von dem weiterümpften || Albrecht Düerer, Darinn zu sehen, diese letzte Belagerung, || vnd wider Abzug der Christen, . . . || Beneben der fröhlichen Zeitung vnd wahren || Bericht, von Entsetzung der gewaltigen Siebenbürgi-||schen Hauptfestung Wardin, sampt andere verlauffene Sieben-||bürgische vnd Vngeri- sche Kriegs Sachen, so sich von Tag || zu Tag zugetragen, biß in vnser jtziges Win-||terläger, Anno 1599. || [metszet] || Erstlich gedruckt zu Augspurg, bey Georg Kreß, ||in der Jacober Vorstadt.

A⁴ = [4] fol.

Ø

46. Warhafftige Zeitung, || Von der Schlacht Sigis-||mundi Bathori, mit dem Michael Wayda, auß || der Wallachey vnd Georgen Basta, welche dieses lauffen-||de Sechzehen- hundert vnd Erste Iar, den dritten tag des || Monats Augusti, An der Siebenbürgischen vnd Vngri-||schen Gräntzen beschehen: Allda gedachter Bathori mit || grossem spot vnd verlust seines Volcks auffß || haupt geschlagen worden. || [metszet] || Erstlich ge- druckt in der Alten Stadt Prag, bey || Hans Schumans Erben, 1601.

A⁴ = [4] fol.

Ø

47. Gründtliche vnd || Warhafftige Newe zeitung || von Eroberung der ansehnlichen Vestung || Stul Weissenburgk, wie dieselbe von Ihrer Fürstlich: || Genaden Duca de Mercuri, Feldobristen in Ober Vngern be-||lägert, gestürmt, vnd hernach de 20 Septemb: im 1601 Iahr || eingenommen, . . .

A⁴ = [4] fol.

Ø

48. Beschreibung || Von des Türckischen || Kaisers Macht vnd Sterck mit welcher || er jetzt und aus sonder verhencknus Gottes, vnserer || Sünden halben, zu den Christlichen Gräntzen sich nahet, || . . . || Item, Von erlangter Victoria in Siebenbürgen wieder || Moyses Tschaxel vnd sein anhang, so sich der Key. Mav. || gantz vngehorsamlichen er- zeigen wollen. || . . . || Erstlich Gedruckt in der Alten Stadt Prag, bey den || Schuma- nischen Erben. || 1602.

A⁴ = [4] fol.

Hubay 432.

49. Appendix Relatio: || I: Fra. || Kurtzer Bericht, was || sich in newlicher zeit in Vngern, Siebenbür-||gen, vnd mit Stulweissenburg, auch im Niederland, || Spanniern, Holland, Seeland, Ambsterdam, Dantzig, Mey-||land, Muscaw, Franckreich, Augspurg, Nürnberg, vnd sonst in || Deutzland, hin vnd wieder zugetragen, so in der vorigen Rela- tion || nicht kommen können, . . . Neben zu Ende angehenkten Bericht der Churfürst-||

lichen zu Dreßden gehaltener Heyraht. || Geschrieben vnd Continuiret || Durch || Iacobvm Framen: H. || der Historien liebhaber. || [záródísz] || Gedruckt zu Magdeburg bey Iohan: || Bötchern, Anno 1602.

A⁴B⁴ = [8] fol.

Ø

50. Duellum Glöselianum. || Das ist, || Zwey vterschiedliche, vnd || darzu wiederwertige Bedencken, vber der || Frag, Ob den Ungnrischen Landständen || die Freyheit der Religion zu || zulassen sey. || Eines, || Doctoris Melchioris Glöselii, Weihe Bischoffs || zu Wien, vnd Administrators des Bisthumbs || Newstadt, welches Negative streitet. || Das ander, || Doctoris Polycarpi Leisers, Churfürstlichen || Sächsischen Hoffpredigers, vnd verordneten || zu Kirchen vnd Schulsachen, || Welches Affirmativē schlesuset. || . . . || in den Druck verfertigt, durch || M. Theophilum Philaethen Christopolitanum. || Leipzig, || In Vorlegung Abraham Lambergis. (Anno || M.DC.VIII.)

A⁴B⁴C⁴D⁴E⁴F⁴G⁴H² = [4] + 54 [recte 46] + [1] pag.

Ø

51. Exemplar || reconcilia-||tionis cum Hun-||garis factae 23. Junij, || Anno 1606. || [metszet] || Cum Gratia Superiorum. || Pragae, || Typis Othmarianis.

A⁴B⁴C⁴D⁴ = [16] fol.

Ø — Címlapvátozata: RMK. III. 1048 (1) — Hubay 442 (1)

52. Abdruck || Der Reconciliation vnnnd || Vergleichung mit den Hungerischen || Stenden, geschehen zu Wien in Osterreich, den 23 || Junij. Anno 1606. . . . Erstlich Gedruckt in der Alten Statt || Prag, durch Iohan Othmar Iacobi. (Nachgedruckt zu Nürnberg durch || Christoff Lochner.)

A⁴B⁴C⁴D⁴ = [16] fol.

RMK. III. 1030 — Apponyi 691 — Hubay 439a.

53. Abdruck || Der Friedens Handlung || vnd Vergleichung mit den Hungerischen || Ständen. || Insonderheit auch von des Herrn Botschkay || seiner Person, Tittel etc. vnd gantzen || Befriedung. || [metszet] || Erstlich Gedruckt in der Alten Stadt Prag, || durch Iohan Othmar Iacobi. M.DCVII.

A⁴B⁴C² = [10] fol.

Ø — Más utánnomása: RMK. III. 1031.

54. Conditiones || Pacis Inter Roma-||norum Et Turcieum Impe-||ratorem, . . . Praegae, || Typis Othmarianis. || 1607

A⁶ = [6] fol.

RMK. III. 1048 (2) — Hubay 442 (2).

54a. Friedens Conditiones. || wie dieselben zwischen dem Römischne || vnnnd Türckischen Keyser, Rudolpho dieß Namens || dem andern, vnd Hehomath Sultan dem ersten. . . . || Erstlich gedruckt in der alten Stadt Prag durch || Iohan Ottmari Iacobi. 1607.

A⁴ = [4] fol. [csonka, hiányzik B³]

RMK. III. 1047 — Hubay 444. — Más utánnomata: RMK. III. 1051 — Hubay 443.

55. Schreiben || Fürsten Gabriel || Bethlehem in Sieben-||bürgen, || An die Herren Directorn || deß Königreichs Böhemb. || . . . || Gedruckt im Jahr 1619.

A⁴ = [4] fol.

RMK. III. 1269 — Apponyi 743 — Hubay 478.

56. Antwortschreiben, || An den Fürsten in || Siebenbürgen, von den || löblichen Herren Directorn in || Böhemen abgegangen, || Den 9. Septemb. 1619. Jahrs. || . . . || Gedruckt im Jahr, wie obsteht.

A⁴ = [4] fol.

Hubay 476.

57. Legationis, || In Regiis || Vngaror. Comitibus || Proximis, Nomine Evange-||licorum Regni Boemiae || Ordinum, || A Doct. Iessenio, Obitae, || Renvnciatio. || . . . || Pragae, || Excudebat Paulus Sessius, Academiae Typographus. || Anno M.DC.XIX.

A⁴B⁴C⁴D² = [14] fol.

Apponyi 1993.

58. Qvere-||la Hvnga-||riae. || Anno || M.DCXX.

A⁴B⁴C⁴ = [12] fol.

RMK. III. 1314 — Apponyi 2001 — Hubay 494.

59. Fedus || Ungaro-||Bohemicum, An-||no Salutis M.DC.XX. || Aprili mense, Pragae, || . . . || Nec-Non || Articuli A Serenis-||simo Dn.Dn. Gabriele Bethlen, &c. || . . . || Cosmopoli, || MDCXX.

A⁴B⁴C⁴D⁴E⁴F⁴ = 48 pag.

RMK. III. 1309 — Apponyi 779 — Hubay 509.

60. Extract der Resolution, || So den Kayserlichen || Gesandten den 12. Ianua-||rii zu Preßburg von den Vngari-||schen Ständen ertheilet worden. || [záródísz] || Gedruckt im Jahr || Christi 1620.

A⁴ = [4] fol.

RMK. III. 1308 — Apponyi 1997.

61. Deß Königreichs Hungarn || Offene Klagschrifft. || An die gantze Christen-||heit, ... || Im Jahr Christi M.DC.XX.

A⁴B⁴C⁴ = [12] fol.

RMK. III. 1312 — Hubay 498.

62. Der Röm.Kayserl. || auch zu Hungarn vnd Böhmen, etc. Kö-|| nigl. Majest. Edictal-Cassation, der vnbillichen, || vermeynten vnd von Rechts wegen nichtigen || Wahl Gabriel Bethlems zum Kö-||nig in Ungarn. || ... || Item Copey eines Schreibens, so der Graf von || Mansfeld an den Bethlen Gabor soll ge-||than haben. || Gedruckt im Jahr || M.DC.XXI.

A⁴B⁴C³ = 21 pag.

RMK. III. 1324 — Apponyi 2619 — Hubay 546.

63. Sacratissimae Caesa-||rae, Ac Germa-||niae, Hvngariae, Bohemiae || &c. Regiae Majestatis, Edictalis Cassatio, Iniquae, || Praetensae, & ipso jure nullae Electionis Ga-||brielis Bethlen, in Regno || Hungariae. || ... || Augustae Vindel: || Recusa per Andream Apergerum. || Anno M.DC.XXI.

A⁴B⁴ = [8] fol.

RMK. III. 1319 — Hubay 544. Más kiadása: RMK. III. 1285, 1286, 1342.

64. Drei vnderschiedliche Tractätlein. || I. || Der Römischen Keyser-||lichen, auch in Germanien, zu Hungern vnd || Böhmen Kön. May. Edictal Cassation, der vnbilligen || vermeinten, vnd von rechtswegß nichtigen Wahl Gabriels || Bethlen, im Königreich Vngern: ... || II. || Chur Sachsens, dem Pfälzischen Gesandten, Georg Friedrichen, Gra-||uen zu Hohenloe, etc. gegebene Resolution, zu Dreßden im Monat || Ianuario 1621. || III. || Eynfältig vnd wolmeinender Discours mit inserirter trewhertziger Warnung || vnd adhortation, ... || Gedruckt im Jahr, 1621.

A⁴B⁴C⁴D⁴E⁴ = 39 pag.

RMK. III. 1345 — Apponyi 792.

65. Neue || Huldigungs Predigt: || Bey || Des Durchlauchtigen || Hochgebornen Fürsten vñ Herren, || Herren Gabriels, Fürsten ... || Gehalten || Durch Michaelern Lyresium N.S. || Ietziger zeit Evangelischen Pfarrern || vnd Predigern zu Oppeln. || Den andern Sonntag nach Trinitatis, || war der fünffte Junij In diesem 1622. || laufenden Jahre. || Gedruckt in der Fürstl. Stadt Olse, || Bey Iohann: Bössemessern.

A⁴B⁴C⁴D² = [14] fol.

Ø

BORSA GEDEON

FIGYELŐ

Tipográfus találkozó Keszthelyen. 1979. októberében rendezték meg Keszthelyen a szocialista országok Nemzetközi Tipográfus Találkozóját, hogy e fórumon a könyv és a nyomtatvány megformálásának, a nyomtatás útján való interpretációnak időszerű kérdéseit az illetékes szakemberek megvitathassák.

A Találkozót a Kulturális Minisztérium Kiadói Főigazgatósága megbízásából a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése rendezte meg és azon a szocialista országok tipográfus-küldöttségekkel képviseltették magukat. Tíz referátum hangzott el a könyvek tervezéséről, a szakkönyvek úgynevezett didaktikus tipográfiájáról, a képes albumokról, a nyomtatásban alkalmazott betűk formai és esztétikai problémáiról, a gyermekkönyvek grafikai arculatáról és a tipográfia oktatásáról. A küldöttek rögtönzött kiállításon mutatták be saját tervezésű könyveiket. A találkozó elnöki tisztjét Haiman György professzor töltötte be.

A találkozóra két alkalmi kiadvány is készült. A *Korstilus és a könyvművészet társadalmi felelőssége* c. füzetben a gyomai Kner Nyomda, Petőcz Károly tervezésében hasonlóan közreadta Kner Imrének *Betrachtungen über die Möglichkeit der Herausbildung eines modernen Buchstils* c. 1927. évi röpiratát Haiman György fordításával és bevezető tanulmányával. A Zrínyi Nyomda nyomdászattörténeti minisorozatának pedig ez alkalomból jelent meg Erdélyi János terve szerint készült kötete *Kner Imre és Beatrice Warde találkozója* címmel, amely Kner és a jeles angol tipográfus asszony 1937. évi vitáját és Kner egyéb tanulmányait mutatja be egykorú dokumantumok hasonmásában, Haiman György magyarázatával és bevezetőjével.

A résztvevők összegezték a találkozó tapasztalait és úgy határoztak, hogy a könyvek és nyomtatványok tipográfiai színvonalának minden irányú fejlesztése érdekében ajánlásokkal fordulnak tervező kollégáikhoz, a kiadókhöz, a nyomdászokhoz, a könyvészet dolgozóikhoz és az olvasóközönséghez. Az ajánlások szövegét itt közöljük a *Magyar Könyvszemle* olvasóinak számára.

A tipográfusok és könyvművészek keszthelyi találkozójának ajánlásai

A tudás és műveltség legnagyobb részét korunkban is olvasás útján szerzik meg az emberek. Az olvasás eszköze a könyv és a nyomtatvány, amelynek technikai és művészi megformálásáért a tipográfus (a tervező) felelős. A tipográfusnak tudatában kell lennie az olvasóközönség irányításában rejlő felelősségének, lehetőségeinek és korlátainak. Egész tudását és fantáziáját a humanizmus és a szocializmus szolgálatába kell állítania. A technikai és művészi megformálás az olvasásnak, megértésnek, a tartalom elsajátításának nélkülözhetetlen tényezője. Ezért minden nyomtatvány hatékonyságának feltétele a megfelelő technikai és esztétikai minőség. A tipográfus és könyvtervező feladata, hogy a technikai és esztétikai minőség állandó emelésén fáradozzék, s hogy e munkájában segítőtjének nyerve meg a kiadókat, nyomtatványmegrendelőket és a nyomdákat. Fel kell kelteni azonban az olvasóközönség igényét is a technikailag korrekt és célszerű, ugyanakkor esztétikai igényeket is hordozó szép betű, szép könyv és szép nyomtatvány iránt.

A szocialista országok Keszthelyen összegyűlt tipográfusai és könyvtervezői ezzel a memorandummal a korszerű, funkciójának megfelelő tipográfiára vonatkozó állásfoglalásukat akarják kinyilvánítani.

1. A tipográfia legfontosabb gyakorlati célja az olvashatóság, de a tipográfiai minőség nem merül ki ebben. Minden tipográfianak elengedhetetlen kelléke a művészi megformálás. Minden feladatot a tartalom, a cél, a nyomtatvány rendeltetése, a gazdaságosság és a műszaki lehetőségek figyelembevételével, az olvasó érdekében optimálisan kell megoldani.
A tipográfianak, mint interpretáló művészetnek törekednie kell arra, hogy szoros kapcsolatot alakítson ki a szerző és az olvasó között. Különösen a könyvtypográfiának kell optikai eszközökkel a szerző stílusára és nyelvére ráhangolni az olvasót. Ehhez technikai ismeretekkel, művészi tapasztalatokkal és készséggel, kreativitással és fantáziával rendelkező tipográfusokra van szükség.
2. Elutasítjuk azt, hogy egy bizonyos, korunkra jellemzőnek tartott betűfajta előnyben részesítsenek. A különböző feladatokhoz sok szép betűfajta van szükségünk, klasszikusokra és maiakra egyaránt, valamennyi szokásos fokozatban. Szükségesnek tartjuk, hogy a szocialista országokban tovább növekedjék a korszerű betűfajta választéka. Ezért javasoljuk a KGST nyomdaipari munkacsoportjának, hogy írjon ki ismét pályázatot új nyomdabetűk tervezésére.
A betűkultúra növelése érdekében célszerűnek tartjuk, hogy az alkalmazott betűtípus nevét a könyvekben feltüntessék. A Jan Solpera által kidolgozott nyomdabetű osztályozási rendszer tanulmányozását és megvitatását javasoljuk az érdekelteknek.
3. Üdvözöljük a foto-, a fény- és a digitális szedés gyors fejlődését, a számítógépes vezérlésű tördelésnek és az új gépsoroknak a nyomtatásba való körütekintő beállítását, valamint a könyvkötés gépesítését, de mindezek az újítások nem vezethetnek az esztétikai és műszaki minőség romlásához. A tipográfiai folyamatok programozásába az esztétikai értékű tényezőket is be kell vonni.
Mivel az új betűk, valamint a szedő- és nyomtatórendszerek beszerzése nyomtatványaink és könyveink minőségét döntően befolyásolja, azt kívánjuk, hogy az ilyen döntésekbe vonjanak be tapasztalt tipográfusokat is.
4. Mivel a tipográfusok, különösen pedig a könyvtervezők munkájának a jövő századokra is hatnia kell, a múlt generációk legjobb tapasztalatait a jelenbe integrálni kell. Célszerűnek tartjuk, hogy a korszerű tipográfia minimális technikai-esztétikai követelményeit országokként kidolgozzák. Az egyes országok javaslatait egy későbbi tanácskozáson egyeztetni lehetne.
5. A tipográfusoknak és könyvtervezőknek különös gondot kell fordítani a politikai könyv korszerű megformálására. A hagyományos eszközök mellett itt is keresni kell az olvasó figyelmének megragadását szolgáló új eszközöket.
6. Az ismeretterjesztést, ismeretközlést és tanulást szolgáló kiadványokban felmerülő újszerű közlésmódok szükségessé teszik e tartalom megfelelő formájának, a didaktikus tipográfianak gyors fejlesztését. Helyesnek tartanánk, ha e terület szakemberei külön konferencián vitatnák meg problémáikat, s ha az egyéb szakmai fórumok is nagy figyelmet szentelnének e kérdésnek.
7. A képi megjelenítés minden fajtájának jelentősége napjainkban egyre növekszik. A reprodukció és a fénykép egyre magasabb színvonalú megjelenítése mellett a művészi (grafikai) illusztrációnak megfelelő helyét továbbra is biztosítani kell a könyvben.
8. A gép és a korszerű technika önmagában nem elegendő, nem pótolja, hanem feltételezi a szakember nagyobb hozzáértését is. A tipográfusok és könyvtervezők egyre igényesebb képzése mellett nem hanyagolható el a könyv és nyomtatvány jó minőségű és esztétikus megjelenítésében fontos szerepre hivatott nyomdai dolgozók képzésének fejlesztése sem. Szükségesnek tartjuk továbbá a műszaki szerkesztők képzésének fejlesztését is. A képzésben az egyes országok eltérő helyzetét figyelembe kell venni.
9. A szocialista országok itt részvevő küldöttei gondoskodnak arról, hogy a Keszthelyen szerzett tapasztalatokat a közreműködő országok szakmai folyóirataiban mielőbb ismertessék a nyilvánosság előtt. A megjelent publikációkat megküldik a magyar Kiadói Egyesülésnek és általában arra törekednek, hogy kölcsönösen kicseréljék a tárgyra vonatkozó információikat. Javasolják, hogy magyar részről gondoskodjanak a keszthelyi találkozó anyagának kiadványban való közzétételéről.
10. A jelenlevők a tipográfia és a könyvtervezés kérdéseinek nagyobb nyilvánossága érdekében állandó közreműködésre hívják fel országaik szaklapjait.

Hasznosnak tartanak az egyes országok és tervezők tipográfiai és könyvművészeti alkotásait bemutató vándorkiállítások szervezését.

A találkozók résztvevői javasolják az irányító szervezeteknek egy, a tipográfiával és könyvtervezéssel foglalkozó, az érdekelt országok közös erőfeszítéseivel előállítandó évkönyv létrehozását.

A szocialista országok résztvevő küldöttei hasznosnak és kívánatosnak tartják országaik tipográfusai és könyvművészei tartós kapcsolatának megteremtését és javasolják, hogy az eredményesnek bizonyult találkozót — az irányítószervi konferenciák döntésétől függően — két évenként rendezzék meg.

Keszthely, 1979. október 5.

A Keszthelyi Nemzetközi Tipográfus Találkozó küldöttei.

HAIMAN GYÖRGY

A tatabányai Szinnyei Kör. 1974. szeptember 9-én, a III. Komárom megyei Könyvtári Hét keretében alakult meg a tatabányai könyvbarátok köre a József Attila Megyei Könyvtárban. Névadója a komáromi születésű id. Szinnyei József irodalomtörténész, bibliográfus, könyvtáros, akiről — sajnálatos módon — nem neveztek el intézményeket, szülővárosában utcát is csak 1975-ben kapott; a következő évben avatták fel a komáromi Jókai Mór Városi-Járási Könyvtárban fali domborművét, Bondor József tatabányai szobrászművész alkotását.

A megyei könyvtár új épületbe költözése (1964) óta sokirányú kezdeményezést folytat különféle klubok életrehívásával, rendezvények tartásával — az olvasók érdeklődésének figyelembevételével (így: értelmiségi klub, Delta klub, Fiatal Olvasók Klubja, német társalgás, alkotók klubja, hanglemezhallgatók klubja, könyvtári esték stb.). A Szinnyei Kör tagsága is elsősorban a könyvtár olvasóiból és a Bolyai Könyvesbolt különlegeségeik iránt érdeklődő vásárlóiból alakult ki.

A kör gazdája a megyei könyvtár és a Bolyai Könyvesbolt. Az előadások szervezéséről, az előadók honorálásáról a megyei könyvtár gondoskodik, de a könyvesbolt is hozzájárul pl. kisebb ajándékok biztosításával a rendezvény fenntartásához. Az ajándékok kezdetben prospektusok, könyvjelzők, hanglemezek, képeslapok voltak, 1976 tavaszától a bolt szocialista brigádjának ajándékaként minden alkalommal két-három könyvújdonság, bibliofiól „csemege” talál sorsolás útján gazdára a vendégek között. A sorshúzás alapját képező cédulák — névvel és laccímmel ellátva — alkalmasak a rendezvények látogatottságának figyelésére, ezáltal névjegyzékünk bővítését, ill. szelektálását is elvégezhetjük. Amennyiben az előadónak könyve jelent meg, könyvadászt is beiktatunk, ezáltal biztosítva a dedikálás lehetőségét. Az első két esztendőben jelentős segítséget kaptunk a Bábolnai Mezőgazdasági Kombinát üzemi nyomdájától, a művészi kivitelezésű meghívók előállításával.

Az elmúlt időszakban 44 előadás hangzott el a legkülönbözőbb témakörökből 1999 résztvevővel. Kezdetben a könyvgyűjtésről, a bibliofiliáról szóltak neves előadóink, majd később speciális érdeklődésre számító programok kerültek napirendre, a könyv-, könyvtár- és nyomdászattörténet részkérdéseiről, az olvasási szokásokról szóló előadások mellett a régi és a mai magángyűjteményekről (gyermekkönyvek, tankönyvek, orvostörténet stb.), az országos nagy gyűjteményekről (OSZK és az MTA Könyvtárának Kézirattára, a Ráday Gyűjtemény, a FSZEK Budapest Gyűjteménye) és ritkaságaikról is hangzottak el előadások. Később, a beszélgetések, az igények alapján kitűnt, hogy a

¹ A Szinnyei Kör egyéves tevékenységéről l. KOGER Tamás: *Ismerkedés a bibliofiliával egy munkásvárosban. A tatabányai Szinnyei Körrel.* = *Komárom megyei Könyvtáros* 1975. 25. sz. 22—31.

kör tagjai szívesen hallgatnak olyan előadásokat, amelyek megyénk történetének valamely időszakához kapcsolódnak, ezért helytörténeti előadásokkal, helyi előadókkal tesszük változatosabbá az egyébként tematikus programokat is. Minden esetben megkértük előadóinkat, hogy az egyes témákon belül — amennyiben lehetséges — emeljék ki a megyei vonatkozásokat, ezzel is biztosítva a múlt távoli értékeinek megismerését. Előadóink örömmel tettek eleget kérésünknek. Az előadásokat szinte minden alkalommal kiállítással illusztráljuk, részben a megyei könyvtár gyűjteményéből, részben az előadók által hozott anyagból.

A kör tagjainak összetétele meglehetősen heterogén. A rendszeres látogatók — diákok, értelmiségiek, munkások — életkora az iskoláskor és a nyugdíjaskor között mozog. Különös örömmel üdvözöljük minden foglalkozásunkon a 314. sz. Ipari Szakmunkásképző Intézet egy éve alakult honismereti szakkörének tagjait. A látogatottság az első év végén átlag hatvan fő volt, azóta a negyvenes létszám megmaradt, tehát kialakult a kör „törzsgárdája”. A rendezvények vonzása Tatabányán túl is kiterjed, hiszen vendégeink között budapestiek és vidékiek egyaránt megtalálhatók. A kör propagandájában jó szövetségeseink a *Dolgozók Lapja* a programok előzetes és az egyes előadások ismertetéséről szóló írások rendszeres közlésével.

Az elmúlt esztendők mérlegét megvonva, örömmel állapítható meg a kezdeményezés sikere. Kísérletezés volt — és merész kísérletezés — egy hagyományok nélküli városban, amelynek egységét még területi széttagoltsága is nehezíti, olyan klubot létrehozni és életben tartani, ami tartalmát illetően sem hagyományos.¹

TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ ÉVA

25 éves a *Studies on Voltaire*. Negyedszázada, 1955-ben jelent meg a *Studies on Voltaire and Eighteenth Century* első száma akkor még francia címen: *Travaux sur Voltaire et le dix-huitième siècle*. A fáradszató Theodore Besterman hozta létre, és irányította 1976-ban bekövetkezett haláláig; egyetlen számadat tanúsíthatja a szerkesztő valóban termékeny és termékenyítő hatását, 22 év alatt a *Studies* 163 kötetét adta ki. A *Studies* túlélte alapítóját, jelenleg H. Mason professzor szerkeszti, és a 180. száma, illetve kötete felé közeledik. Egy-egy szám igen gyakran vaskos kötetet kitevő monográfia, máskor inkább folyóiratszerűen tanulmányok, esszék gyűjteménye. Negyedszázad folyamán tehát valóságos kis könyvtár jött létre a 18. századnak, és főként Voltaire-nek szentelt tanulmányokból.

Hogy ez mit jelent, az René Pomeau-nak, a *Studies* első számában kiadott *L'État présent des études voltairiennes* című tanulmánya érteti meg. Monumentális, *La religion de Voltaire* (1956) című monográfiáját éppen hogy befejező francia tudós keserűen panaszkodik Voltaire népszerűtlensége, a Voltaire-kutatások elhanyagolása miatt. Igaz, elsősorban a francia helyzetről beszél, hiszen megjegyzi például, hogy Moszkvában, 1944-ben bensőségesebben ünnepelték meg Voltaire születésének 250. évfordulóját, mint Franciaországban, ahol az Ellenállás szellemi egysége szinte azonnal felbomlott. „... a kortársi Franciaország összes bajai közt talán a legnagyobb Voltaire hiánya” — konkludál Pomeau. Részben a *Studies*nek köszönhetően 1968-ban Barr nemzetközi bibliográfiáját bevezetve (*Quarante années d'études voltairienne*) Pomeau már másként beszélhet: „Voltaire mindenütt. Vagy csaknem mindenütt.” 1965-ben meglepő adatokkal szolgált Klapp bibliográfiája: „1955-től Voltaire több tanulmányt inspirált, mint bármely más francia szerző 1800 előtt, sőt a 19. század írói közül is csupán Balzac és Stendhal keltett nagyobb érdeklődést” (vö.: Brumfitt, *The present state of Voltaire studies*, in: *The Present state of French studies: A collection of Research Reviews*, ed. by. Ch. B. Osborne, 1971.).

A *Studies*, természetesen, nem a Voltaire-kutatások egyetlen fóruma, de a legfontosabb. További szűkítés: elsősorban az angolszász tudósok írásait közli, noha más nemzetiségűek, elsősorban franciák tanulmányait is publikálja. Szerzői közt magyart is találunk.

A *Studies* elsősorban a Voltaire-rel kapcsolatos legkülönbözőbb kérdéseket tárgyalja, bár helyet biztosít egyéb, 18. századi szerzőket méltató dolgozatoknak. Így különösen fontos, hogy tanulságos bevezetővel kiadták a mára csaknem teljesen elfelejtett Le Franc Pompignan Aiszkhülosz-fordításait. [T. E. D. Braun és G. R. Culley az STV 160. számában, 1976.]

A súlypont azonban Voltaire-en van. Mint Besterman monográfiájában megállapította (London and Harlow, 1969) Voltaire írásos művei mintegy 20 Biblia terjedelmű könyvet töltenének meg. Hatvan év alatt jött létre ez a hatalmas életmű; epigramma és eposz, vígjáték és tragédia, elbeszélés és regény, esszé és kritika, krónika, biográfia és történeti tabló, filozófiai és természettudományos traktátus, riport, újságcikk, pamflet, levél és napló. Az írásos életmű — és a szerep, amit Voltaire betöltött — a 18. század legkülönbözőbb politikai, társadalmi, történeti, gazdasági, filozófiai, művelődéstörténeti, esztétikai kérdéseivel szorosan összefonódik. Voltaire utóélete is a problémák egész sorát veti fel. Bőséges lehetőség van tehát a kutatásra, amelyre a *Studies* alkalmat ad.

Egy Matthew Arnoldig visszanyúló angolszász kritikai hagyománynak megfelelően, a *Studies* nem szűkíti le Voltaire írásos életművét a *Candide*-ra, a *Dictionnaire Philosophique*-ra és a *Levelekre*. V. W. Topazzo a *Pucelle*-ről ír fontos tanulmányt, (*Voltaire's Pucelle. A study in burlesque*, SV 2 1956), és R. A. Nallow Arnoldra hivatkozva tartja Voltaire-t költőnek (*A study of Voltaire's lighter verse*, SV 126, 1974). Az *Henriade* kritikai kiadása, O. R. Taylor munkája, főként esztétikatörténeti szempontból reveláló (SV 38—40, 1965). Williams terjedelmes monográfiában fellebbezi meg azt a közhelyet, mely szerint Voltaire a kritikus és az esztéta Boileau-epigon lett volna (*Voltaire: literary critic*, SV L, 1966). Voltaire színházával is számos tanulmány foglalkozik. Brumfitt kiadja és bevezeti a *Philosophie de l'histoire*-t, amely nagymértékben hozzásegít a történetíró szerepének megértéséhez (SV 28, 1963). De azért a *Studies* a *Candide*-ről sem feledkezik meg. Bottaglia monográfiája két kiadásban is megjelent (7, 1959, 7/a, 1964). Murray nagy tanulmányában Rousseau felfogásához közelíti a *Candide*-ot (SV 69, 1970). De e regény legizgalmasabb és legtanulságosabb elemzését Bonneville adja a *Voltaire and the form of novel* (SV 158, 1976) című írásában, amelyben szakít a *Studies* monográfiáinak és tanulmányainak túlnyomó többségére jellemző mikrofilológiai, és hatásokat, átvételeket kutató módszerrel, és az olvasó „átélt tapasztalatainak” fontosságát hangsúlyozza a megértés folyamatában.

Számos monográfia művelődéstörténeti és filozófiatörténeti szempontból elemzi a voltaire-i életművet. Így Badirx *Voltaire et l'Islam* (SV 125, 1974) és Levy *Voltaire et son exagère du Pentateuque* (SV 130, 1975) című könyveiben. C.H. Wilberger: *Voltaire's Russia: Window on the East* című monográfiája nem csupán Voltaire és Oroszország kapcsolata miatt nélkülözhetetlen, hanem azért is, mert bemutatja, hogy Voltaire fellépése előtt, illetve kortársai közt milyen kép élt Oroszországról. Az egyéb kapcsolattörténeti tanulmányok közül Vercruyse *Voltaire et la Hollande* (SV 46, 1966) és A. M. Rousseau *L'Angleterre et Voltaire (1718—1789)* (SV 168, 1975) tűnik a legfontosabbnak. Voltaire felfogását nemzetközi életről és a világpolitikáról M. L. Perkins dolgozta fel, aki szerint Voltaire a külpolitikát a belpolitikával egyenlő fontosságúnak tartotta (*Voltaire's concept of international order*, SV 136, 1965).

Voltaire utóélete az elmúlt két évszázad eszmetörténetének egyik legizgalmasabb fejezete. Noha számos részlettanulmány foglalkozik vele, megbízható átfogó képünk még nincs róla. A *Studies* idevágó dolgozatai közül három emelkedik ki. R. Gallianié, aki kimutatta, hogy a Forradalom idején megjelent brosrák szerzői, pártállásra való

tekintet nélkül, legyenek azok rojalisták vagy a köztársaság hívei, Voltaire műveiben keresnek érveket nézeteik igazolására. (*Voltaire et les autres philosophes de la Révolution* (SV 174, 1978). Besterman már a *Studies* első számában elemezte Flaubert mélyiséges affinitását Voltaire iránt, később kiadta a kommentárjait is (SV 50—51, 1967). Végül Bertrand Russel szolt arról, hogy részben Voltaire-től tanulta, hogy mindennemű dogmától idegenkedjék. (*Voltaire's influence on me*, SV 6, 1958).

A *Studies* eddigi csaknem 180 kötete, noha színvonaluk erősen váltakozó, a legújabb 18. századi kutatások fontos tárháza.

FERENCZI LÁSZLÓ

SZEMLE

Fülöp Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban.
Budapest, 1978. Akadémiai Kiadó, 290 l.

Az író, a mű s az olvasó viszonya, az írás, a könyv s az ember kapcsolata a társadalmi rétegződésen belüli változások és a művelődési viszonyok fejlődése következtében koronként módosul; a történeti fejlődés során differenciálódik, a hazai polgárosodás és a felvilágosodás korában lényegesen megváltozik. A nemzeti művelődés, az ízlésváltozás és a kibontakozó irodalmi élet új jellemzője, hogy az egyes olvasókból, csoportokból olvasóközönség szerveződik. Ily módon — a társadalmi és kulturális átalakulással összhangban — az olvasóközönség szerveződése mind irodalmi, mind művelődéstörténeti szempontból sajátos vizsgálódási területté válik.

A könyv és az olvasó, illetve az olvasóközönség felvilágosodás- és reformkori problematikája összefügg a nemzeti kultúra kiformalódásával, de összekötő kapocs az egyetemes művelődéstörténet láncolatában is. Fülöp Géza ennek az új, eddig kevésbé tanulmányozott jelenségnek, a tudatos közönségszervező tevékenység révén kialakult magyar olvasóközönség nagyságának, társadalmi tagozódásának és olvasási kultúrájának vizsgálatát tűzte ki célul.

A szerző vállalkozása összhangban áll azokkal az újabban erősödő külföldi kutatásokkal, amelyek Európa-szerte egyre nagyobb figyelmet fordítanak az irodalom-szociológia eme termékeny ágának elmélyült tanulmányozására. Készültek ugyan részlettanulmányok és önálló feldolgozások a hazai közönségtörténetre vonatkozó tárgykörből, de ilyen korszakos összefoglaló igényű, a korábbi részletkutatásokat kritikailag szemmel fölmérő, új egyéni kutatási eredményekre támaszkodó, ha teljességre nem is törekedhető, alapos áttekintést csak ebből a könyvből kapunk. Érdemes kiemelni Fülöp kutatói igyekezetét az elsődleges korabeli források fel-

tárására. Másrészt elismerést érdemel ezek elemzését elvégző, a tudatos közönségszervezés eszközeinek, intézményes, egyesületi formáinak módszeres vizsgálata, továbbá a magyar olvasóközönség és a hazai közönségviszonyok differenciált bemutatására irányuló törekvése. Bizonyos belső aránytalanságai mellett is sikerült a gazdag s új ismeretanyagot nyújtó könyv megfelelő szerkezeti s tartalmi fölépítését kimunkálnia.

A célszerű *Bevezetést* követő *Európai kitekintés* szerzői célzata helyeselhető, de a XVIII. század végétől végbemenő európai társadalmi és művelődéstörténeti változásokról adott kép gazdagabb is lehetne. Ismert tény, hogy a könyv- és olvasási kultúra polgári fejlődése elsősorban s radikálisan Nyugat-Európa polgári vagy polgárosuló államaiban ment végbe. „A polgárosodás azonban — hangsúlyozza a szerző — a kelet- és közép-európai országok könyv- és olvasási kultúrájának is egyik jellemző vonása a XVIII. század végén és a XIX. század első felében.” Mivel az európai és a magyar kultúrhistoriai összefüggések éppen a közép- és kelet-európai fejlődési jellegzetességek szférájába tartoznak, ennek az elvi jelentőségű megállapításnak kissé bővebb kifejtése indokolt lett volna. Részben azért is, mivel a külföldi irodalmak iránti olvasói érdeklődés kiterjedése folytán éppen a XVIII. és XIX. század fordulóját követő évtizedekben kezdik fölfedezni hazánkban a közép- s kelet-európai nemzeti irodalmakat.

A könyvnek a „közönségszervezés, olvasóközönség, olvasmányok” c. igen értékes részében meggyőző tények tanúsítják az európai (francia, német, angol, olasz, spanyol stb.) irodalom új ízlést hordozó, merész társadalmi s politikai eszméket terjesztő, modern tudományos elveket, közgazdasági ismereteket népszerűsítő ágazatainak terjedését. A szerző alapanyagául a közönségszervezés intézményes formáinak, az olvasókörök, klubok, kölcsön-

könyvtárak, olvasókabinetek, diáktársaságok, majd ezek mellett a kaszinók, egyletek, olvasóegyesületek, nyilvános könyvtárak és közgyűjtemények új szempontú adatfeltárása szolgál, amely rendszerező, elemző s értékelő munkával párosul. De rendkívül tanulságos az írói magánkönyvtárak ide vonható állományának áttekintése is. Nemesak a világirodalom magyarra fordított értékeinek szaporodása szembe-tűnő, hanem — a cenzúra minden törekvése ellenére — az egyes nemzeti nyelvű kiadványok számának növekedése, különösen a német és a francia, kisebb mértékben az angol, továbbá kevés olasz meg spanyol nyelvű könyv megléte, s néhány keleti nyelveken megjelent könyv is. Fülöp Géza a német nyelv közvetítő szerepét főleg angol, de francia, spanyol vonatkozásban is hangsúlyozza. Viszonylag nagyszámú (főleg klasszikus irodalmat tartalmazó) latin kiadvány kapcsán figyelmet érdemelhet modern külföldi művek latinra fordítása is. Rá lehetne mutatni a közvetítésnek arra az eddig kevésbé ismert vagy hangsúlyozott vonására, hogy a közép- s kelet-európai szláv (cseh, orosz, lengyel, délszláv stb.) irodalmak megismerése ezzel a folyamattal együtt következett be, a magyar romantika évtizedeiben, elsősorban német és francia nyelvű közvetítéssel, folyóiratok és szerkesztők révén.

A reformkori társadalom minden rétegre kiterjedő olvasóközönség számbeli mennyiségi és minőségi szempontú vizsgálatát, társadalmi analízisét az előzőkben tárgyalt forrásanyagra vonatkozó összegezést a szerző „az olvasóközönség nagysága és társadalmi tagozódása, könyvgyűjtés” c. befejező részben végzi el. A főrangú olvasók és a városi polgárság s a parasztság fenti szemzőgű jellemzése mellett különösen az ún. középrendű olvasóközönség (értelmiség, hivatalnoknemesség, vidéki birtokos nemesség, katolikus és protestáns papság) rétegződése és műveltségi szintje, olvasói tájékozódása kelti föl figyelmünket. Ezen belül is — az eddigi közfelfogást módosító — megállapítás, hogy a birtokos nemességen belül kialakult egy művelt réteg, amely olvasmányai alapján itélve, fogékonyságot tanúsított a kor haladó gondolkodói és reformeszméi iránt. Fejlődéstörténeti szempontból szintén lényeges a szerző ama összegező eredménye, amely szerint a Besseneyiek után több generációt érintő felvilágosult törekvés, hogy ti. a középrendből neveljenek ki új, a főrendektől anyagilag s szellemileg függetlenül olvasóközönséget, csak a reformkorban valósulhatott meg. Az 1770-es évektől 1849-ig

terjedő feldolgozás, amely a magyar olvasóközönség fejlődéstörténetét mutatja be, mind irodalomtörténeti, mind általánosabb művelődéstörténeti szempontból hűzgapótló munka; a hiányokra is figyelemztető eredményeivel ösztönzője a további kutatásoknak.

HOPP LAJOS

Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. 1974—1975. Felelős szerk.: NÉMETH Mária. Bp. 1978. Országos Széchényi Könyvtár, 639 l.

Tudományos nagykönyvtáraink életében évkönyveik megjelenése mindig komoly, szinte „ünnepi” esemény: jelzi az illető intézményben felhalmozott tudományos energiák élniakarását, a közvélemény elé való kívánczóságát. Ezért él ily jellegű periodikus kiadványt megjelenítő könyvtárainkban az a tisztas szándék, hogy ezek folyamatosága — minden organizációs és technikai nehézség ellenére — ne szakadjon meg. Ezt a szándékot nyugtazzuk — örömmel — nemzeti könyvtárunk esetében is.

Tekintettel arra, hogy itt az olvasót elsősorban az Évkönyv tudományos eredményei érdeklik, ezekről szólunk kiemelten s csupán befejezőként tesszük majd meg a megjelentetéssel kapcsolatos technikai-szerkezeti megjegyzéseinket.

A korábbi kötetek gyakorlatának megfelelően a tudományos értekezések két csoportra oszlanak. Az elsőkben az OSZK történetéhez, ill. állományához szorosan kapcsolódó tanulmányok olvashatóak. Berlász Jenő (kissé talán túlságosan terjedelmes) értekezésében azt vizsgálja, hogy *Hogyan fogadta társadalmunk és a külföld a Széchényi Könyvtár alapítását?* Az alapítót köszöntő intézmények és személyek írásai alapján általános megállapítások megfogalmazása vált lehetővé: egyebek között a polgári-literátori értelmiség jelentős művelődéshordozó szerepéről s arról, hogy a nemzeti könyvtár létesítését egész hazai társadalmunk úgy tekintette, mint az 1790-es évek reformtervei egyikének megvalósulását. A tanulmánynak értéke az is, hogy egy látszólag jelentéktelen forrástípusból kiemeli és életszerűvé teszi a történeti és szociológiai szempontból lényeges elemeket. Fallenbüchl Zoltán a kéziratár egy érdekes újabb szerzeményét, Sigray László Ignác helytartósági tanácsos emlékiratait ismerteti (1695—1755). Az előző tanulmányhoz hasonlóan egy jelentéktelenebb forrásban keresi az író korára és osztályára jellemző voná-

sokat. Négy kisebb tanulmány minuciózussabb szakkérdésekkel foglalkozik. Murányi Róbert Árpád Heinrich Isaacnak (cca. 1450—1517) a zeneműtárban őrzött, az ún. Bártfai Gyűjteményhez tartozó officiumaiból állapítja meg, hogy azok alapjául egy a zenetörténet által még nem ismert, lappangó változat szolgált. Kurcz Ágnes a XIV. Lajos korából származó Elzevier-kiadványok magyar politikai vonatkozásait vizsgálja. Erdeme, hogy — Köpeczi Béla eredményeit is felhasználva — több kiadvány szerzőjét határozza meg. Wix Györgyné a 18. század utolsó negyedében élt három német szerencselovag (részben hazánkban megjelent az OSZK-ban is meglévő) művei alapján nyújt képet; a jozefinizmus ideológiai zavarosában kalózkodó oly „értelmiségiek” tevékenységéről szól, akik Trenck Frigyes mellett lemerültek a névtelenség homályába. Országos jelentőségű könyvtártörténeti kérdéssel foglalkozik Horváth Viktor *Könyvek és könyvtárak államosítása Magyarországon (1949—1960)* c. tanulmányában, melynek érdekessége az, hogy — komoly írásos forrásbázis mellett — a szerző személyes emlékeire is támaszkodhatik. Részletesen ismerteti a milliós nagyságrendű, komoly értékeket is magában foglaló könyvanyag sok buktatót rejtő, nehéz és változatos történetét. Szól az alaphelyzet kritikusk voltáról, az államosítást megelőző évek pusztulásairól és — ne említsük a még élő tanúkat! — arról a kiemelkedően bátor mentőakciónál (1950), mely az akkor az Országos Könyvtári Központban tevékenykedő Kórhalmi Béla nevéhez fűződik. (A kép teljessége érdekében említeni lehetett volna azt az anyagpusztulást is, mely az 1952 nyarán dúló felhőszakadás következtében állt elő.) A tanulmány modern könyvtártörténeti irodalmunknak tartalmi és módszertani szempontból egyaránt jelentős terméke.

A tanulmányok másik — az OSZK-tól függetlenebb témákkal foglalkozó — csoportja változatos témakörével lepi meg az olvasót. Borsá Gedeon *A magyar csizó kialakulásának története* c. értekezése a „csizó” szó fogalmi-szótörténeti vizsgálata után részletesen elemzi a hazai kiadványokat a korai „cisio Janus”-októl a különös alaposággal tárgyalt 1592-es kolozsvári és az 1650-es lőcei, magyar nyelvű, valóságos népi naptárig. Művelődéstörténeti szempontból jelentős megállapítása, hogy a lőcei magyar szöveg (és variánsai) egész a 20. századig a legelterjedtebb népkönyvek voltak. V. Ecsedy Judit a gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszakáról (1623—1636) ír. Nyomdászattörté-

neti vizsgálatait részletes betűtípus-, iniciálé- és záródisztáblázatok teszik instruktívá. Érdekes, hogy a vizsgált 58 nyomdatermék közül 24 közigazgatási, 11 vallási és 10 oktatási jellegű volt. A nyomdát 1636 után a fejedelem a protestáns vallási propaganda szolgálatába állította. Soltész Zoltánné értekezése a hungaricum-kutatás szélesedő lehetőségeire utal: a helsinki egyetemi könyvtár eddig ismeretlen nagyszabedbeni nyomtatványainak és a betűtípusoknak vizsgálata alapján az OSZK eddig meghatározatlan két aprónyomtatványát lokalizálja s részben datálja is. V. Busa Margit három Kazinczy-levél közlése mellett a *Fogságom naplója* kézirat-variánsait ismerteti. Tanulság: csupán egyetlen mű kéziratának hányatott sorsa is arra utal, hogy indokolt az ország kéziratállományával való alaposabb foglalkozás. Fried István Berzsenyi Dánielnek Kazinczy Ferenchez írt első verses epistolájával (1809) foglalkozik. Miklóssy János Vajda János sikertelen publicisztikai kísérletéről, a *Csatár* c. napilapról (1861) közöl adatokat. A tanulmányok sorát három elsősorban külpolitikai témájú értekezés zárja. Frank Tibor a könyvgyűjtő Apponyi Sándor szintén nagyműveltségű édesapjának, Apponyi Rudolfnak izgalmas londoni nagyköveti éveiről (1856—1871) ír. Megbízható és kiterjedt hazai és külföldi forrásbázis alapján érdekfeszítő képet nyújt — kortörténeti adalékok mellett — a nagykövet diplomáciai tevékenységéről s egy nagykövetség eddigi szinte ismeretlen belső életéről. Jeszenszky Géza egy teljes egészében már régóta megírásra váró téma angol vonatkozásait ismerteti *A millenáris Magyarország az angol sajtóban* c. tanulmányában. (A megírásra váró „nagy” téma: a Duna-völgyi népek nyugati politikai propagandája, elsősorban 1848—1914 között.) Az értekezés arról vall, hogy a századfordulóra még az angol liberális pártban is megingott a hazánk iránt addig ott hagyományos szimpátia. Ennek legfőbb okai: az informáltság hiánya, tévútjai és Magyarország társadalompolitikai kérdéseinek egyoldalú szemléletmódja. (Hozzátehetjük: mindkettő a vezető magyar politikai körök végzetes rövidlátása következtében.) Markovits Györgyi az 1919—1945 közötti korszak belső és külső emigrációjának, ellenállási mozgalmainak irodalompolitikai tevékenységét ismerteti, — számos ritka bel- és külföldi hungaricum alapján. Berzseli Károlyné a magyarországi színházi zsebkönyvek bibliográfiájához nyújt kiegészítéseket.

Röviden szólhatunk csak a kötet szerzői és igazgatási jellegű első részéről.

Fájdalmas búcsúzás Sebestyén Gézáttól és Birkás Endrétől, — irodalmi munkásságuk bibliográfiai feltárásával. A 1974—1975-ös évek működéséről szóló két beszámoló (OSZK és Könyvtártudományi Módszertani Központ) szokványosan érdekes. Különös figyelemre tarthatnak számot a külföldi kapcsolatokról és a modern technikai lehetőségek alkalmazásáról szóló fejezetek. Kár, hogy a munkatársi gárdát a „kulcsszámok” mechanikus rendjében s nem az egyes szervezeti egységek funkcionális megosztásában tüntetik fel.

Összefoglalóan: a szép kiállítású, megbízhatóan szerkesztett kötet valóban az OSZK „sajátja”, de mint ilyen, természetesen az egész magyar tudományosságáé is. Szinte minden tanulmánya a nemzeti könyvtár feladatkörének egészséges szélesítését, elmélyülését mutatja. Jelzi azt is, hogy a könyvtár minden gyűjteményi egységének anyaga az egész magyar tudományos kutatás kimeríthetetlenül gazdag tárháza. S mutatja a kötet azt is, hogy nemzeti könyvtárunk tudományos munkatársai élnek a kínálózkodó lehetőségekkel, azokat kötelességüket messze túlmenően hasznosítják és nem hagyják kihasználatlanul az újszerű feltárási módszerek eredményeit sem. (Itt hiányoljuk, hogy nem jutott hely a könyvtár munkatársai tudományos munkásságának bibliográfiai ismertetésére. Ez szintén jó mutatója lett volna a „műhely” elmélyült munkájának.)

Végezetül: elkerülhetetlenné — szinte törvényszerűvé — válik a panaszolkodás a könyvtári évkönyvek periodicitását illetően. A kibocsátó intézmények nem tudják az évszámozás és a megjelenési év közötti, egyre növekvő különbséget eltüntetni. Ez a gordiusi csomó pedig — úgy véljük — kibogozható: nagyobb periódust jelölő évszámozást kellene szinkronba hozni a több (esetleg öt) évről szóló beszámolókkal. Így eltűnne az évszámok bánt különbsége s a beszámolók is plasztikusabbakká, perspektivikusabbá válhatnának.

TÓTH ANDRÁS

Bitskey István: Humanista erudíció é barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.

Pázmány-irodalmunk a felszabadulást követő években hallatlanul szegényes volt. A téma egyáltalán nem volt hálás s ezért népszerű sem. Ezért vettük örömmel kezünkbe Bitskey könyvét, hisz ő merete először a fiatal irodalomtörténészek közül „sine ira et studio” az igazi Pázmányt az

olvasóközönségnek bemutatni. Óriási munkát végzett, s alapos filológiai kutatása eredményeként könyvének olyan szerkezeti vázat alkotott, amely híven követi választott frója prédikációinak szigorú logikai rendjét. Sorra veszi Pázmány Péter protestáns és katolikus elődeit, tanulmányait, kutatja beszédeinek közvetett és közvetlen forrásait. Pontosan megtudjuk, hogy idézetei florilégiumokból vagy eredetiekből valók. Bitskey egyértelműen amellet foglalt állást, hogy Pázmány javarészen eredeti művekből kereste ki egy-egy beszédéhez a legmegfelelőbb idézeteket. Nyomozza tehát elveszett könyvtárát, s egy újonnan felfedezett pozsonyi könyvjegyzékben sejtí meg az érsek minden bizonnyal óriási könyvtárának töredékeit. Az *erkölcsök jobbítása* című fejezetben veszi számba etikai rendjét, s ezt összehasonlítja Alvinci Péterével, Kecskeméti Alexis Jánoséval. Megállapítja, hogy Szepsi Csombor Márton neozotikus passzivitása nem egyeztethető össze Pázmány aktivitásra, racionalizmusra serkentő erkölcsi rendjével. Elemzi stílusának sajátosságait, hiszen évszázadokkal későbbi olvasóinak is tud esztétikai élményt nyújtani. S keresi Pázmány helyét Európa irodalmában.

Első alaptételként megállapítja, hogy Esztergom érsekének semmi köze nincs az Itáliában oly gyakori s elsősorban a ferencesek által meghonosított népszónoklathoz. Legközelebb a német Canisius-hoz (1521—1597) intoleranciája miatt, az osztrák Schererhez (1540—1605) szépírói hajlamai miatt, s a lengyel Skargához (1536—1612) áll, tanítói, buzdítói tendenciája miatt.

S Pázmány politikai szerepléséről hadd idézzük Bitskey könyvének zárómondatát: „A Habsburg-pártiság általa képviselt irányvonala a későbbiekben képtelmünk alakulására végzetes következménnyel járt. Pázmány azonban úgy haladt ezen a történelmileg szükségszerű, a királyi Magyarországon szinte egyetlen realitásként kínálózkodó úton, hogy közben a magyar szellemi élet, a kultúra új elemeivel gazdagította anyanyelvünket, pedig öléltte be nem járt csúcsokra, századok fejlődését bevilágító magaslatokra vezette.”

Hadd tegyek azonban néhány apró észrevételt ehhez az igen jó munkához. Könyve szövegét bőséges jegyzetapparátus követi, a szövegben magában azonban elég sűrűn teszi zárójelbe az apparátusba kíváncsi jegyzetet. E kétféle jegyzetelésre nem találtunk magyarázatot.

S néhány tartalmi kérdés. A szerző bizonyítja, hogy Pázmány valamivel keveseb-

bet idéz az újszövetségi könyvekből, mint az ószövetségekből. Ez természetes, hisz az előbbi talán ötször-hatszor terjedelmesebb az utóbbinál, relative tehát bizonyos, hogy Pázmány jobban ismeri az Újszövetséget. A forráskutatásnál kényszerhelyzetben volt. Mindenkinek meggyőzően akarta bizonyítani, hogy az érsek a szentírásón kívül, a klasszikus ókor jeles szerzőinek, az egyházatyáknak, a középkor tudósainak, saját kortársainak a műveit nagyon jól ismerte és olvasta. Kénytelen volt statisztikai módszerhez folyamodni, amely azonban — egyesek szerint — a filológiának igen, az irodalomtörtetnek azonban aligha lehet eszköze. E vád alól azonban felmenthetjük, hisz — mint közismert — a verstani kutatásba is bevonult a számítógép.

Mint mondtam, Bitskey könyvének egyik legérdekesebb fejezetében Pázmány könyvtárát nyomozza. Nem volna-e elképzelhető, hogy annak egy része vagy teljes egésze Esztergomban megmaradt volna? Nincs nyoma annak, hogy itt kutatott volna. Pázmány a „pogányok könyvei” alatt a görög római klasszikus auctorokat érti. Ezt a Pázmánynál még csak valamelyest megbocsátható jelzót néhány helyen Bitskey is használja tanulmányában nem keresztény jelentésben. A fogalom tartalmának szűk volta s avult jelentése miatt mindenképpen érdemes lett volna elkerülni.

S ezután még néhány kisebb megjegyzés felsorolás-szerűen. A hitről tudomásom szerint nincs katolikus dogma (105. l.). Az a kijelentés, hogy „senki a maga állapottyával meg nem elégszik” Horátiusnál jelenik meg korábban (Sat. I.), vagy a fényugárban megjelenő porszemekről szóló költői kép nem Chrysostomustól, hanem Lucretiustól ered (*De rerum natura* II. 114—124.). A közmondások pedig, amelyek átmegeg átszövik Pázmány stílusát, nem az érsek jellegzetessége, hanem a századé. Gondoljunk csak az *Actio Curiosava*, amely hemzseg a magyar közmondásoktól. Két helyütt is említi Bitskey, hogy a szónok beszédeiben „gyakran jelennek meg sajátosan magyar kellékek (pl. tölgy, csalán, búza, fácán, fogoly, bor stb.)”, majd ugyanezt megismétli a zárófejezetben. Nem értjük, miért sajátosan magyar kellékek ezek, hiszen ezek a növények, illetve állatok Európa bármely országában megeremnek vagy tenyésznek.

Pázmány és Scherer kapcsolatát bizonyítandó a két szónok beszédeiből hoz fel példaként két-két mondatot (163. l.). A példa, sejtésem szerint nem bizonyít. Csak természetes dolog, hogy a papnak a prédikálásra szorgalmasan fel kell készü-

nie s példás életet kell élnie. E két követelmény egy-egy szónoknál annyira közhelyszerű, hogy összehasonlításra, bizonyításra semmiképpen sem alkalmas. Ki hisz annak a papnak, aki bort iszik és rossz vizet prédikál? Érdemes lett volna a latin és görög auctorok nevének helyesírását egységesíteni.

E néhány apróbb, a mű egésze szempontjából teljesen elenyésző észrevétel meg kellett tennem. Összefoglalva azonban, bizonyosra vehető, hogy Bitskey bátor és úttörő munkát végzett. Munkájára az aprólékos műgond, s nem a nagyvonalúság, a többször említett kutatói kíváncsiság s az igen jó irodalmi érzék a jellemző. Stílusáról talán csak annyit, hogy eleinte kissé szárazabbnak, később oldottabbnak, élvezetesebbnek találtuk szövegét. Kifejezetten sehol sem utasítja vissza a Pázmányról néhány évvel ezelőtt mozgalmi zsargonban írt véleményeket, a könyv lapjain azonban kibontja lassan Pázmány egyéniségét.

Többszörösen hangsúlyozza a nagy ellenreformátor (helyesebben a rekatolizáció igen nagy egyénisége) toleráns voltát. Pázmány ugyanis beszédei közben gondosan ügyel arra, hogy más vallásúakat meg ne sértsen (72. l.), szívesebben használja munkája közben a protestáns fordításokat (74. l.), ha azok jobbak. Kerüli Aquinói Tamás nevét beszédeiben, mert a protestánsok nem kedvelték (81. l.). Az igazságos és igazságtalan háborúról szót ejtve, soha nem említi, hogy a protestánsok elleni háború jogos lenne (125. l.), s a maga elé is követelményként állított ratio révén vallja, hogy az egyház a reformáció után tisztította meg saját szervezetét, tanítását (126. l.). Soha sem akart más felekezetbélieket elretteneni, hanem csodálkozásra készletni. (128. l.). Ugyanakkor több helyütt bizonyítja Bitskey, hogy ezzel a toleranciával szemben a protestáns prédikátorok mindig a „pápai foltos hitről” beszéltek.

Kiemeli a könyv szerzője az egykori esztergomi érsek hallatlanul gazdag ismeretanyagát, olvasottságát, s egyértelműen bizonyítja, hogy Pázmány erkölcsstanának két alapvető mozgatója van: a *ratio* és a *activitas*, s mint a magyarországi barokk legjelentősebb alakja a természet szépségét mindenki előtt kedvessé teszi, a külsőségek mögött az igazi tartalmat kereste, s erre akarta hallgatóit is nevelni. Elítélte a nepotizmust, a kevélységet. Szorgalmazta a nők taníttatását. A társadalmat úgy fogadta el, ahogyan van, de az előkelőknek is felsorolta a jobbagyokkal szembeni kötelességeit. A Pázmány elképzelt feudális úr nem tékozol,

nem rabol, „helyett népének orvosa, lámpása, napja, pásztora, atyja.” Kétségtelen, a Habsburgok nélkül a feudális Magyarországot elképzelni sem tudta, s minden törekvést, ellenállást, politikai házárdjátékot veszélyesnek tartott, amely a török porta felé tekintetett.

S végezetül még valamit. Nem valószínű, hogy Pázmány Péter előtt vagy után bárki is olyan szépen szólt volna az emberi nyelvről, mint éppen ő:

„A nyelv ha oktat, tudatlanságtul szabadít, ha énekel, gyönyörködtet, ha dorgál, jobbit; ha biztat, szüvesít, ha bátorít, vigasztal; ha fenyeget, tartóztat. A nyelvnek köszönnyük, hogy a vad és oktalan módon élő emberek, városok társaságában szállottak és emberi életet tanultak. A nyelv oka, hogy a böles tudományok terjedtek.” Ily szépen, ahogyan Bitskey mondja, himnikus szárnyalással, csak az tud beszélni a nyelvről, aki maga is művésze a szónak.

Bitskey Istvánnak többek között azt is köszönhetjük, hogy végre felekezeti és világnézeti elfogultság nélkül mutatta be nekünk a tudós Pázmány okosan és szépen szótt beszédeit.

KILLÁN ISTVÁN

Takács Béla: A sárospataki nyomda története. Bp. 1978. Magyar Helikon 1971.

A Sárospatakon 1650-ben és 1807-ben alapított két nyomda között genetikus kapcsolat nincs, hiszen a korábbi, a „Rákóczi nyomda” teljes tipográfiai anyaga, amelyet 1671-ben Debrecenben helyeztetett letétbe a menekülő kollégium, még 1705-ben a civis város feldúlása idején elpusztult. Mégis összekapcsolja a két nyomdát az a tény, hogy mindkettő működését a főiskola határozta meg. Takács Béla könyvének beosztása természetesen a több mint százéves időkülönbségből következik, de a második sárospataki nyomda történetének megírásában determináns elemnek tekintette a nyomda tulajdonjogi helyzetét is, így alakult ki művének három nagy fejezete: A Rákócziak nyomdája (1650—1671); A második sárospataki nyomda (Szentcs József nyomdája 1807—1817); A főiskolai nyomda története (1817—1949).

A XVII. századi nyomda története már régebben is ismert volt, elsősorban a szerző saját korábbi művéből (*A sárospataki nyomda története I. 1650—1671*. Sárospatak, 1958). Takács Béla miközben összefoglalja, tömöríti saját korábbi mondanódját, néhány ponton lényeges új adatok-

kal egészíti ki az eddigi képet. Éppen ezek az új adatok teszik még izgalmasabbá a nyitva maradt kérdéseket, s ezek ösztönöznek arra, hogy a részletekre is éleesebben figyeljünk.

Nem tartoznak még szorosan véve a pataki nyomda történetéhez azok az adatok, amelyek szerint az öreg Rákóczi György 1633-ban Sárospatakon keresztül szállíttatott görög és héber betűket a gyulafehérvári nyomda felújításához. A betűöntő és a fejedelem között Duchon Menyhárt, jómódú, lőcsei kereskedő közvetített. Takács ebből arra következtetett, hogy a betűöntő maga is lőcsei volt. A lőcsei nyomdában azonban ekkoriban nem voltak héber betűk, noha ezeket Brewer, a helybeli nyomdász könnyen beszerezhetette volna. Duchon közvetítő szerepe sokkal inkább arra utal, hogy a betűöntő nem volt lőcsei, hiszen akkor Rákóczi is közvetlen kapcsolatba léphetett volna vele. Talán érdemes lett volna itt megemlíteni ezenkívül, hogy ezek az új adatok nem igazolják Dán Róbert korábbi feltételezését, hogy a betűöntő Brassóban dolgozhatott. (MKsz 1966. 346. l.).

1634—1641 között Rákóczi és Tolnai Pap István folyamatosan munkálkodtak a nyomda létrehozásán. Az erre vonatkozó adatok egy része is újdonság. A műhely tevékenységét mégis, csak mindkettőjük halála után indította meg a Comeniussal Patakra érkező nyomdász Georgius Rhenius. Takács a nyomda működésén keresztül Comenius pedagógiai és művelődési törekvéseivel is megismertet bennünket, s a bemutatott kiadványok tükrében a továbbiakban is jól érzékelhetjük az officina és az iskola mind szorosabbá váló kapcsolatát, amelyet csak megerősített, hogy Lőrántffy Zsuzsanna halála után a műhely az iskola tulajdonába került.

Nemcsak az oktatás, hanem a református egyház céljait is szolgálta a kiadói politika. Érdekes részleteket olvashatunk az 1660-as években lejártszódtott felsőmagyarországi hitvitáról. Bizonyára nem egy kutatónak okozott fejtörést Kézdivásárhelyi Matkó István egyik művének furcsa címe: *X, ut Tök könyvnek eltéptése, avagy Banyasz Csakany*. Takács megfejti e célzás értelmét: „Az X, ut Tök kifejezés Kézdivásárhelyi Matkó István *Fővényen épített ház romlása* című Szeben 1666-ban megjelent művében található, amelyben Matkó a bérmlást bohóckodásnak nevezi, s a régi magyar kártya tők tízesének csörgősapkás bohócára utal. Sámbar ezt a sértest *A három üdvösséges kérdés...* című válaszában utasítja vissza (Kassa, 1667). Matkó erre a műre adja meg viszontvlasát az *X, ut Tök*-ben.” (46. l.)

A második sárospataki nyomdász, Rozsnyai János (1657-től) egyéb kiadványainak ismertetése viszont szinte csupán a megjelent művek címeinek felsorolására szorítkozik (41—44 l.). A szerző korábbi munkája ugyan bőségesen tartalmaz erre vonatkozó anyagot, mégis ezen a helyen kissé hiányos maradt így a nyomda kiadói politikájának képe, elsősorban a puritánus mozgalommal való kapcsolat sikkadt el.

Az első nyomdáról írt részhez tartozik tulajdonképpen a kötet függeléke, amely a bibliográfiai szakirodalomban eddig ismert 1650—1671 közötti sárospataki nyomtatványokat sorolja fel jegyzékszerűen.

Méltatnunk kell e fejezetet az újabban szépen gyarapodó, XVI—XVII. századi (és részben későbbi) nyomdászatunkkal foglalkozó szakirodalom szempontjából is. A debreceni, gyulafehérvári, nagyszombati nyomdákrol, valamint Tótfalusi Kis Miklós működéséről megjelent művekre gondolunk, mindenekelőtt Benda Kálmán—Irinyi József, Ecsedy Judit, Käfer István, Jakó Zsigmond és Haiman György munkáira. Takács Béla most megjelent könyve újabb pontokon lendíti előre a kutatást, s teszi kerekébbé az eddigi eredményeket. Nem tarthatjuk pusztá véletlennek, hanem a több oldalról megalapozott tudományos kutatás következménye, hogy Ecsedy Juditnak a gyulafehérvári nyomda 1630-as években történt felújításával kapcsolatos eredményei (OSZK Évk. 1974/75.) és Takács Béla új adatai a sárospataki nyomda alapításának körülményeiről kölcsönösen megerősítik és kiegészítik egymást.

Az újabb sárospataki nyomda történetének megírásakor nem támaszkodhatott olyan alapos előmunkálatokra a szerző, mint az előzőekben. A nyomda történetét ezért itt a primér levéltári forrásanyag mentén kíséri végig az alapítástól, 1807-től kezdve, egészen a felszabadulást követő államosításig, 1949-ig.

E másfél évszázadnyi időszak áttekintését is az első részben jól bevált módszerrel kezdi el Takács Béla: azaz először a nyomda tulajdonképpeni történetének szentel egy fejezetet, majd a nyomdának egy adott időszakaszban való felszerelését, műszaki színvonalát írja le, végül a kiadványokról, kiadói politikáról, üzleti forgalomról számol be. Ezt a világos rendet követi a Szentes-féle nyomdáról készült fejezet. Szentes József volt hűszártisztnak sikerült ugyanis megszereznie 1807-ben azt a nyomdaalapítási engedélyt, amelyet a főiskola hosszú ideje nem kaphatott meg. Ám Szentes vállalkozásában legalább mint hitelezőnek kezdettől része volt a kollégiumnak, s már kezdettől ő volt a

műhely legnagyobb megrendelője, s ezáltal tevékenységének valódi meghatározója. Egy évtized múlva pedig, szövevényes anyagi bonyodalmak után a teljes tulajdonjogot is megszerezték a főiskola professzorai.

1817-tel kezdődik a mű utolsó nagy fejezete. Ettől az évtől fogva a tanárok közül a műhely élére állított inspektor intézte az ügyeket, s időről időre a főiskola vezetősége külön is foglalkozott a nyomda helyzetével. Az 1848—49-es szabadságharc után a kollégium Gazdasági Választmánya vette kezébe a vezetést, s hamarosan a nyomda bérbeadása mellett döntöttek. Ebben az időszakban a műhely szakmai vezetését Nádaskay András faktor látta el, ő dolgozott már korábban Szentes nyomdájában is. 1852-től aztán egészen az államosításig, 1949-ig bérlők álltak az üzem élén, kivéve az 1915—31 közötti rövid időt, mikor a főiskola ismét maga kezelte az ügyeket.

A nyomda felszereltségéről, műszaki színvonaláról elsősorban az 1817-, 1820-, s 1894-ből készült leltárak tájékoztatnak.

Az üzleti folyamat egészét a papír és festék beszerzésétől, a könyvkereskedéssel foglalkozó bizományosok tevékenységéig, a forgalom alakulásától a jövedelmezőségig ugyancsak igen alaposan adatozza Takács Béla műve.

A műhely szerzői gárdáját már alapítása idején is elsősorban a sárospataki tanárok alkották. Közülük többen: Vályi Nagy Ferenc, Kézy Mózes, Rozgonyi József Kazinczyval is kapcsolatban álltak, így jelentős szerep jutott a nyomdának a nyelvújítási harcokban. Itt jelent meg többek között Kazinczy híressé vált epigrammagyűjteménye, a *Tövises és virágok*. A század első felében különben a tankönyvkiadás állt a műhely termelésének középpontjában.

Az utolsó nagyobb fejezet második részében a szerző feladta azt a jól áttekinthető szerkezetet, amelyet odáig követett, s az 1852—1949 közötti időszakot nem a jól bevált hármasságban, hanem a bérlők személyének változásai szerint tagolja. Bár ez a beosztás a munka alapvető értékeit, s az előadott anyag magas színvonalát egyáltalán nem érinti, mégis meg kell említeni, hogy ennek következtében e rész mondanivalója szaggatottá vált, s nehezebben követhető.

A nyomda termelését alakító legfontosabb tényezők világosan kirajzolódnak előttünk, ezek: a Népiskolai könyvtár sorozata, Erdélyi János működése, a változatlanul kiemelkedő tankönyvkiadás, az 1873-ban alakult irodalmi kör tevékenysége, a meginduló különböző sárospataki

ujságok, periodikák. A kiadási politika egész fejlődési íve azonban nem válik elég plasztikussá. A főiskolai nyomda terméséről nem kapunk bibliográfiai áttekintést. Megfelelő előmunkálatok híján pontos képet természetesen aligha lehetett volna elérni, de hasznosnak bizonyulna a jövőben esetleg más fórumon legalább olyan hozzátétőleges statisztikai tájékoztatást megkísérteni az üzem termelési volumenéről, kiadvány-szerkezetének összetételéről, ha rendelkezik erről áttekintéssel a szerző, amilyennel Holl Bélának a váci nyomdászatról, vagy Käfer Istvának az egyetemi nyomdáról szóló műveiben is találkozunk.

Szólnunk kell még a könyv külső kiállításáról. A Helikon munkatársi gárdája a sárospataki nyomda termékeivel és tipográfiai anyagával gazdagon illusztrált, esztétikus kivitelű könyvvel ajándékozta meg a közönséget. Csakhogy több mint 80%-kal drágább Käfer István egy évvel korábban megjelent, legalább ilyen szép kiállítású művéénél. Az emelkedésnek ez az üteme még a mai viszonyok között sem követhető!

Takács Béla alkotásáról nem is lehet befejezésül nagyobb dicsőretet mondani, minthogy mégis megéri könyvét megvásárolni. Hiszen adatgazdag, precíz, kutatásai alapvetőek a sárospataki nyomda történetének megismeréséhez, gördülékeny előadásmódja, s mondanivalójának mindennel együtt világos rendje végig leköti az olvasó figyelmét.

HELTAI JÁNOS

Polányi Károly (Karl) 1886—1964. Szerk.: Bóna Márta. Bp. 1979. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 28 l. (Szociológusok. Személyi bibliográfiák I.)

A gazdaságtörténészként, filozófusként és szociológusként egyaránt jelentős életművet hátrahagyó Polányi Károly „felfedezése” nálunk — kései jóvátételként — most van folyamatban. A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1972-ben jelentette meg fő művét (*Dahomey és a rabszolga-kereskedelem*), a Gondolat pedig 1976-ban adta ki tanulmányainak vaskos gyűjteményét *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet* címen. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár most közzétett Polányi-bibliográfiája is e folyamat része.

Bóna Mártáé hasznos összeállítás, hisz elsőként vállalkozott Polányi Károly írásainak bibliográfiai regisztrálására, ill. az elérhető Polányi-irodalom számbavételére. Munkája 65 Polányi-írást s 42

róla szólót ír le s ez nem kevés — jóllehet, mint a bevezetőből kiderül, csak „a jelenleg elérhető címanyag teljes feltárása” volt a cél. Hiány így óhatatlanul akad; hiányzik pl. a *Szabadgondolat* 1914. évi kötetéből, a 28—29. lapon (p. k.) szignóval közölt ismertetés: *Az egyetlen világszemlélet*. Írta dr. Fényes Samu. E recenzió kétségtelenül Polányi Károly tollából való. Hiányzik az összeállításból Polányinak a Galilei-körre való emlékezése is: *A Galilei-kör mérlege*. = Korunk, 1929. 416—421. l. Hiányzik a *Forradalom és ideológia* c. terjedelmes recenziója a *Bécsi Magyar Újság* 1921. szept. 18-i számából. S Duczynska Ilonának a *Századok* 1971. I. számában publikált közleményében egyéb Polányi-íráskra is történik néhány, többekévesbő pontos hivatkozás; Bóna Mártának ezeket is föl kellett volna vennie.

Bóna Márta bibliográfiája ennek ellenére jó alap a Polányival való foglalkozáshoz. Mind az életmű megismerése, mind történeti földolgozása terén ugyanis nagy restanciánk van. Mélyen jellemző pl., hogy még Polányi 1900 és 1919 közötti magyarországi tevékenységét is külföldi kutató, Lee Congden dolgozta föl. (*Karl Polanyi in Hungary, 1900—19*. = *Journal of Contemporary History*, Vol. 11. 1976. No. 1. 167—183.)

A bibliográfia címének megválasztása sajnos egyértelműen rossz; a helyes cím vagy *Polányi Károly*, vagy *Karl Polanyi* lett volna. (Attól függően, hogy magyar-nak, vagy csak magyar származásúnak tartjuk a majdnem fél évszázadig külföldön élt Polányit.)

Rossz az 1919 előtti magyarországi publikációk leírásában megadott névalak is: Polányi 1919 előtt hosszú ó-val írta nevét, így jelentek meg írásai is — s regisztrálni is így kellett volna ezeket.

Semmitmondó a bevezetés is; igaz, a bibliográfiákban nem a bevezetés a fontos, hanem a leírt címanyag. Mégis, a sorozat többi köteténél nagyobb gond, érdemibb bevezető kellene.

A Polányi-bibliográfia egy új sorozat első darabja: e kezdeményt, mely személyi bibliográfiák megjelenésével kívánja bemutatni szociológusainkat, az első darab minden hibája-hiánya ellenére üdvözlönnünk kell.

L. A.

Sammler Fürst Gelehrter Herzog August zu Braunschweig und Lüneburg 1579—1666. Niedersächsische Landesausstellung in Wolfenbüttel. Ausstellungskataloge der Herzog-August-Bibliothek Nr. 227. Braunschweig 1979. 421 [2] l.

A régi könyvekkel foglalkozók számára a wolfenbütteli Herzog-August-Könyvtár fogalom. Gyűjteménye már a XVII—XVIII. században páratlannak tűnt. A világ nyolcadik csodájaként emlegették, sőt még a többi korabeli nagykönyvtárnak is elébe helyezték. Lessing, aki 1770 és 1781 között működött itt könyvtárosként, August herceg gyűjteményét a következőképpen méltatta:

„A wolfenbütteli hercegi könyvtár... alapításától fogva egészen különlegesen magára vonta a tudósok figyelmét. És joggal. A legtöbb könyvtár keletkezik: és csak keveset létesítenek; és talán egyetlen egyet sem létesítettek olyan iparkodással, mint amivel egy olyan hozzáértő fejedelem, amilyen August volt, buzgólkodott közel ötven évig megszakítás nélkül.” (Ausstellungskatalog 382. l).

Ki volt August? Hogyan tudott e fejedelem és tudós olyan könyvtárat létesíteni, amely maig a legszínvonalasabb a német reneszánsz és barokk irodalom tekintetében?

Ezekre és August egyéniségével kapcsolatos egyéb kérdésekre adott választ a Wolfenbüttel legfontosabb műemlékeiben a herceg születésének 400. évfordulója alkalmából megrendezett emlékkiállítás. S a közel félévig nyitvatartó kiállítás nem múlik el nyomtalanul, nemcsak azoknak marad szép emlék, akik vitrinről vitrinre végigmentek, hanem a színvonalas, pazar illusztrációkkal ellátott Katalógus segítségével bárki végigtanulmányozhatja.

A kastély muzeális termeiben August életét kísérhette végig a látogató. A braunschweig-lüneburgi hercegek — akiknek 1584-ből származó 273 × 122,5 cm-es (!) nyomtatott, díszes családfáját is kiállították — dannenbergi mellékágában, legkisebb gyermekként született August. Nemigen számíthatott arra, hogy uralkodni fog. Tanulmányait a korabeli német ifjúsághoz hasonlóan Rostockban, Tübingenben és Strassbourgnban végezte. Itáliai és nyugat-európai utazása látókörét szélesítették. 1604 és 1636 között visszavonultan élt Hitzakerben. Ebben a periódusban alapozta meg a majdani Bibliotheca Augustá-t az 1611 és 1625 között összegyűjtött és katalogizált 2100 kötetével.

A politikai szerepléstől távol önálló műveket is jelentetett meg: Gustavus Selenus álnéven 1616-ban adta ki Lipcsében *Das Schach- oder Königsspiel* c. sakk-könyvét; majd 1624-ben Lüneburgban titkosírással kapcsolatos művet bocsátott ki: *Cryptomenytices et cryptographiae libri IX*. Nem hiányoznak oeuvre-jéből az egyházreformáló írárok sem: *Biblischer Auszug*, ...

beeden heyligen Testamenten (Lüneburg 1624). Mindhárom téma később is foglalkoztatta, amit művei újabb bővített, átdolgozott kiadásai jeleznek.

A könyvgyűjtő és tudós munkájának elmélyülése következett be a további három évtizedben is, fejedelemsége idején. A harmincéves háború nyolcadik évében a braunschweig-wolfenbütteli körzetben fejedelemmé lett herceg 1642-ben megkötötte a goszlári békét, és ezzel a lépésével, valamint a Svédország és Brandenburg közötti ügyes taktikázásával békés körülményeket biztosított alattvalóinak. Intézkedéseik közül, amelyekkel újjászervezte a közigazgatást, egyház- és iskolaügyet, bíraskodást stb. — ki kell emelni, hogy 1647-ben elrendelte az alsófokú iskolakötelezettséget.

A konszolidálódott körülmények udvarára is hatottak. Csak úgy „nyüzsögtek” körülötte a költők (a legjelentősebb Justus Georg Schottelius), írók, festők; virágzott udvarában a barokk színház és zene is; jó kapcsolatot tartott fenn könyvei nyomatóival: a lüneburgi Stern-fivérekkel, s támogatása következtében Mattheus Merian *Topographiá*jának braunschweig-lüneburgi hercegséggel foglalkozó kötete mindmáig a legegységesebb és legszínvonalasabb.

Könyvgyűjteményének gyarapításán egész könyvügynökhálózattal, pontos könyvtárosi kontrollal és gondosan gazdálkodva munkálkodott. Fő szempontja az univerzalitás volt. Kora teljes tudományosságát kívánta könyvtárában összefogni, s a 130 000 írás, ahány könyvet (a kéziratokat is beleértve) az utókorra hagyott, ma is törekvéseinek sikerét hirdeti.

Legértékesebb szerzeményeit a wolfenbütteli *Herzog-August-Könyvtár muzeális termeiben bemutatott kiállításrész* reprezentálta. A VI. századi Corpus Agrimenorum Romanorum pergamenkéziratról a XVI—XVII. század könyvművészeti remekeiig terjedő bemutatón belül ki kell emelnünk a Könyvtár kilenc Corvinkódexét, amelyek a főhelyen voltak egymás mellett kiállítva. Mind a kilenc — s ezzel a számmal Wolfenbüttel a negyedik a világ könyvtárai közül —, August idején került ajándékozás, ill. vásárlás útján a könyvtárba.

A kiállítás látogatója August könyvtárosi tevékenységéről is képet kaphatott. Hétkötetes, 6166 oldalas kézzel írott katalógusa szakok szerint, jelzetsorrendben tartalmazza a címeket, feltünteti a művek tartalmát, főbb fejezeteit is. Ezekre az „analitikus” címfelvételekre az alfabetikus szerzői index is utal. Sok-sok elbuj-

tatott, nem önállóan, hanem más mű részeként kiadott munkának lehet így a nyomára akadni. A mindvégig egyenletesen, a Herceg kezeírásával vezetett nyilvántartásokon kívül August korlátlanul tágítható jelzetelési rendszert dolgozott ki. Így a különböző időpontokban beszerzett folytatásos művek egymás mellé kerülése, vagy szerzői ill. tematikai csoportok kialakítása nem jelentett problémát (pl.: az 51. Pol. 9 után a közvetlenül hozzá tartozó mű az 51. 1. Pol. 9. jelzetet kapta).

Miindez a körülmekintő, ésszerű könyvtárgyarapítás- és fenntartás ékesen bizonyítja, mennyire szerette August a könyvtárát. Aláhúzásai, jegyzetei sok könyvben megtalálhatók, sőt szokása volt az általában pergamenbe kötött könyvei gerincére kiírni a kolligátumok beosztását is.

Sokat tett rezidenciájának, Wolfenbüttelnek a kiépítéséért is. A róla elnevezett, általa épített elővárosban, amelyet a kézművesek negyedének szánt, épült fel a favázsa Johanniskirche 1662—1664-ben. Itt kapott helyet a kiállítás harmadik fő része, amely bemutatta, milyen sokoldalú kapcsolat fűzte Augustot kora nagy teológusaihoz, filozófusaihoz. Johann Valentin Andreaehez, az irénikus Georg Calixt-hoz és a pietista Johann Arndt-hoz való érdekes kapcsolatát könyvek, ajánlások, levelek dokumentálják.

A kiállítás negyedik színhelye kitekintésként Gotthold Ephraim Lessing udvari könyvtárosnak az egykori háza. Lessing elevenen ápolta a herceg emlékét. Wolfenbüttel két büszkeségének tevékenysége a könyvtár révén szervesen kapcsolódott egymáshoz.

Amiképpen Lessing számára a XVIII. században, úgy él tovább August emléke a jelenben is. A köréje tömörült kutatógárda tradícióápolásának szép bizonyítéka ez a példaszerűen összeválogatott, ízlésesen elrendezett kiállítás, illetve a több mint harminc tudós és közreműködő munkájának köszönhető kiállítási katalógus. Mindkettő túlnutat címén, s sokkal inkább a XVI—XVII. század német késő-reneszánsz, illetve barokk kultúrtörténete értékes és jól sikerült összefoglalásának tekinthető egy tudós könyvgyűjtő fejedelem személyiségének a középpontba állításával. A katalógus így igen hasznos a XVII. századi kultúrával foglalkozók számára: szinte tematikus bibliográfiának is tekinthető. A tudományos igényű összefoglalások, az egyes témákban megjelent korabeli művek (pl. titkosírás, sakk-könyvek stb.) felvonultatása sok összefüggés felismerésére ad lehetőséget. A tudományos színvonal, az

olvasmányos stílus és a szép külalak ugyanakkor példamutató. Milyen jó lenne hazai kiállítások alkalmával itthon is hasonlóval találkozni!

VÁSÁRHELYI JUDIT

Dán, R.: Accumulated Index of Jewish Bibliographical Periodicals. Foreword by ALEXANDER SCHEIBER. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979. 276 l.

Büchler Adolftól egyszer Londonban 1939-ben megkérdeztem, hogyan biztosíthatja be magát egy tudós affelől, hogy témájával addig nem foglalkozott senki s eredményeit nem előzte meg. Azt felelte, hogy erről nagyon nehéz megbizonyosodni a judaisztika terén, oly nagy az irodalom. Ő maga — mielőtt lezárja tanulmányát — átnézi a leghíresebb folyóiratokat, amelyeket illik ismerni: a *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*-ot, a *Revue des Études Juives*-t és a *Jewish Quarterly Review*-t. Ha ezekben nem talál érdemlegeset, publikálja dolgozatát.

Ma már nem kell átnézni a három folyóiratot, mert indexek készültek róluk. Az MGWJ-ről külön kötet (*Gesamregister zur Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums 1851—1939*. Tübingen 1976); a REJ-ről folytatólagosan, utoljára a CXXVI—CXXXI. kötetéről (*REJ. CXXXV. 1976. Fasc. 4.*); a JQR új sorozatának első húsz évfolyamáról (*Classified Index to Volumes I—XX. 1909 to 1930. Philadelphia, 1932*).

A bibliográfiai folyóiratokkal nagyobb a nehézség. Bennük nem a hosszú tanulmányok dominálnak, hanem zömmel kisebb közlemények, hozzászólások, adalékok, jegyzetek. Ezeknek számontartása szinte lehetetlen.

Ezért végzett minden kutatót hálára kötelező munkát Dán Róbert, amikor a zsidó bibliográfiai folyóiratok összesített mutatóját elkészítette. Nyolc folyóiratról van szó: négy német, egy angol és három héber nyelvűről. Elmaradt három kurrens folyóirat: a *Kirjath Sepher*, amely ma az LIV. évfolyamában van, de negyvenről készült — ha nem is részletes — index (Jerusalem 1967). A *Studies in Bibliography and Booklore* a XII. köteténél tart. Az első tizenegyről jelent meg index (*SBB. XI. 1975/76. 97—103.*). Az *Alei Sefer* viszont csak 1975-ben indult meg.

Az áttekintett volumen: 58 kötet; az időszak 1858—1943; az eredmény: 10 000 tétel. Természetesen két részre különül: latinbetűsre és héberre.

Az index egyesített. Megtalálható benne a közlemény szerzője, cikkének kiemelt témája; a könyv, vagy kézirat, amelyet leír; a scriptor, a nyomdász; a hely, ahol másolták vagy nyomták; az ismertetett könyv szerzője és tárgya; a recensens. Ha a szerző neve betűjegyekkel van ellátva, feloldja; ha anonim, igyekszik megállapítani, kitől való. A folyóiratok szerkesztőinek esetében ez kézenfekvőbb. Keresztutalások gyakoriak, hogy mind könnyebbé tegyék a kutatóknak a folyóiratokban való tájékozódást.

Következésképpen a személyi bibliográfiák gyarapodni fognak. Hogy csak egyet említsek, a zsidó könyvészet atyjáé, M. Steinschneideré, akinek számos cikke bűjik elő a névtelenség homályából.

A magyar tudománytörténetet is gyarapítja a mű. Hadd álljon itt a benne szereplő magyar tudósok névsora, anélkül, hogy a teljességre törekednénk: Bacher Vilmos, Blau Lajos, Bloch Mózes, Blumgrund Naftáli, Brody Henrik (aki évekig Ungvárról szerkesztette a ZfHB-t), Büchler Adolf, Büchler Sándor, Eisler Mátyás, Granzfried Salamon, Goldziher Ignác, Grünhut Lázár, Huber Lipót, Jordán Sándor, Kaufmann Dávid, Kayserling Mayer, Kohn Sámuel, Kohut Sándor, Krauss Sámuel, Löw Immanuel, Löw Lipót, Marmorstein Artur, Neubauer Adolf, Perles József, Perls Armin, Perls Izsák Mózes, Schiller-Szinassy Salamon, Schreiner Márton, Ziegler Ignác. De megnézendő az Ofen, Pesth, Pösing és Ungarn címszó is.

Több éves ernyedetlen — hazai és külföldi — kutatómunka eredménye e könyv, amely nem hiányozhatik egyetlen könyvtár kézikönyveinek sorából. Senki sem folyamodhatik hozzá gazdagodás és okulás nélkül.

Az Akadémiai Kiadó gondos és szép munkája élvezetté teszi a vele való foglalkozást. Auctori et lectori salutem!

SCHIEBER SÁNDOR

Ivan Škafar: *Bibliografija prekmurskih tiskov od 1715 do 1919*. Za tisk priredil Vilko NOVAK. Ljubljana 1978. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 103.

Rendkívül nagy jelentőségű bibliográfia megjelenéséről számolhatunk be. A régi terminológiával „Vendvidék”-nek, a mai szlovén nyelvhasználattal Prekmurjének nevezett, 1919-ig Magyarországhoz tartozó, azóta Szlovénia részét alkotó tájegység, a szlovén irodalmi nyelvhez képest tájnyelvként számon tartott nyelven írott

művek teljességre törekvő jegyzékét adta közre ennek a nyelvnek, tájnak két legjobb ismerője, I. Škafar és a magyar szakfolyóiratokban is publikáló V. Novak. Nagy jelentőségű ez a bibliográfia már csak azért is, mert jórészt elfelejtett, magántulajdonban lévő kiadványokról ad hírt, olyan, főleg tankönyveket, egyházi jellegű műveket és kalendáriumokat, a XIX. század végétől kezdve újságokat regisztrál a gyűjtés, amely így, teljességében szemlélve ad képet egy tájnyelvi kultúráról. Ennek a művelődésnek kezdetei kapcsolatosak a Kelet-Közép-Európa-szerte megindult megújulási mozgalmakkal, és — bár vallási kontönsben — valamiképpen a felvilágosodással érintkeznek. Előszavakban, sőt szoltárfordításokban és bibliai történetekben is jelentkezik a népművelés, a műveltségterjesztés, az ésszerűbb életvitelre ösztönzés igénye. S mint-hogy ez a vidék egészen 1919-ig Magyarország szerves részeként élt, nemcsak a kiadványok megjelenési helye miatt „hunarikum” valamennyi, hanem tartalmilag is az. Kis János, Révai Miklós, Vörösmarty Mihály található a prekmurjei vidék nyelvére tolmácsolott magyarok között; de magyar egyházi méltóságok is tevékenyen járultak hozzá egy-egy mű megjelentetéséhez.

Századunk elején Melich János kísérelte meg, hogy bibliográfiában rögzítse a prekmurjei kiadványok sorát. Gyűjtése azonban hiányosnak bizonyult, Melich érdemét azonban világosan kell látnunk, megalapozója volt a későbbi kutatásoknak. Ezek viszont azért lehettek eredményesek, mert a bibliográfia gyűjtői maguk is erről a vidékről származtak, és Prekmurje falvaiból igyekeztek összegyűjteni a padláson porosodó vagy az öregek által már alig-alig használt nyomtatványokat. Mindehhez természetesen könyvtári kutatásnak is kellett járulnia. Ljubljana, maribori, muraszombati, Novo Mesto-i, pozsonyi, prágai és budapesti könyvtárakat búvároltak át a gyűjtők. Tekintélyes számmal szerepel az Országos Széchényi Könyvtár. A 334 tételből kereken 100 mellett találjuk az OSZK-jelölést. A gyűjtők Grácban, Halléban, Turócszentmártonban és Szombathelyen is találtak néhány példányt.

A bibliográfiát külön értékessé teszi, hogy nemcsak teljes címlírás lehető föl az egyes tételekben, hanem magában az adott műben nem szereplő adatok a fordítóról, a mű eredetijéről; a műre vonatkozó irodalom is helyet kap az egyes tételekben, valamint az a tény, hol található a könyv, magántulajdonban-e (s ha igen, kinél?) melyik könyvtárban, a könyvtár-

ban őrzött könyvnek mi a jelzete. Ez a bőséges, alapos tájékoztatás megkönnyíti a kutatók munkáját. Nem a fölösleges hibakeresés okából említjük meg, hogy az OSZK-ban föllelhető könyvek jelzete nincs, mindig feltüntetve. Nem mindig azért, mert a katalógusban nem lelték; olykor az az érzésünk, hogy túlságosan Melich említett bibliográfiájára hagyatkoztak. A kutatást még inkább megkönnyítette volna olyan közlés, miszerint pl. a 6. sz. tételben rögzített *Vöre krsztsánszke krátki návuk . . .* OSZK-beli, Catech. 772d. jelzetű példányai közül az egyik rongált, ugyancsak OSZK-beli, B.hist. 383. sz. jelzetű, a 44. sz. tételszámot viselő *Mála historia bibliszka* egyik példánya. Talán meg lehetett volna említeni, hogy Vörösmarty: Szózatának fordítása nemcsak önálló kiadványban jutott nyomdafestékhez, eredetileg a *Vasárnapi Újság* 1861. 6. számához készült mellékletben jelent meg.

Mindez azonban messze nem csökkenti a bibliográfia jelentőségét. Vilko Novak tudós tájékozottságú előszóval látta el a bibliográfiát, s ennek az előszónak használhatóságát növeli, hogy kivonata német

nyelven is olvasható. A bibliográfia másik előnye a sokféle mutató. A rövidítések és az átnézett bibliográfiák mellett szerzői (írók, fordítók, szerkesztők) és tárgyi (művek címe) mutatók könnyítik meg a tájékozódást, közlik a nyomdák és nyomdászok jegyzékét, a könyvtárakét, ahol a könyveket őrzik (pontosabban szólva: teljes lelőhelyjegyzéket adnak). Függeléknek fogjuk föl azt az összeállítást, amelyet a prekmurjei kéziratos énekeskönyvekről állítottak össze. Ez az összeállítás is részletes címléirással szolgál, azaz a kézirat keletkezési korának, esetleges címének, terjedelmének és méretének megjelölésével, valamint tartalmi analízissel. Így tudjuk meg, hogy prekmurjei dialektusú, és magyar énekek egyként találhatók egyes pesmaricákban.

Osszefoglalva, a hungarika-kutatást ösztönző jelentős vállalkozást üdvözölhetünk Škafar és Novak kiadványában, amelynek jelentősége majd a bibliográfia tárgykörébe vágó és bizonyosan nagyszámú tanulmányban fog gyümölcsözni.

FRIED ISTVÁN

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Marton Andor

A kézirat nyomdába érkezett: 1979. XI. 26. — Terjedelem: 9,45 (A/5) iv
80.7732 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

<i>Bitskey István</i> : Irodalompolitika Bethlen Gábor és a két Rákóczi György udavarában	1
<i>Szentimrei Mihály</i> : Közművelődési könyvtár Sárospatakon a reformkorban	15
<i>Sáráné Lukácsy Sarolta</i> : Móra Ferenc könyvtárigazgatói tevékenysége	33

KÖZLEMÉNYEK

<i>Soltész Zoltánné</i> : A 16. századi nyomdász-anonimitás okairól, újabban meghatározott Peypus-nyomtatványok alapján	42
<i>Fekete Csaba</i> : Mikor került a könyvtárba? A provenientia sajátosságai a Debreceni Református Kollégium régi állományának két kötetével kapcsolatban	52
<i>Miskolczi Ambrus</i> : A bécsi Állami Nyomda román könyvkiadási tervei az 1840-es években	56
<i>Hegyí Ferenc</i> : Klohammer János 18—19. századi geometra-hidraula könyvtára	60
<i>Kőhegyi Mihály</i> : A kecskeméti könyvtár és múzeum önállóságának története egy Móra-levél tükrében	69
<i>Lengyel András</i> : Adalék a hőmezővásárhelyi birtokos parasztság olvasási gyakorlá- tához (1914—1915)	72

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

<i>Borsa Gedeon</i> : 1596. évi bártfai „Neue Zeitung” és más korabeli magyar vonatko- zású tudósítások	76
--	----

FIGYELŐ

<i>Haiman György</i> : Tipográfus találkozó Keszthelyen	90
<i>Tapolcaié Sári Szabó Éva</i> : A tatabányai Szinyei Kör	92
<i>Ferenczi László</i> : 25 éves a Studies on Voltaire	93

SZEMLE

<i>Fülöp Géza</i> : A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp. 1978. (<i>Hopp Lajos</i>)	96
<i>Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1974/1975</i> . Bp. 1978. (<i>Tóth András</i>)	97
<i>Bitskey István</i> : Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi Bp. 1979. (<i>Kilián István</i>)	99
<i>Takács Béla</i> : A sárospataki nyomda története. Bp. 1978. (<i>Heltai János</i>)	101
<i>Polányi Károly 1886—1964</i> . Bibliográfia. Szerk. Bóna Márta. Bp. 1979. (<i>L. A.</i>)	103
<i>Sammler, Fürst</i> : Gelehrter Herzog August zu Braunschweig und Lüneburg 1579— 1666. Braunschweig, 1979. (<i>Vásárhelyi Judit</i>)	103
<i>Dán, R.</i> : Accumulated Index of Jewish Bibliographical Periodicals. Bp. 1979. (<i>Scheiber Sándor</i>)	105
<i>Škafar, Ivan</i> : Bibliografija prekmurskih tiskov od 1715 do 1919. Ljubljana, 1978. (<i>Fried István</i>)	106

SOMMAIRE

<i>Bitskey, István</i> : Politique littéraire à la cour de Gábor Bethlen et des deux György Rákóczi	1
<i>Szentimrei, Mihály</i> : Une bibliothèque publique de civilisation à Sárospatak à l'âge des réformes	15
<i>Mme Sára-Lukácsy, Sarolta</i> : L'activité de Ferenc Móra en tant que directeur de bibliothèque (1917—1919)	33

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Mme Soltész, Zoltán</i> : Sur les causes de l'anonymité des imprimeurs au XVI ^e siècle, à la base des imprimés Peypus récemment définis	42
<i>Fekete, Csaba</i> : Quand est-ce qu'il est entré dans la bibliothèque? — Les particularités de la provenance à propos de deux volumes de l'ancien stock du Collège Réformé de Debrecen	52
<i>Miskolczi, Ambrus</i> : Les projets d'édition de livres roumains de l'Imprimerie d'État de Vienne aux années 1840	56
<i>Hegyí, Ferenc</i> : La bibliothèque de géométrie-hydraulique des XVIII ^e et XIX ^e siècles de János Klohammer	60
<i>Kőhgyesi, Mihály</i> : L'histoire de l'indépendance de la bibliothèque et du musée de Keeskemét reflétés par une lettre de Móra	69
<i>Lengyel, András</i> : Contribution à la pratique de lecteur de la paysannerie propriétaire de Hódmezővásárhely (1914—1915)	72

ANCIENS LIVRES HONGROIS

<i>Borsa, Gedeon</i> : „Neue Zeitung” de Bártfa de l'année 1596 et d'autres chroniques contemporaines ayant un rapport hongrois	76
---	----

CHRONIQUE

<i>Haiman, György</i> : Une réunion de typographes à Keszthely	90
<i>Mme Tapolcai-Sárai Szabó, Éva</i> : Le Cercle Szinnyi de Tatabánya	92
<i>Ferenczi, László</i> : Le 25 ^e anniversaire des Studies on Voltaire	93

REVUE

<i>Fülöp, Géza</i> : A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban (Le public lecteur hongrois à l'époque des Lumières et à l'âge des réformes.) Bp. 1978. (<i>Hopp, Lajos</i>)	96
Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1974/1975. (Les Annales de la Bibliothèque Nationale Széchényi 1974/1975.) Bp. 1978. (<i>Tóth, András</i>)	97
<i>Bitskey, István</i> : Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi. (Érudition humaniste et conception du monde baroque. Les sermons de Péter Pázmány.) Bp. 1979. (<i>Kilián, István</i>)	99
<i>Takács, Béla</i> : A sárospataki nyomda története. (L'histoire de l'imprimerie de Sárospatak.) Bp. 1978. (<i>Heltai, János</i>)	101
<i>Polányi, Károly</i> 1886—1964. Une bibliographie. Rédigée par Márta Bóna. Bp. 1979. (<i>L. A.</i>)	103
<i>Sammler, Fürst</i> : Gelehrter Herzog August zu Braunschweig und Lüneburg 1579—1666. Braunschweig, 1979. (<i>Vásárhelyi, Judit</i>)	103
<i>Dán, R.</i> : Accumulated Index of Jewish Bibliographical Periodicals. Bp. 1979. (<i>Scheiber, Sándor</i>)	105
<i>Škafar, Ivan</i> : Bibliografija prekmurskih tiskov od 1715 do 1919. Ljubljana, 1978. (<i>Fried, István</i>)	106

ORSZÁGOS
KÖNYV-
TÁR

MH. 4755

50.013

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

96. évfolyam

1980

2

EMIAI KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

REVUE DE L'ACADÉMIE

I. OSZTÁLYÁNAK

HONGROISE DES SCIENCES

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

96. ÉVF. 1980/2. SZ.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társzerkesztő)

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14—16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

✱

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 80 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111—010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp V., Váci u. 22. Tel.: 185—680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 iv terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egyidőben.

Egy könyvtárosi életpálya és tanulmányai (Emlékezés Kőhalmi Bélára)

Ha a vállalásnak, melynek indítékai a legmélyebbről fakadó érzések, az el nem múló tisztelet, hála és szeretet, eleget kívánok tenni, és Kőhalmi Béla könyvtárosi életpályája jellemző vonásainak és az abból levonható tanulságoknak összefoglalására kísérletet teszek, elsősorban hozzá, a tőlünk tíz esztendeje eltávozott tanítómesterhez kell segítségért fordulni.

Azoknak a szépen ötvözött mondatoknak némelyike, amelyeket ő mondott el Szabó Ervin halála negyvenedik évfordulóján, az ő életpályáját, eszményeit is jellemzik, és szemérmes érzelmi fűtöttségük Kőhalmi Béla gazdag lelkivilágának kitarulkozásai:

„Szabó Ervin alakját megrajzolni: ezt a feladatot évek múltával egyre nehezebbnek látom — mondja Kőhalmi Béla —, mintha a domborművű alak, amilyenek idáig láttam, szoborrá formálódna és kilépne az időből.”¹

Igen, Kőhalmi Béla, akinek mélyen kék szeme pillantását még sokan magunkon érezzük, kezd szoborrá formálódni, és kilép az időből. Az időből, amely jelenti az ifjúkort és a vele induló, nagyszerű kortársakat, a férfikort, amely meghozta a pálya minden örömét, korszerű kezdeményezéseinek sikerét, majd a magyar proletárállam könyvtárügye megújításának gyönyörű feladatát, de a hosszú emigráció alatt, majd itthon a család megőlhetségéért vállalt robotmunka minden keservét is. Kilép az időből, amely jelenti az öregkort is, és vele az éledő reményeket, a bátran, csendesesen viselt csalódásokat, az igazi tanítóvá válást, az elmélyedő tudományos munkálkodást, az akadémiai bizottsággal való gondos, szeretetteljes törődést és a szakma becsületét mentő bölcs igazságok kimondását. És a szoborra, neve mellé, hogy senki se tévedjen, véssük rá a szót, amely az ő esetében epiteton ornans: „könyvtáros”.

Számára ugyanis a könyvtárosság nem volt „kényszerpálya”. Annak rangját példaképein, barátain, elődein mérte: Szabó Ervinen, Dienes Lászlón, a Fővárosi Könyvtár hozzá közel álló többi munkatársán, a pályakezdés idején más könyvtárakban dolgozókon: Gulyás Pálon, Fitz Józsefen, Ferenczi Zoltánon és Trócsányi Zoltánon, az elődök közül Szinnyei Józsefen, Szabó Károlyon. És aki ismerte őt, jól tudja, hogy milyen becsben tartotta Panizzit, Léopold Delisle-t, Michael Denist, Friedrich Adolf Ebertet. (Ugye az élők nem veszik rossz néven, hogy róluk nem esik szó.) Vallotta és magára nézve kötelezőnek is tartotta azt, amit nemrégiben Móra Ferencsel kapcsolatban

¹ KŐHALMI Béla: *Szabó Ervin, a könyvtáros*. Bp. 1959. 7 p. (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Tanulmányok. Új sorozat 5.)

Tömörkény István mondásaként idéztek: „Könyvtárba, múzeumba csak az az ember való, aki szerelmes a mesterségébe.”²

A pálya iránti szerelem kora ifjúságában ébredt fel benne, és sírjáig kísérte. Élénk, érdeklődő szelleme igen hamar a könyvekhez vezet el. Öt esztendőskorában válik apátlan-anyátlan árvává, és őt, a fővárosi adóosztályviselő gyermekét a főváros árvaháza, a József-fiúarvház neveli több mint tizenkét éven át.

1969-ben, élete utolsó évében, 85. születésnapja körül, a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmával a legyöngült fizikumú, látási zavarokkal küzdő Kőhalmi Béla két alkalommal is vallomást tesz múltjáról, életpályájáról.

18 éves korában, 1902-ben kerül a Városházára rapidíjasként, és vallomása szerint már az első hónapok után tapogatózik a Fővárosi Könyvtár felé. Szabó Ervin még akkor nem dolgozott a könyvtárban, és több mint hat évet kellett várnia, míg vágya teljesült.

A fiatal városi tisztviselő magányos, és szenvedélyesen olvas. A Dob utcában lakik, és onnan jár vasárnaponként könyvekkel megrakodva a Városligetbe. Első irodalmi próbálkozásai érzelmes tárcanovellák, amelyeket a *Magyarország* közöl.

Hamarosan abbahagyta a szépirodalmat, vallotta Bereczky Lászlónak,³ és 1906-tól a *Budapesti Napló* Madzsar József által megindított, majd Jászi Oszkár szerkesztésében megjelenő *Szabadgondolat* című melléklete számára, ismeretlenül, cikkeket küld be. Az első címe: *Drága népbutítás*, ezt követte a Thury Zoltán halálára írott *Osztályirodalom* című írás. A harmadik közlemény címe *Hit és tudomány* volt. Ez érlelte meg a szerkesztő Jászi Oszkár elhatározását, hogy személyesen is megismerkedjék Kőhalmi Bélával, akit idővel benső barátjává fogadott. Meghívta azokra a baráti összejövetelekre a Modern Kávéházba, ahol a *Huszedik Század* munkatársai, akik közé hamarosan Kőhalmi Béla is tartozott, rendszeresen találkoztak.

Feloldódott magányossága. „Egészen addig, míg Jászival nem találkoztam, nem voltak barátaim” — vallja több mint hatvan év után.⁴ Jászi Oszkár nyitottságának és ragyogó szellemének lehetett valami varázsa, ami összetartó erőként közel hozta egymáshoz azokat, akik valami újat, valami szépet és okosat akartak megvalósítani a magyar glóbuson. Annak kifejtése, hogy a magyar progresszió század eleji tábora miként alakult ki, messze túlhaladja e megemlékezés kereteit. Litván György kitűnő munkája, a *Magyar gondolat* — *szabad gondolat*⁵ mélyrehatóan elemzi ezt a jelenséget, kimutatva, hogy miként kerültek a szociológia új útjait kereső, a magyarországi nemzetiségi kérdés jelentőségét csalhatatlanul felismerő, de a marxizmusban kételkedő Jászi Oszkár közelébe a marxista Szabó Ervin és Varga Jenő, az agrárszocialista Dániel Arnold, az anarchista Batthyány Ervin, a polgári radikális Rácz Gyula, a jogfilozófia olyan egyéni utakat követő képviselője, mint Somló Bódog és mindazok, akiknek nevével a Társadalomtudományi Társaság folyóiratának, a *Huszedik Századnak* hasábjain találkozunk.

² PÉTER László: *Móra Ferenc a Somogyi-könyvtárban*. = Könyvtári Figyelő 1979. 590.

³ *Beszélgetés a nyolcvanöt éves Kőhalmi Bélával*. = Könyvtáros 1969. 10. sz. 571—576.

⁴ SZENTMIHÁLYI János: *1919 és a szocialista könyvtárügy*. Beszélgetés Kőhalmi Bélával. = Népművelés 1969. 16. 3. 6—7. p.

⁵ LITVÁN György: *Magyar gondolat — szabad gondolat*. Bp. 1978. Magvető. 164 p. (Gyorsuló idő)

Ritkán idézett Ady-sorok jutnak eszembe, amikor a következetesen szocialista Kóhalmi Béla Jászi Oszkárhoz való sírig tartó ragaszkodására keresek magyarázatot:

Nekem mindig kell egy jó Valaki,
Kit emeljek magam fölött a trónra:
Jászi Oszkár már évek hosszátán
Külömb, mint sem kezem saruját oldja.
Hitvallásom és hős örületem
Az ő diktáló tiszta lelkétől függ.
Ez is asszonyosság, de szívvel állom:
A Jásziság én akart ideálom.⁶

Kóhalmi Béla a *Huszdik Század* körében ismerkedik meg Szabó Ervinnel. A *Huszdik Században* megjelent cikkei, tanulmányai, különösen az 1909-ben megjelent *Utazás a magyar irodalom és könyvkiadás körül* című, melyben a két könyvkiadó a Franklin Társulat és a Révai cég perével kapcsolatban a kapitalista könyvkiadás üzleti ármánykodásait, a részletüzlet körüli rejtelmeket leplezi le, a könyvtermés alakulásával kapcsolatos jelenségeket elemzi, kelti fel Szabó Ervin érdeklődését, és az ő segítségével teszi lehetővé, hogy 1909-ben végre teljesüljön régi kívánsága, és a Szabó Ervin által vezetett könyvtárba kerül.

Szabó Ervin közelsége, irányítása, barátsága, a Fővárosi Könyvtár 1909 és 1919 közötti töretlenül progresszív szellemisége, a könyvtári munkának az a páratlan színvonala, amely ebben a könyvtárban ebben az időszakban megvalósult, a könyvtáros és bibliográfus Kóhalmi Bélának, aki egyben a legkorábbi, legmodernebb szellemű szakmai folyóirat, a *Könyvtári Szemle* szerkesztője, további tevékenységét is meghatározták.

Dienes Lászlóról szóló emlékezésében írja: „A század első két évtizedében sok olyan író, tudós, könyvtáros került a munkásmozgalom szoros közelségébe, kik nem vettek részt a mozgalmi munkában, de akiket a puszta rokonszenvnél jóval erősebb kötelék — a társadalmi felelősségtudat — kapcsolt a dolgozók élethalálharcához.”⁷

Azt, hogy Kóhalmi Bélában milyen mélyen gyökerező volt ez a társadalmi felelősségtudat, a legmeggyőzőbben a Tanácsköztársaság idején bizonyította be Dienes László oldalán, mint a Tanácsköztársaság helyettes könyvtárügyi megbízottja. Dienes László már 1919 februárjában, a Kommunista Párt szervezésében is támaszkodott Kóhalmi Bélára, és köztudott volt, hogy Dienes László sokirányú forradalmi tevékenysége következtében kevés időt tudott szentelni a könyvtári direktórium vezetésére, így ez a munka úgyszólván teljes egészében Kóhalmi Bélára hárult.

A *Magyar Tanácsköztársaság könyvtárügye* című, Dienes László emlékének ajánlott, 1959-ben megjelent forrásértékű munkáját „részletesen kellene kivonatolnunk, ha mindent el akarnánk mondani, ami a Tanácsköztársaság hónapjai, alatt a magyar könyvtárügy érdekében történt” — állapította meg Mátrai László.⁸

Kóhalmi Béla ötven év elteltével, 1969-ben, mérlegelve és rangsorolva a terveket és intézkedéseket, a legsürgetőbb, legfontosabb intézkedésnek a

⁶ Margita élni akar . . . Mikor Margita visszajött.

⁷ *Ötvenéves a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár.* = Könyvtáros 1954. 4. sz. 8—9. 9—12.

⁸ MÁTRAI László: *Kóhalmi Béla.* = Magyar Könyvszemle 1964. 289—291.

munkások könyvellátásának megszervezését látta. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár fiókhálózata a Tanácsköztársaság idején nem terjedt ki a peremkerületekig. Ezért látnak hozzá az üzemi munkáskönyvtárak megszervezéséhez. Az egész ország könyvtárügyének rendezésében legfontosabb feladatként a szakkönyvtárak rendszerének kiépítését tartotta. Az ő nyilatkozatából idézzük: „Dienes Lászlóval együttesen ki kellett építenünk a társadalomtudományok, a műszaki és természettudományok, valamint az agrártudományok könyvtári ellátásának teljesen újszerű, csakis szocialista rendszerben lehetséges központi könyvtári ellátását.”⁹ Valójában megtörténtek az intézkedések egyes nagyobb szakkönyvtárak egyesítésére. Így pl. az OMGE — a nagybirtokosok érdekvéviselője — könyvtára egybeolvadt a Mezőgazdasági Múzeum és a volt Földművelésügyi Minisztérium könyvtárával. Annak illusztrálására, hogy a haladó gondolkodású emberek együttműködése mit jelenthet a szocialista jellegű tervszerű könyvtári szervezet létrehozásában, megemlítette Kóhalmi Béla azt is, hogy a múzeumi direktóriummal tanácskozások folytak egy központi természettudományi könyvtár kialakításáról. Kiindulásul szolgált a Lambrecht Kálmán kiváló antropológus irányításával kidolgozott program. Levonható tanulság? Talán csak annyi, hogy jobb korán mint soha! Elgondolkozni azon is lehet, hogy milyen fontosnak tartotta Kóhalmi Béla, hogy kiadja a *Tanácsköztársaság Könyvtárügye* c. folyóiratot; az egyetlen hivatalos közlönyt a világon, amelyet forradalmi kormány könyvtári ügyekben valaha is kiadott!¹⁰ (Mátrai i.h.) Jellemző talán az is, hogy az egyetemi könyvtárosképzés szükségességének gondolata elsőként a Tanácsköztársaság idején Kóhalmi Bélától indult ki, és hogy ő, aki már hét esztendővel előtte, 1912-ben sürgette a nemzeti bibliográfia rendszerének kiépítését, egy Országos Bibliográfiai Intézet alapjait igyekezett megteremteni, Petrik Gézára és Gulyás Pálra gondolva az eszme megvalósulása esetén.

A pálya szenvedélyes szeretete, a lélek tisztasága, az igaznak vélt ügy iránti rajongás tükröződik egy csendes megjegyzésén. Elhaladva az épület előtt, ahol a könyvtári direktórium hivatala volt — ma az angol nagykövetség van itt —, ezt mondta: „Július legutolsó napjaiban, amikor már mindenki tudta, hogy napok vagy esetleg órák kérdése és összeomlik a tanács hatalom, úgy dolgoztunk, terveztünk, mintha örökké tartana.”

A Tanácsköztársaság bukása 26 év megszakítást hozott Kóhalmi Béla könyvtáros pályáján. A könyvvel, olvasással való kapcsolatot az emigrációban írt és részben itthon is a Czakó Ambró által szerkesztett *Független Szemlében*, és a *Huszedik Század* utódjában, a *Századunkban* megjelentetett sok könyvrecenziója, és legfőképpen az olvasmányélményt kutató, első ízben 1918-ban megjelent nagysikerű munkájának, a *Könyvek könyvének* új változata, az 1937-ben kiadott *Új könyvek könyve* jelenti. Nagy adósság az eszméit soha el nem áruló, tolla tisztaságára gondosan ügyelő Kóhalmi Béla publicisztikai munkásságát is tükröző bibliográfia megjelentetése. Ezt a bibliográfiát egyrészt maga is összeállította, másrészt nagy szorgalommal Láng Tilorné is elkészítette.

A rehabilitált, előbb nyugdíjazott, majd reaktivált Kóhalmi Béla 1945 végétől 1950-ig dolgozott Dienes László oldalán régi munkahelyén, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban. 1950-ben kellett ezt a munkahelyét elhagynia, és az Országos Könyvtári Központba került tanácsadóként.

⁹ 1. 4. sz. jegyzetet.

¹⁰ 1. 8. sz. jegyzetet.

Nem a Kőhalmi Bélára való emlékezés a megfelelő alkalom arra, hogy egyes könyvtári, bibliográfiai és tájékoztatási intézmények sorsát elemezzük, felállításuk, átszervezésük vagy megszüntetésük helyességéről vagy helytelenségéről, az intézkedések következetességéről vagy következetlenségéről véleményt mondjunk. Kőhalmi Béla könyvtárosi életpályájának elemzése azonban arra kötelez, hogy arról a munkáról, amelyet ő az Országos Könyvtári Központban munkatársával együtt végzett, megemlékezzünk, és annak maradandó értékeire rámutassunk.

Kőhalmi Béla egyéniségének varázsával az emberi relációkat oly gyakran megrontó, szorongásos korszakban a legkellemesebb baráti munkahelyi légkört teremtette meg maga körül. Igaz, hogy ebben szerencséje volt; az O.K.K. vezetői, elsősorban Zalai Zoltán, de elődei is kitűnő gárdát gyűjtöttek Kőhalmi Béla köré. Vele dolgozott a kölcsönös megbecsülés jegyében Fitz József, az igazi tudós-könyvtáros, akinek szakmai tapasztalatai a tudományos könyvtárak egyes módszertani kérdéseinek felvetésénél és megoldásánál nagy értéket jelentettek. Tóth András volt a tudományos osztály vezetője, ott volt Ferenczi Géza, a kitűnő nyelvész, Komjáthy Miklós, akinek történettudományi kutatásait kellett ebben az időben a könyvtári munka kedvéért szüneteltetni, mellette volt olyan kitűnő gyakorlott könyvtáros, mint Hajdúné Malán Magda, Reményiné Vida Erzsébet és olyan, akkoriban fiatal, nagy szakismeretekkel rendelkező, ma is dolgozó könyvtörténészek, könyvtárosok, mint Borsa Gedeon, Dörnyei Sándor, Ürögdi Györgyné, és csak a névsorban utolsóként Wix Györgyné.

Nagy érdemei voltak Kőhalmi Bélának az egyházi tulajdonban volt könyvállomány megmentése, tényleges köztulajdonba vétele körül. Az adott viszonyok között csak a számba vétel és az ideiglenes raktárakba való szállítás volt a könyvmentés egyetlen lehetősége. Ez a nagyszabású, nehéz körülmények között végbement könyvmentés a magyar könyvtörténeti kutatás, a retrospektív nemzeti bibliográfia teljessége szempontjából volt elsősorban jelentős, ezért vonta be ebbe a munkába a könyvtörténet kutatóit. A szakirodalmi szemlék szerkesztése mellett a Kőhalmi Béla által irányított csoport hozzáfogott a könyvtári útmutató, a *Könyvtári Minerva* szerkesztéséhez, és folytatva a Tanácsköztársaság hagyományait, a könyvtárak új munkatársai számára szaktanfolyamokat szervezett.

Munkáját az egyetemen a Könyvtártudományi Tanszék alapítása idején, 1948-ban kezdte el. Eleinte könyvtártant, később bibliográfiát tanított, 1956-tól 1962-ben történt nyugdíjaztatásáig. Egyetemi oktatómunkája úttörő jellegű volt. Rá hárult a feladat, hogy a bibliográfia egyetemi oktatásának módszereit kidolgozza, és meghatározza azt az ismeretanyagot, amely az egyetemi könyvtárosképzés céljait a legjobban szolgálja. Előadásainak vezérgondolata a tudománytörténetnek a bibliográfiával való összefonódottsága volt. E tekintetben a történész-bibliográfus Charles-Victor Langlois-t vallotta mesterének. A tudománytörténeti összefüggések kimunkálása mellett hallgatói figyelmét elsősorban arra hívta fel, hogy a bibliográfia a tudományos kutatás „műszere”, és nem eszköze. A „műszer” helyes használatának megismertetése jelentette számára az oktatás gyakorlati oldalát.

Az irodalom regisztrálásának, elemzésének korunkban betöltött szerepe, a „műszerek” fejlődése, szükségszerű bonyolulttá válása nem került el figyelmét. Ennek megismertetése szándékával analizálta a tájékoztatás műsze-

reit, megnyitva az utat a tudományos tájékoztatás bonyolult problémáinak megértéséhez.

Hetvenedik életévén is túl van már, amikor felfigyel a tájékoztatás gépesítésével, az információs rendszerek kialakulásával kapcsolatos problémákra és a legkorszerűbb módszerekre, és azokban elmélyedve vállalkozik azok ismertetésére.¹¹ 1961-ben, 76 éves korában megjelent egyik legjelentősebb tanulmányában, melynek *A bibliográfia rangemelése*¹² címet adta, egyetlen tudományterület, az irodalomtudomány szempontjából tette vizsgálat tárgyává a szakirodalom regisztrálásának korszerű formáit, hangot adva annak a meggyőződésének, melyhez kora ifjúsága óta hű maradt, hogy a könyvtár és tájékoztatási munka értelmet csak akkor kap, ha kapcsolatait a szaktudományokkal a legszorosabbra fűzi. Tanulságként ezt se felejtjük el.

A könyvtári munkának ilyen értelmezése tette lehetővé számára, hogy hallgatói előtt a könyvtári és dokumentációs tevékenység közötti kapcsolatokat, a két tevékenység közötti eltérést világosan megfogalmazzon. A bibliográfiai munka lényegének korszerű felismerése pedig lehetőséget nyújtott számára a tájékoztatási módszerek sokrétű változatainak beható, tudományos vizsgálatára.

Ez a tudományos vizsgálat bámulatos gyakorlati érzékkel párosul. Ha rajtam múlna, újra sokszorosíttatnám és minden illetékes kezébe adnám Kóhalmi Béla egyetemi jegyzetének függelékét. Ilyeneket olvashatnának benne a bibliográfiai ellenőrzésről:

„Kis nemzetek ne vállalkozzanak nagy tudományos területek nemzetközi dokumentációjára. Fontos azonban, hogy a világon megjelenő minden referáló folyóirat — ma bizonyára így módosítaná, hogy minden jelentős információs szolgáltatás — legalább egy példányban az ország valamelyik szakkönyvtárában meglegyen. Ezekről évente készüljön külön címjegyzék.” Másutt: „A dokumentációs területeket pontosan fel kell osztani, egyrészt azért, hogy a határterületek gondozása tekintetében megegyezés jöjjön létre, másrészt, hogy a nemzeti termelés szempontjából egy terület se maradjon gondozás nélkül. Ez az egybehangoló munka központi szerv felállítását kívánja.” Sapienti sat.

A tudományos tájékoztatás hazai helyzetének felmérésére, a gyakran máig nyitva maradt kérdések felvetésére késő öregkorában még egyszer vállalkozott.

1961-ben a Könyvtártudományi és Módszertani Központ Tudományos és Szakkönyvtári osztálya a hazai bibliográfiai munka aktuális kérdéseinek megtárgyalására országos bibliográfiai munkértekezletet szervezett Gödöllőn. A referátumok — közte az övé is¹⁴ —, a korreferátumok, a hozzászólások és az elfogadott ajánlások a bibliográfiai munka úgyszólván valamennyi problémáit felvetették. Az illetékesek úgy látták helyesnek, ha az anyag publikálása helyett egyes résztanulmányok foglalják össze az aktuális problémákat. Ennek alapfeltétele a felszabadulás utáni bibliográfiai tevékenység rendszeres áttekintése és értékelése. E feladat megoldására vállalkozott Kóhalmi Béla, és megírta alapvető munkáját, *A tudományos tájékoztatás fejlődése hazánkban 1945–1965*¹⁵ címűt, mellyel a Magyar Tudományos Akadémia nagyjutalmát is elnyerte.

¹¹ *A bibliográfia és az új technika.* = Magyar Könyvszemle 1958. 97–108.

¹² *Magyar Könyvszemle* 1961. 2. sz. 129–147.

¹³ KÓHALMI Béla: *Bibliográfia.* Bp. 1959. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat. 118–136.

¹⁴ *Retrospektív nemzeti bibliográfiánk. 1473–1920-ig.* = Magyar Könyvszemle. 1962. 1–17.

¹⁵ KÓHALMI Béla: *A tudományos tájékoztatás fejlődése hazánkban 1945–1965.* Bp. (Nép-művelési Propaganda Iroda), 1967. 574 p. (Az Országos Könyvtárügyi és Dokumentációs Tanács kiadványa 25. sz.)

E nagy jelentőségű munka méltatására nem nyílik alkalom. A tanulságok kedvéért csupán néhány, Kőhalmi Béla nézeteire és hivatástudatára jellemző részlet.

A tudományos tájékoztatás központi szolgáltatásait, a különböző forrású tájékoztatási szolgáltatások koordinálásának feladatát ellátó intézmények *fejlődésének* bemutatása helyett Kőhalmi Béla kénytelen volt a rövid életű Országos Könyvtári Központ és a még rövidebb életű Országos Dokumentációs Központ *sorsának* ismertetésével beérni. A két megszűnt központi intézmény tevékenységének, feladatkörének elemzése során keserves igazságokat kénytelen tudomásul venni az olvasó. Kőhalmi Béla írja:

„Megszüntettünk két olyan intézményt, mely ha nem is átgondoltan körvonalazott, de kétségtelenül fennálló központi feladatok ellátására volt hivatott és nem mindig sikerült a feladatok ellátásának folyamatosságát biztosítani. Különösen áll ez az Országos Dokumentációs Központ esetében.”

E kritikus megjegyzésekben a Tanácsköztársaság könyvtárpolitikájának egyik irányítója szólal meg Kőhalmi Bélában. Abban viszont, amit a nemzeti bibliográfia rendszeréről mond el, és mindabban, amit az Akadémiai Bizottság kezdeményezéseiről írt, az Akadémiai Bizottság elnöke, irányítója hallatja hangját.

A munka második része, mely tudományszakonként ismerteti a szakirodalmi tájékoztatás fejlődését, és a harmadik rész, melyben a természettudományos és műszaki tájékoztatás múltját, tizenöt évvel ezelőtti aktuális problémáit fejtegeti, a szakirodalmi tájékoztatás műszereinek és hazai intézményeinek általános jellemzése, a teljességre törekvés olyan értelemben, hogy megjelenési formájától függetlenül mindazt szerepelteti, ami egy tudományszak megismeréséhez szükséges releváns információkat tartalmazó hazai forrás, arra vall, hogy nem felejtette el azt, amit Szabó Ervin környezetében megtanult, tudniillik, hogy a könyvtáros hivatása elsősorban az *enciklopedikus, mindent magába foglaló szolgáltatás*. A könyvtáros Kőhalmi Bélát mutatják be élete utolsó nagy munkájának ezek a fejezetei.

A tanulságok összefoglalásaként csak ennyit: Kőhalmi Béla bebizonyította, hogy így is lehet. Végig lehet élni egy életet tiszta szívvel, tiszta értelemmel. Megtanított arra, hogy a haladás záloga megbecsülni a múlt értékeit, ugyanúgy mint a jó, hasznos teljesítményt. Ezért tudott és akart kiállni és harcolni az ellene pamfletet író Gulyás Pálért, tudta szeretni azokat, akikkel közösen valamikor jó munkát végzett, elfelejtve, nem törődve, hogy fordultak-e ellene valaha vagy sem. A jót, az igazat kereste és találta meg tudományban, mesterségben, művészetben, természetben, hazájában, családjában, emberekben, főleg barátaiban, akikhez hű volt, akiket sohasem tagadott meg. Ezt megtanulni tőle nem lehet. Ehhez az az átlátszó tisztaság kell, ami az ő varázsa volt.

JÁNOS SZENTMIHÁLYI

Une carrière de bibliothécaire et ses leçons

(En commémoration de Béla Kőhalmi)

C'est à l'occasion du dixième anniversaire de sa mort que l'étude se souvient de Béla Kőhalmi, du personnage renommé de la bibliothéconomie hongroise, du rédacteur en chef de *Magyar Könyvszemle* (Revue du Livre Hongrois). Elle jette un coup d'œil sur sa route qui l'a mené à la carrière de bibliothécaire et sur les impulsions qu'il a reçues de la

part des tendances diverses de la progression au commencement du siècle. Le personnage qui l'a influencé le mieux, était Ervin Szabó dont il a fait la connaissance dans le cercle de la revue *Huszdik Század* (Vingtième Siècle), revue de la Société des Sciences Sociales. En 1919, au temps de la République des Conseils Hongroise, Béla Kőhalmi a été nommé commissaire suppléant des affaires de bibliothèque et il a essayé de moderniser l'état des bibliothèques du pays à l'aide de toute une série de mesures. Après une émigration extérieure et intérieure de 26 ans, il a continué, depuis 1945, la réorganisation de la vie de bibliothèque hongroise, d'abord dans la Bibliothèque Ervin Szabó de la capitale, puis au Centre National de Bibliographie. Dès le commencement, il a pris part à l'organisation de la formation universitaire des bibliothécaires et dans ses cours il a souligné l'entrelacement de la bibliographie et de l'histoire des sciences. Dans la dernière période de sa vie, il s'est occupé beaucoup de la modernisation de l'information scientifique et son travail paru, dans ce domaine, en 1967 (*L'évolution de l'information scientifique en Hongrie de 1945 à 1954*) il a obtenu le grand prix de l'Académie des Sciences de Hongrie.

A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai I. Náprági Demeter könyvtára

Gutenberg felfedezése a XV. század közepén nem csupán az írások egyszerűbb technikai előállítását, többszörözését jelentette, hanem mind nagyobb tömegek számára biztosította a művelődés lehetőségét. A kultúra demokratizálódását magával hozó reformáció, majd az ellenreformáció könyvpropagandája és a könyvnyomtatás egyre szélesebb körű elterjedése Magyarországon is éreztette hatását. Iskolai gyűjtemények alakultak ki; magánszemélyek könyveket vásároltak maguknak külföldön; a kinn tanuló humanisták, reformátorok, jezsuiták hordókbán szállították haza a tanulmányaik színhelyén vásárolt, illetve ajándékba kapott könyveiket. A könyvtulajdonosok általában be is jegyezték nevüket könyveikbe.¹

XVI—XVII. századi könyvműveltségünkre a fennmaradt könyvjegyzékeken, katalógusokon kívül elsősorban azoknak a ma is fennálló könyvtáraknak az átvizsgálásából következtethetünk, amelyek a XVII. században keletkeztek, és amelyek több forrásból gyarapodtak. Ilyen szempontból talán az egyik „legszerencésebb” gyűjtemény a győri Székesegyházi Könyvtár. Alapjait az 1611. évi nagyszombati katolikus főegyházmegyei zsinat utasítása vetette meg, amely elrendelte, hogy a püspökök és kanonokok könyveiket arra az egyházra hagyományozzák, amelyben székelnek, hogy ezáltal az egyházmegyékben könyvtárak jöhessenek létre. Ugyanez a rendelet arra kötelezte a plébánosokat, hogy könyveiket a plébániákon kialakítandó könyvtárakra hagyják.²

A többnyire győri püspökök és kanonokok gyűjteményeit tartalmazó Székesegyházi Könyvtár 1872-ben olvadt bele a győri Szemináriumi Könyvtár gyűjteményébe, annak legértékesebb részeként.³ Értékeire, legfontosabb possessoraira már több publikáció utalt. Jelentős kezdeményezések és eredmények fűződnek Jenei Ferenc nevéhez, akit azonban halála megakadályozott a possessorok teljes feltárásában. Cikkeit és kéziratot hagyatékának a győri Könyvtárra vonatkozó részét felhasználtuk munkánkban, amelynek fő célja a Cathedralis ecclesiae Jauriensis beírását is tartalmazó nyomtatványok szisztematikus átvezetésével a XVI—XVII. századi possessorok felkutatása volt. Csak az egyértelműen kiolvasható nevek feldolgozásával foglalkoztunk, kétes esetekben — pl. egyes könyvek rossz állapota miatt — erről lemondtunk. Feladatunknak a hazai possessorok feltárását tekintettük. Tehát, ha egy műnek csak külföldi tulajdonosa volt, nem foglalkoztunk vele. Ellenben minden olyan esetben meg-

¹ BERLÁSZ Jenő: *Die Entstehung der ungarischen Bibliothekskultur im 16—17. Jahrhundert.* = MKSz 1974. 14—28.

² *Decreta et sanctiones synodi provincialis... celebratae Tirnaviae, anno... 1611. Posonii 1611.* 27. lev. — RMNy 1023.

³ BEDY Vince: *A győregyházmegyei papnevelés története.* Győr 1937. 255.

jegyezzük a külföldiek nevét, ha magyarországi possessorokkal vegyesen szerepelnek. Az ősnymotatványok valamikori birtokosait Aistleitner József példászerű feldolgozásából vettük át.⁴ A kötésekre csupán abban az esetben utalunk, ha a rajtuk olvasható felirat segítséget nyújtott a possessor kilétének megállapításához.

A könyvek átnézése során a következő possessor-csoportokat különíthettük el:

- I. Náprági Demeter könyvtára
- II. Az „erdélyi gyűjtemény”
- III. Győri könyvtulajdonosok
- IV. Egyéb, sem Erdélyhez, sem Gyórhöz nem kapcsolható hazai személyiségek könyvei

Ha egy könyvnek több, különböző csoportba tartozó possessorja volt, akkor a könyvet mindegyik csoportban külön tárgyaljuk.

I. Náprági Demeter könyvtára

A győri Székesegyházi Könyvtár alapját képező püspöki könyvtárak közül mennyiségében és anyagát tekintve is a legkiemelkedőbb Náprági Demeter gyűjteménye.⁵ A kora egyik legtehetségesebb főpapjának tartott Náprági 1556-ban született a Gömör megyei Naprágyban. Tanulmányait Bécsben végezte. Pályáján szépen haladt előre: 1588-ban egri, majd 1593-ban aradi prépost lett. Eger elvesztése után 1596-ban elnyerte a szerémi, majd az erdélyi püspökséget. Mint gyulafehérvári püspöknek nagy része volt a századvégi Erdély zivatáros eseményeiben. Báthori Zsigmond lemondása után ő kormányozta kancellárként Erdélyt Bocskai Istvánnal együtt. Része volt Báthori Zsigmond visszahívásában is, majd behódolt Mihály vajdának. 1601-ben a kolozsvári országgyűlés határozata értelmében kegyvesztett lett, és menekülnie kellett Erdélyből. Prágában élt. 1602-ben pozsonyi prépost, 1607-ben veszprémi, majd győri püspök, egy évvel később kalocsai érsek lett. Legfőbb székhelye haláláig (1619) Győr volt.⁶

Több ízben vállalt diplomáciai megbízatásokat is. Politikai pártállása nem volt mindig teljesen egyértelmű. Az 1601-es kolozsvári országgyűlésnek egyik legfőbb vádja ellene túlzott Habsburg-hűsége volt.⁷ Később inkább a rendiség elveit, a nemzett érdekeit képviselte. Ezért nem használhatta fel az udvar Bocskai ellen, illetve az 1614. évi linzi gyűlésen éppen ő volt annak a magyar küldöttségnek a vezetője, amely meghiúsította Bethlen Gábor megtámadását.⁸ Ellentmondásosak vallási törekvései is. Barátai között ugyan sok protestáns főúr akadt,⁹ erdélyi pályafutása során mégis néha elvakult katolikusnak tűnt. Báthori Zsigmond felhatalmazásával visszafoglalta az antitrinitáriusoktól

⁴ AISTLEITNER József: *A győri püspöki nagyobb papnevelő intézet könyvtárának 1500-ig terjedő ősnymotatványai.* = Győri Szemle 1931. 207—226, 321—328; 1932. 44—52, 115—127, 240—253.

⁵ JENEI Ferenc: *Az utolsó magyar humanista főpap: Náprági Demeter.* = ItK 1965. 137—151.

⁶ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* IX. Budapest 1903. 812—814.

⁷ „... ezelőtt is Báthory András fejedelmünknek itt létében minden ez országban való dolgot oda fel megírt római császárnak, . . .” *Erdélyi Országgyűlési Emlékek IV.* Budapest 1878. 587.

⁸ ILIA Bálint: *Az 1611-iki linzi egyetemes gyűlés.* = A Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyve 1934.

⁹ JENEI Ferenc: i. m.

a gyulafehérvári templomot,¹⁰ illetve „az recepta religion valókat, főképen az kolozsváriakat háborgatta.”¹¹ Az erdélyi viszonyokról és Erdély rendezéséről 1602-ben írott összefoglalásában is hasonló módszereket ajánlott az udvarnak a nem-katolikus vallásúak megfékezésére.¹² Ugyanakkor szilárd törökellenesség volt jellemző rá. Az 1595-ös évi krakkói lengyel országgyűlésre küldöttséget vezetett, és beszédet mondott a török elleni védekezés sürgető voltáról.¹³ Logikusan felépített beszédében arra figyelmeztette a lengyeleket, hogy saját érdekükben legyenek segítségére Magyarországnak. Győr elestével ugyanis várható, hogy a „cruenta bella” más országokba, így Poloniába is behatol. Szemléletes képekkel festette le a valaha virágzó, bőven termő, gazdag Hungariát, amely az állandó harcok során kimerült. A sodró erejű beszéd világos, érthető stílusa, jó latinsága szerzője retorikai tehetségét bizonyítja. E több nyelven is megjelent Oratió¹⁴ kívül ismeretes még 1602-ben írott előterjesztése Erdély állapotáról, amelyre már fentebb utaltunk, és az 1611-es nagyszombati zsinaton mondott ún. „Protestatio”-ja annak érdekében, hogy ennek a zsinatnak a törvényei és utasításai a győri egyházmegyében is érvényesüljenek.¹⁵

Erdélyi kudarcától és kiűzetésétől eltekintve, amelyet egyes történetírók a nem-katolikusok mesterkedésének tekintenek,¹⁶ Náprági általában népszerűségnek örvendett. Róla még az 1608-as pozsonyi országgyűlés alkalmából keletkezett pasquillus sem mondott rosszat, pedig az kíméletlenül gúnyolta a katolikus főpapokat:

„Tiszta az en kezem az artatlan vértől,
Óltalmazom magam ez artatlan vertől,
En el sem tavozom kedves nemzetemtől,
Nemis féltöm fejem rut szamkivettéstől.”¹⁷

Sopron polgármestere, Lackner Kristóf öneki ajánlotta *Maiestatis Ungariae Aquila* című művét.¹⁸ Nevének kezdőbetűit a következő mondattal fejezte ki: „Deus Est Mea Eminentissima Turris Regnoque Invigilo Ungariae Salutaliter. Nec Aurum Populive Rumor A Gloria Inhibeant.” Lackner elsősorban Náprági páratlan műveltségét és humanitását tisztelte. Emellett kiemelte ékesszólását is. Címerét az újsztoicizmus tanításai alapján magyarázta: az igaz nemesség és az igaz erény jegyeit mutatta be a koronából kinövő, csillagos kardot tartó nőalakban.

¹⁰ SZEREDAI, Antonius: *Series antiquorum et recentiorum episcoporum Transilvaniae. Albae Carolinae 1790. 214.*

¹¹ L. a 7. jegyzetet!

¹² *Erdélyi Országgyűlési Emlékek V.* Budapest 1879. 162–175.

¹³ NÁPRÁGI Demeter: *Hungariae periclitantis legatorum . . . Demetrii Náprági, . . . Nicolai Zokolij . . . et Michaelis Kellemesi . . . ad . . . Sigismundum Tertium . . . oratio . . . Cracoviae habita die 2. mensis Martij a. D. 1595.* Krakkó 1595. — RMK III 857.

¹⁴ Latinul Krakkón kívül megjelent Kolozsvárott (RMNy 762) és Nürnbergben (RMK III 859). Cseh nyelven ismeretlen helyen (RMK III 869 és 870). Németül később jelent meg: *Auserlesene christliche und überaus schöne Ermahnungen, Rathschläge und Werbungen von dem Türcken-Krieg.* Nürnberg 1664. 74–80.

¹⁵ L. a 2. jegyzetben közölt művet.

¹⁶ KATHONA, Stephanus: *Historia metropolitanae Colocensis ecclesiae concinnata.* Pars II. Colocae 1800. 70–73.

¹⁷ *A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete.* Kiad.: BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos és STOLL Béla. RMKT XVII/1. Budapest 1959. 392.

¹⁸ Sopron 1613. RMK II 373.

1. A Székesfejérvári Andrásról Náprági Demeter tulajdonába került Homéros-kötet címlapja

Az újsztoikus tanok Náprághihoz is közel álltak. Rimay Jánossal való barátság még a nyolcvanas években szövődött.¹⁹ Mindketten „ugyanazon egy orvosnak és Bajnoknak, Epictetusnak írásával is gyámolgatjuk életünket”,²⁰

Náprági Demeter könyvtárának gyarapítását egész életében céljának tekintette. 1602-ben Prágában említést tett Magyarországon levő könyvtáráról, amely erdélyi Regestákat és Urbariumokat is tartalmazott.²¹ Kiterjedt kapcsolatai révén könyvajándékok is gazdagították tékáját. Ezenkívül 1601-ben, Erdélyből való menekülése alkalmával nemcsak a Szent László-hermát hozta magával, hanem jelentős könyvanyagot is.

Győrben ma is fellelhető ötvenkötetes könyvtárát az alábbi táblázatban foglaltuk össze. A könyvek rövid címei szerzőik betűrendjében követik egymást. Külön oszlop tünteti fel azt az évszámot és Nápráginak akkori egyházi hivatalát, amikor a könyv hozzá került, amennyiben ezek az adatok be vannak jegyezve. Ebben és az Egyéb adatok-at feltüntető oszlopban a bejegyzéseket — a nevek kivételével — mai helyesírás szerint, a rövidítéseket kiegészítve és egységes formában közöljük. Ha valamelyik könyvtulajdonos monogramja vagy a beszerzés évszáma a kötésen található, ezeket az adatokat zárójelben adtuk meg.

Cím — jelzet	Náprági hivatalának megjelölése, a beszerzés évszáma	Egyéb adatok
1. AGRICOLA, G.: De re metallica libri XII. ... Ejusdem de animantibus subterraneis liber. Basileae 1561. — XX. c. 7.	episcopus Transylvanus	Andreae Zekefeyerwarj ... principis proventuum praecceptorum ... dedit Emericus Sulyok
2. ANTONIUS F.: Confessionale. Titulus de restitutionibus. [Venetiis] 1473. — Ö. V. 13a.	episcopus Transylvanus, 1598.	
3. APPIANUS A.: De civilibus Romanorum bellis historiarum libri V. Eiusdem libri VI. ... P. Vellei PATERCULI historiae Romanae duo volumina. Parisiis 1538. — XX.d.22.	—	Joannes Kutassy praepositus S. Thomae etc. Demetrio Napragj donavit.
4. ARISTOTELÉS: Ethicorum ad Nicomachum libri X. J. Argyropylo interprete. Lugduni 1553. — XIX.b.41.	—	Mattheus Feraboschi Sthno Machaino vendidit.
5. ATHANASIUS M.: Dialogi V de sancta Trinitate. BASILII libri IV. adversus ... Eunomium. ANASTASII et CYRILLI ... fidei explicatio ex interpretatione Th. Bezae. FOEBADI ... liber contra Arianos. [Genevae] 1570. — XXII.c.13.	episcopus Jauriensis	
6. AUGUSTINUS A.: De civitate Dei. Cum commentariis Th. Valois et N. Triveth ... additionibus J. Passavantii atque ... Fr. Maronis. Basileae 1515. (2) AUGUSTINUS: De summa Trinitate. Basileae 1515. — XXII.b.20.		

¹⁹ *A magyar irodalom története II.* Szerk.: KLANICZAY Tibor. Budapest 1964. 16.

²⁰ Rimay János 1603. július 24-én kelt levele Náprági Demeterhez. *Rimay János összes művei.* Összeállította: ECKHARDT Sándor. Budapest 1955. 233—236.

²¹ L. a 12. jegyzetben közölt művet, 175!

Cím — jelzet	Náprági hivatalának megjelölése, a beszerzés évszáma	Egyéb adatok
7. BARTHOLOMEUS A.: Liber de proprietatibus rerum. Argentinae 1505. — XXII.b.9.	episcopus Transylvanus, 1599.	Dr. Petrus Montagnana liber Petri plebani de Lippa ²²
8. BÉDA V.: Opera omnia. 1— 2. t. Basileae 1563. — XIX.d.9.	episcopus Transylvanus archiepiscopus Colocensis	Dionisij Pioppij episcopi Modrusiensis
9. BELLARMINO, R.: Disputationum de controversiis christianae fidei. 1— 4. tom. Ingolstadii 1601. — XXI.d.11.		
10. BERECSZÁSZI P.: Apologia pro ecclesiis reformatis. Varadini 1585. — R.II.4.	episcopus Transylvanus	
11. BÈZE, Th.: De haereticis a civili magistratu puniendis libellus ... Genevae 1554. (2) BOQUINUS, P.: Examen libri, quem T. HESHUSIUS scripsit ... de praesentia in coena Domini. Basileae (1561) — XIX.b.24.	episcopus Transylvanus	Petro Melio ... Thomas Feleg'hazi mittit 1555. ²³ (P.M. — 1566)
12. BOSIUS, J.: Crux triumphans. Antverpiae 1617. — XX.a.16.	archiepiscopus Colocensis, 1618. (D.N.A.C. — 1618)	
13. CALVIN, J.: Institutio christianae religionis. Lausannae 1576. — XXII.c.9.	praepositus Agriensis, 1591.	Johannes Kazius (?) 1581. (KAZ — 1581)
14. CYPRIANUS C.: Opera ... repurgata per D. Erasmum. Basileae 1530. — XXI. d. 7.	episcopus Jauriensis, 1606.	Andreae Monozloj, 1589.
15. CYRILLUS A.: Commentaria in S. Joannem. Parisiis 1514. (2) CYRILLUS A.: Thesaurus. Parisiis 1514. (3) CYRILLUS A.: Commentaria in Leviticum. Parisiis 1514. — XXI.d.20.	episcopus Transylvanus, 1598.	
16. De laudibus trium ... patrum ... Joseph, ... David ... Tobiae. Parisiis 1548. (2) CAMPESTER, L.: Heptacolon. Parisiis 1523. (3) De veneratione sanctorum. Parisiis 1523. — XXXII. 4.2.	episcopus Transylvanus	
17. DIODOROS S.: Bibliothecae historiae libri XV. ... S. Castalione ... correctore, ... interiecta est DICTYS CRETENSIS et DARETIS PHRYGII de bello Troiano historia. Basileae 1559. — XX.b.10.	episcopus Transylvanus et cancellarius	(T.M.L. — 1585)
18. DURANTI, G.: Rationale divinatorum officiorum. Vincentiae 1488. — Ö.V.9.	episcopus Transylvanus	

²² Az ebben a könyvben szereplő magyar nyelvű orvosi bejegyzéseket RÓMER Flóris ismertette. = *Győri Történelmi és Régészeti Füzetek*. Győr 1865. 1. 90.

²³ E bejegyzést közölte már JENEI Ferenc: *Félegyházi Tamás könyvajánlása Mélius Péterhez*. = *Győri Szemle* 1935. 199.

Cím — jelzet	Náprági hivatalának megjelölése, a beszerzés évszáma	Egyéb adatok
19. FICINO, M.: Tomus secundus ... operum. Basileae 1561. (2) Sententiae pulcherrimae ... ex M. FICINI operibus collectae. Basileae 1561. — XX.b.14.	archiepiscopus Colocensis, 1608.	Baldassarus Bornemissa... Paulo Julano... XV. Cal. Maii a. 1570. dono dedit.
20. GOROPIUS B.: Origenes Antverpiana. Antverpiae 1569. — XX.c.13.	archiepiscopus Colocensis	
21. GRATIANUS: Decretum. Cum apparatu J. Teutonici et additionibus Bartholomaei Brixiensis. Norimbergae 1493. — Ö.III.4.	archiepiscopus Colocensis	
22. HIERONYMUS: Octavus tomus commentarios in Psalterium habet. Basileae 1525. — XXII. d. 21.	archiepiscopus Colocensis	Ex libris Pauli
23. HOMEROS: Opera graeco-latina ... omnia. Basileae 1561. — XXI.b.6. ²⁴	episcopus Transylvanus	Andrei Zekesfeyerwary
24. HUNNIUS, A.: Articulus de justificatione hominis peccatoris ... explicatus. Francfurt am Main 1590. — XIX. b. 49.	episcopus Wesprimiensis	
25. JOANNES Chrysostomus: Commentaria in ... IV Christi evangelia. Lovani 1543. — XX.b.4.	archiepiscopus Colocensis	Sum Andreae Monostoi
26. JOANNES Chrysostomus: Tertius tomus operum. Basileae 1547. — XXII.a.20.	archiepiscopus Colocensis	
27. JUSTINIANUS: Volumen legum parvum, quod vocant tres posteriores libri codicis. Lugduni 1569. (2) JUSTINIANUS: Institutionum ... libri IV. Lugduni 1569. — XXI.c.19.	episcopus Transylvanus, 1598.	(E.S. — 1574)
28. KNAPPIUS, J.: Lexicon Graecolatini. Antverpiae 1539. — XIX.b.26.		
29. Lexicon Graecolatini. Basileae s.a. (2) CAMERARIUS, J.: Commentarii utriusque linguae. Basileae 1551. — XXI. c. 18.	episcopus Transylvanus, 1598.	Andreae Zekesfeyerwary scribae
30. LIVIUS T.: Decades tres cum dimidia. ... B. Rhenani et S. Gelenii adiunctae annotationes. Basileae 1535. — XXI.c.15.		
31. Machumetis ... vita ac doctrina omnis, quae ... Alcoranum dicitur, ... in Latinam translata ... Annotationes, confutationes, ... Sarracenorum ... historiae ... Item P. Melanchtonis ... praemonitio.	episcopus Jauriensis	Steph. Balasi, 6. Januarii 1597.

²⁴ Jenei Ferenc e Kolozsvárott kötött könyv kötetábláiból Dávid Ferenc és Heltai Gáspár ismeretlen munkáinak korrektúraíveit fejtette ki. = ItK 1953. 205—209.

Cím — jelzet	Náprági hivatalának megjelölése, a beszerzés évszáma	Egyéb adatok
<p>Basileae 1543. (2) JOANNES Cantacusenus: Contra Machometicam fidem Christiana ... assertio. Basileae 1543. (3) JOANNES Cantacusenus: Contra Sacracenorum haeresim ... apologiae IIII. Basileae 1543. — XX.a.8.</p>		
<p>32. Missale Strigoniense. Venetiis 1493. — Ö.V.18.</p>	<p>archiepiscopus Colocensis</p>	
<p>33. Missale Strigoniense. Venetiis 1498. — j.n.</p>	<p>archiepiscopus Colocensis</p>	<p>Post interitum ... Francisci Pereni ... donatum est ... Nicolao Olaho ... post ... Martino Pethe de Hethes ... per ... Joannem de Ivancz ... D. Napragi ... eodem ... defuncto ... ecclesiae Jauriensi ... donat.</p>
<p>34. NATALIS, H.: Annotationes et meditationes in evangelia. Antverpiae 1594. — XXI.d.5.</p>	<p>(D.N.P.A. — 1596)</p>	
<p>35. NIPHUS, A.: Subtilissima commentaria in libros Meteorologicorum et in librum de mistis sive quartum Meteorum. Venetiis 1560. — XXI.a.22.</p>	<p>(D.N. — 1584)</p>	
<p>36. Ordo et ritus ... ecclesiae Strigoniensis. Viennae Austriae 1560. — R.II.19.</p>	<p>archiepiscopus Colocensis</p>	<p>Nicolaus Olahus archiepiscopus Strigoniensis donavit ... capellae suae in Lanser (1562)</p>
<p>37. PETRUS Lombardus: Liber IV. sententiarum. [Basileae] 1516. — XXI.b.5.</p>		<p>Demetrio Napragj hunc librum Joannis Simon ... dono dedit.</p>
<p>38. PHILOSTRATUS: De vita Apollonii Tyanei. Bononiae 1501.</p>	<p>episcopus Transylvanus, 1599.</p>	
<p>(2) GELLIUS: Noctes Atticae. Venetiis 1493. — Ö.III.18ab.</p>		
<p>39. Pontificale noviter impressum. Venetiis 1510. — XIX.a.1.</p>	<p>episcopus Jauriensis</p>	
<p>40. REBUFIUS, P.: Praxis beneficiorum. Lugduni 1580. — XX.a.20.</p>	<p>archiepiscopus Colocensis</p>	
<p>41. RUPERTUS Abbas: Commentariorum in Apocalypsim Joannis libri XII. Parisiis 1545. — XIX.c.31.</p>	<p>praepositus Agriensis, 1589.</p>	<p>Sum liber Joannis Vij archidiaconi Vnguariensis, canonici ecclesiae Agriensis.</p>
<p>42. SCHNEIDEWEIN, J.: In IV institutionum imperialium Justiniani libros commentarii. ... ex recognitione ... M. Wesenbecii. Argentorati 1573. — XX.a.19.</p>	<p>episcopus Transylvanus</p>	<p>(E.S. — 1574)</p>
<p>43. SCHRECKENFUCHSIUS, E. O.: Commentaria in Sphaeram Joannis de Sacrobusto ... ejusdem ... canones, quibus usus tabularum ... ex libro directionum J. Regiomontani ... continetur. Basileae 1569. — XXII.b.5.</p>		

Cím – jelzet	Náprági hivatalának megnevezése, a beszerzés évszáma	Egyéb adatok
44. SOKOŁOWSKI, G. S.: De verae et falsae ecclesiae discrimine ... libri III. Cracoviae 1583. — XLI.b.57.		Stephanus Rex Poloniae ... Nicolao de Bathor comiti dono mittit. ²⁵
45. SPANGENBERG, C.: In sacri Mosis Pentateuchum ... tabulae CCVI. Basileae 1563. — XXI.c.16.	episcopus Transylvanus	Anthonius Verantius archiepiscopus Strigoniensis ... donavit Nicolao Telegdi lectori Strigoniensi die 8. Augusti 1570 et ab eo Telegdino in usum Sthni Gywlai datus. Andreae Monozloi. ²⁶ Eo D. Napragi mortuo iam ecclesiae Jauriensis.
46. SURIUS L.: Vitae sanctorum. 6. tom. Coloniae 1575. — XXI. b. 20.	Agriensis custos, 1609. (D.N.A.C. — 1609)	
47. TACITUS P. C.: Annalium libri IV priores et in hos observationes C. Paschalii. Parisiis 1581. — XXI.a.15.	episcopus Transylvanus, 1598.	Demetrio Napragj Visconti apostolicus nuncius in Transylvania.
48. THEODOSIUS, J. B.: Medicinales epistolae LXVIII. Basileae 1553. — XIX. b. 34.	episcopus Transylvanus	
49. THOMAS de Aquino: Commentaria in libros Aristotelis Peri hermenias et Posteriorum Analyticorum cum antiqua textus translatione atque etiam nova J. Argyropoli ... Th. Cajetani supplementum commentariorum. Venetiis 1570. — XX.b.15.	archiepiscopus Colocensis, 1609. (D.N.A.C. — 1609)	
50. WERBŐCZI I.: Tripartitum opus iuris ... Hungariae. Viennae Austriae 1517. — R.V.34.	ecclesiarum Agriensis et Orodiensis praepositus	Padoslaus (?)

A fenti könyvek mindegyikében — a 34. számú kivételével — szerepel Náprági neve és legtöbbször az évszám megjelölésével vagy anélkül egyházi méltósága is. Kivétel a 34. számú könyv, amelynek a kötése mutatja Náprági possessor voltát. Azoknak a könyveknek a beszerzési időpontjára vonatkozóan, amelyekben csak a neve olvasható, néhány esetben az ajándékozó, illetve az előző tulajdonos ad eligazítást. Így nyomon követhető az a folyamat, ahogyan könyvtára gyarapodott:

Jegyzékünkön a 35. számon feltüntetett Niphus-mű Náprági legkorábbi könyve, mivel kötésén a D.N. monogram és az 1584. évszám látható.

A 3. szám alatt szereplő Appianus-mű is egyik korai könyve lehetett, mivel Kutassy János, akitől a könyvet kapta, 1581 és 1586 között viselte a szenttamási préposti címet. Hasonlóképpen korán juthatott a 4. számú Aristotelés-mű birtokába. Előző tulajdonosa, Makai István ugyanis az 1560-as években

²⁵ KISFALUDY A. Béla: *A győri püspöki nagyobb szeminárium könyvtáráról.* = MKsz 1884. 30.

²⁶ JENEI Ferenc: *Monozloi András könyvei a győri székesegyház régi könyvtárában.* = Győri Szemle 1935. 200—201.

volt pap Nagyszombatban, ahol Náprági ifjú éveiben iskolaigazgatóként működött.²⁷

Náprági *egri prépostként* 1589-ben, 1591-ben és 1596-ban egy-egy könyvet szerzett (41, 13, 34), az utóbbinak a kötésén szereplő monogram: D.N.P.A. feloldása: Demetrius Napragi Praepositus Agriensis.

Aradi préposttá is kinevezték, egy könyve való ebből a korszakból (50).

Mint *Erdély püspöke* (1596–1606), 18 könyvbe jegyezte be nevét (1, 2, 7, 8, 10, 11, 15, 16, 17, 18, 23, 27, 29, 38, 42, 45, 47, 48). Mivel 1601-es Erdélyből való kiűzetése után is viselte 1606-ig az „episcopus Transylvanus” címet,²⁸ így csak azokról a könyvekről állíthatjuk, hogy Erdélyben kerültek a birtokába, amelyeknek 1601. előtti évszáma vagy erdélyi possessora van. Ezek a 2, 7, 15, 27, 29, 38, 47. számú művek évszámuk alapján, valamint az 1. és 23. számúak előzetes possessoruk alapján.

Kancellárságára utal a 17. számú könyv bejegyzése. Továbbá Erdélyben ajándékozhatta meg Náprágit Simon János is Petrus Lombardus művével (37.), ha Simon azonos azzal a Báthori István környezetében élő decurióval, akiről a fejedelmi számadáskönyv említést tesz.²⁹

Négy műben található *győri püspök* voltára utaló bejegyzés (5, 14, 31, 39).

Veszprémi püspökként egyetlen könyvet szerzett (24).

1609-ben pedig már *egri custosként* írta be nevét egy új könyvébe (46).

1609-től haláláig *kalocsai érsekként* 13 mű került birtokába (9, 12, 19, 20, 21, 22, 25, 26, 32, 33, 36, 40, 49). Három közülük ő költetett be. Ezeknek nincsen előző possessoruk, kötésükön pedig ott díszelt Náprági monogramja és a beszerzés évszáma (12, 46, 49).

Mindössze öt könyvet nem tudunk datálni. Egyben csak a neve szerepel (6), négybe viszont bejegyezte jelmondatát is (28, 30, 43, 44): „Auxilium meum a domino, qui fecit caelum et terram.”³⁰ Mind az öt könyvet valószínűleg fiatalabb korában szerezte, amikor még semmiféle egyházi tisztséget nem viselt. E feltevést megerősíti az a tény is, hogy jelmondata olvasható még abban a Niphus-kötetben (35) is, amelyet 1584-ben szerzett be, és kötésén csupán névmonogramja szerepel.

A legértékesebb hat ősnymtatvány közül három erdélyi püspöksége (2, 18, 38), három pedig kalocsai érseksége idején (21, 32, 33) került könyvtárába.

A könyvek megjelenési évét figyelve a legfrissebb az 1617-ben megjelent Bodius-mű, amelyet Ferdinánd koronázásakor szerzett be 1618-ban.³¹ Az ajándékozásokon kívül ez az egyetlen könyv, amelynél pontosan rekonstruálni lehet, hogyan jutott Náprághoz. A könyvek előző tulajdonosai többnyire a XVI–XVII. század híres, ismert egyéniségei: főurak, a kortárs, illetve az előző generáció papjai, az erdélyi fejedelmi család tagjai, az ottani kancellária literátorai. Személyükkel és könyveikkel később fogunk foglalkozni, annál is inkább, mivel némelyiküknek a fent említetteken kívül még további könyvei is kerültek elő a Székesegyházi Gyűjteményben.

²⁷ SZINNYEI József: i. m. VIII. 419. és IX. 812.

²⁸ GAMS, Pius Bonifacius: *Series episcoporum ecclesiae catholicae*. Ratisbonae 1873–1886. 374.

²⁹ VERESS Endre: *Báthori István számadáskönyvei*. Budapest 1918. 28, 111.

³⁰ Zsoltárok könyve 120 : 2.

³¹ Demetrius Napragj archiepiscopus Colocensis hunc librum sibi eo importavit Posoni sub Ferdinandi regis Bohemiae electione anno Domini 1618.

Már Jenei Ferenc, Náprági Demeter könyvtárának kitűnő ismerője megállapította, hogy Náprágit könyvtára alapján művelt humanista főpapnak tarthatjuk.³² Könyvei között természetesen a legnagyobb számban teológiai művek találhatók. Megvoltak neki a legfontosabb egyházatyák (Antonius, Athanasius, Augustinus, Beda, Cyprianus, Cyrillus, Hieronymus, Joannes Chrysostomus, Petrus Lombardus, Aquinói Szent Tamás) írásai, valamint szerkönyvek, bibliamagyarázatok. Ezekon kívül nem csak a katolikus vagy jezsuita szerzők műveit gyűjtötte, hanem protestáns teológusokéit is (Beregszászi, Bèze, Calvin, Hunnius), sőt a mohamedanizmus vallási tanítását és történetét is saját könyvéből ismerhette (31). Humanista műveltségét és érdeklődését bizonyítják a birtokában levő görög filozófusok (Arisztotelész, Platón) művei és a hozzájuk írott kommentárok, valamint a legjelesebb görög és római történetírók és epikusok (Appianus, Diodoros Siculus, Gellius, Homeros, Livius, Tacitus) kiadásai. A szövegek megértését két latin-görög szótár is segítette (28, 29).

A jogtudományok szinte minden ágát képviselte egy-egy jelentős munka: a római jogot Justinianus, az egyházjogot Gratianus, a magyar jogot Werbőczy Tripartituma. Mindössze négy könyve foglalkozott a természettudománnyal: Agricola műve a bányászatról, Theodosiusé az orvostudományról, Sarcrobosco XII. századi híres angol matematikus csillagászati művének kommentárja, valamint Bartholomeus ugyancsak XII. századi természettudományos enciklopédiájának példányai jelzik, mennyire le volt maradva a közgondolkodás és az általános műveltség a kibontakozó kortárs világmegismeréshez képest.

Természetesen nem állíthatjuk, hogy Náprági állandóan olvasta könyveit, hiszen tőle származó bejegyzésekkel is ritkán és elszórtan találkozhatunk. Mindössze két könyve tartalmaz hosszabb megjegyzést: Az Alkorán elején a kereszténység tanítására vonatkozó, Balassa Istvántól, a könyv előző tulajdonosától származó sorokat egészítette ki,³³ illetve 1609-ben Aquinói Szt. Tamás kommentárjának címlapján megemlékezett Illésházy István haláláról.³⁴ A bejegyzésből látszik, hogy nem tudott megbékülni Illésházyval rehabilitálása ellenére sem. Bár annak a törvényszéknek, amely Illésházy ügyében tárgyalt, nem volt a tagja,³⁵ de a bécsi Kamara magyar tanácsosaként közvetlenül is foglalkoznia kellett ezzel az ügyvel.³⁶

Könyvei között mindössze egyetlen egy Magyarországon megjelent mű akad: Beregszászi Apológiája, de ennél az egynél sokkal több hazai nyomtatványt kellett ismernie. 1591. október 28-i, Károlyi Gáspárhoz írott levele³⁷

³² L. az 5. jegyzetet!

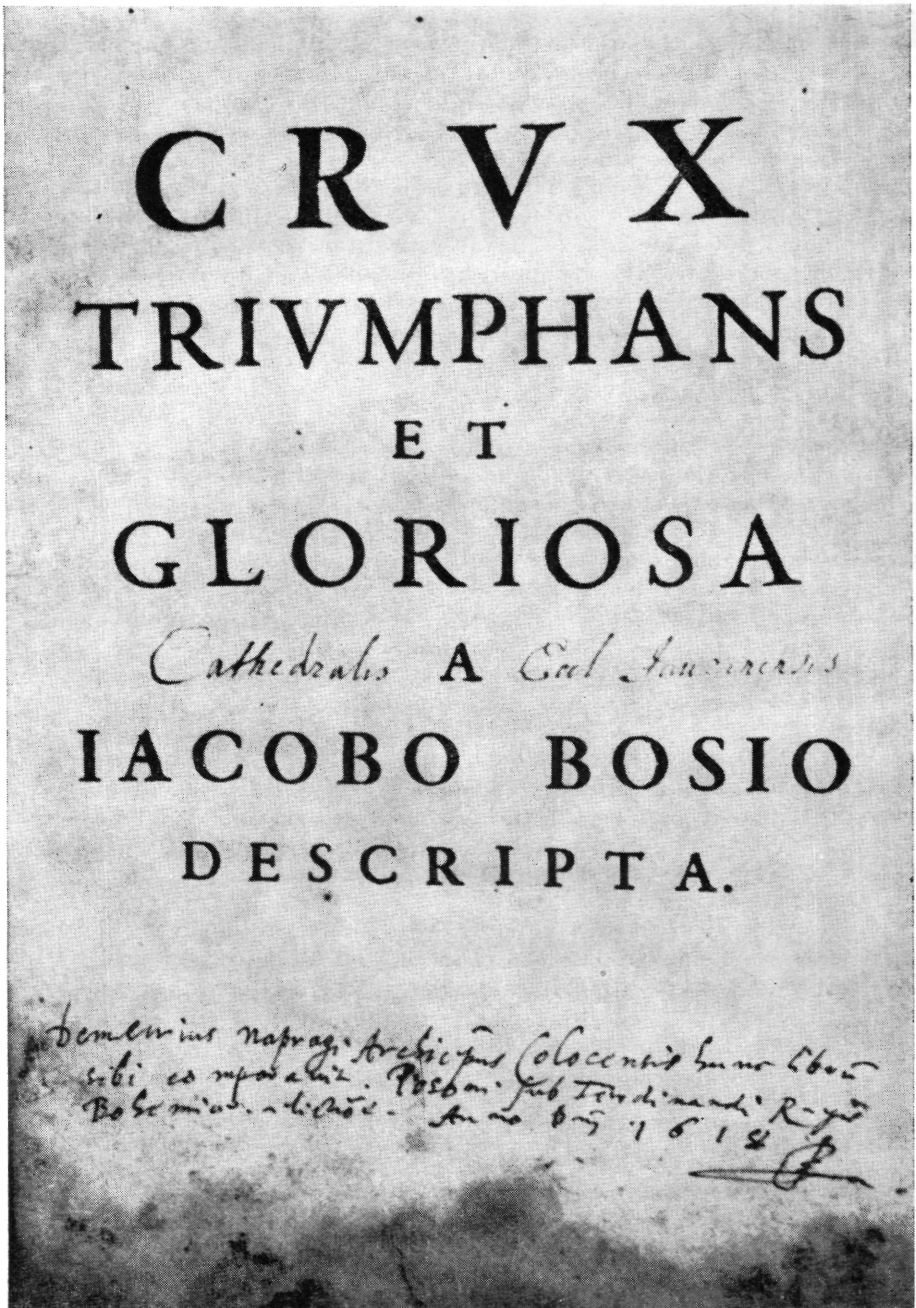
³³ Ego credo contra istum librum: quod Jesus Christus sit filius dei viventis. Et me per illius meritum ex gratia dei et misericordia dei, gratis absque ullis meis meritis iustificari et vitam aeternam consequi. Pro quo in me collato beneficio nunc et in aeternum ut deum glorificare possim, iuvet me et te spiritus sanctus. Amen. Steph. Balassi mpp. 5. Januarii 1579. Ego vero Agriensis credo non tantum id quod Balassa, sed et illud: Qui bona egerunt ibunt in vitam aeternam, qui vero mala in ignem aeternum. Et illud Pauli: Si fidem habuerit ut montes transferat, charitatem autem non habuerit, factus sum ut aes tinens et cimbalum sonans. II. Maii 1579.

³⁴ Eodem tempore Stephanus Illeshazi sub rebellione infessus, Palatinus regni, homo divitiarum cupidissimus, inter caecos monoculus, egregius ad aliena . . . invadendi causa vindictae incensor. Opressor pauperum, insectator ecclesiarum, dolose non aperte astutus Viennae quinta die Maii pomeridiana hora quinta, circa occasum Solis occidit. Delatum eius cadaver II die mane, hora quinta sine ullo honore.

³⁵ KÁROLYI ÁRPÁD: *Illésházy István hitlenségi pöre*. Budapest 1883. 80.

³⁶ KÁROLYI ÁRPÁD: i. m. 142.

³⁷ *Sárospataki Füzetek* 1891. 45. 988—990.

2. Náprági Demeter 1618-ban szerzett Bosius-kötetének címlapja

S. THOMÆ

AQUINATIS

Cathedralis Præclarissima Commentaria, (Ed. Jaucierensis)
 IN LIBROS ARISTOTELIS PERIHERMENIAS
 ET POSTERIORVM ANALYTICORVM,
 CVM ANTIQVA TEXTVS TRANSLATIONE, ATQVE ETIAM
 noua Ioannis Argropyli: Itemq; Thomæ Caietani Cardinalis Supplementorum
 Commentariorum in reliquum secundi libri Perihermenias.
 Nuper ex emendatissimis exemplaribus diligentissime recognita, Logice quoq; totius scripturæ
 nunc addita est, ad studiosorum utilitatem ex eiusdem D. Thomæ Opusculis excerpta,
 Et in Tractatus q; Capita diuisa, iuxta ordinem librorum ab Aristotele
 in Logica obseruatum. His præterea index nouus adiectus est.

VENETIIS, APVD HIERONYMVM SCOTVM.
M D LXX.

Demetriy Colocizy
Eodem hunc...
hunc sub...
factus Pala...
Sumo de mia...
immo Caes...
Egrazius ad...
quod iudi...
prohibet...
apud hunc...
die maj' p...
o cogit...

Náprági. El. Ar. B. Ill.
Káro di. 1633.
Stephanus ph...
...belli...
timy Ruy...
rum exp...
monocul...
alione s...
capitulu...
opristor...
Edictum...
Vicenn...
na. S...
scudia...
cadam...
hore qu...
ul...

3. Náprági Illésházy Istvánra vonatkozó bejegyzése Aquinói Szt. Tamás Aristotelés-kommen-tárjának címlapján

szerint Gömör megyei rokonaitól megkapta a protestáns bibliafordítás³⁸ egy példányát is. Iványi Béla kéziratban maradt gyűjteményéből biztos adatunk van arra, hogy Náprági élénken figyelte a XVII. század elején megjelenő katolikus—protestáns vitairatokat. 1610. október 10-én Batthyány Ferencnek ezt írta: „Kegyelmednek egi új köniweckkét kwltem, oluastassa el kegyelmed. Cardinál vram adá nekem, wesse egibe kegyelmed az Apologiáual és itéllie mellik másik.”³⁹ 1610-ben a zsolnai evangélikus zsinat határozatait Forgách Ferenc érseki körlevélben támadta.⁴⁰ E nyomtatvány ellenében jelent meg ugyanebben az évben Kassán az *Apologia pro synodo Solnensi* Izák Abrahamides, Eliaš Láni, Samuel Melik szerkesztésében.⁴¹ Valószínűnek tartjuk, hogy az Apológiával vitatkozó *Peniculus papporum apologia* című nyomtatvány — a Joannes Jemicus álnéven író Pázmány Péter műve — lehetett az a „könyvecske”, amelyet Náprági Forgách Ferenc érsektől kapott és Batthyány Ferenc gyűjteményébe ajánlott.

Nem korlátozhatjuk tehát Náprági olvasmányélményeit kizárólag a könyvtárában található könyvekre. Miként nem került teljes könyvtára sem Győrbe, a Székesegyházi Könyvtárba. Budapesten az Egyetemi Könyvtárban őrzik a *Regula beati Augustini una cum expositione Hugonis de Sancto Victore* (Veneziis 1508. — Vet. 08/34) című kötetet, Náprági könyvtárának egy további darabját. E mű eredetileg a váradi Ágoston-rend kolostorának a tulajdonában volt. Tartalmazza ugyanis a belépő tagok fogadalomtételét névaláírásukkal együtt, 1524 és 1531 között.⁴² Náprági tulajdonába a bejegyzés szerint erdélyi püspöksége idején került. Hasonló jellegű könyvre azonban Győrben nem bukantunk. Náprági könyvtárának egy további kötetét Egerben a Főszékesegyházi Könyvtárban őrzik. A Strassburgban 1485-ben nyomtatott *Albertus Magnus: Mariale* című műbe Náprági ugyancsak episcopus Transylvanusként írta be 1597-ben nevét. Ezek szerint erdélyi pályafutása során gyarapodott a legnagyobb mértékben — a fentiek szerint összesen húsz könyvvel — könyvtára.

Az ő révén Győrbe került „erdélyi gyűjtemény”-nyel és a bevezetőben említett III, IV. possessorcsoporttal következő közleményeinkben foglalkozunk.

³⁸ Vizsoly 1590, RMNy 652.

³⁹ IVÁNYI Béla: *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon. II. rész 1601—XIX. század.* Az MTA Könyvtárának Kézirattárában: Ms 5301/5, 11.

⁴⁰ RMNy 1001.

⁴¹ RMNy 996.

⁴² MÁLYUSZ Elemér: *Az ágostonrend a középkori Magyarországon.* = Egyháztörténet 1943. 432—433; JAKÓ Zsigmond: *Várad helye középkori könyvtártörténetünkben.* Írás, könyv, értelmiség c. kötetben. Bukarest 1976. Kriterion 146.

Magyar nyelvű, kéziratos orvosló könyvek a 17. századból

E dolgozat az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonában lévő magyar nyelvű orvosló kéziratok¹ közül kettőt ismertet. (Fol. Hung. 111., Quart. Hung. 279.) Együttes tárgyalásukat indokolja, hogy keletkezésük nagyjából azonos időszakra tehető, és mindkét kézirat felmutatja azokat a tartalmi és formai jegyeket, művelődéstörténeti vonatkozásokat, amelyekkel a korabeli borbély-sebész kéziratok általánosságban jellemezhetők.

A kéziratos orvosló könyvek szerepét és jelentőségét csupán a velük rokon tematikájú nyomtatott művekhez való viszonyukban mérhetjük fel. A 16—17. században elenyészően kevés számú magyar nyelvű orvosi vonatkozású mű jelent meg nyomtatásban.² A kéziratos orvosló könyvek éppen e hiányt voltak hivatva pótolni. Jelentőségük is elsősorban e hézagpótló szerepükben rejlik.

A kor tudományos nyelve a latin. A magyar nyelvűség (anyanyelvűség) tehát akár nyomtatott, akár kéziratos művekről van szó, nem csupán választott előadási forma, hanem tartalmi meghatározó is. A magyar nyelv használata vagy a szerző alacsonyabb szintű műveltségére — latin nyelvben való járatlanságára —, vagy tudatos „ismeretterjesztő” szándékra mutat.³ Azonban bármelyik okra vezethető is vissza a magyar nyelv használata, e művek közös jellemzője, hogy népszerű, nélkülözhetetlen gyakorlati ismereteket

¹ BORSÁ Gedeon: *Az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonában levő orvostörténeti vonatkozású magyar nyelvű kéziratok jegyzéke. Comm. ex. Bibl. Hist. Med. Hung.* 1958. 10—11. sz. 257—278.

² Nem számítva a kalendáriumokat, a kisebb (1 lapos) nyomtatványokat, vagy a csupán egy témára szorítkozó műveket (pestisiratokat), a 17. század végéig mindössze 11 olyan magyar nyelvű, általános, kézikönyv jellegű mű jelent meg nyomtatásban, amely vagy egészében orvosi témájú, vagy részben orvosi vonatkozású: MELIOSZ JUHÁSZ Péter: *Herbárium*. Kolozsvár, 1578. — FRANKOVITH Gergely: *Hasznos és föltöbb szükséges könyv . . . Monyorókerék*, 1588. — BEYTHE András: *Fives Könyv*. . . Németújvár, 1595. — PÉCSI Lukács: *Az Keresztjén szüzeknek tisztességes koszorúja*. Nagyszombat, 1591. — ZEY András: *Olajoknak . . . Declaratioja*. . . Pozsony, 1608. (Ma csak 18. századi változatát ismerjük.) — CSEH (BOEHM) Márton: *Lovak orvosság könyvecskéje*. . . Lőcse, 1656. — APÁCZAI CSERE János: *Magyar Encyclopédia*. Utrecht, 1653. — LIPPAY János: *Pozsonyi Kert*. Bécs—Nagyszombat, 1664—1667. — NADÁNYI János: *Kerti dolgoknak leírása*. . . Kolozsvár, 1669. — PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Pax Corporis*. Kolozsvár, 1690. — FELVINCZI György: *De conservanda*. . . Lőcse, 1694.

³ E tudatosan vállalt, humanista fogantatású segíteni akarás, ismeretterjesztő szándék expressis verbis megfogalmazódik néhány mű előszavában. Lippay János például „. . . hazánk fiainak . . . egy vezérlő és oktató kalauzt” akart kertészeti-orvosi művével nyújtani, hogy „ne légyen a’ Magyar Nemzet olyan, mint a’ tormába esett féreg . . .” stb. Pápai Páriz pedig így ír a *Pax Corporis* ajánlásában: „Nem akartam én itt az ebben Tudóssáknak értelmét megfogni, nem is azoknak írom, hanem az házi cselédes Gazdáknak s Gazdaszonyoknak és az igyefogyott szegényeknek . . .” De a példákat még folytathatnánk Apáczai, Melius és mások műveiből vett idézetekkel.

közvetítettek közérthető formában. E művek alapján aligha ismerjük meg a korszak orvostudományának egészét. Csupán a leggyakoribb betegségekről, a használt orvosságokról, ezek alapanyagairól és készítésük módjáról, általánosságban: a kor gyógyító gyakorlatáról, orvoslásáról kapunk képet. A nyomtatott, illetve kéziratosszerű formából adódó különbségek kisebb jelentőségűek az azonos téma és előadásmód, a magyar nyelvűség adta egyezéseknél.

Ha a korabeli magyar orvosi irodalom egészében akarjuk elhelyezni a magyar nyelvű munkákat, akkor helyüket a latin nyelvű, elméleti tudományos szakmunkák és a népszerűsítés legszélesebb (egyben a tudományosság legalsó) szintjét jelentő kalendáriumok, csíziók között jelölhetjük ki. A magyar nyelvű orvosi kézikönyvek — számuk bármily kevés is volt — jelentették e korban a nem irodalmi jellegű anyanyelvű művelődés fő eszközét. A természettudományok más területei (pl. fizika, matematika) még szegényebbek anyanyelvű írott emlékekben, egyes tudományágak pedig éppen az orvostudománynak alárendelve, ennek függvényeként jelentkeztek (pl. botanika, kémia).

Sem a nyomtatott, sem a kéziratosszerű művek nem nevezhetők a mai értelemben vett eredeti munkáknak. Szerzőik külföldi mintákat követtek, forrásként használták a Nyugat-Európában már elterjedt és hasznosnak bizonyult kézikönyveket. Tartalmi-szakmai színvonalukat, szemléletüket is a választott minták, források határozzák meg. Mivel gyakorlati ismeretek terjesztését célozták, forrásaikat nem az európai tudományosság élvonalát jelentő, új tudományos felfedezéseket tartalmazó művek, hanem a tudományos szempontból középszintűnek számító, gyakorlati kézikönyvek képezték. Szemléletüket az antik kultúrából (Dioszkoridesz, Plinius stb.) merített ismeretanyag és nézetek, valamint a köztudatba átszivárgott újkori tudományos eredmények és gondolkodásmód keveredése határozza meg. Még a legnagyobbak (Melius, Apáczai, Pápai-Páriz) művei is súlyos ellentmondásokkal terhesek. A források, minták között Lonicerus, Fernel, Regius, Paracelsus, Fuchs neve mellett ott találjuk Serapion, Albertus Magnus, Arnoldus Villanovanus, J. J. Wecker középkort idéző műveit is.⁴ A legtöbbet forgatott és leg-

⁴ LONICERUS (Adam Lonitzer) (1526—1586), német orvos, botanikus. Leghíresebb műve: *Kreuterbuch*, 1557., Melius *Herbáriumának* egyik fő forrása. — HENRICUS REGIUS (Hendrik de Roy) (1598—1679), holland orvos, filozófus. Fő műve: *Fundamenta physices*, 1646., Apáczai *Encyclopaediájában* az orvosi rész alapvető forrása. — JEAN FRANCOIS FERNEL (?—1558), francia orvos, matematikus. Fő műve: *Universa medicina*, 1554., az *Ars Medica* (részletesebben l. 7. jegyz.) forrását képezte. — PARACELUS (Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus ab Hohenheim) (1493—1541), német orvos, vegyész. Számos műve ismert. Hatása — főleg a gyógyszerelésben — szinte felmérhetetlen. Nevéhez fűződik többek között a kemikáliák rendszeres használata a gyógyászatban. — LEONHARD FUCHS (1501—1566), német orvos, botanikus. Fő műve: *Historia Stirpium*, 1542., az újkori növénytan szakirodalomban alapvető munka, a későbbi herbáriumok bőven merítettek belőle. — SERAPION (cca. X. század), arab orvos. Frankovith Gergely 169 alkotórészből álló antidotumát „Serapium-kenyet”-nek nevezte, ezzel is utalva a gyökerekre: a salernói iskola antidotáriumaira. — ALBERTUS MAGNUS (1193—1280), orvos, filozófus, Arisztotelész legnagyobb középkori interpretátora. Nevével gyakran találkozunk a magyar nyelvű orvosi kéziratokban. — ARNOLDUS DE VILLANOVA (vagy Villanovanus) (cca. 1235—1311), a késő középkor legjelentősebb orvosa, a Montpellier-i orvosi iskola felvirágoztatója. Legnagyobb hatást dietetikai műveivel (*De regimen sanitatis*, *De conservatione sanitatis* stb.) és a terápiáról, gyógyszerkészítésről írt munkáival gyakorolt. — JOHANN JAKOB WEAVER (1528—1586), német orvos. Fő műve: *De secretis libri XVII.*, 1560. Többek között Pettyényi Borbély Márton (l. 8. jegyz.) orvosló könyvében találkozunk a nevével.

gyakrabban felhasznált művek a Krauterbuchok és herbáriumok voltak, különösen P. A. Matthiolus könyvei.⁵ Ezek a művek gyakorlati céllal készültek, anyaguk többé-kevésbé rendszerezett tudományos és tapasztalati ismeretek halmaza. Antik gyökerekből táplálkoztak, de már megnyilvánul bennük az új, megfigyelésen alapuló, tudományos szemlélet is, ami megfelelt a magyarországi igényeknek és felkészültségnek.

Bár a kéziratok orvosló könyvek sora, lényeges tartalmi és formai változások nélkül, szakadatlanul folytatódik a 18. században is, ezek azonban mindinkább csupán egyéni feljegyzésekké válnak. A növekvő számú nyomtatott mű mellett jelentőségük háttérbe szorul, inkább érdekes színtelét, mintsem lényeges részét képezik a kor orvosi irodalmának. A 16–17. században azonban még a magyar nyelvű orvosi irodalom alapvető megnyilvánulási formájának kell tekintenünk a kéziratok orvosló könyveket, amelyek borbély-sebészeink nélkülözhetetlen segédeszközét, világtól elzárt, orvostól, patikától távol eső udvarházaink lakóinak féltett kincsét jelentették. Értéküket jól példázza Dersffy Potentia Nádasdy Tamáshoz írt egyik levelének részlete:

„az minémő könyvet te Ngod én tőlem kéretett, im te Ngodnak megkildettem. Könyörök te Kegyelmednek, hogy te Kgyd iratná igen hamar le, mert tudja te Ngod, hogy az Kgyd szolgálójának Dersffy Istvánnak két kecsin fia vagyon; ha valamelliknek mi nyaválája történik, avagy házam népének is, tudja te Ngod, hogy egyéb doktort nem keresek, hanem csak ezt a könyvet veszem elő és minden doktorságot csak ebből késértek. Bizcny sok orvosságot belőle meg próbáltam, hogy Isten után mind nagyoknak s mind kecsinnek használtam vala.”⁶

A fennmaradt emlékekből még csak megközelítőleg sem következtethetünk a létrejött kéziratok számára. Többségük nyilván elpusztult, hiszen e korszak nyomtatott orvosi művei közül is csak néhány példány maradt fenn.

Joggal nevezhetjük a fennmaradt magyar nyelvű orvosló kéziratokat orvosságos könyveknek, mivel többségük nem más, mint — változó gazdagságú — receptgyűjtemény. Tartalmi jegyek, a szerző személye és a megírás szándéka szerint két nagy csoportra oszthatjuk a kéziratok orvosságos könyveket: borbély-sebész kéziratok és házi orvosságos könyvek.⁷ Közös jellemzőjük, hogy gyakorlati ismereteket tartalmaznak csupán, hiányzik belőlük minden elméleti megfontolás. Belső rendszerük — ha egyáltalán van ilyen — nem nosológiai ismérveken alapul, hanem mindig valamilyen mesterséges, gyakorlati csoportosítás (pl. az orvosságos felsorolása a betegségek szerinti betűrendben vagy orvosságfajták szerint stb.). A betegségeket megnevezik, de sem a tünetek felsorolását nem tartalmazzák, sem a betegség okát, elkülönítő jegyeit nem kutatják. Gyakran a betegség-tünetek önállósulva, mintegy külön

⁵ A legjelentősebb herbáriumok a már említett Lonicerus és Fuchs művein kívül: HIERONYMUS BOCK: *Kreuter Buch*, 1539., OTTO BRUNFELS: *Herbarum vivae icones*, 1532. De a legnagyobb hatást P. A. MATTHIOLUS Dioszkoridészhez írt kommentárjai gyakorolták, *Commentarii in VI. libros P. Dioscoridis Anazarbei de materia medica*, 1544.

⁶ Dersffy Potentia Nádasdy Tamáshoz 1555-ből. OL. E. Nádasdy család lt. Misiles. (id: MAGYARY-KOSSA Gyula: *Magyar orvosi emlékek I. köt.* 98.)

⁷ Csupán egyetlen kivételt ismerünk, az *Ars Medicát*, (és ennek másolati példányait), amely nagyigényű, tudományos kézikönyv — nem sorolható egyik csoportba sem. Szövegkiadás: VARJAS Béla: *XVI. századi magyar orvosi könyv*. Kolozsvár, 1943. Részletes elemzését és a vonatkozó irodalom ismertetését l.: SPIELMANN József: *Az Ars Medica a XVI. század erdélyi művelődésében*. (A közjó szolgálatában c. kötetben, Bukarest, 1977. 39–84.) A másik kivétel talán Balsarati Vitus János 4 kötetben *Magyar Chirugiája* lenne, ez azonban elkallódott, tartalmára csupán következtetni tudunk.

betegségként jelennek meg, a javasolt orvosságok e tünetek külön-külön történő megszüntetését célozzák.

A borbély-sebész kéziratok — bár közöttük is igen nagy minőségi különbségek mutatkoznak — általánosságban meghaladják a házi orvosságos könyvek tartalmi-szakmai színvonalát. Gyakran több részből állanak, az orvosság-recepteken kívül más, például az érvágásra, sebkezelésre vonatkozó ismereteket is tartalmaznak. Vagy egymástól jól elkülöníthetően, eltérő műfajú művek, mint például herbárium, receptkönyv, érvágó regulák alkotnak egy-egy kéziratot. Ezeket a könyveket borbély-sebészek írták, akik elméleti ismeretekkel alig, empirikus tudással és tapasztalattal azonban, képzésük és mesterségük gyakorlása folytán, bőven rendelkeztek. Többségük céhes kereten belül működött, így a céhek általános tudása, az általuk megkövetelt ismeretek rendszere is tükröződik e kéziratokban. Receptjeik zömét az úgynevezett céhes orvosságok (flastromok, unguentumok, írek stb.) minduntalan előforduló és ismétlődő leírásai alkotják. Ez orvosságok nagy részét a céhek alapszabályai-ban előírt próbák között is megtalálhatjuk.⁸ A céhes orvosságok átvétele főként a 16. századtól sorra megjelenő német farmakopeákból (pl. Valerius Cordus nürnbergi gyógyszerkönyve, 1542.) történt. Az átvételt és a terjedést a céhek „nemzetközi” tájékozódása és kapcsolatai, a borbély-sebészek vándorlása biztosították. A kéziratok gyakran egymással szó szerint egyező részletei a hazai terjedés módját: másolás, átvétel stb. példázzák.⁹ A kéziratok érvágásra vonatkozó szabályai a salernói eredetű Regimen sanitatis különböző változatait idézik, és a kalendáriumok megfelelő részeivel mutatnak egyezést, gyakorta éppen e részek fordításai.

Tudjuk, hogy e korban Európa-szerte rendeletek határolták körül a borbély-sebészek tevékenységi körét, eltiltva őket a belső bajok, a mai belgyógyászat körébe vágó betegségek gyógyításától.¹⁰ A borbély-sebész kéziratokban található betegségek körét vizsgálva azonban megállapíthatjuk, hogy ez az elhatárolódás csupán tendenciaszerűen érvényesült. Receptjeik többsége ugyan külső bajok (sérülések, törések, sebek) gyógyítására szolgált, de számtalan orvosságot tartalmaznak egyéb betegségek (tüdőbaj, vérhas, hagymáz stb.) ellen is. Ennek magyarázatát a Magyarországon működő képzett orvosok csekély száma adja. Demkó mindössze száz orvost ismer a 16–17. századból!¹¹ A gyógyító gyakorlat tehát e korban Magyarországon szinte kizárólag a borbély-sebészekre hárult a kuruzslókon és a házi orvosláson kívül.

A házi orvoslás gyakorlatát tükrözik a házi orvosságos könyvek. Számos egyezésen kívül elsősorban abban különböznek a borbély-sebész kéziratoktól, hogy a céhek orvosságos receptjeit ritkán, vagy egyáltalán nem tartalmazzák. Többnyire olyan orvosságokat (szirupokat, gyógyító italokat) ajánlanak, melyek alapanyagai a ház körül feltehetően, s melyeknek elkészítése nem kívánt nagyobb hozzáértést, vagy speciális eszközöket, berendezéseket. Változó színvonalon, az akkor ismert betegségek teljes körére közölnek orvosság-recepteket. Gyakran állnak több részből, ezek azonban nem az orvoslás más-

⁸ Részletesebben I. SZLATKY Mária: *Pettyéni Borbély Márton kéziratosa orvosló könyve, 1633–1701*. Orvostörténeti Közlemények 1977. 82. sz. 27–50. — vonatkozó részek.

⁹ Ilyen szó szerinti egyező részeket találtunk például az OSZK Oct. Hung. 87. jelzetű és az MTA K 95. jelzetű kéziratai között is. Részletesebben I. SZLATKY Mária: *Magyar orvosi kézikönyvek, 16–17. század*. Kézirat. (Simmelweis Orvostörténeti Könyvtár.)

¹⁰ Vö. DEMKÓ i. m. vonatkozó részek.

¹¹ DEMKÓ Kálmán: *A magyar orvosi rend története*. Lőcse—Bp. 1894. (vonatkozó részek)

más területét érintik, hanem egyéb hasznos tudnivalókat tartalmaznak (például a méhészet, vadászat, állattartás és állatgyógyászat, növénytermesztés körébe vágó ismereteket). Szerzőik gazdálkodó nemesek, nemes-asszonyok, olykor papok vagy főurak, akik saját szükségletüknek és műveltségüknek megfelelően, saját használatukra hasznos kézikönyvet szerkesztettek. Receptjeiket innen-onnan válogatva, főként Matthioliusból és egyéb herbáriumokból merítve, hallomásból, levelezésből, egymás kézíratainak másolásából gyűjtötték egybe. Terjedésük módjára a már idézett levélrészlet is fényt derít.

A kéziratok orvosló könyvekre általában jellemző, hogy szerzőik és használóik köre nagyjából egybeesik. A későbbi tulajdonosok név és receptbejegyzései azt igazolják, hogy a borbély-sebész kéziratok többnyire szakmabeliek kezén vándoroltak, a házi orvosságos könyvek pedig családon belül öröklődtek nemzedékről-nemzedékre.¹²

A nyomtatott művek hiányát pótló szerepük mellett, s a már említett forrásokon kívül, rá kell mutatnunk arra is, hogy e kéziratok a meglévő kevés magyar nyelvű nyomtatott munkából gazdagon merítettek. Melius, Beythe András művének hatását számos 17. századi kézirat bizonyíthatóan mutatja, a 18. századtól pedig Pápai-Páriz *Pax Corporisa* jelentette a fő forrást.

Nem is tartalmi újdonságukban rejlik legfőbb értékük, hanem abban, hogy magyar nyelven íródtak olyan témakörben, melyről eladdig jóformán csak latinul szóltak, s amely téma mindenkit egyformán érintett. Így nyelvünk gazdagodásához, az írott nyelv kifejezésbeli árnyaltságához még kézirat voltukbanis nagy mértékben hozzájárultak.

„Herbarium az az Fűves Könyv”
(OSZK. Fol. Hung. 111.)

Az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonában levő Fol. Hung. 111. jelzetű kézirat tartalmilag igen összetett. A címben is jelzett, első és legterjedelmesebb része fűves könyv, ezenkívül orvosságos könyvet (receptgyűjteményt) és érvágási tanácsadót is találhatunk a kéziratban. A szerző nevét és a megírás pontos dátumát nem ismerjük, csupán a tartalmi és formai jegyek alapján következtethetünk arra, hogy a kézirat a 17. században keletkezett, és szerzője borbély-sebész volt.

Tudomásom szerint a kéziratot eddig még nem ismertették. Csupán Magyary-Kossa Gyula foglalkozik az érvágásról szóló részével, amelynek olvasatát is közli. Bevezető soraiban ugyan vázlatosan szót ejt a kézirat egészéről is, de ismertetésébe több tévedés is csúszik. Terjedelmét például 140 levélre tette, ami már azért is lehetetlen, mert a kézirat jelenlegi kötése is 19. századi, tehát közben nem veszhettek el levelek.¹³ A kéziratot 1804-ben ajándékozta Szalay Péter a Nemzeti Könyvtárnak.

¹² Az *Ars Medica* egyik (a Varjas Béla által kiadott) példánya a későbbiekben egy Barakonyi Borbély Márton nevű borbély-sebész tulajdonában volt. Pettyéni Borbély Márton könyvének 8. sztlan. oldalán a későbbi tulajdonos bejegyzését olvashatjuk: „Pesti Marhaorvos Székesházi Grassalkovics Háznál”, az OSZK Fol. Hung. 111. jelzetű kézirat pedig mint dolgozatunkból is kiderül, számos hasonló bejegyzést tartalmaz.

¹³ MAGYARY-KOSSA Gyula: *Egy 300 éves magyar orvosi kézirat. Magyar orvosi emlékek* 1. köt. Bp. 1929. 345–352.

Terjedelme 108 levél, ebből 21 levél üres. Az eredeti számozás kétszer indul: 1—85. levél, amelyet 1 számozatlan levél követ, majd 1—27. levél. A különbség az eredeti számozás tévesztéseiből ered. (A továbbiakban hivatkozásként az eredeti számozást adom meg.) Mind a kétszer induló számozás, mind a lapok rongálódása és a kézirat tartalma is arra enged következtetni, hogy eredetileg két különálló, de azonos szerzőtől származó kéziratot fűztek később egybe. A II. rész 1—2. (jelenleg restaurált) levele olyan rongálódásokat mutat, amelyek aligha képzelhetők el egy könyv belsejében, hanem kizárólag a könyvek első és utolsó, tehát fedő-levelein szoktak mutatkozni. A kéziratban egymástól jól elkülöníthető legalább öt kéz írása, közülük ketten a kézirat szerzői, a többi három későbbi tulajdonos lehetett, akik csupán értékes bejegyzésekkel gazdagították a könyvet, de összefüggő, nagyobb részt nem írtak bele. A kézirat tehát az alábbi részekből áll:

I. rész: 1—85. levél + 1 számozatlan levél

1. kéz írása: 1—72. levél — „Herbárium az az Füves Könyv”
2. kéz írása: 75—85. levél — „Flastromok főzése” = orvosságos könyv

Közben, a 73/b. levélen eltérő írású (3. kéz) bejegyzést találunk: „Georgius Martinus Szécsényi”, majd ugyanezen kéz írásával féloldalas „Memoriale” című bejegyzést a 74. levélen, amelyben a „hideglölésről” és egyéb betegségek elleni orvosságokról olvashatunk. Az utolsó, számozatlan levél mindkét oldalán rajzot találunk, Pozsony és Győr vázlatát. Az első rajz felirata: „Pressburgh”, s a vázlaton a rajzoló megjelöli a kapukat, a különböző rendházak (Ferencesek, Klarisszák, Domonkosok) székhelyeit, a városházát, valamint a Salvator patikát. A második rajz nincs megnevezve, de a kapukat itt is bejelöli, s ezek elhelyezéséből és nevükből megállapítható, hogy a rajz Győr várának vázlatos képe.¹⁴

II. rész: 1—27. levél

1. kéz írása: 1—18. levél, amelyből az
 - 1—13/a. levélen: cím nélkül, orvosságos receptek
 - 13/b—15/a. levélen: „Ér vágásnak modgyáruł valo szep tanuságok”
 - 17/a—18. levélen: „Következnek rendel minden féle Orvosságok”
2. kéz írása: 19—27. levél: cím nélkül, orvosságos receptek

A 18. levél őrszava (1. kéz) „gyomcr melegető”, a 19. levél kezdete (2. kéz) „Wörös Irr Fene ellen”. A számozás azonban a 2. kéz írásával folyamatos. Tehát vagy elveszett néhány levél, mire a második tulajdonoshoz (és szerzőhöz) került a kézirat, vagy az 1. kéz egyszerűen itt hagyta félbe az írást, az őrszavakat viszont, mint majd még látni fogjuk, gyakran előre bejegyezte.

A fentieket kívül még számos bejegyzést találunk a kézirat egészében (tehát I. és II. részében), amelyek feltehetően későbbi tulajdonosoktól származnak. Ezek közül csupán kettőt különböztetünk meg, s mivel nevüket nem ismerjük, írásuk alapján a 4., illetve 5. kéz megjelöléssel élünk. A 4. kéz írásával bejegyzett részek szerzője minden bizonnyal borbély-sebész volt. Különböző helyeken latin, magyar és kevert (makaróni) nyelven írt tréfás,

¹⁴ SZÁVAY Gyula: *Győr. Monográfia a város jelenkoráról a történelmi idők érintésével*. I. köt. A régi Győr, 1848-ig. Győr, 1896. (A 256. oldal utáni mellékleten Győr-vár és város alaprajza a XVI. és XVII. században.), valamint KOPPÁNY Tibor—JENEY Ferenc: *Győr*. Bp. 1959. vonatkozó részek.

sőt trágár versikéket jegyzett be a kéziratba. Hangulatuk érzékeltetésére érdemes néhányat idézni. Az I. rész 19. levelén találjuk az alábbi két versikét:

„Majd olyat hazudok s(em) hogy magam / sem hiszem, az Urakhoz megyek, egy Hánást vetnek, vagy penigh engemet / ajtón kívül ültetnek.”
 „Surge supra frater! abeamus inde / Quid quid defurasti, ad tarisnyam pone / Si non seis mentiri, non est hic böcsület / Cum mendacione solent hic vivere.”

A II. rész 13. levelén pedig egy trágár verset találunk, amely azonban bejegyzőjének foglalkozására is rávilágít:

„Azt mongyák Mátka, hogy Csont / a Barbély f . . . , nem a' szivem / nem az, akar meg mutassam.”

De az I/31., 41., II/6. stb. leveleken is találunk hasonló bejegyzéseket, az I. rész 16. levelén pedig néhány soros latin nyelvű bejegyzés után egy rajzot is: az osztrák birodalmi sas ábráját, közepén a magyar címerrel. Az 5. kéz által tett bejegyzések közül ki kell emelnünk egyet. A már fentebb leírt városrajzok egyikén, Győr vázlatánál, az egyik bástyát áthúzva, ezt írta be: „Ujj Kapu 1782 Esztendőben meg nyitattott”. Ez az egyetlen évszám szerepel a könyvben. Véleményem szerint ez — a kézirat egészénél sokkal későbbi beírás — okozhatta azt a tévedést, hogy a mű az OSZK kézirtattári katalógusában mint 18. század második feléből származó kézirat szerepel. Tartalmi és formai jegyek, az 1. és 2. kéz írása és helyesírása alapján a kézirat keletkezését legálább száz évvel korábbra, tehát a 17. századra kell tennünk.¹⁵

A kézirat eredeti írójától (I. kéz) származik a könyv négyötöd része, a herbárium, az érvágásról szóló rész és különböző orvosságos receptek. A *Herbárium az az Füves Könyv* nem más, mint Beythe András *Füves Könüvjének* (Német-újvár, 1595) másolata. Azzal a különbséggel, hogy a kézirat a növényeket magyar nevük szerinti betűrendben tárgyalja, míg Beythe a növények felsorolásában és csoportosításában Matthiulus rendjét követte (első cikke: kék lilium, utolsó: Tü szőlő, vagyis szőlőtő). Ismertes azonban, hogy Beythe András maga is Melius Juhász Péter *Herbáriumából* (Kolozsvár, 1578) másolta ki füves könyvének nagy részét,¹⁶ így a kézirat Melius *Herbáriumával* is egyezést mutat. Mégsem Melius volt a közvetlen forrás. A kézirat ugyanis rendelkezik mindazokkal a megkülönböztető jegyekkel, amelyekkel Beythe András műve különbözik Meliusétól.¹⁷ Csak a legfontosabbakat említve: míg Melius 232 fejezetben több mint 600 növényt tárgyal, Beythe csupán 275 növényt ismertet. Ebből 185 Meliustól, 90 (főként konyhakerti és kerti növény) Matthiulustól átvétel. A *Fol. Hung.* 111. füveskönyv 266 növényről szól, s a tárgyalt növények köre Beythével mutat egyezést. A cikkek felépítése is ugyanaz mint Beythénél: a cím a növény magyar megnevezése, például „apró bojtortárnak nevezeti” stb. A cím után közli a növény latin és magyar nevét: „Deákul: Agrimonia, Magyarul: Apró Bojtortár”, majd a humoralpatológiai szemléletnek megfelelően a növény „természeti”-t például „meleg és szárazsító”, ezt követően a növény „hasznai”-t azaz, milyen betegségek ellen használ és hogyan kell elkészíteni. A kéziratban a címeket díszes nagybetűkkel ki-

¹⁵ Magyary-Kossa Gyula megítélése szerint a kézirat a 17. század első felében keletkezett. i. m. 346.

¹⁶ Részletesebben I. GOMBOCZ Endre: *Melius és Beythe András*. Magyar Nyelv 1919. 1. sz. 28—30. Uő.: *Beythe András füves könyvének kritikája*. = Botanikai Közlemények XVIII. köt. 29—34. Uő.: *A magyar botanika története*. Bp. 1936. 56—60.

¹⁷ E különbségeket részletesen kimutatja Gombocz E. fentebb idézett műveiben.

emelte a szerző, így könyve igen szép, tetszetős külsőt nyert. Sajnos ezt később elhagyja, illetve csak helyet hagy a kiemelésnek. Nyilván a díszes címeket utólag akarta beírni, de erre már nem került sor. Itt kell megjegyez-nem, hogy a betűrendet előre betervezte, gyakran az őrszavakat is előre beírta. Ebből a módszerből következik, hogy sokszor találunk üresen maradt fél, illetve egész oldalakat, s hogy az őrszavak csupán tartalmilag utalnak a következő lap kezdetére (hiszen a címeket, amelyek az őrszavakkal egyeztek volna, végül is nem írta be). A cikkek szövege egyébként Beythe szövegének másolata, de hosszabb-rövidebb kihagyásokkal, szórendi változtatásokkal és — egy későbbi kornak megfelelő — helyesírási eltérésekkel. A különbségek és egyezések érzékeltetésére idézem az aloéről és a zsályáról szóló cikkeket a kézirat és Beythe könyvének alapján: Beythe András: *Fives Könüv*, 65. l.:

„Aloenak nevezeti. Az Aloe olyan mint egy matska mez az Patikában. Természeti: Melegítő és fölötte igön száraztó. Hasznai: Ha ez keserü gyökeret az Aloet hat pénz nyomonyit ket kalan vizben megiszol vér pökést meg állat, sárgaságot gyógyit. Ha tizen nyole pénz nyomonyit iszol meg benne mézes vizben, Szilva levben, szintén meg tisztit; és igen jó az tisztító szerszámok közé elegyíteni. Ha megtöröd szárazon az Aloet és az sebre hintöd, be forrasztja, és az szöméröm testnek fájását meg gyógyítja. Az kis gyermek szöméröm teste szakadását öszve forrasztja: az alfeled környöl való dagadásokat, hasadékokat, sulokat meg gyógyit, ha Masola szőlő levével öszve elegyintöd.

Ha Rósa eczöttel az Aloet az fejedre kenyöd fej fájást állat viszketegöt gyógyit. Az kinek haja mellyed az Aloet borban keverd be, meg állattja ha mosod vele és reá kötöd, mézes borban az inak dagadását, nyak csapnak le esését is meg gyógyítja.

Ha tüzes cserépben meg égetöd és ott keveröd mig meg olvad, az tisztáját meg tartod, az ruttyát le mosod, igen jó veres és homályos szömöt vele gyógyítani.

Az Aloe az jó, az ki tiszta fénylik, sárga szabásu és az ki romló.”

A kiemelt rész azt jelzi, hogy mit hagyott ki a kézirat írója. Ennél a cikknél Beythe szövege majdnem szó szerint egyezik Meliussal, de Meliusnál hiányzik az a mondat, hogy: „olyan mint macska méz a patikában”, ami viszont mind Beythénél, mind a kéziratban megtalálható.

Fol. Hung 111., 1. lev.:

„Aloenak nevezeti: Deakul Alóé, Ollyan mint a macska méz a patikában. Természety, Melegítő és fölötte igén szároszto. Hasznai: Az keserü gyökeret, a Alóét, ha 6 pénz nyomonyit megiszol két kalan vizben, vér pökést meg állit Sárgoságot el üz, ha a terpen-tinával és mézes vízzel meg iszod főve hasat indet, ha 18 pénz nyomonyit mézes vizben Szilva levében iszol szintén meg tisztit, és igen jó a száraztó tisztító szerszámok közé elegyíteni, ha meg töröd szárazon az Alóét. Borban keveréd, inek dagadását el állattya, ha gyakran mosod vele, de mézes borban főzvéen nyak csap le esését meg gyógyítja. Ha tüzes cserépben meg égetéd és keveréd mig el olvad és tisztáját meg tartod a ruttyát le mosod. Igen jó veres és homályos szemet vele gyógyítani. Az Alóé az jó aki sárga szabásu tiszta fénylő és könnyen romló.”

A zsájáról szóló cikkely Beythénél és a kéziratban alig mutat eltérést, mindkettő erősen különbözik azonban Melius megfelelő cikkelyétől.

Beythe András: Fives Könüv, 70. l.:

„Sallyanak nevezeti Deiakul Saliua, Magyarul Sallya Az Sallya ket fele Egyik kerti az masik erdei mellyet vad sallyanak hívnek. Természeti: Melegítő és egy kevesse szorito. Hasznai: Ha az Sallyanak három levelet soval öszve töröd es meg eszöd, merög nem fog az nap rajtad. A Sallyas bor igen jo, sziretkor csinálnod, ha kedig meg töröd, rula iszol,

avagy meg főződ, igen jó merög ellen, az mellyet, májat, lépet es az asszonyember matrajt tisztitva, vizeletöt indit, havi korszagot is indit, ver has erőltetes ellen igen jó, belt tisztit ha borban főződ es gyakorta iszod. Etekbenn is jó főve enni.

Ha meg főződ Lugban az Sállyat es ezzel az fejedet mosod, serket, koszt, varat kopaszsgagot ki veszt, haját feketeve teszön. Kigyo harapast, dihös eb marast gyogit, seböt tisztit, az szemeröm testben es al feledben valo dagadast meg gyogyittya, ha parlod vele es reia kötöd, ezön keppen Thorok gyikot is gyogit.”

Fol. Hung. 111., 62. l.:

„Deakul Salyva, Magyarul Sállya, Az Sállya két féle, edgyik kerti a másik erdei mellyet vad Sálljának hivnak. Termöszeti meleg es kevésse szorító.

Ha az Sálljának három levelet soval öszve töröd es eszed méreg nem fog az nap rajtad. Sállyas bor igen jó szüretkor csinálnod — ha meg töröd rola iszol igen jó, vagy főződ igen jó mereg ellen májat es lepet Asszony ember matrajt tisztitva vizeletet indet havi korszagot indet belt tisztit ha borban főződ es iszod gyakran. Étekbenn is főve ennyi. Ha lugban a sállját csinálnod ezzel a fejedet mosod. Serket koszt varrat kopaszsgagot ki veszt haját feketeve teszön. Kigyo harapast dühös eb marast gyogyit sebet tisztit. Szemerem testben es alfeledben valo dagadast gyogyit ha parlod vele rea kötöd torok gyikot is el tüz.”

Az *Ér vágásnak modgyáruul valo szep tanulságok* című fejezet tömören felsorolja, hogy az év mely időszakában milyen eret ajánlatos vágatni, s ez milyen betegségekre használ. E részről Magyary-Kossa Gyula úgy véli, hogy egy német nyelvű kalendárium megfelelő részének fordítása, mivel e részben előfordul a „Venus Spil” (Vénusz játéka) kifejezés.¹⁸ Magyary-Kossának valószínűleg igaza van, hiszen ez lehetett a legkézenfekvőbb forrás. Mégis, a fenti példa és érvelés nem elegendő ahhoz, hogy ebből konkrét mintára következtethessünk. A fenti képes kifejezést — latin, magyar és német változatban — számtalanszor fellelhetjük a kor irodalmában. Csak kiragadott példaként említtem az 1630-as kiadású csepregi kalendáriumot, amelyben augusztus hónapnál ezt olvashatjuk: „A Venus Asszonyinak játékját tiltya kis Asszony...”, vagy Nadányi János Antoine Mizard írásaiból fordított művét, ahol gyakran előfordul ugyanez a kifejezés.¹⁹ Másfelől a forrás meghatározását az is nehezíti, hogy számtalan kéziratos és nyomtatott orvosi kézikönyv, s majd minden kalendárium tartalmazott érvágó fejezetet, melyek tartalmilag alig különböztek egymástól. A humoralpatológián alapuló orvosi szemlélet egyik alapvető gyógyító eljárása volt az érvágás. Antik eredetű, s összefonódva a legkülönbözőbb asztrológiai hiedelmekkel és számításokkal, a középkor folyamán bonyolult rendszerre fejlődött az érvágásra alkalmas, illetve alkalmatlan napok (dies fausti, illetve dies critici vagy infausti) meghatározása. Éppen ezért közölnek a kalendáriumok is ilyen fejezetet. Mivel az érvágás, mint „kézzel való gyógyítás” elsőrendűen a borbély-sebészek feladata volt, egészen természetes, hogy gyakran találunk az általuk szerkesztett kéziratokban is ilyen részeket. E szabályok ősforrását a kora középkortól virágzó salernói orvosi iskola „Regimen Salernitanum” néven ismert egészségügyi tanl ötleményében jelölhetjük meg, amely természetesen antik ismereteket is közvetített. Ez a mű a 18. századig több mint háromszáz kiadást ért meg, különböző nyelveken. Számos változatát ismerjük, számos orvos-író építette be művébe vagy írt kommentárokat hozzá. Közülük talán a legelterjedtebbek

¹⁸ MAGYARY-KOSSA Gyula i. m.

¹⁹ NADÁNYI János: *Kerti dolgoknak leírása*. Kolozsvár, 1669.

voltak Arnoldus de Villanova művei.²⁰ Magyarra ugyan csak a 17. század végén fordította le Felvinczi György,²¹ de német és latin nyelvű „Gesundheitsregel”-ek, „regimen sanitatis”-ok, vagy naptárral együtt „calendari dietetici”-k közkezen forognak. A kézirat forrása bármelyik lehetett.

Az 1. kéz által írt orvosságos könyv töredékben minden rendszer nélkül találunk különböző recepteket, mintegy 120-at, többnyire az orvosság neve szerint. Első receptje a „Fájdalmas tüzes labrul valo orvosság” így hangzik: „Mirha-Tömjén — Cerusa — Terra Sygyllata — Timso — Mastix — Galikezü — polus Symplex — Bonus Armenus (= helyesen: Bolus Armena). Ezeket öszve köl timporalni Eget borral es bele köl hinteni ezen porokat meg köl melegeteni es meg köl vele kennyi az olyan labokat.”²²

A továbbiakban „szem fajasrul, ver hasrul, gyomor fajasrul, csuklasrul, hurutrul” stb. való „szerszámokat”, azaz orvosságokat találunk. A receptek túlnyomó többsége az úgynevezett „külső bajok”, törés, dagadás, különféle sebek külső gyógyítására szolgál. Az orvosság neve után az összetevők felsorolását találjuk, legtöbbször a szükséges mennyiség megjelölésével, majd készítésének, „főzésének” leírását. Számos híres, a korban divatos, céhes orvosság receptjét közli. Például: Emphlastrom Apostolorum, Emphlastrom Melilotum, Emphlastrom Sticticum, Nagy Érelő Flastrom, Feier Deakorium, Nigrum Deakorium, Czibak Flastrom, Sarga Czitrum, Vörös Ir” stb. A „veres Flastrom”-nál hozzáteszi: „Posoni Recepta” az Emphlastrom Stictium”-nál pedig Paracelsus nevét említi.²³ E hivatkozásokra a későbbiekben még visszatérünk.

A fenti három rész alapján szinte biztosra vehetjük, hogy szerzőjük egykori borbély-sebész volt, aki foglalkozásához, mesterségének gyakorlásához szükséges kézikönyvet szerkesztett. Eredetiségre nem törekedett, hiszen könyvét saját (esetleg céhen belüli) használatra szánta. Eredeti szándéka szerint két könyvet, egy füves és egy sebész könyvet vezetett, amit később fűzhettek össze. Művét azonban nem fejezte be. Így történhetett, hogy a kézirat későbbi, feltehetően második tulajdonosa (2. kéz) az üresen maradt oldalakra saját orvosságos receptjeit feljegyezhetette, mintegy 300-at. E bejegyzések tartalmilag nem ütnek el az 1. kéz által írt orvosságos résztől, de általában rövidebbek. Jellemző, hogy eleinte bizonyos csoportosítást végez. Amint e rész címe, „Flastromok főzése” is jelzi, először számos flastrom receptjét közli, többféle sárga, vörös, szürke, érlelő stb. flastromét, majd több mint 20 különféle „czitrum” (= kenőcs) leírása következik. Ugyancsak több mint 20-féle (szürke, szederjes, vörös, sömörül való, szemnek való, hagymáz ellen kenyő stb.) „irr” részletes receptjét is megtaláljuk. A későbbiekben felhagy az orvosságok szerinti csoportosítással, s mind rövidebb, mondhatnánk sietve feljegyzett recepteket találunk, többnyire a betegségek neve szerint. Így például „seb, hagymáz, tur, tüzes dagadás, rothadás, csapos seb, folyosó, orbáncz, fogfájás, bicsakolás, büdös száj, égés, emésztés, kórság, kő, fene, fülfájás, féreg, hurut, ebmarás” stb. elleni orvosságokat sorol fel. Köztük, nagyjából egy csoportba írva, számos gyermekbetegségre is ajánl orvosságot,

²⁰ 1. a 4. jegyzetben A. de Villanovánál.

²¹ FELVINCZI György: „A ... *Salernitana Scholanak Jó egészségről ... írott könyve.*” Kolozsvár, 1693.

²² Fol. Hung. 111. II/1. lev.

²³ Fol. Hung. 111. II/6. és II/8. lev.

például „csuklás, sárgaság, giliszta, hasmenés, béka” stb. ellen. A nyomtatott művekben először Pápai-Páriznál találunk külön fejezetet a gyermekbetegségekről. A kézirat azonban ezzel nem mutat tartalmi egyezést, ami ugyancsak korábbi eredete mellett szól. Példaként idézek néhányat a kézirat receptjeiből: „Hurut ellen kinek melle fáj: Feier Ürmöt, Sállját, kómén gyökeret főzd meg Borban ehomra igia. Probatum.”, „Nehéz szülésről: Kakukk füvet főzd meg borban add innya es szül ha gyermek nala meg holt.”, „Láb daga-dásrul: Bürök levelet törd meg es forro vízben vizével mossad, fűvével kösed.”²⁴ E rövid receptek között sok babonás ízű feljegyzést is találunk. Összességükben azonban a 2. kéz által írt receptek is arra vallanak, hogy szerzőjük „szakmabeli”, azaz ugyancsak borbély-sebész lehetett, aki előde (esetleg éppen mestere) megkezdett művét folytatta.

A kéziratnak, illetve szerzőinek céhes kapcsolatára utal az a tény, hogy a receptek között sorra megtaláljuk a szokásos céhes próbák leírását is. Például a győri sebészceh által megkövetelt próbák közül csak kettő, az „Ungventum Regis” és a „Gyapjus Ir” leírása hiányzik.²⁵ Hivatkozást csupán két esetben találunk, az 1. kéz egyszer Paracelsust említi, a „Veres Flastrom” leírása után pedig ezt olvashatjuk: „Posoni recepta”. A későbbi tulajdonosok közül az általunk 4. kézként jelölt biztosan borbély-sebész volt, amint ez versikéiből kiviláglik. Az 5. kézről azt tudjuk, hogy feltehetően győri ember volt — az „Ujj Kapu” megnyitását így jegyezhetette be utólag Győr vázlatos térképébe. Kétszer találunk tehát Győrre és kétszer Peczsonyra utalást a kéziratban. Az előbbire egy térkép, és ezen a térképen egy későbbi, utólagos bejegyzés, az utóbbira egy térkép és egy recept származása utal.

A fentiek alapján joggal feltételezhetjük, hogy a kézirat Győrött vagy környékén keletkezhetett, sőt továbbra is ott maradt különböző borbély-sebészek tulajdonában. Beythe könyvének másolása és a győri sebészceh próbáinak leírása is ezt a vidéket valószínűsítik.

Utoljára hagytuk a 3. kéz által tett bejegyzések elemzését, mivel többféleképpen is értelmezhetőek. E kéztől való néhány recept és egy név: „Georgius Martinus Szécsényi” — Paracelsuson kívül az egyetlen név, amely a kéziratban szerepel! Kit jelöl a név? Vajon saját nevét jegyezte fel a 3. kéz, vagy másét? Az első esetben Szécsényi György Márton egy későbbi tulajdonos, s feltehetően ugyancsak borbély-sebész lehetett (receptek!), bár ilyen nevű sebészről sehol feljegyzést nem találtunk. A második esetben talán ajánló sorok kezdetét jelenti e név. Úgy hisszük, nem lehetetlen, hogy e név mögött a Győr városában ma is méltán tisztelt Szécsényi György (1592—1695), Szécsényi Márton fia, győri püspök, majd esztergomi érsek alakja rejtőzik. Számos egyéb győri alapítványa mellett a győri ispitát is ő hívta életre 1669-ben. Talán ennek kapcsán kerülhetett neve a kéziratba, melynek győri vonatkozása egyébként is kétségtelen.

²⁴ Fol. Hung. 111. I/82. és I/84. lev.

²⁵ SZÁVAY i. m. teljes terjedelmében közli a győri sebészceh szabályzatát 1593-ból.

„Phlebotomia”
(OSZK, Quart. Hung. 279.)

A Quart. Hung. 279. jelzetű kézirat szerzőjét nem ismerjük, de a kézirat minden bizonnyal borbély-sebész eredetű, a 17. századból származik, és céhes vonatkozásai is vannak.²⁶ Címét a 2. levélen található fejezetcím első szavából nyerte. (A kéziratban így: Phebotonia!) Egyik érdekessége, hogy kézzel festett címlapja is van. Kora barokk keretben enteriőrt láthatunk. Középen szögletes kemence, tetején lombikkal. A kemence nyílása előtt férfi térdel, s fújtatóval éleszti a tüzet, mellette a földön mozsár. A falon polcokon patika-edények, orvosságtartók. Az edényekkel egy sorban nagybetűs felirat: ORVAS.

A kézirat a festett címlapon kívül 81 számozott levélből áll, eredeti számozás szerint 83 levélből. A különbség számtévesztésből adódik. Apróbetűs írással sűrűn teleírt kézirat, üres lapok nélkül. Egy kéz írása különböző időszakokból. Az 55. levéltől az írás mintha megváltoznék, az eddig álló betűk jobbra dőlnek, majd a 62. levéltől újra felegyenesednek. Azonban a betűformák és a helyesírási sajátságok azonossága azt bizonyítja, hogy ugyanazon kéz más-más időszakban tett feljegyzései ezek, s nem több kéz írása.²⁷ A kézirat döntően magyar nyelvű, de latin bejegyzéseket és végül néhány lapos szlovák nyelvű részletet is tartalmaz. Három részre tagolható. Első részében érvágó regulák olvashatók magyarul, latin címmel és igen sok latin betéttel. Második része orvosságos könyv, melyet maga a szerző két részre oszt. Első felében az orvosságok neve és fajtája szerinti csoportosításban a kor híres és elterjedt receptjeinek leírását olvashatjuk, másik felében rendszertelenül, de leginkább a betegségek megnevezése szerint különféle orvosságokat találunk. Az orvosságos könyvet 380 tételből álló tartalomjegyzék követi. A harmadik rész szlovák nyelvű receptkönyv, néhány oldalon az előző rész fontosabb receptjeinek fordítása. A kézirat felépítése tehát a következő:

- I. rész: 2—7. levél: — „Sequnt Phebotonia (!) seu Intsisiones (!) venarum” — érvágási tanácsadó
- II. rész: 8—74. levél: — orvosságos könyv
 - a) : 8—30. levél — receptek cím nélkül
 - b) : 30—70. levél — „Második Riszze Orvosságoknak” — címmel receptkönyv
 - c) : 71—74. levél — „Registrom” — tartalomjegyzék
- III. rész: 75—81. levél: — „Sírupy” — címmel szlovák nyelvű receptkönyv

A szlovák receptkönyvet a 74/b. levélen féloldalas tartalomjegyzék vezeti be. A 36. és 42. levélen eltérő írással egy-egy recept került a lap tetején és alján talált üres részekre.

A kéziratban sem név, sem évszám nincs. Többször találkozunk azonban e megjegyzéssel: „Cassay remek”, sőt a 21/b—22/a. leveleken egymás után több kassai remeket ír le, melyekhez még hozzáteszi: Remedium 2da”, „3tia Remedium” stb. Ezekon kívül csupán még egy orvosságnál találunk utalást: „Római

²⁶ Először ARÁNYI Erzsébet: *Fertőző betegségek Magyarországon 1600—1650*. Bp. 1911. című művében hivatkozik a kézíratra. Nem ismerteti, csupán kigyűjti belőle a fertőző betegségekre vonatkozó recepteket. Arányi nyomán Magyary-Kossa is megemlíti a kéziratot. *Magyar orvosi emlékek 3. köt.* Bp. 1931. 466. PÁRKÁNYI Dezső: *Magyar orvosok és orvostudomány a 17. században*. Székesfehérvár, 1913. átveszi Arányitól a kigyűjtött recepteket.

²⁷ Az OSZK Kézíratárának katalógusa így határozza meg a kéziratot: „Orvosságos könyv. 17. század. Magyar—latin—szlovák nyelvű. Egykorú kézirat, több kéz írása. 81 f.”

Császár Barbilia irre minden sebre jó.”²⁸ A kassai remek receptjei és a szlovák nyelvű rész valószínűsítik, hogy a kézirat északkelet-magyarországi eredetű, és szerzője valamilyen kapcsolatban állhatott a kassai borbélyokkal.

A kassai borbély-sebész céh egyike a legrégebbeknek, és hatóköre igen nagy volt — egész Északkelet-Magyarországra kiterjedt. A kassai céh szabályzatát több város is átvette. Már a 16. század közepén, 1557-ben 27 céh működött Kassán, köztük a borbély-sebészeké is.²⁹ A 16. századi működésüket több dokumentum igazolja.³⁰ A legértékesebb adalék, hogy Tokaj városa 1577-ben átveszi a kassai sebészek szabályzatát, ugyanis az eredeti elveszett, csak a tokaaji másolat maradt ránk.³¹ A szabályzat előírja, hogy aki céhbe akar állni, annak a következőket kell tudnia: „... megismerni tudja az emberi testnek betegségét mely őtet főképpen illeti, tudniillik ismerje és tudja a kelevényeket és sebeket meggyógyítani, tudjon helyesen eret vágni, fogakat vonni, törtött és kimerjült vagy kificamodott csontokat helyreállítani és az dagadásokat s egyéb sokféle kiliseket meg tudja gyógyítani. Flastromokat és keneteket tudjon csinálni és annak felette tartozik megcsinálni az mesterek előtt ezeket, az melyek következnek az flastromhoz, t. i. Gricust (griseust!), Camphoratust, Diaquillon Flastromot, az zöld színű flastromot, dealtiát (dialthaeát!), Oxicrotiumot, Populeont, Aegyptiacumot, az diacoxiumot (diacodiumot!) eöldöklő flastromot és Görög flastromot, melyet közönségesen öklelő irnak neveznek. Kassa, 1577. márc. 6.”³² E szabályzatot vette át a sárospataki céh is 1583-ban.³³ E 16. századi szabályzat alapján működött a céh a 17. században is, alapul szolgálhat tehát az összevetéshez. A *Phlebotomia* című kéziratban sorra fentaláljuk a próbákként felsorolt orvosságok receptjeit. Tehát nem csupán azok az orvosságok mutatnak kassai kapcsolatra, melyeknél a „cassay remek” megjegyzést olvashatjuk.

Ismerünk egy bizonyosan kassai eredetű, 17. századi kéziratot.³⁴ Szerzője Kereszturi Diószegi Borbély Istók, receptkönyvét 1676-ban írta. Mintegy 150 receptet közöl, köztük a kassai próbák leírását is megtaláljuk. Ezekon kívül néhány más érdekes receptet is találunk, melyek az ország távoli pontjait behálózó céhes kapcsolatokra mutatnak: „Brassai szederjes phlastrom” stb. A két kézirat között igen nagy a hasonlóság, de teljes egyezést nem sikerült kimutatnunk, még a céhes orvosságok leírásában sem. Például a „diaquillum magnum” leírása közt annyi a különbség, hogy Kereszturi kéziratában 14, a *Phlebotomiában* 15 az összetevők száma, ebből 12 egyezik, Kereszturinál az „armoniacum” és az atraczel” szerepel a *Phlebotomiában* felsorolt „arany glet”, „eresztet feier resina” és „sárga viasz” helyett. Hasonló különbségek mutatkoztak a többi receptnél is, készítésük, „főzésük” leírása egyébként azonos. A nem kassai eredetűnek jelzett orvosságok közül is sok azonos nevű

²⁸ Quart. Hung. 279. 20/b. lev.

²⁹ Tóth Lőrinc: *Adalékok az ipar és kereskedelem történetéhez*. Kassa, 1886.

³⁰ Tóth Lőrinc i. m. von. részek. Többek között közli 1557-ből a borbélylegények rendtartását. Magyar-Kossa Gyula idéz egy 1576. ápr. 8. keltezésű kassai segédlevelet. Magyar orvosi emlékek 3. köt. Bp. 1931. 229.

³¹ K. PAPP Miklós: *A Tokaj város széheinek alapszabályai* című cikkében teljes terjedelmében közli az átvett szabályzatot. Történelmi Lapok 1876. 474.

³² MAGYARI-KOSSA Gyula: *Magyar orvosi emlékek 3. köt.* Bp. 1931. 233. — Zárójelben M. K. Gy. javításait közöltük.

³³ ZOVÁNYI Jenő: *A sárospataki borbély-céh rendszabályai*. Történelmi Tár. 1891. 148–155.

³⁴ MIHALIK József: *Kereszturi Diószegi Borbély István könyve*. Történelmi Tár. 1894. 385–420. — szövegközlés, bevezetővel.

található a két kéziratban, de ezek készítési módjának leírásában már nagyobb különbségek mutatkoznak.

Az összevetés alapján tehát nem bizonyítható, hogy a *Phlebotomia szerzője* kassai borbély lenne, de az bizonyos, hogy a két kézirat keletkezése sem időben, sem térben nem eshetett távol egymástól. A *Phlebotomia szerzője* is minden bizonnyal borbély-sebész volt, mesterségében és a latin nyelvben való jártasságát receptjeinek színvonala és a számos, latin nyelven (sok hibával) írt részlet igazolja.

A kézirat első, érvágásról szóló részében, a Fol. Hung. 111. jelzetű kézirat-hoz hasonlóan, ugyancsak megtaláljuk az érvágásra alkalmas, illetve alkalmatlan napokat. Galenusra, Avicennára és más tudós doktorokra hivatkozva, felsorolja a szerző a különböző értípusokat: „Cephaica, Mediana, Ventosa, Epatica” stb., és megnevezi az egyes betegségeknel metszésre ajánlott ereket. Majd négy latin nyelvű tanács következik, szabályozva, hogy az érvágást miként kell az étkezéssel összehangolni. Például: „Prim. Observatio: Omnes vene qua sunt in capite hominis sunt in cisente post cibum”. Ez után a láz és az érvágás viszonyairól olvashatunk „De Febribus” címen. Például: „Mind-en napi hideglelés ellen Mediát és az szübeli ereket kell megvágni.” Majd az „Er vágásrul valo Ertelem” következik, ahol többek között így ír: „Az Orvos Doctorok azt mondgyák az Er vagasban azt kell elsőbe eszünkbe venni, hogy igen meleg es igen hidegh időben nem jo embernek vért bocsátani”.³⁵ Végül a „Tempora bona mitten Sanguinis” című bekezdéssel zárul a fejezet.

E rész nyilvánvalóan másolat, illetve fordítás. Erre utalnak a gyakran előforduló értelmetlen szóismétlések s a latin részletek egyaránt. Tartalmilag közel áll a Fol. Hung. 111. jelzetű kézirat már ismertetett fejezetéhez, de ennél sokoldalúbb, általános megállapításokban is gazdagabb, melyek józan orvosi szemléletről tanúskodnak. Gyakran hivatkozik név szerint a klasszikusokra, általánosságban az orvos-doktorokra. Mindezek alapján valószínű, hogy a kézirat e részének forrása nem kalendárium, hanem valamely „komolyabb” és bővebb latin nyelvű kézikönyv, esetleg regimen sanitatis lehetett. Az előző kézirat kapcsán szoltunk már az érvágás fontosságáról. Hadd idézzük most újabb bizonyítékul Kassa város jegyzőkönyvének néhány sorát. 1653-ban Casparus Karpan német borbély kérte letelepedését, és a város polgárai így érveltek mellette:

„Mivel pedig nyilván való, hogy most városunkban igen gyarló borbélyok vagynak, főképen az érvágás és sebgyógyításra, ez pedig, mint mind nemes uraimék, mind pedig az patikáriusok megvizsgálták, főképen az érvágásban és sebgyógyításban igen jártas.”³⁶

Az érvágási tanácsokat a kéziratban orvosságos könyv követi, amelynek mintegy 500 receptjéből több mint kétharmad rész különféle külső bajok, sebek, szem és bőrbetegségek gyógyítására szolgál. 25 féle ír, 31 flastrom, 13 citrom, 19 deakorium és még számos víz, ungentum, por, pilula, purgáció stb. részletes leírását találhatjuk meg e műben. A 30. levéltől kezdve rövidebb

³⁵ Apáczai Csere János az *Encyclopaedia XXXVIII.* fejezetében — Regius nyomán — az érvágásról nagyon hasonló módon ír: „Ez csaknem minden nyavalya ellen használ, hogy ha az erők megengedik és a levegő-ég, avagy a test hidegsége, avagy a sok hideg nedvességek, avagy a nagy hévség meg nem ellenzi.” Magyar Encyclopaedia. Bp. 1959. 230.

³⁶ MOLNÁR Béla: *Kassa orvosi története*. Kassa, 1944. 205.

,eceptek következnek, főként a betegségek szerinti felsorolásban. Például: ,dühös eb marás, orbancz, főven, süketség, varas fej, nátha, tüzesség, vad hus, béka, meredek, korság, csoklás, sül, köszvin, colica, pestis, féreg, csömör, kő, nyilalás, franczu, seris, daganat, tur, sömör, halingh [hályog] seniedik [sennyedék], fülféreg, tetű, arena, hidegh lelés, csúz, patogozot orcza, himlő, szakadas, giliszta, torok gyik" stb. elleni orvosságok receptjeit olvashatjuk. Többek között kuruzsló recepteket, ráolvasásokat, benedictiókat is rejt a kézirat. Például a „hidegh lelésről: x Deus x Donat x Deus x Sanat x S. Joannes x Benedicat.”³⁷ Hasonló a „vir hasrul valo” is: „Ird megh az szokot x Christus x in Cruce x pendebeat x sanguis eius exibat x Sancta Maria x veniebat x Staxta [?] x juvena x tua x sicut x Christa stetit x in fide sua x In nomine Patris et Filius et Spiritus Sancti. Ezeket ird egy papirosra.”³⁸ Egy ugyanezen korból, Liptó vármegyéből származó, 8 levél terjedelmű kéziratban a „vér hasrul valo” címszó után ugyanezt a ráolvasást találjuk egy szó különbséggel, és a végén még hozzát teszi: „ezeket kösd a nyakára.”³⁹

A kéziratban időnként bizonyos csoportosításra való törekvés figyelhető meg. Az 57. levéltől nagyjából egy helyen találjuk a gyermekbetegségek elleni orvosságokat, a 64. levéltől az asszonyi betegségekre valókat. A 69–70. levélen táblázatban foglalja össze a szerző a különböző növényi vizek hasznát és adagolását. Megtaláljuk itt az „isop, sállya, kömin, vizi menta, feier lilium, viola, farkas alma, szek fű, malva, szapora fű, papmonya, ökor nyelv, levesticom” stb. növényekből készített vizek leírását és hasznát, némelyikét kétszer is. Példaként idézem a „malva víz”-ről írtakat: „Reggel es estve iszik benne. Valaky malva viziben iszik agikanak [ágyékának] fajasat el veszty merget el üz. Kiben kö vagyon embernek.”

A könyvet záró, szlovák nyelvű részben mintegy 50 receptet találunk, főként egyszerű növényi gyógyszereket: szirupokat, vizeket, julepeket. Az írás azonos, ami arra utal, hogy a kézirat szerzője több nemzetiségű területen működött és fejtett ki gyógyító tevékenységet.

Mindkét fentebb vázlatosan ismertetett kézirat — terjedelmük és tartalmi gazdagságuk okán — a legjelentősebb korabeli magyar borbély-sebész kéziratok közé tartozik. Részletesebb tartalmi elemzésük meghaladja e dolgozat kereteit, de gazdag forrást jelenthet az orvos- és gyógyszer-történet kutatóinak és művelődéstörténetünknek egyaránt.

MÁRIA SZLATKY

Handschriftliche Heilbücher in ungarischer Sprache aus dem 17. Jahrhundert

Die Studie analysiert zwei ungarische heilende Handschriften der Nationalbibliothek Széchenyi, aus dem 17. Jahrhundert. Beide entstanden ungefähr in derselben Periode und enthalten die charakteristischen Merkmale der zeitgenössischen barbier-chirurgischen Handschriften.

Im 16. und 17. Jahrhundert waren die handschriftlichen Heilwerke geeignet die außerordentlich seltenen gedruckten ärztlichen Bücher zu ersetzen. Weil das Latein die wissenschaftliche Sprache des Zeitalters war, wies der Gebrauch der ungarischen Sprache ent-

³⁷ Quart. Hung. 279. 34/a. lev.

³⁸ Quart. Hung. 279. 31/a. lev.

³⁹ LISZT Nándor: *Egy 17. század beli népies orvosi kézirat ismertetése*. Gyógyászat. 1906. 539–541, 572–573, 603–605. — szövegközlés.

weder an die Unerfahrenheit in der lateinischen Sprache, oder an eine bewußte „populär-wissenschaftliche“ Absicht hin. Diese ungarischsprachige Werke teilten volkstümliche, praktische Erkenntnisse in gemeinverständlicher Form mit.

Sie waren keine Originalwerke, ihre Verfasser folgten ausländische Muster, und auch ihr Niveau war durch diese Muster bestimmt. Die Reihe der handschriftlichen Heilbücher setzt sich auch im 18. Jahrhundert fort, ihre Bedeutung geriet aber neben den Druckwerken damals schon in den Hintergrund. Im 16. und 17. Jahrhundert dagegen können sie als grundlegende Offenbarungsformen der ungarischsprachigen ärztlichen Literatur betrachtet werden.

Die Studie analysiert ausführlich die handschriftlichen Werke *Herbarium az az Fíves Könyv* (*Herbarium das heißt Grasbuch*) (OSZK, Fol. Hung. 111.) und *Phlebotomia* (OSZK Quart. Hung. 279.), die dem Umfang und dem Inhalt nach zu den bedeutendsten ungarischen barbierr-chirurgischen Handschriften gehören.

A csehszlovákiai magyar irodalom visszhangja a két világháború közti magyarországi szocialista sajtóban

Abból az érdeklődésből, melyet a két világháború közötti magyarországi sajtó tanúsított a csehszlovákiai magyar irodalom iránt, a szocialista sajtó is számottevő részt vállalt. Ilyen jellegű recenziók, kritikák nemcsak a legális Szociáldemokrata Párt stabilabb sajtójában (*Népszava*, *Szocializmus*) és Kassák Lajos *Munkájában* jelentek meg, hanem az illegális Kommunista Párt hányatott sorsú és rövid életű lapjaiban, a *100%*-ban és a *Gondolatban* is.

A két kommunista folyóiratba a csehszlovákiai magyar írók közül elsősorban Fábry Zoltán publikált. A *100%*-ban 5 írása jelent meg, köztük két olyan kritikai tanulmány, melyeket Csehszlovákiában is közölt.¹ További három írása közül igen érdekes a *Diego Rivera* című képzőművészeti portré², melyben a kiváló mexikói festő munkásságát „igazi proletárművészetnek” minősíti, és azt írja róla, hogy „ebben a pillanatban hatásában, pozitív eredményében több, mint Cézanne, Picasso, Henri Rousseau”. A *Gondolatban* Fábry *A semlegesség dicsérete* címen írt szigorú kritikát Stefan Zweig *Erazmus* című könyvéről;³ ez a folyóirat még Forbáth Imrétől, Jócsik Lajostól és Morvay Gyulától hozott egy-egy írást.⁴ Ami a szociáldemokrata sajtót: a *Népszavát* és a *Szocializmust* illeti, ott Andreánszky István, Berkó Sándor, Palotai Boris és Bodnár István publikáltak. Kassák *Munkájában* viszont Szalatnai Rezsőnek jelentek meg cikkei.

Az említett közlemények közül azok, amelyekben Fábry, Szalatnai, Berkó, Andreánszky, Palotai és Bodnár a csehszlovákiai magyar irodalommal foglalkoztak, itt különösebben nem érdekelnek bennünket, mert a szerzők nagyrészt a csehszlovákiai magyar sajtóban is közölték őket, és ezek az írások egyébként sem tekinthetők közvetlen magyarországi visszhangnak.

Az irodalmunkról kialakított közvetlen magyarországi hangot, véleményt a két kommunista folyóiratban négy recenzió képviseli. Ezek közül az a legjelentősebb, melyet Gereblyés László (Vidéky László álnéven) Fábry *Korparancsáról* írt (*Gondolat*, 1935. 2. sz.). Nem elemző kritika, hanem olyan értő és

¹ *Szlovenszkói magyar irodalom*. = *100%* 1928. 10. sz. — *Menekülő líra*. = *100%* 1929. 9–10. sz.

² *100%* 1929. 5. sz.

³ Fábrynak ez az írása Bíró Zoltán álnéven jelent meg a *Gondolat* 1935. évi 3. számában. Megtalálható a *Fegyver s vitéz ellen* című könyvben is. A *Gondolat*ról készült repertóriumban (PÁLMAI Magda: *Gondolat 1935—1937 repertórium*. Petőfi Irodalmi Múzeum kiadása, Budapest, 1976.) az álnév nincs feloldva.

⁴ FORBÁTH Imre: *Tavaszi*. (Vers). = *Gondolat* 1936/3. — JÓCSIK Lajos: *A cseh imperializmus és Szlovenszkó*. = *Gondolat* 1935/3. — MORVAY Gyula: *Földosztás* (novella). = *Gondolat* 1937/2.

azonosuló méltatás, melyet egy szolidáris kommunista író fogalmazott meg. Gereblyés találó jellemzését ad Fábry addigi világnézeti fejlődéséről, és észreveszi azt is, hogy Fábry összetett írói alkataiban a publicistának, annál pedig az antifasiszta elkötelezettségnek van domináns szerepe.

A további három recenzió szerzői is ismert magyarországi írók: Gergely Sándor, Lesznai Anna és Darvas József. Gergely a *100%* 1928. évi 3. számában rappista módra elfogult kritikát mond Jarnó József *Börtön* című regényéről,⁵ Lesznai pedig a *Gondolatban* (1936. 3. sz.) Szenes Piroska rutinos regényét, az *Egyszer élünk*et fenntartás nélküli elismerésben részesíti. Az objektívebb kritikai magatartás Darvasnál tapasztalható, aki Szabó Béla prózai zsengéjével, az *Ezra elindul* című regénnyel foglalkozik (*Gondolat* 1936. 9–10. sz.). Darvas kiemeli a regény érdekes és ígéretes tematikáját, az író rokonszenves világnézeti útkeresését, de a művet — a realista esztétika mércéjével mérve — félresikerültnek minősíti.

„A regény szakadozott felépítésű — írja. — Ezra életének kiragadott szakaszait nem köti össze regényszerkezeti fejlődés, elmosódó, valószínűtlen. De nemcsak az emberábrázolási eszközei hiányosak, hanem a környezetrajz sem haladja túl egy közepes és felületes riport banalitásait. Legfőbb organikus hibája azonban az írói szándék bizonytalansága. Írói szándékon természetesen nem mechanikusan végigerőszakolt tételillusztrációt értünk, hanem a valóságelmek között való olyan válogatni tudást és ezeknek a valóságelmeknek olyan szervezeti egységbe való építését, hogy a mű egésze aztán az író élményét mint társadalmi élményt sugározza ki . . . Papirosízú, valószínűtlennek ható a regény. Az életet sablonos, ezerszer leírt és elmondott mondatok, bágyadt illusztrációként ható szónoklatok helyettesítik . . . Őszintébb, élményszerű és üdítő lapokat csak az elején találunk, ahol Ezra családjáról ír.”

A most tárgyalt négy csehszlovákiai magyar irodalmi vonatkozású recenzió alapján természetesen nem lehet hitelesen lemérni a két kommunista folyóirat kritikai anyagának színvonalát; már csak azért sem, mert náluk is eleve bizonyos jóindulat érződött a kisebbségi magyar irodalom iránt. A népfrontos szellemiségű *Gondolatot* mindenesetre objektívebb, türelmesebb és az esztétikai szempontokat hangsúlyosabban érvényesítő kritikai szemlélet jellemzi, mint a *100%*-ot.

A szociáldemokrata sajtóban (*Népszava, Szocializmus*) tapasztalható visszhangról mindenekelőtt azt kell megállapítani, hogy sokkal folyamatosabb, tartósabb, és ennél fogva mennyiségileg gazdagabb volt, mint a kommunista lapoké. A rendelkezésünkre álló bibliográfiai kimutatások szerint 1939 előtt a *Népszavában* kb. 35, a *Szocializmusban* pedig kb. 15 cikk jelent meg a csehszlovákiai magyar irodalomról. A nagyobb érdeklődés azzal magyarázható, hogy amíg a szociáldemokrata lapok a két világháború közti időben — kisebb megszakításoktól eltekintve — tartósan egzisztáltak, addig a két kommunista folyóirat csak egymástól távol eső rövid időszakokban jelent meg. Részben ebből a helyzetből adódott az is, hogy a szociáldemokrata lapok érdeklődése (főleg a *Népszaváé*) szélesebb volt, és olykor közismert jobboldali írókra is kiterjedt. Így írtak például az úri ellenzéki pártok egyik vezető politikusának, a Zerdahelyi írói nevet használó Szent-Ivány Józsefnek a könyvéről (Nyigri Imre: Zerdahelyi József: *Egy tőnek három fakadása*. *Népszava* 1936/136. sz.).

⁵ Gergely a *100%*-ban többek között Paál Ferenc Bécsben megjelent két regényét (*Hamu alatt, A menekülő pénz*) is recenzálta. Paál októbrista emigráns volt, és a húszas évek végétől Csehszlovákiában élt. Először *A Reggelnek*, majd a *Prágai Magyar Hírlapnak* volt a cikkírója. Nevét a *Sarló* és az aktivisták vitájában írt cikkei tették ismertté.

A *Népszavában* és a *Szocializmusban* publikált recenziók többnyire igen röviddek, és ebből adódóan deklaratívak és szentenciózusak. Érdekes, hogy az egymással szorosan együttműködő két orgánumban az azonos könyvről közölt cikkek — például a Neubauer Pál *Mi közöm hozzá?* című regényéről írottak⁶ — akkor is meglepően hasonlóan egymásra (egyező kifejezések, fordulatok, sőt mondatok csengenek össze), ha más szerzők írták őket. Az olvasónak az a benyomása, hogy egy emberről van szó, aki azonban álnevet is használ, vagy esetleg két álnéven szerepel.

Az is megfigyelhető, hogy a szociáldemokrata lapok kritikai mércéjében az esztétikán kívüli szempontok túl gyakran — és nemegyszer feltűnően — kerültek előtérbe. Példaként azt a recenzált könyvet: az *Ezra elindul* című regényt hozzuk fel, amellyel — mint már láttuk — a *Gondolatban* is foglalkoztak. De amíg az ottani tárgyilagos recenzens, Darvas József, a regény művészi, szerkezeti-nyelvi fogyatékoságait kimutatta,⁷ addig a *Népszava* kritikusa, Nyigri Imre, a valóban gyenge színvonalú könyvről az érett műveket megillető elismeréssel írt (Nyigri Imre: *Főlszabadulás*. *Népszava*, 1936/197. sz.):

„Szabó Béla folyamatos stílussal, szerkezeti és leíró erővel rendelkezik, a lélek arcát rajzoló furcsaságokat láttat meg, és életregénye tanulságos, komoly, értékes munka.”

Hasonlóan elfogult, s szinte már remekművet sejtető kijelentések hangzanak el abban a recenzióban, amelyben Barabás Gyula Kaczér Illés *Ikonógó nem hal meg* című regényét méltatja.⁸ A Csehszlovákiában emigránsként tartózkodó Kaczér tapasztalt s jó tollú újságíró volt, és szépirodalmi munkákat rutinosan írt. Az objektív és elemző kritika azonban kimutatta, hogy eszmeileg haladó regényében sok a művészi felületesség és zsurnalizmus.⁹

A *Szocializmusban* található három olyan kritika is, amely a harmincas évek második felében összefoglaló képet és értékelést próbált nyújtani a csehszlovákiai magyar irodalom addigi fejlődéséről. Közülük kettő, melyet csehszlovákiai szerzők írtak, kevésbé érdekes: Andreánszky István cikke szűk értékelési bázisra (a Franklin által kiadott csehszlovákiai magyar könyvsorozatra) támaszkodik, Palotai Boris írásán pedig érzik, hogy az anyagát részben másodkézből (Szalatnai Rezső és Szvatkó Pál hasonló tárgyú cikkeiből) merítette.¹⁰ A magyarországi szerzőtől: Murányi-Kovács Endrétől származó harmadik kritika viszont a meglepetés (sőt meghökkentés) erejével hat.¹¹

Murányi a csehszlovákiai magyar irodalom fejlődésére az első szakasz végéről, 1938-ból tekint vissza. Értékelési alapul a Dallos István és Mártonvölgyi László által összeállított *Szlovenszkói magyar írók antológiáját*, illetve annak negyedik kötetét veszi. Ismeretes, hogy a négy kötetből álló antológia első és negyedik kötete tartalmazza a csehszlovákiai magyar írók eredeti alkotásait,¹²

⁶ ERNEST István: *Nagy kérdések válasz nélkül*. = *Szocializmus* 1936. 355. — sz. a: NEUBAUER Pál: *Mi közöm hozzá?* = *Népszava* 1936. 202. sz.

⁷ Darvasnak ez a recenziója a *Szocializmusban* is megjelent (1936. 400.)

⁸ *Szocializmus* 1937. 503.

⁹ Lásd Kardos László kritikáját *Nyugat* 1937. I. 300.

¹⁰ ANDREÁNSZKY István: *A szlovenszkói magyar irodalom*. = *Szocializmus* 1937. 40. — PALOTAI Boris: *Szlovenszkói magyar irodalom*. = *Szocializmus* 1938. 248.

¹¹ MURÁNYI-KOVÁCS Endre: *Szlovenszkói magyar írók*. = *Szocializmus* 1938. 207.

¹² A második kötet a Szlovákiából elszármazottak írásait hozta, a harmadik pedig a szlovák és a cseh irodalomból készített fordításokat. Az első kötet 1936-ban, a további három 1937-ben jelent meg.

s a negyedik kötet a teljesebb és tartalmasabb első kötet pótlásának, kiegészítésének benyomását kelti. Murányi-Kovács szemmel láthatólag csak ennek a „pótkötet”-nek az alapján alkotta meg a véleményét, pedig a pótkötetből — Tamás Mihály, Mécs László, Sáfáry László és Mihályi Ödön kivételével — hiányoznak a legjelentősebb írók: Győry, Forbáth, Vozári, Darkó, Szenes Piroska, Neubauer Pál.

Murányi-Kovácsnak a csehszlovákiai magyar irodalomról alkotott véleménye olyan lesújtó, hogy a szigorúbb magyarországi felméréi kritikák közül csak Illés Endre nagy vihart kiváltó bírálatával lehet összehasonlítani.¹³ Persze a kegyetlen szavakat használó Illés nem először írt a csehszlovákiai magyar irodalomról, és szóban forgó írásában is konkrét művek elemzéséből indult ki. Murányi-Kovács viszont nemcsak hogy nem elemez, de egyetlen nevet, művet sem említ meg. Azt azonban kétségtelenül meg lehet állapítani, hogy nézőpontját és mércéjét a recenzált kötet élén található három felméréi tanulmány: Szvatkó Pál, Krammer Jenő és Borsody István színvonalas és kritikus írásai¹⁴ alapján alakította ki. Azokat a konklúziókat, amelyekhez az említett tanulmányírók alapos tárgyismeret birtokában, hosszú elemzés után jutottak el, Murányi-Kovács felnagyítva és a konkrét összefüggésekből kiszakítva, kinyilatkoztatásszerűen adja elő.

Kritikájában a csehszlovákiai magyar irodalom nyelvi színvonalának általános fogyatékoságaiból indul ki, melyet főleg Krammer tanulmánya érint. Annak deklaratív kijelentése után, hogy a kisebbségi íróknál „megingott a magyar nyelvhasználat biztonsága”,¹⁵ észrevételeit a következőképpen folytatja: „Az emberi tartalom és a nyelv, mint a művészi kifejezés nyersanyaga — nem is szólva most még a művészi megformálásról — ekként mind a két generációnál, a háború előttinél s az elszakadás után felnővönél egyként diszharmóniába került, s ha a magyar olvasóközönség s az irodalomkritika ma nem ismeri úgy a szlovenszkói magyar írókat, mint például az erdélyieket — ez a diszharmónia ennek egyik okozója. De nem ismerheti azért sem, mert a szlovenszkói írók nemcsak hogy az elmúlt két évtized alatt nem produkáltak kiemelkedő alkotást, de még számottevő írókat sem találunk közöttük. . . Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy ezek az írók: provinciális írók, a szónak rosszabb, inferiorabb, barbárabb értelmében is. . . Nem nyugatiság, Nyugat felé fordulás, kultúráltság¹⁶ az, ami feltűnő ezekben az írásokban, hanem a hiánya minden kezdeményezésnek. Herczeg Ferentől Kassáig s Ady verseitől a képesmagazin-novelláig majd minden értéket s majd minden selejtet, amit a magyar irodalom az utolsó

¹³ „Másfél évtized után valóban beszélhetünk már egy megemberesedett erdélyi irodalomról — írta Illés. — De itt, Szlovenszkón, nem tűnt fel egy név, nem lobbant fel egy mű, amely legalább kristályosodási pontja lehetne a holnapnak. Vers, regény, novella, el-elakadó folyóiratok, színdarab, tudományos mű: mind csak egymásra hulló könyv s füzet, egyik majdnem olyan, mint a másik, tizenöt év alatt elég jelentős halom már, s a mélyben néha mintha mozdulna is egyik-másik írás, valami furcsa étellel talán él is. Egészében azonban mégis holt tömeg ez a nagy halom.” (ILLÉS Endre: *Szlovenszkói magyarkönyvek*. = Nyugat 1933. I. 431.)

¹⁴ SZVATKÓ Pál: *Mit adott Szlovenszko az új magyar irodalomnak?* — BORSODY István: *Magyar olvasó Szlovenszkón*. — KRAMMER Jenő: *A szlovenszkói magyar irodalom lélektani szemszögből*.

¹⁵ Az idézett mondat Krammer tanulmányából van szó szerint átvéve.

¹⁶ Szvatkó és Krammer tanulmányában van szó arról — persze inkább korholó s felrázó értelel, — hogy a szlovákiai magyarok a legnyugatibb magyarok, s a szlovákiai táj ezer szállal köti a magyar szellemi világot Közép-Európa, s azon át Nyugat-Európa kultúrájához.

50 évben produkált, megtalálhatjuk ebben a kötetben, hatását, árnyékát, rezonanciáját.¹⁷ Csak a tanulmányok önismerő és önhibákat nem leplező hangja az, ami figyelmeztet arra, hogy talán több is van itt, mint a központi magyar irodalom vidéki vetülete.”

Murányi-Kovács csonka anyagra támaszkodó és részben mások tanulmányai-ból „megtermékenyülő” kritikáját kíméletlensége ellenére sem tartjuk elvetendőnek, hiszen állításai a két világháború közötti csehszlovákiai magyar irodalmi termés átlagára ráillenek. Joggal kifogásolhatjuk viszont az elemzés nélküli fölényes ítélkezést és a kiemelésnek, differenciálásnak teljes hiányát. Az is furcsának tűnik, hogy a rólunk valószínűleg először megszólaló kritikus könyörtelen véleményét olyan folyóirat hozza, amelyben addig csak az elnéző jóindulatot tapasztalhattuk. Illés Endre „hírhedt” írásának megvolt az előzménye is: a Nyugatban már korábban is több kemény kritika hangzott el erről az irodalomról.

Kassák Lajos *Munka* című folyóiratának — mely a szerkesztő „független szocialista” magatartása révén a két világháború közötti magyarországi szocialista sajtóban sajátos helyet foglal el — a csehszlovákiai magyar irodalommal jó kapcsolata volt. A folyóirat kapcsolatait elősegítették Kassáknak és feleségének: Simon Jolánnak személyes kapcsolatai, csehszlovákiai utazásaik, szavalókórus-sal való fellépéseik, a *Sarlóval* való élénk kontaktusok stb. Kassák *Munka*-körének tagja volt Csáder László, s a *Munkában* rajza jelent meg a fiatal Lőrincz Gyulának. A folyóirat a csehszlovákiai magyar írók közül Bányai Páltól, Berkó Sándortól, Sellyei Józseftől és Szalatnai Rezsőtől hozott közleményeket, s az 1932. évi *Munkás és Paraszt Naptár*ból átvette az ifjúmunkás Száraz József önéletrajzi írását.

Csehszlovákiai magyar könyvekről a *Munka* — Nádass József, Gró Lajos, Bánáti Oszkár, Kalmár György és Zelk Zoltán tollából — összesen hét recenziót közölt. Ezek közül az a legérdekesebb, melyet Zelk írt az emigráns Barta Lajosnak *A sötét ujj* című regényéről. A Pozsonyban, 1928-ban kiadott könyv — mely a századforduló parasztságának a kapitalizmus meggyorsult fejlődéséből adódó elproletarizálódását mutatja be — élénk kritikai visszhangot váltott ki, s többek között Illyés Gyula és Fábry Zoltán is nagy figyelemmel foglalkoztak vele.¹⁸ Fábry a könyvet szocialista regénynek minősítette, míg Zelk — egyébként elismerő recenziójában — ellenkező álláspontot vallott:

„Ha mégis szólnom kell regénye ellen, azt azért teszem, mert tudjuk, hogy szociális tendenciákat hangsúlyozó író, s ezt a regényét is szocialista munkának szánta. A Sötét ujj pedig nem szocialista regény! Barta alapvető tévedése, hogy végzetnek látja a kapitalizmus térhódítását, holott az határozott fejlődés egy agrártársadalommal szemben, s így közeledés a szocialista társadalomhoz.”¹⁹

Zelk ellenvetése Fábrynál is fölmerül, de ő úgy látja, hogy Barta regénye tematikailag csak a parasztság elproletarizálódásának „kezdeti stádiumára”, „a proletárrá degradálódás előestéjére” koncentrál, s a további fejleményeket és a fejlődési perspektívát nem érinti:

¹⁷ A kiemelés tőlem származik.

¹⁸ ILLYÉS Gyula: *A sötét ujj — Barta Lajos regénye.* = Nyugat 1928. II. 693. — FÁBRY Zoltán: *Szocialista magyar parasztregegy.* = Korunk 1928. október.

¹⁹ ZELK Zoltán: *Barta Lajos: A sötét ujj.* = Munka 1928. 2. sz.

„Barta Lajos megírja a szocialista magyar parasztrégényt; az első korszakot: a föld-parasztok proletárságba bukását, az ipari tőke és a világkapitalizmus betörését a magyar ugarba, a gyárkérmény, a földből hirtelen kinövő sötét ujj első figyelmetését.”²⁰

A további recenziók közül figyelemre méltó Nádass Józsefé, amely Mihályi Ödön *Galambot várok* című verseskötetéről szól. Érezhetően baráti hangú, rövid írásában Nádass nosztalgikusan utal a költő első korszakára, melyet nem rezignáció, bukolikus visszahúzódás jellemzett, hanem erős és harcoshang:

„Mihályi nem kezdő költő, vagy tizenkét évvel ezelőtt indult el a Mánál erős hanggal, komoly tehetséggel. Ma ez a hang lecsillapodott, csendes és belső lett. Egyszerű eszközökkel, emberi hangon beszél . . . De tisztaságát és őszinteségét olyasvalaminek köszönheti, ami egyúttal szűk körre szorítja s zárttá teszi: egyhúrja, témakörének korlátoltsága. Szűk kerületű, de nem sekély kút ez a költészet. Legerősebb versei a Bogdány-sorozatban levők, leggyöngébbek pedig a kesernyés szavúak, a cinikus ízűek, amiket mintha nem is az a Mihályi írt volna, aki a galambot várja. — A galambot pedig ne várjuk! Kevesebb passzivitást, kevesebb rezignációt!”²¹

Az a recenzió, melyet a *Munkába* Kalmár György írt (1932. 25. sz.), azért érdemli meg a figyelmünket, mert olyan könyvről: Fehér Ferenc *Éljen a háború* című antimilitarista regényéről esik benne szó, amelyet eddigi irodalomtörténeti feldolgozásaink meg sem említenek, s úgy látszik, annak idején Fábry sem írt róla.²² Fehér a csehszlovákiai magyar szociáldemokrata sajtó hangyaszorgalmú munkása volt, regényét is a pozsonyi Munkákadémia adta ki. A huszas évek elején a *Munkásújságba*, később pedig a *Csehszlovákiai Népszavába* írt (Kanóc András álnéven is) elbeszéléseket, tárcákat, riportokat és cikkeket; a pozsonyi rádióban több hangjátékkal szerepelt. Az irodalomtörténeti evidenciánkból teljesen hiányzó Fehért a *Munka* recenzense autodidaktának nevezi, és a regényét igen pozitívan méltatja.

Bánáti Oszkár Szenes Erzszi verseskötetéről írt recenziója²³ a rövidségével tűnik fel, mindössze 3–4 sorból áll. Ehhez hasonló kurta reagálással sem a *Munkában*, sem a többi szocialista lapban nem találkozunk, de a recenziók nagy része azért meglehetősen rövid, átlagban fél és másfél flekk terjedelem között mozog.

Az anyagi és létbizonytalansággal küzdő magyarországi szocialista lapoknak általában szűk kapacitásuk volt, a folyóiratok szerény, vékonyka füzetként jelentek meg.²⁴ Ilyen körülmények között megbecsülendő az a figyelem, amelyben ez a sajtó a csehszlovákiai magyar irodalmat részesítette. Az érdeklődés — amint azt láttuk — a szocialista és polgári baloldali írókra koncentráldott, s a kritikai hang — különösen a szociáldemokrata lapoknál — túlságosan jóindulatú volt, s a formai kérdéseket alig érintette. Az az értékelési összkép, amely ezeknek a kritikáknak az alapján kialakítható, a valóságos helyzetet megszüpíti, az igénytelen művészi színvonalat retusálja.

²⁰ A kiemelés tőlem származik.

²¹ NÁDASS József: *Mihályi Ödön: Galambot várok.* = Munka 1929. 5. sz.

²² *A Kúria, kvaterka, kultúra és a Vigyázó szemmel* című tanulmánykötetekben — amelyekbe Fábry régi kritikái nagy részét felvette — Fehér könyvről nincs ismertetés.

²³ BÁNÁTI Oszkár: *Szenes Erzszi: Szerelmet és halált énekelek.* = Munka 1936. 47. sz.

²⁴ Például a *Munka* számainak terjedelme 30–35 oldal körül mozgott, de voltak 15 oldalas számok is.

LAJOS TURCZEL

L'écho de la littérature hongroise de Tchécoslovaquie dans la presse socialiste hongroise entre les deux guerres mondiales

L'étude s'occupe des écrits qui ont paru, entre les deux guerres mondiales, sur la littérature hongroise de Tchécoslovaquie, dans les journaux communistes et social-démocrates de notre pays. Le parti communiste illégal n'avait que deux revues de courte durée à cette époque: la revue 100% et la revue Gondolat (Pensée). Parmi les auteurs des comptes rendus publiés dans ses revues, on trouve, entre autres, László Gereblyés, Sándor Gergely et József Darvas. Les journaux du parti social-démocrate, Népszava (Voix du Peuple) et Szocializmus (Socialisme) — comme ils vivaient plus longtemps que les précédents — ont publié beaucoup plus d'articles sur la littérature hongroise de Tchécoslovaquie. L'étude analyse en détail les écrits parus dans ces deux journaux socialistes. Au cours de cette analyse, elle constate que les journaux socialistes ayant une capacité restreinte ont montré pourtant un intérêt digne d'attention pour la littérature hongroise de Tchécoslovaquie. Cet intérêt s'est concentré surtout sur des écrivains socialistes et bourgeois de gauche et il a retouché souvent le niveau artistique modeste.

KÖZLEMÉNYEK

Egy 15. századi karthauzi kórus-lectionarium töredékei az Egyetemi Könyvtárban.
A kötéstáblákról lefejtett kódextöredékek kutatásának szerencsés pillanatai azok, amikor több könyvről kerülnek le ugyanannak a kódexnek darabjai. Szerencsés egyrészt azért, mert a nagyobb terjedelem megkönnyítheti a szövegazonosítást, liturgikus kódex esetén pedig növeli annak esélyét, hogy az általános szövegek mellett olyan részletet is találjunk, ami egy-egy rend vagy egyházmegye (középkori) rítusával rokonítja. Másrészt bizonyíték a közös kötési helyre, s esetünkben a kódex korábbi, magyarországi használata.

Az Egyetemi Könyvtár hat különböző könyvről került lefejtésre ugyanannak a kórus-lectionariumnak hét fóliója. (U. Fr. I. m. 126, 127, 128, 129, 130; U. Fr. I. m. 351.) A kötetek ősnymtatványok² és vetustissimák,³ Velencében, Strassburgban és Nürnbergben nyomtatott orvosi témájú könyvek. A tulajdonos (possessor) a pozsonyi, egy esetben pedig a soproni jezsuiták „Apothecá”-ja.⁴ Kétségtelen tehát, hogy ezek a könyvek együtt kerültek bekötésre Pozsonyban a 17. század derekán, egy akkor már használaton kívül került, s így értéktelenné vált kódex lapjaiba. Egy századdal korábban azonban még minden bizonnyal használták ugyanezt. Hogy milyen közösségben, hol olvasták belőle naponta a „kóruson” az olvasmányokat, a viszonylag nagy terjedelmű szöveg segít kideríteni.

A töredéksorozat legnagyobb darabja a harmadik fólió (470 × 325 mm), mely egyben a kódex eredeti nagyságát is jelzi hozzávetőleg. Biztos tehát, hogy egy nagyméretű, kórus-használatra készült kódexről van szó. Az írástükör két kolumnás, 28 soros. A teljes írástükör 370 × 225 mm, ettől a második (140 × 225 mm), a negyedik (345 × 225 mm) és az

¹ Az utolsó darab (a második fólió) a Budapesti Egyetemi Könyvtár (U.) kódextöredékeinek leírását tartalmazó katalóguskötet (*Fragmenta Codicum in Hungaria I/1.*) lezárása után került elő, ezért a második félkötet függelékében kap majd helyet. (Számja nem végleges.)

² Az ősnymtatványokról lefejtett töredékek: Fr. I. m. 126.: Ősny. 408. SALICATO, Guillemus de: *Summa conservationis et curationis chirurgica*. Venezia 1490. — Fr. I. m. 128.: Ősny. 430. FALCUTIUS, Nicolaus: *Sermones medicales IV—VIII*. Venezia 1491. — Fr. I. m. 129.: DIOSCURIDES, Pedanius: *De materia medica*. Venezia 1499.

³ A vetustissimákról lefejtett töredékek: Fr. I. m. 127.: Vet. 07/5. PLINIUS SECUNDUS: *Historia naturalis libri 37*. Venetiis 1507. — Fr. I. m. 130.: Vet. 37/66. EMERICUS, Franciscus: *Medicorum auxiliorum dexter usus*. Norimbergae 1537. — Fr. I. m. 3. 51.: Vet. 14/5. HOCK DE BRACKENAU, Vendelius: *Mentagna sive tractatus de causis praeservatricis, regimine et cura morbi Gallici*. (Argentorati 1514.)

⁴ Possessorbejegyzések a 2—3. jegyzetek sorrendjében: a) Collegy Posoniensis Societatis Jesu 1664. Apothecae — b) possessor-bejegyzés nincs — c) Andreas Eberstorfer, D. Joannes Bierdumphelius; Collegii Soproniensis Societatis Jesu 1664. Apotheca — d) poss. — bejegyzés nincs — e) Collegy Posoniensis Societatis Jesu 1664. Apotheca — f) Doct. Johann Jesenius a Jesen. Viennae emit 1612; Collegy Posoniensis Societatis Jesu 1664. Apothecae.

ötödik (125 × 215 mm) csonka fóliók térnek el. Az írás az itáliai gyakorlatra jellemző, közismert 15. századi, kerekded „gothico-rotunda” elegáns, szép változata. A töredék nagysütörtöktől (feria V. in Coena Domini) húsvét utáni keddig (feria III. infra Octavam Resurrectionis) tartalmazza — néhol töredékesen — a kórusolvasmányokat.

Az első lap (Fr. I. m. 126.) nagysütörtök negyedik lectiojával kezdődik.⁵ Ágoston tractatusát olvashatjuk itt a 63. zsoltár 1—2. verséhez. ([Exaudi Deus orationem meam dum tribulor . . .] esse fidem; Lect. 5. Ergo hoc orat vox martyrum; Lect. 6. Protexisti me a conventu . . . consilium perdendi eum)

A második lap (U. Fr. I. m. 351.) ugyanezen nap nyolcadik olvasmányának végét és a kilencedik olvasmányt őrizte meg töredékesen, mutatván, hogy a három utolsó lectiot Szent Pál Zsidókhöz írt leveléből vették (Hebr. 3,16; 3,17; 4,3—4; 4,8—10.). E lapon kezdődik a nagypénteki (in die Parasceve) első olvasmány, az általános gyakorlatnak megfelelően Jeremiás siralmaiból (Lam. 2,8; 2,10—12.).

A harmadik lap (Fr. I. m. 127.) folytatása az előzőnek, a harmadik lectio első soráig jutunk el (Lam. 2,12—3,11.). A harmadik és negyedik lap között legalább hat fólió hiányzik: nagyszombat 9 lectioja teljes egészében és húsvétvasárnap első három olvasmánya. *A negyedik lap* (Fr. I. m. 128/1.) húsvétvasárnap negyedik lectiojának utolsó sorával kezdődik. A Szent Gergely 21. homiliájából sermöként kiemelt rész eleje az előző lappal együtt elveszett.⁶ (Lect. 4. [. . . transmi] gratione mentis videtur; Lect. 5. Haec fratres carissimi pro tanta diei solempnitate; Lect. 6. Sed fortasse aliquid dicat; Lect. 7. Ecce vero ad memoriam)

Az ötödik lapon (Fr. I. m. 129.) folytatódik a 7, 8. lectio. A 9. lectio, a homilia, Gergely 21. homiliájának első része. (Lect. 8. Quem fratres carissimi in hoc facto; Lect. 9. „Lectio sancti evangelii secundum Marcum” (Mc 16,1—7.) Hom. Multis vobis lectionibus)

Az ötödik és a hatodik fólió között 2 lap hiányzik, a Gergely-homilia folytatása: a 9. olvasmány második fele, a 10, 11. olvasmányok és a 12. eleje.

A hatodik lapon (Fr. I. m. 130.), amely csak fél fóliónyi terjedelmű, a 12. lectio végét olvashatjuk. Húsvéthétfőre három lectioként a „Duo ex discipulis Jesu” (Lc 24, 13—35.) evangéliumhoz Gergely 23. homiliáját adták. (In quotidiana vobis solemniate)

A hetedik lapon (Fr. I. m. 128/2.) húsvétvasárnap után való keddre (feria III.) a „Stetit Jesus in medio discipulorum” (Lc 24, 36—47.) pericopához „Omnia lectionis eiusdem beati Augustini episcopi” rubrika olvasható (s az olvasmányok: Lect. 1. Audiamus quid dixerit qui resurrexit; Lect. 2. Expressa est veritas corporis).

Töredékünkkel kapcsolatban a húsvétvasárnapi 12 lectio miatt az *ecclesiasticus ritus*nak minden fajtája ki van zárva.⁷ A *cursus monasticus*ból kiesik a ciszterci ritus a feria II. (húsvéthétfő) és feria III. (kedd) három lectioja miatt, mivel ez a rend csak egy lectio *brevist* ad. A fenti kizárásokat tekintetbe véve, négy breviáriummal vetettük össze töredékünket: a Santa Justina congregatio reformbreviáriumával,⁸ a 1500-as kiadású melki,⁹

⁵ Az első három lectiot, mint ismeretes, mindenütt Jeremiás siralmaiból veszik. „Tres autem primas lectiones ex Lamentatione Hieremiae Prophetiae desumebant, quas sine cantu et solitis alphabetis legebant . . .” MARTÈNE, Edmundus: *De antiquis monachorum ritibus*. Lugduni 1690. Lib. III. C. XIII. De Coena Domini. 375. old.

⁶ Gergely 21. homiliájának olvasását a matutinum negyedik lectiojaként a homilia második felével mint sermoval kezdik, s csak a kilencedik lectiotól olvassák mint homiliát. Így, ha feltételezzük, hogy az első lectio ott kezdődik, ahol a tizenkettedik befejeződött, az incipit: „Jesus latino eloquio salutaris interpretatur”.

⁷ „De Resurrectione Dominica: in tam excellentibus festivitibus XII. lect. monachorum more, non tres canonicorum exigi debemus . . .” MARTÈNE, Edmundus: *De antiquis ecclesiae ritibus libri tres*. Antverpiae 1764. 145. old.

⁸ *Breviarium benedictinum Congregationis S. Justinae*. Venezia 1480. Esztergom. Eccl. Metr. III. 3. (Bohatta 115.)

⁹ *Breviarium Mellicense*. Nürnberg 1500. (Bohatta II. 518.)

s az ehhez szorosan kapcsolódó, a Tolnai Máté főpát rendeletére a magyar bencés kongregáció részére készített breviáriummal,¹⁰ és egy 1506-os kiadású karthauzival.¹¹

Nagyesütörtökre (in Coena Domini) Paulus Diaconus *Homiliarius Doctorum*¹² Ágostonnak a 63. zsoltárhoz írt traktátusát adja. Töredékünkhez hasonlóan csak a karthauziak olvassák ugyanezt. (A S. Justina congregatio breviáriuma és a melki rítus az 54. zsoltár enarratioját adják.) A Zsidókhöz írt levél olvasása e napon ugyancsak a karthauzi szokásnak felel meg. (Egyebütt Pál Corinthusiakhoz írt első leveléből veszik a 7–9. olvasmányokat.)

Húsvétvasárnapon a reformált melki rítus szerint Ágostonnak a „Passionem vel resurrectionem”¹³ kezdetű traktátusát olvassák, a S. Justina Congregatio pedig Gergely 22. homiliájából a „Hanc fratres carissimi recte nobilem solempnitatem” kezdetű részletet. Megint a karthauzi szokáshoz áll legközelebb töredékünk, ez ugyanis szintén a 21. homilia második felével kezdi a 4. lectiot: „Jesum quaeritis Nasarenum”.¹⁴ (A 9–12. lectio mindenütt a 21. homilia első része.)

Húsvéthétfőn valamennyi breviáriumban az „In quotidiana vobis solemnitate” Gergely homilia szerepel.

Kedden a S. Justina breviárium Bédát olvastat (*Gloriam suae resurrectionis*). A töredékünk szerint Ágostonnak tulajdonított homilia első részét a karthauzi breviáriumban megtaláljuk,¹⁵ de ugyane beszédnek másik részét olvasták a melki, s őket követve a „pannonhalmi” bencések e napon.

E részletes összehasonlító vizsgálat eredményeképpen megállapíthatjuk, hogy töredékünk karthauzi rítusú. Magyarországi használatát eléggé bizonyítja az a tény, hogy elrongyolódva, darabokra esve a kódex itt kezdte „második életét” új, aktuális könyvek olesó borítójaként.

De próbáljuk meg felvázolni e 15. századi olasz kéztől származó karthauzi kódex valódi környezetét, s azt az utat, amit megjárva a 16. század végén Pozsonyba kerülhetett, ahol — immár funkcióját veszelve — az új felhasználásig kallódott.

A magyarországi karthauzi kolostorok közül a lövöldi (Városlőd) kolostor itáliai kapcsolatai a legkézenfekvőbbek. (Az északi kolostoroknak inkább krakkói¹⁶ és német kapcsolataik voltak. A bécsi erdő kolostorai (Aggsbach, Gaming, Maurbach) a mi szempontunkból nem jönnek számításba, mivel nem oszlottak fel a 16. század zavaibaiban, tehát könyveik sem szóródtak akkor szét.) A lövöldi kapcsolat láncszemét kereshetjük akár Mátyás király személyében is. Az ő itáliai, vagy ha úgy tetszik itáliai-karthauzi¹⁷ kapcsolatai lehetővé tették akár egy itáliai scriptor meghívását, akár a kész kódex megvételét.

¹⁰ Breviarium Ordinis Sancti Benedicti de novo in monte Pannonio Sancti Martini: Ex rubrica patrum mellicensium diligentia extractum. Colophon: Breviarium secundum ritum ac morem monachorum sancti Benedicti de observantia secundum rubricum sancti Martini sacri monasterii montis Pannoniae et totius regni Hungariae accuratissime revisum, correctum et emendatum . . . Anno 1519. Venetiis. (Bohatta 1035.) A minket érintő részben a melki breviáriumtól csak a lectiok terjedelmében tér el.

¹¹ (Breviarium (Carthiense) Venetiis 1506.) (Bohatta 1314.)

¹² Paulus Diaconus: Homiliarius doctorum. Basel 1513. 82. fol.

¹³ Migne PL 39. 2159. App. CLX.

¹⁴ Ez egy mondatl van a 6. pontban idézett incipit előtt.

¹⁵ A karthauzi breviáriumot is módosították némileg a Tridenti Zsinat után, 1584-ben. Az 1586-os kiadás bevezetője szól erről: „Mirari nemo debet, quod nos novissimi post primos patres doctrina et virtute insignes, aliquid in divino officio corrigere, demere, addere et mutare ausi sumus.” Homiliánk is áldozatul esett e korrekciós szándékknak.

¹⁶ FODOR, Adrienne: *Die Bibliothek der Karthause Lechnitz in der Zips vor 1500*. Armarium (Studia ex historia scripturae librorum et ephemeridum) Budapest 1976. 49–70.

¹⁷ Andreas Pannoniust illetően I. Két magyarországi egyházi író a XV. századból. Közléteszik FRAKNÓI Vilmos és ÁBEL Jenő. Budapest 1886.

Mátyás igen kedvelte a lövöldi kolostort. 1480-ban maga is megfordult itt Beatrix-szel, „concomitante Reverendissimo et illustrissimo domino Joanne¹⁸ filii incliti Regis Sicilie sive Neapolis Cardinali et conservatore ordinis Carthusiensis Legato a Latere misso”.¹⁹ Ekkor ad pénzt két cella és a halastó építése mellett „ad edificium librerie”, melynek felszereléséhez is hozzájárul. Töredékünk a kor divatos és gondosan kivitelezett írásával, díszes küllemével, imponáló formátumával az ország egyik leggazdagabb kolostorához méltó kódexet képvisel. A lövöldi kolostor 1551-ben pusztult el.²⁰ Dedek Crescens Lajos — a rend magyarországi történetírója — valószínűnek tartja, hogy a szerzetesek a karintiai kolostorokba menekültek. Könyveik azonban alaposan szétszóródtak.²¹ A dunántúli könyvanyag egy része észak felé szorult, az egyik gyűjtőközpont Pozsony volt. Ide menekültek a Lövölddel szomszédos somlósárhelyi premontrai apácák is. Hogy rendszeresen, vagy csak véletlenszerűen kerültek-e a lövöldi könyvek is Pozsonyba, nem tudni. Koroknay Éva a lövöldi kolostor kötéseiről írt cikkében egy Petrus Lombardus Sententiariumot említ mint Lövöldön kötött ősnymtatványt, amiben a pozsonyi ferencesek vagy klarisszák bejegyzését megtaláljuk.²² Ugyanezt a Pozsonyba vezető utat járhatta be lectionariumunk. De míg Petrus Lombardus „irodalom” maradt a ferencesek számára, egy karthauzi lectionariummal a jezsuiták nem tudtak mit kezdeni. A hányódás során talán meg is rongálódott, s így került végül könyvkötő műhelyükbe.

A Magyarországon egykor oly virágzó rend 15. századi liturgiáját ma e töredékek egyedül képviselik kézzelfoghatóan.

MADAS EDIT

A Magyar Athenas 1787-re tervezett, bővített, új kiadásáról. A közelmúltban, Bod Péter születésének 250. s a *Magyar Athenas* megjelenésének 200. évfordulóján több tanulmány foglalkozott a hazai bibliográfia úttörő tudósával.¹ A tanulmányokban nem esett szó az *Athenas*nak a XVIII. század végén tervezett, bővített, új kiadásáról, amely szinte már a nyomtatás stádiumáig eljutott, s aztán nyoma veszett, pedig még ma is értékes forrása lehetne könyvtörténetünknek.

Jelen tanulmány a *Magyar Athenas* 1787-re tervezett új kiadásáról közöl egy eddig ismeretlen dokumentumot, s egyben fölhívja a figyelmet a meghiúsult kiadás forrásértékű lappangó kéziratára.

¹⁸ Aragoniai János esztergomi érseksége (1480–1485).

¹⁹ A bejegyzés a Mátyás által adományozott „Lövöldi Corvinában” szerepel. KOROKNAY Éva: *A lövöldi karthauzi kolostor kötéseiről*. Esztergom Évlapjai 1960. 25–32.

²⁰ DEDEC CRESCENS Lajos: *A karthauziak Magyarországon*. Budapest 1889. 213. old. Lövöld pusztulását Veszprémével hozza összefüggésbe.

²¹ KOROKNAY Éva i. m. A szerző a kötések alapján hét ősnymtatvány lövöldi provenienciáját igazolja. Ha e kötetek mai lelőhelyeit tekintjük (Esztergom Főegyházm. Kt.; OSZK; Egyetemi Kt.; Szombathely Egyházm. Szemináriumi Kt.), és figyelembe vesszük e könyvtárak állománytörténetét befolyásoló történelmi körülményeket a török veszélytől a jözefinista abolicióig, láthatjuk, mennyire különböző utakat jártak be. A két megmaradt kódex közül az egyiket az Egyetemi Kt.-ban (Cod. lat. 72.), a másikat, az Érdekódexet pedig az OSZK-ban őrzik, ahova a nagyszombati Érseki Papnövelde könyvtárából került.

²² KOROKNAY Éva i. m. 31. old. 27. jegyz. Petrus Lombardus Libri Sententiarum I—II. Nürnberg 1491. (OSZK Inc. 538/d.) kötet tábláján belül „Reverendo in Christo patri priori ac universis devotissimi Carthusiorum Cenobii patribus in Leueld professis . . .” a második lapon: „Conventus Posoniensis” (OFM vagy O. S. Clarae).

¹ VAG Sándor: *Magyar tudós és könyvgyűjtő a XVIII. században*. Bod Péter születésének 250. évfordulóján. — Alföld. 1962. 4. sz. 155–157.

BENKŐ Samu: *A kétszázéves Athenas*. Korunk 1966. 957–960. Uő.: *A magyarigeni Athenas*. Haladás és megmaradás. Művelődéstörténeti tanulmányok. Bp. 1979. 177–192.

A bécsi *Magyar Múza* 1787. évi VI.—számában Sz. S. (Szacsvay Sándor) a következő „Tudósítás”-t tette közzé:

„Ama' Néhai nagy emlékezetű Tiszt. Tudós Bód Péternek *Magyar Athénás* nevű Könyvét, *avagy* az Erdélyben és M. Országban élt Tudós Embereknek, nevezetesebben a' kik valami világ' eleibe bótstátott Irások' által esmératesekké lettek, 's jó emlékezeteket fenn-hagyták, históriájokat, számos helyeken való megjobbitással, és négy vagy öt akkorányi megbóvítéssel szándékozik világ' eleibe bótstátani a' N. [= Nagy] Gyóri R. [= Reformáta] Sz. [= Szent] Ekkklzsia' mostani lelki Tanítója *Szerentsi Nagy István* Ur.”²

A továbbiakban kéri az „Érdemes Tudós Közönséget”, hogy „Köz Jóra törekező hasznos szándékát” a munka „tökéletesítésére szolgáló tudósításokkal” segítse elő. A legközelebbi pesti József-napi vásárig — azaz 1787. márc. 19-ig — várja Gyórrbe a kiegészítéseket és helyesbítéseket Horányi: *Memoria Hungarorum*, Wespzprémi: *Succinta Medicorum*, Wallaszky: *Conspectus*, Seivert: *Nachrichten von ungarischen Gelehrten Siebenbürgens*, Haner: *Adversaria* . . . c. munkájához, valamint a *Das gelehrte Oesterreich* című kiadványhoz és Czvittinger frói lexikonához s „más nyomtatásban lévő 's erre szolgálható munkák”-hoz.

Kéri továbbá „a' mostan élő Érdemes Tudós Auktor”-októl „egygy kis rövid Biographiájjokkal egyetemben, nyomtatás alá mentt vagy még kéz-írásban lévő munkájoknak feljegyzését és elküldését.”

A következőkben biztosítja az adatközlőket, hogy nevükről „érdemlett ditsréttel” meg fog emlékezni „mind előljáró beszédében, mind egyebütt.” Kifejti azt is, hogy „ezen Tudós Magyarok' Várossában” (azaz: e szellemi respublicában) nemcsak azoknak lesz „polgári jussok”, akik valamilyen önálló munkát adtak ki, „hanem azoknak is, a' kik a' Tudományok' és azoknak Fészkeik aránt [= iránt] akármimódon jól érdemlettek.”

Végül a felvilágosodás szellemében fontos elvi nyilatkozatot tesz arról, hogy felekezeti és nemzetiségi elfogultság nélkül fogja munkáját megszerkeszteni:

„És minthogy ebben a' Városban [ti. az írói lexikonban] nem lészen Nemzetre és Vallásra való tekintet, hanem tökéletes *Tolerantia* leszen; nem fognak hát irtózni ennek Polgári közzé béirattatni akármellyik Nemzetből és Vallásból való értelmes Tudós Urak.”

A felvilágosult szellemű utolsó mondatot meggyőzően hitelesíti Szerencsi Nagy Istvának Institoris-Mossoczy Mihály pozsonyi ev. lelkészhez 1786. szept. 29-én írt levele, amelyet a Szlovák Tudományos Akadémia vendégeként 1979 őszén másolhattam le a volt Ev. Lyceum Levéltárában:

„Kedves Tiszteletes Nagy Jó Uram! A' Néhai nagy érdemű T. T. Bod Péter Uram Magyar Athenását szándékozom jó kora meg-bóvítéssel most a közelebb jövő Uj Eszten-dőnek elein ki-adni: Kérem azért igen bizodalmason Tiszt. Nagy Jó Uramat, hogy szélesen ki-terjedett Tudománya szerint, ha kiket tud, a' mellyek abból és az után-is a' P. Horányi *Memoria Hungarorum* nevű könyvből ki-maradtak, holott megérdemlenék a' bé-iktatást, velem közölni méltóztassék. Nevezetesen az e' tájatt élt és világ eleibe munkákat bótstátott Tudosoknak életek és irások nagyon esméretlenek vóltak a' Néhai T. Bod Uram előtt, mellyet abból tapasztalok, h. [= hogy] tsak én-is ide telepelesem után sokakot gyűjtöttem, a' mellyekről sem ő Klme [= Kegyelme] sem P. Horányi nem emlékeznek, nem kétem hogy Tiszt Nagy Jo Uramnál még többek nem találtatnának, kivált az Evan-gyélikus Részről valók. Méltóztassék azért Tiszt Nagy Jó Uram egyéb dolgai között azokról egy egy kis jegyzésetskét tenni és velem annak idejében közleni.

² *Magyar Múza* 1787. VI. 46—48.

Ha Tóth nyelven lesznek-is a' munkák recensealni fogom, tsak hogy a' könyvek Titulusa Magyarra-is által forditassék, mert Tóthúl semmit sem tudok. A' Mlgs [= Meltóságos] idősb B [= Báró] Ráday Gédeon Urat-is megkerestem ez iránt Levelemmel, a' ki nem tsak ígérte e' béli segedelmét, hanem a' jövő hétnek a fogyta felé ide hozzám fog jöni [= jönni], és akkor közleni fogja mind a' Commissionis mind az omissionis hibákat az Athenásban és a' Memoria Hungarorum-ban: Ezekk [= Ezeknek] jelentése után állandó jó egészséget kívánok és állandóul maradok

Tiszteletes Nagy Jó Uramk [= Uramnak]

Győrött 29^{dik} Sept. igaz köteles szolgája

1786.

Szerentsi Nagy István
Győri Rf. Préd. mk."³

Látható ebből, hogy a győri tudós prédikátor a hazai szlovák nyelvű irodalmat is regisztrálni akarta Bod Péter érdemes munkájának négy-ötszörösére bővített új kiadásában. (Megjegyzendő, hogy a felekezeten felüliség hangsúlyozása azért is fontos volt, mivel a *Magyar Athenas*-ól 1768-ban királyi leirat érkezett a főkormányzókhoz, s „a katolikus egyházat és ennek következtében az uralkodóházat bántalmazó részek” miatt elrendelte a megjelent példányok lefoglalását s vizsgálat indítását a szerző és támogatói ellen.⁴ Most ugyan, II. József uralkodása alatt már nem kellett tartani efféle gáncsoskodástól, de a protestánsoknak az előzmények után egy kicsit presztízskérdése is lett az *Athenas* új kiadása.)

Mint ismeretes, a tervezett új kiadásból semmi nem lett, pedig 1786 végére már Szerencsi Nagy István jelentős anyagot gyűjthetett egybe, hiszen a saját — és Szacsuvay — tudósítása szerint is 1787-ben már közzé akarta tenni munkáját. Sőt, 1787. aug. 20-án id. Ráday Gedeonhoz írt levelében már a nyomtatásról és a példányszámról is szó esik.

Gyöngyösi István munkáinak a győri Streibig Józsefnél tervezett új kiadásával kapcsolatban (amelyet Ráday támogatott s látott volna el bevezetéssel) azt írja, hogy „nem régiben-is valakivel disputáltunk arról hogy vallyon Gyöngyösi protestáns volt-é elsőbb és azután Hivatalért lett volté papistává? . . . Ennek az Athenásra nézve is nagyon szeretnék végire jární.”⁵

A következőkben aztán részletesen is megemlékezik a munkában levő új kiadásról:

„Ezen levelemet megadó [= átadó] Halgatómtól bátorságosan ellehet küldeni a Nsgod [= Nagyságod] igérni méltóztatott Catalogusát és jegyzéseit. Én is úgy hiszem, hogy az első Tomusba az Athenasba öt vagy hat betű ha bémehet úgy megsokasodtak a datumaim. A Mutató Tábla már p r e l u m alatt van, és nyomtatódik, mellynek végével [= végeztével] kezdődik az Athenás. Két ezer exemplárnál többet nem bátorkodtam nyomtatatni, ámátor ilyen hasznos könyvből 3000 is elkelve, de a papiros drágasága miatt igen sokra menne az árra, s ezért nem bátorkodtam igen mélyen be-ereszkedni, nem lévén 700 subscribensnél több.”

Mindebből kiderül, hogy id. Ráday Gedeon — Bod Péternek is egykori pártfogója — nem csupán anyagiakkal kívánta támogatni az új kiadást, hanem adataival, jegyzeteivel s hatalmas péceli könyvtárának megküldött katalógusával is. Az, hogy egy kötetbe öt-hat betűt szántak, azt mutatja, hogy valóban négy-öt kötetes lett volna a kibővített új kiadás.

A nyomtatás alatt levő „Mutató Táblá”-ról (tartalomjegyzékről) szóló tudósítás azt sejteti, hogy mind a négy-öt kötet tartalommutatóját (voltaképpen címjegyzékét) előre

³ Pozsony. Volt Ev. Lyceum Levéltára. Institoris-Mosoczy Mihály ev. lelkész levelezése. Fasc. 597. Az illetékeseknek ezúton is köszönetemet fejezem ki a munkámhoz nyújtott szíves segítségért.

⁴ L. BENKÓ Samu i. m. 191.

⁵ Dr. Kiss Áron: *Szerencsi Nagy István két levele Báró Ráday Gedeonhoz.* = Figyelő I. [1876]. 182—184.

ki akarták nyomtatni, alkalmasint az előjegyzők és előfizetők tájékoztatására. A 2000-es példányszám meglehetősen magas, s a 700 subscribenst sem kevesellhetjük egy ilyen nagyobb tudományos mű esetében.

Néhány nappal később, aug. 24-én Szerencsi Nagy már arról tájékoztatta Rádayt, hogy a nyomtatást is engedélyezték: „A múlt napokban Bécsben megfordulván Agens Nagy Sámuel úr jelenté, hogy a M. Athenás újra való ki-nyomtattatása meg-engedtetett . . .”⁶

A továbbiakban kéri Ráday tanácsait és segítségét, s több olyan művet említ, amelyek Bod Péter *Magyar Athenásából* s Horányi *Memoria Hungarorumából* hiányoznak: „Ezen a vidéken, minthogy régen nevezetes Typographiák voltak, sok olyan régi könyvek találhatnak a köz embereknel, ha ki utánna járhatna, a mellyeknek másutt híret sem hallani. Én magam is gyűjtöttem egynéhányat, de az Auctoroknak semmi Biographicaját ki nem nyomozhatom, a könyveket mindazáltal béiktatom.”

Mindebből látszik, hogy az „Athenas redivivus” nem csupán irodalomtörténeti, hanem becses könyvtörténeti forrás is lett volna.

De hová lett a kinyomtatott „Mutató Tábla”? S miért hiúsult meg a már igen előrehaladott állapotban levő új kiadás?

Az első kérdésre nem tudunk választ adni; lehet, hogy mégsem készült el, vagy van belőle valahol lappangó példány. A második kérdésre a legvalószínűbb válasz az, hogy Szerencsi Nagynak hamarosan — 1789. jan. 7-én — bekövetkezett halála miatt akadt el a kiadás, mert egyébként a 700 előjegyző nem vall csekély érdeklődésről.

De hová lett az összegyűjtött értékes adattár? Szinnyei erről ezt írja Nagy István életrajza végén: „A magyar írók életrajzára gyűjtötte az adatokat és Bod M. Athenását akarta bővítve kiadni; halála után P. Szathmári Mihály tanár készült a munkát kiadni.”⁷ Ebből arra is gondolhatnánk, hogy Szerencsi Nagy hagyatéka Szathmári Pap Mihályhoz került Kolozsvárra; de mint Harsányi István fél évszázada már megállapította: Szathmári Pap Mihály (más névváltozatban P. Szathmári Mihály) „Szerencsi Nagy Istvántól függetlenül dolgozott az *Athenas* kiegészítésén.”⁸ Ugyanó idézi Zilai Sámuelnak 1789. márc. 18-án Ráday Gedeonhoz írt levelét: „Szerencsi Nagy István Uram reménytelen [= váratlan] halálán itt nálunk minden jó Emberek megdobbantak és erősen sajnállatták . . . *Valljon ki vette kezéhez az Athenásra tett collectáját? Vajha jó kézre jutott volna!*”⁹

De hogy hová jutott, a válasszal maig is adós a magyar irodalom- és könyvtörténet.

Az analógia nem nagyon biztató: Szathmári Pap Mihály gyűjteménye fiára, Zsigmondra szállt, sőt Szinnyei szerint atyja rábízta a munka kiadását is.¹⁰ Szathmári Pap Mihály 1812-ben halt meg, s 1845-ben Kemény József Pap Zsigmond özvegyénél „a *Magyar Athenas* kiegészítő irataiból körülbelül 100 4-r. ívet talált meg” Nagyenyeden.¹¹ Ezt Kemény József állítólag 100 forintért meg is vásárolta az *Erdélyi Múzeum* részére.¹²

A Bod Athenásához készült pótlásokból csupán Benkő József kéziratosa munkája (*Bod Péter Athenására való pótlások*)¹³ ismeretes, pedig irodalom- és különösen könyvtörténetünk számára rendkívül fontos volna mind Szathmári Pap Mihály gyűjteményének feldolgozása, mind Szerencsi Nagy István „collectá”-jának föl kutatása, különösen a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* készülő új kötetei számára.

SZILÁGYI FERENC

⁶ Uo. 183.

⁷ SZINNYEI: *MIrök*. IX. 612.

⁸ HARSÁNYI István: *Bod Péter Athenásának eddig ismeretlen toldaléka 1786-ból.* = ItK 1928. 82.

⁹ Uo. 81—82.

¹⁰ SZINNYEI: *MIrök*. X. 346.

¹¹ L. HARSÁNYI: ItK 1928. 82.

¹² L. uo.

¹³ L. BENKŐ Samu i. m. 191—192.

Jankovich Miklós előfizetési felhívása tervezett bibliográfiája tárgyában. Czwitinger Dávid, Bod Péter és Horányi Elek előző korszakokban megjelent bibliográfiai műveinek a XIX. század első felében alig volt folytatása. A magyar történelem és irodalom kutatója, mint viszonylag frissebb kiadványokra, csak Széchényi Ferenc és Teleki Sámuel hungarika központú könyvtárainak nyomtatott katalógusaira és Sándor István *Magyar Könyvesházára* támaszkodhatott. Az előző kettő nem is bibliográfia volt, csak úgy mellesleg töltötte be ezt a szerepet, mint általában a nagyobb könyvtárak katalógusai; Sándor István művének értékét pedig megbízhatatlan, hiányos címléírásai rontották le. Ugyanakkor a *Magyar Könyvesház* több jelentős változást hozott elődjeihez képest. Sándor István az első, aki nem biobibliográfiát ad, hanem — Szabó Károly előfutáraként — kronologikus sorrendben csoportosítja anyagát. Abban a tekintetben is újat hoz, hogy kizárólag magyar nyelven megjelenő művek címét közli. Mindezek a munkák azonban még a múlt század elején jelentek meg.¹

Sándor István és Szabó Károly vállalkozása között azonban csak a megjelent művek vonatkozásában állt fenn úr. Voltak eközben is tudósok, akik felismerték a kor igényét egy újabb, s minden előzőnél fejlettebb nemzeti bibliográfia iránt. 1832 augusztusában, tehát az egyik legjelentősebb reformországgyűlés évében, a bécsi *Magyar Kurír*-ban előfizetési felhívás jelenik meg egy *Közönséges Magyar Könyvtár 1533—1830* című bibliográfiára.² A felszólítás aláírója Jankovich Miklós, az *Athenaeum* előtti legjelentősebb reformkori folyóirat, a *Tudományos Gyűjtemény* egyik létrehozója, a nemrég alakult Tudományos Akadémia alapító tagja, a kor legnagyobb könyv- és műgyűjtője.

A középnemesi családból származó Jankovich a budai királyi udvari kamaránál töltött rövid hivatalnokoskodása után, egész életét a könyv- és műgyűjtésnek szentelte.³ Ez számára elsősorban nem kedvtelés volt, hanem a köz tudatos szolgálata. Fiatal korában látnia kellett, hogy a II. József által feloszlattott szerzetesrendek könyvei és műkincsei mint szóródnak szerteszét. Elhatározta, hogy amit csak lehet, megment az enyészettől.⁴ Gyűjtőszenvédélye rövidesen egyéb eredetű értékekre is kiterjedt. Ügynökei járták a hazát és külföldet, hogy minél több értékes könyvet és régiséget hajtsanak fel számára.⁵

Jankovich nem volt arisztokrata nagybirtokos, anyagi lehetőségei és műgyűjtő buzgalma nem állottak teljesen összhangban egymással. Gyűjteményét kénytelen volt eladni a Nemzeti Múzeumnak. Az a tény, hogy az ügyletről az országgyűlés külön törvényt alkot (1836-os XXXVII-ik törvénycikk), mutatja, hogy micsoda érték birtokába jutott a Múzeum. De más múzeumaink állományába is számos régiség és képzőművészeti alkotás került ezen a révén.⁶ A 125 000 ezüstforint, amit Jankovich az anyagáért kapott, jóval kevesebb volt annál, amit ő vásárlásra áldozott. Nemes szenvédélyéről a továbbiakban sem mondott le, s másodszorra is értékes könyvtárat gyűjtött, melynek nagy része halála után részint a Nemzeti Múzeum, részint a Tudományos Akadémia könyvtárába került.⁷

Könyvtáráról lajstromot vezetett. Ennek a hatalmas és hungarika központú könyvgyűjteménynek a katalógusa adta meg a döntő elhatározást bibliográfiája megalkotásához. Nem támaszkodott kizárólag saját könyveire, felkutatatta sok olyan magyar nyelvű

¹ KÖHALMI Béla: *Bibliográfia* (egyetemi jegyzet), GULYÁS Pál: *A bibliográfia kézikönyve*. ISZLAI Zoltán: *Sándor István Magyar Könyvesházának fogadtatása*. OSZK Évkönyv 1960. Bp. 1962. 280—288.

² *Magyar Kurír* 1832. szeptember 25-i száma.

³ Jankovich életére és tudományos tevékenységére nézve lásd: KROMPECHER Bertalan: *Jankovich Miklós irodalmi törekvései*. Bp. 1931. 58 l.

⁴ TOLDY Ferenc: *Gyászbeszéd Jankovich Miklós felett* = Toldy Ferenc: *Irodalmi beszédei*. Pozsony, 1847. 158—162.

⁵ KELECSÉNYI Akos: *Literári Nemes Sámuel útínaplója*. OSZK Évkönyve 1968—69.

⁶ ENTZ Géza: *Jankovich Miklós a műgyűjtő*. Archeológiai Értesítő LII. kötet.

⁷ KROMPECHER: I. m.

nyomatvány címét is, amit ő maga nem gyűjtött. (Alkalmi költemények, egyházi beszédek, tankönyvek.)

Művének pontosabb műfaja, mint Sándor István kivételével minden elődjéé, életrajzi bibliográfia. Abban viszont a *Magyar Könyvesházat* követi, hogy csak magyar nyelvű könyvek címét közli.

Jankovich nem elégedett meg azzal, hogy a megcsappant közönségű bécsi *Magyar Kurír* hasábjain előfizetési felhívást tett közzé. Tervét szélesebb közönséggel is meg akarta ismertetni. Ezért tervezetét egyleveles nyomatvány formájában is közzétette, az újságnak megjelent szöveghez viszonyítva némi stílárís eltéréssel.⁸

Körlevele, melyben kimutatható a XVIII. század végi és XIX. század eleji kulturális nemzeti ébredés és a reformkor törekvéseinek számos jellemző vonása (nyelvünk jelentőségének hangsúlyozása, irodalmunk és tudományosságunk közéleti missziójának felismerése stb.) méltó arra, hogy szó szerint közöljük.

Universalis
BIBLIOTHECA HUNGARICA
1533—1830

Közönséges
MAGYAR KÖNYVTÁR
1533—1830

Nem épen ismértes még a világon magyar Nyelvünk — de tanultságának előmenetele; mely itthon is homályban vagy on, külföldön még inkább ismértes. Közönséges lón a vélekedés: hogy hajdani őseink, szinte mint a Rómáiak „Fortia facta agerequam praeclara gesta praedicare maluerint”, vagy mikép Hohenegger németül ezt kiejti „das man unter uns weniger schreibselig: als thateifrig ist.” Voltaire is ezt írja: „E nemzetnek sok jeles viselt dolgai vannak — de mivel nem írnak annyira és úgy mint mások, nem ismertetnek; a világ nagyobb részin alig tudják, hogy Kárpát hegye táján egy nagy Lajos, egy fényes Mátyás király volt, kik dicsőséggel és igazsággal uralkodtak.” De ily vélekedés a tudományok virradása után lefolyt századokról korántsem igaz, s valóságos, mivel még édes hazánkban is, az anyai nyelv áltoljában — idegen nyelvek kizárásával — soha nem gyakoroltatott, az ezt beszélők kevesebb számát egyéb virágzó nemzetek népességéhez hasonlítván, a magyar Íróknak az ország népességéhez való irányát (propörtióját) nem épen különbözónék találom: hibás ismeretét pedig a magyartanultságnak, inkább és inkább nyelvünk tudatlanságának és Európa honi nyelvei között lévő napkeleti idegen-ségének, mintsem tanultságbeli szorgalmunk fogyatkozásának tulajdonítom.

A magyar tanultságnak, azaz a magyar nyelven közrebocsátott könyvek előadása által tehát a közönséges literatura, vagyis az európai nemzetek tanultsága, történeteinek eddig elmaradott hégagját kipótolni — Magyarokat a mivel s tanult nemzetek sorába helyzetetni — a hazafiakat tulajdon nyelvükön irt, s a tudományok s mesterségek minden ágában magyarul közrebocsátott könyvekkel tökéletesen megismertetni — késő unokáknak tudós elődeiket például szembeállítani — és a már eltűnt vagy setét rejtekben eltemetett XVI, XVII, XVIII és XIX-ik századbeli magyar tudósvilágot saját voltában életre visszahozni s helyzetetni hazafiui buzgósággal szándékozván, immár nem csak negyven esztendő alatt szerzett magyar könyveimet, mint eleinte szándékoztam, de mindazokat is, mellyeket vagy foglalatljuk tekintetéből (ügymint utóbbi századokban kijött, egyházi beszédeket, üdvözlő verseket, könyörgéseket és iskolakönyveket) megszerezni nem kívántam vagy ritkaságok miatt meg nem szerezhettem betűrend szerint (mellynek okait és szerkesztésem módját maga helyén előadandom) közre bocsátani fogom Ebertnek bibliographiai Lexiconja formájában, ha több esztendeig folytatott szorgalmam és költséges s közel harmincezer Izetek (könyvek és szerzők czimeit értem) magában foglaló munkámnak kinyomatására elegendő kedvelőket, részvevő pártfogókat találnd. Tárgyammak fogadván mind azon könyveket, mellyek a legelső magyar könyvtől ügymint az Pál leveleinek Komjáthy Benedek által Krakóban 1533 eszt. eszközött kinyomatásától kezdve, akár a külföld, akár hazánk nyomtató műhelyeiben közre bocsátottak 1830 esztendőig, minthogy ekkoron felállítván a magyar tudós társaság, már azóta feltűnő magyar könyveink mindnyájan gyámló pártfogás alá fogadtatnak, s a nemzeti tanultság tárházába felsőbb intézetek rendelésiből helyzetnek.

⁸ OSZK Kisnyomatványtár. 1832 4°.

Ennek okáért a nemzet és nyelv dicsőségét kedvelő Hazafiaknak előre hírül adom, hogy ezen csupán és egyedül magyar nyelven kiadott könyvek rendszeréből alkotott, s két kötetbe szorítandó munkára akár nálam Pesten, akár a t. t. magyar társaság Levéltárnokánál t. dr. Schedel Ferenc úrnál, akár a hazai és külföldi tudósítások kiadójánál, akár Eggenberger könyvtárusnál itt Pesten előfizethetni,⁹ először az első kötetre 2 Ft 30 kr conv. pénzzel e. f. esztendő utolsó napjáig, midőn a könyv azonnal nyomtatás alá úgy fog bocsátatni, hogy József napi vásárig már egészen elkészülten adathassék által.¹⁰

E munka három esztendőtil folyvást üzött szorgalommal minden tudomra jött kútforrások használása után már ugyan kellő tökéletességre emeltetett, mivel azonban nyilvános mi csekély¹¹ számmal legyenek a külföldi, de még a hazai könyvtárakban is a magyar Literaturának szüleményei, s a temérdek¹² deák, német, olasz, francz, angoly könyvek özönében Virgil deák szavaival élvén, a magyar könyvekről méltán mondhatjuk: apparent Rari nantes gurgite vasto: megtörténhetett, hogy legéberebb figyelmemet is több rendbeli magyar kiadás elkerülhette:¹³ szives bizodalommal megkérem azért minden tudós társamat ne terheltesse nek mind¹⁴ az önmagoktól egyéb ritkának vélt, vagy közönségesen még nem ismért magyar kiadások czimeit¹⁵ e. f. esztendő utolsó napjáig hozzám Pestre postakiméléssel¹⁶ beküldeni, kiknek beces¹⁷ pártfogásokat ezzel a nemzeti dicsőség tudomány s tanultság ügyében s előmozdításában részessé tenni s felszólítani¹⁸ hazafiui buzgóságom bátorkodott.

W ID Jankovich Miklós.

Sajnos, a minden elődjét túlszárnyaló mű ügye nem jutott tovább az előfizetési felhívás megjelentetésén. Tudományunk kárára nem akadt az országban annyi előfizető, amennyi a megjelentetéshez szükséges lett volna. Jankovich azonban nem adta fel a reményt. 1841-ben a Magyar Tudományos Akadémia magára vállalta a mű kiadását. Ekkor jött az újabb sajnálatos fordulat: a szerző visszakérte a kéziratot, valószínűleg elégedetlen volt vele, s tovább akart rajta dolgozni.¹⁹ Halálát érezvén közeledni, Toldy Ferencet kérte fel munkája sajtó alá rendezésére. Toldy el is vállalta a megbízást, s Jankovich felett mondott akadémiai emlékbeszédében ünnepélyesen ígérte, hogy a kérésnek eleget fog tenni.²⁰ Sajnos, a bibliográfia most sem jutott el a nyomdáig. A forradalom és a szabadságharc végképp félresodorta az ügyet. A kézirat bekerült az Akadémia könyvtárába, ahol legálább a szakemberek használhatták azt: Toldy impozáns méretű irodalomtörténete jelentős mértékben Jankovich művén nyugszik, s így munkája mégsem volt hiábavaló.

INDALI GYÖRGY

A magyarországi bolgár nyomtatványok. Magyar részről még alig méltatták figyelemre a XIX. század második felében viszonylagos rendszerességgel megjelenő bolgár kiadványokat. Amelyeket a bolgár—magyar kulturális kapcsolatok kutatói eddig számon tartottak, azok inkább az Egyetemi Nyomdának a XIX. század elején, főleg „exportra” megjelentetett bolgár nyelvű kötetei.¹ Ezek a könyvek exportra készültek, és a török uralom alatt

⁹ A *Magyar Kurír*ban: „előfizetni lehet”.

¹⁰ A *Magyar Kurír*ban: „általadhasson”.

¹¹ A *Magyar Kurír*ban: „azomban nyilván való mely csekély”.

¹² A *Magyar Kurír*ban: „szüleményei és a temérdek”.

¹³ A *Magyar Kurír*ban: „kiadások elkerülhettek”.

¹⁴ A *Magyar Kurír*ban: „miképp”.

¹⁵ A *Magyar Kurír*ban: „kiadásoknak tzimeit”.

¹⁶ A *Magyar Kurír*ban: „postának megkimélésével”.

¹⁷ A *Magyar Kurír*ban: „bettes”.

¹⁸ A *Magyar Kurír*ban: „felszólítani”.

¹⁹ KROMPECHER: I. m.

²⁰ TOLDY Ferenc: I. m.

¹ BALOGHY István: *A magyar királyi egyetemi nyomda termékeinek czímjegyzéke 1777—1877*. Bp. 1882.

sínylődő bolgárság öntudatát ébresztették, minthogy a törökök nem járultak hozzá a mai Bulgária területén létesítendő és kifejezetten a bolgár kultúrát, népművelést szolgáló nyomdai vállalkozásokhoz. Az Egyetemi Nyomda bolgár kiadványai nem a Magyarországon, igaz, csekély számban élő bolgár ajkú nemzetiség igényei szerint készültek, jó részt el sem jutottak hozzájuk. Mivel a XVIII. század harmadik évtizede óta betelepült bolgárok nagyrészt egy tömbben élt, majd az egykori Temes, illetve Torontál megyében szóródott szét,² sehol sem alakított ki jelentősebb önálló, tisztán bolgár nyelvű települést, mindenütt kisebbségben volt. Az itt lakó bolgárok nagy része áttért a katolikus hitre, és csak a XIX. század második felében rendelkezett a bizonyos fokig önálló kulturális élet igényével, avval, hogy saját nyelvén olvasson verseket, forgasson könyveket, újságot. Ez a kulturális törekvés nemigen talált magyar vagy bolgár részről hivatalos méltánylókra a kortársak között. Még azok sem figyeltek föl rá, akik egyébként rendkívüli rokonszenvvel viseltettek a bolgárság iránt, és szívesen foglalkoztak a bolgárság életével, szokásaival, történetével is.³ Czirbusz Gézá⁴ például lekötötte a magyarországi bolgárok etnográfiaja, és csak mellékesen vetett egy pillantást a Temes és Torontál megyei bolgárok kulturális törekvéseire. Strausz Adolf külföldön is elismert gyűjtője lett a bulgáriai bolgár népköltészetnek, de a magyarországi bolgárok léte, szokásai, kultúrája hidegen hagyta. Pedig ezek a főleg Temesvárt és többé-kevésbé rendszeresen megjelenő kiadványok megérdemlik a tudomásulvételt. Természetesen nem a könyvek esztétikai értékei miatt (kifejezetten szépirodalmi jellegű művekkel nem is találkozunk a kiadványok között); hanem azért, mert színezik, alig láthatóan, mégis módosítják a magyar nemzetiségi könyvkiadást.

Éppen a magyarországi bolgárság csekély száma miatt, nem annyira hivatalos, állami vállalkozásokról van szó, mint inkább magányos kezdeményezők aktivitásáról. Tanítók, papok a szerzői, szerkesztői a kiadványoknak, amelyek között főleg egyházi jellegű műveket, tankönyveket, katekizmusokat találunk. A kiadók között megemlíthető a perjámosi Pirkmayer-nyomda, az aradi Réthy Lipót-nyomda, a pesti Emich Gusztáv, mégis a legtöbb könyv, kalendárium kiadójául Stéger Ernő⁵ nevezhetjük meg. Ez a Temesvárt nyomdászokodó, igen ügyes vállalkozó hamarosan szinte valamennyi magyarországi bolgár nyomtatvány megjelenését vállalta, annál is inkább, minthogy nem volt szüksége cirill betűs készlet beszerzésére, elég volt, ha azt a néhány mellékjeles betűt szerezte be, amellyel az egyébként latin betűvel író magyarországi bolgárok bizonyos hangokat jelöltek. Stéger Ernő jelentette meg nyomdájában a bolgárok sajtótermékét is, az először 1881-ben, Vín-gán, Leopold Kossilkov szerkesztésében kiadott *Vingánska Nárudna Nuválát*, amely magyarul és németül is feltüntette címét (*Vingai Néplap, Vingær Volkszeitung*). Az új-

² *Temes vármegye*. Szerk.: BOROVSKY Samu. Bp., é.n., 148—150. Vingáról: 125—126. — *Torontál vármegye*. Szerk.: BOROVSKY Samu. Bp., é.n., 166—168.

³ Itt STRAUZ Adolf munkáit kell kiemelnünk: *Bolgár népköltési gyűjtemény*. Eddig kiadatlan eredeti bolgár szöveggel. Bev.: SISMANOV D. Iván. 1—2. kötet. Bp. 1892., *Bulgarische Volksdichtungen*. Übersetzt, mit Einleitung und Anmerkungen versehen von: — Brünn 1893., *Bolgár néphit*. Bp. 1897., *Die Bulgaren*. Ethnographische Studien. Leipzig 1898., *Bulgária ipara*. Gazdasági és néprajzi tanulmány. Bp. 1901.

⁴ CZIRBUSZ Géza: *A délmagyarországi bolgárok ethnologiai magánrajza*. Temesvárott 1882., *A krassován-bulgárok*. Bp., 1883. Klny.: Földrajzi Közlemények., *Die südungarischen Bulgaren*. Eine ethnographische Skizze. Wien und Teschen 1884., *A temes- és torontálmegyei bolgárok*. — 2. rész: A krassószörényi krassovánok. Bp. 1913.

⁵ GÁBRIEL József—MANGOLD Sándor: *A temesvári könyvnyomdász-egylet története (1851—1887)*. Geschichte des Temesvárer Buchdruckervereines. Temesvár 1890., BERKESZI István: *A temesvári könyvnyomdász- és hírlapírodalom története*. Temesvár 1900., *Saptezeciscinci ani din viața tipografilor timișoreni*. Fünfundszibzig Jahre aus dem Leben der Temesvárer Buchdrucker. Hetvenöt év a temesvári nyomdászok életéből. Összeállította: MAGYARI Lajos. Temesvár 1926.

ság havonta két ízben látott napvilágot, minden hónap elsején és tizenötödikén. Az 1881-es évfolyam a hetedik számmal, április elsejével megszűnt. Főleg helyi híreket adott közre, de vállalkozott a magyar irodalom tolmácsolására is, valamint néhány önálló bolgár (ti. magyarországi bolgár) verset, karcolatot is közreadott. Így a 4. számban (febr. 16-án) Eötvös Józseftől *A megfagyott gyermeket*, Leopold Kossilkov fordításában (a többi magyar versnek is ő a tolmácsolója), ugyancsak ebben a számban olvasható Ráday Gedeon: *Víz, szél, becsület* c. kis verse; az 5. szám (márc. 1.) vezércikkében két szakasz olvasható a magyarországi bolgárok nyelvén Vörösmarty Mihály *Szózatából*, a 6. számban pedig (márc. 16.) Petőfi Sándor *Felhők* c. versciklusának három darabját kaphatta kézbe az olvasó.

Az Országos Széchényi Könyvtár egybekötött példányát alapul véve, az újság 1885-ben jelent meg ismét, minden hónap ötödikén és huszadikán, összesen huszonnégy számban. Az eddig tisztán bolgár nyelvű lapból kétnyelvű, ti. magyar és bolgár nyelvű újság lett, a cím, az alcím nem változott, a szerkesztő, a nyomdász sem. Ez a „társadalmi, közművelődési és közgazdászati lap” jellegénél fogva erőteljesen kormánypárti, így a kormánypárti szűrőn jutottak el a vingaiakhoz az országos események, és ezek párosultak a helyben történetekkel kapcsolatos beszámolókkal. Néhány esetben bolgár és magyar nyelvű mellékletek egészítették ki az újságot (február 5-én, 20-án, március 20-án). A magyar irodalmi vonatkozások közül ezúttal csak egy Jókai-beszéd kivonatos bolgár variánsáról számolhatunk be; Jókai Mórnak a budapesti tanítóegyesület küldöttsége üdvözlétére adott válaszát ismertették. Érdekességképpen említjük meg, hogy a május 5-i és június 5-i lapszám részletet közöl (Leopold Kossilkov fordításában) Verne Gyula *Nyolcvan nap alatt a föld körül* c. regényéből. Valószínűnek tartjuk, hogy Kossilkov nem franciából, hanem az 1875-ben már magyarul kiadott Verne-regényből ültette át a kiválasztott részletet.

Az újság 1886-ban folytatódott, az előző esztendőhöz képest annyi változtatással, hogy visszatértek az 1881-es megjelenési formára, ti. a lapot minden hónap elsején és tizenhatodikán jelentették meg. Ebben az évfolyamban mellékleteket nem találtunk, viszont a nyári hónapokban éltek a kettős számok lehetőségével, a július 25-i a 14–15-ös, az augusztus 20-i a 16–17-es sorszámot viseli. 1886-ban összesen 25 szám jelent meg.

Az 1887-es évfolyam csonka maradt. A 9. szám, a május elsejei, még melléklettel hagyta el a nyomdát, de ebben a számban már a szerkesztő nagy sajnálkozások közepette adta hírül, hogy nem az érdeklődés vagy a téma hiánya, hanem más jellegű, főleg a helybeli hatóságokkal támadt nehézségei miatt szünteti be ezt a kétnyelvű újságot. A kellemetlenségek természetéről Kossilkov elég homályosan nyilatkozik, de sejteni lehet, hogy néhány helybeli kiskirály túlbuzgóságának szűrt szemet, hogy a Vingai Néplap kétnyelvű volt.

A *Vingánska Nárudna Nuvála* beszüntetése természetesen nem jelentette a bolgár kiadványok elakadását. A bolgár verselők, karcolatírók a kalendáriumokban kaptak teret. Tudjuk például, hogy a *Bálgarsói deněvnić (Kalindár) za . . . gudina (. . .) za Bálgarete u Pládnemadžarsku (. . .)* c. naptár 1877-ben jelent meg először, 1891-ben még bizonyos,⁶ hogy volt példánya, feltehetőleg később is megjelent, minthogy (a szerkesztő ismét Kossilkov) épp olyan kalendárium került a bolgár olvasó kezébe, amelyre szüksége volt. A kalendáriumban kevés, jórészt önálló szépirodalmi anyag a népesoport költőitől, sok hasznos gazdasági és egyéb tanács található. Kossilkov egy másik kiadványában (*Bálgarsói čelédin gudisnić*), amely 1891-ben szintén Temesvárt jelent meg, Stéger Ernőnél, a 19. lapon a szerkesztő tolmácsolásában olvashatjuk Petőfi *Ősz elején* (Üres már a fecskéfészek) c. versét, jól sikerültnek minősíthető fordításban.

⁶ Az OSZK-ban csak az 1878-as, 1879-es, 1881-es és 1884-es évfolyamok találhatók.

A magyarországi bolgár kiadványok kis példányszámban készültek, ma már nehezen hozzáférhetőek, egyikük-másikuk elveszettnek látszik. Számontartásuk azonban a nemzeti-ségi könyvkiadás bibliográfiája és más szempontból sem érdektelen.⁷

FRIED ISTVÁN

Díszpolgárság egy album kiadásáért. 1887. nov. 12-én Eperjes város képviselőtestülete ülésre gyűlt egybe, és az erről készült beadványt a protokollista a város ügyeinek iktató-könyvébe 7206 fsz. a., XII/1067 lajstromozási jeggyel, 1887. dec. 23-án így vezette be: „Eperjes Szab. Kir város képviselőtestületének nov. 12-én 6866. sz. a. kelt határozata: Jókai Mór díszpolgárnak való megválasztása.”¹ Ezen az ülésen Fuhrmann Andor polgármester elnökölt, a tárgy előadója a város főjegyzője, Kyss Géza indítványában — többek közt — így érvelt:

„... A nagy vész után egy emberi és írói erényekben gazdag férfiú segítségül hozta aranytollát és megteremtette a »Segítségét«, ama művészi örökbecsű albumát, melynek páratlan sikere valódi segítséggé avatta azt városunkra nézve. Május hó 6-hoz nemcsak a pusztulás, a segítség is fűződik, ezért a múltból megőrzött szokás szerint a polgári babérfüzért adják át annak, ki a városnak kiváló érdemmel szolgáltak. A díszoklevél e babérszorú, mellyel a város önmagát tisztelte meg.”

Az indítványt, harsány éljenzés közepette, egyhangúan elfogadták, és köszönőleveleket szavaztak meg Jókainak, az album főszerkesztőjének és szerkesztőtársainak: Nagy Miklósnak (a *Vasárnapi Újság* kiváló szerkesztője) a szövegrészben, valamint Roskovics Ignácnak (a kor egyik közismert freskó-, oltár- és genre-kép festője) a képszerkesztésben nyújtott segítségével.

A Kyss Géza főjegyző által említett „nagy vész” az 1887. máj. 6-án keletkezett borzalmas eperjesi tűzvész volt, mely a városnak jelentékeny és egyben jelentős részét elpusztította. Az *Eperjesi Lapok* máj. 15-én (20. sz.) már az első kárbecslések alapján hosszabban cikkeznek róla: a tűz 3/4 11-kor de. kezdődött, a toronyór azonnal jelezte. Hortulányi András városi polgár Árok-u. 363. sz. házából indult ki, majd a nagy szélben átfutott a Fő-u. és Magyar-u. házaira megfélemlítően sebességgel. 12 órakor már égett a törvényszék, és ekkor megsemmisült irattárának nagy része, a megyeháza, Eperjes legszebb háza: a 200 000 (akkori megállapítás) Ft értékű Szent-Andrássy-féle ház, takarékpénztár és népbank, a redout-épülete a kaszinó-könyvtárral, a városháza, az evang. kollégium és temploma, a gimnázium és a Stefánia-leánynevelőintézet, a zsinagóga, a katonai kórház és a temető. A középületeken kívül a mellékutcaék szegényhajlékai is a tűz martalékává lettek. A hivatalos jelentés szerint 482 épület, 53 házfedél, 193 telek és emberek is elpusztultak. A hozzávetőleges kár milliós. A rendőri nyomozás szerint a tüzet bűnös gyújtogatás okozta.²

Majdnem egyidőben az eperjesi tűzvésszel, Nagykárolyban és Toroczkón is megfélemlítően volt a pusztítása: Nagykárolyban 260 ház — köztük szintén fontos középületek-

⁷ Az OSZK bolgár anyaga (amelyre ezúttal szorítkoztunk) igen hiányos; kevés a valószínűsége annak, hogy nagyobb számban bukkannának föl a hiányzó kiadványok. Hazai és nemzetközi kutatással azonban viszonylagos teljességgel lehetne feltárni a kiadványokat.

¹ Eperjes városa üléseinek jegyző- és iktatókönyveit, melyekből adatainkat vettük, jelenlegi városi levéltára őrzi. Kutatásainkban támogattak PhDr. Jozef Palásthy igazgató (Riaditel' Múzea SRR 86) és PhDr. Jozef Repčák tudományos munkatárs (Státny Vedecka Knižnica); szíves fáradozásukért ezúton is köszönetet mondunk.

² A *Segítség*-album szintén beszámolt a tűzvészről (41.1.)

kel, Toroczkón 56 ház és emberek lettek a tűz martalékai. Az országos méretű elemi csapásra az egész társadalomnak meg kellett mozdulnia.³

Jókai, Nagy Miklós és Roskovics Ignác így ír erről az album előjárójában:

„Eperjes, Nagykároly, Toroczkó, e három nagy város lett porrá, iskolái, templomai, középületei elhamvadtak, szegény emberek hajlékai úgyszintén. *Isten próbára akarta tenni a nemzetet. Tud önmagán segíteni a veszélyben?* A király és a nemzetgyűlés magas példákkal megadták a választ. Irodalom és művészet követte példájukat: oly Emlékalbumot alkottak össze, mely szellemi tartalomban, művészi rajzokkal nagybecsű; aki ezt megveszi, hazának emberségnek hoz áldozatot, hazának elteendő emléket. Résztvett a mű létrehozásában a közélet, irodalom- és művészet számos jelese. Bizonyítsa be a közönség, hogy a legfontosabb név magáé a magyar nemzeté.”

Az album megvételére való közönségbuzdítás az album hátsó borítólappjának verzóján is helyet foglalt: „KérjeteK és megadatik nekteK” — köszönik Lukács evangélistától az idézetet; „Aki vesz, annak lesz! — Mi nem mondjuk, de levett kalappal kérjük: vegyen mindenki! — A magyar írók és művészek mint a »Segítség« kiadói.”

A tűzvész károsultjainak megsegítése, a romokból való újjáépítés azonnali segítséget kívánt. A szerkesztők kiváló szervezésének volt köszönhető, hogy az albumot már aug. 20-án megvásárolhatta a közönség. A szervezés gyakorlatát — sőt az író-, festő munkatársak egy részét — az 1884-ben megindított és ez időben még javában folyamatban levő nagy kulturális vállalkozásnál: *Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben* c. műnél szerezték, minthogy Jókai ennek is főszerkesztője, Nagy Miklós társszerkesztője, Roskovics Ignác pedig illusztrátora volt⁴. Innen a két mű elgondolásának rokonsága. Mindkettőnél irodalmi és művészeti bizottságokat hoztak létre azonos feladatkörökkel.

³ A főváros lapjai már máj. 12-én — így a *Pesti Híriap* is — Jókai tollából felhívást közölnek a tűzkárosultak megsegítésére. Ettől kezdve egészen az év novemberéig híreikben nyomon kísérik az album sorsát: terv, megjelenés, terjesztés, kelendőség, bevétel a téma. Az olvasókat 15 000 vásárlói gyűjtőív szétküldéséről értesítik, melyeket az előfizetési felhívással együtt az album előállítására kiszemelt nyomda: a Franklin küldött széjjel. A Franklin Társulat tartja nyilván a bevételeket is, és az elkészült példányok postázása is az ő feladata (PH júl. 12., VU jún. 26., júl. 17.) Jún. 23-án közlik, hogy már megindultak a nyomdai munkálatok (PH), aug. 7-én: már valamennyi kéziratot kiszedték, 20-án az album megjelenését (VU). Az albumról szóló folyamatossá hárközlésnek reklámozás a feladata, a terjesztés, vétel előmozdítása, akárcsak a megjelenés időpontjára szervezett népünnepélynek. A népünnepélyt ugyancsak a szerkesztő bizottságok készítették elő. Jún. 10-én, első lépésként, folyamodványt intéznek a fővárosi hatóságokhoz az emlékünnepély megrendezése ügyében (PN); júl. 18. és 19-én megállapítják az ünnepély programját (PH). Az aug. 20-i sajtóban megjelenik az ünnepély menetrendje, 22-én a sikeréről szóló beszámoló (PN aug. 20., 22., PH aug. 22.) Az ünnepélyen eladott albumok tiszta jövedelme 46 735 Ft, 6000 Ft-tal többnek kellett volna lennie, de jutányosabban adták az ünnepély közönségének. Ezt követően újra érvényes lett bolti ára. (PN aug. 25.)

⁴ *Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben* c. mű külön magyar és német kiadásban jelent meg. A magyar 21 kötetben, az utolsó kötete 1901-ben. A német 23 kötetben, az utolsó 1902-ben. A mű füzetenként látott napvilágot, 30 kr. volt az ára, melyeket azután kötetekké szerkesztettek. Az osztrák részt Weilen József drámaíró, a bécsi Concordia írók és hírlapírók egyesületének elnöke szerkesztette. A német kiadás igen jövedelmező volt, 15 000 előfizető után közel egymilliót hasznosított; a magyar kiadás deficités volt. — Nagy Miklós: *Jókai Mór alkotásai és vallomásai tükrében* c. munkájában (Bp. 1975.) a műről szólva említi a magyar és osztrák kiadás közötti különbség elsődleges okát: „szemben álltak egymással a Lajtán túli központosító vagy föderatív nézetek, másfelől a szigorúan dualista, a hazai kötetek teljes önállóságát védő magyar álláspont, Jókai elvei, megőrizni a magyar függetlenségi harcok nemzeti szempontú tárgyalását.” (190. l.) Megjegyzendő, hogy sem a szerkesztők, sem a munkatársak között nem volt az egész munka során áthidalhatatlan ellentét, elfajuló vita. Elsőrangú tudós munkatársai a sokrétű monarchia ismertetését: földrajzi, földtani, néprajzi, vallási, társadalmi életét, művészetét, tudományát történelmi fejlődését tükrözték, gazdag illusztrációk kíséretében. A központi szerkesztést nagy energiával és állandó figyelemmel — egyszer sem hiányzott a szerkesztő bizottsági ülésekről — a mű fővédnöke, Rudolf trónörökös végezte.

Az album irodalmi bizottságának tagjai — Jókai, Nagy Miklós, Beöthy Zsolt, Rákosi Jenő, Szana Tamás, Törs Kálmán, Vadnay Károly és jegyzői minőségben Szádeczky Lajos — intézték a szerzők felkérését, folyamatosan tartották velük a kapcsolatot, közvetítettek a szerkesztőkhöz, nyomdához.

A művészeti bizottság: Roskovics Ignác, Vágó Pál festők, Zala György szobrász — a saját speciális területükön hasonlóan működtek, és maguk is részt vettek az album illusztrálásában.

Az album kiterjedt a zeneművészet területére is: a zenei mellékletek szerkesztője Bartalus István volt.

Az album négyféle kiadásban jelent meg: 1, 3, 10 és 100 Ft-os árban, melyek között a csekély tartalmi különbségnél (néhány képpel több) jelentősebb volt a kivitelezés minősége. Az 1 és 3 Ft-osak ketttedrét nagyságban (52 × 35 cm) fűzve, a 10 és 100 Ft-osak díszes borítós kötésben, nagykettedrét alakban (64 × 50 cm és 67 × 50 cm) jelentek meg.⁵ Szövegterjedelmük 40 oldal + 8 számozatlan oldal + zenei mellékletek. Már az 1 Ft-ásban 80 illusztráció volt, és a papírborítón Vágó Pál aktuális, szép rajza: háttérben lángoló épületek, az előtérben egy félig rommá égett háznak támaszkodó, kéregető anya gyermekével. Felirat: „Segítség! Eperjes, Nagy-Károly, Toroczkó tűzkárosultjainak fölsegelésére.” Ugyanez a rajz díszíti a többi kiadás borítóját is. Az 1 Ft-oshoz igen jó minőségű, vastag merített papírost, a 3 Ft-oshoz kartonvastagságút, a 10 és 100 Ft-oshoz merített kartonpapírost használtak. Már a 3 Ft-osban is részben színes alapnyomású képek vannak, a 10 és 100 Ft-osakban ez fokozottan fordul elő. A 100 Ft-os valóságos díszmű: bársony háttal és szegéllyel, ezeken aranyozott rézdíszítések és kapcsok ékeskednek, a címborító selyemből van, és erre vitték fel az említett Vágó-képet és a feliratot. Ez a példány még pergamenburkot és díszes szövettel borított védőtokot is kapott. Az előzőklapjai is selyemborításúak voltak. E legdrágább kiadásnak díszpéldány-jellegét kihangsúlyozta még a nagy, piros betűkkel nyomott belső címlap, Than Mór „Ferenc József” portré-festményének reprodukciója (metszette Doby Ferenc), Kozma Ferenc udvari fényképésznek Rudolf trónörököséről készült arcképe, végül ugyancsak egész, külön oldalon annak megnevezése, aki e drága kiadást megvásárolta, vagy ideillő valamilyen érdeme folytán a példányt ajándékba kapta, mint pl. a Széchényi Könyvtár esetében: „A Nemzeti Múzeum példánya” — arany betűkkel.

A négyféle kiadás borítójának hátoldalára nyomott kép: a hátrakötött fejkendős rikkancs-menyecske jobb kezében tartott *Segítség*-albumokat kínál, bal karjával magához szorítva egy egész köteget, lábai előtt szétszórva hevernek a földön az album különböző kiadásai — terjesztési reklám, melyet röplapokként arisztokratákból, közéleti férfiakból, tőkepezesekből és az album szerkesztőiből álló „terjesztési bizottság” részére rajzolt Roskovics Ignác. E kép vándorló kép lett: mert később a Légrády-Testvérek a kiadásukban levő *Pesti Hírlap* és *Naptára* részére átvették, természetesen ez esetben a rikkancsnő a Légrády-féle lapot reklámozza. A terjesztő bizottság tagjai, társadalmi helyzetüknél fogva, alkalmasak voltak minél több előfizető, ill. vásárló verbuválására.

Az album jövedelmezőségét előállítási költségének minimális volta fokozta. Ugyanis költségeihez hozzájárultak a Franklin Társulat és nyomdája, amely csupán saját kiadásait számlázta. A 10 és 100 Ft-os példányokhoz az állami nyomda a mellékelt Ferenc József-

⁵ Mint érdekességet említjük meg, hogy a nagykettedrét formát a szerkesztők „olifant” nagyságként hirdették. — Legelőször: aug. 20-án az 1 és 3 Ft-os példányok jelentek meg, a 10 és 100 Ft-osak nagyobb képterjedelműek, szebb nyomási, burkolási, kötési kivitelük miatt csak szeptemberben (PN aug. 18.). Augusztus végéig, szeptember elejéig az 1 és 3 Ft-os kiadások elfogytak, újabb kiadás vált szükségessé a nagyszámú igénylő miatt (VU aug. 28.). Szeptember végén a 10 és 100 Ft-osak is; valamennyiből II. kiadást árusítottak októberben. (PN szept. 4., okt., VU szept. 18.)

portré rézmetszetéről ingyen készítette el a lenyomatot. Az egyetemi nyomda a 3, 10 és 100 Ft-os példányokhoz ingyen állította elő a zenei mellékletek nyomtatását. Kozmata Ferenc udvari fényképész ugyancsak díjtalanul készítette el Rudolf trónörökös fényképét a 100 Ft-os példányokhoz. Dávid Károly papírszállító cége ingyen adta az 1 Ft-os kiadáshoz a borító papírost, a 3 Ft-oshoz a papírost kedvezményes áron szállította. A Magyar Papíripar részvénytársaság az 1 Ft-os kiadáshoz a papírosnak 1/3-át adta díjtalanul. Az album illusztrációit pedig a bécsi Angerer és Gösch-cég 10%-kal számította olcsóbban.

Az album terjedelmének meghatározásakor említettük, hogy 8 számozatlan oldal követi a 40 számozottat: e nyolc oldalon a legkülönbözőbb cégek hirdetési foglalnak helyet; ezeket Schwarz Gyula Váci-utca 11. sz. a. levő hirdetési irodája szerkesztette össze, és a hirdetői díjakat az album szerkesztőségének adta át.

Nem érdektelen, hogy a tűzkárosultak támogatására az album főszerkesztőjét, Jókait ezúttal nem könyv, hanem sorsjáték-akcióba is bevonták: 1887. júl. 23-án 48/138 sz. a. a pénzügyminiszter rendelete „Segítség” c. mű- és értéktárgyakból rendezendő sorsjátékot engedélyezett. A rengeteg nyerepméltóság nagy részben a társadalom adta össze. Az év júl. 30-án adták ki a sorsjegyeket, darabonként 30 kr volt az áruk; a sorsjegyeket a „Segítség” sorsjátékügyi bizottság nevében Jókai Mór és Wekerle Sándor pénzügyminiszteri államtitkár írta alá. Az egyetemi nyomda állította elő, és a rajta levő metszetet Morelli Gusztáv neves grafikusművész rajzolta, műnyomóintézetében elkészíttette, és ajándékba adta a nemes célra. A sorsjátékot az Album és sok más lap is meghirdette azzal a taldalékkal, hogy a bevételből az árvízkárosultaknak is juttatnak. 100 000 sorsjegyet bocsátottak ki.

Az albumnak a közönség részéről való fogadtatását anyagi sikerén is lemérhetjük: egyedül Eperjes városának 30 000 Ft-ot juttattak belőle. A 34 489 db első kiadásban eladott albumnak összjövedelme 72 827 Ft volt.

E város a díszpolgárságon kívül is szerette volna háláját kifejezni. Széchenyi Kör c. társadalmi egyesülete Jókait „gondolat- és érzelemgazdag” – műkedvelői előadáson bemutatott – drámájával akarta megtisztelni.⁶ Nov. 29-én már folynak a próbák, és dec. 10-én a *Felvidéki Szemle* (előbb *Eperjesi Lapok*) örömmel jelenti, hogy „Jókai tiszteletére a Széchenyi Kör műkedvelői gárdája »Milton«-ját játszotta.”

Jókai érkezése azonban halasztást szenved; a *Felvidéki Szemle* Eperjesi hírek c. rovatából, dec. 20-án arról értesülhetett az olvasó, hogy Jókai látogatásának elhalasztását kéri 1888. jan. első napjaira, mivel a *Segítség-Album* 100 Ft-os példányát az eperjesi Városi Levéltárnak, ajándékképpen, magával akarja hozni, és az még nem készült el. Megérkezése után a főispánnál, a megyeházán szállásolták el.⁷

Az albumnak a díszes kiállításához méltó írógárdája volt. 145-en írtak bele, a tudomány és közélet különböző ágait képviselők: írók, költők, művészek, akik többször maguk illusztrálták írásukat. Nem hiányzott a Habsburgok néhány képviselője, sőt egyházi férfi sem.

⁶ Az eperjesi Széchenyi Kör 1878-ban alakult. Az egyesület tervbe vette mindazt a programot, amellyel a társadalom közművelődését előmozdíthatja: felolvasásokat az újabb magyar irodalomból, színelőadásokat (műkedvelőit), hangversenyeket, képzőművészeti kiállításokat. E tervnek felelt meg négy szakosztályra bomló szervezete: irodalmi, színeszeti, zenei, művészeti. Műsorára tűzte az idegen nyelvek pártolását, ill. gyakorlását is: nyelvmesterrel lehetett az érdeklődőknek az angol, franciát és németet gyakorolniuk. Kezdetől fogva nagy volt pártfogói gárdája, amely mozgalmas életet biztosított. Színonvalas, gazdag könyvtára is volt. Még 100 aranyos drámapályázatokat is kiírtak és a bíráló bizottságban helyet foglaltak Csiky Gergely, Greguss Ágost, E. Kovács Gyula. Az újonnan épült eperjesi színház megnyitásakor egyik pályadíjnyertesüknek, Várady Antalnak a prologusát adták elő és ez alkalommal Prielle Kornélia is fellépett. — Az 1887. évi tűzvész a Széchenyi Kört is hontalanná tette.

⁷ *Eperjesi Lapok* 1887. dec. 6.

A Habsburgok közül említést érdemel Rudolf trónörökös, aki az *Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képen* c. mű fővédnöke volt, és valószínűleg — hallgatólagosan — az albumnál is ilyen szerepet játszott. Említettük, hogy felépítésében a két mű sok hasonlóságot mutat, a munkatársak mindkét vállalkozásban — némi kivétellel — megtalálhatók, különösen a képzőművészek.

Jókai albumát Rudolf sorai nyitják meg. A főszerkesztőt, bár számított arra, hogy a nálunk ekkor már nagyon népszerű trónörökös szereplése is fokozni fogja a mű sikerét, iránta érzett egyéni vonzalma is készítette erre, emellett politikai megfontolásai. Igen széles körű tábor reménykedett Rezső királyfiban — ő maga így írta be magát egy nemzeti múzeumi látogatásakor annak vendégkönyvébe, és általánossá lett így említeni⁸ —, ha magyar királlyá koronázzák, megvalósul a századok óta remélt függetlenségünk. Ismert volt hol névvel, hol névtelenül írt cikkeiben kinyilvánított bel- és külpolitikai elgondolása: modern, korszerű, már-már a szociáldemokráciához közelítő demokratizmusa, nemzetiségi szemlélete: a Monarchia nemzetiségeinek teljes egyenjogúsága nem elegendő, anyagi jólétüket, kulturális felemelkedésüket is lehetővé kell tenni. Legalábbis oly fokra emelni, amilyenre a Monarchia egy-egy nemzete már eljutott, vagyis gazdasági és kulturális egyenjogúságot, haladást kell teremteni. Külpolitikai állásfoglalása ezzel szoros összhangban állott: a Monarchia nemzetiségeinek felemelkedése gátolhatja meg egyedül a velük szomszédos államokban élő rokon népek lázításait, aspirációit. A jószomszédi viszonyt a Monarchiában létrehozott általános jóléttel, kulturális egyenlőséggel olyképpen lehet biztosítani, hogy a forrongó Balkánra is átvisszük belpolitikai eredményeinket. Éppen nemzetiségpolitikai elgondolásainak volt egyik eszköze az *Osztrák—Magyar Monarchia* c. mű, melynek szerzői a nemzetiségek legrangosabb tudósai közül is kikerültek, hogy tanulmányaikban mintegy felmérjék a Monarchia egész területén lakó nemzetiségek területi, gazdasági, kulturális helyzetét. Minden nemzetiségi szerző teljes szabadságot élvezett munkájában, egyenlő támogatást. E művet első lépésnek szánta Rudolf, teljesen az ő gondolata, elgondolása volt, s ezt a megindítása előtt, Ferenc Józsefhez engedélyeztetés végett benyújtott tervezet igazolja.⁹ Külpolitikájának fókuszában a cári Oroszország balkánaspirációinak megállítására volt: a Duna-medence népeinek megbékítése, s a cárizmus ellen egyéj kovácsolása. A soknemzetiségű Duna-medence népének demokratizmusa álljon szembe a cárizmus abszolutizmusával. Rudolfot éppen az osztrák kormányzat nem értette meg. Ezméit veszedelmesnek tartották, őt magát úgy tekintették, mint aki még trónra kerülése előtt a Monarchia szétesésének előidézője lehet. Az 1889-ben bekövetkezett erőszakos halálát a mai osztrák történelmi felfogás már politikai ténykedése következményének ismeri el. Rudolf halála előtt írt búcsúlevelei egyikét Szögyény-Marich László külügyminiszteri osztályfőnökhöz, egyik bizalmasához intézte, ennek záradéka: a legjobbakat kívánja neki és imádott, kedves hazájának, Magyarországnak.

⁸ A PH 1881. máj. 22. 140. sz.-ban a hírvonatban olvasható: „A királyfi írta. Általános feltűnést keltett, hogy a trónörökös a múzeumban ma tett látogatásának befejezésekor a vendégkönyvbe ezt írta be: *Rezső*. A hazai közfoglalom tudvalevőleg ezt tartja a Rudolf név magyar kiadásának s mikor a királyfi ennek hódolt, csak azon meggyőződésből tehetett, hogy neki mint magyar királyi trónörökösnek s a legelső magyar ember fiának e hazában magyar néven van helyén szerepelnie. A királyfi írta s ne változtassunk azon, amit ő magára nézve elfogadott. Ezzel kijelentjük, hogy lapunkban a királyfit minden alkalommal „*Rezső*”-nek fogjuk nevezni.”

⁹ Rudolfs Majestätsgesuch, betreffend die „Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild.” — E saját kezűleg írt tervezetet Rudolf részleteiben felhasználta a mű bevezetésében. A tervezet kelte: 1884. márc. Bécs. A szerző beadványában úgy tünteti fel Ferenc Józsefnek a művet, mintha az a tudomány, művészet, hazafiság békés célját szolgálná, holott bel- és külpolitikai törekvéseihez szüksége volt olyan „kézikönyvre”, mely szempontjaihoz felméri a Monarchiát. Vö. O. Fr. von MITS: *Das Leben des Kronprinzen Rudolf*. Wien 1971. 250—252. l.

A sorokat az osztrák közvélemény és történészeik frázisnak, demagógiának minősítették, elkendőzték — Magyarországon megértették. E vallomás őszinteségét, komolyságát az albumba írt hasonló megfontolásból, érzésből fakadó sorok igazolják: „Eperjes, Nagy-Károly, Toroczko! Romokból és hamvaikból ifjú erővel virágozzanak fel, és boldoguljanak drága hazánk díszére. Soha el nem enyészhető emlékszobrokként, miket a nemzet áldozatkész honszeretete önmagának emelt. Rudolf.” Az albumnak tehát nemcsak jótékony-sági, de történelmi hivatása is volt: korántsem az „aulikus”, de a hazafi Jókai hívta meg Rudolfot a szerzők közé, és Vajda Jánosnak *A meyerlingi halott* c. két szép költeményét ugyanazok az érzések hívták életre, holott nála következetesebb, radikálisabb Kossuth-párti 48-as nemigen akadott költőkortársai között.¹⁰

A 145 album-munkatárs nem sorolható fel, s akiket mégis megemlítnék a legismertebbek közül valók, és inkább érzékeltetésül: Arany László Arany Jánosnak hátrahagyott költeményei közül *A földrengés* c. töredéket adta, melyről a szerkesztő megjegyezte, hogy még addig nem jelent meg, és a Ráth Mór kiadásában sajtó alatt levő gyűjteményből való.¹¹ Benczur Gyula illusztrálta „A vészharang” c. rajzával: az arcán rémületet tükröző, harangot félreverő fiú a költeményhez és az album tárgyához egyaránt idomul, s egyben magas művészi illusztráció. A sok költemény közül még ki kell emelni Vajda János szép, kétszakaszos versét: *Si duo faciunt idem*. Innen vették át még abban az évben más lapok is. Később a költő *Segítség* címen jelentette meg.¹² A Vajda János összes művei II. köt. sajtó alá rendezője, Boros Dezső a költeménnyel kapcsolatban megjegyzi, hogy Vajda addig ilyen társadalmi mozgalmak érdekében kiadott könyvekben nem vett részt, és arra gondol, hogy „eszébe juthatott az előző évi nagy támogatás, melyet a magyar írók részéről élvezett Újabb Munkái kiadásakor . . . annál is inkább, mert az albumot Jókai és Nagy Miklós szerkesztették.” Ez is közrejátszhatott, de még valószínűbb az album kettős célja: a társadalmi mellett a politikai is. Vajdát az *Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képen* c. mű szerzői közé is meghívták.¹³

A nagyszámú prózáirót sem sorolhatjuk fel. Álljon itt azonban Hunfalvy János írása, amely ugyancsak az album politikai célját támogatja:

„A tudósok a magyarok eredetéről vitatkoznak; a kérdés az, vajjon az altáji nagy népcsalád melyik ágával, a török vagy ugor ággal vagyunk-e közelebbi rokonságban. A kérdés megoldási kísérleteibe némelyek részéről bizonyos nemzeti hiúság is vegyül, mintha a származástól függene a nemzet mivolta és jelentősége. Amde nem Baskardiában vagy

¹⁰ *Vajda János összes művei* II. kötetében: Kisebb költemények 1861—1897, 332—333, a sajtó alá rendező Boros Dezső még nem ismerte az osztrák történészek új álláspontját a Meyerlingben, 1889. jan. 30-án erőszakos halállal elhunyt Rudolfot illetőleg: hogy azt politikai okokra vezetik vissza. Boros még a szerelmi kaland katasztrofális végpontjának mondja — átvéve a régi irodalomból. Vajda verseit Komlós Aladárral, a költő monográfusával egyértelműen a trónörökös magyarbarátsága által szerzett népszerűségével hozza kapcsolatba: „alakját a nép mondákkal szötte körül”. Szól arról is, hogy a versről nincsen korabeli kritika. Nincsen, mert akkor a vers keletkezésének okát, hangulatát, mely közhangulat volt az országban: a politikai hátteret is fel kellett volna tárni. A kortársak, Rudolf beavatott magyar hívei többet és biztosabban tudtak haláláról, de sehol a Monarchián belül erről írásban-szóban hivatalosan nem nyilatkozhattak.

¹¹ *A földrengés* c. vers egy évvel később valóban Ráth Mór kiadásában jelent meg: *Arany János hátrahagyott iratai és levelezése. I. köt. Verseik*. Bp. 1888. 494—485. l. azzal a szerkesztő Arany Lászlótól származó megjegyzéssel: „Talán a *Daliás idők*-be szánt részlet.”

¹² A szerkesztőség nagy örömmel fogadta a költőnek az albumhoz első közlésre beküldött új versét, melyről a *Pesti Hírlap* júl. 4-én említést is tesz, és azon év aug. 20-án ő is közli.

¹³ Id. mű (Bp. 1969) 319. l. — *Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képen* c. mű Vajdához küldött szerzői felkérése a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában található.

Etelközben, hanem a Kárpátok ölelte Duna és Tisza öntözte országban lett a magyar azzá, ami; itt folyt le viszontagságos történelme, mely őt az európai nemzetek sorába igtatta. Aki a magyart *keleti* népnek nevezi, az nem dicsőíti, hanem inkább gyalázza, mert ama külföldi anthropológok malmára hajtja a vizet, akik a magyart, úgy mint a törököt, Európából ki akarnák fizni. A magyar nemzet a nyugati műveltség emlőin nőtt fel, s ezért európai nép, mint akár a germán vagy román."

A cikk, ha visszafogottan is, ítélet a burjánzó nacionalizmus felett, és egyben az igazi nemzeti magatartásnak iránymutatója. Hunfalvy János az *Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben* c. műnek egyik legfoglalkoztatottabb szerzője volt.

Helyet kapott a nép kulturális felemelkedését szolgáló felhívás is Schwarz Gyula tollából *Emeljünk közkönyvtárakat* címmel:

„Ha minden megye és minden város közkönyvtárt alapítana és évről-évre beszerezne egy-egy, esetleg két-három példányban e közkönyvtár számára, vagyis a közönség ingyenes használatára minden tudományos művet s minden jelesebb közhasznú meg szépirodalmi terméket, mely magyar nyelven megjelen, hát akkor rövid idő folytán nem sejtett mérvekben venne lendületet az összes magyar irodalom színe-java.

Igen, mert ez esetben nemcsak szellemi termelésünk szabadulna föl a könyvpiac hagyományos nehézségeinek nyomása alól, de a hazaszerte lappangó vagy az élet nehézségeivel még ma is sikertelenül küzdő komolyabb művelődési vágy is megtalálná az utat a szellemi élet kincseire, amelyeket most nélkülözni kénytelen.

Sok tehetség, erő s tudásvágy rejlik a magyar társadalom művelt, de kevésbbé vagyonos rétegeiben is; nyissunk tért e tehetségek fejlesztésére. Ez leend a legméltóbb szolgálat, amelyet a magyar nemzet géniuszának ezredéves múltunk megünnepléséül a fölvilágosult, tette kész hazafiság tehetni fog!"

Schwarz Gyula, akkor országgyűlési képviselő, később egyetemi tanár, egész működése folyamán foglalkozott közművelődés- és társadalompolitikai kérdésekkel tanulmányaiban is. Sokat tett, hogy ide vonatkozó eszméit a gyakorlatba átültesse.

Az album cikkeinek egy része eperjesi vonatkozású: Berzeviczy Albert *Az eperjesi Széchenyi Körről*, Pulszky Ferenc *Az eperjesi kollégiumról* írt; találunk írást a katonaság eperjesi állomáshelyéről is. Ebből következik, hogy az albumot elsősorban az eperjesi tűzvész hívta életre, és később társították hozzá a másik két város katasztrófáját.

A főszerkesztő Jókai Mátvás király forrása c. elbeszéléssel járult az albumhoz, melyet a szöveghez simulóan illusztrált Roskovics Ignác. Jókai sok népnyelvi szóhasználatának magyarozatát is adta. Várható lenne, hogy Jókai elbeszélését Róza leánya, vagy annak férje, Feszty Árpád illusztrálja, de ők önálló képekkel — Rózáé „Paletta” címet viselő genre-kép, Fesztyé téli tájkép — jelentkeztek.

Közel 70 művész díszítette képeivel az albumot. A sajtó a beérkezett művekről folyamatosan hírt adott, a nagynevűeket műveikkel együtt említette. Az album díszzei — a képes kiadványok mindenkor — nagy vonzerőt jelentettek a kelendőség szempontjából. A *Pesti Hírlap* máj. 19-én közli, hogy a müncheni magyar művésztelepről Liezenmayer Sándor, Kémény Jenő, Baditz Ottó, Biasini Mariska, Neográdi Antal, Csók István és még mások küldték alkotásaikat az albumnak. A *Vasárnapi Újság* jún. 5-én Munkácsy Mihályról tudósít: Párizsból „A reggel” c. remek tollrajzát küldte el. E napon a *Pesti Napló* az albumhoz beérkezett képanyagnak a Múcsarnokban rendezett kiállítására hívja fel a közönség figyelmét, hogy felmérhesse az album művészi jelentőségét is. Jún. 12-i számában olvasható: az addig beérkezett 200 rajzból 70 darabot választott ki közlésre a szerkesztő bizottság, köztük van Spányi, Ligeti, Zichy is egy ifjúkori arcképpel. Zichynek a jún. 24-én beküldött új rajza, programalkotás; az album legfontosabb képe külön lapot kapott: három allegorikus nőalak van a középpontjában: „Eperjes, Nagy-Károly és Torockó” felirattal. A fájdalomtól roskadozó nők a város romjainak közepette egymásra borulnak, a körülöttük tornyosuló, kettéváló lángtengerből a mentés anyyala közelít feléjük.

A *Pesti Napló* aug. 20-i száma Pataky László Özvegyasszony c. képét „az egész album legszebb és leghangulatosabb festményének” tartja a képekről adott részletes méltatásában. Valóban Barabás Miklós, a két Benczúr: Béla és Gyula, Csók István, Mannheimer Gusztáv, Margitay Tivadar, Mednyánszky László, Rippl-Rónai József, Stróbl Alajos, a két Vastagh: Géza és György, Zala György és még a többi kiemelkedő kortárművész alkotásaival találkozhatott az albumban a szemlélő.

A grafikai alkotások sorába kívánkozik annak a két térképnek a megemlítése, melyeket a szerkesztőség Ruttkay Aurél mérnökkel rajzoltatott Eperjes és Nagykároly pusztulásáról, annak pontos színhelyfelmérésével. (1. sztl. old.)

A kor divatját követték a szerkesztők az albumhoz csatolt zenei mellékletekkel: e kottakiadványok tipográfiai remekek voltak. Erkel Ferenczel nyitották meg a komponisták sorát, „Román” c., zongorakísérettel szerzett dalával. A szerkesztő kiemeli, hogy az a művész készül új operájának egyik darabja. Valójában ez az opera, melynek szövegkönyvéül Jókai *Kemény Simon* c. elbeszélése szolgált volna — sohasem készült el, és csupán a „román” maradt az utókorra. A kották közül még a népdalfeldolgozásokkal szereplő Lányi Ernőt és Szentirmay Elemért említenénk, mert szerzeményeikből ma is előadnak. A másik három csak korábban volt népszerű. A *Vasárnapi Újság* máj. 22-i száma tudni véli, hogy Hubay Jenő is hozzájárul a zenei részhez, de ez nem valósult meg.

Az album záródíszje, mely egyben lezárását is jelentette, Benczúr Bélának „VOLT”, Fuit felirattal allegorikus alkotása: a sírgödörbe sikló koporsó egy része még látható. E funerikus alkotás a pusztulás, pusztítás rémén kívül annak elmúlását is jelképezte: halál után a feltámadó életet. Talán az album sorsának, létének indítékait feltáró keletkezéstörténet felélesztése nem volt érdek- és eredménytelen. Úgy véljük, hogy az irodalom- és művészettörténészeknek szakterületük szempontjai szerint elvégzendő vizsgálata még sok újat állapíthatna meg Jókai *Segítség* c. albumáról.

D. SZEMZŐ PIROSKA

Könyvet gyűjtő munkásokról. (Csepeli munkások olvasási szokásai). Több mint tíz esztendeje végünk kiterjedt szociológiai vizsgálatokat Csepelen, a Vasmű Szerszámgépgyárában, valamint kontrollként az Öntödében, a csepeli munkások életmódjának, szabadidő-szokásainak tisztázása érdekében. 400—400 munkást vontunk be a vizsgálódásba, ez a fizikai dolgozók 20%-át jelenti. Sokrétű vizsgálati technikát alkalmaztunk a SZEKI keretei között végzett kutatások során, kérdőíves, időmérleglapos esettanulmányok iratásával, mélyinterjúk készíttetésével jártunk a bonyolult problémák nyomában. Az életmód összetett problémáinak tisztázása csakis ezen a komplex úton lehetséges.

A szocialista életmódnak — s ezen belül a munkáséletmódnak — fontos eleme a munkások művelődésének előrehaladása. Kutatásaink nem jártak meglepő eredménnyel azon a téren, hogy feltárták: a munkások közt is hódítanak az elektronikus távközlés eszközei, a rádió, és mindenekelőtt a TV örvend nagy elterjedtségnek, népszerűségnek, a legtöbb időt lekötve.

Feltűnő ennek a háttérnek az ismeretében munkások között a *könyvolvasás* elterjedtsége, népszerű volta is, valamint a könyvhöz való hozzájutás sajátos, rendkívül biztató képlete. A lényegnél kezdjük, s rögtön azt kell kiemelni, hogy a vizsgálat során a munkásokat megkérdeztük: mit tekintenek leggyakoribb tevékenységüknek, mit végeznek a legszívesebben, mit tekintenek szórakozásnak? Ha a kapott válaszokat sorba rendezzük, skálákat állítunk össze, akkor kiténik, hogy a Szerszámgépgyár munkásai között 1969—1978 között a könyvolvasás értéke alig-alig változott, s a gyakorisági rangsorkála 4—6. helyei között helyezkedik el (közel 30-féle tevékenységből választhattak a megkérdezettek). 1969-ben 166 munkás, azaz a minta 45%-a tekintette a könyvolvasást gyakori tevé-

kenységének, ami a skála 4. helyére értékelte azt. (1970-ben ez a hely a 6. volt 33%-kal, ami 115 munkást jelentett. 1972-ben az 5. helyhez 47,6% kellett, ez 162 munkás jelzésére épült. 1978-ban is az 5. helyen van a könyvolvasás 43,6%-kal, ami 172 munkás értékelését jelenti).

A legszívesebben végzett tevékenységek között a munkások véleménye szerint a könyvolvasás még magasabb rangot ér el: 1969-ben a 2. helyen van az elvárások skáláján 159 munkás megítélése szerint, s ez 42,8%-t jelent. 1972-ben 47,1%-kal a 3., s ez 160 munkás véleményét jelenti, 1978-ban ugyancsak a 3. helyen van 43,4%-kal, ami 170 munkás értékelése. Ugyancsak magas értékeket találunk a szórakozásnak tekintett tevékenységek skáláján is a könyvolvasás értékelése mögött: 1969-ben a 3. helyen van 26,1%-kal (97 fő), 1972-ben a skála második helyére emelkedett 52,6%-kal, 199 munkás véleménye alapján, s 1978-ban a skála 3. helyét foglalja el 48,5%-kal, 190 munkás véleménye szerint. A legszívesebben végzett, valamint a szórakozásnak tekintett tevékenységek között tehát a könyvolvasás még magasabb rangot ért el, mint a tényleges gyakoriságát jelző véleményeket rögzítő skálán. Ez pedig a könyv presztízst mutatja, a munkásművelődésben elfoglalt igen előkelő, s tartósan magas helyét bizonyítja.

Ha nem is törekszünk az idő elteltével bekövetkezett változások részletes elemzésére — erre a terjedelem korlátai nem engednek lehetőséget —, a változások dinamikája a könyv töretlen presztízsről tanúskodik, s mutatja, hogy ettől nem tántorítja el a munkás olvasóközönséget más tevékenység, a TV stb. sem. További részletes elemzés mutathatná ki, hogy az olvasási szokások mennyire szorosan függenek össze az életkorral — különösen a fiatalabbak között nagy a népszerűsége, az évek múlásával ez valamit csökkent, hogy majd a nyugdíjkorhoz közeledve, elérve ismét ugrásszerűen emelkedjék a gyakoriság görbéje. Ez az életkori differenciáltság, valamint a munkások iskolai végzettségének hatása az olvasási szokások alakulására különösen erőteljesen figyelmeztet az iskola felelősségére — az olvasási szokások kialakításának legfontosabb műhelyeként, eszközeként. De figyelemztet a fiatalkorban kibontakozott olvasásszeretet megőrzésének, fejlesztésének jelentőségére is, s ebben a munkásművelődésnek, a könyvtáraknak, művelődési központoknak, szakszervezeteknek, társadalmi szervezeteknek koncentráltan kell törekedniök az olvasási szokások továbbépítésére, olyan időszakban is, amikor a munkások eljutnak a családalapítás időszakába, lakáshoz akarnak jutni, berendezkednek stb., ami köztudott módon elvon az olvasástól, akár azért, mert meg kell teremteni mindehhez az anyagi feltételeket, akár azért, mert másképp alakul az ember időbeosztása.

Az olvasás szeretetéről közvetett adatok is tanúskodnak a vizsgálat anyagából. Nevezetesen a címben is ígért megközelítés: a munkások *könyvhöz jutása* arról tanúskodik, hogy szeretik, becsülik a könyvet, s igyekeznek saját könyvekhez is hozzájutni. A munkásművelődésnek jellegzetes jegye, s még általánosabban: a munkáseletmódnak, a szocialista életmódnak alapvető jelentőségű vonása a szocialista fejlődés által produkált kép: a *könyvet gyűjtő* munkás, aki saját könyvtárat mondhat magáénak.

A vizsgálat során megkérdeztük a Szerszámgépgyárban is, az Öntödében is a munkásokat, hogy miképp jutnak hozzá a könyvhöz? Az olvasási szokások jellegéről, fejlődéséről ezeknek az adatoknak a felhasználásával még sokrétűbb képet alakíthatunk ki, megérthetjük a munkások olvasási kedvének egyik fontos forrását is. Ismertetjük a következőkben a legfontosabb adatokat, amelyek a két üzemben gyűltek össze, s három oszlopban kapjuk meg összehasonlítható módon azokat az értékeket, amelyekből kitűnik, hogy miképpen szerzik be a munkások az olvasnivalót?

A táblázat adatai önmagukért beszélnek. Mégis érdemes kiemelni néhány adatsort, s vizsgálni ezek változását, ennek tendenciáját is. Az első két oszlop összehasonlítási alapot nyújt, s megmutatja, hogy négy esztendő alatt mi változott e téren? A harmadik oszlop az előző adatok kontrolljaként értelmezhető, s megmutatja, hogy egy másik üzemben

Táblázat
Honnan szerzik be a munkások a könyvet? (fő/%)

	Szerszámgyár		Öntöde 1978
	1976	1979	
0	26/7,6	44/11,1	78/19,9
1. könyvtárból	105/30,9	71/18	90/22,9
2. családtagoktól kapja	28/8,2	42/10,6	37/9,4
3. barátaitól	16/4,7	9/2,2	20/5,1
4. egyéb helyről szerzi	15/4,4	16/4	11/2,8
5. saját könyvtár gyűjtésével (minimum 100 kötet)	149/43,9	212/53,8	156/39,8

(ahol a munka jellege, a munkásösszetétel, a képzettség fokának összetétele is valamelyest elmarad a Szerszámgyár értékeitől) miképpen alakulnak a könyvhöz jutás forrásai?

Írásunk címét igazolják az 5. csoportban tapasztalt adatok: növekvő mértékben jellemző, hogy a csepeli munkások olvasási szokásai mögött az aranyfedezet a saját könyvhöz való ragaszkodás. A négy év alatt kerekén 10%-kal nőtt a könyvtárat gyűjtő munkások aránya, ugyanazokat megkérdezve, ugyanabban az üzemben. S ez nem csekélység hiszen újabb 64 munkás jelezte saját könyvtár gyűjtését az előző időszakhoz képest.

S még az alacsonyabb kvalifikáltságú munkásgárda is könyvgyűjtést jelez, ha valamilyen alacsonyabb arányban is (39,8%). Más kérdés, hogy mennyire olvassák el a megszerzett könyveket, milyen ezek olvasottsága? (A vizsgálatot lebonyolító kérdezőbiztosaink arról informáltak bennünket, hogy a könyveket a meglátogatott munkáscsaládok nagy becsben tartják, tisztelik, s méltó módon helyezik el lakásukban. Az Öntödében 15,3%, a Szerszámgyárban 20,8% tartja könyvszekrényben könyveit. Az Öntödében 25,8%, a másik üzemben pedig 39,5% tartja könyveit szekrény sor, kombináltszekrény polcain, szobában falipolcon pedig 10,7%, illetve 12,6% helyezte el azokat. Szétszórtan az Öntödében 9,2%, a másik üzemben pedig 7,6% tartja könyveit.) A könyvtárt gyűjtő munkások között még további értékeltolódásokat állapíthatunk meg: könyvszekrényben ezek 28,7%-a, szekrény sorban 41,5%-a, falipolcon 13,6%-a, szerteszt pedig csak 3,7% tartja könyveit). Sorozatot a kérdezőbiztosok az Öntödében 11,3%-nál, a másik üzemben 15,7%-nál találtak. A lexikonok aránya 5,6%, ill. 6,5%-os volt. Mindkét fajta könyvtípust 22,7%-nál, illetve 34%-nál találtak.

Csökkenet a könyvtárból kölcsönzők aránya — 30,9%-ról 18%-ra. — Ez figyelmeztetés az egyébként nem rossz csepeli könyvtárellátás problémáira, növelni kell azok igénybevételét az idő előrehaladásával is, s nemcsak életkori kérdés ez (négy évet öregedtek a megkérdezett munkások!). Ha a többi csoportot nem is tárgyaljuk, akkor is szembetűnő, hogy az olvasási szokások mennyire egybekapcsolódtak a könyvtárgyűjtéssel, a szocialista társadalmi viszonyok jellegzetes termékeként. Olyan vonása ez a munkásművelődésnek, ami a nálunk sokkal gazdagabb tőkés országokban is csak kuriózumként fordul elő. Nem meglepő tehát, hogy ezek az adatok nagy feltűnést keltettek a vezető tőkés országok kutatói között is, s érthető módon elismerik a munkások könyvszeretetének az értékét.

FUKÁSZ GYÖRGY

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

A vimpáci ferences nyomda és annak újabb terméke 1595-ből. Másfél évtizede vált csak köztudottá, hogy a 16. század utolsó évtizedében a nyugat-magyarországi Vimpác (Wimpassing) ferences kolostorában nyomda működött. Így Nagyszombat mellett ebben az időben ez volt hazánkban a második katolikus műhely, amelynek Karl Semmelweis összesen négy kiadványát ismertette:¹ három német nyelvű imádságoskönyvet 1593-ból² és egy latin üdvözlőverset 1599-ből.³ Az erre a műhelyre vonatkozó ismereteket utóbb burgenlandi nyomdatörténetében foglalta össze.⁴

Semmelweis kitérő felismeréssel írta első cikkében: „A három eddig ismert imádságos könyvön kívül feltehető, hogy még jelent meg több ilyfajta könyvecske is e nyomdából, de feltalálásukat, úgy mint ezeknél is, a véletlenre kell bízni.”⁵ Ez Dr. Helmut Lang (Wien, Österreichische Nationalbibliothek) jóvoltából be is következett, aki volt szíves felhívni figyelmemet a bécsi bencések (Schotten) könyvtárában IV. b. 17. jelzet alatt őrzött kis füzetre, amelyet e műhelyben 1595-ben készítettek *Warhafftige Bildnuß eines Gesichts . . .* kezdetű címmel. A kiadvány Leonhard Püchler (Pichler) látomásáról és annak magyarázatáról szól, amely szorosan kapcsolódik egyrészt a Pichler és Stotzingen családokhoz, másrészt a vimpáci és stotzingi (lajtaszéki) kolostorokhoz. Mivel a vimpáci nyomda sorsa ezekkel szorosan összeforrt, érdemes összefoglalni az ezekre vonatkozó eddigi ismereteket, hogy világosabbá váljék egyrészt e családok és a kolostorok kapcsolata, másrészt pedig a most előkerült kis kiadvány tartalma és új adatai.

A nyugat-magyarországi Szarvkő (Hornstein) uradalmát a hozzátartozó alsó-ausztriai Seibersdorf kastélyával együtt a Fuerst-család utolsó tagjától a Tübingában, 1561. március 27-én kelt szerződés értelmében a svábországi Leonhard Pichler von Weittenneck vásárolta meg.⁶ Az új birtokos — mint titkos tanácsos és a belső-ausztriai kamara elnöke — Ferdinánd császár közvetlen szolgálatában állott. 1563-ban hangsúlyozottan dicsérték, mint aki hivatali működése során a hit dolgában „rendet tart”.⁷ Így érthető, hogy a rendkívül buzgón vallásos Pichler mindent elkövetett, hogy a protestantizmust új uradalmában is visszaszorítsa. Ennek érdekében elhatározta, hogy a Lajta jobb partján a központi fekvésű Vimpácon kolostort építtet.⁸

¹ *Magyar Könyvszemle* 1966. 338—344. — *Burgenländische Heimatblätter* 1966. 183—189.

² RMNy 735, 736, 737.

³ RMNy 862.

⁴ *Der Buchdruck auf dem Gebiete des Burgenlandes bis zu Beginn des 19. Jahrhunderts (1582—1823)*. Eisenstadt 1972, 64—67.

⁵ *Magyar Könyvszemle* 1966. 338.

⁶ *Századok* 1903. 713—714.

⁷ MOHL, Adolf: *Geschichte des Ortes und der Pfarre Stotzing* [!]. Raab 1895. 5.

⁸ MOHL, Adolf: *Wimpassing*. Eisenstadt 1896. 6.

A jámbor Pichler azonban 1567-ben meghalt, így tervei megvalósítása végrendeletileg özvegyére és gyermekeire maradt. Egyetlen, még kiskorú fia, Maximilian 1582-ben elhunyt. Két nővére közül Magdalena férjhez ment Ruprecht von Stotzingenhez, míg Anna Maria Christoph Colona von Velshez.⁹ A bonyolult örökösödési ügyek részbeni elrendeződése után a szarvkői uradalom az idősebb Pichler-lány, Magdalena, ill. férje, az ugyancsak svábországi Ruprecht von Stotzingen tulajdonába került.¹⁰ Ezt követően kezdtek hozzá az örökösök Leonhard von Pichler kolostoralapítási terveinek megvalósításához. 1587. április 7-én helyezték el Vimpácon az alapkövet, míg az alapítólevél 1590. november 20-án kelt Bécsben. Ebben Stotzingenék a ferencesek szigorúbb, obszerváns ágának tíz tagja részére biztosították a szükséges ellátást, a Miasszonyunkról elnevezett templom felszentelésére pedig 1593. június 8-án került sor.¹¹ A templom és a kolostor építésén túlmenőleg annak berendezésének zömét is (pl. az oltárok) a Pichler és a Stotzingen-család vállalta magára. Rupprecht von Stotzingen pedig — a helyi krónika tanúsága szerint — „die ganze Lieberey”-t, vagyis egész könyvtárat adományozott a ferencesek tanulmányainak támogatására.¹²

Érdesem már csak ezért is személyével részletesebben megismerkedni. 1540 tájt született, feltehetően családjuk ősi fészkeben, a svábországi Stotzingenben. Bologna és Freiburg i. Br. egyetemén folytatott tanulmányai után 1562—1569 között a birodalmi kamarai főtörvényszéknél dolgozott Speyerben. Ezt követően a bécsi udvarba került, ahol a Habsburg-család egyes tagjai mellett bizalmi beosztásban tevékenykedett részben külföldön, részben Ausztriában. Közben egyre magasabbra emelkedett rangban és vagyonban: 1592-ben azután alsó-ausztriai helytartó lett.¹³

Magdalena von Pichlerrel 1569 tájt kötött házasságából két fia és három leánya született. Ez utóbbiak közül a középső, Magdalena lábára béna volt, így érthetően a szerzetesi élet felé irányították.¹⁴ Apja 1594-ben kolostort kívánt számára a seibersdorfi kastély közelében építtetni, azonban a mocsaras árterület erre alkalmatlannak bizonyult. Így esett a választás a Lajta jobb partján egy magasabban fekvő dombtetőre, ahol rómainak vélt romokat találtak a Németországból jött telepesek. A kialakuló új községet a birtokos saját családjáról Stotzingnak nevezte el. Egy fennmaradt, datált zárókö alapján a kolostor építésének kezdetét 1595-re helyezték.¹⁵ 1598-ban azonban elhunyt az apáca, Magdalena von Stotzingen,¹⁶ amiért is apja az építkezést abbahagyta. 1600. május 24-én Ruprecht von Stotzingen is elhalálozott, és végakarátának megfelelően a vimpáci kolostor templomában temették el a nem sokkal korábban meghalt felesége mellé.¹⁷ Fiúk, Georg Leonhard idővel tovább folytatta a Keresztelő Szent Jánosról és Szent János evangelistáról elnevezett stotzingi templom építését, és azt 1610. június 23-án fel is szentelték. Georg Leonhart von Stotzingen 1614-ben halt meg, és végrendeletében nyugvóhelyül ő is a vimpáci templomot választotta. Ugyanakkor többek között az ottani ferencesekre is igen tekintélyes összeget, 1500 forintot hagyott.¹⁸

⁹ Századok 1903. 715.

¹⁰ MOHL, Stozing 5.

¹¹ MOHL, Wimpassing 6.

¹² MOHL, Stozing 7.

¹³ Századok 1903. 717.

¹⁴ Az irodalomban olykor összetévesztették húgával, Elisabeth-tel. — MOHL, Adolf: *Der Gnadenort Loreto in Ungarn*. Eisenstadt 1894. 239. — MOHL, Stozing 8—9. — Századok 1903. 718. — Allgemeine Landestopographie des Burgenlandes. II/2. Eisenstadt 1963. 993, 995.

¹⁵ MOHL, Stozing 8.

¹⁶ Allg. Landestopographie 993.

¹⁷ MOHL, Adolf: *Der Gnadenort Loreto in Ungarn*. Raab 1900. 8. — Századok 1903. 719.

¹⁸ MOHL, Stozing 9.

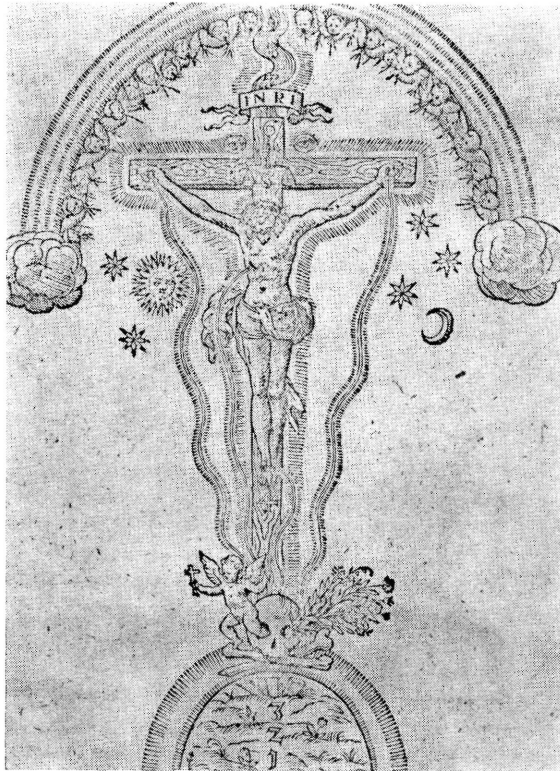
A vimpáci kolostor megszűnésének időpontjára több feltevés is létezik: egyesek ezt az 1605. évi Boeckai, vagy az 1619. évi Bethlen-féle hadak dúlásának tudták be,¹⁹ mások szerint csak 1627-ben hagyták ott a ferencesek a vimpáci házukat, ahová 1628-ban azután a minoriták költöztek be.²⁰ Az említett temetés és végrendelet kizárni látszik az 1605. évi

¹⁹ SEMMELWEIS, Buchdruck 65.

²⁰ Allg. Landestopographie 1038.

pusztulást. Valószínűbbnek tűnik az 1619. évi, amikor is magát Szarvkőt, az uradalom központját is felperzselték a protestáns magyarok.²¹ E területet még 1440-ben Erzsébet, az özvegy magyar királyné elzálogosította a későbbi III. Frigyes császárnak. Mátyás király visszaesatolta ugyan Magyarországhoz, de halálát követően újra Ausztria zálogaként kezelték, és csak 1648-ban került vissza ismét Magyarországhoz.²² Az ide betört hajdúk ezért úgy vélték, hogy már Alsó-Ausztria területén járnak, így lehetséges, hogy pusztításuk még fokozottabb volt.

Rátérve a most napvilágra került két ív terjedelmű nyomtatvány ismertetésére, az irat égi jelenést ír le, amelyre 1563. június 17-én Klagenfurt közelében került sor. Hogy kinek volt ez a látomása, azt a címlap szövege név szerint nem árulja el. Ellenben elmondja, hogy az illető Károly főherceg helyett Stájerország, Karintia és Krajna hódolatát volt hivatott fogadni. A két lap terjedelmű előszó azután pontosan elmondja, hogy Leonhard Pichler von Weitteneck-ről van szó. Ő 1562-ben azt a fogadalmat tette, hogy évi jövedelmének egy tizedét Isten tiszteletére és a szegények javára fogja fordítani. Mikor a következő esztendőben az említett napon reggel hétkor az égen a keresztre feszített Krisztus képe jelent meg neki az égen, Pichler azt rögtön le is rajzolta, és utóbb meg is festette. Az erről készült 216 × 157 mm méretű fametszet a kiadványban a címlével mögé kötve, külön mellékletként található.

²¹ Századok 1903. 720.

²² MOHL Adolf: Loreto, magyarországi búcsújáráshely története. Bp. 1909, 9.

A vimpáci nyomda most előkerült kis kiadványának törzsrésze e kép részleteit ismer-teti és magyarázza azzal a szándékkal, hogy Pichlernek a fentiekben már említett fogadal-mi tizedét milyen célra helyes fordítani. Ezek közül különleges figyelmet érdemel a nyom-dahelyre és környékére vonatkozó részletek ismertetése, amelyek kiemelésére az alábbiak-ban kerül sor.

Jézus öt sebe Szent Ferenc rendjére utal, hogy annak számára kolostor épüljön. A ke-reszt felett látható, szempár azt szimbolizálja, hogy Isten különös gondját viseli az özve-gyeknek és árváknak, miután az említett tizedet a ferenceseken keresztül ők kapták. A kereszt jobb oldalán látható két csillag arra utal, hogy majd két regula keletkezik az alapítandó kolostorban. A kereszt másik oldalán álló három csillag e regulák szerint élők részére emelendő három otthont jelképezi. Az a körülmény, hogy útközben érte Pichlert a látomás, annak előjele volt, hogy a halál is ilyen alkalommal fogja őt érni. Így is történt, amikor 1565. december 17-én Grazban elhunyt. (Tehát két évvel korábban, mint ahogy ezt eddig gondolták.) A keresztet felül félkör alakban körülvevő 21 szeráf arra utal, hogy csak ennyi esztendővel Pichler halála után teljesül fogadalma. A kis szeráf-fejek szájában látható, Krisztus koronájából származó tövises azt jelzik, hogy erről nyeri majd el nevét az alapítandó kolostorból származó két szabályzat.

A kilenc számjegy, amely alulról felfelé a keresztben látható, azt a kilenc esztendőt mu-tatja, amely alatt Pichler fogadalma megvalósul. Az alsó 1. 2. és 3. szám a vimpáci kolos-tor építésének három évnyi ideje. Az alapító letétele 1587. pünkösd előestéjén, vagyis május 16-án történt (szemben az eddig tudott április 7-tel). Az első évben a kolostor, a másodikban a templom, a harmadikban pedig az egészet körülölelő kőfal készült el. (Ez utóbbi egyidejűsége eddig bizonytalan volt.) A 4. szám az építkezés megkezdését követő negyedik esztendőben, 1590. november 25-én a tíz ferencesnek az elkészült vimpáci kolos-torba való beköltözésére utal. (Ez tehát öt nappal az alapítólevél keltét követően tör-tént.)

Az ötödik esztendő eseménye a töviskoronáról elnevezett nővérek közösségének meg-alapítása a vimpáci kolostorban, amelyet V. Sixtus pápa (1585–1590) meg is erősített.²³ A következő, hatodik évben az említett apácaközösség a korábbinál szigorúbb, második szabályzatot kapott. Az utolsó három szám az e közösség részére épült három házépítés elkezdésének éve. Ezek közül 1593. szeptember 24-én elsőként helyezték el az alapkövét a Lajta-hegységben álló Stotzingban (két évvel korábban tehát az eddigi feltételezéseknél) egy akkori mérföldre (majdnem 10 km) a vimpáci kolostortól. A kerek templomot Jézus hétszeri vérontásának és különösen töviskoronájának tiszteletére építették, bár név-adója két Szent János: a keresztelő és az evangelista. 1594. november 25-én az „algeyi” (allgauti) „altenspergi” (altersbergi) uradalomban, „Blawhoffen” (Blonhofen)-ben, a „Ge-noch” vize mellett helyezték el alapkövét a töviskoronáról elnevezett nővérek részére készülő második otthon templomának, amelyet az idősebb és a fiatalabb Jakab apostolo-król neveztek el. 1595-ben pedig a saulgau „Menga” (Mengen)-ben az Ablach-folyó mellett, nem messze a Bodeni-tótól és Stotzingen ősi várától, elkezdték építeni az említett nővérek harmadik, Szent Péterről és Pálról elnevezett templomát.

Eddig a látomás és a metszet magyarázata. Ehhez azt kell még hozzáfűzni, hogy Rup-recht von Stotzingen ügyes gazdagodása során nem csupán Szarvkő és vidékét szerezte meg, hanem a német birodalmi Mengen, Altersberg és Blonhofen uradalmait is.²⁴ Tehát pontosan azokat a helyeket, ahol Stotzing után — a fenti beszámoló szerint — további kolostorok építkezésébe kezdett. A szakirodalomban nem sikerült nyomára bukkanni a

²³ Itt bizonyos zavar van az időbeliséggel vagy a pápa nevével, hiszen ez az 1591. év, a nevezett pápa pedig 1590. augusztus 27-én hunyt el.

²⁴ *Századok* 1903, 717.

Töviskoszorúról nevezett nővérek közösségének, jöllehet a szöveg kifejezetten szerzetesházról (Ordenshaus) beszél. A Stotzingban elkezdett kolostorba végül is 1644-ben szerviták költöztek be a Stotzingen-család támogatásával. Nem sokkal később Nádasdy Ferenc megvette az uradalmat, és a szerzeteseket az általa kiépített közeli Lorettomba telepítette át, ahol később (1670—1672) ugyancsak nyomda működött.²⁵

Az 1595. évi kis vimpáci kiadvány utolsó három lapján külön fejezetként tanulságot tartalmaz, amely dicséri Pichler nagyvonalú és önkéntes fogadalmát, hogy évi jövedelmének egytizedét a szegényeknek adta. A katolikus hit védelme érdekében ezt legalkalmasabb módon a szegénységben élő, ill. a szegényeket segítő ferenceseknek tett kolostoralapítással valósította meg. Mind a látomás magyarázata, mind ez a hozzáfűzött „morál” egyértelműen a nyomtatványt megjelentető kolostor nevében és annak javára fogalmazódott anélkül, hogy ezt kifejezetten említene.

Visszatérve tehát most már a vimpáci ferences nyomdára, feltűnő, hogy bár — amint ez már a fentiekből is kiderülhetett — viszonylag igen gazdag dokumentáció áll rendelkezésre a kolostor alapítása és működése első éveitörténetéhez, a tipográfiát egyetlen forrás sem említi. Mindaddig, amíg nem került elő ezzel a megjelöléssel ellátott nyomdatermék, senki sem tudott róla: emléke tökéletes feledésbe merült.

Érdeemes tehát a most előkerült ötödik termékével együtt végigvenni, hogy mi is állapítható meg ezek alapján erről a műhelyről. Az 1593. évi három kiadvány nyolcadrés alakú, az 1595. évi negyedrés, míg az 1599. évi fólió. Tartalmilag valamennyi szoros kapcsolatban áll a kolostorral. Az első három kis imádságoskönyvben a Pichler és a Stotzingen család, valamint további rokonságuk nőtagjainak egész sora olvasható, akiknek ezeket ajánlották. A most ismertetett kis kötet teljes egészében a vimpáci kolostor alapításával függ össze. Az utolsó ismert kiadvány szerzője pedig egy vimpáci ferences. Csak ennek nyelve latin, a többi négyé német.

Ez egyben átvezet a nyomdai felszerelés vizsgálatához. Az akkori íratlan szabályok szerint ugyanis a latin szöveget csak antikva vagy kurzív, a németet pedig kizárólag ún. gót betűtípussal lehetett szedni. Ennek megfelelően, ráadásul nem kevesebb, mint négy fraktúr sorozat felhasználásával készült a német szöveg: a kisebb (20 soronként 92 mm) és nagyobb (116 mm) szövegtípus mellett még egy kisebb (fejezetcímhez) és egy nagyobb (címlaphoz) kiemelőtípussal. Egyetlen kiadvány egyetlen lapján²⁶ egy a fentieknél még kisebb (20 soronként 78 mm), ún. schwabacher típus is látható.

A latin szórványszavakat a német közé kis antikva szövegtípussal szedték már 1593-ban. Az 1599. évi latin egyleveles kizárólag antikvával készült. Ebben a már említett kicsinyen kívül, amelyhez azonban — igényes módon — még kapitälchen is tartozik, egy valamivel nagyobb szövegtípust is alkalmaztak, továbbá egy jelentősen nagyobb, csak verzálisból álló kiemelőtípust. Ez utóbbi állománya igen szerény lehetett, mert az egyetlen, egész sornyi szövegben kétféle méretű „E” betű is látható. Különlegességnek és egyben a vimpáci kolostori nyomda viszonylag gyenge felszereltségének jele, hogy az 1595. évi kiadvány német nyelvű bibliai idézeteit a lapszálon kis méretű (20 soronként 90 mm) kurzívval szedték az „előírások” ún. gót helyett. Ezt a típust, amely különben más ismert vimpáci kiadványban nem fordul elő, sorméretéhez képest feltűnően kicsiny betűfokozata tette alkalmassá e marginális, tehát szükségszerűen rövid sorokból álló szöveg szedéséhez, amelyhez még rövidítésjeleket, abbreviaturákat is igénybe vettek.

Ugyancsak a szerény készletre utal az is, hogy 1593-ban iniciálé hiányában a különböző fokozatú típusok verzálisát használták erre a célra. A kisebb méretűeket sokszor öntött cífrákból kialakított keretbe foglalva emelték az iniciálé rangjára. 1595-ben azután a

²⁵ *Magyar Könyvszemle* 1975. 201—207. és 1979. 309 — 310.

²⁶ RMNy 736 (:)₁b.

három szövegrész elején feltűnik egy kb. 28×28 mm méretű iniciálésorozat egy-egy tagja, amely dús klisé-indafonataival és átlósan sávozva stílusban jól harmonizál a szövegtípusokkal. Úgy tűnik tehát, hogy némi készletbővülés történhetett 1593 és 1595 között, de az sem zárható ki, hogy a viszonylag nagy iniciálék használatát nem találták megfelelőnek az 1593. évi kis alakú, nyolecadrét kiadványokban. Az 1599. évi latin egyleveles elején egyetlen antikva „R” betű áll, ami esetleg nem is iniciálé, hanem talán egy különben ismeretlen címbetűsorozatból származik.

A névtelen vimpáci szedő igen kedvelte az öntött cifrákból álló keretezést: valamennyi ismert kiadvány címlapján ez látható. A többféle alakú kis öntvények mérete (kb. 5×5 mm) azonos, így egymással kombinálható volt. Az így kialakított sorokat egy-két-három, sőt négy párhuzamos csíkban is alkalmazták aszerint, hogy milyen szélességet igényelt a szedéstűkör. Akad azonban egy további öntvény is, amely kb. 9 mm hosszú, és csak 3 mm széles. Az egyik hosszanti oldalán dupla, a másikon szimpla vonalból áll, a kettő között pedig két kicsiny karikával. Ezt azután elválasztócsikként, azonkívül a másik méretű cifrákból kialakított kisebb-nagyobb tömbök keretezésére is használták. (Ehhez sarokdarabok is rendelkezésre álltak ebből az öntvényből. Ezek ugyanis nagyobb méretben fejlődésként, kisebb formátumban záródíszül szolgáltak.)

Néhány további, apró dísz is öntvény méretű, amely a vimpáci kiadványokban felismerhető. Ilyen a 16. században annyira kedvelt ún. Aldus-levél,²⁷ kis ágacska,²⁸ kis (8×10 mm) lepke (vagy lant?),²⁹ kicsiny (7×12 mm) angyalfej szárnyakkal.³⁰

Rendelkezett a kis ferences műhely néhány klisé záródíszrel is. Ilyen az a derékgig ábrázolt, kis (15×25 mm) angyal, amelyet kétoldalt még lombdísz is keretez,³¹ kis (8×20 mm) füles edény,³² valamivel nagyobb (22×30 mm) női fej,³³ továbbá egy 29×41 mm méretű indafonat.³⁴ Ez utóbbi szinte megtévesztésig azonos a Manlius-, ill. a Heltai-féle nyomdában ebben az időszakban használt záródíszrel.³⁵ Utolsóinak maradt az 1595. évi kiadvány végén (B₄a) látható záródísz, amely az egyetlen ma ismert példányban sajnos erősen csonka: csak a bal felső sarka maradt meg. Szerencsére ennyi is elég az azonosításhoz, mert ez az átlósan sávozott, stilizált lombfonatokból álló záródísz a nagyszombati kiadványokban is látható.³⁶

E két utóbbi záródísz is arra utal, hogy e kliséről készült könyvdíszek feltehetően Dél-Németországból kerültek az említett hazai műhelyekbe. Alig kétséges, hogy a nyomda fentiekben felsorolt többi tipográfiai anyaga is hasonló eredetre vezethető vissza. Nagyon valószínű, hogy beszerzésére Bécsben került sor, ahol a kolostort építtető kegyúr, Ruprecht von Stotzingen — ma is fennálló — palotájában lakott.

Mindössze három fametszet az, ami a vimpáci nyomtatványokból illusztrációként ismeretes. Ezek kétségtelenül gyakorlott rajzoló és metsző alkotásai, így eredetük szinte bizonyosan bécsi. Mindhárom illusztráció a legszorosabb kapcsolatban áll a Pichler-, ill. Stotzingen-családdal. 30×26 mm méretben metszették fába e két család címerét, amelyek a legterjedelmesebb — talán első (?) — vimpáci nyomtatvány³⁷ címlapját díszítik: bal

²⁷ Pl. RMNy 736 (:),a közepén.

²⁸ RMNy 735 címszövege előtt.

²⁹ Pl. RMNy 736 8b, 26b, 94a, 141b.

³⁰ Pl. az 1595. évi címlap közepén.

³¹ Pl. RMNy 735 utolsó lap.

³² RMNy 736 37a.

³³ RMNy 736 (:),a.

³⁴ Pl. az 1595. évi kiadvány A₂b, B₂b.

³⁵ SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*. Bp. 1961. LXXII. tábla 11. sz. és XXV. tábla 12. sz.

³⁶ Mérete 50×64 mm — Soltészné i. m. LIII. tábla 5. sz.

³⁷ RMNy 736.

oldalon a Stotzingeneké és jobboldalt a Pichleréké. Ez utóbbi megismétlődik az 1595. évi kiadvány címlapján is, hiszen az egész kis mű Leonhard Pichler 1563. évi látomásáról és ennek magyarázatáról szól. Ezt mutatja be az a 216×157 mm méretű fametszet, amelyet a címlap mögé összehajtva ragasztottak be mellékletként. Fontos illusztráció ez, hiszen a szöveg ennek részletes magyarázata.

A ma is még viszonylag alig ismert vimpáci tipográfiából az első három kiadvány³⁸ 1593-ból, a most ismertetésre került 1595-ből, míg az ötödik³⁹ 1599-ből datált. Miután a ferencesek 1590. év végén költöztek be eme új kolostorba, szükségszerűen csak ezt követően indulhatott meg az ottani nyomda, talán éppen 1593-ban. Mintha a fennmaradt három kiadvány is — összesen 24 és fél ív terjedelemben — a kezdeti nagy lendületre utalna, hiszen a két későbbi nyomtatvány összesen csak három ívet tesz ki.

Ahogy most is felbukkant egy korábról ismeretlen terméke, ez természetesen nem zárható ki a jövőben sem, hiszen a műhely felszerelésével együtt rendelkezésre állt legalább az 1599. évvel bezárólag. Miután a kolostor feltehetően még két további évtizedig állt, a nyomda további léte sem zárható ki, 1599 után sem. Igaz, hogy ez nem volt nyereségre törekvő vállalkozás, így nem kellett folyton üzemeltetni, mégis feltételezhető, hogy készültek ott további kiadványok is. Esetleg a nyomdahely megjelölése nélkül.

Mindent összefoglalva, a vimpáci kolostort építtető Pichler- és Stotzingen-család a kor és a környék igényéhez képest aránylag jól felszerelt nyomdával látta el a ferenceseket. A közel tucatnyi betűtípus és könyvdísz mellett a nyomdász képességeit bizonyítja, hogy a viszonylag jobb felkészültséget kívánó piros/fekete nyomást is sokszor használta a kiemelés fokozására és a kor esztétikai követelményeinek kielégítésére. A most ismertetett 1595. évi kiadvány illusztrálására szolgáló, jó minőségű metszet pedig arra utal, hogy ennek elkészítésére a kegyúr, vagy esetleg maguk a ferencesek két évvel a műhely megindulása után is áldoztak.

Mint érdekesség, a fentiekhez még hozzáfűzhető, hogy az eddig ismert kiadványok is egészen pontosan lokalizálják a nyomda helyét,⁴⁰ de ehhez az 1595. évi címlapjának alján még két kiegészítés is olvasható: „Gedruckt zu Wimpaising an der Leytta in Ungern, im newen Barfusser Closter bey unser lieben Frauen, in der Graffschafft Hornstain.” Tehát a már fentiekben említett és megszakítással több mint két évszázadig tartó elzalogosítás ellenére a nyomtatók igen pontosan ismerték az érvényes közjogi helyzetet, amikor a kolostort a szarvkői uradalom része gyanánt Magyarországon levőként közölték.

A most előkerült nyomtatvány leírása a RMNy részére a következő:

S 767A WARHAFFTIGE Bildnuß eines Gesichts so einem österreichischen Freyherrn Anno 63. den 17. Junii bey der Hauptstatt Clagenfurt in Kärndten am Himmel erscheinen... Wimpaising an der Leytta in Vngern MDXCV im newen Barfusser Closter.

A₁ [1] A₂₋₄, B⁴ = [8] fol. + 1 tab. — 1 ill., orn., init.

BORSA GEDEON

³⁸ RMNy 736.

³⁹ RMNy 862.

⁴⁰ *Wimpaising an der Leytta, im new erbawten Barfusser Closter, bey unser lieben Frauen* = RMNy 735, 736, ill. In *Wimpaising novo eorundem Fratrum Minorum de Observantia Monasterio* = RMNy 862.

FIGYELŐ

A magyar sajtótörténet kettős jubileuma. Ritka, kettős évfordulóhoz érkezett hírlap-irodalmunk 1980-ban: az első hazai lap, az 1705-ben indult *Mercurius Hungaricus* (illetve *Mercurius Veridicus*) megjelenésének 275., és az első magyar nyelvű újság, a pozsonyi *Magyar Hírmondó* megindításának 200. évfordulójához. Bár folyóiratunkban inkább csak akkor szoktunk jubileumokról megemlékezni, ha azt valamilyen új kutatási eredmény közlésével tudjuk összekapcsolni, ez alkalommal mégis kivételt kell tennünk. Lapunk, amely a hazai sajtótörténetnek hagyományosan egyik legilletékesebb orgánuma, és amelyben oly sok sajtótörténeti kutatási eredmény látott már napvilágot, nem mehet el szó nélkül e ritka, kettős évforduló mellett.¹ A *Magyar Könyvszemlé*t olyan nagy elődök példája kötelezi erre, mint a régi újságok és folyóiratok gyűjtésének és feltárásának, valamint történeti forrásként való felhasználásának jelentőségét európai viszonylatban is az elsők között felismerő Szinnyi József, a Széchényi Könyvtár Hírlaptárának megalapítója, továbbá Kereszty István, Ferenczy József és a magyar sajtó múltjának számos más, neves kutatója. És mindenekelőtt kötelezi erre folyóiratunk előző szerkesztője, Dezsényi Béla emléke, aki egész életét sajtónk történeti kutatásának és tudományos feltárásának szentelte. Nélkülük még ma is csak keveset tudhatnánk hírlap- és folyóiratirodalmunk múltjáról, és nem kerülhetett volna sor arra a nagy sajtótörténeti összefoglaló munkára, amelynek első kötete éppen e kettős jubileumi év előtt, 1979 könyvnapjára jelent meg.²

Az Országos Széchényi Könyvtár, amelynek keretében Szinnyi József csaknem egy évszázaddal ezelőtt, 1884-ben a Hírlaptárat megalapította, kiállítással emlékezett meg a 275, illetve 200 esztendő hazai hírlapkiadásáról. A kiállítás hírlapirodalmunk kezdetét és első századát mutatta be.

Örvendetes, hogy kiadóink sem feledkeztek meg a magyar sajtó e jelentékeny ünnepéről. A Corvina Kiadó régi hiányt pótolta, amikor megjelenésének 275. évfordulójára facsimilében kiadta II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának hivatalos lapját, a *Mercurius Veridicust*.³ Erre — az évfordulótól függetlenül is — már nagyon igényt tartott a kutatás, hiszen ismeretes, hogy a lapból mindössze hat szám került elő (valószínűleg nem is jelent meg több), de még ez a hat szám sem található meg együtt egyetlen hazai

¹ Sajnos, napi- és hetilapjaink, valamint folyóirataink jelentős része ezt tette. Amennyire örvendetes volt a kivétel számban megjelenő megemlékezéseket látni (mint pl. a *Magyar Nemzet*ben, a *Magyar Hírlap*ban, az *Élet és Tudomány*ban és a pozsonyi *Irodalmi Szemlé*ben), annyira nehéz megérteni sajtónk hallgatását — saját kezdeteiről. Pedig e kezdetek nem csak mint „kezdetek” fontosak, hanem tartalmilag is sokkal jelentősebbek voltak annál, hogysem rászolgáljanak az utókor — és legkevésbé nem a mi korunk — közönyére.

² *A magyar sajtó története. I. 1705—1848.* Bp. 1979. — Ismertetését l. e számunkban.

³ *Mercurius Veridicus.* Kiad. és a bevezető tanulmányt írta BENDA Kálmán. Bp. 1979. Corvina. — A kötet ismertetésére visszatérünk.

gyűjteményünkben sem. A latin nyelvű újság hírei magyar fordításban is olvashatók a kötetben, amelynek bevezető tanulmányát Benda Kálmán írta.

A *Magyar Hírmondó*val kapcsolatban — amelyből 1780—1788 között kilenc évfolyam jelent meg — már nehezebb lett volna hasonló jellegű, teljes kiadásra gondolni. A Gondolat Kiadó az első magyar nyelvű újság cikkeiből válogatást készül megjelentetni. Ez az antológia-szerű gyűjtemény a lap legjellegzetesebb és legfontosabb cikkeit és közleményeit fogja tartalmazni, a szükségesnek látszó tárgyi magyarázatokkal és bevezető tanulmánnyal. Megjelenésére remélhetőleg még a 200. évforduló évében sor kerül, és megismertetheti az olvasók szélesebb körében is hírlapirodalmunk úttörőinek munkásságát.

E két kiadvány — amely egyben a régi, jelentős újságok és folyóiratok újra történő kiadásának két legfontosabb típusát is képviseli — remélhetőleg, jubileumok nélkül is, folytatásra fog találni. Ezek a külföldön már évtizedek óta általánossá vált kiadványtípusok ugyanis egyaránt szolgálnak sajtónk múltjának, irodalomtörténetünknek és történelmünknek kutatását, valamint a színvonalas ismeretterjesztést és a bibliofilát. Egyszermind a ritka és muzeális értékű könyvtári példányok állományvédelmét is.

KÓKAY GYÖRGY

A magyar sajtó története I. 1705 – 1848.* Mielőtt ennek az impozáns kötetnek a részletes elemzésébe fognánk, akarva-akaratlan meg kell állapítanunk: mindazok számára rendkívül jelentős vállalkozásról van szó, akik a címben jelzett időszak magyar történetének bármelyik szektorával is foglalkoznak. Mint ahogy Szabolics Miklós bevezetése megállapítja: a sajtótörténet „... része a nemzet politikai és eseménytörténetének, része egy nemzet irodalomtörténetének, tágabban: művelődéstörténetének, de egyúttal több annál: külön minőség.” (11) Tegyük hozzá azonnal: mint külön minőség lehetővé teszi, hogy az elődök, Ferenczy József, Dezsényi Béla, Nemes György, valamint a korán elhunyt Dersi Tamás nyomdokaiban végigvezesse az olvasót az 1705-ben létesített, latin nyelvű *Mercurius Hungaricus*tól kezdve egészen azokig az 1848/49-et közvetlenül megelőző lapokig, amelyek tollharcának középpontjában a XIX. századnak nemcsak egyik legnagyobb államférfia, hanem egyúttal legnagyobb publicistája is: Kossuth Lajos áll. Ez pedig azt jelenti: a kötet szerzőinek nem állott módjában, hogy az anyag feldolgozását a bevezetőben felsorolt szempontoknak csak az egyikéből végezzék el.

A magyar sajtó — s ez ennek a kötetnek a legfőbb tanulsága — a kezdetek kezdetétől (még az egészen kezdetleges ún. „referáló lapok” korszakától) egészen 1848 küszöbéig ott tartotta kezét a nemzet és az ország életének egészén. Teljesen elhibázott dolog lenne tehát, ha történetét a szerzők bármilyen egyoldalúsággal dolgoznák fel. Szabolics Miklós bevezetője — szerény mentegetőzéseképpen — előadja azt is, hogy a szerzők között irodalomtörténész, politikai történész és expressis verbis sajtótörténész is van: a kötet tehát nem készült egységes szempontokkal (12), nem egyöntetű. Hogy a szerkesztő gondoskodott-e róla, vagy „önmagától”, a történeti fejlődés logikája következtében állt-e össze ez a mű mégiscsak egységes fejlődésrajzzá, azt nehéz lenne megmondani. Az viszont bizonyos, hogy a különböző „szakmák” együttműködésére éppen a tárgyalt korszak sajtótörténetében volt szükség: — nyilvánvaló, hogy például a *Tudományos Gyűjteményről*,

* *A magyar sajtó története*. Főszerkesztő: SZABOLCSI Miklós I. kötet 1705—1848. Szerkesztette: KÓKAY György. Írták: FENYŐ István, KÓKAY György, KOSÁRY Domokos, T. ERDÉLYI Ilona, UGRIN Aranka. Budapest, 1979. Akadémiai Kiadó 832 l.

az *Athenaeum*ról vagy éppen az *Életképekről* az irodalomtörténész, Kossuth áldozatos és nagystílű újságírói munkásságáról pedig a politikai történész tudott többet és hitelesebbet mondani. Annak ellenére, hogy sajtónk ekkor más, nálunk nagyobb és szerencsésebb sorsú nemzetekénél lényegesen szegényesebb volt, mégis olyan sokszínű és múltunknak oly nagyszámú problémáját veti fel, hogy azt csak széles látókörrel, nagy erudícióval és — mindenekelőtt — több tudományág együttműködésével lehet megoldani.

Ebből a szempontból tartjuk nagyon szerencsésnek, hogy a két első fejezetet: a magyar sajtó európai és hazai előzményeit, az indulás nemzetközi hátterét — és 18. századi hírlap- és folyóirat-irodalmunk történetét a könyv- és hírlaptudományban, valamint az irodalomtörténetben egyaránt jártas Kókay György írta. A legkezdetlegesebb sajtóterméktől kezdve a társadalmi helyzetünk szempontjából is oly fontos *Magyar Hírmondón* át egészen első irodalmi folyóiratainkig úgy mutatja be a fejlődést, hogy több tényezőjére is egyszerre ügyel: a tárgyalt hírlap vagy folyóirat személyi, anyagi, technikai adottságait, tartalmát és politikai (társadalmi, ideológiai) mondanivalóját úgy ágyazza bele egyrészt a külföldről kapott indítások, másrészt a hazai élet politikai, gazdasági, társadalmi és általános kulturális képébe, hogy az olvasónak az az érzése támad: egyszerre kap meg Kókaytól mindent, aminek a bemutatására mások, a magyar művelődéstörténet művelésének más korszakaiban nála lényegesen terjedősebben, egy-egy sajtótermék ismertetését csak több fejezetre tagolva lettek volna képesek. Ez így a sajtótörténet írásának valóban marxista módszere, ugyanakkor a vállalkozásnak kitűnő indítása; még akkor is csak alig-alig lenne hozzátennivalónk, ha túlságosan hosszadalmasak akarnánk lenni.

Kókay nagyon ügyesen és mindvégig tapintatos gondnal mutatja be, hogy a sajtó a több nemzetiségű történeti Magyarországon miért indult el — latinul. A hírlap- és a folyóiratirodalommal kapcsolatban tudatosítja azt, amit a történészek és az irodalomtörténészek nem is olyan régóta hangsúlyoznak: az itt élő népeknek a modern (polgári) nemzeti öntudatot megelőző „hungarus” patriotizmusát, s azt, hogy ebből a kezdetben csak latin nyelvű, majd a német nyelvvel is párosuló közös „hungarus” hazafiságból, a feudális s a feudalizmusba beleilleszkedő városlakó-polgáriasadó többnyelvűségből a nemzeti nyelvűség felé tartó lassú, fokozatos folyamatnak vagyunk a tanúi. Kókay ennek a folyamatnak a sajtó szempontjából is sok kiemelkedő képviselőjéről rajzol rövid, de meggyőző portrét, s ha — például — Bél Mátvás vagy éppen Tállyai Dániel háromnyelvűségét hangsúlyozza, nem feledkezik meg a pozsonyi evangélikus liceumnak mint fontos kulturális középpontnak a bemutatásáról sem. Számos részletkérdés adódik ezzel a „hungarus” problémával kapcsolatban, itt most csak azt állapítjuk meg nagy örömmel, hogy Kókay — nagyon józan módon — regisztrálja e patriotizmus különböző árnyalatait, s akkor sem tör pácát a szűk látókörű nacionalizmus „etikai” trónszékéről pl. egy Kollár Ádám fölött¹ (63), ha tudja, hogy szlovák származású, hogy „hungarus” patriotizmusa ellenére is megvoltak benne a szlovák (szláv) nemzeti öntudat csirái, s ha az egész akkori Magyarország számára Bécsben megjelent német nyelvű *Allergnädigst privilegierte Anzeigen* szerkesztését is ő irányította.

Kókay fejezete után a reformkor elsősorban irodalmi-tudományos folyóiratait, lapjait Fenyő István és T. Erdélyi Ilona, a politikai sajtót Kosáry Domokos ismerteti. Akárcsak Kókay fejezetében, a többiben is mindvégig hullámhegyeknek s völgyeknek a tanúi vagyunk egy-egy folyóirat, divatlap vagy éppen hírlap esetében, legtöbbször aszerint,

¹ Vö.: DÜMMERTH Dezső: *Történelkutató és nyelvkérdés a magyar Habsburg viszony tükrében. Kollár Ádám működése.* = Filológiai Közlemények. 1966. 391—413. — Erről szóló rövid bírálatunk: *A „hungarus” probléma és Kollár Ádám.* Uo. 1967. 227—229. — Dümmerth válasza: *Kollár Ádám problémája.* Uo. 1967. 442—444.

hogy a központi hatalom, illetőleg annak cenzúrája rövidre, vagy itt-ott egy kissé lazábbra fogta-e a gyeplőt. „Haladás és maradás harca”, írja erudíciójának első nagyobb arányú folyóiratáról, a *Tudományos Gyűjteményről* Fenyő István — és joggal, mert igen nagy vulgarizálás volna, ha fejlődésünk e szakaszában „tűz és víz”-ként választanók el egymástól a visszahúzó és az előremutató erőket. Ez már csak azért is lehetetlen, mert az adott körülmények között sokszor még a legforradalmibb beállítottságú írónak, szerkesztőnek, munkatársnak is tekintettel kellett lennie a fennálló cenzúra-viszonyokra. De elhibázott dolog lett volna mai szemléletünkben egyoldalú módon kiindulva a fehér-fekeke módszerével jellemezni olyan írástudókat, akik nemcsak a centrális hatalomtól voltak függő helyzetben, hanem annak a rendi világnak voltak akár nemesi, akár csak a nemességtől függő honorációjuk tagjai, amelynek a nemzeti haladásért vívott harcaiban számos ellentmondást találhatunk.

Fenyő István nagy erudícióval és rutinnal kíséri végig az olvasót az *Erdélyi Múzeum*-tól kezdve egészen a *Budapesti Szemléig*. Az ő fejezeteiből is kitérünk, ami egyébként a többi szerzőnél is megállapítható: amíg irodalmunk nem egy kiemelkedő alkotása eléri Európa színvonalát, addig közismert gúzsakötöttségük miatt még tudományos és irodalmi folyóirataink sem tudnak olyan tartós életű, nagy orgánummokká kibontakozni, mint akár egy *Edinburgh Review*, akár egy *Revue des Deux Mondes*. Fenyő nem elégszik meg a folyóiratok pusztá leírásával, bennük a (sokszor egymásnak ellentmondó) ideológiai, esztétikai, tudományos irányok elemzésével, a szerkesztők személyének és törekvéseinek bemutatásával, hosszasan, sokszor talán túl hosszadalmasan, bőbeszédűen mutatja be — sajnos — nemcsak azokat a közleményeket, tanulmányokat, értekezéseket, amelyeknek az ismerete mindenképpen szükséges sajtótörténeti fejlődésünk megértéséhez, hanem számos más művet is. Itt-ott az a benyomásunk, hogy Fenyő, a magyar kritikátörténet közismert és nagy tekintélyű szakembere² ezt a munkásságát építi bele sajtótörténeti fejtegetéseibe is. Ez az egyes folyóiratok ismerete szempontjából igen sok tanulsággal is járhat, de nem egyszer megnehezíti a fejlődés követését.

Azt viszont igen nagy elismeréssel kell hangsúlyoznunk, hogy Fenyő István — akár csak többi munkatársa — nagy körültekintéssel regisztrálja azokat a tanulságokat, amelyeket a korabeli magyar sajtó a külföldi példákban levon. Az ő esetében tudományos és irodalmi folyóiratokról van szó, s ezért irodalmi-esztétikai érzékenységének külön elismeréssel kell adóznunk.

Törökne Erdélyi Ilona — ugyancsak irodalomtörténészként — az „Ifjú Magyarország” sikertelen lapkiadási terve (*Literaturai táborozások, Táborozások az élet és irodalom köréből*, majd: *Népbarát*) mellett (560—563) az ún. irodalmi divatlapokat és a *Szépirodalmi Szemlé*t mutatja be, jellegükhöz alkalmazkodva, a Fenyőétől eltérő, más módszerrel. Az idegen (külföldi) példákra ő is utal; nagy elismeréssel tarthat igényt az az aprólékos gond, amellyel minden egyes lap keletkezését s egyéb adatait pontosan leírja. Fejezeteiből mégsem ez tarthat a legnagyobb elismerésre számot, hanem az, ahogyan a kor literátorainak egyéni arculatát, ennek következtében ideológiai-esztétikai beállítottságukat, szerkesztési módszerüket és — nem utolsósorban — a közönség reagálását bemutatja. Mind Fenyő István, mind T. Erdélyi Ilona beszámolója rávezeti az olvasót arra is, hogyan segítik elő az egyes sajtótermékek az egyes magyarországi kulturális központok kialakulását: a Kókay által tárgyalt korszakban Pozsony és a hatalom székhelye, Bécs után lassan, fokozatosan alakul ki Pozsony mellett Kassa, Kolozsvár, és végül, de nem utolsósorban a hosszú ideig több nyelvű Pest-Buda összefogó és irányító szerepe. Haladásnak

² Vö.: FENYŐ István: *Az irodalom respublikájáért. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817—1830*. Bp. 1976. Akadémiai 494 l.

és reakciónak egy-egy folyóiraton belül is tapasztalható, Fenyő fejezetében is hangsúlyozott együttélése: ez nemcsak fejlődéstörténeti tájékozódásunkat segíti elő T. Erdélyi Ilona beszámolóiban, hanem azt is, hogy a szerkesztők és munkatársaik fentebb már hangsúlyozott portréin túl csatározásaik, egymáshoz fűződő viszonyuk, az irodalmi élet rajzát is megkapjuk tőle. Csodálkozunk rajta, miért száraz első zenetudósunk, Mátrai-Rothkrepf Gábor szerkesztési módszere (454), hogy Vahot Imre karrierizmusa és magyarkodása hogyan ártott az egyébként jól induló *Regélő Pesti Divatlap*, illetőleg *Pesti Divatlap* színvonalának (590 és k. lk.), hogy eddigi tudásunkkal és szemléletünkkel ellentétben nem a *Honderű* szerkesztője, Petrichevich Horváth Lázár volt a „gazember”, hanem Nádaskay Lajos, akiről — Petőfi ellen intézett támadásával kapcsolatban — T. Erdélyi Ilona le is írja az idézőjelbe tett szót.

Tragikusnak mondható 19. századi fejlődésünk, legnagyobb gondolkodóink emberfeletti vergődése a Habsburg-hatalom kelepcejében elsősorban mégsem az irodalmi-tudományos lapok bemutatása, hanem a politikai sajtó elemzése során válik ellentmondást nem tűró módon szemléletessé. Kosáry Domokosról, a politikai történet szakemberéről ugyanazt el lehet mondani, amit Kókay György fejezeteivel kapcsolatban állítottunk: úgy adja elő a reá bizott lapok fejlődésrajzát, s ezzel kapcsolatban úgy állítja Kossuth Lajost fejtegetései középpontjába, hogy ugyanakkor állandóan szem előtt tartja az ország gyarmati helyzetét, a kor égető társadalmi problémáit: az arisztokrácia és a középnemesség ellentéteit, ezzel kapcsolatban a reformnemesség ellenállási mozgalmain belül a rendi örökség s a század szabadság-eszméjének, forradalmi törekvéseinek ellentmondását. Az, ahogy a levelezés formájában szétküldött *Országgyűlési Tudósítások* és *Törvényhatósági Tudósítások* történetét, Kossuthnak a nemzeti haladás érdekében kifejtett erőfeszítéseit leírja, az nemcsak hogy hitelesen rögzíti ennek a maga nemében világviszonylatban is páratlan vállalkozásnak a történetét, hanem meg is rendíti az olvasót — annak jeléül, hogy a történettudományban a múlt valóságának rögzítése és az olvasó érzelemvilágára gyakorolt hatás nem zárja ki egymást. A *Pesti Hírlap* története, Kossuth nagy egyéniségének felülkerekedése a metternichi politika mesterkedésein, a centralisták *Pesti Hírlapja*, végül a „kétféle” *Világ*: Vajda Péter plebejus ellenzékiességének szembeállítására a nemesi korlátaitól megszabadulni ekkor még ellenzéki magatartásában sem tudó Kossuthtal, a reakciós sajtó elemzése, s végül az, ahogy ez az egy államférfi szerepére termelt nagy egyéniség — kényszerűségből — az Iparegyesület szerény *Hetülapjában* adta elő nagyszabású programját: — 48/49 izgalmas előkészítése. Sajtótörténet? „Külön minőség”? Az. De ahogy Kosáry megírta, egyben a korszak nemzeti történetének hiteles rekonstrukciója. Egyetlen megjegyzésünk: mintha talán egy kicsit túlzottan szigorú volna a tragikusan elmaradt nemzetét Kossuth szenvedélyességétől féltő Széchenyirez.

A kötet periodizációjához nincs sok hozzátennivalónk, még akkor sincs, ha Szabolcsi Miklós szuggesztív szemléletességgel mutatja be a történészek és az irodalomtörténészek álláspontjának különbségéből adódó dilemmát. Fenyő István szép fejezetei 1820 körül „rá is mutatnak a reformkorra jellemző eszmék korai jelentkezésére”, míg a történészek a liberális reformot óhajtó ellenzéki mozgalomra hivatkozva — csak 1830 tájára helyezik a reformkor kezdetét. (93) Ebből a szempontból a kötetben — akarva-akaratlan — mégis csak van egyenetlenség, aminthogy — valóban — arról is lehetne vitatkozni, hogy — mivel logikus folytatása az itt bemutatott előzményeknek — nem ide tartozik-e a szabadságharc sajtója is?

A bevezető határozottan hártja el magától, hogy: „El kellett tekintenünk a 19. század folyamán egyre nagyobb számban megjelenő szaklapok tárgyalásától is.” (12) Elvileg helyeseljük a szerkesztőségnek ezt az elhatározását, teljesen megnyugtatónak mégsem tartjuk. Nemcsak azért, mert íme, a *Magyar Gazdával* (586–589) kivételt tettek, mondván, hogy: „nem zárkozott *egy* tudományág keretei közé, hanem aktívan részt

vállalt a reformkor legégetőbb kérdéseinek megoldásában.” (586) Vajon ez csak a *Magyar Gazdáról* mondható el? Sok egyéb reformkori szaklapról nem?

Annak a problémának a taglalásával igyekszünk választ adni a feltett kérdésre, amelyet szerintünk a kötet — éppen a 19. századdal kapcsolatban — nem old meg eléggé.

Nem folytatja ott, ahol — Magyarország több nemzetiségű jellegére hivatkozva — Kókay György abbahagyta. A magyar nyelvű folyóirat és hírlapirodalom ismertetése is sokkal problémamentesebb és plasztikusabb lenne, ha folytatná Kókay gondolatát: a különböző anyanyelvű, a feudalizmus korszakának latinitásában egységes „hungarus” öntudattal rendelkező népek nemzeti-nyelvi differenciálódásáért. Igaz, van a kötetben egy fejezet Ugrin Aranka tollából, amely a „Reformkori német nyelvű hírlapok és folyóiratok” címet viseli (564—569), Kosáry Domokos pedig — Kossuth harcait ismertetve — beszámol a „nemzetiségek” kérdéséről (699—713), de még ez a két (a kérdés horderejéhez képest aránylag rövid) részlet sem kapcsolódik szervesen Kókay igen helyes kiindulásához. A más nyelvű, nem magyar népek *mindvégig* jelen vannak a történeti Magyarország életében, s ha önálló nyelvi törekvéseik következtében éles harcokat vívnak is a haladást a magyarosodással azonosító magyar vezető körökkel, magatartásukban a múlt „hungarus” tudatának a nyomai *mindvégig* megmaradtak. Ha Kókay — szépen és körültekintően — bemutatja korszakának német nyelvű lapjai mellett a *Presspürské noviny* című, a szlovák evangélikusok biblikus cseh nyelvén szerkesztett pozsonyi hírlapot (116—117), amelynek a szerkesztőségében viszont már felvetődött a kérdés: nem kellene-e az újságot „a nép nyelvén” (értsd: szlovákul) szerkeszteni,³ — akkor a továbbiakban tudatosítani kellett volna azt is, hogy a *Tudományos Gyűjteménynek* azt a bizonyos cikkét, amely a magyar nyelvnek a diakritikus jelű helyesírásra való áttérést javasolja, és „... a szlovákok — gyalázása ellen” szólt (297), nem Lassú István (!), hanem *ugyanaz* a Štefan Leška írta már kiskőrösi lelkész korában, aki annak idején a *Presspürské noviny* szerkesztője volt! Én sem Romy Károly Györgyöt, sem Csaplovics Jánost (Johann von Csaplovics-ot, Ján Čaplovič-ot) (406) nem intéztem volna el olyan röviden, mint ez a kötet: mind a ketten — ha a 19. század második évtizedében már konzervatívnak szármító ideológiából is kiindulva — *összekötő kapcsot* jelentettek a magyarok és nem magyarok között a nemzeti öntudatosodás korszakában. A *Tudományos Gyűjteményben* például soha annyi közlemény nem jelent volna meg Karlóca kulturális életéről, Mušicki Lukijan költészetéről, Stratimirović György pátriárkáról és más szerb egyházi, irodalmi és tudományos törekvésekről, ha nincs Romy! Nem akarjuk szaporítani a példákat annak illusztrálására, hogy erről a kérdéstről Kókayn kívül a többi munkatársnak is meg kellett volna emlékeznie. Tegyük hozzá: erről a szerkesztési munka során is gondoskodni lehetett volna. Elismerjük, hogy Pyrker László nagyon előkelő, aulikus, osztrákbárát főpap volt, I. Ferenc bizalmasa, a „Pyrker-pör”, Bajzáék támadása az öreg Kazinczy ellen mégsem olyan egyszerű, ahogy az a magyar irodalomtörténészek tudatában mind a mai napig élt, s ahogy ez a kézikönyv tárgyalja! (422) Vahot Imre türelmetlenségének a „nemzetiségekkel” szemben a *Pesti Divallappal* kapcsolatban azt a magyarázatát kapjuk, hogy Eperjesen végezte iskoláit, és Sárosi Gyula barátja volt (596). Mi annak idején Lőcse, Pozsony evangélikus liceumaival és más középiskolák nemzetiségi harcaival szemben éppen azt bizonyítottuk be, hogy Eperjesen Sárosi Gyula, Haan Lajos, majd Kazinczy Gábor ott-tartózkodása idején teljes volt a béke, sőt az együttműködés a magyar és a szlovák diákok „társasága” között; maga Sárosi szlovák nyelvű pajzán verseket is írt.⁴ Túl hosszúra nyúlna ez az ismertetés, ha megpróbálnók helyreigazítani Kosáry Domo-

³ Dr. Pišút, Milan: *Z dejín slovenskej literatúry. II. Od obrodenia do rokov sedemdesiatych*. Bratislava, 1953. 15—27.

⁴ A magyar szlavisztika gyermekkorából. (Az eperjesi kör szláv vonatkozásai). Legutóbb in: *Visszhangok*. Bratislava, 1977. Madách. 47—88.

kos már említett „nemzetiségi” fejezetének apró tévedéseit, elírásait. Alapjában véve igazat ír, ha a kérdést mindössze „nemzetiségi” kérdésnek kezeljük, s nem látjuk, hogy e harc s a Kókay-bemutatta differenciálódási folyamat között szerves összefüggés van! Csak egy-két példát: Juraj (Jiri) Palkovič nem ide tartozik, hanem egy jó fejezettel előbbre, s az általa kiadott periodikák közül elsősorban nem a *Tatránká-t*, hanem a *Tydenník-et* (Hetilap: 1812—1818) kell említenünk, amelynek az alcíme: *Cysarsko Kráľovské Národnj Nowiny*⁵ (Császári-királyi nemzeti újság) felháborodott tiltakozást váltott ki a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain (1817 XII. 117—124.) Ján Kollár, a szláv kölesönösség megalapítója (707, 709) más nemzedék tagja, más álláspontot is képvisel, mint Ludovít Stúr, akiben (és sorstársaiban) minden Kossuth-ellenségük és 1848/49-ben Bécshez pártolásuk ellenére a „hungarus” patriotizmusnak még számos vonását meg lehet találni. Talán elég, ha itt Andrej Sládkocič-nak a *Slovenskie národnje novínibán* közölt „Národnj školi” (Nemzeti iskolák) című tanulmányát idézzük, amelyben tudatosan vallja, hogy a magyarokkal közös hazában él. Kár, hogy Kosáry a szlovák sajtó és irodalom vonatkozásában csak Vigh Károlynak — a maga idejében igen jó szerepet betöltött, ma már némileg túlhaladott — 1945-ben kelt „Hírlaptörténet”-re támaszkodik, s az azóta megjelent idevágó magyarnyelvű munkákat csak Arató Endrének kimondottan történeti jellegű a kelet-európai fejlődést összefoglaló munkája alapján veszi tekintetbe (713).

Nos, ezen a ponton kell egy-két szakfolyóirat ismertetését reklamálnunk. Ha a mű megemlékezik a két protestáns (református és evangélikus) egyházat a magyar nacionalizmus szempontjából egyesíteni akaró Zay féle akcióról (707), akkor a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapról*, benne annak a Székács Józsefnek a szerepéről sem volna szabad hallgatnia, aki később éppen legnagyobb ellenfeléről, Ján Kollárról mondott és közölt nyomatásban is igen szép, emberséges és lelkésztársának költői érdemeit is kiemelő beszédet.⁶ A két- sőt többnyelvűség kérdéséről is kevés szó esik a kötetben: pedig mily jellemző, hogy például az a Martin Suchán (Szuchány Márton), aki a *Zora* című szlovák almanachba anyanyelvén ír biedermeier-romantikus elbeszéléseket,⁷ az *Orvosi Tár*-nak a magyar nyelvű rendszeres munkatársa.: Igen, „szakfolyóirat” ez az *Orvosi Tár*, de a reformkor Pest-Budája politikai és kulturális életében nemcsak a kétnyelvűség szempontjából játszott fontos szerepet!

Kosáry „nemzetiségtörténeti” fejezetében nem szól a német nyelvűség kérdéséről, talán azért, mert — mint említettük — a reformkor német sajtójáról külön fejezet szól. Sajnos ennek a fejezetnek a szemlélete alapjában véve elhibázott. A magyar nemzeti mozgalomnak a német nyelv ellen vívott harca kétarcú: más, ha a bécsi udvar (és nem csak II. József) által erőszakolt, vagy az aulikus arisztokrácia által ápolt németnyelvűség ellen folyt a harc, s más, ha — akár a színjátszás, akár sajtó, akár más kulturális intézmények terén — e németnyelvűségnek ugyanúgy „nemzetiségi” vonatkozása volt, mint a szlovák- szerb- vagy éppen románnyelvűségnek. Nem igaz, hogy a szepesi németiség és az erdélyi szászok közé a magyarsághoz fűződő viszonyuk szempontjából egyenlőségi jelet lehet tenni: a „Zipserek” (a szepességi németek) sokkal nagyobb szívaléka harcolt együtt — még a forradalom és a szabadságharc idején is — a magyarsággal, mint az erdé-

⁵ Dobroslav Chrobák — Oskár Ceppan: *Rukovat dejín slovenskej literatúry*. 3. kiad. Bratislava, 1949. Slov. spisovatel 180.

⁶ SZÉKÁCS JÓZSEF: *Merengések III.* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1846, július 19. V. évf. 29. sz. 637—678.

⁷ SUCHÁN (SZUCHÁNY) szlovák nyelvű elbeszélései a *Zora* 1835-i évfolyamában: 159—166, 175—181, 187—232.

⁸ Ezt magyar nyelvű nekrológiában Dr. Eckstein Fridrik mutatta be: *Beszéd, melyre bold. Dr. Szuchány Márton emlékeztére, a k. budapesti orvosgyógyászati társaság 31-i kén tartott.* = *Orvosi Tár III. évf. I. köt. 1842. jan. 9. 397.*

lyi szászokó.⁹ Hadd említsük itt a könyv több helyén is (390, 752 – 754, 756, 757) szereplő Pfanschmid-Zsedényi Edén kívül mindössze a Henszlmann-családot, amely ugyancsak a Szepességről származott el Kassára . . . Végezetül: a magyarországi német nyelvű sajtónak legfontosabb: a többi nemzeti kultúra között végzett *közvetítő funkciójáról* nem esik szó . . .

Mindaz, amit itt kifogásképpen leírtunk, nem csökkenti e kiadvány óriási jelentőségét. Az elmondottak után talán nem hat közhelyként, ha leírjuk: hézagpótló munka. Nagy érdeklődéssel, szinte felajzottan várjuk a folytatást!

SZIKLAY LÁSZLÓ

* * *

A felszabadulás utáni szervezett, az ugyanazon tudományterületen, ismeretágban tevékenykedő szakembereknek, kutatóknak („team”-eknek) a munkáját összefogó, koordináló és irányító tudományos életnek az utóbbi években egymás után jelennek meg, ill. napjainkban vannak készülöben a magyar történelem és művelődéstörténet valamely ágazatát összefoglalóan áttekintő, ugyanakkor részletekbe menően elemző kézikönyvszerű produktumai. E több kötetes, nagy terjedelmű összegezések egyrészt a már mintegy három évtizedre visszatekintő szocialista tudományos élet eddigi eredményein alapulnak (számos résztanulmányon, monográfián, egy-egy ismeretág hazai történetét összefoglaló korábbi munkákon), másrészt felhasználják a felszabadulás előtti szocialista szellemiségű, baloldali kutatás, s a polgári tudományos élet maradandó, ma is érvényes, hasznosítható adatközléseit és megállapításait. Ilyen módon látott napvilágot a társadalomtudományok területén *A magyar irodalom története* 6 kötetben, több kötete került már az olvasókörzés kezébe a 10 kötetre tervezett *Magyarország történetének*, készülöben van a szintén több kötetben megjelenendő *A magyarországi művészetek története*, (sőt egy-egy korszakról előtanulmányokat tartalmazó gyűjteményes kötetek meg is jelentek), valamint *A magyarországi zene története*. Egy igen régóta nélkülözött, s az említett tudományterületek történetének előzetes kidolgozása nélkül nem megvalósítható, összefoglaló magyar művelődéstörténeti kézikönyv körvonalai rajzolódna, bontakoznak ki előttünk, amikor a magyar irodalomtörténetírás, történettudomány, művészet- és zenetörténet e jelentékeny korpuszait és terveit számba vesszük, s közéjük soroljuk *A magyar sajtó története* című kiadvány 1979-ben közreadott I. kötetét is.

A magyar sajtó története című kézikönyv, társadalomtudományunknak e 4 kötetre tervezett vállalkozása a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének és a Magyar Újságírók Országos Szövetségének támogatásával készülő munka; főszerkesztője Szabolcsi Miklós.

A műnek Kókay György szerkesztésében megjelent első kötetéhez ő írt bevezetést, amelyben az egész mű céljáról, jellegéről, előkészítéséről, valamint az I. kötetrel kapcsolatos szerkesztési, tartalmi problémákról, nehézségekről tájékoztatja az olvasót. A sajtó – megállapítása szerint – „minden közösség történetének alakítója és egyúttal tükrözője”, a sajtótörténet pedig, amikor része egy-egy nemzet politikai és eseménytörténetének, illetve irodalom- és művelődéstörténetének, egyben több is annál: „külön minőség”; és ez abból adódik, hogy a sajtó „sajátos intézményrendszer, sajátos működésű közvélemény-alakító és tükröző szerkezet”, „tömegkommunikációs médium.” A sajtótörténet tehát – s ezt már mi tesszük hozzá – a művelődéstörténet külön, speciális területe, a vele való foglalkozásnál nem elhanyagolható a Szabolcsi megfogalmazta „külön minőség”, „sajátos intézményrendszer” jellegének, mineműségének, történeti változásának, e

⁹ Vö.: S. WEBER: *Ehrenhalle verdienstvoller Zipser des XIX. Jahrhunderts 1800–1900*. Igló, 1901. Josef Schmidt. 482 l.

külön specialitásainak, az ezeket alakító belső és külső tényezőknek a számbavétele, vizsgálata, illetve nem elégséges csupán a tartalom elemzése, valamint annak figyelembevétele, hogy e tartalmat milyen faktorok határozták meg egy-egy korban, továbbá: hogy e tartalom hogyan hatott egy-egy időszakban, milyen módon befolyásolta a kor arculatát, a közönség, az olvasók magatartását. Nem kielégítő tehát pl. a politikai sajtónak csupán történeti, avagy az irodalminak irodalomtörténeti szempontú tartalmi vizsgálata, elkerülhetetlen e „tömegkommunikációs médium” közvélemény-alakító és tükröző szerkezetének a „sajátos működését” is figyelemmel kísérni. A sajtótörténet e „külön-műfajúságát” azért hangsúlyozzuk már ismertetésünk kezdetén, mert — véleményünk szerint — ennek egyik-másik szerző részéről történt nem kellő figyelembevétele az oka annak, hogy az egyébként igazán tartalmas, s eddig legkidolgozottabb, legszínvonalasabb sajtótörténetünk fejezetei közt műfaji egyenetlenségek mutatkoznak, vagy pl. hogy a korszakhatárok kérdésében viták merültek fel az irodalomtörténész és történész szerzők között, s végeredményben olyan korszakolásban „állapodtak meg”, amely megfelelhet a történetírás szempontjainak, álláspontjának, de a sajtótörténész nehezen tud velük egyetérteni.

Mielőtt azonban részletesebben szólunk az eredményekről, a tartalmi, módszertani, a szerkezeti-korszakolási problémákról, szükségesnek érezzük röviden szót ejteni a nagy volumenű, munka előzményeiről, előkészületeiről, szerzőiről, szerkesztéséről is. Hogy a korábban említett, megjelent és megjelenőben levő, illetve megjelenendő történeti, irodalom- és művelődéstörténeti összegezek felhasználták a polgári és a szocialista tudományos élet eddigi eredményeit, úgy a sajtótörténeti kézikönyv is szükségszerűen — és természetesen kellő kritikával — támaszkodik az előzményekre. Az eddig megjelent két, teljes magyar sajtótörténeti monográfia Ferenczy József pozitivistá jellegű, adatgazdag, de számos vonatkozásban elavult, helyesbítésre szoruló, múlt századi munkája, *A magyar hírlapirodalom története 1780-tól 1867-ig* (Bp. 1887.) és Dezsényi Béla—Nemes György *A magyar sajtó 250 éve* (Bp. 1954.) című, első marxista igényű összefoglalása mellett a szerzők haszonnal forgatták a sajtótörténeti bibliográfiákat — köztük első helyen a József Farkas szerkesztette *A magyar sajtótörténet irodalmának válogatott bibliográfiája (1705—1945)* című kötetet (Bp. 1972.) —, továbbá számos színvonalas résztanulmányt: korszakfeldolgozásokat, egy-egy időszaki sajtótermék történetét, vagy egy-egy szerkesztő, publicista tevékenységét feltáró monográfiákat stb. Az anyaggyűjtésben számos történész, irodalomtörténész, sajtótörténész vett részt, az anyag feldolgozását is sokan végezték, számos kutató készített olyan, gyakran hézagpótló, a korábbi „fehér foltokat” eltüntető előtanulmányokat, amelyeket a kötet szerzői eredményesen felhasználhattak.

Szabolcsi Miklós bevezető írásában külön kiemeli a fiatalon elhunyt Dersi Tamás szervező munkásságát, amellyel érdemlegesen járult hozzá a vállalkozás megvalósulásához, továbbá sajtótörténeti alkotótevékenységét, amelynek eredményeit a későbbi kötetek szerzői hasznosíthatják majd. Megtisztelő kötelességünknek érezzük, hogy röviden méltassuk itt Dezsényi Bélának, a magyar sajtótörténetírás kiemelkedő egyéniségének eredményekben gazdag munkásságát is. Az elsők közé tartozott, akik Magyarországon a sajtótörténetet mint a művelődéstörténet speciális ágazatát meghonosították, kutatási módszereit kialakították, eredményesen művelték és magas színvonalra emelték. Az Országos Széchényi Könyvtár Hírlaptára munkatársaként, majd vezetőjeként alapvető munkát végzett a magyar időszaki sajtó termékeinek szisztematikus gyűjtése, könyvtári feldolgozása, illetve bibliográfiai feltárása terén. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtártudományi Tanszékének előadójaként, majd magántanáraként egyetemi hallgatók számos évfolyamával ismertette meg a sajtó jelentőségét, történetét, s könyvtári hasznosításának, forrásértéke sokrétű kiaknázásának a lehetőségeit. Többben közülük az ő színvonalas előadásainak hatására kezdtek sajtótörténeti kutatásokba; elég talán csak a szóban forgó kézikönyv első kötetének a szerkesztőjét, Kókay Györgyöt

említeni, de e sorok írója is az ő ösztönzése nyomán mutat érdeklődést a sajtótörténeti kérdések iránt. Dezsényi Béla éveken át sajtótörténetet adott elő az újságíróiskola hallgatóinak, a mai magyar sajtó munkásainak is, s nem utolsósorban — a már említett első magyar, marxista igényű sajtótörténeti összegezés mellett — több önálló műben s tanulmányok egész sorában fogalmazta meg egy élet kutatómunkájának sokrétű és gazdag eredményeit. Szinte egyetlen fejezete sincsen a sajtótörténeti kézikönyv első kötetének, amely ne hivatkoznék valamely írására, s ha fellapozzuk a névmutatót, nem találunk egyetlen sajtótörténészt sem, akinek a neve mögött több „lap”-számra történnék utalás, mint az ő neve után. Életműve szervesen beleépül tehát az általa is oly hön óhajtott és tervezett sajtótörténeti szintézisbe, s jelentékeny módon emeli, gazdagítja a mű tartalmi értékét.

A magyar sajtó történetének I. kötete tehát olyan kollektív vállalkozás, amely tartalmazza az elődök eredményeit is, s felhasználja a mai kutatók széles munkaközösségének anyaggyűjtő, feltáró és feldolgozó tevékenységét. A kötetet Kókay György szerkesztette, s a különböző fejezeteket — vele együtt — öten írták. A szerkesztő munkája a sajtó kialakulását, az európai és a hazai előzményeit számbavevő bevezető rész, valamint a magyarországi hírlap- és folyóiratirodalom 18. századi fejlődését bemutató teljes fejezet, továbbá a magyar jakobinus mozgalom bukása utáni sajtótörténeti szakasz egy része, az *Erdélyi Múzeum*, a *Tudományos Gyűjtemény*, a *Felső Magyar Országí Minerva* és az *Élet és Irodalom* című sajtótermékek kivételével, amelyeknek a történetét Fenyő István írta meg. Kissé sommásan megfogalmazva: Kókay György dolgozta fel a magyar sajtó történetét a kezdetektől, Rákóczi hadiújságjától, a *Mercurius Hungaricus*tól a felvilágosodás időszakának végéig, eltekintve néhány, a felvilágosodás eszmevilágát a reformkorral összekötő, illetve a reformkort előkészítő, sőt abba átnyúló folyóirattól. A reformkor kezdete (ez a sajtótörténeti kézikönyv szerint: 1832) és az 1848-i márciusi forradalom közti időszak sajtójának a történetét négyen írták meg: a politikai sajtóét, azaz a hírlapirodalomét teljes egészében Kosáry Domokos, a folyóirat-irodalom nagy részét — kevés kivétellel — pedig Fenyő István; az 1830-as és 40-es évek divatlapjaival, *Kazinczy Gábor* lapalapítási tervével, *Erdélyi János Magyar Szépirodalmi Szemléjével* ugyanis T. Erdélyi Ilona foglalkozott, a harmincas évek ismeretterjesztő hetilapjaival, a magyarországi reformkori német nyelvű sajtóval és a mezőgazdasági szaksajtóval pedig Ugrin Aranka. A szerzők többsége a sajtótörténet régi munkása; Kókaynak, Fenyőnek, Erdélyi Ilonának, de Ugrin Arának is már korábban jelentek meg önálló munkái, illetve fontos tanulmányai azon időszakok, területek magyar sajtójáról, amelyeket a kézikönyvben is feldolgoztak.

Kókay György a sajtó kialakulását elemző első fejezetben rövid összegezést ad a sajtó előzményeinek tekinthető s a könyvnyomtatást megelőző időszak publicisztikai jellegű kéziratok irodalmáról s az újságlevelekről, majd ismerteti az első nyomtatott újságokat, továbbá az európai hírlap- és folyóirat-irodalom kibontakozását azokban a fejlett polgári államokban, amelyek politikai, gazdasági s művelődési tekintetben egyaránt elsőként igényelték az időszerű eseményekről a rendszeres időközökben történő tájékoztatást. Az időszaki sajtótermékeket ugyanis a következő lényeges ismérvek különböztetik meg egyértelműen a könyv-jellegű kiadványoktól: tartalmuk időszerűsége (az aktualitás), rendszeres időközönkénti megjelenésük (a periodicitás), s hogy tartalmuk nagyobb nyilvánosság, szélesebb olvasóközönség érdeklődésére tarthat számot (publicitás). Az időszaki sajtó előzményeinek tekinthető kézírások és nyomtatott dokumentumok is aktuális eseményekről adtak már számot, de periodicitásuk eleinte még szabálytalan volt, s később is meglehetősen nagy időközökben láttak napvilágot, időszakosságuk csak a postajáratok kiépülésével, majd a közlekedés és hírközlés fejlődésével vált rendszeressé és mind gyakoribbá, továbbá nyilvánosságuk, közönségük is hosszú időn keresztül szűkkörű volt,

a nyomdászat feltalálását, majd modernizálását követően, s az írni és olvasni tudás elterjedésével, az iskolarendszer fejlődésével lett egyre nagyobb, kiterjedtebb. Az első sajtótermékek még csak beszámoltak az eseményekről, minden kommentár, állásfoglalás nélkül közölték a híreket (referáló sajtó), csak a 18. századtól, a polgárság uralomra törekvésével kapcsolatban kapott helyet a sajtótermékekben — előbb a folyóiratokban, majd ezek hatására a hírlapokban is — a véleménynyilvánítás, az agitáció. A polgárság a feudális uralkodó rétegek elleni harcában vette igénybe a sajtót, s azon keresztül akarta meggyőzni a maga igazáról, a felvilágosult eszmék magasabbrendűségéről a szélesebb közönséget. Közép- és Kelet-Európában, így Magyarországon is az időszaki sajtó a nyugat-európai országokhoz képest későn, csak a XVIII. században alakult ki, s létrejöttének indítékai is eltértek a fejlettebb polgári államokbeli sajtótermékekeitől. Az időszaki sajtó nyelve Nyugat-Európában szinte mindenütt már kezdetben a nemzeti nyelv volt, az első hazai újság, a *Mercurius Hungaricus* viszont latinul látott napvilágot, aminek az oka az volt, hogy nem a hazai olvasókat, hanem a külföldet kívánta tájékoztatni a korabeli nemzetközi nyelven a Rákóczi-szabadságharc eseményeiről. Ezt követően is részben az iskolai latin oktatást segítő, s a latinul tudó magyar olvasókat tájékoztató latin nyelvű újságok, részben pedig a hazai német városi polgárság igényeit kielégítő német lapok láttak napvilágot, egészen a felvilágosodás időszakáig, 1780-ig, amikor megjelent az első magyar nyelvű hírlap, a pozsonyi *Magyar Hírmondó*, amelyet 1788-ban követett első nemzeti nyelvű önálló folyóiratunk, a kassai *Magyar Museum*.

A magyar nyelvű időszaki sajtó kialakulását követően a nemzeti nyelven megjelent hírlapok és folyóiratok kerülnek a szerzők érdeklődésének, vizsgálódásának a központjába, de a továbbiakban sem hagyják figyelmen kívül az ország területén napvilágot látott idegen nyelvű periodikákat. Teljességre persze ilyen vonatkozásban nem törekedhetnek, de számot adnak a hazai közgondolkodást és tudományos, művelődési életet befolyásoló legfontosabb német nyelvű sajtótermékekről, s szólnak az országban élő egyéb nemzeti-ségek (szlovákok, románok, horvátok) első időszaki lapjairól, amelyek jelentős szerepet játszottak e népek nemzeti tudatának az alakításában, irodalmuk és nyelvük fejlesztésében. A különböző fajta magyar és idegen nyelvű sajtótermékek számának fokozatos gyarapodásával, az időben előrehaladva, a szerzők szelektálni kényszerültek. Amíg a 18. század végéig szinte minden lapot számba vehettek, addig a 19. század első felében, különösen a reformkorban, főleg az idegen nyelvű lapokat mellőzniük kellett, de nem foglalkozhattak a kevésbé fontos magyar hírlapokkal és folyóiratokkal sem. Ugyancsak tudatosan figyelmen kívül hagyták az akkor egyre jobban gyarapodó olyan szakfolyóiratokat, amelyek egy-egy szűkebb szakterület művelőinek érdeklődésére tarthattak számot, de nem szóltak a társadalom szélesebb rétegeihez, ahogy a politikai lapok s a szélesebb figyelmet ébresztő, publicisztikailag nagyobb nyilvánosságot érintő irodalmi, kulturális és társadalmi folyóiratok.

Az átgondolt és tudatos szelektálás azonban nem eredményezett hiányos, csonka sajtótörténeti áttekintést. Szabolcsi Miklós a már többször említett bevezetésben szerényen „első kísérlet”-nek nevezi ugyan *A magyar sajtó történetét*, de az első kötetről — még ha vannak is a későbbiek során említendő fenntartásaink, hiányérzeteink — tárgyilagosan meg kell állapítanunk, hogy a magyar sajtó történetének 1848-ig terjedő első, igazán részletes, adatgazdag, elemzően és kritikailag feldolgozott marxista szintézise. Gazdagon dokumentálva, logikus szerkezetben mutatja be időszaki sajtónk fejlődési tendenciáinak folyamatát, de ugyanakkor e folyamatba beépítve plasztikusan elemzi az egyes válfajok, a különböző jellegű hírlapok és folyóiratok kialakulását, fejlődését, funkcióik változásait; azt pl., hogy valamely konkrét helyzetben milyen művelődési (nyelvfejlesztési, irodalom-szervezési stb.) tényezők lehettek — s voltak is — a politikai hírlapok, vagy más adottságok közt milyen progresszív politikai funkciót tölthettek be — s be is töltöttek — az

irodalmi, a kulturális folyóiratok. Érzékletesen szemléltetik tehát a szerzők azt a váltakozó szerepet, amelyet — mintegy váltógazdaságban — a hírlapok és a folyóiratok a történelmi adottságoktól, cenzúraviszonyoktól stb. függően, egymással megosztva, szellemi és politikai életünkben, művelődésünkben és közéletünkben játszottak. Ezzel magyarázható — s nem valamilyen fajta terjedelmiaránytalanságról van szó —, hogy a Martinovics-mozgalom kegyetlen elfojtását követő ferenci reakció időszakában, amikor a politikai sajtó teljesen háttérbe szorult, szinte alig létezett, Fenyő István olyan bő terjedelemben foglalkozik a reformkort előkészítő, s így egyben politikailag is fontos tudományos és irodalmi folyóiratainkkal, pl. az *Erdélyi Múzeummal*, a *Tudományos Gyűjteménnyel* s az *Élet és Literaturával*, vagy az 1830-as évek végének nehéz politikai viszonyai közepette az *Athenaeummal*. A fejlődési folyamaton belül szinte minden szerző érzékletes képet rajzol egy-egy fontos hírlapról vagy folyóiratról, illetve egy-egy jelentékeny hírlapíró-, publicista- vagy szerkesztő-egyéniségről: Kókay pl. Rát Mátyásról, Révai Miklósról és a *Magyar Hírmondóról*, Szacsavay Sándorról és a *Magyar Kurirról*, Batsányiról, Kazinczyról és a *Magyar Museumról*, illetve az *Orpheusról*, vagy Kármán Józseféről és az *Urániáról*; Fenyő Döbrentei Gáborról és az *Erdélyi Múzeumról*, Fejér Györgyről, Vörösmarty Mihályról és a *Tudományos Gyűjteményről*, Szemere Pálról, Kölcseyről és az *Élet és Literaturáról*, Bajzáról és a *Kritikai Lapokról*, Bajzáról, Toldyról, Vörösmartyról és az *Athenaeumról*; Erdélyi Ilona Mátray Gáborról és a *Regélőről*, Vahot Imréről és a *Regélő Pesti Divatlapról*, Erdélyi Jánosról és a *Pesti Divatlapról*, s a *Magyar Szépirodalmi Szemlérről*, Frankenburg Adolfról és az *Életképekről*; Kosáry Domokos Kossuthról és a *Pesti Hírlapról*, Vajda Péterről és az általa szerkesztett progresszív szemléletű *Világról*, s Dessewffy Aurélról és a *Világ* konzervatív szellemiségű korszakáról. (Ugyanakkor, amikor Kosáry a reformkori magyar politikai publicisztika csústeljesítményét, a *Pesti Hírlapot* s Kossuth itteni szerkesztői tevékenységét érdemének megfelelő terjedelemben és módon tárgyalja, Kossuth kéziratosságaival, az *Országgyűlési Tudósításokkal* és a *Törvényhatósági Tudósításokkal* kissé mostohan bánik, de túlzottan szűk teret szentel Széchenyi lapjának, a *Jelenkornak* is.)

Az egész kézikönyv legegyszerűsebb fejezete — szerkezetileg s az anyag feldolgozásának a módját s mélységét tekintve is — a Kókay György által megírt felvilágosodás kori sajtótörténeti szakasz. Ugyanakkor Kókay az a szerző, aki munkája során — a sajtótermékek tartalmán túlmenően — leginkább szem előtt tartja, hogy a sajtó valóban „sajátos intézményrendszer, sajátos működésű közvélemény-alakító és tükröző szerkezet”, ő az tehát, aki írásával leginkább megközelíti azt a „műfajt”, amelyet sajtótörténetnek nevezünk. Az említett „sajátosságok” figyelembevételére megmutatkozik az általa írt egész időszak egyes, konkrét sajtótermékeinek a vizsgálatánál, de az sem véletlen, hogy egyedül az ő fejezetében szerepel egy olyan rövidebb szakasz, amelynek a címe: *A hírlapkiadás szervezete a 18. században*. Ebben a részben azokkal a sajtón kívüli, illetve vele összefüggő tényezőkkel, viszonylatokkal, kapcsolatokkal foglalkozik, amelyek a sajtó jellegét, tartalmát, megjelenési lehetőségeit, közvéleményformáló hatását stb. alapvetően meghatározzák. Ilyen részcímeik szerepelnek pl. az említett szakaszon belül: *A sajtó és az államhatalom*, *Az újságenczúra hazánkban a 18. században*, *A társadalom és a 18. századi sajtó*, *Az újságírók társadalmi helyzete*, *Vélemények az újságírói hivatásról* stb. A többi szerző sem hagyja teljes mértékben figyelmen kívül ezeket és a hasonló tényezőket, viszonylatokat, helytel-közvetlenül utalnak is rájuk, pl. Fenyő István és Erdélyi Ilona, de Kosáry Domokos a reformkor politikai sajtóját, hírlapirodalmát elemezve, a sajtótermékek alapján inkább történelmet ír, mint sajtótörténetet; igaz viszont, hogy ezt magas színvonalon, koncepciózusan.

Kosáry „történet-szentrális” szemléletének az eredménye, következménye két olyan probléma, amelyeket a kötet egyik lektora, Pándi Pál is szóvá tett lektori véleményében,

ahogy erre Szabolcsi Miklós utal a bevezetésben. A korszakolás kérdéséről, konkrétan a reformkor kezdetének „időpontjáról” s a kötet záró időhatáráról van szó. Az irodalomtörténetírás a reformkor kezdetét 1820 tájára teszi, a történettudomány viszont azon megokolással, hogy a feudalizmussal szemben álló, s a régi feudális rendi ellenzékiiségtől különböző liberális reformtörékvések csak az 1830-as évek elején szerveződnek ellenzéki, politikai mozgalommá, ekkortól számítja a reformkort. Kosáry a történeti álláspont alapján a reformkori sajtótörténeti kezdő korszakhatárt is 1832-re teszi, nem értvén egyet a lektor javaslatával. Szabolcsi e véleményeltérést mint „a történeti és az irodalomtörténeti megközelítés különbségét” tekinti. A recenzens sajtótörténeti alapon teszi magáévá Pándi álláspontját. Az irodalmi folyóiratokban, azaz a sajtóban (pl. az *Erdélyi Múzeumban*, a *Tudományos Gyűjteményben* vagy az *Élet és Literatúrában*) ugyanis már az 1810-es évek második felétől jelentkeznek, s az 1820-as években egyre nagyobb teret hódítanak azok a liberális reformeszmék, amelyek a közéletben, a politikában, az országgyűlésen majd csak az 1830-as évek elején kapnak erőteljesebben hangot. Az irodalmi folyóiratok megfelelő politikai lapok hiányában ekkor is fontos politikai funkciót teljesítenek, így pl. népszerűsítik azokat a progresszív eszméket is, amelyekkel ideológiailag előkészítik a reformkort. Erre Fenyő István számos bizonyító példát említ a kor folyóiratait elemezve. Az 1832-es kezdő időhatár tehát a reformkori *politikai* sajtó kezdetének tekinthető csak, s nem általában a sajtóé: ez az irodalomtörténeti megítélésel egybeeső sajtótörténeti szempont alapján helyesen 1820 körül van. (Egyébként Kosáry is az „új politikai sajtó” előzményeiről szól a 365. lapon, a fejezetcímben, s a fejezet során is mindig a *politikai* sajtót említi, nem a sajtót általában.)

Ugyancsak a lektori véleménnyel kell egyetértünk a kötet felső időhatárát tekintve is. A sajtótörténeti áttekintés az 1. kötetben 1848 márciusával zárul. Pándi azt javasolta, hogy helyesebb lett volna hozzászólni a forradalom és szabadságharc sajtójának az ismertetését is, nem érezvén indokoltnak azt a megoldást, „amely a forradalom és szabadságharc sajtóját hozzápréseli a század második felének sajtótörténetéhez.” Kosáry szerzői gyakorlata és Szabolcsi véleménye szerint „történetírásunk lényegében véve ma már abban is egyetért, hogy a korszakhatárt a feudális rendszer megdöntésénél, az 1848 tavaszi polgári forradalomnál kell meghúznunk, és hogy ami ezután következett, az már az új Magyarország történetének első fejezetét képezi.” Ez az álláspont történeti szempontból is túlságosan kategorikusan hangzik, sajtótörténeti szempontból pedig egyáltalán nem fogadható el. 1848 márciusa után a magyar sajtóviszonyokban nem valami olyan új kezdődött, amelynek az 1849 utáni, önkényuralmi sajtóállapotok a folytatásai. 1848 március 15-én a szabad sajtó forradalmi úton történt kivívásával, majd később a polgári sajtószabadság törvénybeiktatásával tetőződött, befejeződött az a küzdelem, amelyért a magyar jakobinusok, majd a reformkori liberális és demokrata nemesi, polgári és a forradalmi plebejus politikusok, írók, újságírók, szerkesztők küzdöttek. Ennek nyomán a szabadságharc idején éppen az időszaki sajtó történetében számszerűleg és tartalmilag is olyan fellendülés következett be, amelynek Világos, majd az önkényuralmi rendelkezések könyörtelenül véget vetettek. Az előzetes cenzúrát újból nem lehetett bevezetni, de egy ideig csak olyan lapokra adott engedélyt a Bach-rendszer bürokráciája, amelyek a kormány zsoldjában álltak, s minden vonatkozásban kiszolgálták az érkeiket. Sajtótörténetünk e szomorú fejezetéhez valóban kár a forradalmi idők és a szabadságharc sajtóját „hozzápréselni.”

Befejezéseként néhány fenntartásunkat fogalmaztuk meg *A magyar sajtó története* 1. kötetével kapcsolatban. Ezek az észrevételeink nem vonnak le azonban semmit azon megállapításunkból, hogy a munkát olyan alapvető fontosságú, eredményes szintézisnek tekintjük, amely egyik forrása lesz a megírandó új magyar művelődéstörténetnek. Kiegészítésként megjegyezzük még, hogy minden egyes fejezetet jól használható s a fontosabb

forrásmunkákat, szakirodalmat tartalmazó irodalomjegyzék követ. A kötet illusztrációi jól egészítik ki a szöveget, a hírlapok és folyóiratok címmutatója, valamint a névmutató — ezeket B. Juhász Erzsébet állította össze — megkönnyíti a tájékozódást a terjedelmes munkában.

FÜLÖP GÉZA

A hazai iskoladrámák feltárása. A 17. és 18. századi iskolai színjátékok kutatása Magyarországon mindig az irodalomtörténeti éldeklődés peremére szorult. Még viszonylag legtöbbet a jezsuita iskoladrámákkal foglalkoztak a kutatók, de ezen a területen is csak részeredményeket mutattak fel. Mostohább sors jutott a piaristák, pálosok, ferencesek, minoriták és a protestánsok iskolai színjátékainak. Az egész magyarországi iskolai színjátszásról pedig a legújabb időkig semmiféle áttekintéssel, vagy bármiféle szempontú összefoglalással nem rendelkezünk.

Persze azért a részeredményeket sem szabad lebecsülni. A kutatások három területen hoztak jelentős eredményeket. Elsősorban a *bibliográfia* körében, ahonnan voltaképp az iskoladrámák feldolgozása kiindult. Nagy Sándor, Bayer József, Fináczy Ernő, Császár Elemér és Takács József összeállításaira gondolunk, amelyek bármennyire hiányosak is, további vizsgálatok kiindulópontjával szolgálhatnak.

A másik jelentős terület, ahol az irodalomtörténet eredményeket könyvelhet el: egyes magyar nyelvű *drámaszövegek kiadása*. A sort a pálos iskoladrámák nyitják meg, majd a csiksomlyói misztériumok, a protestáns meg a csiksomlyói iskoladrámák következnek. A drámaszövegek kiadásainak első sorozatát az Alszeghy Zsolt által válogatott drámák gyűjteménye zárta be. Ezt követően csak több mint négy évtizedes szünet után, 1960-ban látott napvilágot Kardos Tibor és Dömötör Tekla szerkesztésében a *Régi magyar drámai emlékek* című akadémiai kiadvány, amely a XVII. század végéig valamennyi addig ismert magyar nyelvű drámai emlékünket felöleli.

Végül nyilván kell tartanunk mindazokat az eredményeket is, amelyeket az *egyed drámaszövegek filológiai vizsgálata* hozott, mert végső fokon egy későbbi szintézis feltételeit biztosítják.

A részeredmények ellenére mégis az a különös helyzet, hogy a magyarországi iskolai színjátszásról lényegében igen keveset tudunk. Nem tudjuk, hogy a kollégiumokban mit játszottak, hol játszottak, mikor játszottak, kik játszottak, hogyan játszottak és kinek játszottak. Nincs áttekintésünk az iskolák műsoráról, a darabok származásáról, az előadások gyakoriságáról és nyelvéről, nem ismerjük a színjátékok időpontját, a szcenikai megvalósítás eszközeit, és úgyszólván semmit sem tudunk a közönségről. Nem tudjuk azt sem, milyen helyet foglalt el a magyarországi iskolai színjáték a kor társadalmának egészében, és hogyan kapcsolódott a társállamok, valamint egész Európa hasonló megnyilatkozásaihoz.

Tájékozatlanságunk gyökereit lényegében két objektív okra vezethetjük vissza. Az egyik a 17. és 18. századi iskolai színjátékok szinte beláthatatlan mennyisége (a két éve történt előzetes felmérés szerint hozzávetőleg tizenötezer előadásról lehet szó), amelynek még adatszerű feltárását sem vállalhatja egyetlen kutató, elemző-értékelő feldolgozása pedig majd az elkövetkező nemzedékek feladata lesz.

A másik ok, amely egy átfogó kép kialakítását gátolta, a módszerben rejlik, amellyel az iskolai színjátékokat megközelítették. A kutatók ugyanis figyelmüket általában csak egy-egy drámára összpontosították, kizárólag írott művekkel foglalkoztak, lehetőleg csak magyar nyelvű művek iránt érdeklődtek, vizsgálódásuk során pusztán irodalomszétítikai és irodalomtörténeti módszereket alkalmaztak, s végül semmiféle rendszerező elvet nem alakítottak ki, amely a feltárt adatokat egységbe foglalhatta volna.

Az utóbbi években azonban nyilvánvalóan bizonyos szemléletváltozás történt, amelynek lényege abban áll, hogy az iskolai színjátékokat nem lehet pusztán az irodalomesztétika és az irodalomtörténet oldaláról megközelíteni, hanem feldolgozásukhoz a színházesztétika és a színház történet eszközeit is igénybe kell venni.

A dráma ugyanis, de különösképpen az iskoladráma, nem olvasásra szánt irodalmi mű, hanem olyan alkotás, amely csak a színpadon teljeseedik ki, amelynek nélkülözhetetlen eleme a látványosság (spectaculum), a színész ajkáról hallható beszéd, a szöveget kiegészítő és a néző szeme előtt lefolyó akció, valamint a jelenlevő közönség. A színjáték tehát igen komplex jelenség, s ezért az irodalommal foglalkozó diszciplínák mellett elemzéséhez nélkülözhetetlen a színház tudomány komplex módszertana is.

De a szemléletváltozás más irányban is érezhető: és ez a régi magyarországi irodalmi jelenségekkel szemben alkalmazott egyoldalú nyelvi mérték módosulása. A magyar irodalomtörténet hosszú idegennek minősített és kizárt kutatási köréből minden olyan alkotást, amely nem magyar nyelven fródott. Így aztán valamiféle romantikus nacionalizmus szemléletét vetítette vissza mindenekelőtt a XVII. és XVIII. századra, amikor a hivatalos nyelv latin volt, a közép- és felsőfokú iskolákban latinul tanítottak, a tudományok művelői latinul írták munkáikat, s a városok polgárságának tekintélyes része németül beszélt.

Történeti szempontból ezért nagyon fontos, hogy számot vessünk a feudalizmus e két századának társadalmi realitásaival, s így a kutatás köréből ne zárjuk ki a kor latin, német olasz és egyéb nyelvű alkotásait sem.

Minden bizonnyal hozzájárult ehhez a szemléletváltozáshoz az iskolai színjátékok iránti érdeklődés megnövekedése a német és francia nyelvterületen, és talán még programszerűen is hozzájárult az iskoladrámákkal kapcsolatban elfoglalt felszines állásfoglalásunk módosításához az a Lengyel Tudományos Akadémia által kidolgozott munkaterv, amely valamennyi régi lengyel iskolai színjátéokra vonatkozó adat összegyűjtését, rendszerezését és kiadását indította el. A négy kötetre tervezett munka felöleli a középkortól 1765-ig, a lengyel hivatásos színjátszás megindulásáig terjedő időszak valamennyi színpadi alkotását, elsősorban az iskolai színjátékokat, a következő elosztásban: az első kötet a nyomtatásban megjelent teljes *drámaszövegek* bibliográfiai leírását, a második kötet a *programokat*, a harmadik a *kézírtos drámákat*, a negyedik pedig az *előadási adatokat*. Közülük 1965-ben és 1976-ban már megjelent az első és a második kötet.

Időközben az MTA Irodalomtudományi Intézete XVIII. századi osztályán is érlelődött egy hasonló terv a magyarországi iskolai színjátékok felmérésére és valamiféle rendszerbe foglalására. Az osztály három vitautlést rendezett a mellette működő XVIII. századi Munkaközösség keretében, amelyeken tisztázódtak a fogalmak, a módszerek, a technikai kérdések, és megalakult az a munkacsoport, amely a munkát magára vállalta. Tagjai a következők: Alszegehy Zsoltné, Busa Margit, Berczeli Károlyné, Dümmerth Dezső, Holl Béla, Hopp Lajos, Hólvényi György, Jelenits István, Kilián István, Staud Géza, Varga Imre.

A feldolgozandó anyagot a források jellege szerint osztottuk szét egymás között. Külön foglalkozunk a *nyomtatásban* megjelent *programokkal* és *szöveggönyvekkel*, a *kézírtos drámákkal*, valamint az *előadási adatok* feldolgozásával. Az adatfelvétel egységesítése és pontosítása érdekében a különböző források csoportok eltérő jellegzetességeinek figyelembevételével háromféle kérdőívet szerkesztettünk, amelyekre csak a válaszokat kell beírni. Ez az eljárás egyrészt gyorsítja és egyszerűsíti a munkát, kizárja a tévedést, átfedést, ismétlést, és sok tekintetben megkönnyíti az elkészült anyag rendezését és nyilvántartását is.

A módszer bevált, és a kétévi munka eredményeképpen 1979 végéig feldolgozásra került a kézírtos magyar és latin nyelvű iskoladrámáknak mintegy 60%-a, a nyomtatott programok és nyomtatásban megjelent szöveggönyvek 80%-a, az előadási adatoknak pedig

körülbelül 10%-a, ami azonban mennyiségileg mégis a legtöbb, mert az elkészült 4 kollégium előadásainak száma meghaladja az 1200-at. 1980 januárjában elkezdődött a XVIII. századi osztályra beérkezett anyagok rendszerezése, az időközben kidolgozott szerkesztési elvek alapján. A magyarországi iskolai színjátszás forrásai és irodalma összefoglaló címen megvalósuló gyűjtő s kutatási program publikációs szempontból három csoportra osztható: az első s legnagyobb volumenű a jezsuita anyag; a második a többi katolikus (piarista, pálos, ferences, minorita stb.) forrásanyag; a harmadik a protestáns (református, evangélikus) iskolai színjátszásra vonatkozó forrás és irodalom. Egy ilyen gazdag és hatalmas anyag közzététele nemcsak szakmai, tudományos téren teremt fordulatot a feldolgozó és értékelő munkában, hanem általános művelődéstörténeti, sőt kelet-közép-európai kutatási szemszögből is. Ennek kimunkálása közös feladatunk.

STAUD GÉZA

* * *

A munka kezdetén legelőször tisztáznunk kellett azokat a forrásokat, amelyek újabb és újabb drámaszövegekhez, programokhoz, illetve adatokhoz vezethetnek. A gyűjtést természetesen még nem fejeztük be, s szívesen várjuk az alábbi forrásokról szóló jelzéseket. Számba kellett vennünk azokat a lehetséges közgyűjteményeket is, amelyek birtokában bármilyen típusú drámatörténeti dokumentum található. Munkánkat természetesen a két kiadványsorozat, a szövegkiadás és a drámacímjegyzék legmesszebbmenő figyelembevételével kezdtük meg és folytattuk. Nyilvánvaló azonban, hogy a fentebb már említett adatlapjainkra a kiadásra csak részben kerülő latin nyelvű drámákat is felvettük. Így a már eddig is nagy mennyiségűvé duzzadt, kitéltött kérdőívek révén ma már tudni lehet, hogy hol található megfelelő drámatörténeti dokumentumok.

Munkánk során az alábbi típusú forrásokkal ismerkedtünk meg:

1. XVIII. századi kézírtos források

a) *Drámaszövegek* különálló füzetekben vagy kolligátumokban. Közgyűjteményeinkben mindkét típus megtalálható. Minthogy az iskolai színjáték felekezeti iskolákban folyt, újabb előkerülésükre számítottunk még egyházi levéltárakban, illetve állami tulajdonba, megyei levéltárakba került egykori felkezeti iskolák levéltári gyűjteményeiben.

b) A jezsuita házak történeteiket három példányban voltak kötelesek lemásoltatni, egy a házban maradt, egy a provinciában járt házról házra, majd a provincia székhelyére, Bécsbe került, egy pedig a rend központjába, Rómába jutott el. A Bécsbe, illetve Rómába kerülő rövidített háztörténetek az *annuae litterae*-k. Ezekből természetesen igen sok található Bécsben, illetve Rómában, egy részük azonban a Pannonhalmi bencés levéltárban is felbukkant.

c) Igen fontos források a *Historia Domusok*. Ezekben minden jelentős iskolai eseményt előírászerűen meg kellett örökíteni az erre kijelölt háztörténet-íróknak. Így számtalan drámatörténeti adatot, címet nyerhetünk. Mellettük azonban fel-felbukkannak a közönség összetételére, reagálásra, a színpad vagy színház jellegére, a díszletezésre vonatkozó megjegyzések.

d) XVIII. századi *iskolai diáriumokban* is lehet elszórtan találni drámatörténeti adatokat. A sárospataki jezsuita iskola diáriumából gyűjtöttünk ki pl. jó néhány címet.

e) Néhány elszórt adat került elő a korabeli *naplók*ból, *önéletrások*ból. Feltételezhető, hogy más hasonló jellegű irodalmi alkotásokból is lehet drámatörténeti adatokat kigyűjteni.

f) *Kézírtatos versgyűjteményeink* egy részében is található dráma, drámai kísérlet vagy töredék. Lehetséges, hogy éppen ezekből a gyűjteményekből nyerhetünk címeket, szövegeket a nem iskolai keretek között folyó XVIII. századi színjátszásról.

g) a jezsuita rend *abolíciós iratai* közötti inventáriumok gyakran tartalmazzák az iskolai színpad jelmeztárának a lajstromát. Ilyen adatra szintén a sárospataki jezsuita iskola drámatörténetét kutatva bukkantunk.

h) Az *iskolai házirendek* a színjátszás létéről vagy annak eltiltásáról is intézkednek.

2. Kéziratban maradt drámatörténeti feldolgozások

Számba kell vennünk a doktori disszertációkat, szakdolgozatokat, esetleg évfolyamdolgozatokat, amelyeknek szerzői egy-egy város vagy iskola történetében alaposabb ismeretre szert téve nyerhettek olyan drámacímeket, amelyek ma már a forrás kallódása vagy elveszése miatt elérhetetlenek.

3. Nyomtatott források

a) A XVIII. században számos drámaszöveget kiadtak, különösképpen a jezsuiták és a piaristák.

b) Az előadás idején, különösképpen jezsuita és piarista iskolákban, elvétele minorita iskolákban is nyomtattak *színi programot*. Ezek a címen kívül a szereplő személyeket, illetve a dráma témáját is közlik az actusok és scénák sorrendjében. Egy részüket a múlt század végén Nagy Sándor közölte, újabban pedig Holl Béla adott ki hasonlókat. A magyar programok szövegei meg is fognak jelenni a drámaszövegek mellett.

c) Különösképpen sok adatot nyerhetünk korábbi drámatörténeti, illetve iskolatörténeti dolgozatokban. Néhányban még szövegközlésre is akadhatunk. Így például a miskolci minorita iskola történetét feldolgozó dolgozatban talált néhány adat, illetve program és drámaszöveg-közlés hívta fel figyelmünket arra, hogy a ház, illetve iskola színjátszó múltját a *Historia Domusból* is feltárjuk. A drámaszöveg eredeti kézírata ma már elveszett.

Az imént említett forrásokban és a majd később megismerendőkben nyert alapos tájékozódás után egy minden eddiginél teljesebb képet nyerhetünk a maig is rendelkezésünkre álló szövegekről, színi programokról, egyes színjátékok címről, az előadás körülményeiről. Azt hisszük, nemcsak az irodalomtörténet nyer e munka révén további kutatásra alkalmas szövegeket, drámacímeket, hanem a magyar színháztörténet, folklór, történettudomány s még más társtudományok is további kutatásra, esetleg összegezésre alkalmas adatokhoz fognak hozzájutni.

KILIÁN ISTVÁN

* * *

Az MTA Irodalomtudományi Intézete XVIII. századi Osztálya munkaprogramjának megfelelően, a magyarországi iskolai színjátszás felderítésére, illetőleg a források, adatok publikálására vonatkozó munka folyamán szükségszerűen felmerült a *Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. századi sorozatának* kiadási terve. Az általános kultúrtörténeti fontossága mellett irodalomtörténeti, nyelvtörténeti, drámatörténeti stb. igények indokolják, hogy a tudományos követelményeknek megfelelő módszerrel közlétegyük a mindedig lappangó, teljesen ismeretlen vagy csak adatszerűleg, címükről ismert iskolai előadások szövegét, összegyűjtsük a szakfolyóiratokban, értesítőkből, helyi és alkalmi kiadványokban szétosztott anyagot, az előkerült új változatok, kiegészítő adatok alapján tökéletesítsük és egy

corpusba foglaljuk össze az ún. gyűjteményes publikációkban napvilágot látott iskoladráma-termést. Magyarországon csak a XVIII. század végén indult meg a világi színjátszás. Addig az iskolák adtak a színjátszásnak otthont. Itt nevelődött a közönség, és nagyrészt innen hajtott ki a világi drámaírás, melynek művelői nemegyszer az iskolai előadásokat alkalmazták a világi színpadokra, mint ahogyan megfigyelhető ennek fordítottja is, hogy a XVIII. század végén fellendült iskolai színjátszás — és ez érvényes a XIX. század elején is — világi színpadra szánt darabokat adott elő.

A fenti célok megvalósítását célzó tervünket a Textológiai Bizottság elfogadta. Folyik a munka, hogy az MTA tudományos kiadványainak sorozatában napvilágot lássanak a XVIII. századi magyarországi színjátszásnak — egyelőre csak magyar nyelvű emlékei. Az átfedések miatt a kiadásra szánt művek keletkezési idejének záróévül az 1800. esztendő látszik logikus határkőnek. Az egyes alkotások közlésében pedig a felekezetek, és ezen belül az egyes szerzetesrendek keretében való kiadás a legjárhatóbb útnak. Így elkülönítenénk pl. a mintegy 35 ránk maradt XVIII. századi magyar nyelvű protestáns iskolai előadást az oktató-nevelő munkával foglalkozó különböző katolikus szerzetesrendek iskoladrámáitól.

A *Régi Magyar Próza Emlékek* módjára az egyes kötetek nem egy sorozat előre meghatározott köteteként látnak napvilágot. Mindegyikük magában önálló egységet alkotva, elkészülése időrendjében kerülne kiadásra. A vállalkozás mintegy két évtizedes munkával számol. Elsőként a minorita iskoladrámák megjelentetését tervezzük, melynek sajtó alá rendezője Kilián István. A 20 minorita iskoladarab 1982 végén kerülhet nyomdába. Ezt követné a mintegy 30 drámát tartalmazó jezsuita kötet, előreláthatólag két részben. Sajtó alá rendezői Staud Géza és Alszeghy Zsoltné. Nyomtatásra kész állapotba 1984–85-ben kerül, mint ahogyan erre az időpontra tervezzük a szintén két részt alkotó protestáns iskolai drámák III. kötetét. Ez utóbbinak sajtó alá rendezője Busa Margit és Varga Imre. A további kötetek a tervezetben így következnek: IV. — Pálos drámák Alszeghy Zsoltné és Busa Margit előkészítésében (1987). V. — Ferences drámák Kilián István sajtó alá rendezésében (1989). VI. — Piarista drámák Jelenits István előkészítésében, előreláthatólag két részben. A VIII–IX. kötet tartalmazná az egyéb szerzetesrendekét, a meghatározhatatlan eredetű drámákat, illetőleg a világi darabokat. Mivel a Kardos-Dömötör-féle RMDE megjelenése óta szép számmal kerültek napfényre a XVIII. századot megelőző időkből származó drámák is, ezeket az időközben még bizonyára előkerülőkkel együtt a X. kötetben publikálnánk.

A köteteken belül az egyes darabokat a kronológia rendjében kívánjuk kiadni. A drámák írásának, előadásának, ha ez ismeretlen, lemásolásuknak, kiadásuknak éve alapján állapítjuk meg a sorrendet. A kronológián belül azonban a több műves szerzők darabjait az első drámánál közöljük. Ahol sem az előadás ideje, sem a másolás időpontja nem állapítható meg, tehát a darabok besorolása nem lehetséges, ezeket címük, ahol az nincs, kezdősoruk abc rendjében az időhöz kötött drámák után adjuk. A szövegükben ismeretlen magyar nyelvű előadások vagy az ismert idegen nyelvű darabok magyar nyelvű programját a *Függelékben* közöljük.

Főszöveggént a szerző kezeírásában ránk maradt, életében nyomtatásban megjelent textust adjuk. A XVIII. században azonban az ilyenek száma igen csekély. Az esetek nagy többségében másolatokból, sűgőpéldányokból, szövegkönyvekből kell alapos apró-filológiai munkával kiválasztani, kiadni szövegünket. Ez különösen nehéz problémát jelent olyankor, amikor a másolatok alapján mód nyílik a szöveg életének, a század folyamán való alakulásának nyomon követésére. Számos drámánk több másolatban maradt fenn. Sokkal több lehetett belőlük, mint amennyi ránk maradt, de bizonyára több másolat létezik annál, mint amennyit a kutatás nyilvántart. A cél érdekében itt is szükségünk lenne széles körű közreműködésre.

Több másolat esetén komoly szövegeltérésekkel, bővítésekkel, csonkításokkal találkozunk. Természetesen ezeket jelezzük, illetőleg közöljük kiadásunkban. Lehetetlen azonban minden változatot feltüntetnünk. Kénytelenek vagyunk a szoros értelemben vett kritikai kiadás helyett megelégednünk olyan tudományos szövegkiadással, mely főszövegként a legjobbat nyújtja. A variánsok közlésében, úgy gondoljuk, meg kell elégednünk azoknak a változatoknak a feltüntetésével, melyek értelmet, terjedelmet módosítók, a színre vitel módosítását (szereplők be- és kiiktatása) illusztrálják. El kell tekintenünk tehát pl. a szórendi változtatásoktól, a szóalak változattól, az egy-két szavas, lényegét nem érintő bővítéstől, szócserétől. A főszöveg értelmetlenségeit kijavítjuk, de nem adunk kontaminált textust. Minden javított (kurzívval szedett!) passzusnak, szónak hátul a jegyzetben megadjuk az eredetijét. A variánsokat is a szövegek után álló jegyzetben hozzuk. A főszöveg alatt csak az idegen, magyarázatra szoruló szavak jelentését, és vegyes nyelvű főszöveg esetén az idegen nyelvű mondatoknak, szövegrészeknek a fordítását szerepeltetjük. Ezzel a tetszetősebb külsőn kívül arra törekszünk, hogy a szövegmegértést segítsük. Ezt a célt szolgálja az az eljárásunk is, hogy a nem autográf, szerzői szövegekben a központozást meg a nagy- és kisbetűk használatát a mai gyakorlatnak megfelelően megváltoztatjuk. Egyébként azonban ragaszkodunk a forrás helyesírásához, bár ez a sok kéztől eredő másolatok következtében tarkabarka képet fog mutatni.

A szöveg adatai (cím, lelőhely, különféle feldolgozások, a szöveg, illetőleg téma elő- és utóélete), a szerzőség kérdése (fordító, adaptáló, önálló szerző), a dráma forrásának és előadásának problémái (hol, mikor, kik játszották, rendezték?), a mű sajátosságai (nyelvi, stiláris, verselési jellegzetességek, szimbólumok, emblémák), a szövegkritikai magyarázatok (tárgyi jegyzetek, variánsok) a drámák folyamatosan közölt szövege után álló jegyzetekben kerülnek tárgyalásra. Takarékosági okokból a történelmi, bibliai, mitológiai stb. személy- és helynevekkel kapcsolatos tudnivalókat, minthogy ezek az egyes darabokban ismételtelen előfordulnak, a kötetek végén álló névmutatóban közöljük abc-rendben. Örvendetes, hogy az MTA Irodalomtudományi Intézet XVIII. századi osztálya keretében megindult, s a mellette működő XVIII. századi Munkaközösség szakértő tagjai által vállalt s eddig végzett munkájával a drámai sorozat a megvalósulás stádiumába jutott.

VARGA IMRE

SZEMLE

Benda Kálmán: Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből. Bp. 1978. Gondolat, 449 l.

A szerző kiemelkedő kötetének tartalma egyértelmű válasz a címbe foglalt látszólagos dilemmára: „emberbarát vagy hazafi” kérdésföltevése; a nagy korforduló nemzeti mozgalmainak és a társadalmi haladás fejlődéstörténeti tényezőinek tanulmányozása elválaszthatatlan egymástól, ahogy a „haza és haladás” is elszakíthatatlanul összefonódtak a reformkori küzdelmekben, vagy általában a „népek tavasza” forradalmi törekvéseiben.

A nemzeti múlt korszerű vizsgálatának igényét és tudományos hasznosságát támasztja alá a szerző művelődéstörténeti szemszögből is igen tanulságos gyűjteményes kötete; könyvét olvasva valóban közel érezzük magunkhoz a felvilágosodás évtizedeit, hiszen ki tagadhatná azokat az indításokat — hangsúlyozhatjuk vele együtt —, amelyek kulturális, tudományos világképünk, politikai és filozófiai gondolkodásunk alakulásában a felvilágosodásból erednek és napjainkig hatnak. Különösen értékesek megfigyelései irodalomszociológiai és eszmetörténeti oldalról, a politikai porondon küzdő korabeli írói értelmiség szemszögéből, ti. hogyan alakultak társadalmi, világnézeti, műveltségi és öntudati össze-tevői, s hogyan került szembe egymással a polgári átalakulás korában a hagyományos és az új, felfogásban és magatartásban, az írói tevékenységben és a politikai gondolkodásban.

Ennek egyik szemléltető példája a *Rousseau és Magyarország* Párizsban megjelent előadása, amelyben a *Contrat social* hazai interpretációjának elemző bemutatásával jellemzi a Bessenyeitől a megyei nemesség és a köznemesség hangadóin át, a polgári és kismemesi értelmiség szemléletén keresztül a fiatal Berzeviczy, Kazinczy, Szentmarjay, Hajnóczy, Koppi, Belnay és Martinovics (jakobinus) értelmezésének egyre radikalizálódó vonásait. A *Társadal-*

mi szerződés közjogi és alkotmányjogi problematikája közép- s kelet-európai összefüggéseiben is fölmerül *A magyar nemesi mozgalom 1790-ben*, illetve *A jozefinizmus és a jakobinusság kérdései a Habsburg-monarchiában* kérdéskörökben, Rousseau gondolatainak korabeli cseh, lengyel, orosz értelmezése, a *Contrat social* kiaknázása időszerezésének kiemelésével. Hasonló tanulással utalhatnánk *A nemzeti ébredés kezdetei a Habsburg-monarchia országaiban* témájú moszkvai előadására is, amely pontos fogalmi használatra, kiegyensúlyozott kritikai álláspontra törekedve, tömör elvi meg-alapozású áttekintése egy rendkívül bonyolult problémakörnek.

Nem térünk ki Benda Kálmán tanulmánykötetének sokrétű anyagára, amely a korszak lényeges kérdéseit érinti, ha nem is azonos hangsúllyal vetik föl ezeket, s mint előszavában maga is megjegyzi, a nagyobb termésből kiválogatott tanulmányok nem is mindig a történeti életben elfoglalt arányaik szerint méltatják őket. A válogatási nehézségeknél és szerkezeti arányoknál fontosabb az egész kötet egységes tematikája, a magyar felvilágosodás kora problémáinak új megközelítést szolgáló, a kutatásokat előbbre vivő polémikus tanulmányok sora. A kilenc átfogóbb tanulmány s ezeket követő kisebb írások kiterjednek a korabeli társadalomtörténet művelődési területei felé is. Például említhetnénk a *Magyarország a XVIII—XIX. század fordulóján* általános statisztikai keretben bemutatott képet, amelynek egyik külön is vizsgált, máig kevésbé föltárt területe *A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon*, kiegészítve egy részleteiben érdekes művelődéstörténeti összefüggésekre utaló, *A debreceni nyomda és a magyar paraszti műveltség* c. dolgozattal. A történész egyik kedvelt kutatási területéről, a felvilágosodás korának magyarországi történetéből, több évtizedes eredményes kutatásai alapján készült tanulmánykötete a hazai művelődéstörténet föltáróinak közös nyeresége.

HOPP LAJOS

A Mindenés Gyűjtemény repertóriuma 1789—1792. Összeáll. TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ ÉVA. Bp. — Tatabánya, 1979. 230 l.

Az elmúlt esztendőben örvendetesen megszaporodott a fontosabb magyarországi időszaki sajtótermékek tartalmát elemzőben feltárt repertóriumok száma. Ilyen munkák közrebecsátása terén különösen a Petőfi Irodalmi Múzeumnak van jelentékeny érdeme, s egyben úttörő szerepe; Bibliográfiai Füzetek egyik sorozatában különböző szerzők összeállításában részben az 1848—49-es forradalmi és a múlt századi munkásmozgalmi lapok, illetve a 20. századi baloldali, szocialista, kommunista sajtótermékek repertóriumainak egész sorát adta már közre, s e vállalkozását a jövőben is folytatni kívánja. Vidéki könyvtáraink közül is nem egy vállalkozott rá, hogy a helyi sajtóorgánuk tartalmát ilyen módon feltárva segíti — a helytörténeti kutatáson túlmenően — általában a magyar történeti, művelődéstörténeti kutatást. S e könyvtárak repertorizáló tevékenysége nemcsak azért fontos, mert a helyi lapok így nem kerülnek el az országos problémákkal foglalkozó szakemberek figyelmét, illetve hogy ezek tartalmi megismerése árnyaltabbá, konkrétabbá teszi az általános képet az éppen vizsgált ismeretág, tudományterület, művelődési vagy politikai szektor vonatkozásában, hanem azért is, mert gyakran vidéken megjelent, de ugyanakkor a maguk idején országos jelentőségű, s napjainkban már nemegyszer ritka, s nehezen hozzáférhető sajtóorgánuk is szép számmal akadnak köztük. Ilyen, elsődlegesen politikai tartalmú lap volt pl. közvetlen Debrecen felszabadulása után, 1944. november 15. és 1945. április 6. közt a városban megjelent *Néplap*, amelynek tartalmi feltárását Király László és Tóth Ferencné készítette el, s a repertórium a Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára és a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára közös kiadásában látott napvilágot. Ilyen volt továbbá — hogy a legújabb korból magyar nyelvű időszaki sajtónk kezdeti korszakába forduljunk vissza — az ismertetésünk tárgyát képező, s egyik legelső nemzeti nyelvű, enciklopedikus tartalmú és ismeretterjesztő folyóiratunk, a komáromi *Mindenés Gyűjtemény*.

A *Mindenés Gyűjtemény repertóriumát* Tapolcainé Sáray Szabó Éva állította össze, kiadását pedig az OSZK Könyvtártudományi és Módszertani Központja és a tatabányai József Attila Megyei Könyvtár közösen vállalta. A kiadók előszavából kitűnik, hogy a kötet közrebecsátásával ket-

tős célt kívántak elérni: egy település életének megismertetését az adott korban, de egyben az ország akkori helyzetének, állapotának felméréséhez is forrásértékű adatokat, adalékokat akartak szolgáltatni. Felismerve, hogy a *Mindenés Gyűjtemény* országos jelentőségű orgánuma is volt a maga korának, ezt írják: „A repertórium közzétételével megyénk művelődéstörténetének egyik korszaka előtt is szeretnénk tisztelni a XVIII. század végi Komárom országos hatókörű sajtójának elemzésével.” (3.1.) Hogy miért tartják fontosnak a *Mindenés Gyűjtemény* s általában az időszaki sajtótermékek repertóriumainak elkészítését és kiadását, arra vonatkozólag éppen Komárom jeles szülöttjének, s egyben a sajtó fontosságának tartalmi jelentőségét, óriási forrásértékét elsőként felismerő és széles körben propagáló, valamint az első hazai sajtóbibliográfiákat és repertóriumokat is összeállító id. Szinnyei Józsefnek a szavait idézik: „Kell, hogy a hírlapok tartalma, a buvárlatra alkalmassá tétessék, különben az egész óriási tömeg holt anyaggá válik, mivel a keresés sok időpazarlással jár, s e mellett sikertelen is marad, ezt tudva sokan nélkülözik a különben igen becses, de eltemetett kútfőket . . .” (3.1.)

Hogy a repertórium — a kiadóknak ugyancsak az Előszóban megfogalmazott szándéka szerint — a „helytörténeti kutatásnak és az országos sajtótörténetnek” valóban „hasznos segédeszköze” lett, az elsődlegesen az összeállító, Tapolcainé Sáray Szabó Éva érdeme, s gondos, alapos, lelkiismeretes munkájának az eredménye. Ő a témakörrel: magával a *Mindenés Gyűjteménnyel*, szerkesztőjének, Péczeli Józsefnek az életével és a munkásságával, a lap létrejöttében jelentékeny szerepet játszó Komáromi Tudós Társasággal stb. hosszabb ideje foglalkozik, ahogy erről számos korábbi publikációja tanúskodik.

A repertóriumot e kiadványban is tartalmas tanulmánya vezeti be; ennek címe: *A „Mindenés Gyűjtemény” és megjelenésének körülményei*. A színvonalas ismeretterjesztő jellegű, s irodalmi hivatkozásokat is tartalmazó tanulmány feldolgozza az eddigi sajtó-, irodalom- és nyomdászattörténeti szakirodalom eredményeit, de új megállapításokat is tartalmaz, elsősorban a *Mindenés Gyűjtemény* cikkanyagára támaszkodva, a lap tartalmát elemzőben feldolgozza — természetesen egy bevezető írás biztosította terjedelmi keretek között és mélységben. Felhívja a figyelmet a felvilágosodásnak a magyar nyelvet és irodalmat megújító tendenciáira, számba veszi azokat az ország különböző részeiben alakult írói csoportosulásokat, amelyeknek működését ez a szel-

lemiség határozta meg, s amelyek céljaik megvalósítása érdekében megindították az első magyar nyelvű sajtótermékeket. Röviden bemutatja ezeket az első hírlapokat és folyóiratokat, szerkesztőiket és szerepüket a nemzeti érzés fejlesztése, s a magyar nyelv és irodalom ápolása terén. (Itt fel kell hívunk a figyelmet két olyan helytelen adatra, amelyek nyilvánvalóan „elírás” következményei. A 8. lap második bekezdésében a bécsi *Magyar Kurír* megjelenési idejeként zárójelben a következő két évszám szerepel: 1780—1834; ez helyesen: 1786—1834. Hogy a téves adat nyilvánvaló elírás, rossz gépelés eredménye, bizonyítja, hogy a szerző az előző sorban helyesen közli az indulás évét, 1786-ot. — A 9. lap elején a kassai *Magyar Museum* szerkesztőjeként Kazinczy, Batsányi és Szentjóni Szabó neve van feltüntetve; az utolsó helyesen: Baróti Szabó Dávid!)

Tapolcainé bevezető tanulmányában az időrendi számbavétel során jut el a *Mindenes Gyűjteményig*, amely II. Józsefnek a korábbi időszakokhoz képest kevésbé szigorú sajtópolitikája idején, 1789-ben indult. Külön fejezetben ismerteti a 18. század végi Komárom életét, társadalmát, s azt a Komáromi Tudós Társaság néven ismert értelmiségi csoportosulást, amelynek létrehozója és szellemi vezére a város tudós protestáns lelkésze, Péczeli József volt, s amelynek a működése „a *Mindenes Gyűjtemény* kiadásában teljesedett ki.” (13. l.) A Péczeli-szerkesztette folyóirat 1789 és 1792 közti megjelenésének körülményeiről, szerkesztéséről, előfizetőiről, illetve olvasóközönségéről, jellegéről, tartalmáról, munkatársairól plasztikus kép bontakozik ki a bevezető tanulmány nyomán, amely helyesen határolja el a lap jellegében egymástól lényegesen különböző két időszakát: az 1789 januárjától 1790 júniusig terjedő elsőt, amikor — a kezdeti nehézségek után — hetente két alkalommal rendszeresen jelent meg, illetve az 1791. és 1792. évi két „darabot”, ami tulajdonképpen évkönyv formájú megjelenést jelent. Végezetül rövid kitékintést ad a város későbbi sajtójára, cím szerint is megemlítve a legfontosabb komáromi periodikákat.

A *Mindenes Gyűjtemény repertórium*a tehát az 1789 és 1790 közt hetilapként napvilágot látott sajtótermék I—IV. „Negyed-”ének, s az 1791—92-ből való V—VI. „Darab”-jának a cikkanyagát tartalmazza. Tapolcainé, ahogy a repertórium használatához írt útmutatóban is közli, minden egyes cikket felvett, akár címmel, akár anélkül látott napvilágot. A repertórium anyagának elrendezése időrendi; számonként (levelenként), egy-egy számon belül pedig a megjelenésük sorrendjében közli a

cikkeket, feltüntetve természetesen a terjedelmüket jelölő lapszámot (illetve kezdő és záró lapszámokat). Minden egyes írás (az 1.-től folyamatosan a 894.-ig) tételszámot kapott. A folytatásos cikkek annyit tételszámon szerepelnek, ahány folytatásban jelentek meg, de az elsőnél feltünteteti az összes további folytatás tételszámát. Ez az időrendi és számonkénti anyagközlés önmagában tájékoztató értékű megoldás; a repertórium használója — a folyóirat kézbevétele nélkül — képet alkothat magának, hogyan, mely szerzőknek, milyen tárgykörbe tartozó írásaiból épült fel a *Mindenes Gyűjtemény* egy-egy száma.

Egy modern, ill. mai periodika esetében a cikkek címléírása egyszerű, könnyen megoldható feladat, de a korai folyóiratok, így a *Mindenes Gyűjtemény repertórium*ának elkészítésénél is számos problémát, nehézséget jelent. A cikkeknek csak kisebb része jelent meg szerzői névvel, többségüknél vagy egyáltalán nincs feltüntetve a szerző, vagy csak betűjelek, monogramok jelzik a személyét. A szerzői névvel közölt cikkeket és a név nélkül megjelenteket névvel, ill. anélkül közli; a betűjelek többségét sikerült ugyan feloldania, de nem egészen világos számunkra, hogy a feloldás miért csak a mutatóban kapott helyet. Helyes lett volna szögletes zárójelben a címléírásban is a teljes nevet megadni, így nem kellene minden esetben a mutatóhoz fordulni, ahol — előre, a repertórium alapján nem is állapítható meg, hogy — esetleg megtalálható-e a teljes névforma.

Nem volt probléma nélküli még az egyes cikkek címeinek a felvétele, illetve közlése sem. Előfordult ugyanis, hogy a lap tartalomjegyzékén szereplő cím nem volt azonos a cikk címével, s nagyon gyakori volt az olyan eset, hogy egy-egy írásnak egyáltalán nem volt címe a szöveg előtt, de a tartalomjegyzékben igen, máskor viszont ott sem. Az összeállító gondosan számba véve a lehetséges megoldásokat, mindig következetesen járt el. Ha a szöveg előtt és a tartalomjegyzékben közölt cím megegyezett, kézenfekvő volt az eljárása; ha lényegtelen eltérés volt csak köztük, azt nem jelölte. Ha viszont a két cím lényegesen eltért egymástól, akkor a tartalomjegyzékben szereplőt is közölte a címléírás után, megjegyzésben. Ha csak a tartalomjegyzék tartalmazott címet, a cikk ez alatt került a repertóriumba; ha a tartalomjegyzék sem, akkor a szóban forgó írás tartalmát kifejező címet fogalmazott, amelyet a címléírásban szögletes zárójelben közöl. (De ha a cím nélküli közlemény első mondata kifejezte a tartalmat, akkor ezt használta fel „címként”, idézőjelbe téve.)

Szinte minden tételszámnál annotáció

követi a címléírást. A címek gyakran egyáltalán nem, máskor pedig nagyon hiányosan, elégtelenül fejezték ki a gazdag tartalmat. Ezért Tapolcainé az ilyen esetekben annotációjában ad teljesebb tájékoztatást, az esetek jó részében magából az annotált cikkből vett idézeteket alkalmazva, s ezzel a lap régies stílusát, a kor hangulatát is érzékeltetni tudja a repertórium használójával.

A repertóriumban való eligazodást szolgálja a *Mutatók* összefoglaló címen szereplő, s egyetlen betűrendbe sorolt, de öt különböző tárgykörbe tartozó név-, ill. fogalomcsoport: 1. személynevek; 2. könyvek, újságok címei; 3. intézménynevek; 4. földrajzi nevek és 5. tárgyszavak. Mindezek a megfelelő tételszámokra utalnak. E „mutatók” — lévén a repertórium rendezőelvé időrendi — valóban elengedhetetlenek a több szempontú tájékozódáshoz, s — helyesen — tartalmazzák mind a címléírásokban, mind az azokat tartalmilag kiegészítő annotációkban szereplő, s a fenti kategóriákba tartozó neveket és fogalmakat. Külön ki kell emelni a könyvek és újságok címei felvételének a fontosságát, a *Mindenes Gyűjteménynek* ugyanis minden száma gazdagon ismertette mind a korabeli hazai, mind a külföldi könyv- és folyóirattermést.

A szokásosnál talán kissé bővebben és részletesebben foglalkoztunk egy olyan egyszerű és mindennapi tudományos tájékoztatási segédlet ismertetésével, amilyen egy repertórium. A *Mindenes Gyűjtemény repertórium*a azonban megérdemli ezt a kivételes figyelmet. Két okból is: egyrészt olyan gazdag ismeretanyagot tár fel, amelyre az általános XVIII. század végi magyar művelődéstörténet művelőinek szükségük van, és szinte minden ismeretág hazai történetének e korral foglalkozó kutatói meríthetnek belőle; másrészt a repertórium elkészítése olyan speciális feladatokat rótt az összeállítóra, amelyeknek gondos, színvonalas megoldása önmagában is tudományos teljesítmény. Az eredmény viszont ösztönző lehet más könyvtárak munkatársai számára, hogy a helységükben megjelent periodikák, elsősorban a jelentékeny, szélesebb körű érdeklődésre számotartó sajtótermékek repertóriumát összeállítsák; a helyismereti és helytörténeti kutatásnak, s az általános magyar sajtótörténet és művelődéstörténet ügyének tesznek vele szolgálatot.

FÜLÖP GÉZA

Krúdy Gyula. Bibliográfia 1892—1976. Összeáll. GEDÉNYI MIHÁLY. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 1978. (A Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai Füzetek E. sorozat 2.) 474 l.

Vajon hány olyan szerencsés esetet ismer az irodalomtörténet, amikor egy — időben egyre növekedő jelentőségű — írónak olyan fogékony, értő olvasója akad, aki értékeinek felismerését a kitartó, szenvedélyes megőrzés készségeivel párosítja? Gedényi Mihály ilyen, ritkán adódóan hű, önkéntes sáfára a Krúdy életműnek. A tizennégy éves kamasz nyíregyházi lapban megjelent elbeszéléstől a Szépirodalmi Kiadó életmű kiadásának kötetéig, a spanyolul, eszperantóul megjelent írásköri, teljességet megközelítő, hatalmas Krúdy-magángyűjteményt hívott életre a szerző évtizedek során. S ezt a legmegbízhatóbb forrásokból táplálkozó otthonosságot úgy teszi közkincsé, hogy tüzetes kiegészítő és ellenőrző munkával, példaszerűen bőséges és pontos adattarral egységes, jól áttekinthető rendszerré formálja.

Gedényi Mihály igen ésszerű, jól követhető „családfa” rendet alakít ki, vagyis Krúdy írásait évenként veszi sorra folyóiratokban, eldugott lapocskákban, albumokban megjelent cikkeitől, tárcáitól, elbeszéléseitől saját és idegen gyűjteményes kötetekig, külföldi publikációkig. S itt, az első kiadásnál nyomban rögzíti, sorszámozza a későbbi újra-megjelentetéseket, külön feltüntetve a címek, tartalmak azonosságát vagy megváltoztatásait. Az egyes kötetek ismertetéseit közvetlenül a címléírások után — gyűjteményes kiadványoknál az egyes darabok pontos felleltározása után — szerepelteti. Ezt követi a szintén minden egyes évben, s az éven belül is szoros időrendben felsorakoztatott Krúdyra vonatkozó irodalom, beleértve egy-egy kötet beharangozását, előfizetési felhívását, a neki ajánlott verseket, vagy a róla és teremtett alakjairól készült rajzokat is.

Nemcsak az egyes műveket, hanem azok egyre növekedő számú feldolgozásait is számba veszi, az újrakiadások közé besorolja, színházi dramatisztól filmig, televízióra, rádióra történő alkalmazásig, musicalig, képregényig. Messze meghaladja az átlag bibliográfiát megfigyelései, összehasonlításai részletekbe hatoló alaposágával. Csak a Krúdy-életmű elmélyült, szenvedélyes ismerője képes felfedezni és pontosan megjelölni például azokat az eseteket, amikor nem egy-egy teljes mű, hanem bizonyos kiemelt részlet jelenik meg újra, megváltoztatott címmel vagy címadás nélkül. Gedényi az ismétléseknek erre a típusára is felfigyel, és visszautal a kérdéses rész első, eredeti megjelenési helyére. Az egybevetések során többször korrigálja a kiadó-vállalat által tévesen jelzett adatokat. (Például az 1906-ban napvilágot látott *A szakállszárítón* című elbeszéléskötet borítóján 1907-es évszám szerepel.)

A törzsanyagot nagy körültekintéssel, gondnal megszerkesztett bevezető rész egészíti ki, majd névmutatók sorozata teszi könnyen kezelhetővé, sokoldalúan felhasználhatóvá. Gedényi Mihály külön számot vet az eddigi Krúdy-bibliográfiákkal, Kelemen-Perkátai László 1938-as szegedi dolgozatának függelékétől kezdődően. 1956-tól 1976-ig kronológiai rendben is taglalja a kötetek végén megjelent útmutatókat, kiemelve Kozocsa Sándor, Barta András, Katona Béla munkáit. Megjelöli, hogy az összesítésen túl hozzátéveleg negyedével sikerült gazdagítania az adattárat, s hogy főként a publicisztika terén rejtőzhetnek még feltérképezetlen Krúdy írások. Részletes eligazítást nyújt rendszerezéséhez, jelölésmódjához; összegyűjti betűrendben Krúdy eddig megismert álneveit, aláírásait az -a jeltől a Mélacsa, Szigeti Harkály, -y stb. megjelöléséig. A végezetül megadott mutatók alapján abc szerint visszakereshetjük nemcsak az egyes köteteket, hanem külön-külön a novellák, cikkek, drámák, fordítások valamennyi előfordulását is. Eközben egyénien kialakított áthidaló megoldásokkal jelentékenyen hozzájárul a még tisztázásra váró műfaji kérdések áttekintéséhez. A névmutatón kívül önálló csoportban találjuk a szereplő, körülbelül 400 folyóiratot, egyéb sajtóorgánumot; illetve a 200-at meghaladó antológiát, dekameront, naptárt, rövidítések betűrendjében. Olyan ritkán forgatott forrásokkal találkozhatunk itt, mint pl. *Ugocsa és Vidéke, Pilishegyvidéki Hírek, Hannoversche Rundschau*; vagy az 1911-es *Csoda Album, Dáma Almanach* 1926-ból, a svéd *Ungerska Novellor siden* (1932).

Mindez izelítő csupán annak illusztrálására, hogy a Krúdyval foglalkozók munkája milyen alapvető segédeszközzel gyarapodott. A joggal őserdőhöz hasonlított, dúsan burjánzó életmű hívei és kutatói egyaránt bizalommal fordulhatnak az új bibliográfiához, melynek egyéni kódrendszerű változatát a Nyíregyházi Megyei Könyvtár adja ki. Filológusok, vagy egy majdani kritikai kiadás vállalkozói számára nélkülözhetetlen, biztos kiindulópont lesz a Gedényi-féle Krúdy.

SZÉLES KLÁRA

Kun, Eva: Die Theaterarbeit von Sándor Hevesi. Ungarns Beitrag zur Reform des europäischen Theaters im 20. Jahrhundert. München 1978. Vg. J. KITZINGER. 356 l. (Münchener Beiträge zur Theaterwissenschaft, 11. Bd.)

Kun Évának Hevesi Sándor színházi munkásságával foglalkozó terjedelmes ta-

nulmánya doktori disszertációnak készült a müncheni egyetem történelmi és művészettörténeti szakterületéhez tartozó színházi tanszéken, de terjedelme és színvonala lényegesen a szokványos doktori értekezések fölé emelik. Örvendetes tény már magában az is, hogy a szerző igyekezett kiszabadítani Hevesi Sándor szellemi örökségét elszigetelt nyelvünk szűk korlátai közül, és hogy a színháztudományi tanszék vezető tanára, Dr. Klaus Lazarowicz helyt adott a német nyelvterületen még a szakörökben sem ismert témának.

A munka rendkívül alapos felkészültségről tesz tanúságot; a szerző nemcsak Hevesi egész színházi tevékenységét és írásainak úgyszólván minden sorát ismeri, hanem a róla szóló magyar szakirodalomban is teljes tájékozottsággal mozog. Tárgyi ismeretei és módszertani iskolázottsága, akárcsak művészi ítélőképességének biztonsága, lehetővé teszik, hogy egy kiváló magyar színházi szakember nemzetközi megismertetését és elismertetését, minden propagandisztikus manipuláció mellőzésevel, a pusztá tények logikus és szemléletes bemutatásával elősegítse.

A szerző nem foglalkozik Hevesi életével, sőt kizárja vizsgálódásai köréből Hevesi sokoldalú munkásságának drámaírói, fordítói, kritikai, színgazgatói tevékenységét, hogy elemzéseinek középpontjába elsősorban a rendezőt állíthassa, mivel a rendezésben összpontosul valamennyi elméleti és gyakorlati szándéka. A rendező a közvetítő a drámaíró, a színész és a közönség között, értelmezője a műnek, tanítója a színésznek és az előadás egésze által befolyásolója a közönségnek.

Kun Éva Hevesi színházi tevékenységének elemzését, a rendező és a drámaíró viszonylatában, Shakespeare *Antonius és Kleopatra*jának Hevesi-féle átdolgozásával kezdi, majd ebből kiindulva vezet végig az olvasót Hevesi Shakespeare-rendezéseim, amelyek egy nagy kísérletsorozatot, a nagy angol drámaíró műveinek különféle színházi megoldásait tükrözik. Ez módszertanilag igen jó megoldásnak látszik, mert Hevesi életművének egyik központi problémája mindvégig Shakespeare színházi interpretációja volt, amint az rendezéseinek és tanulmányainak egész sorából világosan kitűnik.

Ezt követően a rendező Hevesinek a színészhez való viszonyára kerül sor. A kiindulópont itt az 1904 és 1908 között működő Thália Társaság, s Hevesinek itteni tevékenységéhez kapcsolódó két könyve: *Az előadás művészete* és *A színjátás művészete*. A disszertáció szerzője számos idézettel világítja meg fejtegetéseit, és teszi érthetővé külföldi olvasó számára is Hevesinek a szí-

nésről alkotott felfogását, amely színház-esztétikai tanításainak mindmáig legelőbb és legerősebben ható gondolatköre. E témával kapcsolatban a szerző nem mulasztja el felvillantani Hevesi megállapításainak Diderot-val, Sztanyiszlavszkijjal, Reinhardtal, Craiggal, Brechtrel és Brookkal érintkező, illetve az ő téziseiktől eltérő pontjait. A Hevesi tanulmányaiból vett idézetek meggyőzhetik az olvasót, miként zárkózik fel a magyar rendező a fenti nagy nevek mellé, miben előzi meg őket, és melyik megállapítása állta ki az idő próbáját.

Végül Kun Éva Hevesinek a közönséghez való viszonyát, illetve a közönségről alkotott felfogását kezdi vizsgálni. Ezen a területen Hevesinek voltaképpen úttörő szerep jutott, amelynek hatása azonban nem tört át az ország határain, és Magyarországon is elszigetelt maradt. A közönséget, mint a színházték egyik lényeges alkotóelemét, akkor még senki sem vette számba, mint ahogy abban az időben még mindenféle szociológiai kutatás gyermekcipőben járt. Hevesi mindenesetre az elsők közé tartozik, aki a színházi közönséget vizsgálat tárgyává tette, bár kezdetben csak pszichológiai eszközökkel közelített hozzá. Mindenesetre előfutár volt annak a stúdiumnak, amelyet ma közönségszociológiának, vagy közönségvizsgálatnak (Publikumsforschung) neveznek.

E fejezetben belül foglalkozik a szerző Hevesinek Shawhoz, Grainville-Berkerhez és Craighez fűződő kapcsolatával. Igaza van abban, hogy a magyar színház történet kevés figyelmet szentelt Hevesi és Craig együttműködésének, pedig ez európai viszonylatban is nagyobb figyelmet érdemelne.

Végül a munkát egy gazdag bibliográfia zárja le, amely áttekintést nyújt Hevesi műveiről, rendezéseiről, a Hevesivel foglalkozó szakirodalomról és a szerző által felhasználott egyéb forrásokról.

Talán az egyetlen dolog, amit hiányolhatnánk Kun Éva gazdagon dokumentált és nagy felkészültséggel írott munkájában, hogy nem kapcsolja eléggé Hevesi művészi gyakorlatát és elméletét a kor társadalmi és politikai viszonyaihoz. A századforduló évtizedeiben egy akkor már idejétmúlt feudálkapitalista gazdasági rendszer és egy ugyancsak elavult nemesi nacionalista ideológia uralkodott, amely lényegében még az első világháború után is — tehát voltaképp Hevesi egész működése alatt — fennállott. Ebben a társadalmi környezetben Hevesi művészi gyakorlata és annak elméleti megfogalmazása forradalmian hatottak és szervesen kapcsolódtak ahhoz a naturalizmus és pozitívizmus ellenes áramlathoz, amely akkor a radikális polgárság

értelmiségi rétegének művészi síkon megfogalmazott programját alkotta: a szecesszióhoz. Világosan tükröződik ez Hevesi Duse-rajongásában, legjobb színészeinek — Pethes Imre, Ódry Árpád, Bajor Gizi — játéktílusában, Bánffy Miklós Bakszt hatását mutató szcenikai megoldásaiban. De a szecesszió köréhez tartoztak Magyarországon a Thália Társaság alapítói, a fiatal Lukács György és Benedek Marcell, s ennek a szellemében született meg Bartók Béla zenéje és három színpadi műve is.

Századunk nagy stílusfordulójának megvilágításában csak még inkább megnövekszik Hevesi Sándor jelentősége, mint ahogy a szecesszió mai reneszánszában is az a felismerés rejlik, hogy egész művészi életünk gyökerei, így a modern színház valamennyi stílusváltozatának kezdetei is századunk „új művészetének”, a szecessziónak forradalmi jelentőségű kezdeményeire vezethetők vissza.

STAUD GÉZA

Elisabeth Kovács: Ultramontanismus und Staatskirchentum im Theresianisch-josephinischen Staat. Wiener Dom-Verlag, Wien, 1975. S. 239.

Elisabeth Kovács, a bécsi egyetem történész docense, szűkebb kutatási területének jelen munkáját a bécsi egyetem katolikus teológiai fakultásának kitűnő sorozatában, — *Wiener Beiträge zur Theologie* — annak 51. köteteként jelentette meg. A címben jelzett történelmi áramlatot — az alcímben is jelzett módon — Migazzi és Franckenberg bíborosoknak Ferdinand Stöger bécsi egyháztörténész professzor elleni harcában mutatja be.

A császári és pápai hatalom küzdelmében gyökerező „ultramontanizmus” és „állam-egyháziság” fogalmak középkori jelentése a 18. században, pontosabban 1746 és 1768 között változkon megy át: többé nem földrajzi, Alpokon-túli jelző értelme van, hanem azokat jelenti, akik egyrészt a püspöki tekintélyt felértékelő nacionalista gondolat ellen harcolnak, másrészt azokat a német ideológusokat, akik éppen e nacionalista törekvés harcosai. A szerző a bécsi papnevelő intézet könyvtárának rendezése közben bukkant azokra a vitairatokra, amelyek figyelmét a Stöger professzor körül kialakult heves vitára irányították, és ebben megragadta egy lényeges történelmi áramlat fontos mozzanatát.

1751-ben és a következő években erősödött Mária Terézia és kormányzata törekvése a pápai központi hatalom harcosainak, a jezsuiták papnevelő-monopoliumának megtörésére. A jezsuita papnevelést nem tartották már korszerűnek, a lelkipásztor-

ködés új igényeinek megfelelőnek. A püspöki tekintély érvényesülését szolgálták a reformtervek. Szorgalmazták a bécsi egyetem látogatását, és fokozatosan érvényesítették az állami cenzúrát, főleg a jezsuita teológusok műveinek felülvizsgálatában.

Migazzi Kristóf Antal gróf 1757-ben lett bécsi érsek, miközben néhány évi megszakítástól eltekintve, 1756 óta a váci püspökség apostoli kormányzója is volt. (II. József megvonta tőle a váci püspöki jövedelmeket 1784-ben, így megvált a tisztségétől.) Rómában tanult, és Mária Terézia különös bizalmát bírva, több diplomáciai küldetést kapott. Franckenberg gróf, ugyancsak a római Német Kollégium növendéke, mint Migazzi is, 1759-ben lett a belgiumi (akkor németalföldi) Mecheln érseke. Migazzi szentelte püspökké, a császárnő jelenlétében. Migazzi 1761-ben, Franckenberg 1778-ban lett bíboros, Mária Terézia előterjesztése szerint.

Migazzi bécsi érsekségének kezdetén az ún. reformkatolicizmus eszméi Németalföldről, Itáliából, a protestáns Németországából, Franciaországból és a délnémet katolikus fejedelemségekből már erősen behatoltak az osztrák birodalom országaiba. Migazzi maga egyetlen alkalmat sem szalasztott el, hogy a jezsuitákat megalázza. Az újonnan alapított érseki papnevelő intézet feladata volt a jezsuiták papnevelői tevékenységének ellensúlyozása. Ebbe a szemináriumba lépett be 22 évesen Ferdinand Stöger, aki Passauban kezdte tanulmányait, és 1761-ben doktorált.

A bécsi teológiai fakultás tényleges reformja 1759-ben indult. 1764-re a teológiai könyvek cenzúrabizottságát is megszüntették a jezsuitáktól, és lényegében janzenista gondolkodású szakértőkkel pótolták őket.

Éppen ez az esztendő, 1764 jelenti Migazzi érsek (immár bíboros is) nagy egyházpolitikai változásának kezdetét. Egyik tényezője lehetett ennek Thun gróf halála, aki nagy tanácsadója volt addig. A febróniánus Hontheim püspök könyvét, melyet a cenzúrabizottság átengedett, a római elítélés után betiltani követelte, és végül a császárnőnél el is érte. Migazzi visszavonult az állami bizottságokból, amelyekben szavazattöbbség döntött, és „apostoli hivatalára” hivatkozva lépett fel „az egyház jogainak és szabadságának” védelmében. Adam Kollar udvari könyvtáros könyve ellen Magyarországon is tiltakoztak, és Migazzi bíboros ezt is felhasználta, amikor kifejtette: Jézus Krisztus az egyház fejévé nem a császárt, hanem Pétert tette stb. Ebből már Mária Terézia és Kaunitz kancellár is megértette Migazzi magatartásának nagy változását. További fellépéseit,

így Stöger professzor elleni vádjait is ennek fényében ítélte meg. Von Stock kanonokkal is megszakadt a bíboros barátsága, közeledett a jezsuitákhoz és más rendekhez. „Megtérésének” — a szerző szerint is — konkrét anyagi előnyei voltak, de tervei végül is meghiúsultak a kormányzat politikája és a papság többségének ellenállása miatt. A korábban általa elindított reformok gyümölcsei egyre nagyobb akadályt támasztottak újabb törekvéseivel szemben.

Az időközben bécsi egyháztörténész professzorral emelkedett Ferdinand Stöger 1776-ban adta ki „Bevezetés az egyháztörténelembe” című latin nyelvű munkáját. Stöger teológiai beállítottságát Stock kanonok, a bécsi érseki szeminárium professzorai és az olasz reformprofesszorok tanai határozták meg. Egyháztörténeti szemlélete szerint az események okait is törekedett bemutatni. A teológia történetét nem csupán a teológiai irodalom történeti fejlődésében látta, hanem a dogmatikus tételek interpretációjának történeti változásaiban is. Az egyháztörténelem helyét alapvetőnek tartotta a teológiai szakágazatokban, és ugyancsak történeti szemléletének jellegzetességét fejezte ki a szentírásmagyarázat (exegesis) jelentőségének hangsúlyozása is. Nézetei kitűnően tükrözték a múlt szemléletében a jelen nagy egyházpolitikai problémáit, amint azt nagyon jól érezte és értette meg Migazzi kardinális. A szerző részletesen elemzi Stöger művének minden vonását, forráskritikai módszereit, az újszövetségi irodalom bibliográfiáját, előző századok katolikus egyháztörténet-írásának bemutatását. Bemutatja Stöger „Introductio”-jának a felvilágosodás összefüggésében való különböző értékeléseit. A mű hatását értelmezi az a megjegyzése, hogy a Stöger által idézett irodalom nagy része ott volt a korabeli papi könyvtárakban. Így amikor Migazzi Stöger nézetei ellen harcolt, valójában igen elterjedt és közismert eszmék ellen küzdött. Stöger csak élesen fejezte ki azt, amit sok könyvben olvastak teológus kortársai.

Az ügyből — a pápai nuncius közbelépésével — per kerekedett, 1777-ben. Migazzi minden erőt mozgósított. Mint váci apostoli kormányzó, felkérte Patachich Ádám kalocsai érseket is, hogy tiltakozék Stöger könyve ellen a császárnőnél. Patachich ezt meg is tette a bécsi nunciaturán keresztül. Migazzi pártjára állt a bécsi Pazmaneum rektora, Batthyány József gróf, esztergomi bíboros primás, két görögkatolikus püspök, a passauai püspök és „az ex-jezsuiták és szerzetesek minden barátja”. A harc különböző híresztelések és kiadványok révén az egész osztrák intelligenciát lázba hozta, pártokra szakította. Ignaz, Müller prépost,

Mária Terézia gyóntatója, a színfalak mögött váltott leveleivel Stöger védelmében állt. Végül is a vizsgálatot lezárták, és Stöger könyvét az uralkodónő nem tiltotta be. Am nem sokkal később az öregedő Mária Terézia úgy rendelkezett, hogy a könyvet teljesen át kell írnia a professzornak, és addig nem használható.

A per iratai, főleg Migazzi és Stöger vita-iratai híven tükrözik a kor teológiai és egyházpolitikai nézeteinek polarizálódását. A szerző kitűnően elemzi és mutatja be ezeket. Szóba került itt az egyházi tanítóhivatal illetékessége, a teológia professzorok felelőssége és feladata, a cenzúra illetékessége, módja, a pápai és püspöki joghatóság kérdése — mindmegannyi olyan probléma, mely maig vitákat vált ki a katolikus egyházon belül és kívül egyaránt. A középkor értékelése, a reformáció és ellenreformáció jelentősége, a zsinat tekintélyének kérdése — mindez pl. a II. Vatikáni Zsinat fényében vizsgálva különösen érdekes eszméletörténeti eredményekre vezetne.

Stöger pere kompromisszummal végződött, híven tükrözve azt a helyzetet, amelyben Mária Terézia és udvara élt: hol a jezsuiták, hol pedig a janzenisták vonzásának engedve. Stöger professzor maradt. II. József idején pedig művét újra kinyomtatatták, terjesztették. Számos kiadvány dícsérte Stöger állhatatosságát, eszméi tisztaságát. 1786-ban Stöger löweni professzor és szeminárium rektor lett. Utódát hozzá hasonlóan vádolta Migazzi.

Elisabeth Kovács könyvének további fejezetében bemutatja az osztrák fennhatóság alá tartozó Németalföld szellemi helyzetét a 18. század elején, majd Stöger löweni munkásságát. 1786-ban új alapítású szeminárium élére került, és ezzel egyidőben a császár elrendelte a löweni egyetem bécsi mintájú reformját is. Franckenberg bíboros ügyesebben politizált, bár ő is tiltakozott Stöger és egy másik bécsi professzor kinevezése ellen. A löweni új szeminárium megnyitása után nyilvánvalóvá vált azonban, hogy itt nem tanai, hanem osztrák mivolta miatt vár kudarc Stögerre. Ezt siettette a teológusok 1786 decemberében kitört lázadása az idegenek ellen. Stöger lemondott, majd a változó politikai fejlemények következtében visszatért egy időre. Végül is 50 esztendőskorában, 1787 őszén nyugdíjasként tért vissza Bécsbe. 81 éves korában halt meg, több mint egy évtizeddel Migazzi bíboros halála után, 1816 február 1-én. 276 forint, könyvek, iratok, néhány kopott bútor, ruha és négy páróka volt egész hagyatéka.

E mű egyetlen professzor életének és életművének alapos kutatásokon nyugvó bemutatásával a 18. századi Ausztria poli-

tikai és szellemtörténeti képéhez nyújt eleven, érdekes adalékokat. Stöger németalföldi kudarcának hátterében, mint Magyarországon is, a feltörő nemzetiségi törekvések álltak, és ezek fordították szembe a politikailag, kulturálisan mértékadó rétegeket a modern eszmeáramlatokkal is.

ROSDY PÁL

Van der Heide, A.: Hebrew Manuscripts of Leiden University Library. Leiden, 1977. IX, 127, [1] 1.

M. Steinschneider 1858-ban adta ki a leideni héber kéziratok katalógusát (*Catalogus Codicum Hebraeorum Bibliothecae Academicae Lugduno-Batavae*). Ehhez a munkához kapcsolódik a jelen kiadvány. Három részre oszlik: 1. A gyűjtemény története. 2. Kiegészítés a Steinschneider-féle katalógushoz. 3. Az újabb szerzemények jegyzéke.

1. Az anyag négy részből tevődik össze: Codices Scaligerani, Codices Warneriani, Codices Post-Warneriani, Codices Hebraici additi.

A gyűjtemény alapja J. J. Scaliger orientalista (1540—1609) 18 héber kézírata. Ez támpont az alapítás dátumára.

2. A kiegészítés kiterjed olyan részletekre, amelyekre a kutatás Steinschneider idején még nem volt tekintettel. Így akkor a zsidó művészettörténet terra incognita volt. Most megtudjuk (61. l.), hogy MAIMONIDES Móre-ja (Scal. 6.) gazdagon van díszítve, öt egészlapos illusztráció akad. Vagy pl. felsorolja a héber költemények és pijjutok kezdő sorait.

3. Az újabb gyarapodás között van egy nagyértékű is: Jomtov Lipman MÜHLHAUSEN Széfer Niccáchon c. polemikus műve (66—67. l. Hebr. 98.), amelyet 1400 nyarat követően fejezett be a másoló. A kolofonban megemlékezik egy zsidómészárlásról, amelynek nyolcvan estek áldozatul.

Magyar szempontból érdekes Paulus GYONGYOS Radices Hebraeae etc. című, 34 lapos kézírata (99—100. l. Acad. 68.). A szerző Albert Schultens tanítványa volt.

A mű a zsidó bibliográfiai irodalom nélkülözhetetlen segédkönyve.

SCHIEBER SÁNDOR

Ein kurzweilig lesen von Dil Ulenspiegel. Hasonmás-kiadás. A tanulmányt írta Anneliese SCHMITT. Leipzig 1979, Insel-Verlag. CXXX lev., 77 (3) l.

Századunk könyvkiadásának egyik nem jelentéktelen vívmánya, hogy korszerű hasonmás-kiadásokban új életre tud kelteni olyan több évszázados könyveket, amelyek

egykor nemcsak szövegükkel, hanem képzeletindító illusztrációikkal is szórakoztatták olvasóikat, s hatásuk szinte napjainkig nyomom követhető. Ilyen művet ad újra közzé a lipcei Insel-Verlag szép hasonmása. Till Eulenspiegel alakja ugyanis nemcsak a német irodalmi köztudatban él, hanem a legtöbb európai országban ismert. A kalandjait elbeszélő mű a XVI. század első felében csaknem hússzor jelent meg, s kiadásokból nem azért maradt fenn oly kevés példány, mert a veszedelmes hatású könyvnek — „pestifer liber”-nek — minősített köteteket megsemmisítették, hanem mert szétolvaszták azokat. Az 1530-as évektől kezdve terjedt el fordításokban: holland, francia, angol, lengyel, svéd, finn, orosz és latin kiadásokban.

A későbbi Eulenspiegel-feldolgozások közül itt csupán Gerhart Hauptmann komikus eposzára és Richard Strauss zenei átdolgozására utalunk, meg a leghíresebbre, Charles de Coster *La légende d'Ulenspiegel et de Lamme Goedzak* című regényére. Ez utóbbi is számos fordításban vált Európa-szerte ismertté. Legjobb magyar kiadásai a Kossuth Nyomdában jelentek meg 1957—1977 között, Ilyés Gyula és Szabó Lőrinc fordításával, Romain Rolland előszavával. A népszerű téma korábbi magyar változata Schöpflin Aladár *Tillinkó kópéságai* című munkája, amely 1928-ban a Franklin Kiadónál látott napvilágot.

Miben rejlik az a különös varázs, amelylyel e mű évszázadok óta ébren tartja Európa különböző népeiben az érdeklődést? Mindenekelőtt Till Eulenspiegel személyiségében, illetve írói jellemzésében: abban a sajátos magatartásban, amely teljes mértékben eltér az átlagemberétől: Eulenspiegel még halottnak is külön, nem fekszik, hanem áll a sírjában. Nem pozitív hős, de nem is az udvari bolond típus képviselője; inkább az örök tréfacsináló, a kópé, az éles szemű utazó, a mindig kívül álló megfigyelő keveréke s az igazság keresője. Olyan különös tehetség, aki királyok, hercegek, püspökök szórakoztatása közben is lényegében az emberi fonákságokat, társadalmi visszasságokat pellengezíri ki. Ezért lett Till Eulenspiegel egy kissé az elnyomottakért szót emelőik jelképe s olyan irodalmi alak, aki az okos érvelés, a kacagató s egyben elgondolkoztató tréfa fegyverével bírálja a ferde élethelyzeteket, az elmaradottságot, a szociális jogtalanságokat. S mivel ilyen szószólókra mindig szükség van, ezért kerülhetett a 16. századból való mölnei sírkövére a következő felirat: „Hei läwet noch”.

Kalandjainak életrajzi utalásai szerint Till Eulenspiegel 1300—1350 között élt. Kneitlingenben, a braunschweigi her-

cegségben született, ahol ez a családnév a 14—15. században is kimutatható. Schleswig tartományban, Mölnben halt meg. Újabb kutatások tisztázták, hogy az életét s az utólag neki tulajdonított kalandokat 96 történetben összefoglaló mű — sokáig ismeretlen — szerzője az ugyancsak braunschweigi származású Hermann Bote. A Till Eulenspiegel alapján Bote kora egyik legjobb prózaírójának számít. A 16. század első évtizedében, 1509 körül készülhetett el e művével, amely egy nemrég felfedezett kiadás szerint 1510—1511 táján kerülhetett első ízben a közönség elé.

A most megjelent hasonmás a gothai Forschungsbibliothek unikuma, az 1519. évi strassburgi Grüninger-kiadás alapján készült. Negyedréte alakú, 130 leveles kötetként hozta forgalomba Johann Grüninger a várhatóan sikert hozó munkát. Szövegét a korabeli kedvelt gót (schwabacher) betűkkel szedték, s fametszetes illusztrációkkal szemléltették. Strassbourg a népszerű művek kiadásának egyik centruma volt a 16. század elején, ahol nemcsak a drága, tudományos kiadványokat, hanem a népkönyveket is gazdagon illusztrálták. A közel ötven évig működő Grüninger-nyomda e hagyomány egyik jeles képviselőjének tekinthető. Kétúró művészekkel állt kapcsolatban, számtalan fametszettel rendelkezett, de arra is gondja volt, hogy az illusztrációk ellenére olcsón hozhassa forgalomba kiadványait. A költségek csökkentése céljából összeilleszthető képrészletekből mozaikszerűen alakította ki illusztrációit. A Till Eulenspiegel 86 fametszete közül 74 így készült. Bár ezt az illusztrációs eljárást már a 16. században támadták, a közönségigényt jól ismerő nyomdászok továbbra is felhasználták minden lehetőséget arra, hogy népszerű köteteket olcsón dobhassák piacra. Igazuk volt. Ha a neves Koberger-kiadóvállalat az első nyomtatott világkrónikában, Hartmann Schedel művében ugyanazzal a duccal szemléltethette Európa különböző városait, akkor a népkönyvek képein ismétlődő részletek (főleg épületrészletek) miatt aligha marasztalható el a nyomdász. Az olvasók többségének bizonyára fel sem tűnt a képeknek ez a sajátossága, s ha egyesek észre is vették, hogy különböző jelenetek mellett azonos épületek ismétlődnek, akkor sem találtak abban súlyos kivétnevalót.

Értekes gyarapodás e hasonmás minden muzeális jellegű könyvtár számára, hiszen eredetiben e kiadás csak Gothában tanulmányozható. A mű egyéb kiadásai is kevesek számára hozzáférhetőek. Jól példázza e helyzetet az Országos Széchényi Könyvtár gazdag XVI. századi gyűjteménye, amelybennépkönyv kevés akad. A Till Eulenspiegel-

elből egyetlen 16. századi kiadás sincs a nemzeti könyvtárban. Végül értékes gyarapodás e hasonmás azért is, mert alkalmat nyújtott a mellékletként közreadott tanulmány szerzőjének arra, hogy a tudomány mai színvonalán adjon áttekintést a művel kapcsolatban fontos kérdésekről. Anneliese Schmitt a német népkönyvek kitűnő ismerőjeként s a témához illő élvezetes stílusban jellemzi Till Eulenspiegel, a róla szóló mű sajátosságait, továbbá a népszerű műveket

közreadó nyomdászok művelődéstörténeti szerepét, s nem utolsósorban a most újra az olvasók elé kerülő 1519. évi strassburgi kiadást. Egyaránt gondosan elemzi a tipográfiai alkotást s a mű közönséget vonzó, olvasásra csábító, közvéleményformáló hatását. Christine Hensel szó- és névjegyzéke kitűnő segédlettel könnyíti meg a 16. századi szöveg értelmezését.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Marton Andor

A kézirat nyomdába érkezett: 1980. III. 6. — Terjedelem: 9,45 (A/5) ív
80.8083 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MAGYAR NYELV

Felelős szerkesztő: BENKŐ LORÁND

Témaköre: a magyar nyelvvel kapcsolatos elméleti és gyakorlati kérdések a szó- és szólásmagyarázatoktól kezdve a nyelvtörténet különböző ágain, a névtudományon, a nyelvművelésen, a nyelvjárások feldolgozásán át a régi és népnyelvi adatközlésig, valamint a magyar nyelvtudomány történetéig

Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben · Évi előfizetési ára 64,— Ft

MAGYAR NYELVŐR

Felelős szerkesztő: LŐRINCZE LAJOS

Témaköre: a nyelvművelés elvi és gyakorlati kérdései, útmutatások időszerű és vitás nyelvhelyességi és helyesírási kérdésekben, a nyelvtudomány legfontosabb eredményei, mai és régi irodalmunk nyelve, stílusa, szó- és szólásmagyarázatok.

Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben · Évi előfizetési ára 40,— Ft

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Felelős szerkesztő: HAJDÚ PÉTER

Témaköre: finnugor nyelvészeti és általános nyelvészeti, fonetikai kérdése

Megjelenik évente 1 kötet 2 füzetben · Évi előfizetési ára 56,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ

A folyóiratok előfizethetők az Akadémiai Kiadónál (1054 Budapest, Alkotmány u. 21.) és a Posta Központi Hírlap Irodánál (1051 Budapest, József nádor tér 1.)

TARTALOM

<i>Szentmihályi János</i> : Egy könyvtárosi életpálya és tanulságai (Emlékezés Kőhalmi Bélára)	109
<i>Vásárhelyi Judit</i> : A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai. I. Náprági Demeter könyvtára	117
<i>Szlatky Mária</i> : Magyar nyelvű, kéziratos orvosló könyvek a 17. századból	131
<i>Turczel Lajos</i> : A csehszlovákiai magyar irodalom visszhangja a két világháború közti magyarországi szocialista sajtóban	149

K Ö Z L E M É N Y E K

<i>Madas Edit</i> : Egy 15. századi karthauzi kórus-lectionarium töredékei az Egyetemi Könyvtárban	156
<i>Szilágyi Ferenc</i> : A Magyar Athenas 1787-re tervezett bővített új kiadásáról	159
<i>Indali György</i> : Jankovich Miklós előfizetési felhívása tervezett bibliográfiája tárgyában	163
<i>Fried István</i> : A magyarországi bolgár nyomtatványok	165
<i>D. Szemző Piroska</i> : Diszpolgárság egy album kiadásáért	168
<i>Fukász György</i> : Könyvet gyűjtő munkásokról	175

M A G Y A R K Ö N Y V E S H Á Z

<i>Borsa Gedeon</i> : A vimpáci ferences nyomda és annak újabb terméke 1595-ből	178
---	-----

F I G Y E L Ő

<i>Kókay György</i> : A magyar sajtótörténet kettős jubileuma	186
<i>Sziklay László—Fülöp Géza</i> : A magyar sajtó története I. 1705—1848.	187
<i>Staud Géza—Külán István—Varga Imre</i> : A hazai iskoladramák feltárása	199

S Z E M L E

<i>Benda Kálmán</i> : Emberbarát vagy hazafi? Bp. 1978. (<i>Hopp Lajos</i>)	205
<i>A Mindeney Gyűjtemény repertórium 1789—1792. Összeáll. Tapolcainé Sáray Szabó Éva. Tatabánya, 1979. (Fülöp Géza)</i>	206
<i>Krúdy Gyula</i> : Bibliográfia. 1892—1976. Összeáll. Gedényi Mihály Bp. 1978. (<i>Széles Klára</i>)	208
<i>Kun, Éva</i> : Die Theaterarbeit von Sándor Hevesi. Ungarns Beitrag zur Reform des europäischen Theaters im 20. Jahrhundert. München, 1978. (<i>Staud Géza</i>)	209
<i>Kovács, Elisabeth</i> : Ultramontanismus und Staatskirchentum im Theresianisch-josephinischen Staat. Wien, 1975. (<i>Rosdy Pál</i>)	210
<i>Van der Heide, A.</i> : Hebrew Manuscripts of Leiden University Library. Leiden, 1977. (<i>Scheiber Sándor</i>)	212
<i>Ein kurzweilig lesen von Dil Ulenspegel. Hasonmás kiad. Leipzig, 1979. (Soltész Zoltánné)</i>	212

SOMMAIRE

<i>Szentmihályi, János</i> : Une carrière de bibliothécaire et ses leçons. (En commémoration de Béla Kőhalmi)	109
<i>Vásárhelyi, Judit</i> : Les possesseurs de la bibliothèque de la cathédrale de Győr. I. La bibliothèque de Demeter Náprági	117
<i>Szlatky, Mária</i> : Des livres médicaux manuscrits en langue hongroise du XVII ^e siècle	131
<i>Turczel, Lajos</i> : L'écho de la littérature hongroise de Tchécoslovaquie dans la presse socialiste hongroise entre les deux guerres mondiales	149

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Madas, Edit</i> : Les fragments d'un lectionarium de chœur chartreux du XV ^e siècle, dans la Bibliothèque de l'Université de Budapest	156
<i>Szilágyi, Ferenc</i> : Sur l'édition nouvelle augmentée de Magyar Athenas, projetée pour l'année 1787	159
<i>Indali, György</i> : L'invitation de souscription de Miklós Jankovich au sujet de sa bibliographie projetée	163
<i>Fried, István</i> : Les imprimés bulgares de Hongrie	165
<i>D. Szemző, Piroška</i> : Histoire de la publication d'un recueil de mélanges	168
<i>Fukász, György</i> : Des ouvriers qui collectionnent les livres	175

ANCIENS IMPRIMÉS HONGROIS

<i>Borsa, Gedeon</i> : L'imprimerie franciscaine de Vimpác et un produit nouveau de celle-là de l'année 1595	178
--	-----

CHRONIQUE

<i>Kókay, György</i> : Un double anniversaire de l'histoire de la presse hongroise	186
<i>Sziklay, László—Fülöp, Géza</i> : Histoire de la presse hongroise. Vol. I. 1705—1848 ...	187
<i>Staud, Géza—Kilián, István—Varga, Imre</i> : La découverte des pièces scolaires hongroises	199

REVUE

Benda, Kálmán: Philanthrope ou patriote? Bp. 1978. (<i>Hopp, Lajos</i>)	205
Le répertoire de la revue Mindenes Gyűjtemény (Collection Universelle) 1789—1792. Tatabánya, 1979. (<i>Fülöp, Géza.</i>)	206
Une bibliographie de Gyula Krúdy. 1892—1976. Bp. 1978. (<i>Széles, Klára</i>)	208
Kun, Éva: Die Theaterarbeit von Sándor Hevesi. Ungarns Beitrag zur Reform des europäischen Theaters im 20. Jahrhundert. München, 1978. (<i>Staud, Géza</i>)	209
Kovács, Elisabeth: Ultramontanismus und Staatskirchentum im Theresianisch-josephinischen Staat. Wien, 1975. (<i>Rosdy, Pál</i>)	210
Van der Heide, A.: Hebrew manuscripts of Leiden University Library. Leiden, 1977. (<i>Scheiber, Sándor</i>)	212
Ein kurzweilig lesen von Dil Ulenspiegel. Édition facsimile. Leipzig, 1979. (<i>Mme Sol-tész, Zoltán</i>)	212

OROSZÉCHEN
KÖNYV-
TÁR

HA 1759

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

96. évfolyam

1980

3

AKADÉMIAI

ADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

REVUE DE L'ACADÉMIE

I. OSZTÁLYÁNAK

HONGROISE DES SCIENCES

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

96. ÉVF. 1980/3. SZ.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társzerkesztő)

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14—16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 80 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111—010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185—680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratosokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egyidőben.

Az első, aranyfestékekkel készült nyomtatvány és annak magyar vonatkozásai

A könyvtörténetileg rendkívül jelentős Herzog August Bibliothek (Wolfenbüttel, NSZK) gondozásában jelenik meg a *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte* c. folyóirat, amely 1979. évi szeptemberi számában¹ közölte Dr. Claus W. Gerhardt (Darmstadt) felhívását. Ebben arra kérte a szakembereket, hogy az arany- és ezüstoffestékekkel készült régi nyomtatványokra, ill. az azokra vonatkozó adatokra hívják fel figyelmét, ugyanis Gerhardt a nyomdai eljárások történetének kézikönyvét írja.² Említett közlésében arról tudósított, hogy az általa ismert első, aranyfestékekkel előállított nyomtatvány a korábbi szakirodalomtól eltérően nem Erhard Ratdolt 1482. évi velencei Euclides-kiadásában található, hanem Johannes Brenz *Auslegung der Evangelien* c. művének jóval később, 1556-ban Frankfurt a.M.-ban készült és Drezdában őrzött díszkiadású példányában.³

Gerhardt mind az említett felhívásában, mind a velem ezt követően folytatott levelezésében — a régi szakirodalom alapján⁴ — kifejtette az aranynyomás válfajait. Ezek szerint ebből kizárandó az aranyfüstlemez felragasztásával készült megoldás. A szorosabb értelemben vett arany-, ill. ezüstnyomás valódi (vagy nem valódi) fémport felhasználásával történt, amelynek két változata is lehetséges. Az egyik megoldás esetében a fémport elkeverték a kenőccében, és így az — a fekete nyomdafesték módjára — a szedés ólombetűiről került a sajtó segítségével a papírra vagy a hártyára. A másik technika szerint a megfestékezendő felületet minél világosabb, lehetőleg szintelen ragadós anyaggal nyomták meg a szedés felhasználásával, majd arra hintették a fémport, ahogy ezt a kézírás tintájával a száradás gyorsítása végett egykor a porzóval tették. Az így a papírra, ill. a hártyára ragadt fémport alkotta tehát a szorosabb értelemben vett aranynyomás másik válfaját.

A közelmúlt szakirodalma nem tett ilyen finom megkülönböztetést. Az „arannyal nyomtatás” általános kifejezésébe ugyanis mindhárom fenti megoldás — tehát a ragasztott laparany is — beleértődött. Ennek tudható be,

¹ IV. évf. 2. sz. 54. l.

² *Geschichte der Druckverfahren* címmel, amelynek I–III. kötete már 1974–1978 között megjelent, míg az utolsó, negyedik kötet sajtó alatt áll.

³ *Index Aureliensis* 124.554.

⁴ MOXON, Joseph: *Mechanic exercises on the whole art of printing*. London 1683–1684, 301–302. — BRUN, Marcelin Aimé: *Manuel pratique . . . de la typographie*. Paris 1825, 187–188.

⁵ Így pl. HAEBLER, Konrad: *Handbuch der Inkunabelkunde*. Leipzig 1925, 109. — SCHOTTENLOHER, Karl: *Die liturgischen Druckwerke Erhard Ratdolts aus Augsburg*. Mainz 1922, VI. lapon arany nyomatú reprodukcióval.

hogy az említett Euclides-kiadást tekintették általánosan az aranynyomtatás legkorábbi emlékének mind a külföldi,⁶ mind a hazai szakirodalomban.⁶

Az ősnymotatványok rendkívül igényes, általános bibliográfiája, a Berlinben szerkesztett *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (GW) úgy írta le az 1482. évi Euclides-kiadást, hogy némely dedikációs példányában az ajánlást az első levél verzóján arannyal nyomtatták.⁷ A felsorolás öt példányt említ ehhez: Augsburg, Staats- und Stadtbibliothek — Budapest, Egyetemi Könyvtár 2. pld. — London, British Museum 1. pld. — München, Bayerische Staatsbibliothek 2. pld. — Paris, Bibliothèque Nationale 2. pld. Nem kis örömet jelentett számomra ez a közlés, hogy Budapesten is módomban áll tanulmányoznom ezt az arannyal készített ajánlást. Az Egyetemi Könyvtár említett példánya⁸ az ajánlásnak valóban a GW által közölt szedési változatát tartalmazza,⁹ de sajnos azt nem arannyal nyomtatták hártýára, hanem fekete festékkel papírra.

Gerhardt levélben tudatta velem, hogy az 1482. évi Ratdolt-féle Euclides-kiadás említett müncheni és londoni példányában az ajánlás nem aranynyomással, hanem laparany felhasználásával készült. Ezt a körülményt részemre mind személyes találkozás, mind levelezés során mindkét gyűjtemény szakembere¹⁰ megerősítette. A mikroszkóp alatt vizsgált betűk csillogó aranyfüstlemezből állnak, amelyeket — a velem közölt müncheni feltételezés szerint tojásfestékkel — az előnyomtatott felületre ragasztottak fel. A betűk vonalainak felületén ez tartósan hozzáerősödött a könyv alapanyagát képező hártýához. Az aranylemeznek többi, így felesleges részét azután eltávolították, amely nem történetelt nyomtalanul. Amint ezt Londonból közölték velem, az egészen apróra tört aranylapocskák számtalan helyen a mai napig is beletapadtak a kikészített bőrből álló nyomtatási felületbe, ahol ezek a nagyító alatt jól látható módon csillognak.

Ezek szerint bizonyos, hogy Ratdolt 1482-ben e velencei kiadványában a Giovanni Mocenico dozsé-nak szóló ajánlása szövegét egyes példányokban ragasztóanyaggal előnyomott alapra felerősített laparanyból állította elő. Ez a megoldás a maga korában teljesen újszerű volt, és azt a mai napig is csak igen ritkán utánozták.^{10a}

Érdekes, hogy már milyen korán felfigyeltek e kiadvány ma Münchenben, ill. Londonban őrzött aranybetűs példányára. Elsőnek a bártfai származású Georg Henisch számolt be névtelenül erről még 1600-ban Augsburg város nevezetes könyvtárának latin és görög műveiről készített és nyomtatásban is megjelentetett katalógusában.¹¹ Ezt a közlést azután a következő századokban többen átvették.¹² Mindezek a napóleoni időkig a híres Bibliotheca Augustaná-

⁶ Így pl. VARJÚ Elemér: Magyar Könyvszemle 1902, 396. — HORVÁTH János: *Thuróczy János: A magyarok krónikája*. Bp. 1978, 464.

⁷ EUCLIDES: *Elementa*. Venezia 1488. V. 25. Erhard Ratdolt. 2°: GW 9428. Anm. 1.

⁸ Jelzete: Inc. 115.

⁹ CIH 1272 b. = *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asseruntur*. Bp. 1970.

¹⁰ Dr. Karl Dachs (München) és Dr. Lotte Hellinga (London).

^{10a} Gerhardt újabb, publikálás előtt álló közlése szerint a mainzi Fust & Schöffler műhelyben már 1465-ben egyes példányokban ilyen technikával készült Cicero „De officiis . . .” c. művének (GW 6921) első lapja.

¹¹ *Bibliothecae inclityae reipub. Augustanae . . . catalogus*. Augustae Vindelicorum 1600, 576. — RMK. III. 940.

¹² EHINGER, Elias: *Catalogus bibliothecae amplissimae reipublicae Augustae*. Augustae Vindelicorum 1633, 667. has. — ZAPF, Georg Wilhelm: *Augsburgs Buchgeschichte, nebst den*

ban őrzött kötet alapján íródtak. Joggal feltételezhető, hogy e különleges példány magától Erhard Ratdolt-tól került szülővárosa, Augsburg könyvtárába, ahol is ő 1487 és 1522 között igen jelentős könyvnyomtatói tevékenységet fejtett ki. Ez az értékes darab azután a múlt század elején Münchenbe került, ahol azt ma is őrzik.

Ugyancsak viszonylag jól nyomon követhető az Euclides-kiadás másik, aranybetűkkel készült példányának útja. Ratdolt 1476 és 1486 között Velencében dolgozott, és könyvét az akkori dozsé-nak ajánlotta. Az erről szóló, egy lap terjedelmű írását állította elő aranylemezből a dozsé-nak átadott példányban, akinek a címerét is megörökítették e kötet egyik lapján. Joseph Smith, velencei angol konzul azután megszerezte ezt, amint erről híres könyvtárának 1755-ben nyomtatásban kiadott katalógusa tanúskodik.¹³ Smith pompás gyűjteménye 1763-ban az akkori angol király, III. György tulajdonába került.¹⁴ Az uralkodó könyvtárával együtt e kötet is azután a British Museumba került. Ott található az ma is.¹⁵

Tehát az Euclides-kiadás e két aranybetűkkel előállított ajánlással ellátott példányára már századokkal ezelőtt felfigyeltek, és azokat megkülönböztetett gondossággal ismertették, ill. őrizték. Ez teljesen indokolt is, hiszen ezenkívül — tudomásom szerint — a 15. századból mindössze egyetlen kiadvány létezik, amelynek egyes hártypéldányaiban — ugyancsak az ajánlás — aranybetűkkel készült. Ez a nyomtatvány pedig bennünket igen közelről érint, hiszen Thuróczy János művéről, a magyarok krónikájának 1488-ban Augsburgban készült kiadásáról van szó, amelyet ugyancsak Ratdolt nyomtatott.¹⁶

Miután a fentiek szerint Ratdolt 1482. évi Euclides-kiadását a szorosabb értelemben vett aranynyomás-kategóriájából törölni kellett egyszeriben érdekessé és fontossá vált ennek a Thuróczy-kiadásnak az a két példánya, amelyet az Országos Széchényi Könyvtár őriz.¹⁷ Ezekben a kiadónak, Theobald Feger budai könyvkereskedőnek Mátyás királyhoz címzett ajánlását arannyal nyomtatták, amit Varjú Elemér e század elején igen részletesen leírt a kiadás többi változataival és az OSZK többi példányaival egyetemben.¹⁸ Ettől kezdve ezt a különlegességet a magyar szakírók számon is tartották: pl. Fitz József,¹⁹ Hubay Ilona,²⁰ Csapodi Csaba,²¹ Mályusz Elemér,²² Soltész Zoltánné.²³ Miután a magyar nyelvű szakirodalom mások számára gyakorlatilag hozzáférhetetlen, ráadásul az eddig egy kalap alá vett különböző aranynyomatok közül a velencei Euclides-kiadás az augsburgi Thuróczy-krónikát időben hat esztendő.

Jahrbüchern derselben. Augsburg 1807, 161, ill. 84—85. az arannyal készült ajánlás szövegével.

¹³ *Bibliotheca Smithiana, seu catalogus librorum d. Josephi Smithii Angli.* Venetiis 1755, CLXI.

¹⁴ *British Museum. General catalogue of printed books.* Vol. 224. London 1964, 538. has.

¹⁵ Jelzete: IB 20514. — *Catalogue of books printed in the XVth century, now in the British Museum.* Vol. V. London 1924, 285. has. — Gutenberg Jahrbuch 1966, 104.

¹⁶ Hain 15518. — RMK. III. 15.

¹⁷ Inc. 1143 és Inc. 1143b = CIH 3324d és 3324e.

¹⁸ *Magyar Könyvszemle* 1902, 362—402. Ezen belül az arany nyomásról a 396. lapon.

¹⁹ *Gutenberg Jahrbuch* 1937, 106. — *A magyar könyvnyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története.* I. Bp. 1959, 172.

²⁰ *Gutenberg Jahrbuch* 1962, 381.

²¹ *Magyar Könyvszemle* 1964, 208.

²² *A Thuróczy-krónika és forrásai.* Bp. 1967. 93.

ben megelőzte, így erről a két különleges példányról a külföldi szakemberek csak a legutóbbi időben vettek tudomást.²⁴

A Thuróczy-kronika magyar nyelvű fordításai közül a korábbi kiadás közül ennek a latin ajánlásnak fekete/fehér hasonmását, ill. magyar nyelvű fordítását,²⁵ az utóbbi kiadás pedig az abban alkalmazott aranynyomással külön is hangsúlyozza ennek jelentőségét a következő szöveggel: „A Mátyás királyhoz szóló túloidalt közölt ajánlást Fegher Theobald 1488-ban, latin nyelven, arany betűkkel nyomatta Thuróczy János a »Magyarok krónikája« című művének augsburgi kiadása elé.”²⁶ Ez a fogalmazás azonban nem pontos, hiszen ennek alapján azt gondolhatná az ember, hogy e kiadás valamennyi példányában arannyal készült volna az ajánlás szövege. Azonban erről nincs szó, mert ilyen formában — a mai ismeretek szerint — egyedül az OSZK két említett kötete hagyta el Ratdolt augsburgi sajtóját.²⁷

Ezek után fokozott figyelemmel és gondossággal kellett megvizsgálni, hogy e két példányban az egy-egy lapnyi szöveget milyen aranynyomási technikával állították elő. Mindkettőt hártáyra nyomtatták és dúsan illuminálták. Az egyik eredeti kötésben maradt fenn,²⁸ és az alábbiakban „1. példány”-nak jelölve fog szerepelni. A másikat a 19. század első felében új, egézbőr kötéssel látták el.²⁹ Ennek jelölése a továbbiakban: „2. példány”.

Az 1. pld. kötése korabeli, az eredeti arany metszés nyomaival. A vaknyomással díszített, bórrel bevont fatábláinak mérete 24×17.5 cm, a könyv hártáyleveleinek nagysága pedig 23×17 cm. A 2. pld. táblamérete 20.5×15.5 cm. Az átkötés során jelentős mértékben körülvágták, így az egyes levelek mérete már csak 20×15.5 cm. Ennek következménye, hogy pl. a krónika szövegének első lapját keretező illuminálás egy része áldozatul esett a könyvkötő ollójának.

De nem csupán a méretben, de a korabeli könyvdíszítésben is jól érzékelhető az a minőségbeli különbség, amely a két példány között — bár ugyanabban a műhelyben készült — az 1. javára számos esetben tapasztalható.³⁰ Jó példa erre a m₉b lapon Mária királynő fametszetes képének színezése. Az 1. pld.-ban ez igen gondos: a száj, az arcpír, a haj, az inszegély stb. egymástól jól elkülönülő, gondos megkülönböztetést kapott. Ezzel szemben a 2. pld.-ban az egész alakot egyszínű, barnás maszattal kenték be.³¹

A 2. pld. átkötése során a Thuróczy-féle krónika augsburgi kiadásának igen jellemző és fontos, egyetlen levélpárból álló első füzetét fordítva fűzték be. A négy lap eredeti és helyes beosztása az 1. pld.-ban található: 1a üres — 1b Mátyás és Beatrix kettős címere körülveve Mátyás további kisebb címereivel — 2a Szent László legenda illusztrációja — 2b Feger ajánlása Mátyás király-

²³ CIH LXXIII. — *Előadások Szántó Tibor könyvművész életmű-kiállítására alkalmából.* Debrecen 1978, 30.

²⁴ GELDNER, Ferdinand: *Inkunabelkunde.* Wiesbaden 1978, 56.

²⁵ THURÓCZY János: *Magyar krónika.* Bp. 1957, 38, 205–206.

²⁶ THURÓCZY János: *A magyarok krónikája.* Az 1486(!)-ban Augsburgban nyomtatott, az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött ősnymatvány színezett fametszeteinek hasonmásával illusztrálva. Budapest 1978, 9. — Az ajánlás szövegének fordítása a 11–12. lapokon. Az aranynyomásról Horváth János még az utószóban is írt: 464. l.

²⁷ CIH 3324. B. var.

²⁸ Jelzete: OSZK Inc. 1143.

²⁹ Jelzete: OSZK Inc. 1143b.

³⁰ CSAPODI Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock.* Bp. 1973, 375–376.

³¹ Érdekes, hogy Fitz a két példány színezését teljesen azonosnak tekintette (*Gutenberg Jahrbuch* 1937, 106.).

nak. Ezzel szemben a sorrend a 2. példányban: 1a Szt. László — 1b ajánlás — 2a üres — 2b címerek.

Csak e két hártypéldányban és csupán Feger ajánlása készült aranybetűkkel egymással megegyező kivitelben. A hárcm sornyi címzést 27 sornyi szövegköveti: az egész ajánlás szedésének mérete 138×115 mm. Ezen a felületen jóval több, mint ezer betű kapott helyet. Az aranybetűk állapota a két kötetben nem azonos: a 2. pld.-ban több helyütt erősen megkopott. Itt ugyanis az átkötés során tévesen vele szembe kötött üres lapra még egy további, ugyancsak üres, hártylevelet ragasztottak. Mivel a bőr nem teljesen sima, hanem helyenként hullámos, a két egymással szemben fekvő felületnek különösen a kölcsönösen kidomborodó része erősen dörzsöli egymást. Ennek következménye az aranybetűk megkopása.

Rátérve most már a betűk behatóbb vizsgálatára, megállapítható, hogy az nem csillogó laparanyból készült, és a betűk között szétszórva sem látható ilyenek nyoma, amint ez a fentiekben ismertetett Euclides-kiadás esetében tapasztalható volt. Ratdolt tehát ez alkalommal más technikát választott az arannyal történő nyomtatáshoz: az aranyfestéket. A Gutenberg óta használt nyomdafesték folyékony alapanyaga lenolaj, kence és terpentín volt. Ezt keverték azután el a fekete színt adó korommal. Ratdolt ebben a különleges esetben finomra őrölt, valódi aranyport alkalmazhatott festékként. Erre lehet következtetni abból, hogy az ajánlás szövegének aranya ma is oxidálódástól mentesen csillog. A betűk felülete a nagyító alatt enyhén egyenetlen, szemcsés szerkezetet mutat. Az aranyozás a betűk körvonalai mentén határozottan erősebb, mint azok közepén: a betűöntvények lapos felületére kent festék többsége a sajtó nyomására a kötőanyag segítségével rátapadt a hártya felületére, kisebbik része viszont — mintegy mérsékelt túlfestékezésésként — a betűvonal szélére szorult, és ott megvastagodottan száradt meg. Ahol az arany valami oknál fogva ma nem látható — akár azért, mert lekopott, akár azért, mert eredetileg sem tapadt meg a hártván — a festék kencés alapanyaga barna elszíneződést mutat a kikészített bőrön a betűk vonalvezetésének megfelelően.

Úgy tűnik, hogy az augsburgi nyomdász az aranyhoz készített festék maradékát a megkülönböztetett módon előállított példányok ajánlásának előállítására után ugyanezen kötetek első fizetének illuminálására használta. A Szt. László legenda fametszetes illusztrációján mindkét aranynyomásos példányban a lovagkirály vértetét és lovának díszítését ezzel az aranytintával fedték. Ennek fénytelen tónusa és szemcsés jellege félreismerhetetlenül eltér az ugyanezen a lapon mindkét példány keretezésére használt aranylemeztől, amely majdnem tükörszerűen csillog. A Ratdolt által alapanyagul használt kétféle technika — vagyis az aranyfesték és a laparany — itt tehát egyetlen könyv-lapon szinte szembeállításra nyert, és ennek során a kettő egészen egyértelműen elkülönül egymástól.

Az illuminálással kapcsolatban tett fenti észrevételt megerősíteni látszik a címereket tartalmazó metszet díszítése is e két példányban. Az 1. pld.-nál valamennyi címer aranyozása az ajánlás betűinél, ill. a Szt. László-féle metszetenél tapasztalt tompafényű csillogást mutatja. A 2. pld.-nál a korona alatt álló kettős címer a közepén, valamint az óramutató járása szerint alulról elindulva az előbbieket keretező címerek közül az első kettő még hasonló aranyozást kapott. Innen kezdve azonban, mintha a drága, valódi arany miatt nyilván csak a legszükségesebb mennyiségben elkészített aranyfesték fogyóban lett volna. A sorrendben következő, dalmáciai címer három, koronás párdücféjének

aranyozása már nem olyan csillogó, mint az összes korábban említett helyen látható díszítés, hanem valamivel barnásabb árnyalatot mutat. A külső keret jobb oldalán látható alsólausitzi címer ökre pedig a 2. pld.-ban — szemben az 1. pld. csillogó aranyával — már alig mutat aranyozást: szinte teljesen barna. Úgy látszik, hogy a maradék aranyfestéket ekkorra kencével már olyan mértékben hígították, hogy szinte csak ez hagyott nyomot a hártvány.

Már Varjú Elemér, e két aranynyomásos Thuróczy-krónika első, részletesebb leírását adó ismertetőjében felmerült a gondolat, hogy e példányokat, amelyek „inkább festett kéziratra, semmint nyomtatványra hasonlítanak”, Mátyás király és udvara számára készítették. Ezt a feltevést tovább erősítette benne az eredeti kötés is, mégis bizonytalan volt, hogy csak e jelek alapján vajon bizonyosan korvinának tartható-e a két kötet.³² Varjú e cikkére hivatkozva vette fel Fogel József a Corvina-Könyvtár rekonstruálásához készített jegyzékébe.³³ Ezt a felfogást osztotta Fitz József is.³⁴ Balogh Jolán azt a gondolatot fűzte e példányokhoz, hogy a metszetek színezése Budán készülhetett, talán a királyi miniatura-műhelyben.³⁵ Ugyanő jóval később Fegernek Mátyáshoz intézett ajánlása alapján csak feltételezte, hogy e kiadványból kellett egy példánynak lennie a király könyvtárában, így „Mátyás könyvtárának elveszett ősnymtatványai” című jegyzékben szerepel a Thuróczy-krónika augsburgi kiadása.³⁶ Hubay Ilona korvinának minősítette e két hártypéldányt. Véleménye szerint az egyik kötetet a király, a másikat a Bibliotheca Corvina számára készítették.³⁷ Málýusz Elemér — Varjúra hivatkozva — Mátyás és udvara számára szánt ajándéknak tekintette.³⁸

Csapodi Csaba szerint „joggal lehet föltenni, hogy ez a két példány Mátyásé, ill. Beatrixé volt”.³⁹ Később ezt a véleményét módosította. Miután úgy találta, hogy a GW szerint öt aranynyomásos Euclides-példány is akad, továbbá a Thuróczy-krónikának a londoni British Museumban őrzött egyik példányában olyan szép a fametszetek színezése, mint a két korvina-gyanús kötetnek, korábbi feltételezését megkérdőjelezte.⁴⁰ Szemügyre véve a fenti két, Csapodi kételyeit okozó problémát a következő állapítható meg. A GW leírása, ill. az említett öt példány a szedési változatra vonatkozik, amelyek közül csak néhány, az ajánlás céljára szolgáló példány készült aranybetűkkel.⁴¹ Valójában, az Euclides-kiadásból — a már említett londoni és müncheni köteten kívül — csupán a párizsi Bibliothèque Nationale-ban őriznek két további példányt, amelyben az ajánlás aranybetűkkel készült. A londoni Euclides-kötet egykor a dozse tulajdonában volt, akinek Ratdolt ajánlása szolgált, amit ezt a könyvön látható címer külön is bizonyít. Feger ajánlása Mátyás királynak íródott, így jogos a feltételezés, hogy a Thuróczy-krónika 1. pld.-át neki készítették. A Bibliotheca Corvinianához tartozás döntő bizonyítéka a címer.

³² *Magyar Könyvszemle* 1902, 396—398.

³³ *Bibliotheca Corvina*. Bp. 1927, 82. l. 121. sz.

³⁴ *Gutenberg Jahrbuch* 1937, 106.

³⁵ *Mátyás király emlékkönyv*. I. Bp. 1940, 510.

³⁶ BALOGH Jolán: *A művészet Mátyás király udvarában*. I. Bp. 1966, 332.

³⁷ *Gutenberg Jahrbuch* 1962, 391.

³⁸ MÁLYUSZ Elemér: *A Thuróczy-krónika és forrásai*. Bp. 1967, 93.

³⁹ *Magyar Könyvszemle* 1964, 208.

⁴⁰ Ld. 30. jegyzet.

⁴¹ GW 9428. Anm. 1.: „In einigen Dedikationsexemplaren ist der Widmungsbrief auf Bl. 1b in Golddruck.”

Ilyet e kötetbe nem kellett külön festeni, hiszen a szépen illuminált, fametszetes, összetett címer ezt teljesen feleslegessé tette, amint ezt Csapodi igen meggyőzően kifejtette.⁴² Ezek szerint az 1. pld. minden valószínűség szerint egykor Mátyás király tulajdonában volt.

A Thuróczy-krónika szépen festett londoni hártvakötetét, amely a bejegyzések tanúsága szerint egykor magyarországi tulajdonosoké volt, talán párhuzamosan díszíthették a két budapesti példánnyal akár Budán, akár Augsburgban. Budapesten is őriztek még egy harmadik, ugyancsak hártvára nyomott augsburgi kiadású Thuróczy-krónikát,⁴³ de arany nyomású ajánlás híján soha senki sem állította róla, hogy az korvína lehetne. Ugyanez a helyzet az említett londoni példánnyal, hiszen erről sem legkorábbi magyar ismertetője, Rónai Jácint,⁴⁴ sem a gyűjtemény részletes katalógusa⁴⁵ sem írta, hogy aranynyomással készült volna benne a Mátyásnak szóló ajánlás. Márpedig csakis ez az a körülmény, amely a 2. pld.-t korvína-gyanússá teszi.

A fentiek után tehát továbbra is számításba vehető, hogy ez a 2. pld., jól lehet illuminálása az 1.-nél jóval gyöngébb, éppen a költséges és értékes aranynyomás miatt ugyancsak megkülönböztetett személynek szánták. Ez lehetett akár Beatrix királynő, amint ezt korábban feltételezték, de lehetett akár a szerző, Thuróczy János is, aki a kötet megjelenésekor a budai udvarban élt. Nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy amint a párhuzamos analógiaként szolgáló Euclides-kiadás egyik aranybetűs példányát az ajánlást író Ratdolt tarthatta magánál, ill. szülővárosában Augsburgban, úgy lehetséges, hogy a Thuróczy-krónika 2. pld.-a eredetileg az ajánlás írójának és a kötet kiadójának, Feger-nek készült, ill. talán ő azt valakinek a budai udvarban odaajándékozhatta.

Ide kívánkoznak még röviden a fentiekben annyit tárgyalt két példánynak az OSZK előtti sorsáról tudottak, amelyeket Varjú már ismertetett: az 1. pld.-t 1823-ban cserélte el Jankovich Miklós, kora legnagyobb magyar bibliofilje 240 arany értékű műkincsért. A 2. pld.-t József nádor 1845-ben vásárolta 400 forintért Bécsben Dr. Hildebrand híres gyűjtő hagyatékából.⁴⁶

Összefoglalóan megállapítható, hogy Ratdolt 1482-ben a velencei Euclides-kiadásnak néhány példányában laparany felragsztásával állította elő az ajánlás szövegét. Ezzel szemben hat évvel később Augsburgban ugyanő ezt a feladatot a Thuróczy-krónika két példányában már más technikával, aranyfesték alkalmazásával oldotta meg. Az aranynyomással készített ajánlást Theobald Feger, budai könyvkiadó írta Mátyás királynak, és mindkét példányt alig vitathatóan a budai udvar számára nyomatta. Tehát a világ első, szorosabb értelemben vett aranynyomata ennyire sok szállal és ilyen szorosan kapcsolódik Magyarországhoz.

Ennek az aranyfestékekkel nyomtatott ajánlásnak, azon felül, hogy ez az első és a 16. század derekáig az egyetlen kiadvány, amely ezzel a megoldással készült, szövegében igen érdekes és fontos mondatot is tartalmaz. Feger — többek között — azt írta a királynak, hogy „igen csinos, festett képeket is mellékelek

⁴² Ld. 39. jegyzet.

⁴³ OSZK Inc. 1144. — CIH 3323a.

⁴⁴ OSZK Fol. Hung. 1110. I. fol. 154—159.

⁴⁵ *Catalogue of books printed in the XVth century, now in the British Museum. Vol. II.* London 1912, 381. — Jelzete: IB 6663.

⁴⁶ *Magyar Könyvszemle* 1902, 399.

hozzá, hogy az olvasással járó fáradalmakat a képek változatossága enyhítse, s a könyv ezzel is kellemesebb legyen mindenki számára.”⁴⁷ Ebből azután elterjedt kifejezés keletkezett: „legendi labore levare”, vagyis az olvasás munkáját könnyíteni. A kép ugyanis kitűnően segíti az emlékezetet. Ezen belül a képes ábrázolás nagy mértékben könnyíti a szöveg olvasását és megértését.⁴⁸ Ennek felismerése és tudatos alkalmazása jut kifejezésre a budai kiadó mondatából, valamint a Thuróczy-krónikában található, rendkívül gazdag, fameszetes illusztrációból. 32 dúcrol változtatásokkal és ismétlésekkel együtt összesen 66 kép került a magyarok történetének szövege közé az augsburgi kiadásba,⁴⁹ hogy tehát „az olvasás munkáját megkönnyítse”.

Erhard Ratdolt újítói érdeklődése és képessége azonban nem merült ki egyedül az aranyal történi nyomással kapcsolatos és a fentiekben — magyar vonatkozásai miatt — bő terjedelemben ismertetett próbálkozásaival, hanem még további számos és szerteágazó területen nyújtott újat. Ezek közül — csak példálódzva — a következők emelhetők ki. Ratdolt vezette be elsőnek, még 1477-ben, a mai értelemben vett címlapot, amely tartalmazza a könyv legfontosabb adatait: a szerző neve, a mű címe, a nyomtatás helye, ideje és a nyomdász neve.⁵⁰ Ő adta ki a ma ismert első, nyomtatott könyvhirdetését is, éppen a fentiekben az aranybetűi miatt már tárgyalt, 1482. évi Euclides-kiadáshoz,⁵¹ majd 1484-ben további, immár 43 tételből álló könyvjegyzéket készített — ugyancsak a világon elsőként ilyen — amelyben mind az ő, mind más velencei nyomdász kiadványait hirdette.⁵² Mint ügyes szervező és jó üzleti érzékkel megáldott ember gondolt arra is, hogy Velencéből Augsburgba hazateleptülve ott rögtön megrendeléseket kapjon. Ezért — feltehetően még a lagunák városában — 14 különböző betűtípusából szedett szöveget nyomott ki. Ez a világ legrégebbi betűmintája, amelyből egy-egy nyomda technikai felkészültségére a mai napig is talán a legbiztosabban lehet következtetni.⁵³

A gazdaságos könyvterjesztés egyik, ma igen bevált és így elterjedt megoldása az ún. kiadói kötés, vagyis amikor a kiadványt egységesen elkészített kötésben hozza forgalomba a kiadó. Az első, aki ezt alkalmazta ugyancsak Ratdolt volt.⁵⁴ De ő kezdte meg a könyvet még annak bekötését megelőzően óvó, burkoló használatát is.⁵⁵ Gyakorlati érzékét dicséri — ugyancsak elsőként — a sajtóhibáknak a kiadványhoz csatolt jegyzéke.⁵⁶

⁴⁷ „Addidi et non parum venustas picturas, quo legendi labor picturae varietate levatus gratior omnibus occurreret.” — 23—25. sor.

⁴⁸ KUNZE, Horst: *Geschichte der Buchillustration in Deutschland*. Das 15. Jahrhundert. Textband. Leipzig 1975, 180—181.

⁴⁹ Schramm, Albert: *Der Bilderschmuck der Frühdrucke*. Bd. 23. Leipzig 1943, 291—339. sz.

⁵⁰ HAEBLER, Konrad: *Die deutschen Buchdrucker des XV. Jahrhunderts im Auslande*. München 1924, 108. — Redgrave, Gilbert R.: *Erhard Ratdolt and his work in Venice*. London 1899, 6.

⁵¹ HAEBLER, *Die deutschen Buchdrucker* ... 109.

⁵² „Libri venales Venetiis impressi.” — HAEBLER, *Die deutschen Buchdrucker* ... 109. — Redgrave i. m. 38.

⁵³ DIEHL, Robert: *Erhard Ratdolt*. Wien 1933, 19. — KUNZE i. m. 248—249.

⁵⁴ KUNZE i. m. 244.

⁵⁵ DIEHL i. m. 24.

⁵⁶ Ld. 55. jegyzet.

Ratdolt sokoldalúságát bizonyítandó érdemes külön csoportba kötve azokat az újításokat felsorolni, amelyek a könyvdíszítéssel függenek össze, mert ez újabb magyar vonatkozáshoz vezet. Ő volt az, aki 1477-ben elsőnek alkalmazott fametszetes címlapkeretet, és rendszeresítette Itáliában az ilyen iniciálék használatát is.⁵⁷ Ezen belül is különös jelentőségűek az ún. litterae florentes, vagyis az a keretbezárt, indadíszes, fekete alapon fehér betűs iniciálé, amely az itáliai reneszánsz képzőművészetnek a nyomtatott könyvben feltűnő és legeredményesebbnek mutatóközös hatása.⁵⁸

De nem csupán az általánosan, gyakorlatilag minden kiadványban használható könyvdíszek (keret, iniciálé stb.), hanem az egy-egy mű szövegéhez kapcsolódó illusztrációk terén is számos vonatkozásban volt úttörő Ratdolt. Így a sokat idézett 1482. évi Euclides-kiadásában a szélesen hagyott lapszélen nem kevesebb, mint 420 fametszetes és 200 öntött ólomvonalakból, az ún. nyomdai léniákból összeállított, geometriai ábrát helyezett el.⁵⁹ Ugyancsak elsőként alkalmazta könyvei illusztrálásához 1482-ben a planéták és csillagképek metszeit.⁶⁰

Még közelebb visz a magyar vonatkozásokat kutató vizsgálódásunk témájához, ha a fametszetes illusztrációkon belül a hagyományos feketén és vörösn kívül színek alkalmazását figyeljük meg e kiváló nyomdásznál. Az ő ezek iránti vonzódását az előzőekben, az aranynyomással kapcsolatban már volt alkalom érzékelnünk. Ugyancsak az 1482. esztendőben készített egyik csillagászati munkájában az asztronómiai ábrák közül egyet nem kevesebb, mint négy szín felhasználásával nyomtatott.⁶¹

Ratdolt nyomdásztevékenységének jellegzetes csoportját alkották a liturgikus kiadványok. Az augsburgi breviáriumában, amelyet 1485. IV. 30-án fejezett be, a megrendelő püspök címerét a fekete és piros színek mellett még az aranyat utánzó sárga felhasználásával állította elő.⁶²

A liturgikus nyomtatványok sorában már igen korán, 1480. XI. 12-én került ki Ratdolt velencei műhelyéből a legrégebb esztergomi breviárium, amelynek kiadására Mátyás király utasítása adta az indítékot.⁶³ 1484. XII. 9-én hagyta el a sajtóját a zágrábi breviárium.⁶⁴ Ezeket logikusan követte ebből az officinából a vezető magyarországi főegyházmegyének, az esztergominak miscskönyve. A Missale Strigoniense első két kiadása 1480-ban veronai,⁶⁵ majd 1484-ben nürnbergi műhelyben⁶⁶ látott napvilágot. 1486. III. 18-án azután újra kinyomtatásra került, most már mint Ratdolt velencei sajtójának utolsó datált terméke.⁶⁷

⁵⁷ REDGRAVE i. m. 6. — GELDNER, Ferdinand: *Die deutschen Inkunabeldrucker. II* Stuttgart 1970, 73.

⁵⁸ LÜLFING, Hans: *Johannes Gutenberg und das Buchwesen des 14. und 15. Jahrhundert.* Leipzig (1969), 133. — GELDNER: *Die deutschen Inkunabeldrucker.* i. m. II. 73.

⁵⁹ DIEHL i. m. 14. — HAEBLER, *Die deutschen Buchdrucker ...* i. m. 109. — Lülfiing i. m. 140.

⁶⁰ REDGRAVE i. m. 17.

⁶¹ HAIN 14111. — GELDNER, *Inkunabelkunde* i. m. 86.

⁶² SCHOTTENLOHER i. m. IX. és 1. tábla. — GELDNER, *Inkunabelkunde* i. m. 86—87. — A GW 5265 leírásában a sárga szín nem szerepel.

⁶³ RMK. III. 1. — GW 5468.

⁶⁴ RMK. III. 8. — GW 5517.

⁶⁵ HAIN 11428. — KOTVAN, Imrich: *Incunabula quae in bibliothecis Slovaciae asservantur.* [Martin] 1979, Nr. 854.

⁶⁶ HAIN 11429. — RMK. III. 7.

⁶⁷ COPINGER 4237. — RMK. III. 11.

A mindig újabb és újabb ötleteket megvalósító nyomdász ebben a kiadványában is valami meglepővel állt elő: a kánontábla fametszetét ez alkalommal nem kevesebb, mint öt szín felhasználásával készítette,⁶⁸ ami a nyomdászattörténelemben — akárcsak a fentebb tárgyalt aranynyomás — a világon első alkalommal történt.⁶⁹ A 97b, vagyis a 1₁b lapon található fametszet mérete 256 × 167 mm. Hármaskeretben látható ezen a misekönyv kánonrészét évszázados szokás szerint bevezető és így a szó szoros értelmében is „kanonikus” Golgota-jelenet: a kereszten függő Jézus mellett áll Szűz Mária és Szent János, a tanítvány.⁷⁰ A fametszet fekete színnel készült, piros a Jézus kezéből és lábából kifolyó vér, valamint a két álló alak ruházatának egy része, sárga a kereszt fája, továbbá a három fej feletti glória és a két öltöny egy része, barnászöld a földet borító növényzet és János ruhájának némely része, míg szürkésolív Mária öltözékének további része.⁷¹ A fenti színezés az OSZK másik példányában,⁷² továbbá Esztergomban⁷³ az utolsónak említett két szín esetében eltérő: barnászöld helyett olív, a szürkésolív helyett pedig sötétszürke.

Az említett színeket viszonylag nagy hűséggel követik a fekete színű fametszet vonalait. Kisebbit eltolódás azonban tapasztalható, pl. Mária ruházatának sötét színe a kép szegélye felől valamivel a fekete körvonalon kívül kezdődik már, de annak minden irányváltozását pontosan követi. Ugyancsak felismerhető a két álló alak ruházatának három színe között helyenként vékony, szintelen csík. Ebből arra lehetne következtetni, hogy a színezés úgy történt, hogy a külön-külön színnel bekent dűrészeket ezt követően összeállították, majd a négy színt egyszerre nyomtatták. Az egyes részek nem egészen pontos illeszkedése ez esetben ugyanis az említett, keskeny, fehér csíkok magyarázatául szolgálhatna. A gondosabb vizsgálat azonban ennek a feltevésnek ellene mond, mert akadnak kisebb felületek, ahol az előbbinek éppen az ellenkezője tapasztalható: két szín néha egymásra került. Ez viszont csakis úgy fordulhat elő, ha a színeket egyenként, külön-külön munkamenetben vitték fel a misekönyv lapjára.

A szakirodalom úgy tartja, hogy a fametszet színezését Ratdolt színenként egy-egy fadúc felhasználásával (chiarobscuró) állította elő.⁷⁴ Úgy tűnik, hogy valóban ezt a megoldást választotta velencei kiadású misekönyvében a kánontábla esetében. A fekete fametszet nyújtotta a körvonalakat, amelyek jelentős részét azután négy további dúc segítségével piros, sárga, zöld és szürke színekkel töltötte ki. A három megvizsgált példány alapján kétségtelen, hogy a színes fametszet egységesen Ratdolt műhelyében készült, nem pedig utólag színezték ki egyedileg. Az említett technikától jól megkülönböztethetők a kézzel történt kiegészítések. Így az egyik budapesti példányban⁷⁵ a három sárgán nyomott glórián belül piros pontokból és vonalokból álló sugarak láthatók, továbbá a

⁶⁸ HUBAY Ilona: *Missalia Hungarica*. Bp. 1938. 25. — GELDNER, *Die deutschen Buchdrucker* . . . i. m. I. 151. II. 74.

⁶⁹ Érdekes, hogy Konrad Haebler csupán egyetlen négyszínű ósnyomatványról adott hírt a 15. századból: Barcelona 1481 (HAIN 10321. — HAEBLER, *Inkunabelkunde* i. m. 110.).

⁷⁰ HUBAY i. m. 85, III. táblán színes reprodukció.

⁷¹ Jelzete: OSZK Inc. 178b.

⁷² Jelzete: OSZK Inc. 178.

⁷³ Jelzete: Bibl. Metrop. Inc. XV. I. 139.

⁷⁴ LÜLFING i. m. 140.

⁷⁵ Ld. 72. jegyzet.

fedetlen testfelületek halvány rózsaszínű, egyenetlen színezése. Az esztergomi példányban pedig⁷⁶ még sokkal több az ilyen jellegű kiegészítés: a két álló alak glóriájának aranyozása, Mária kendőjének és Jézus kötényének áttetsző szűr-kéje stb.

Ratdolt 1486 derekától kezdve — immár hazatérve Augsburgba — kiadványaiban a fametszeteket — különösen a szertartáskönyvek esetében — nyomdájában továbbra is színezte.⁷⁷ A misekönyveiben található kánontáblák néhány éven át — 1491 és 1496 között — még ugyancsak színezve kerültek ki műhelyéből. Ezekhez Augsburgban három, egymástól eltérő rajzolatú fametszetet használt, amelyek egyike sem azonos az 1486. évi velencei Missale Strigoniense-ben láthatóval.⁷⁸ Számunkra ezek közül különösen az időrendben első az érdekes és fontos,⁷⁹ mert annak ismét magyar vonatkozása van. Ez a dúc első ízben 1491. IX. 16-án tűnt fel az augsburgi egyházmegye részére készült misekönyvben.⁸⁰ Ugyanez a kánontábla látható a freisingi püspökség számára Ratdolt műhelyében 1492. III. 17-én nyomtatott misszáliban is.⁸¹

Pontosan ugyanez a fametszet található az esztergomi misekönyv 1491. XI. 21-i dátummal megjelent kiadásában,⁸² amelynek kolofonja azonban a nyomtatás helyéül a morvaországi Brünn-t (Brno), nyomdászainak pedig Conradus Stahel-t és Matheus Preinlein-t tünteti fel. Ratdolt ehhez az első, augsburgi kánontáblájához — a szakirodalom szerint⁸³ — a fametszet rajzát adó fekete festéken kívül piros-barna-olív-sárga és kék színezést használt. Ezzel szemben a budapesti és az esztergomi példány⁸⁴ vizsgálata alapján úgy tűnik, hogy a kék szín felvitele nem fametszet útján, hanem kézzel — talán sablon felhasználásával⁸⁵ — történt, de nyilván még a nyomdában. A háttér felső részének kékje ugyanis mindkét példányban a kézi kifestésre utaló egyenetlenséggel halványodik felülről lefelé haladva.

A kánontáblával szemközti lapon kezdődik a kánonrész szövege, amelynek szókezdő „T” iniciáléját ugyancsak fametszet segítségével színezték. Ehhez az alapot adó feketén kívül csak a piros színt használták, amelyet a szöveg ugyanilyen festékezésű betűivel együtt nyomtattak. Az iniciálé színezésére szolgáló, fába metszett dúc külön erre a célra készült, mert az nemcsak pontosan kitölti a betű körvonalait, de a „T” szárait metsző indafonatok helyén — a piros ehhez alkalmazkodva — két helyen megszakad.

A kánontábla, az iniciálé, a lombardok és a betűtípusok azonossága arra készítette Karl Schottenloher-t, hogy azt feltételezze, miszerint e Missale Strigoniense kánonját nem Brünnben, hanem Augsburgban Ratdolt nyomtatta.⁸⁶ Két további körülmény is alátámasztani látszik ezt a véleményt: a kánon ki-

⁷⁶ Ld. 73. jegyzet.

⁷⁷ SCHOTTENLOHER i. m. IX—XIV. és 14, 20, 28. tábla. — GELDNER, *Inkunabelkunde* i. m. 87.

⁷⁸ HEITZ, Paul: *Christus am Kreutz*. Strassburg [1910], 1—3. tábla. — SCHOTTENLOHER i. m. 14, 20, 28. tábla. — SCHRAMM i. m. 5, 8, 15. ábra.

⁷⁹ HEITZ i. m. 1. ábra. — SCHOTTENLOHER i. m. 14. tábla. — SCHRAMM i. m. 8. ábra.

⁸⁰ HAIN 11260. — SCHOTTENLOHER i. m. XII.

⁸¹ HAIN 11303. — SCHOTTENLOHER i. m. XII.

⁸² RMK. III. 24. — HAIN 11431.

⁸³ SCHRAMM i. m. 5 — GELDNER, *Inkunabelkunde* 87.

⁸⁴ Jelzete: Inc. 179. és Inc. XV. I. 136.

⁸⁵ *Gutenberg Jahrbuch* 1928, 87—88.

⁸⁶ SCHOTTENLOHER i. m. XII.

maradt a levélszámozásból, és ívjele — a misekönyv többi részétől eltérően — e résznek nincs.⁸⁷

Hubay Ilona úgy találta, hogy e kánon betűtípusa azonos méretű⁸⁸ a Ratdolt 1486. évi esztergomi misekönyvében találhatóival, de eltér az ő már fentebb említett, két németországi egyházmegye részére Augsburgban készült misekönyvében láthatóktól.⁸⁹ A brünni kiadvány kánonjának papírjában Hubay sokféle vízjelet különböztetett meg, ami nem a nagy augsburgi műhelyre, hanem sokkal inkább a kis brünni nyomdára lehet jellemző.⁹⁰ Mindezek alapján úgy találta, hogy a kánonrész is Brünnben készült és nem Augsburgban.

Újabban Vladislav Dokoupil rendkívüli alaposággal dolgozta fel a brünni ősnymda történetét, beleértve annak egykori felszerelését is. Megállapította, hogy az esztergomi misekönyv kánonjának nyomtatásához igénybe vett valamennyi nyomdai anyag (fametszet, iniciálé, betűtípus stb.) egyetlen más brünni kiadványban sem található. Dokoupil ezek után azt tartotta valószínűbbnek, hogy a kánon — a színes kánon táblával együtt — Ratdolt augsburgi műhelyében készült a vele hosszú évek óta viszonylag szoros kapcsolatban állt brünni officina részére.⁹¹

Hubay véleménye szerint az 1491. IX. 16-án kiadott augsburgi misekönyv elkészülte után Ratdolt kölcsönadta Brünn-be a kánon tábla előállításához szükséges fametszet dúcát, amely az 1491. XI. 21-én befejezett esztergomi misekönyvben található. 1492. III. 17-én azután ugyanezzel a fametszettel ismét az augsburgi műhelyben látott napvilágot a már említett freisingi misekönyv. Hubay szerint a dúc Augsburgba történt visszakerülte során megsérült, mert a freisingi kánon tábláról lemaradt a keresztfa felirata.⁹² Ez a — feltehetően téves — megállapítás Paul Heitz művére vezethető vissza.⁹³ Schottenloher ugyanis éppen ebből a freisingi misekönyvből mutatta be reprodukcióban a kérdéses fametszetet, ahol is azonban a felirat érintetlen.⁹⁴ A félreértés abból eredhetett, hogy Ratdolt időrendben következő, de eltérő metszésű kánon tábláján a kereszt feliratának csak a második fele látható.⁹⁵

Ugyancsak bizonyos pontosításra van szükség a brünni kánon szövegtípusának méretét illetően. Ez — az esztergomi és a budapesti példányon mérve — 182–183 mm, vagyis nem pontosan azonos a velencei kiadásban tapasztalható 184 mm mérettel, amint ezt Hubay írta,⁹⁶ ill. ahogy ezt a Haebler-féle típus-repertórium közölte.⁹⁷ A 182–183 mm méret mintegy középpüthelyezkedik el Ratdolt említett 184 mm-es velencei és a szakirodalomban közölt, de példány

⁸⁷ HUBAY i. m. 14–15.

⁸⁸ Az általa közölt 92 mm nyilván tíz sor mérete, így húsz soré 184 mm.

⁸⁹ Mérete 180 mm szemben a Hubay által a brünniben mért 184 mm-rel.

⁹⁰ HUBAY i. m. 15. — *Gutenberg Jahrbuch* 1962, 393. — A vizsgált budapesti és esztergomi példányban két vízjel ismerhető fel: a három külső levélpár papírjában gótikus korona kereszttel, a legbelsőben pedig hármás dombba tűzött hosszú szárú kereszt. Feltehető, hogy e két vízjel a misekönyv utolsó, M-jelű ívében is megtalálható.

⁹¹ DOKOUPIL, Vladislav: *Počátky brněnského knihtisku*. Prvotisky. Brno 1974, 44, 57, 112, 114, 116.

⁹² HUBAY i. m. 14.

⁹³ HEITZ i. m. 15.

⁹⁴ SCHOTTENLOHER i. m. 14.

⁹⁵ Egyetlen ismert előfordulása: *Missale Brixinense*, 1493. VIII. 17. — HAIN 11273. — HEITZ i. m. 2. sz. — SCHOTTENLOHER i. m. 20. tábla. — SCHRAMM i. m. 15. kép.

⁹⁶ Ld. 92. jegyzet.

⁹⁷ *Typenrepertorium der Wiegendrucke*. Abt. V. Leipzig 1924, 19.

hiányában sajnos számomra ellenőrizhetetlen augsburgi 180 mm között.⁹⁸ Így a kánontípus azonosítása a velenceivel, ill. biztonságos elhatárolása az augsburgitól megnyugtató módon nem végezhető el, amint ezt pedig Hubay feltetelezte.⁹⁹

A kánontábla és főleg annak további munkaeszközökkel (dúcok és sablon) több munkamenetben végrehajtott színezése és technikája pontosan megegyezik a Ratdolt műhelyében tapasztaltakkal. Ennek alapján úgy tűnik, hogy nem csupán 1486-ban a velencei, de 1491-ben a brünni kiadású *Missale Strigoniense* többszínű fametszetét is Ratdolt officinájában állították elő. A mai ismeretek szerint ilyen színezett kánontáblát a már említett két esztergomi misszálén kívül kizárólag csak Ratdolt augsburgi nyomdájában állították elő 1491 és 1496 között, és ott is csak mindössze hatot.¹⁰⁰ Az a körülmény viszont, hogy a kánonrész papírjában található két vízjel az 1491. évi *Missale Strigoniense* utolsó ívében megismétlődik, mintha arra utalna, hogy a kánont közvetlenül a kötet befejezése után talán mégis Brünn-ben nyomtatták Ratdolt felszerelésével.

Mindent összefoglalva a könyvnyomdászat terén Gutenberg után a legtöbb új kezdeményezést mutató Erhard Ratdolt két jelentős újítása, az aranyfestéssel történő nyomtatás és a színezett kánontáblák előállításának a világon első ízben magyarországi megrendelésre történt.

BORSA GEDEON

Der erste Goldfarbendruck und seine ungarischen Beziehungen

Claus W. Gerhardt (Darmstadt) stellte fest, dass der Golddruck von Ratdolt in seiner *Euclides*-Ausgabe (Venedig 1482) mit Verwendung von Blattgold vom Typensatz verfertigt wurde. Vier Exemplare der Ausgabe befinden sich heute in Paris, in London und in München. Der vorangehende Artikel macht nun klar, dass der früheste goldene Farbendruck vom Typensatz auch von Ratdolt stammt. Es handelt sich um die Ungarnchronik von János Thuróczy, die 1488 in Augsburg gedruckt wurde (Hain 15515-15518). Hier nimmt der „goldene“ Text der Widmung von Theobald Feger, Verleger von Buda eine Seite ein und wurde an den ungarischen König Matthias Corvinus gerichtet. Allein in zwei Pergamentexemplaren der Ungarischen Nationalbibliothek ist dieser Goldfarbendruck zu finden.

Eine weitere Erfindung von Ratdolt war die Herstellung von Holzschnitten in mehreren Farben. Die Kanontafel des *Missale Strigoniense* (Esztergom-Gran) von 1486 (Copinger 4237) aus Venedig wurde zum ersten Mal auf solcher Weise fünffarbig gedruckt. Ratdolt stellte später (1491—1496) in Augsburg noch weitere sechs Missaldrucke mit so vielen Farben her. Genau mit solcher Methode verziert erschien die Kanontafel von *Missale Strigoniense* aus Brünn (Brno) am 21. XI. 1491 (Hain 11431). Es bleibt auch weiterhin offen, ob der Kanonteil dazu in Augsburg, oder mit Hilfe des Materials von Ratdolt aber in Brünn verfertigt wurde.

Zwei interessante Erfindungen von Ratdolt wurden also zum ersten Mal auf ungarischen Bestellungen verwendet.

⁹⁸ *Veröffentlichungen der Gesellschaft für Typenkunde des XV. Jahrhunderts*. Taf. 602 — 603. — *Typenrepetitorium* i. m. III. Leipzig 1910, 272.

⁹⁹ Ld. 90. jegyzet.

¹⁰⁰ *Missale Augustanum* 1491. IX. 16. HAIN 11260. — *Missale Frisingense* 1492. III. 17. HAIN 11303. — *Missale Brixinense* 1493. VII. 17. HAIN 11273. — *Missale Aquilejense* 1494 (1493). XII. 23. HAIN 11258. — *Missale Pataviense* 1494. I. 21. HAIN 11349. — *Missale Augustanum* 1496. VI. 10. HAIN 11261.

A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai

II. Az „erdélyi” gyűjtemény. — III. Győri könyvtulajdonosok

Náprági Demeter 1594 és 1601 között élt Erdélyben. Mint gyulafehérvári püspök és 1598-tól kancellár tanúja, egyik főszereplője és szenvedő alanya volt az erdélyi eseményeknek: az ingatag Báthori Zsigmond lemondásának 1597-ben, majd visszahívásának és visszatérésének 1598-ban; Báthori András rövid fejedelemségének, majd Mihály vajda uralmának. Minthogy Náprági már Báthori Zsigmond első lemondásakor hűséget esküdött Rudolf császárra, Mihály vajda párthíve lett, s a magát „a császár erdélyi tanácsosának és helytartójának” nevező vajda mellett továbbra is kancellárként működött. Mihály vajda azonban éppen császárpártisága miatt hamarosan gyanakodni kezdett rá, mivel nem támogatta Mihály törökbarát politikáját. Náprági visszavonult gyalui várába, s az első adandó alkalommal, 1600 júliusában eltávozott Erdélyből azzal az ürüggyel, hogy Rómába megy püspöksége megerősítésére. Útja azonban Nagykarolyon át Magyarországra vezetett. Közben a brassói országgyűlésen kegyvesztett lett, az 1601. január 21-i kolozsvári országgyűlés pedig megfosztotta őt püspöki hivatalától.¹ Püspöki székhelyéről, Gyulafehérvárról, az erdélyi fejedelmek rezidenciájából a hagyomány szerint 2–300 könyvvel jött ki Magyarországra. E könyvanyag egy része ma is elkülöníthető az erdélyi possessorok alapján a győri Székesegyházi Könyvtárban. Nem állítható azonban, hogy Nápráginak kizárólag erdélyi tartózkodása során volt alkalma erdélyi személyek könyveihez jutni. Sokołowski műve² pl. valószínűleg még erdélyi püspöksége előtt került hozzá, illetve Gyulai Pálnak Bornemisza Boldizsártól kapott könyvébe Náprági 1608-ban kalocsai érsekként jegyezte be nevét.³ Mindezek ellenére nagyon valószínűnek látszik, hogy azoknak a XVI. századi erdélyi possessoroknak a könyvei is, amelyekben Náprági neve nem szerepel, az ő útján kerültek Győrbe. A több mint 350 éve itt szunnyadó könyvek, amelyek némelyikére a kutatás már felhívta a figyelmet⁴ — egyfelől az erdélyi fejedelmi családok értékei, másfelől ismert és kevésbé ismert személyiségek könyves tékájának értékes darabjai.

A fejedelmi családok könyveit a Náprági-könyvtár jegyzékében követett elvek szerint, tulajdonosaik, ill. a donatorok időrendjében közöljük:

¹ SZAMOSKÖZI István: *Erdély története 1598–1599, 1603*. Budapest 1977, Magyar Helikon, passim. — SZÁDECZKY Lajos: *Erdély és Mihály vajda története. 1595–1601*. Temesvár 1893. 482, 486–487, 499, 522, 524. — JENEI Ferenc: *Az utolsó magyar humanista főpap: Náprági Demeter*. ItK 1965. 142.

² VÁSÁRHELYI Judit: *A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai I. Náprági Demeter könyvtára*. MKsz 1980/2. 125.

³ L. az előző jegyzetet, 123.

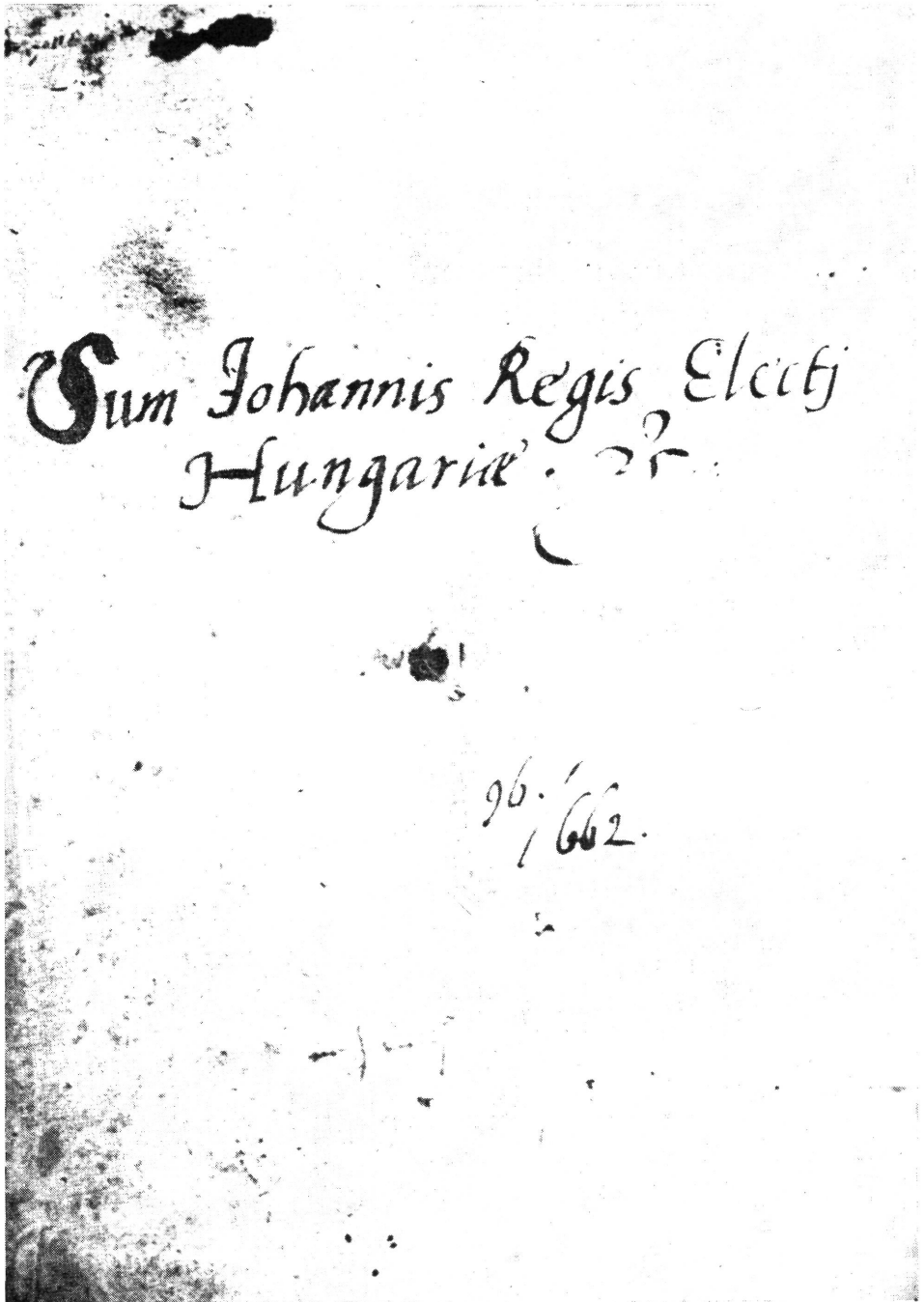
⁴ KISFALUDY A. Béla: *A győri püspöki nagyobb szeminárium könyvtáráról*. MKsz 1884. 27–31.

Possessor — donator	Cím — jelzet	A bejegyzés dátuma és egyéb adatok
János Zsigmond rex electus [1540—1571]	ERASMUS R.: Institutio principis Christiani ... cum aliis ... eodem pertinentibus. Basileae 1516. — XVII. II. 15.	
(rex Hungariae — 1553)	SIMLER, J.: De aeterno Dei filio ... adversus ... Antitrinitarios ... libri IV. Tiguri 1568. — XIX. c. 27.	Principi ac domino Joani Secundo, regi Christi- ano ... Petrus Melius do- no dat ... 1568. V. De- cemb. libellos hos et lit- teras meas Sua Maiestas solus perlegat, ne oppri- matur a Blandratanis.
Báthori István rex Poloniae don. I. Báthori Miklós	XENOPHON: Opera ... omnia. 1—2. tom. Basileae 1545. — XIX. b. 42.	
Báthori Kristóf princeps et vajvoda, Transylvaniensium ac Siculorum comes [1576—1581]	PROBA Falconia: Carmina. Brixiae 1496. (2) PRUDENTIUS: Opera. Venetiis 1501. (3) Liber Prosperi. S. I. et a. (4) JOANNES Damascenus: Theogonia. S. I. et a. — Ö. II. 18. ⁵	
Báthori Miklós [ecsedt (†1585) országbíró, Szabolcs- Szatmár megyei gróf] Báthori Zsigmond princeps Transylvaniae [1581—1597; 1598; 1601—1602]	SOKOŁOWSKI, G. S.: De verae et falsae ecclesiae discrimine ... libri III. Cracoviae 1583. — XLI. b. 57. FAUNTENUS, L. A.: De Christi in terris ecclesiae. Posnaniae 1584. — I. 8. 6. PLATON: Opera omnia ex ... J. Serrani interpretatione. I—III. t. [Paris] 1578. — XL. I. 18—20. THESAURUS linguae Latinae. Tom. 1. Basileae 1578. Tom 3. Basileae 1576. — XXVII. 1. 4—5.	Stephanus Rex Poloniae ... Nicolao de Bathor comiti dono mittit ... Demetrij Napragi

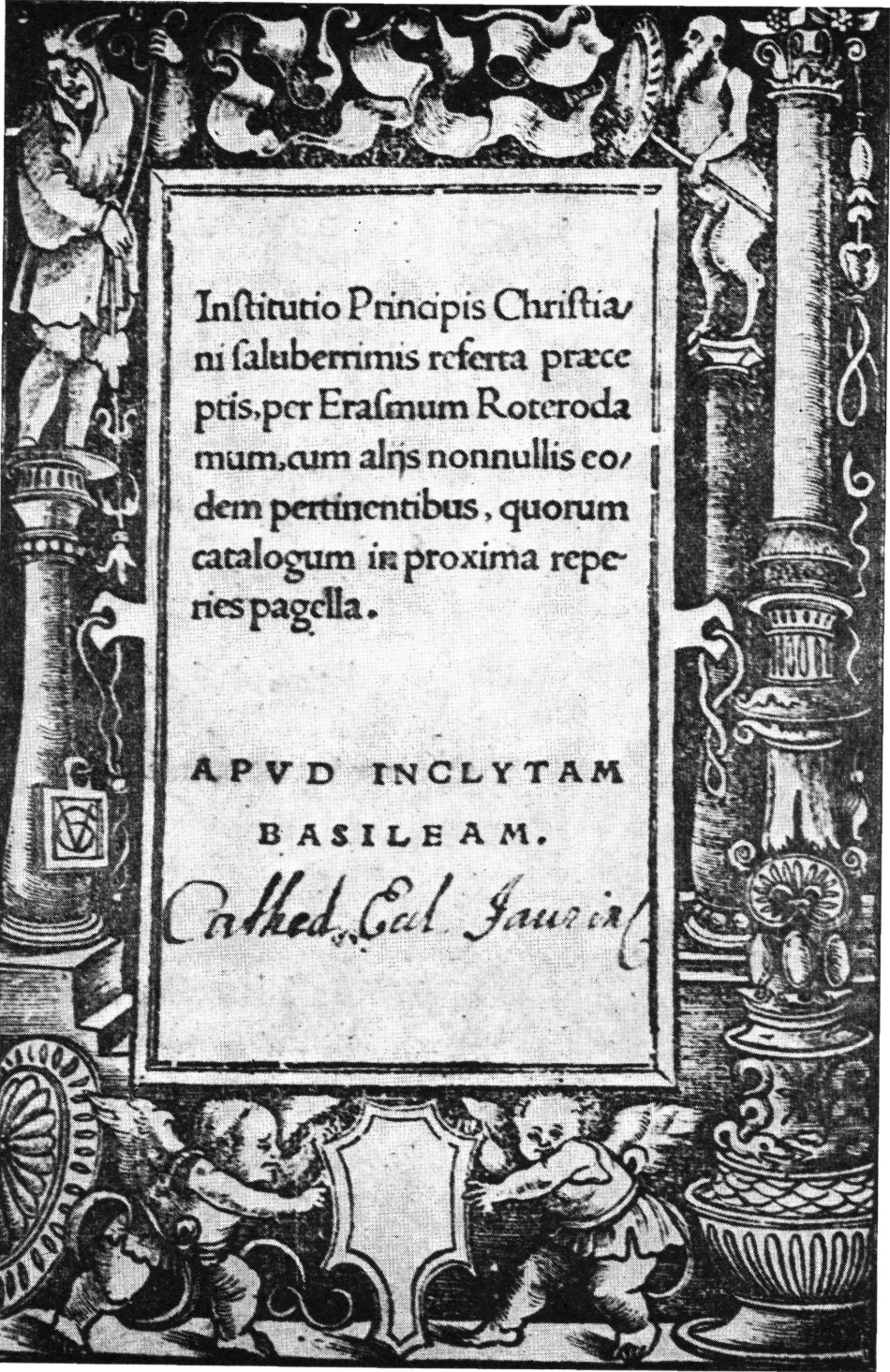
Az erdélyi fejedelmi családok tagjai közül eddig konkrétan csak Báthori Andrásnak, a bíboros-fejedelemnek kb. 400 kötetes gyűjteményét ismerte a kutatás az 1608-as árverezési leltár alapján.⁶ A fentiekben ismertetett művek igazolják azokat a feltételezéseket, amelyek szerint az erdélyi fejedelmi udvar-

Sz. KO ROKNAY Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötések*. Budapest 1973, Akadémiai. 242

* VERESS Endre: *Báthory András b. püspök könyvtára*. MKsz 1905. 1—26.

1. János Zsigmond Erasmus-kötetének előzék- és címlapja

Institutio Principis Christiani saluberrimis referta præceptis, per Erasmus Roterodamum, cum alijs nonnullis eodem pertinentibus, quorum catalogum in proxima reperies pagella.

APVD INCLYTAM
BASILEAM.

Cathed. Col. Jaurin

ban Mátyás király példájára otthonra leltek a könyvek is. Görög-római klasszikusok (Platón, Prudentius, Xenophon), görög-latin szótár, teológiai írások (Fauntenus, Simler, Sokołowski), valamint a humanista Erasmus műve bizonyára több hasonló témájú könyv társaságában ékesíthette az erdélyi fejedelmek tékáját. A könyvek — Báthori Kristófét leszámítva —, megjelenésük után elég „frissen” kerültek tulajdonosaikhoz. A bejegyzéseket illetően különösen becses Melius Péter ajánlása, amellyel a szabadgondolkodó János Zsigmondot igyekszik óvni a Blandrata-párti antitrinitárius tanoktól.

János Zsigmond és Báthori Zsigmond nagy gondot fordítottak könyveik kötésére is. Így a Xenophon-mű barna bőrkötésén elől János Zsigmond címe-re, hátul pedig a *Monimentum Joannis Sigismundi Regis Hungariae F. 1553.* felirat olvasható. Báthori Zsigmond minden Győrben megmaradt könyve — a Platón-kiadás első kötetének kivételével — azonos bőrkötésben van. Elöl Jézus képe látható rajtuk *Jesus Christus filius Dei vivi salvator mundi rex regum et dominus dominanti[um]* körirattal; a hátsó kötéstáblát pedig a sárkányfogas Báthori-címer ékesíti a következő Bibliából vett idézettel: *Alciora te ne scrutatus fueris sed quae praecepit tibi dominus cogita. Ecclesiasti[cus] 3.* Szokatlanul hat viszont János Zsigmond Erasmus-kötetének bársonyborítása. Jakó Zsigmond valószínűnek tartotta, hogy nem János Zsigmond köttette be, hanem talán még Budáról, a királyi könyvtárból került birtokába, s így Náprági könyvei közé.⁷ A győri Székesegyházi Könyvtárban még egy hasonló bársonyborítású könyvre bukkantunk. Ennek kiadási évszáma azonban jóval későbbi, s semmiféle bejegyzést nem tartalmaz: *Angelio, Pietro: Cynegetica.* Lugduni 1561. — XXII. d. 3. Így semmi bizonyíték nincsen arra nézve, hogy ez a mű is Erdélyből került Győrbe. Mindenesetre a megjelenés éve miatt egészen biztosan nem tartozott a budai királyi gyűjteménybe.

A fentiekén kívül a kötések alapján két könyv lehetett még a Báthoriaké, bár ezekben semmiféle possessorbejegyzés nincsen. A *Fauntenus: De Christi in terris ecclesia.* Posnaniae 1584. — XXII. c. 5. című mű egy másik példányának pergamenkötésén a lengyel sasos címer látható, amely alapján valószínűleg Báthori István környezetéből kerülhetett Erdélybe, illetve Magyarországra. *Warsewicius, Chr.: Memorabilium rerum et hominum coaevorum descriptio . . . ad annum . . . 1585.* Cracoviae 1585. — I. 8. 7. pergamenkötésén a sárkányfogas Báthori-címer Báthori András tulajdonos voltát sugallja.⁸ Végül *Pomponius Mela: De orbis situ libri tres . . .* Viennae 1518. — XIX. a. 18. című könyvben több latin nyelvű bejegyzés olvasható, amelyek a magyar történelemre, Mátyás királyra, az 1535-ös alsó-pannóniai lávakitörésre (?) stb. utalnak. A könyv végén többek között ez az Izabellát is felemlítő mondat olvasható: *Votum pro Isabellae viro (?)*. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy ennek a könyvnek is köze lehetett a fejedelmi környezethez.

A gyulafehérvári fejedelmi könyvtár a feltételezések szerint nemcsak a fejedelmi család tagjainak könyveit tartalmazta, hanem e bibliotékát gyarapíthatta azoknak a katolikus egyházi műveknek egy része is, amelyeket Báthori István 1580 és 1585 között gyűjtetett össze az Erdélyben letelepített jezsuiták tevékenységének hatékonyabbá tételére.⁹ S ide kerültek jelentősebb személyi-

⁷ JAKÓ Zsigmond: *Erdély és a Corvina.* Az *Írás, könyv, értelmiség* c. kötetben. Bukarest 1976, Kriterion 174.

⁸ Jakó Zsigmond szíves közlése, amelyért ezúton is köszönetet mondunk.

⁹ L. a 7. jegyzetet!

ségek könyvei is haláluk, illetve kivégzésük után (pl. Gyulai Pál, Kendi Ferenc). Ezek a tények magyarázzák, hogy a fejedelmi család könyvein kívül még 49 kötetből álló erdélyi provenienciájú anyag is található ma Győrben Náprági Demeter jóvoltából.

Az „erdélyi gyűjtemény”-ből eddig a kutatás csupán Gyulai Pál könyveire mutatott rá,¹⁰ amelyeket a teljesség kedvéért jelen összefoglalásunkban is közlünk.

A következő táblázatban a possessorok alfabetikus sorrendjében soroljuk fel mindazokat a műveket, amelyeknek tulajdonosa erdélyi volt, vagy legalábbis a könyvben levő évszám alapján a kérdéses műve(ke)t erdélyi tartózkodása idején szerezte, illetve kapta, Náprági Demeter kivételével, akinek erdélyi püspöksége idején beszerzett könyveit már fentebb tárgyaltuk. A possessorok nevét követi rövid bemutatásuk, amely csupán a leglényegesebb adatokat tartalmazza az illető kiletére vonatkozóan, lehetőleg követve azt a megjelölést, ahogyan a possessorok beírták magukat. Ha a könyvben semmi közelebbit nem találtunk, a possessor kiletére vonatkozó megállapítást — ha tudtuk — irodalmi hivatkozással szögletes zárójelben adtuk meg. A „Bejegyzés dátuma és egyéb adatok” oszlopban a possessor nevének és esetlegesen bejegyzett hivatalának, ill. címének az elhagyásával először a beszerzés, ajándékozás stb. évszáma szerepel, s új sorban következnek a más possessorokra vonatkozó bejegyzések, amelyekre csak azokban az esetekben utalás a jegyzéken belül, ha e possessorok ugyanebbe a kategóriába tartoznak. Az erdélyi possessorok között is előfordul győri és egyéb provenienciájú könyveket tulajdonosaikkal együtt további külön közleményeinkben fogjuk összefoglalni. Az előzőekhez hasonlóan zárójelben szerepelnek a könyvek kötésén látható, a possessorok azonosításához hasznosíthatónak vélt felírások.

Possessor — donator	Cím — jelzet	A bejegyzés dátuma és egyéb adatok
Albensis episcopus Transylvaniensis [XVI. sz. második fele?]	[JUSTINIANUS: Digestorum seu pandectarum liber 39 – 41. Venetiis 1511.] (2) JUSTINIANUS liber: 24 – 38. Venetiis 1511. — XIX. d. 1.	
Albensis Literatus = Székesfejérvári András		
Armbruster, Laurentius magister, filius Michaelis Armbruster ... Ciniensis	Codex Justinianus. Lugduni 1514. — XIX. d. 3.	
Balassa Ferenc [Udvarhelyszék főkapitánya?] ¹¹	HUNNIUS, A.: Pars aestivalis evangeliorum. Witebergae 1596. — XIX. b. 36	Emi ... Dominica Laetare Posonii ... 1602. Joh. Hermanni ... 1700 die 19 Sept. ... Benedicto Kerman ...

¹⁰ PIRNÁT Antal: *Arisztotelianusok és antitrinitáriusok*. Helikon 1971. 363–392.

¹¹ *Székelly oklevéltár IV.* Szerk.: Szabó Károly. Kolozsvár 1895. 188–189.

Possessor — donator	Cím — jelzet	A bejegyzés dátuma és egyéb adatok
Bánffi Pál consiliarius ser. principis Joannis electi regis ¹² l. Székesfejérvári András		
Bárson, Wolfgangus (?) don. l. Farkas, Georgius		
Biharinus, Franciscus (?) don.	NOVICAMPIANUS, A.: Apologia ... pro catholica fide. Cracoviae 1559. — XIX. b. 10.	Franciscus Biharinus ... Georgio Georgfamy (?) rectori scholae catholico- rum Varadiensium ... do- no dat Varadini. Sok Erdélyre vonatkozó bejegyzés.
Blasius frater Transylvanus ordinis S. Pauli	HUSER, J.: Index omnium, quae ... dicta sunt a divo Augustino. Basileae 1529. — XXII. b. 24.	1538.
Blasius Gregius ¹³	LIVIVS: Rerum gestarum populi Romani ... libri triginta. Coloniae 1525. — XXI. d. 22.	1533. Christophorus parochus Dubowers, 1532. Jacobus Stephanus Kéri, 1638.
Bornemisza Boldizsár [erdélyi főnemes ¹⁴] don. l. Gyulai Pál		
Borsos Péter civis et notarius civitatis regiae Varadiensis ¹⁵ don. l. Székesfejérvári András		

¹² NAGY Iván: *Magyarország családai*. Pest 1868. Pótkötet 66.

¹³ Ez a név több forrásban is előfordul. Az 1526-os, Barcaságban tartott népszámlálás során jegyezték be egy *Blase jorg*-ot Neustadtban, aki 1539–1544 között hozzájárult Brassó falainak renoválási munkálataihoz. — *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*. Kronstadt 1889. II. 19, 661.

A másik Blasius Gregius neve 1580-ban fordul elő, mint Báthori István equese. — VERESS Endre: *Báthori István számadáskönyvei*. Budapest 1918. 106.

A könyvben előforduló 1533-as évszám a brassói Blasius possessor-voltát teszi valószínűbbé.

¹⁴ SZABÓ György: *Abafáji Gyulai Pál*. Budapest 1974, Akadémiai. 62, 111.

¹⁵ Talán az 1562-ben krónikás emlékiratot író Borsos Sebestyén rokona. — NAGY Iván: i. m. II. 202.

Possessor — donator	Cím — jelzet	A bejegyzés dátuma és egyéb adatok
Brutus János Mihály [(1517—1592) történet- író]	BERCHETUS, T.: Explicatio controversiarum. Sedani 1590. — XIX. b. 56.	
Derecskei János magister, canonicus con- cionator et decanus Va- radiensis ¹⁶	Indices in omnia Ioannis Chrysotomi opera. Basileae 1547. (2) JOANNES Chrysostomus: Secundus tomus operum. Basileae 1547. (3) JOANNES Chrysostomus: Tertius tomus operum. Basileae 1547. — XXII. a. 18.	1551.
	JOANNES Chrysostomus: Opera tomus 1. Basileae 1547. (2) JOANNES Chrysostomus: Quintus et ultimus tomus. Basileae 1547. — XXII. a. 15.	(Ioannes Derechkey)
	JOANNES Chrysostomus: Quartus tomus operum. Basileae 1547. — XXII. a. 17.	Sum Andreae Mintsenti sed nunc sum J. Derethkei p. 22. die Martii anno 1577. Andreas mortuus est. (W. P. — 1550)
Dragauczith János Sasvariensis, minister ecclesiae Saxopolitanae Hungaricus	ACCOLTI, B.: Commentaria in quatuor evangelistas. Morgiis 1581. — XXI. d. 17.	emptus a domino Andrea Grünbergero collega suo
Farkas, Georgius [lippai kapitány?] ¹⁷	PELBARTUS: Sermones Pomerii . . . de tempore. Hagenau 1501. — R. V. 32ab.	Wolfgangus Barson, . . . dono it possidet G. Farkas in perpetuam sui memoriam, 1577. Joannes Köntös canonicus Jauriensis, 1606.
Georgfamy (Görgényi?), Georgius rector scholae catholicorum Vardiensis l. Biharinus, Franciscus		

¹⁶ KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1100—1900*. Esztergom 1900. 162.

¹⁷ Talán azonos Farkas György lippai kapitánnyal, aki a Gyulafehérvári tábor Bastához 1601. szeptember 2-án írott levelében fordul elő. — *Báthori István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése*. Kiad.: Veress Endre. Kolozsvár 1944. I. 594.

Possessor — donator	Cím — jelzet	A bejegyzés dátuma és egyéb adatok
Gosztonyi János custos Strigoniensis, sub clientela . . . Georgii episcopi Varadiensis ¹⁸	AENEAS SYLVIUS: Historia Bo- hemica. Romae 1475. (2) AENEAS SYLVIUS: Historia rerum ubique gestarum. P. 1. Venetiis 1477. — Ö. IV. 4. ¹⁹	Pragae, 1502.
Grünberger, Andreas I. Dragauczith János		
Gyulafi Lestár (Eusta- chius) [fejedelmi titkár és kö- vet a Báthoriak idején (1557–1605)]	HOZYUS, S.: Confessionis christi- anae catholicae fidei . . . tomus I. Coloniae 1573. — XIX. b. 45. HOZYUS, S.: Confessionis christi- anae catholicae fidei . . . tomus II. Coloniae 1573. — XIX. b. 30.	Levinus Lupus Flandriae 1590. Valentinus Lépes episco- pus Nitriensis. Elianus Lupus, 1590 Valentinus Lépes, episco- pus Nitriensis.
Gyulai Ferenc [várad kapitány, való- színűleg Gyulai Pál apja] ²⁰	CYPRIANUS Carthagiensis: Opera. Parisiis 1512. (2) JOANNES Damascenus: De orthodoxa fide. Parisiis 1507. — XIX. e. 26.	1514.
Gyulai Pál [= P. Julianus] [Báthori István titkára és tanácsosa] ²¹	ALBERTUS Magnus: Moralissima in Ethicen Aristotelis commentaria. Venetiis 1520. (2) BURLEUS, G.: Expositiones super decem libros Ethicorum Aristotelis. Venetiis 1521. (3) Rhetorica Aristotelis . . . Addita eiusdem Aristotelis poetica . . . Venetiis 1515. — XX. c. 3. ALEXANDER Aphrodisius: Com- mentaria in duodecim Aristotelis libros De prima philosophia. Venetiis 1561. (2) ALEXANDER Aphrodisius: In quatuor libros Meteorologicorum Aristotelis commentatio. Venetiis 1561. (3) ALEXANDER Aphrodisius: Aristotelis De sensibus . . . com- mentarium. Venetiis 1549. (4) PSELLUS: In Physicen Aristo- telis commentarii. Venetiis 1553.	

¹⁸ Georgius = Szakmári György várad püspök.

¹⁹ A könyv kötését leírja: Sz. Korokray Éva: i. m. 248.

²⁰ NAGY Iván: i. m. IV. 485–486.

²¹ L. a 14. jegyzetet!

Possessor — donator	Cím — jelzet	A bejegyzés dátuma és egyéb adatok
	(5) Aristotelis Peri hermenias liber, A. M. S. Boetio interprete. Venetiis 1541. — XXII. a. 4. ARISTOTELÉS: Posteriorum resolutoriumum libri II, cum Averrois commentariis. Venetiis 1562. — XIX. b. 25. FICINO: Tomus secundus . . . operum. Basileae 1561. (2) Sententiae pulcherirrimae . . . ex M. FICINI operibus collectae. Basileae 1561. — XX. b. 14. NIPHUS, A.: Expositiones in Aristotelis libros Metaphisices. Venetiis 1558. — XX. b. 2. PORPHYRIOS: In Aristotelis Praedicamenta . . . brevis explanatio. Venetiis 1546. (2) Simplicis . . . doctoris . . . commentationes . . . in Praedicamenta Aristotelis. Venetiis 1550. (3) BURANAS, Fr.: Super libros Priorum resolutoriumum Aristotelis . . . commentaria. Venetiis 1557. — XXI. d. 4.	
Jacobus frater ordinis praedicatorum	AMBROSIUS: Opera . . . per Erasmus . . . emendata. Libri I—III. Basileae 1538. — XXI. d. 16.	1541. vendidit fratri Laurentio
Julanus P. = Gyulai Pál Kendi Ferenc [erdélyi főnemes, Báthori István híve] I. Székesfejérvári András		
Kolozsvári Imre doctor philosophiae et medicinae	ALBUMASAR: Introductorium in astronomiam. Augsburg 1489. (2) Flores Albumasaris. Augsburg 1488. (3) De magnis coniunctionibus. Augsburg 1489. — Ó. II. 10.	1560.
Laurentius frater ordinis praedicatorum ²² I. Jacobus frater		

²² Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt. Kronstadt 1889. II. 293.

Possessor — donator	Cím — jelzet	A bejegyzés dátuma és egyéb adatok
Mindszenti András [1557-ig a váradi káptalan tagja] ²³ l. még Derecskei János	WESTHEMER, B.: Troporum theologicorum liber. Basileae s. a. — XIX. e. 9.	1551.
Orgonacz, Benedictus (?) l. Waradi, Joseph		
Ostervalt, Joannes Cibiniensis	VIO Thomas de: Opuscula et quodlibetica. Coloniae 1509. — XXII. a. 5.	1576.
Perényi Ferenc episcopus Varadiensis [1513—1526]	Missale Strigoniense. Venetiis 1498. — j. n.	Post interitum ... Francisci Pereni ... donatum est ... Nicolao Olaho ... post ... Martino Pethe de Hethes ... per ... Joannem de Ivancz ... Demetrio Napragi ... eodem ... defuncto ... ecclesiae Jauriensi ... donat.
Pesti Gáspár [1522-től az erdélyi pálos rend vikáriusa]	HIERONYMUS: Quintus tomus operum. Basileae 1516. — XXII. d. 16.	1526.
	HIERONYMUS: Sextus tomus operum. [Basileae 1516.] (2) HIERONYMUS: Septimus tomus operum. Basileae 1516. — XXII. d. 18.	1526.
Peter plebanus de Lippa ²⁴	BARTHOLOMEUS A.: Liber de proprietatibus rerum. Argentinae 1505. — XXII. b. 9.	Dr. Petrus Montagnana Demetrii Napragj episcopi Transylvani, 1599.
Pozsgai János sacellanus electi episcopi et cancellarii Demetrii Napragi, 1598. ²⁵ l. Waradi, Joseph		
Simon János [Báthori István decuriója?] ²⁶	PETRUS Lombardus: Liber IV. sententiarum. [Basileae] 1516. — XXI. b. 5.	Demetrio Napragj hunc librum Joannis Simon ... dono dedit
Sulyok Imre [1567-től János Zsigmond kancelláriáján] ²⁷		

²³ KOLLÁNYI Ferenc: i. m. 174.

²⁴ Talán azonos azzal a Lippai Péter diákkal, aki 1582-ben vétetett fel Báthori István ajtónállói közé. — VERESS Endre: i. m. 6.

²⁵ NÉMETHY, Ludovicus: *Series parachiarum et parachorum Archidioecesis Strigoniensis*. Strigonii 1894. 871.

²⁶ VERESS Endre: *Báthori István számadáskönyvei*. Budapest 1918. 28, 111.

²⁷ PÉCSI Anna: *Az erdélyi fejedelmi kancellária kialakulása és okleveles gyakorlata 1571-ig*. Budapest 1938. 47.

Possessor — donator	Cím — jelzet	A bejegyzés dátuma és egyéb adatok
<p>don. I. Székesfejérvári András</p> <p>Székesfejérvári András [1567-től János Zsigmond kancelláriáján]²⁸</p> <p>proventuum praeceptor</p>	<p>AGRICOLA, G.: De re metallica libri XII. ... Ejusdem de animalibus subterraneis liber. Basileae 1561. -- XX. c. 7.</p> <p>AMBROSIUS: Opera omnia. Basileae 1527. -- XXI. b. 2. 1/2.</p> <p>ARISTOTELÉS: De moribus ad Nicomachum libri decem. Basileae 1566. -- XXII. d. 2.</p> <p>ATHANASIUS M.: Opera in quatuor tomos distributa. Basileae 1556. (2) JOSEPHUS Flavius: Antiquitatum Judaicarum libri XX. Basileae 1559. -- XXII. a. 16.</p> <p>Autores historiae ecclesiasticae ... omnia recognita per Beatum Rhenanum. Basileae 1544. -- XX. b. 16.</p> <p>Biblia sacra Sebastiani Castalionis ... recognitione. Basileae 1573. -- XX. c. 16.</p> <p>Biblia utriusque Testamenti. Basileae 1557. -- XIX. d. 2.</p>	<p>Andreae Zekefeyervary ... dedit Emericus Sulyok. Demetrij Napragj episcopi Transylvani.</p> <p>Joannes Hamza</p> <p>(1577)</p>
<p>scriba cancellariae sacrae electae regiae Maiestatis — don.</p>	<p>CLICHTOVEUS, J.: Elucidatorium ecclesiasticum. Basileae 1519. -- XX. d. 19.</p> <p>[GELLIUS A.: Noctium Atticarum libri undeviginti. Venetiis 1515.] -- XIX. b. 39.</p> <p>HIERONYMUS: Quintus tomos operum. Basileae 1525. -- XXII. c. 16.</p>	<p>Petrus Litteratus Borsos civis et notarius civitatis ... Varadiensis ... donavit Albae Juliae 14. Apr. 1570. Francisco Kendj de Radnot ... Andreas Zekefeyerwarj ... 31 Mart. Albe donavit 1571.</p>

²⁸ L. az előző jegyzetet!

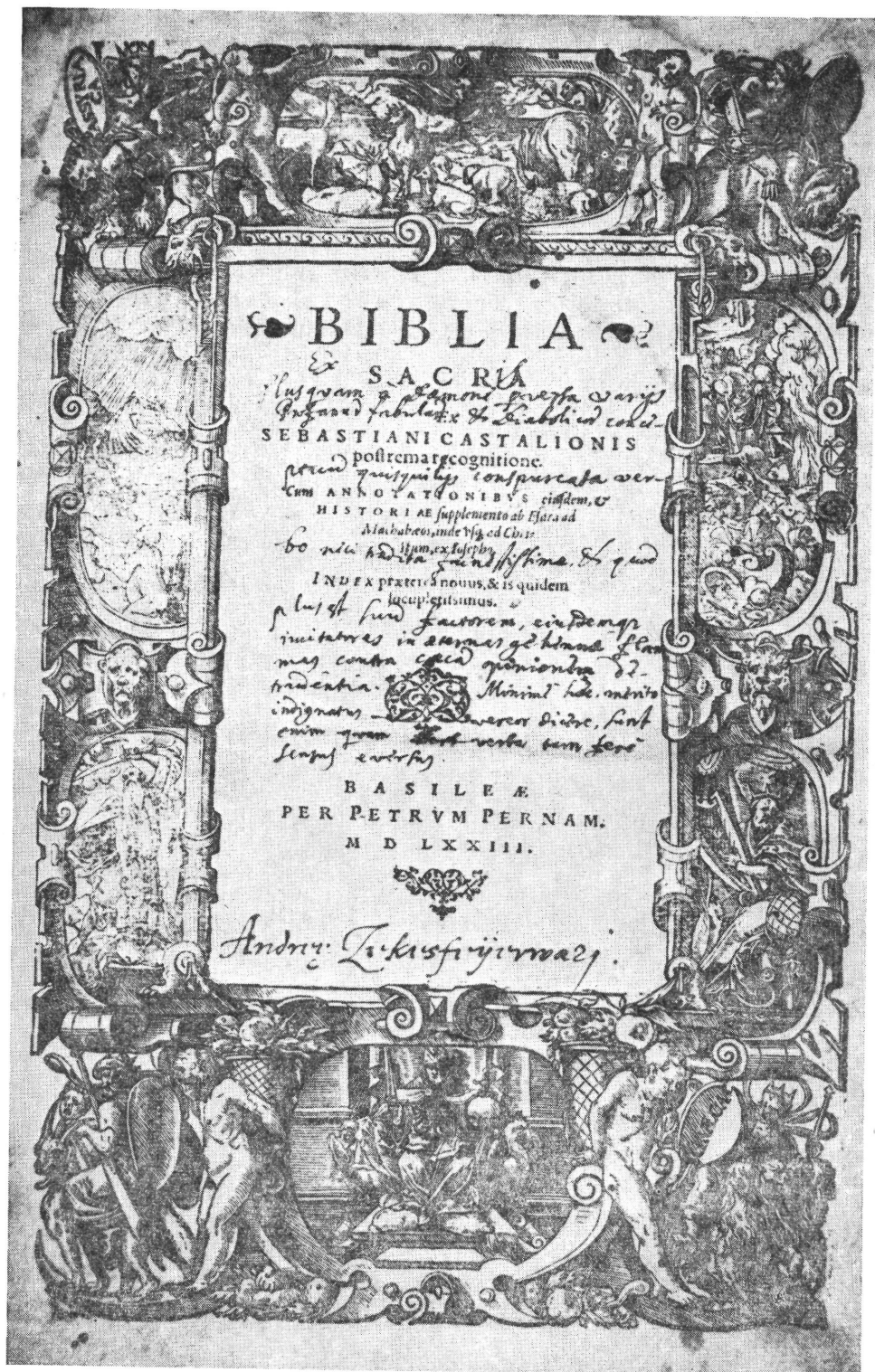
Possessor — donator	Cím — jelzet	A bejegyzés dátuma és egyéb adatok
scriba	HOMEROS: Opera graeco-latina ... omnia Basileae 1561. — XXI. b. 6. Lexicon Graecolatinum. Basileae s. a. (2) CAMERARIUS, J.: Commentarii utriusque linguae. Basileae 1551. — XXI. c. 18. LYCOSTHENES, C.: Apophthegmatum ... loci communes. Basileae 1555. — XXI. d. 3. SIMLER, J.: De aeterno Dei filio. Tiguri 1568. — XXXIX. a. 10.	Demetrij Napragj episcopi Transylvani Demetrius Napragi episcopus Transylvanus, 1598. Bonaventura Gallus Clagoviensis Silesius, 1568. And. Zekesfeyerwarj donatus a ... Paulo Banffy. Paulo Banffy de Losoncz, consiliario ... Joannes Vettesius Witeberga rediens dabat Thordae 25. Junij 1569.
Vetési János wittenbergai hallgató ²⁹ — don. I. Székesfejérvári András	VADIANUS, J.: Epitome trium terrae partium. Tiguri 1548. — XIX. c. 8.	
Visconti, Alfonso nuntius in Transylvania [1595—1599 között] — don.	TACITUS P. C.: Annalium libri IV. priores et in hos observationes C. Paschali. Parisiis 1581. — XXI. a. 15.	Demetrio Napragj ... episcopo Transylvano ... datur ..., 1598.
Waradi, Joseph ordinis praedicatorum	HEROLT, J.: Sermones ... de tempore. Lugduni 1514. — j. n.	1557. Benedictus Orgonacz, 1571. Joannes Posgaj sacellanus ... electi episcopi et cancellarii ... Demetrij Napragj, 1598.

Itt jegyezzük meg, hogy kötéstáblája alapján erdélyi provenienciájú a *Mikropresbütikon. Veterum quorundam brevium theologorum ... elenchus*. Basileae 1550. — című mű XX. b. 22. jelzetű győri példánya is. Possessora ugyan nincsen, de Jenei Ferenc a Heltai-nyomda korrektúra-íveit találta kötéstáblájában, és a kötést a kolozsvári Heltai-nyomda mellett működő könyvkötő műhely termékének tartotta.³⁰

A felsorolt és vitathatatlanul azonosítható possessorok között az erdélyi értelmiségnek szinte minden rétege képviselve van. A XVI. század első

²⁹ BARTHOLOMAEIDES, Joannes Ladislaus: *Memoria Ungarorum, qui in ... Universitate Vitebergensi ... studia ... coepta confirmarunt*. Pest 1817. 48.

³⁰ ItK 1953. 205—209.

2. Székesfejérvári András Bibliá-jának címlapja

feléből kizárólag egyházi személyiségek könyvei maradtak fenn: domonkos (Jacobus, Laurentius), pálos (Blasius, Pesti Gáspár) szerzetesekéi, a nagyváradi káptalan tagjaiéi (Derecskei János, Mindszenti András), illetve a püspöki környezethez tartozó Gosztonyi Jánosé vagy a püspök Perényi Ferencé. A század későbbi évtizedeiben a püspöki könyvtárak további jelentőségét Náprági Demeter könyvei bizonyítják, de János Zsigmond kancelláriájának (Bánffi Pál, Székesfejérvári András) és a Báthoriak környezetében élő nemeseknek és politikusoknak (Gyulafi Lestár, Kendi Ferenc) a nyomtatott könyvek iránti érdeklődése is feltűnik. Sőt a kancellária tagjai barátságuk jeleként könyvajándékokkal kedveskedtek egymásnak (Bánffi → Székesfejérvári; Borsos → Székesfejérvári; Székesfejérvári → Kendi).

Az erdélyi possessorok között néhány író is akad. Így Blasius pálos szerzetes Krakkóban publikált, két kiadást is megért művét Pesti Gáspárnak ajánlotta.³¹ Ugyancsak Krakkóban jelentette meg könyveit Pesti Gáspár is.³² Brutus János történeti művében Bonfini folytatójaként 1490 és 1552 között foglalta össze a magyar történelmet.³³ Történelmi érdeklődését mutatja Győrben fennmaradt könyve is, amely IV. Henrik francia király trónra lépésével kapcsolatos. Fennmaradtak Gyulafi Lestár naplófeljegyzései³⁴ és Gyulai Pál kommentárja Báthori István viselt dolgairól.³⁵ Kolozsvári Imre oratiót jelentetett meg Krakkóban, Zsigmond Ágost harmadik házassága alkalmából³⁶. Mindszenti András *Notata pro usu concionatorum* című kéziratosa a budapesti Egyetemi Könyvtárban maradt fenn, amelyet barátja, Derecskei János — a bejegyzés szerint 1577-ben — olvasott el.³⁷ Derecskei Jánosnak 1549-ben Krakkóban írott kéziratosa, *Annotationes in epistolam ad Romanos, Ephesios et Acta Apostolorum c.* munkáját az esztergomi Bibliotheca őrzi.³⁸ Kettejük jó baráti kapcsolatát Győrben található könyvek bejegyzései is alátámasztják. Vetési János alkalmi költeményei tanulmányai színhelyén, Wittenbergben jelentek meg az 1560-as évek végén.³⁹

Az erdélyi possessorok közül kiválik a János Zsigmond, majd Báthori István kancelláriájában írnokoskodó Székesfejérvári András könyvtára. Könyveibe csak nevét jegyezte be, így a beszerzés időpontjára csupán az ajándékozások esetében következtethetünk. Ezekon kívül az 1573-as Biblia kötéstábláján neve mellett szerepel az 1577-es évszám is, amely a beszerzés és kötetés éve lehet.

A fennmaradt 15 könyv — három kivételével mind baseli nyomtatvány — széles körű érdeklődéséről tanúskodik. A teológiát két Biblia-kiadása, Ambrosius, Athanasius és Hieronymus egyházatyák művei, egy egyházi rendtartás

³¹ *Salutares paraeneses de epistolis et evangeliiis per annum occurrentibus*. Cracoviae 1536. és 1542. — RMK III 315. és 319.

³² *Sermones exhortatorii*. Cracoviae 1531. — RMK III. 291; *Compendium directorii*. Cracoviae 1532. — RMK III. 300.

³³ *Brutus János Mihály magyar históriája 1490–1552*. Kiad: Toldy Ferenc és Nagy Iván. I–3. Pest, 1863. — Budapest 1876.

³⁴ *Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVII. századokból*. Budapest 1881. I. 1–47.

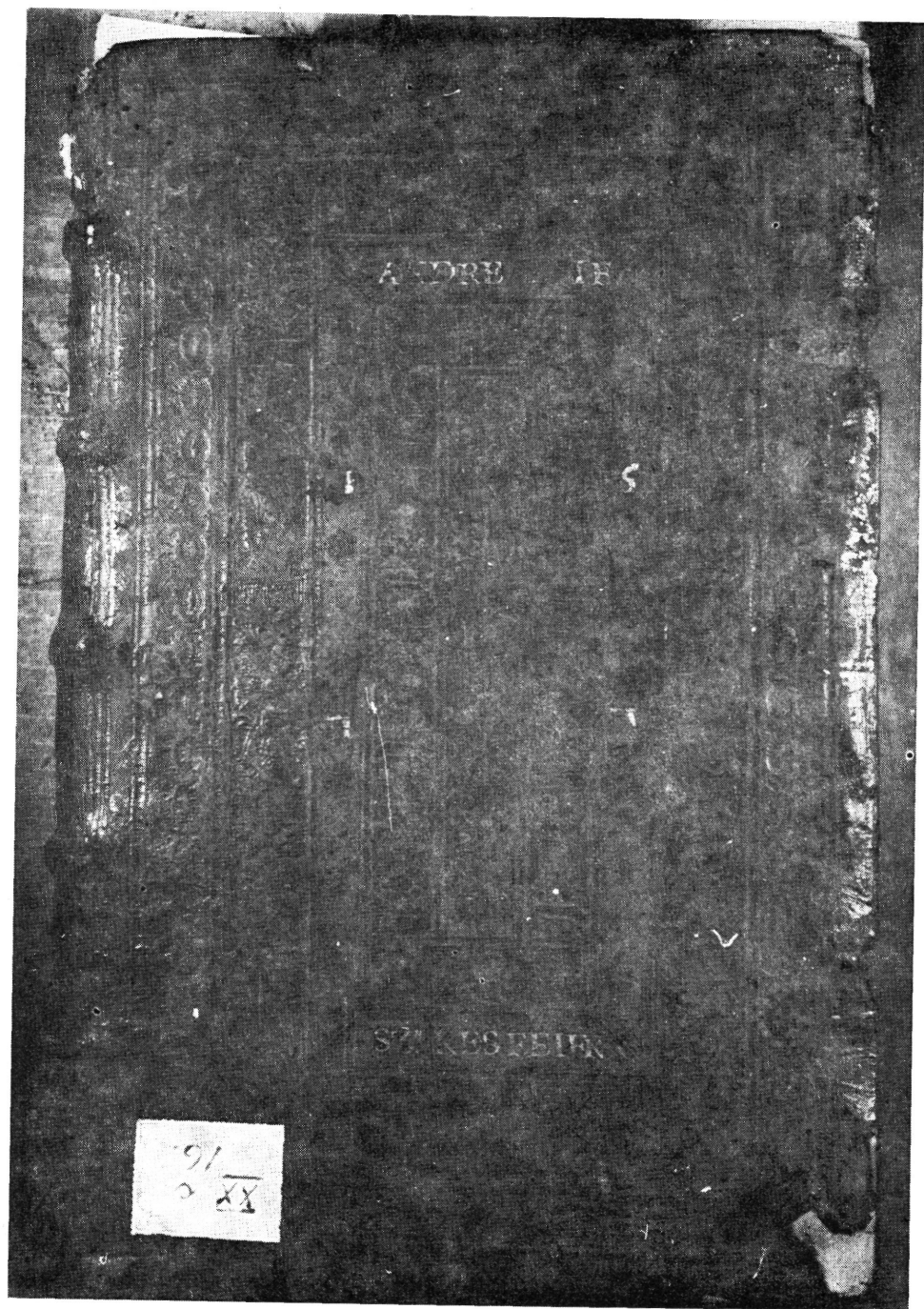
³⁵ *Commentarius rerum a Stephano gestarum*. Claudiopoli 1581. — RMK II 165; Romae 1582. — RMK III 713.

³⁶ *De tertio matrimonio Sigismundi aug. Poloniae regis et equitis oratio*. Cracoviae 1553. — SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. II.* Budapest 1893. 92.

³⁷ SZINNYEI József: i. m. VIII. 1433–1434.

³⁸ MKSz 1882. 309.

³⁹ RMK III 580, 594, 596, 612.

3. Székesfejérvári András Bibliá-jának kötéstáblája

(Clichtoveus), valamint a protestáns teológiai álláspontot kifejtő Simler értekezése képviselte. Egyaránt érdekelhette az egyháztörténet (Autores historiae ecclesiasticae), az ókori história (Apophtegmata, Homeros, Gellius) és etika (Aristotelés). Görög—latin szótára fontos kézikönyve lehetett. Agricola bányászati és Vadianus geográfiai műve természettudományos érdeklődését mutatja.

Könyvei halála után kerülhettek be a fejedelmi könyvtárba, s innen hozta magával Győrbe Náprági ezt a 15 kötetet, bár csupán három műben szerepel Náprági neve.

Székesfejérvári András után Gyulai Pálnak maradt fenn a legtöbb könyve Győrben. Már Pirnát Antal utalt arra, hogy e könyveit tanulmányai színhelyén, Páduában az ottani arisztoteliánus kör hatására szerezhette be.⁴⁰

A könyvek számát tekintve a harmadik Derecskei János. Ővé volt Arany-szajú Szent János összes műveinek háromkötetes gyűjteménye. A XXII. a. 15. jelzetű könyv kötéstábláján világosan olvasható, a XXII. a. 18-on pedig kivehető a Joannes Derechkey felirat.

Azok közül az erdélyi possessorok közül, akiknek Győrben csak egy-két könyve maradt meg, talán többnek komolyabb könyvgyűjteménye is volt.⁴¹ Őszintén reméljük, hogy az Erdélyben befejeződött possessor kutatás hamarosan napvilágot lát, és az ottani feltárás eredményei megerősítik ezt a feltételezésünket.⁴²

Náprági Demeter múlhatatlan érdemeket szerzett azzal, hogy a fenti erdélyi provenienciájú anyagot megmentette a pusztulástól. Humanizmusát és tudományszeretetét Rimay János manierista képpel fejezte ki: „az mézzel folyó tudománypatakot” említve, „kiben torkig usz . . . és egyéb embereket is kedvesen táplál az csorgásával és italával.”⁴³

A Székesegyházi Könyvtár győri könyvtulajdonosaival közleményünk második része foglalkozik.

*

A győri Székesegyházi Könyvtár állományát a XVII. században jelentősen gyarapították a győri püspökök és kanonokok könyvei. Lépes Bálint püspöknek valamint Nyéki Vörös Mátyás kanonoknak Győrben fellelhető könyvtárát Aistleitner József¹ és Jenei Ferenc² már összeírta. Kétségtelen, hogy irodalomtörténeti szempontból az ő gyűjteményük a leginkább figyelemre méltó, mivel mindketten a magyar barokk jelentős írói voltak. Könyveiken kívül — amelyeket a teljesség kedvéért újra felsorolunk — azonban még 68 kötetnyi győri provenienciájú anyag található a Székesegyházi gyűjteményben, nem számítva Náprági Demeter győri püspök könyveit, amelyeket előző cikkünkben ismer-

⁴⁰ L. a. 10. jegyzetet!

⁴¹ A gyöngyösi volt ferences könyvtár antikvári között őrzik Mindszenti András 1530-ban Baselban megjelent Bibliáját. — SOLTÉSZ Zoltánné: *XVI. századi könyvgyűjtők kötetei a gyöngyösi műemlékkönyvtár antikva-gyűjteményében*. Az OSZK Évkönyve 1965—1966. 138.

⁴² JAKÓ Zsigmond: i. m. 311.

⁴³ Rimay János 1603. július 24-én kelt levele Náprági Demeterhez. *Rimay János összes művei*. Összeállította: Eckhardt Sándor. Budapest 1955. Akadémiai 233.

¹ AISTLEITNER József: *A győri püspöki nagyobb papnevelő intézet könyvtárának 1500-ig terjedő ősnymtatványai*. Győri Szemle 1931. 207—226, 321—328; 1932. 44—52, 115—127, 240—253.

² JENEI Ferenc: *Adalék Lépes Bálint könyvtárához*. Győri Szemle 1935. 138—139., illetve Uő: *Nyéki Vörös Mátyás könyvtára és könyvbejegyzései*. Régi Magyar Költők Tára XVII/2. Budapest 1962. 427—435.

tettünk.³ Ezeket a possessorok, ill. donatorok betűrendjében az előző, hasonló jellegű cikkünk elveit követve az alábbi táblázatban foglaltuk össze.

Possessor — donator	Cím — jelzet	A bejegyzés dátuma és egyéb adatok
Baranyai Forrás Péter [1607—1648 között győri kanonok] ⁴ I. Köntös János		
Borilicius, Joannes I. Lépes Bálint		
Bubnich Mátyás [1688—1692 között győri kanonok] ⁵	ISTVÁNNFFY Miklós: Regni Hungarici historia. Coloniae 1685. — R. IV. 15.	
Coloman lector I. Körmendi Kálmán		
Draskovich Mátyás [1591-től győri nagyprépost; 1592-től püspöki helynök] ⁶	Conciliorum quatuor generalium . . . tomus primus. Coloniae 1530. — XX. d. 3. PELBARTUS: Stellarium. Lugduni 1509. — R. V. 31.	
	SACCHI, B.: De vitis . . . pontificum. Coloniae 1562. — XX. d. 10.	Hic liber Joan. de Iwancz praepositi . . .
	TORRENSIS, H.: Confessio Augustiniana. Secunda editio. Dilingae 1569. — XX. b. 13.	
Draskovics György [1635—1650 között győri püspök] ⁷	PUCCI, B.: Nuova idea di lettere. Viterbo 1619. — XIX. c. 39.	
Dusich Mátyás ⁸ archidiaconus Castriferensis [1689—1699]	COELIUS G.: Commentaria in Cantica canticorum Salomonis. Viennae 1681. — R. III. 33.	
plebanus Niekiensis	GUALTERIUS, J.: Tabula chronographica status ecclesiae. Lugduni 1616. — XX. c. 11.	Donatus est a . . . Stephano Rauch plebano Niekiensi Matthiae Duscis, 1669. die 14. Julij

³ VÁSÁRHELYI Judit: *A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai I. Náprági Demeter könyvtára*. MKsz 1980. 117—130.

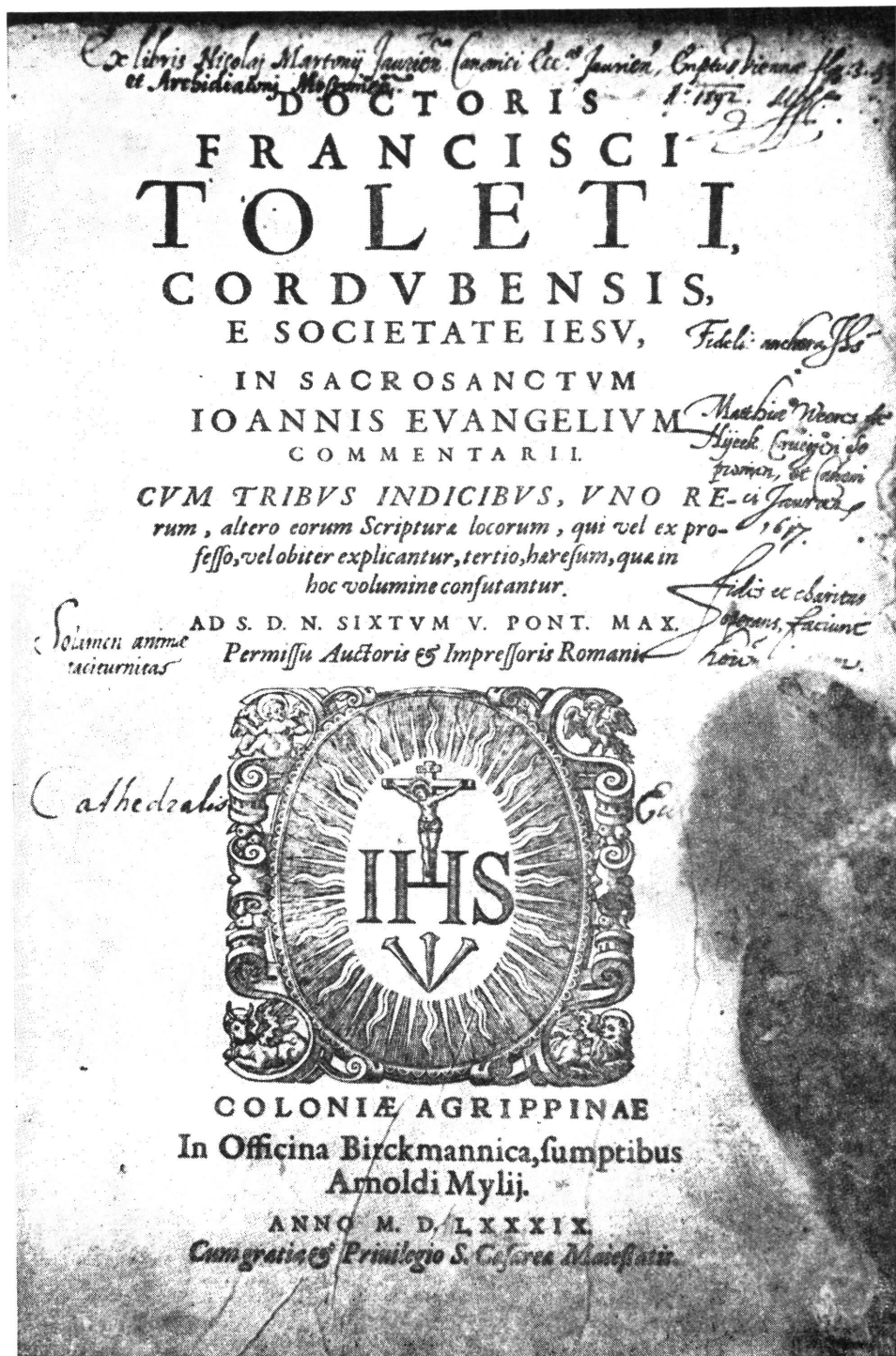
⁴ BEDY Vince: *A győri székeskáptalan története*. Győr 1938. 401.

⁵ BEDY Vince: i. m. 448—449.

⁶ BEDY Vince: i. m. 392.

⁷ GAMS, Pius Bonifacius: *Series episcoporum ecclesiae catholicae*. Ratisbonae 1873—1886. 374.

⁸ BEDY Vince: i. m. 448.

1. A Marton Miklós majd Nyéki Vörös Mátyás tulajdonába került Toledo-kommentár címlapja

Possessor — donator	Cím — jelzet	A bejegyzés dátuma és egyéb adatok
Eyezyng Erasmus l. b. capitaneus pedestris militum Germanorum unius vexilli in praesidio Jauriensi, 161? — don. l. Palkovich György		
Ferenczffy János lector canonicus ecclesiae Jauriensis ⁹	BONGARSIVS, J.: Rerum Hungaricarum scriptores varii. Francofurti 1600. — R. V. 44.	1672. die 17. Febr.
Fülei Farkas Tamás abbas Pilisiensis, cantor et canonicus Jauriensis [1601—1642] ¹⁰ l. Nyéki Vörös Mátyás		
Gáborjáni Kövér Tóbiás [1646—1676 között győri kanonok] ¹¹	AVEROULT, A.: Florum exemplorum. Pars tertia. Venetiis 1620. (2) AVEROULT, A.: Florum exemplorum. Pars quarta. Venetiis 1620. — XXII. d. 9. BECANUS, M.: Manuale controversiarum. Herbipoli 1638. — XIX. c. 28.	emptus Venetiis, 1641.
parochus Kevetiensis	CARTAGENA, J.: Homiliae catholicae . . . de sacris. Coloniae 1625. — XIX. e. 2.	emptus Viennae 1643.
plebanus Kurtiensis	CARTAGENA, J.: Homiliae catholicae . . . tomus III. Coloniae 1625. — XIX. a. 26.	1641. Viennae
parochus Kurtiensis	CARTAGENA, J.: Homiliae in universa christianae religionis arcana. Tomus primus. Coloniae 1576. — XIX. a. 22. FEDELE, B.: Speculazioni morali dell' sacramento dell'altare. In Venezia 1641. — XXII. d. 6. LORINUS, J.: Commentarii in librum Psalmorum . . . tomus primus. Coloniae 1619. — XXI. b. 13. LORINNS, J.: Commentariorum in librum Psalmorum tomus tertius. Coloniae 1619. — XXI. b. 15.	emptus Viennae 1643. emptus Venetijs emptus Venetijs, 1641

⁹ BEDY Vince: i. m. 435—436.¹⁰ BEDY Vince: i. m. 398.¹¹ BEDY Vince: i. m. 422—423.

Possessor — donator	Cím — jelzet	A bejegyzés dátuma és egyéb adatok
	MENDONÇA, F.: <i>Commentariorum in IV. libros Regum tomus secundus.</i> Lugduni 1637. — XX. a. 7.	
	MENDONÇA, F.: <i>Commentariorum in IV. libros Regum tomus tertius.</i> Lugduni 1637. — XX. a. 8.	
Hédervári István sacrae poeseos auditor ¹²	Nizolius, sive thesaurus Ciceronianus. Basileae 1572. — XX. c. 12.	Anno 1627. ejusque catalogo inscriptus H. 71.
Iváczy János abbas Pechvaradiensis, praepositus maior Cathedralis ecclesiae Jauriensis, prothonotarius apostolicus, episcopus Tininiensis ¹³ l. még Draskovich Mátyás	Missale Strigoniense. Venetiis 1498. — j. n.	Post interitum ... Francisci Pereni ... donatus est ... Nicolao Olaho ... post ... Martino Pethe de Hethes ... per Joannem de Ivancz ... Demetrio Napragi ... archiepiscopo Colocensi
Kaleschiák Péter capellanus, beneficiatus Soproniensis ¹⁴	Corpus iuris civilis. ... Secunda editio. S. l. 1590. — XXII. c. 23.	1666.
Kálóczy Miklós ¹⁵ parochus Szempessiensis	Eusebii, Pamphili, Ruffini, ... ecclesiastica historia. Basileae 1570. — XX. a. 18.	
canonicus Jauriensis [1673–1683]	IRENÆUS: <i>Adversus ... haereses libri quinque.</i> Coloniae 1625. — XXII. d. 14.	
archidiaconus Cathedralis et canonicus Jauriensis	ROSENTHAL, M.: <i>Actio sacri ordinis Cisterciensis.</i> Viennae 1649. — XIX. b. 22.	1653.
Kermendi Coloman l. Kőrmendi Kálmán		
Kéry István ¹⁶ archidiaconus Mosonien-sis	AZPILCUETA, M.: <i>Operum 1–2. tomus.</i> Coloniae 1616. — XIX. d. 6.	1649. Georgius Vasuary Zegij praepositus ... de Papocz ..., 1630.

¹² Valószínűleg tagja a Hédervárt birtokló Hédervári családnak, amely Pázmány Péter hatására tért át a katolikus hitre 1630 körül, és amelynek értékes régi könyv- és levéltára volt. — PAYR Sándor: *A dunántúli evangélikus egyházkerület története. I.* Sopron 1924. 380.

¹³ BEDY Vince: i. m. 400.

¹⁴ PÓDA Endre: *A soproni katolikus „parochia” és a „soproni katolikus hitközség” története.* Sopron 1892. 46.

¹⁵ BEDY Vince: i. m. 425.

¹⁶ BEDY Vince: i. m. 421.

Possessor — donator	Cím — jelzet	A bejegyzés dátuma és egyéb adatok
canonicus Jauriensis	BONFINI, A.: Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia. Francofurti 1581. — R. IV. 1b.	Francisci Ketheli, 1625. Per Gregorium Csökör ... Stephano Kerij ... 1653. die 17. Martij.
archidiaconus Mosoniensis, canonicus Jauriensis	GIULIANI, G. B.: Arsenalae praedica- bile. In Venezia 1650. — XXII. c. 4. [JOANNES Chrysostomus: Homi- liae LXXXVII.] Basileae 1525. — XXII. a. 22.	1651. 1638. Sum Joannis Mossowszky ... ab anno 1553.
parochus Komjatensis	JOANNES Chrysostomus: Opera. Basileae 1509. — XXI. b. 3.	1638.
canonicus Jauriensis	JUSTINIANUS: Institutiones iuris ... a ... Sylvestro Aldobrandino ... illustrata. Lugduni 1554. — XIX. b. 46.	1650. Mich. Matkovich can. Zagrabiensis id dono dat d. Kery.
archidiaconus Mosoniensis, canonicus Jauriensis	[LAMORMAINI, H.: Vocatio I—II. p. Viennae c. 1636.] — XIX. c. 38.	1651.
parochus Komjatensis	LASSIA, S.: De religione christiana ... aureum opus. Basileae 1517. — XX. b. 19.	1638.
parochus Komjatensis	LEUWIS, D.: Commentariorum opus in Psalmos. Coloniae 1534. — XX. c. 22.	1638.
parochus Komjatensis	LEUWIS, D.: Enarrationes piae ac eruditae in IIII Prophetas Maiores. Coloniae 1534. — XX. d. 20.	1638.
cantor Jauriensis	LIVIUS T.: Rerum gestarum populi Romani ... libri triginta. Coloniae 1525. — XXI. d. 22.	1638. Sum Christofori parochi Dubowers 1532. 1533, Gre- gij Blasy liber est ...
archidiaconus Mosoniensis, canonicus Jauriensis	MATHEUS Taberna: In funere ... Gregorii Donati ... magistri laudatio. Romae 1642. — XIX. e. 46.	1658.
archidiaconus Mosoniensis, canonicus Jauriensis	MUSSO, C.: Delle predighe quadra- gesimali. In Venezia 1596. — XIX. e. 3.	1650.
parochus Komjatensis	PEÑALOSA, A.: Opus egregium de Christi et Spiritus Sancti divinitate. Viennae 1635. — XXII. b. 14.	1638.
	PETRUS Lombardus: Sententia- rum textus. Basileae 1513. — XX. b. 20.	1637. ex libris ecclesiae Domas- iensis, 1614. donatus a ... Casp. Be- niczki in S. Györgi

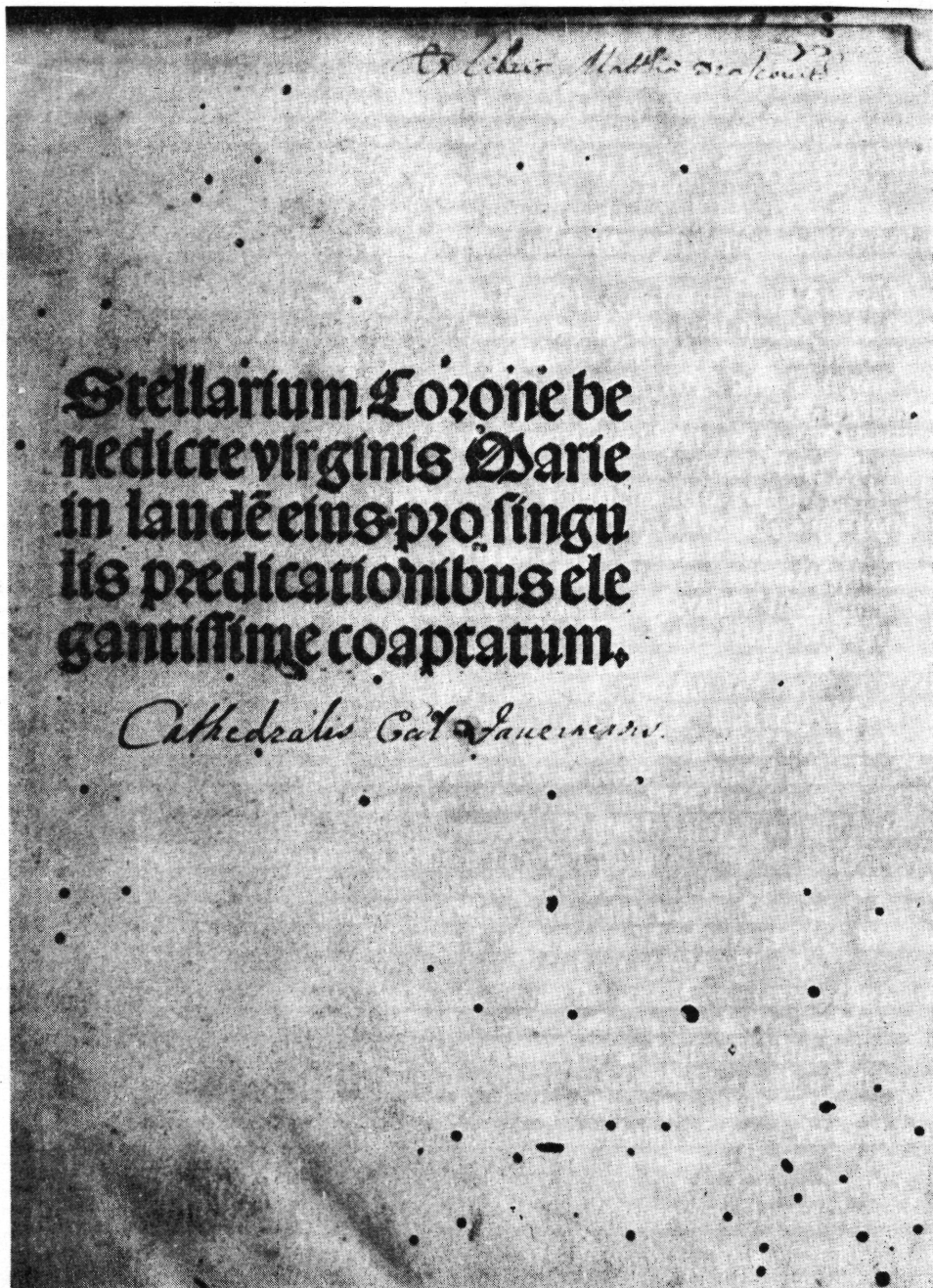
Possessor — donator	Cím — jelzet	A bejegyzés dátuma és egyéb adatok
canonicus et parochus Jauriensiis	[PLINIUS: Historia naturalis.] S. 1. et a. — XIX. a. 7.	1645.
parochus Soproniensiis	SANCHES, T.: Aphorismi . . . ejus librorum de matrimonio doctrinam compendio continentes. Graecii 1641. — XIX. c. 29.	
archidiaconus Mosoniensiis, canonicus Jauriensiis	Santorale discorsi de sourani lodamenti di Cristo. In Venezia 1650. — XIX. e. 41.	1651.
Kissevich-Horváth János [1674 — 1684 között győri kanonok] ¹⁷	STEEN, C.: Commentaria in Ecclesiasticum. Antverpiae 1643. — XXI. a. 6.	1675.
Kööntös János ¹⁸ canonicus ecclesiae Jauriensiis	AVICENNA: Liber canonis . . . revisus. S. 1. et a. — XIX. a. 24.	Thomas Umundumus (?) J. Ceöntös . . . pro felicibus novi anni auspiciis Ouariny dono dedit, anno 1607.
	LEUWIS, D.: In quatuor evangelistas enarrationes. Coloniae 1532. — XX. a. 3.	Joannes Rech me possidet Ego Jo. Keöntös hunc librum . . . Petro Baraniaj dono obtuli. Anno 1617. die 24. Apr.
Cononicus et archidiaconus Cathedralis Jauriensiis	PELBARTUS: Sermones Pomerii . . . de tempore. Hagenau 1501. — R. V. 32ab.	1606. Hunc librum jure possidet Wolfgangus Barson . . . dono it possidet Georgius Farkas . . . 1577.
Körmendi Kálmán ¹⁹ (= Coloman Kermendi) lector et canonicus ecclesiae Jauriensiis	[CYRILLUS: Opera.] 1—4. tomi. Basileae s. a. — XXI. c. 12.	1559. die vero 27. Junij emptus est . . . Viennae . . . florenis Venensibus quinque . . .
I. még Mátéssy István Lépes Bálint custos et canonicus ecclesiae Jauriensiis [1594—1623] ²⁰	BUNDERIUS, J.: Compendium concertationum, in quo omnes huius seculi haereses confunduntur. Antverpiae 1555. (2) BILLICHIUS, E.—BREDENBANDIUS, M.: De dissidiis ecclesiae componendis . . . opuscula duo. Coloniae 1559—1560. — XIX. c. 42.	
episcopus Tininiensiis	CANO, F. M.: Locorum theologorum libri duodecim. Coloniae 1574. — XIX. c. 2.	

¹⁷ BEDY Vince: i. m. 445.¹⁸ BEDY Vince: i. m. 399.¹⁹ BEDY Vince: i. m. 371.²⁰ BEDY Vince: i. m. 393—394.

Possessor — donator	Cím — jelzet	A bejegyzés dátuma és egyéb adatok
episcopus Tininiensis et praepositus ecclesiarum Orodien- sis, custos et canonicus Jaurien- sis, prothonota- rius apostolicus, sacrae Caesareae Regiaeque Maiestatis praelatus as- sessor et beneficiatus Soproniensis	FORESTA, J. F.: De claris selec- tisque mulieribus. Ferrariae 1497. — Ö. IV. 25.	
episcopus Nitriensis	HOZYUS, S.: Confessionis christi- anae catholicae fidei ... tomus I. Coloniae 1573. — XIX. b. 45.	Levinus Lupus ... Flandriae 1590. Eustachii Gyulafi
episcopus Nitriensis et can- cellarius Regni Hunga- riae	HOZYUS, S.: Confessionis christi- anae catholicae fidei ... tomus II. Coloniae 1573. — XIX. b. 30.	ex libris Eustachij Gyulaffi Elianus Lupus ... pos- sessor huius libri 1590.
episcopus Nitriensis et can- cellarius regni Hungariae	LANGIUS, J.: Novissima Polyan- theia in libros XX. dispertita. Francofurti 1617. — XXXVI. 1.10.	1617.
praepositus maioris eccle- siae Varadiensis, cus- tos et canonicus Jaurien- sis, prothonotarius apostolicus ac benefici- arius Soproniensis	LINDANUS, W. D.: Ruewardus, sive de animi tranquillitate. Coloniae 1567. (2) LINDANUS, W. D.: Dubitan- tius de vera certaue per Christi Jesu Evangelium salutis aeternae via. Coloniae 1571. — XIX. c. 13.	
archiepiscopus Colocensis et Baciensis, adminis- trator ecclesiae Jaurien- sis ac per Regnum Hun- gariae cancellarius trium potentissimorum impera- torum: Rudolphi, Mat- thiae et Ferdinandi se- cundi consiliarius	Missale secundum chorum ... eccle- siae Strigoniensis. Venetiis 1512. — R. V. 33.	Ex libris Zachariae Mos- socii protonotari aposto- lici Petrus Radonithius episcopus Vacien- sis
episcopus Tininiensis, eccle- siarum Orodien- sis et Varadiensis praepositus, custos Jauriensis et S. C. R. Majestatis consilia- rius.	PETRUS Lombardus: Sententiarum libri IV. Basileae 1487. — Ö. III. 14.	Sum ex libris Joannis Bo- rilicij.
episcopus Tininiensis, eccle- siarum Orodien- sis et Varadiensis praepositus, custos et vicarius Jauri- ensis ac prothonotarius apostolicus necnon Sac- rae Caesareae Regiae Maiestatis consiliarius	Pontificale Romanum. Romae 1497. — Ö. IV. 19.	

Possessor – donator	Cím – jelzet	A bejegyzés dátuma és egyéb adatok
episcopus et comes Nitriensis ac per Hungariam cancellarius et Sacrae Caesareae Regiaeque Maiestatis consiliarius	RUPPERT, A.: Libri XLII de operibus Sanctae Trinitatis. Coloniae 1528. – XXI. d. 6.	Pragae comparatus
Liptay Ferenc [1696–1711 között győri kanonok] ²¹	LUDOLPHUS de Saxoniam: Vita Jesu Christi. Parrhisii 1509. – XXI. c. 17.	
Marton Miklós ²² canonicus Jauriensis et archidiaconus l. Nyéki Vörös Mátyás		
Mátéssy István ²³ praepositus maior et vicarius ecclesiae Jauriensis.	GREGORIUS: Opera. Basileae 1551. – XXI. c. 13.	1569. Per ... Colomanum Kermendy ... testamento legato ... Steph. Mathessy
Mattkovich Mihály ²⁴ canonicus Zagrabiensis et ss. theologiae doctor	BOTERO, G.: Le relationi universali. In Venetia 1622. – XXII. d. 8. MANZINI, G. B.: Il cretideo del cavalier. Roma 1638. – XIX. c. 37.	emptus Venetijs, 1642. Mich. Mattkovich can. Zagrabiensis id dono dat ... d. Kery can. Jauriensi, 1650.
lector Jauriensis [1649–1662 között] don.	MUSSO, C.: Delle prediche quadregesimali, ... prima parte. In Venetia 1603. – XXII. d. 4.	1640.
l. még Kéry István Matusek András ²⁵ Cathedralis archidiaconus, canonicus Jauriensis	CARTAGENA, J.: Homiliae catholicae ... tomus secundus. Coloniae 1625. (2) CARTAGENA, J.: Homiliae catholicae ... tomus tertius. Coloniae 1625. – XXII. c. 2.	1684.
Michaelis, Daniel ²⁶ l. Nyéki Vörös Mátyás		

²¹ BEDY Vince: i. m. 450.²² BEDY Vince: i. m. 393.²³ BEDY Vince: i. m. 377–379.²⁴ BEDY Vince: i. m. 426–427.²⁵ BEDY Vince: i. m. 440–441.²⁶ Daniel Michaelis BOETHIUS, A. M. T. S.: *De consolatione Philosophiae*. (Strassburg 1491.) című könyvét, amely Pozsonyban, a Matica slovenskában található (Inc. 120), Sz. Koroknay Éva ismertette. – *Magyar reneszánsz könyvkötések*. Budapest 1973. Akadémiai. 60.

2. Draskovich Mátyás Pelbartus-kötete

Possessor – donator	Cím – jelzet	A bejegyzés dátuma és egyéb adatok
Nagy Mihály [1696 – 1713 között győri kanonok] ²⁷	TUFO, O.: In Ecclesiasticum ... commentaria. Tomus primus. Coloniae 1631. – XX. d. 16.	
Nyéki Vörös Mátyás cruciger Soproniensis et canonicus ecclesiae Jauriensis	BELLARMINO, R.: Operum ... tomus quintus. Coloniae 1617. – XXI. d. 8. Canones concilii II. Provincialis Coloniensis. Coloniae 1538. (2) Formula ad quam visitatio intra Dioecesim Coloniensem exigitur. Coloniae 1537. – XX. b. 17. GEWOLD, C.: De Sacri Romani Imperii septemviratu commentarius. Ingolstadii 1596. – XIX. b. 17.	1619. 1602. Stephani de Zewlews et amicorum bonorum
maioris cancellariae Hungariae notarius	GREGORIUS I.: Liber moralium in beatum Job. Basileae 1514. – XXI. d. 21.	1602. Hunc librum cum aliis nonnullis dono accepi a ... Margarita Tatay, consocii ... Andreae Bellaurij, Posonii, ... 1601, Praga redux ex Cancellaria Hungarica.
vicarius Jauriensis	HARMENOPOULOS, C.: Promptuarium iuris civilis. Lausannae 1580. (2) DHUMBERT, J.: In omnes titulos novem primorum librorum codicis Justiniani ... explanationes. Lugduni 1558. – XXII. c. 10.	
cruciger Soproniensis, canonicus Jauriensis	[HIERONYMUS: Tomus epistolarum cum argumentis ... D. Erasmi Roterodami] Basileae 1524. – XXI. a. 24. HOLKOT, R.: Opus ... in librum Sapientiae Salomonis editum. Parisiis 1518. – XIX. e. 20. JACOBUS de Voragine: Legenda aurea sanctorum. Ulmae 1488. – Ö. IV. 16.	1613. mensis Novemb. dono datus ab ... Nicolao Kaldy Posoni dono datus 1607 a ... Margareta Tatay 1602. E donatione ... Margaritae Tatay ... consortis Andreae Bellaurij
cruciger Soproniensis et canonicus Jauriensis	LAURETUS, H.: Sylva seu potius hortus floridus allegoriarum totius Sacrae Scripturae. Coloniae 1612. – XX. d. 6.	In numeros librariae suppellectilis ... Cornelii Sivers pro tempore episcopi in Bachsensheim ... 1623 5. Kalendas Aprilis

²⁷ BEDY Vince: i. m. 447.

Possessor — donator	Cím — jelzet	A bejegyzés dátuma és egyéb adatok
cruciger Soproniensis	LUDOVICUS Granatensis: Flores. Coloniae 1588. — j. n.	Thomas Gradnajt de Joska, Pragae comparatus . . . 24. Martii, anno 1589.
	NANNUS, M.: Polyathea, opus sva-vissimis floribus exornatum. Basileae 1512. — XIX. a. 20.	Sum Stephani Beythe.
	NEVISANUS, J.: Postillae maiores totius anni. Lugduni 1518. — XXII. b. 1.	1626. Daniel Michaelis sum possessor huius libri . . . 1569. Matthiae Weores de Nyeek a Henricospeter (?) parrocho de Göcs
praepositus S. Salvatoris de Papocz	NICOLAUS De Lyra: Biblia sacra. — Contra perfidiam Iudaeorum. Venetiis 1481. — Ö. III. 26.	
	PARCHING, C.: De sacrosancto missae sacrificio. Ingolstadii 1579.	Sum Thomae Füley et amicorum
	(2) MOTSCHENBACH, P.: De legitimo usu eucharistiae. Ingolstadii 1587.	
	(3) FRANCK, F.: Disputatio theologica de festo corporis Christi. Moguntiae 1585.	
	(4) FRANCK, F.: De vera fide disputatio theologica. Moguntiae 1587.	
	(5) GOBELIUS, V. M.: De iure vocationis et missionis. Moguntiae 1587.	
	(6) DELING, Rh.: Disputatio theologica de sacramentali confessione. Moguntiae s. a.	
	(7) EBINGHAUSEN, H.: De descensu Christi ad Inferos disputatio theologica. Coloniae 1586.	
	(8) SLOSIUS, P.: Assertiones de infidelitate. Moguntiae 1584.	
	(9) VICUS, H.: De descensu Jesu Christi ad Inferos. Antverpiae 1579.	
	(10) SARTORIUS, J.: De tribus peccatorum generibus. Ingolstadii 1587.	
	(11) GREGORIUS de Valentia: Confutatio calumniarum. Ingolstadii 1579.	
(12) ROEST, N. P.: Pro Calendario Gregoriano disputatio. Moguntiae 1585. — XIX. b. 9.		

Possessor — donator	Cím — jelzet	A bejegyzés dátuma és egyéb adatok
	<p>PELBARTUS: Pomerium sermo- num quadragesimalium. Hagenau 1504. (2) PELBARTUS: Pomerium de beata virgine vel Stellarium. Hagenau 1504. — R. III. 35.</p> <p>PETRUS de Palude: Sermones sive enarrationes in Evangelia et Epistolas quadragesimales. Lugduni 1589. — XXII. c. 11.</p>	<p>1612.</p>
cruciger Soproniensis praepositus	<p>POLYGRANUS, F.: Postillae Sive enarrationes in Evangelia. Coloniae 1570. — XIX. c. 32.</p> <p>Pontificale Romanum. Venetiis 1572. — XIX. a. 3.</p>	<p>Ludovicus Újlaki praepo- situs Castriferrensensis.</p> <p>Martinus Pethe de Hethes episcopus Vaciensis... Andreae Monozloi prae- posito Posoniensi... de- dit.</p> <p>Thomas Fülei abbas Pili- sensis cantor et canoni- cus Jauriensis</p>
cruciger Soproniensis	<p>THOMAS de Aquino: Super Epis- tolas... Pauli commentaria. Venetiis 1510. — XX. b. 9.</p>	<p>1617.</p>
cruciger Soproniensis	<p>TOLEDO, F.: In sacrosanctum Joannis Evangelium commentaria. Coloniae 1589. — XXII. a. 1.</p>	<p>161? Ex libris Nicolay Marto- nij... emptus Viennae 1592.</p>
canonicus Jauriensis	<p>WARSEVICIUS, C.: Memorabili- um rerum et hominum coaevorum descriptio. Cracoviae 1585. — I. 8. 7.</p> <p>WITZEL, G.: Postilla... super Evangelia et Epistolas de tempore et de sanctis... Demegoriae illae, quae... in Postilla... sunt desi- deratae. Coloniae 1545. — XXI. d. 14.</p>	<p>1621. (Kötésén Báthori-címer)</p> <p>Stephano Zegedino... ad usum fratris Georgii Zon- dini... 1558. Matthaeus Baroniaj emp- tus a... Joanne Somogj, 1607. emptus... a Francisco Geörunei patria Saarvarj, pastore ecclesiae Kerezidi. Petrus Erdelij... pleba- nus Eckiensis, 1646.</p>

Possessor — donator	Cím — jelzet	A bejegyzés dátuma és egyéb adatok
Palkovich György [1594—1607 között győri kanonok] ²⁸	CANISIUS, P.: Commentariorum de verbi Dei corruptelis ... liber primus. Dilingae 1571. — XXII. d. 10.	Librum hunc dono accepi a ... domino Erasmo libe- ro baroni ab Eyczyng ca- pitaneo pedestri militum Germanorum ... in prae- sidio Jauriensi, 28. Julij 161?
Pozsgay Mátyás [1603—1627 között győri kanonok] ²⁹	GENNADIOS Scholarios: Exposi- tio pro ... synodo Florentina. S. I. et a. — XIX. c. 35. RUTLANDUS, J. C.: Loci commu- nes theologici. Dilingae 1559. — XIX. b. 58.	Emptus Viennae florenis 8. Emptus X. 29. Viennae.
Rech, Joannes (?) I. Köntös János Sivers, Cornelius I. Nyéki Vörös Mátyás		
Suppanich György ³⁰ beneficiatus ecclesiae Jauriensis	Authoritatum Sacrae Scripturae et ... patrum, quae ... in catechismo ... Petri Canisii ... citantur, pars 4. Coloniae 1570. — XIX. e. 27.	1631.
archidiaconus Mosoniensis — don.	HEYDENUS, J.: Jerusalem. Francofurti 1563. — XXII. b. 3.	Dono datus a ... Georgi- o Suppanich ... mihi, Ge- orgio Ladislao Zichij archi- diacono Comaromiensi ... anno 1656. die 18. Martij.
cantor canonicus Jaurien- sis et abbas S. S. Trini- tatis de Siklyos	Missale Romanum. Antverpiae 1640. — j. n.	1608.
Szalay János ³¹ praepositus Albensis	HOCQUARD, B.: Perspectivum Lutheranorum et Calvinistarum. Viennae 1648. — XIX. c. 6. SACROBOSCO, J.: Sphaera emen- data. Coloniae 1581. — XIX. c. 41.	1649. 1633.
Tarródy János canonicus ecclesiae Jau- riensis et Cathedralis ³²	SPONDE, H.: Annales. Coloniae 1640. — XXI. c. 11.	emptus Viennae, 1702.
Tatay Margit don. I. Nyéki Vörös Mátyás		

²⁸ BEDY Vince: i. m. 393.²⁹ BEDY Vince: i. m. 400.³⁰ BEDY Vince: i. m. 418.³¹ BEDY Vince: i. m. 33, 63, 108.³² BEDY Vince: i. m. 452.

Possessor – donator	Cím – jelzet	A bejegyzés dátuma és egyéb adatok
Telekessy István canonicus ecclesiae Jauriensis, archidiaconus Cathedralis ³³	MANSI, J.: Locupletissima bibliotheca moralis praedicabilis. Moguntiae 1670. – XIX. a. 5.	Tomus hic cum reliquis tribus a Stephano Telekesi . . . relictus Cathedrali . . . Jauriensis ecclesiae . . . , 1678.
Vasvári Szeghy György abbas de Saár, lector ecclesiae Jauriensis . . . et Strigoniensis canonicus et parochus Uyvariensis ³⁴	ACCIAIOLUS, D.: Expositio . . . Ethicorum Aristotelis. Florentinae 1478. – Ó. IV. 20.	Anno 1616. die 20. Martij . . . Joannes Checheny tricesimator Vaciensis suae Majestatis Caesareae . . . compatri suo . . . domino Georgio Vasuary . . . dedit opus hoc . . . Buda ex Bibliotheca Regum Hungariae elatum.
	ANTONIUS: Summae theologiae pars III. Venetiis 1480. – Ó. III. 16.	Anno 1614. die 19. Septembris opus hoc . . . Buda ex Bibliotheca divorum quondam Regum Hungariae elatum, . . . dominus Joannes Chrteni tricesimator . . . in Vach mihi compatri suo Georgio Vasuary . . . dedit
	AUGUSTINUS: De essentia divinitatis. Liptzk 1509. – XIX. e. 32.	Anno 1629. die 19. Octobris.
l. még Kéry István		
Zichy György ³⁵ archidiaconus Comaromiensis, 1656. l. Suppanich György		

Az ideiglenesen Győrben állomásozó Erasmus Eyczyng kapitányt leszámítva kizárólag papi személyiségek könyvei maradtak fenn a Székesegyházi Könyvtárban. A possessorok között három XVI. századi könyvtulajdonos van: Marton Miklós, Körmendi Kálmán és Mátéssy István. Ez utóbbi a későbbi váci püspök, akinek fennmaradt az Országos Levéltárban 44 kötetet tartalmazó könyvleltára is.³⁶ Győrben azonban csak egyetlen kötetére bukkantunk, amely nem szerepel a leltárban. Viszonylag korai, a XVI–XVII. század fordulóján vagy a XVII. század első évtizedeiben élő possessorok Draskovich Mátyás, Ivánczy János, Köntös János, Lépes Bálint, Nyéki Vörös Mátyás, Palkovich György, Pozsgay Mátyás és Vasvári Szeghy György.

³³ BEDY Vince: 443–445.

³⁴ BEDY Vince: i. m. 407.

³⁵ BEDY Vince: i. m. 429.

³⁶ ILLÉSY János: *Mátéssy István váci püspök könyveinek leltára 1591-ből*. MKsz 1897. 276–277.

Deus fortitudo mea

Anno 1616. die 20. Martii

Imprimis Dominus Joannes Graf von Tria: maior Vicerex Sca:
Majestatis Catholice in Hungaria bona voluntatis Congratulatio Jo: Baptista
Officium Dni Georgii Vapary Abbatis de Saar Luboviz Eulas
Jauvitz cingens de Sula Jo: Jo: Scrigoniz Jandico
et Carolus Waparyz Sula Jo: Jo: Scrigoniz Jandico
Bibliotheca Regia Hungariae

3. Vasvári Szeghy György bejegyzése Acciaiolus kötete első üres lapján

Nyéki Vörös Mátyásnak, aki Náprági Demeter után a legjelentősebb győri könyvgyűjtőnek számít, összesen 22 könyve maradt fenn Győrben. Már Jenei Ferenc megállapította Nyéki könyvtárának elemzése során a könyvek és a végrendeletben fennmaradt könyvjegyzék összevetéséből,³⁷ hogy gazdag, sokrétű, hungaricákat is a szokásosnál nagyobb arányban tartalmazó könyvtárából a teológiai jellegű könyvek találhatók meg Győrben. A beszerzés évszámát Nyéki nem jegyezte be mindig. Ajándékozói között feltűnik rokona, Tatay Margit, akitől különböző időpontokban értékes és ritka könyveket kapott.

Hasonlóképpen teológiai jellegű Lépes Bálint könyvgyűjteménye is. 11 könyve között három ősnymtatvány akad. Könyveibe gondosan bejegyezte nevét és címeit. Érdekes, hogy két Hozyus-könyvének előző tulajdonosa az erdélyi Gyulafi Lestár volt.

Nyékin és Lépesen kívül Kéry Istvánnak és Gáborjáni Kövér Tóbiásnak maradt fenn 18, ill. tíz könyve. E két, viszonylag ismeretlenebb kanonok könyveivel külön is érdemesnek látszik foglalkoznunk.

Kéry István mindegyik könyvébe bejegyezte, hogy mikor kerültek tulajdonába. Könyvtára gyarapodásának üteme jelentősen csökkent: míg 18 könyve közül hetet komjáti papként 1638-ban szerzett be, két győri kanonokságának összesen 12 éve alatt (1644–1646; 1648–1658) mindössze kilenc könyvhöz jutott, egy-egy kötete pedig galgóci (1637), ill. soproni plébános korszakából (1646–1648) való. Könyveinek tematikai megoszlása szempontjából Kéry az egyik legszelesebb érdeklődésű győri possessor. A prédikáláshoz felhasználható elmélkedéseken, kommentárokon, homiliáskönyveken kívül a klasszikus latin írók közül Livius történeti és id. Plinius természettörténeti munkája volt meg neki. Gyűjtötte az olasz nyelvű munkákat is. Könyveinek nagy része a XVI. században jelent meg, de éppen ezek az olasz nyelvű művek bizonyítják, hogy figyelme kiterjedt kortárskiadványokra is.

Gáborjáni Kövér Tóbiás 1638-tól 1642-ig Rómában, a magyar–német kollegiumban folytatott teológiai tanulmányokat. Éppen ezért fordulnak elő könyvtárában velencei kiadványok, sőt egy olasz nyelvű elmélkedés is. 1641-es velencei vásárlásainak emlékét őrzi pár bejegyzése is. Hazakerülve kürti, ill. keveti papként már Bécsben szerezte be könyveit. Cartagena Homiliae-jának első kötete kivételével mindegyik könyve a XVII. században jelent meg 1619 és 1641 között. S ez azt jelenti, hogy élete későbbi évtizedeiben — Kéry Istvánhoz hasonlóan — már nem jutott hozzá a frissen megjelenő kiadványokhoz. Cartagena kedvenc írója volt, összes műveinek megszerzésére törekedett. Homiliákon kívül bibliai kommentárokkal, a papi gyakorlathoz nélkülözhetetlen exemplumgyűjteménnyel igen homogén-tematikájú papi kézikönyvtárat gyűjtött össze.

A fenti táblázatból kiderül, hogy a győri kanonokok legtöbbször csak néhány kötetnyi könyve maradt fenn, hiszen a bejegyzések alapján bizonyos, hogy nem minden könyvük került be a győri Katedrális gyűjteményébe: miként a Hédervári-család tulajdonában levő, s katalogizált könyvtárból csak egyetlen kötet található meg ma Győrben; illetve Telekessy István könyvei közül is csak egyedül Mansi műve maradt meg, pedig annak bejegyzése szerint még három kötetet hagyott tulajdonosa a Székesegyházi Könyvtárra.

A győri provenienciájú könyvek tükrözik tulajdonosaik érdeklődési körét és foglalkozását. Kevés kivételtől eltekintve egyházi művek: bibliamagyará-

³⁷ RMKT XVII/2. 427–435. — 1. a 2. jegyzetet!

zatok, elmékedések, egyháztörténeti munkák, vitairatok, prédikációskötetek, szerkönyvek, valláserkölcsi példatárak, teológiai mondásgyűjtemények stb. A klasszikus irodalmat meglepően kevés könyv képviseli. Hédervári István valószínűleg poétika tanulmányaiiban hasznosította Nizolius Cicero-szótárát. Sacrobosco csillagászati összefoglalása — Szalay István könyve — és Avicenna orvostudományi munkája, amely Köntös Jánosé volt, képviselik a természet-tudományokat. A Rómában tanuló Mattkovich Mihály könyvtárában olasz nyelvű művek is voltak. Közülük a legjelentősebb Botero: *Le relationi universali*-ja.

A könyvek között több hungaricum akadt: Temesvári Pelbárt egy-egy műve Draskovich Mátyás, ill. Köntös János tulajdonában, Bubnich Mátyás Istvánffy-példánya, Coelius Gergely műve Dusich Mátyás könyvtárában, Bongarsius történeti szöveggyűjteménye, amely Ferenczffy János könyve volt, az ékes Missale Strigoniense Ivánczy János könyvtárából, s Kéry István Bonfini-kötete. Vasvári Szeghy György könyvei között viszont két igen jelentős ősnymotatvány van, amelyeket nem is annyira régiségük, mint inkább az tesz érdekessé, hogy a budai királyi könyvtárból, Csétényi János váci harmincados közvetítésével kerültek a győri kanonokhoz 1614-ben, illetve 1616-ban. A már Aistleitner József³⁸ által közreadott értékes adalékot Jenei Ferenc megismételte, és Csapodi Csaba szerepeltette a budai könyvtárról szóló összefoglalásában.³⁹ A Corvina-könyvtár XVI—XVII. századi sorsáról újabban Jakó Zsigmond írt.⁴⁰ Feltételezte, hogy néhány Erdélybe került budai könyv talán Náp-rági Demeter jóvoltából Győrbe kerülhetett. A győri Székesegyházi Könyvtárban azonban nyomtatott budai könyvre a Vasvári birtokában volt két ősnymotatványon kívül nem akadtunk. Vasvárinak volt még egy Budáról származó kötete: így a Koroknay Éva által a kötése miatt méltatott,⁴¹ Rómában 1472-ben kiadott Livius: *Historiae Romanae decades* című incunabulum esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárbeli példányában ugyanaz az „Anno 1616. die 20 Martii . . .” kezdetű bejegyzés olvasható, mint Vasvári György Acciaiolus-példányában. Jelenleg egyelőre kideríthetetlen magától hol Checheny-nek, hol Chrténinek író váci harmincados „találkozása” a királyi könyvtár köteteivel. A hozzá hasonló, nem győri érdekeltégű személyekről a *Magyar Könyvszemle* következő számában megjelenő cikkünk szól.

³⁸ L. az I. jegyzetet!

³⁹ JENEI FERENC: *Győr és régibb magyar irodalmunk emlékei*. Győr 1976. 27. — CSAPODI CSABA: *The Corvinian library. History and stock*. Budapest 1973, Akadémiai. Rep. 1, 45.

⁴⁰ JAKÓ ZSIGMOND: *Erdély és a Corvina*. Az *Írás, könyv, értelmiség* c. kötetben. Bukarest 1977. Kriterion. 169—179.

⁴¹ SZ. KOROKNAY ÉVA: i. m. 135.

**Petrik Géza Magyarország bibliographiája 1712—1860.
c. munkájának kiadástörténete**

A tizenegy kötet „Petrik”, amely a könyvtárak polcain sorakozik, a Kiszlingstein Sándor által feldolgozott évtizedet is beszámítva, két évszázad magyar könyvtermését rendszerezi. A tizenegy kötet közül négynek, a Petrik főműveként számon tartott *Magyarország bibliographiája 1712—1860*-nak kiadástörténetét kíséreljük meg az alábbiakban nyomon követni.¹

*

1880-at írunk. Az ekkor harmincöt esztendőes Petrik Géza nyolc évvel ezelőtt még mint az Osterlamm Károly alapította Harminczad utca 3. szám (ma: a Brit Nagykövetség Engels téri frontja) alatti nagy könyvesbolt tulajdonosa jómódú pesti polgár (a legtöbb adót fizetők listáján a 816. helyen áll) 1872 októberében egyik napról a másikra szegény ember lesz. A gazdasági válság első hulláma dönti le a lábáról: csődöt kér maga ellen. Egy év múlva, amikor a csőd föloldására sor kerül, már a IV. ker. Károly (ma: V. ker. Bárczy István) utca egyik kis boltjában találjuk és bár apósától hozomány címén 5 ezer forintot kap (amelyet a cégiratokba bejegyeztet), a hitelképességét többé nem nyeri vissza. 1877 júliusában kis antikváriumával a IV. (most: V.) ker. Kecskeméti utca 3. számú házba költözve, forgalma egyre jobban visszafejlődik, amíg 1880. áprilisában a maradék készletét egy papírkereskedőnek eladja, a boltját föl-számolja.²

Ez időpontban, amikor — mint majd látni fogjuk — csupán átmenetileg mondott búcsút a könyvesboltnak, első bibliográfiai művének a *Magyar könyvészet 1860—1875*-nek nemcsak a kézírata teljesen befejezett, de már az első füzet is napvilágot látott. (A kiadvány a kor szokásainak megfelelően füzetekre tagoltan jelent meg.) A mű kiadója az 1878-ban alapított Magyar Könyvkereskedők Egylete, amelynek ez az első nagyobb szabású „gazdasági” vállalkozása. És csakhamar bebizonyosodik, hogy a vállalkozás meghaladja az egyesület erejét. Ez az oka annak, hogy a gyors egymásutánban megjelent első három füzetet két esztendő késéssel követi a negyedik. Az egyesület vezetői, élén

¹ Munkánkat megkönnyíti, hogy a Magyar Országos Levéltárban őrzött *Egyetemi Nyomda ügyviteli iratok* (jelzete: Z 715) anyagában, továbbá az Egyetemi Könyvtár 1886. évi iratai között számos ezzel kapcsolatos dokumentum vált ismertté. (Az utóbbit vö. VÉRTESY Miklós: *Szilágyi Sándor mint könyvtárigazgató*. Egyetemi Könyvtár kézírattár G 929). Mindezek xerox-másolatai összegyűjtve a KMK Könyvtárában találhatóak, jelzete: 4-6079. A szóban forgó iratok forrását külön-külön nem tüntetjük föl.

² Petrik csődje körülményeiről: *Corvina*, 1913/14; hozományáról: Fővárosi Bíróság Cégirattár Cg. 1876/31 sz. iratok.

Aigner Lajossal (az irodalomtörténet, az etnográfia, az entomológia Abafi-Aigner néven tartja számon) tehát hiába vannak meggyőződve arról, hogy a bibliográfia kiadásával jó ügyet szolgálnak, újabb vállalkozásra, legalábbis egyelőre, nem gondolhatnak.

Ez az első számú oka annak, amiért az 1712—1860-as „Petrik” megjelentetésében a Magyar Könyvkereskedők Egylete nem vett részt, azt anyagilag nem támogatta, hiszen az, hogy az egylet az előfizetési felhívásra könyvtára számára egyetlen példányt megrendelt,³ nem tekinthető annak.

Az is igaz viszont, hogy a XIX. század nyolcvanas éveinek magyar könyvkereskedői már jól megvannak az 1712—1860 évek könyvtermését regisztráló mű nélkül. Erre legfeljebb annak az egy-két ódondásznak lenne szüksége, akik az ún. tudományos antikváriumra rendezkedtek be. A szortimenter — nem úgy, mint egy-két emberöltővel ezelőtt — a régebben, mondjuk a 25—30 éve megjelent könyvekkel mostanság már csak nagyon elvétve „kénytelen” foglalkozni, a XVIII. századi könyvtermés pedig már végképp kiesett érdeklődési köréből.

De ha a könyvkereskedelem nem is, e másfélszáz évet átívelő retrospektív bibliográfiai mű megjelentetését egyre nagyobb mértékben igényli a tudományos élet, a könyvtári hálózat (főképpen persze a tudományos könyvtárak), de maga a kulturális kormányzat is. Következésképpen összeállíttatása és megjelentetése a tudományos vagy a kulturális szervek valamelyikének feladata. És ebben a korban ez már nem hazafiúi ábránd, ami még az Októberi Diplomát közvetlenül követő, vagy akár a kiegyezés körüli években is lett volna, hanem reális, megvalósítható és megvalósítandó feladat. Hiszen az Akadémia támogatásával már folyik az RMK kiadása, sőt van pénz — és nem is kevés — olyan bibliográfiai mű kiadására is, amely, valljuk be, főképpen hazánk külföldi népszerűsítését szolgálja: Kertbeny Károly művéről van szó.

E folyamatot Kertbeny Károly 1882-ben bekövetkezett halála sem szakítja meg. Petrik Géza ui. a Kertbeny-hagyaték kiegészítésére és sajtó alá rendezésére, barátjának Franke Pál könyvkereskedőnek ösztönzésére, felajánlja szolgálatait a kultuszminisztériumnak. Petrik a megbízást hamarosan meg is kapja azzal, hogy e munkát Szilágyi Sándornak az Egyetemi Könyvtár igazgatójának szakmai irányítása-ellenőrzése mellett végezze.⁴

A bibliográfussá lett könyvkereskedő már jó ütemben halad, amikor 1883 elején a minisztérium arra is felkéri, hogy folytasson előtanulmányokat az 1712—1860-ig terjedő időszak bibliográfiájának összeállítására, hogy esetleg ennek elkészítésével is megbízassék. A felkérésből világosan kitűnik: ez még nem megbízás, de lehet belőle az.

E kezdeményezésből — ahogyan erre Petrik jó három évtized múlva emlékezik — Trefort-minisztériumának az a felismerése tükröződik, hogy tulajdonképpen nem a Kertbeny-féle bibliográfiára, hanem Szabó Károly RMK-jának folytatására lenne szükség. A minisztérium illetékes ügyosztályvezetője Hegedűs Candid Lajos miniszteri tanácsos ui. Szilágyi Sándortól kért szakvéleményt arra vonatkozólag, hogy kire lehetne rábízni e feladat elvégzését: magára a könyvtárra-e, vagy inkább egy meghatározott személyre. És ha az utóbbi

³ *Corvina*, 1888/20.

⁴ A Kertbeny és a Kertbeny—Petrik bibliográfiák kiadásának teljes költségét Trefort miniszter utasítására az Egyetemi Nyomda fedezte.

megoldásra lenne csak lehetőség, javaslatot kér, ki lenne erre alkalmas. Szilágyi Sándor e munkára Petrik Gézátnak ajánlotta.⁵

Petriknek valóban nem volt idegen e feladat, hiszen amikor a lapok annak idején az 1860–1875-ös bibliográfiája első füzetének megjelenését hírül adták, arról is beszámoltak, hogy a szerző ígéri: e mű teljes megjelenése után az azt megelőző hatvan év, vagyis az 1800–1859 évek magyar bibliográfiájának *már kész kéziratát* is sajtó alá bocsátja.⁶ Ami azt jelenti tehát, hogy a minisztérium felkérésének Petrik úgy tudott eleget tenni, hogy gyűjtő tevékenységét egyszerűen „kiterjesztette” a XVIII. századra.

Úgyhogy Petrik még az év szeptember 28-án be is adja kérvényét a minisztériumnak „az iránt, hogy Magyarország 1712–1860 könyvészetének szerkesztésével kegyelmesen megbízassék.” Ebben mindenekelőtt jelenti, hogy az évek óta nagy gonddal gyűjtögetett adatainak rendszeres kiegészítését megkezdve, az 1712–1800-ig terjedő időszakból eddig 18 ezer, az 1801–1860-ig terjedő időszakból pedig 6 ezer mű címanyaga áll rendelkezésre. (Ez azt jelenti, amit ekkor ő maga sem tudhatott, hogy a munka felével máris elkészült: a teljes mű ugyanis mintegy 50 ezer címet foglal magába.) Kéri tehát a minisztert a megbízás megadására.

Úgy tűnik, biztos a dolgában, mert e beadványban a miniszter tudomására hozza, hogy ez időszak bibliográfiájának összeállítása a Kertbeny-féle kiegészítésnél lényegesen nehezebb feladat, következésképpen magasabb összegű honoráriumot kér. Ezenkívül 8–9 hónapon át havi 150 forint előlegre is szüksége lenne (amit a honoráriumból le lehet majd vonni), hogy a kéziratgyűjteményt a kolozsvári, brassói, nagyszébeni, marosvásárhelyi, debreceni, sárospataki, kalocsai, kassai, pozsonyi, nagyszombati, soproni, pannonhalmi, keszthelyi, zágrábi és más könyvtárakban, nyomdáknak kiegészíthesse.

A miniszter elégedett Petrik eddigi munkájával. Szilágyi Sándor számol be erről a már elkészült mű bevezetőjében, hogy ti. a Kertbeny-bibliográfia folytatását „Petrik úr oly jól oldotta meg, hogy a minister óexja benne vélte feltalálhatni azt az embert, ki előismereteinél fogva is legalkalmasb [. . .] hazánk 1712–1860 közti könyvészetét összeállítani”.

Ami azt jelenti, hogy a miniszter Petrik javaslatait elfogadja, kéréseit teljesíti, a megbízást megadja. Mindezek eredményeképpen Petrik az anyagi gondoktól nagyjából mentesülve folytathatta a gyűjtőmunkát.

A könyvszakma, amelyben pedig a kenyéririgység, a konkurrenciaharc általában legyőzte a szakmai szolidaritást (és ezeken az állapotokon a fiatal egyesület sem tudott úrrá lenni), most mintha büszke lenne arra, hogy egy közülök való egyszerű könyvkereskedő miniszteri megbízás alapján dolgozik. De lehetséges, hogy csupán Aigner Lajos szerkesztői szemléletét tükrözi a *Corvina* ama közleménye, amelyben a szakma tudomására hozza,

„hogy Petrik, ki a vallás és közoktatásügyi minisztérium megbízásából Magyarország 1712–1860-iki magyar, latin, német, szláv stb. könyvészetének összeállításán dolgozik, pár hét múlva hosszabb ideig tartó körútra indul, részben az ország különféle nagyobb s kisebb könyvtárainak áttanulmányozása, részben pedig az egyes városok sajtótermékeinek pontos összeállítása végett. Visszajövele után sajtó alá rendezi ez érdekes és irodalmunkban kétség kívül nagy hiányt pótló munkát”.

⁵ *Corvina*, 1914/20. Hegedűs Candid Lajos az MTA levelező tagja 1883. június 13-án meghalt; utóda Forster Gyula, majd 1887-től Kárfy Titus.

⁶ *Vasárnapi Újság*, 1880/15. (ápr. 11.) 243. l.

A lap ígéri, hogy alkalmilag még visszatér e tárgyra, részletesebb tudósítást adva Petriknek e nagyszabású bibliográfiai munkájáról.⁷

Petrik 1884 nyarat valóban vidéken tölti. Eljut Jászóra, Kalocsára, Miskolcra, Nagykőrösre, Esztergomba, Sárospatakra (legalábbis ezeknek a vidéki helységeknek könyvtárait tünteti föl a bibliográfiájába fölvelt könyvek lelőhelyeként), ami, nem nehéz észrevenni, jóval kevesebb a tervezettnél. Az történt ugyanis, hogy Szilágyi Sándor támogatását elnyerve a kultuszminisztérium átiratban fordult a közmunka- és közlekedésügyi minisztériumhoz Petrik Géza budapesti könyvkereskedő számára „a reá bízott könyvészeti műnek befejezhetése céljából Kolozsvárra, Marosvásárhelyre, Nagyszebenbe, Aradra, Temesvárra, Szegedre, Eperjesre, Pozsonyba, Győrbe, Pápára és Zágrábra tervezett útjára vasúti szabadjegyek engedélyezését” kérve. A kérelmet a minisztérium (Baross Gábor államtitkár) azonban elutasította.

Igaz, Petrik, mint jeleztük, kapott előleget. Csakhogy ennek nagy részét kénytelen volt a csődje során keletkezett adóssága törlesztésére fordítani, nyilvánvaló tehát, hogy anyagi megfontolások miatt szorította vidéki gyűjtőútját a legminimálisabbra. Amikor minden fillér számít, a hosszabb vidéki tartózkodás úti-, szállás- és étkezési költségei olyan tényezők, amelyek az előleg nagy részét fölemésztik. Petrik nem volt állami tisztviselő: napidíjat, költségtérítést nem kapott.

Állt még egy nagy akadály Petrik útjában. A Nemzeti Múzeum könyvtárának akkori öre nem volt hajlandó napi 10–15 kötetnél többet bibliográfiai címfelvételre Petriknek kiadni, habár Petrik bizonygatta, hogy ezzel a tempóval soha nem készül el, és hogy ő napi 60 kötet feldolgozására képes.⁸ (Az OSZK szakembereinek tájékoztatása szerint az ilyen típusú címfelvételből 30 a reális napi követelmény.) Ezt az akadályt „felsőbb beavatkozással” sikerült elhárítani.

Nagy nap volt viszont 1884. január 29-e, amikor a minisztérium felszólította az Egyetemi Nyomda igazgatóságát, hogy készítse el a mű 180 ívre tervezett 600 példányos kiadásának költségvetését. (Csupán az megfejthetetlen számkra, honnan tudta már ekkor, vagyis három esztendővel „lapzárta” előtt Petrik, hogy műve 180 ív terjedelmű lesz — mint ahogyan a három kötet pontosan ennyi is lett.)

A nyomda igazgatója Träger Endre erre az ötsoros miniszteri átiratra ötoldalas választ ad. Mindenekelőtt igen részletesen taglalja, milyen sokba (14 023 forintba és 50 krajcárba) került az Egyetemi Nyomdának a Kertbeny és a Kertbeny—Petrik bibliográfiák kiadása — és hogy az I. kötet (eddig csak az jelent meg) mennyire nem fogy. „Minthogy tehát a m. kir. egyetemi könyvnyomda kénytelen az összes kiadásokat viselni, bátorkodik az alólirt igazgatóság azon alázatos megjegyzést kockáztatni, miszerint ily körülmények közt a m. kir. egyetemi könyvnyomda jövedelme nem szaporodhatik, sőt ellenkezőleg azoknak apadása a hivatalnokok legnagyobb erőmegfeszítése dacára szükségképpen be következni fog, ennek okáért bátorkodik az alólirt igazgatóság a Nagyméltóságú m. kir. minisztériumot mély tisztelettel megkérni, miszerint a kikerülhetetlenül bekövetkezendő jövedelemcsökkenést ne a nyomdai vezetés

⁷ *Corvina*, 1884/12.

⁸ *Corvina*, 1917/29.

lanyhaságának tulajdonítani méltóztatnék.”⁹ Aztán mégiscsak közli a kalkulációt: a 180 ívre tervezett bibliográfiai mű 600 példányban való kinyomása (ívenként 60 forintra számolva) 10 800 forint nyomdai költséget s (ívenként 40 forintra számolva) 7200 forint honorárium költséget igényel.

A miniszter a nyomda válaszát átadja Petriknek, aki írásban fejt ki álláspontját: ilyen sokba még szanszkrit szöveg kinyomtatása sem kerülhet, s bizonygatja, hogy az Egyetemi Nyomda a legdrágábban dolgozó magyarországi nyomda. Szerinte egy ív kinyomása 600 példányban 18—20 forintra nem kerülhet többre, azaz a mű az Egyetemi Nyomda által kalkulált 18 ezer forint helyett 3600 forintból kiállítható.

Csakhogy Petrik érvelése hibás: a 18—20 forint a legjobb esetben is a rezsiz nélküli önköltség, vagyis Petrik a rezsit a nyomda használatáért „könyvelte el”.¹⁰ Aztán meg Petrik — szinte hihetetlen — arról is megfélemedezett, hogy a 18 ezer forintra kalkulált nyomdai önköltségből 7200 forint az előirányzott szerzői honoráriumként őt magát illeti.

Akárhogyan is történt, Petrik e levele súlyos taktikai hibának bizonyult, hiszen meg akarta ingatni a miniszternek az Egyetemi Nyomda megbízhatóságába vetett hitét.

Mert a miniszterium Petrik eme észrevételeit megküldte az Egyetemi Nyomda igazgatójának, aki válaszában kemény tényeket sorakoztat föl, mennyire nem fog vastagabban a ceruzájuk, mint más nyomdáké. Hiszen a Kertbeny-bibliográfia nyomása is azt bizonyítja, hogy az efféle kiadvány különösen munkáigényes: minden egyes íven 3—4—5-ször voltak kénytelenek a szerzői korrektúrát átvezetni, majd ennyiszor megismételni 15—15 példányban a kefelevonatot. A rezsibe — és nem a haszonba! — ezt is be kell kalkulálni.

„Az alólírt egyetemi nyomda igazgatósága mélyen sajnálja, hogy ily alaptalan vádat emeltek az általa vezetett intézet ellen, annyival inkább, mivel [...] a minisztériumra nézve semmiféle kár nem okoztatott, de igenis kötelességében állott az alólírt igazgatóságának azon tetemes költségekre utalni, melyek ezen vállalatból [értsd: vállalkozásból V. S.] az egyetemi könyvnyomdára nehezdednek, minden remény nélkül, hogy ezen költségek valamikor bekövetkezendő jövedelmekkel fognak fedeztetni, mint ez fájdalom a Kertbeny által szerkesztett bibliográfiával meg is történt...”

Persze a mundér becsületén esett sérelem megtorlása is csupán idő kérdése. Ez pedig csaknem két év múlva, 1885 végén érkezett el, amikor is Petrik nyilván be kívánván bizonyítani, hogy megfelelő aktivitással a Kertbeny—Petrik bibliográfia el lesz adható, azt kéri a minisztériumtól, hogy ruházzák majd rá a mű főbizományosságra.¹¹

A minisztérium a kérelmet „véleményes jelentéstétel végett” megküldi az Egyetemi Nyomdának. És a vélemény persze, hogy nem lehet más, mint: „Azon szomorú tapasztalatok, melyeket a m. kir. egyetemi könyvnyomda a fentemlített könyvészet első köteténél tett, minden körülmények között meg-

⁹ Amiről az Egyetemi Nyomda igazgatója nem tesz említést: a nyomda dolgozói szabályszerű nyereségrészesedést kaptak, anyagilag tehát teljes mértékben érdekelték voltak a jövedelmezőség fokozásában. (OL. Z 715. 173 csomó 322.)

¹⁰ A Khor és Wein nyomda Petrik most készülő 1860—1875-ös könyvészetének egy ívét 36,50 forintért nyomja. Ez valóban jóval kevesebb 60 forintra, de azért nem 18—20!

¹¹ A főbizományos a könyvkereskedelem szervezetében az a könyvkereskedő, aki a kiadótól visszáruzási joggal veszi át a kiadványokat, hogy azokat, ugyancsak visszáruzási joggal átadja saját bizományosainak, főképpen a vidéki könyvkereskedőknek. Petrik ez időben a Petrik és Társa aktívárius cég társtulajdonosaként működött.

tiltják neki egy általánosan megbízhatónak el nem ismert könyvkereskedői céggel üzleti összeköttetésbe lépni.”¹² A jelentés részletezi a Kertbeny-mű I. kötetének terjesztése körül szerzett lipcei tapasztalatokat (250 példányból elkelt ugyan 59, ennek árát azonban a lipcei könyvkereskedő Kertbeny adóssága fejében a miniszter külön engedélyével visszatartotta), súlyosbítva azzal, hogy az I. kötet számos példányát ingyen adták olyan egyéneknek, akik azt minden valószínűség szerint megvásárolták volna. Le is vonja a végső következtetést: „Megbocsáthatatlan volna a bizományi elárúsítást egy ódondászra bízni, mintha Magyarország fővárosában más könyvkereskedő nem is léteznék . . .” és javasolja, hogy úgy, mint az I. kötetet, majd ezt is adják át bizományba „a régi, jóhírű s igen kedvező körülményeknek örvendező Kilián Frigyes könyvkereskedő cégnek”.

A minisztérium e válasz olvastán nyilván érzi, hogy az Egyetemi Nyomda igazgatójának — finoman szólva — nem bizonyos, hogy igaza van, ezért most Szilágyi Sándortól kér szakvéleményt. Szilágyi természetesen tartja, hogy Petrik „mint volt könyvárus, jelenleg pedig antikvárius” alkalmas a jórészt saját művének eredményes terjesztésére annál is inkább, mivel „szorgalmas, komoly, a fáradságtól vissza nem rettenő ember”. Az Egyetemi Nyomda főérve — láttuk — az volt, hogy Petrik ódondász és nem könyvárus. Szilágyi szükségesnek tartja ezzel kapcsolatban tájékoztatni a minisztériumot, hogy ez Németországban nem lenne akadály, sőt ellenkezőleg, hiszen ott éppen az antikváriusok tartják a kapcsolatot a könyvtárakkal, vagyis azokkal az intézményekkel, amelyek az efféle bibliográfiai mű vásárlói.

Szilágyi teljes súlyával Petrik oldalán áll ugyan, ám ő is jogosnak tartja, ha Petriktől óvadék letételét követelik meg, ugyanezt Kiliántól, mint „biztos és régi firmától” mellőzhetőnek véli. Végül is szerinte a lényeg: olyan könyvárust kell megbízni, aki a könyvtárakkal összeköttetésben áll és akit szerződés kötelez arra, „hogy a forgalomba hozást buzgósággal teljesítse”.

A minisztérium mindezek ismeretében egvelőre nem utasítja el Petriket, hanem az Egyetemi Nyomda közvetítésével felkéri őt, hogy részletes javaslatot nyújtson be, hogyan is kívánja a mű terjesztését megoldani.

Petrik javaslatát a hivatali út megkerülésével közvetlenül a minisztériumhoz küldi be (az Egyetemi Nyomdához kellett volna, ismét egy rossz pont). Nem tudjuk mit tartalmazott ez a javaslat, csupán az Egyetemi Nyomda reagálása ismert: a nyomda csak óvadék mellett adhat hitelt (ez valóban általánosan érvényes szabály) „elvben” tehát, amennyiben Petrik leteszi a megfelelő összegű óvadékot, megkaphatja a főbizományosságot. Ám „tekintettel arra, hogy a mű kiállítása a szerzői díjjal együtt többezer forintba került, a főbizományos olyan óvadék letételére utasíttassék [. . .] hogy az intézet esetleges megkárosítása ezáltal megelőztessék.”

Szilágyi egyetért ezzel a megoldással s azt javasolja, hogy miután Petrik 1712–1860-as bibliográfiai művének teljes kézírata igen rövid időn belül sajtó alá kerülhet, a miniszter utasítsa az Egyetemi Nyomdát, hogy számítsa ki a Petriknek járó honorárium teljes összegét, vonja le ebből az általa már felvett előlegeket s a különbözetet fogadja el a Kertbeny–Petrik mű óvadékaul.

¹² Petrik 25 éven át fizette a csődje nyomán keletkezett adósságát. A Petrik és Társa valóban nem volt tőkeerős, de „általánosan megbízhatónak el nem ismert”-nek deklarálni — úgy tűnik ez is a sérelem megtorlásának kategóriájába tartozik.

„Ami magát Petrik ajánlatát illeti, azt ezen módozat mellett annyival inkább elfogadhatónak tartom, mert az általa felhozott összeköttetések valószínűvé teszik, hogy a munka terjesztésében sikerrel fáradozhat.”

1886 végén került ki a nyomdából a Kertbeny—Petrik kötet. 600 példányban készült, bár az első íveket még 1000 példányban nyomták: a minisztérium „menet közben” módosította a példányszámot. Árát Szilágyi Sándor javaslatára 10 forintban szabták meg és a minisztérium utasította az Egyetemi Nyomdát, hogy e művet „a hazai könyvtáraknak, mint reájuk nézve nélkülözhetetlen segédkönyvet ajánlja.” (Hadd jegyezzük meg: 1886-ban egy olyan bibliográfia, amely az 1801 és 1860 között Magyarországon és hazánkra vonatkozóan külföldön megjelent német nyelvű nyomtatott művek jegyzékét tartalmazza, nem éppen nélkülözhetetlen *könyvkereskedelmi* segédkönyv.)

Petriknek ezért a kötetért az Egyetemi Nyomdától már régen nincsen követelése, hiszen amikor a kéziratokat — részletekben — nyomdába adta, Szilágyi Sándor „igazolásával” Petrik azonnal (1883. márciustól októberig 11 részletben) föl is vehette a megállapított ívenkénti 22 forintos honoráriumot. Ez összességében 1507 forintot tett ki.

A főbizományosságért folytatott küzdelemben Petrik végül is alulmaradt; nem kapta meg a megbízást, hanem — a minisztérium rendelkezésére — csupán 25 ingyenpéldányt, azonban ebből köteles volt a lapok szerkesztősegeinek is juttatni. Ez mindenesetre kiváló alkalom lesz ahhoz, hogy amikor egy év múlva a minisztérium jelentést kér a Kertbeny—Petrik mű fogvásáról, az Egyetemi Nyomda azt jelenthesse, hogy Petrik „époly kevéssé mozdította elő a »Könyvészet« elárúsítását, mint Friedrich Vilmos lipesei udvari könyvkereskedő.” (És az „eredmény”: a II. kötetből az Egyetemi Nyomdának a megjelenést követő első évben egyetlen krajcár bevétele nem volt és 1888-ban is mindössze 10 példány fogvott. Főbizományos: Kilián Frigyes.)

De az Egyetemi Nyomda nyilvántartásában mint „követelés” szerepel a Petrik Gézának 1883. december 8-tól 1885. október 1-ig ugyancsak 11 részletben kifizetett összesen 2550 forint honorárium-előleg. Most az Egyetemi Nyomda ezért is aggodalmaskodik. Szilágyi Sándor az 1886. december 11-én Trefort miniszterhez címzett levelében igyekszik őt megnyugtatni: az Egyetemi Nyomda aggodalmai alaptalanok, hiszen a kifizetett tiszteletdíj mögött ott a végzett munka, az 1712—1860-as bibliográfiai mű, amelyet eddig csupán azért nem adtak át nyomtatásra az Egyetemi Nyomdának, mivel az a Kertbeny—Petrik könyvészet nyomásával volt elfoglalva. „Most azonban semmi sem állja útját, hogy a kész anyag nyomdába ne adassék s a munka meg ne kezdessék. Erre nézve bátor vagyok ajánlani, kegyeskedjék Exjád elrendelni, hogy a nyomda kezdje meg a szedést. A kéziratot csomagonként átnézővén sajtó alá adom.”

Szilágyi e beadványában nyomdatechnikai instrukciókat is ad (a szedés hasábkokban történjék, hogy az esetleges változtatásokat könnyebben végre ehessen hajtani), majd befejezésül ezt írja:

„A munka kegyelmes uram már elkészült, s meg vagyok győződve, hogy az irodalmunkban nélkülözhetetlen segédkönyv lesz. Hisz e tekintetben ma is ott állunk, hol Sándor István idejében állottunk — sőt annyiban rosszabbul, hogy onnan kezdve, hol az ő munkája megszűnik, csak hézagok katalógusaink vannak.”

Petrik Gézának tizenkét esztendei gyűjtő és rendszerező munkája zárult le ezzel (hogy aztán a többi kötetrel folytatódjék), mely idő alatt „megtagadva

magamtól minden szórakozást, naponként 18 órát szántam munkára s 4 órát alvásra. Kivétel volt vasárnap és ünnepnap előtt való éjjel: akkor 5 órai alvást engedtem meg magamnak. Magam írtam minden betűt, az elsőtől az utolsóig . . .” — jegyzi föl 30 év múlva, 1917. november 6-án bibliográfiájának abba a kötetébe, amelyet most a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének könyvtára őriz.¹³

Szilágyi Sándornál van tehát a nagy mű teljes kézírata, s várja, hogy a nyomdába kerülhessen. A miniszter, akinek a jelek szerint szívügye a bibliográfia sorsa, 70 esztendő elmúlt és egyre sűrűbben beteg. Az illetékes ügyosztályvezető most Kárffy Titus miniszteri tanácsos, a III. osztályú Vaskorona-rend lovagja, a minisztérium VII. és VIII. ügyosztályának főnöke (hozzá tartoznak az alapítványok és az alapítványi alapok ügyei, így az Egyetemi Nyomda is),¹⁴ Szilágyi e jelentésére *jó háromnegyed év múlva* reagál: 1887. október 1-én kér tájékoztatást az Egyetemi Nyomdától a Kertbeny-mű fogyásának eddigi tapasztalatairól, a Petrik Gézának az 1712—1860-as bibliográfia szerkesztéséért eddig kifizetett honoráriumról, végül ismételt költségvetést e mű 600 példányban való kinyomatására.

Träger Endre igazgató válaszában¹⁵ hosszasan megismételve a Kertbeny-mű magas költségeire és a kötet irányában mutatkozó feltűnően alacsony érdeklődésre vonatkozó adatokat, ismét tájékoztatja a minisztériumot, hogy Petrik Gézának „csak jövőben végzendő munkáiért előlegképpen” összesen 2550 forintot fizettek ki, e válaszban azonban a mű kiadásának kalkulációját hiába keressük. Nem lehet véletlen, hogy erről az Egyetemi Nyomda igazgatója „megfeledkezett”, nyilván sejtette, hogy az Egyetemi Nyomda aligha kap már utasítást Petrik e művének kinyomására. Miért is ne tudná Träger, hogy Petrik minisztériumbeli patrónusa — maga a miniszter — már alig jár be hivatalába. A költségvetés „helyett” így aztán beadványának utolsó mondataként, mintegy csattanóul megismétli a figyelmeztetést: „Petrik Géza a neki utalványozott 2550 ftért semmit sem nyújtott.”

*

Az Egyetemi Nyomda és az Egyetemi Könyvtár iratai, amelyekből mind-ezeket ilyen részletesen módunkban állott követni, a továbbiakban (témánkra vonatkozóan) megszakadnak. Egyéb források segítségével azonban megkísérelhetjük az események további alakulását rekonstruálni.

Petrik hatalmas kéziratköteget végül is — ahogy mondani szokás — a szerző rendelkezésére bocsátották. Nyilván Kárffy Titus tanácsos úr volt, aki közölte vele: a minisztérium úgy döntött, hogy a bibliográfiát az Egyetemi Nyomdával nem nyomatja ki, bizonyára hozzátéve azt is, hogy túlságosan nagy volt a Kertbeny művekért hozott áldozat, az állam szegény, kell a pénz másra . . . És talán kiegészítve azzal is, hogy a kulturális kormányzat azonban fontosnak

¹³ *Soproni Szemle*, 1974/4.

¹⁴ Minden bizonnyal ő az a miniszteri tanácsos, aki Petriknek, amikor folytatni szeretne volna a hungarikák feldolgozását azt mondta, hogy „minek nekünk tudnunk azt, hogy minő ábécés könyveket nyomtak az országban . . .” (*Corvina*, 1917/29.)

¹⁵ A válasz kelte: 1887. október 28. Träger Endrét két hónap múlva a miniszter leváltja. Träger működésének értékelését l. Gárdonyi Albert: *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története 1557—1927*. (Bp. 1927) 162—164. l.

tartaná, miszerint e mű mégis megjelenne, ezért a kéziratot úgy bocsátja a szerző rendelkezésére, hogy a már felvett előleget nem kell visszafizetnie: ezzel járul hozzá az állam a kiadás költségeihez.

A kézirat tehát Petriké, annak adhatja el, akinek tudja, és olyan összegért, amit érte el tud érní. Azt sem tartjuk elképzelhetetlennek, hogy bizonyos összegű honorárium-kiegészítést is utaltak ki a minisztérium pénztárából, hiszen a Petrik által eddig felvett összeg még a 18 forintos ívhonoráriumot sem érte el (emlékezzünk: a Kertbeny-kiegészítésért 22 forintos ívhonoráriumot kapott, az Egyetemi Nyomda pedig „annakidején” 40 forinttal kalkulált), és még így is kisebb az „áldozat”, mintha megjelentetnék a könyvet.

Petrik pedig — mit is tehetett volna egyebet — tudomásul vette a minisztérium döntését és a kéziratköteget Szilágyi Sándor Egyetemi Könyvtári szobájából nem a Várba, az Egyetemi Nyomdába, hanem a könyvtárral éppen szemben levő munkahelyére Dobrowsky Ágost IV. ker. Egyetem utca 2. (ma: V. ker. Károlyi Mihály utca 12.) szám alatti antikváriumába vitte: ekkor ugyanis Petrik e cég üzletvezetője volt.

Petrik pedig elhatározta, hogy művét saját kiadásban jelenteti meg, föltéve, hogy olyan mérvű előzetes érdeklődés nyilvánul meg iránta, amely kiadását, mint vállalkozást kockázatmentessé teszi. Az óvatosság indokolt volt, hiszen ekkor már nem csupán a Kertbeny-bibliográfiák kudarcáról voltak értesülései, hanem óvatosságra intette a Magyar Könyvkereskedők Egylete által kiadott és immár két éve teljes egészében forgalomban levő 1860–1875-ös bibliográfiájának „kelendősege” is, amiről sok szó esett például az egyet 1886. évi közgyűlésén.¹⁶ Megrendelési felhívást nyomtatott tehát, amelyet Aigner Lajos a *Corvina* szerkesztője teljes terjedelmében azzal tett közzé lapjában, hogy e mű minden rendezett könyvkereskedésre nézve nélkülözhetetlen lesz.

Magyarország Bibliográfiája 1712—1860

A nagyméltóságú vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministerium megbízásából s anyagi támogatása mellett összeállítottam az 1712—1860 években Magyarországon magyar, latin, német s egyéb nyelveken és a külföldön hazánkra vonatkozólag megjelent nyomtatványok könyvészeti kimutatását; sok esztendei fárasztó s gondos gyűjtésem eredményét azonban csak akkor bocsájthatom sajtó alá, ha a nyomtatási költségek előleges megrendelések által biztosítva lesznek.

Azon tiszteletteljes kéressel fordulok tehát ezennel a hazai könyvtárakhoz s irodalmunk buzgó pártolóihoz, hogy a munkám megjelenését kívánatosnak tartják, ha e hézagot pótló vállalat [értsd: vállalkozás V. S.] létesítését előmozdítani kívánják, az ide csatolt megrendelési bárcát kitöltve hozzám beküldeni kegyeskedjenek.

A munka mintegy 250 sűrűn nyomtatott nagy 8-adrétű ívre, vagyis 4 kötetre terjed s könnyebb megszerezhetősé céljából részletekben lesz kiadva, még pedig: 1. legalább 60 íves kötetekben 10 frt; 2. 30 íves félkötetben 5 frt.; 3. 15 íves negyedkötetben 2 frt 50 kr. aláírási áron. Évenként 4 negyedkötet hagyja el a sajtót s ezek a t. megrendelőknek utánvét mellett küldetnek el. Azon t. aláírók, a kik az egyes részletekért járó összeget előre utalványozzák, a küldeményeket portómentesen kapják. A megrendeléseket f. é. december végéig kérem a nevem alatt beküldeni s e határidő szíves betartását annál inkább is bátor vagyok kérni, mivel akkor fogok a beérkező aláírások alapján a munka kinyomatása iránt intézkedni.

Munkámat illetőleg legyen szabad megjegyeznem, hogy nem szorítkozom tisztán a könyvcímek betűsoros összeállítására, hanem részletes tartalmát is közlöm az encyclopaedicus művek és folyóiratoknak, mint p. o. a „Tudományos gyűjtemény”, a „Felsőmagyarországi Minerva”, „Új magyar múzeum”, „Aurora”, „Erdélyi múzeum”, „Buda-

¹⁶ *Corvina*, 1886/24.

pesti szemle”, „Ungarisches és Neues ungar. Magazin”, „Siebenbürg. Quartalschrift” stb. stb. és különféle év- és zsebkönyveknek s végre kimerítő szakmutatót készítek úgy az önállóan megjelent művek, mint cikkekhez, a mi által különösen használható kézikönyvet nyújtok minden könyvtár, szaktudós és irodalombarát részére. — Végre lehetőleg minden munkánál megjelölöm, hogy az melyik nevezetesebb hazai könyvtárban található föl. Jeles történészünk Szilágyi Sándor, ki a munkát átvizsgálta, arról igen elismerőleg nyilatkozik, azt mondván ugyanis: „A nagyméltóságú vallás- és közoktatási miniszterium engem bízván meg Petrik úr kéziratának átvizsgálásával, volt bőven alkalmam abba beletekinteni. S ennek alapján a szakemberek, írók és könyvbarátok figyelmébe e felhívást bátran ajánlhatom.

Petrik úr munkája bibliographiai irodalmunkban rendkívül érzett hiányosságot pótol. Sándor könyvesházának hiányát mindnyájan éreztük. Az ő okos munkája különben csak a magyar nyelvű könyvekre szorítkozik s 1800-ig terjed s attól fogva még érezhetőbb egy bibliographiai munka hiánya. — Petrik úr munkája, a német, francia és angol bibliographiai munkákkal párhuzamba téve, drágának éppen nem mondható, s valóban sajnos dolog volna, ha nem jönne össze arnyi aláíró, hogy megjelenése biztosítottassék. Ezért ismételve ajánlom e felhívást az ügybarátok figyelmébe s felhívom őket, aláírásukkal a munka megjelenésének lehetőségét előmozdítani.”¹⁷

Mint látható, Petrik Géza a könyvtáros-szakember jól tudta, hogy ezt a bibliográfiáját hiába is ajánlaná könyvkereskedő kollégáinak. Felhívásában tehát eleve „a könyvtárakhoz, irodalmunk buzgó pártolóihoz” fordul és Szilágyi Sándor is az írókhoz és könyvbarátokhoz címezi ajánlását.

A szerző, a felhívásból ez kitűnik, megrendelő űrlapot is mellékelte, amelynek beküldését a IV. ker. Gránátos utca 12. (most: V. ker. Városház utca 12–14.) címre kérte. Érdeemes megjegyezni: az egykori címjegyzék tanúsága szerint itt egy *Tietz A.* nevű antikvárius működött,¹⁸ azonban semmiféle adatot nem sikerült föllelni, hogy választ adhassunk a kérdésre, mi fűzött Petriket ehhez az antikváriushoz.

A megrendelő-űrlapot kitöltve 250-en küldték vissza:¹⁹ ennyi embernek volt 1888-ban szüksége az 1712–1860 évek magyar könyvtermésének ismeretére. Azt kell gondolnunk, hogy néhány áldozatkész könyvbaráton kívül mégis csak a könyvkereskedők voltak a megrendelők. Mert a tudományos körök Szilágyi Sándor ajánló sorai ellenére sem ismerték el Petrik tevékenységét (következésképpen műveit) tudományos értékűnek. Ezt mindennél meggyőzőbben bizonyítja a Magyar Tudományos Akadémia 1907. december 16-i összes ülése elé az Irodalomtörténeti Bizottság által terjesztett és elfogadott javaslat:

„Az Irodalomtörténeti Bizottság kéri az Akadémiát, méltóztassék a nm. belügy- s vallás- és közoktatási miniszter urakat fölkérni, hogy 1712. évtől kezdve az 1900. év végéig Magyarországon magyar és nem-magyar nyelven megjelent összes nyomtatványok, valamint ez idő alatt magyar szerzőknek külföldön megjelent művei teljes bibliográfiájának, — e tudomány szak mai fejlettségéhez illő alakban leendő megírására céljából a M. N. Múzeum könyvtárában egy külön szakbizottság szerveztessék, s ennek működése nyomán elkészülendő teljes bibliographia kötetei, egymást követve, országos költségen kiadassanak.”²⁰

¹⁷ *Corvina*, 1887/34 (december 10.).

¹⁸ Budapesti cím- és lakjegyzék 1888.

¹⁹ *Pesti Napló*, 1888/137 (május 17. reggeli kiadás).

²⁰ *Akadémiai Értesítő*, 1908/I. 62. l. — Ferenczi Zoltán a kiváló könyvtáros (Szilágyi Sándor utóda az Egyetemi Könyvtár igazgatói székében) az idézett javaslatot egészítette ki azzal — amelyet ugyancsak elfogadtak —, hogy „kéressenek föl a nagym. belügy- s vallás- és közoktatásiügyi miniszter urak, hogy gondoskodni méltóztassanak arról, hogy a köteles példányok törvény szerinti beszolgáltatása és földolgozása alapján ugyancsak a M. N. Múzeumban készítettessék el évenként a teljes és hiteles magyar bibliographiai pontos jegyzék.” (Ismeretes, hogy ennek megvalósítására csupán a felszabadulás után került sor.)

Fölösleges bizonygatni: ilyen javaslatot csak az terjeszthet illetékes fórumok elé, aki vagy nem ismeri Petrik műveit, vagy nem ismeri el, hogy az „a tudományszak mai fejlettségéhez illő”. Pedig az Akadémia összes ülésén Berzeviczy Albert elnökletével jelen voltak: Beöthy Zsolt, báró Eötvös Loránd, Goldziher Ignác, Gombocz Zoltán, Heinrich Gusztáv, Lenhossék Mihály, id. Szinnyei József és még negyven tudós. Szinte föloldhatatlan ellentmondásául ama ténynek is, hogy Petrik következő nagy bibliográfiai műve az 1886–1900 *Magyar könyvészet*-ének kiadását (kiadó a Magyar Könyvkereskedők Egylete) az Akadémia 3 ezer korona támogatásban részesítette, mégpedig az idézett határozattal pontosan egy időben.

*

De térjünk vissza 1888 elejére, amikor Petrik a 250 megrendelést kézhez véve elhatározta, hogy kiadja művét. A 250 példány ára már fedezi 600, sőt akár 800 példány nyomdai és papírköltségét, különös tekintettel arra, hogy a kiadványok bolti árából kereskedelmi árrés nem kerül levonásra.²¹

Petrik tehát, körülnézve a fővárosi nyomdák között, megállapodott Schmiédl Sándorral (IV. — most V. — ker. Magyar utca 6.), aki nyilván nem a város legdrágább nyomdása. Itt nyomják az első két kötetet, a harmadikat már átvitte Neumayer Ede nyomdájába (VI. ker. Szerecsen — most: Paulay Ede — utca 35.), feltételezzük azért, mert benne ennél is olcsóbb nyomdára lett.

Petrik e műve első kötetének borítóján ez olvasható: „Kiadja Dobrowsky Ágost”. Szilágyi Sándor is azt írja bevezetőjében, hogy „a mű Dobrowsky úrban áldozatra kész kiadóra talált”, amit úgy kell érteni: akadt végre olyan vállalkozó, aki esetleg anyagi áldozatra is kész azért, hogy e mű megjelenhessék.

Pedig a látszattal ellentétben a kiadó nem Dobrowsky, hanem maga a szerző: Petrik Géza. Ezt bizonyítja mindenekelőtt a már idézett 1917. november 6-i keltezésű bejegyzésének folytatása:

„... Magam nyomattam ki a munkát, magam szerveztem a terjesztést, magam végeztem az expedíciót, magam az incassót, mert kiadóink közt nem akadt egy sem, aki vállalkozni mert volna erre a — szerintük — »őrült« spekulációra.”²²

Hogy a mű szerzői kiadásban jelent meg, a kortársak is tudták. Hiszen az 1886–1900 évek könyvtermését regisztráló *Magyar könyvészet*ének 670. oldalán maga Petrik jegyzi meg zárójelben, hogy a kiadvány a „szerző sajátja”, továbbá e bibliográfia 1913-ban megjelent tudományos szak- és tárgymutatója utolsó füzetének hátsó borítóján olvasható a *hirdetés*, amelyben a szerző közli, hogy a szóban forgó mű „A szerkesztő saját kiadásában megjelent és minden könyvkereskedő által megrendelhető. [...] Az I–IV. kötet ára 95 korona.” (Mai ára 1000 forint körüli.)

De hát miért is lehetett szükség erre a bújócskára? Jelenlegi ismereteink birtokában csupán feltételezzük az okát és ezt arra alapozzuk, hogy tudjuk: az

²¹ Egy ívnek 800 példányban való kinyomása papírköltséggel együtt max. 40 forintba kerülvén, egy-egy 15 íves füzet nyomdai költsége tehát $15 \cdot 40 = 600$ forint; a megrendelt 250 példányból befolyik: $250 \cdot 2,50 = 625$ forint, amely tehát fedezi a nyomdaköltségeket.

²² *Soproni Szemle*, 1974/7.

egy-egy füzetek árát Petrik végül is 3 forint 50 krajcárban szabta meg. Igaz, a bolti ár mindig magasabb az előfizetésénél, mégis úgy gondoljuk, hogy a megrendelési felhívásban közölt 2,50 forintot találhatta Petrik utólag túlságosan alacsonynak és ezen próbálhatott meg úgy segíteni, hogy — természetesen Dobrowsky tudtával és beleegyezésével — az ő nevét tüntette föl kiadóként. Ezzel az apróska manőverrel (ha úgy tetszik: manipulációval) Petrik mentesült a kötelezettség alól, mivel az „új kiadóra” a régi feltételek betartása nem feltétlenül kötelező. És persze Petrik abban is bízott, hogy a megrendelők közül a magasabb ár miatt senki sem lép vissza.

*

De Dobrowsky, ha már a nevét adta, megérdemli, hogy közelebbről bemutassuk.

1877. július 1-én új cégtábla került az Egyetemi Könyvtárral szemben levő Rosenberg Testvérek (azonos a későbbi Révai Testvérek céggel) könyvesboltja fölé. A Váci utcai Stolp Károly Oszkár patinás könyvesboltjának két segédje, a fiatalabb Dobrowsky Ágost és idősebb társa Franke Pál (az ő ösztönzésére ajánlja majd föl Petrik szolgálatait a kultuszminisztériumnak) vette át a boltot. Az új cég Dobrowsky és Franke néven hamarosan jelentős könyvkiadói tevékenységbe kezd, különösen figyelemre méltó a tankönyvkiadásuk. Tíz év múlva Franke kiválik a szortimentboltból (átveszi Grimm Gusztáv könyvesboltját), könyvkiadói tevékenységüket viszont továbbra is közösen Dobrowsky és Franke néven folytatják. Ennek azért is nyomatékot kell adnunk, mivel Dobrowsky Ágost mint kiadó Franke nevének elhagyásával kizárólagosan azokon a műveken szerepel, amelyek kiadója a valóságban: Petrik Géza.²³

Amikor Petrik, nyilván Franke kiválását követően megkezdi Dobrowskynál a munkát, mint a bolt üzletvezetője, ez „racionális alapokra fektetett és tudományos antikvárium színvonala felé törekvő antikvár-üzlet.” És néhány szóban a cég további sorsa: a „Dobrowsky Ágost bel- és küliródmalmi könyvkereskedése” továbbá a „Dobrowsky és Franke könyvkiadó” cég 1904-ig működik. Az előbbi a régi helyérel elköltözve Dobrowsky és Társa cégelnevezéssel folytatja munkáját (a társ: Lantos Adolf), a kiadót pedig a Révai Testvérek irodalmi intézet rt. olvasztja magába.²⁴

*

Most azonban még 1888 júliusában vagyunk, amikor tehát Dobrowsky Ágost neve, mint kiadó szerepel Petrik nagy műve ekkor megjelent első füzetén; ára mint jeleztük: 3,50 forint. És sorban, a megígért három év alatt, meglehetősen egyenletes elosztásban lát napvilágot a többi, az ugyancsak ígért szerinti, összesen háromszor négy 15 íves füzet is, az utolsó 1891 júliusában.²⁵ Ez arra

²³ Az 1712—1860-as bibliográfia kötetein kívül: PETRIK Géza: *Repertórium a „Századok” 1869—1890. évfolyamaihoz.* (Bp. 1890) ára 4 forint; *A Néptanítók Lapja 1868—1892. évi folyamainak repertórium.* A nagyméltóságú vallás és közoktatásügyi m. kir. minisztérium megbízásából készítette Petrik Géza. (Bp. 1893) ára 2,80 forint.

²⁴ A Dobrowsky Ágostról közöltek forrásai: OSZK Aprónyomt. tár (az 1877-es cégalapítói körlevél); *Corvina*, 1889/3; 1904/22; 1917/27; MTA Kézirattár Ms 4430/18 és Ms 774/21.

²⁵ A *Corvina* könyvészeti rovata alapján.

mutat, hogy nem csupán a megjelenés technikai (nyomdatechnikai) feltételei voltak biztosítva, de a pénzügyi fedezet is rendelkezésre állott: Petrik ki tudta egyenlíteni a nyomdászamlát, emiatt nem volt kénytelen „elhúzni” a kéziratok nyomdábaadását. A mű megjelenési példányszámát nem ismerjük, de 800 példánynál semmi esetre sem volt több. (A *Magyar Könyvszemle* ez idő tájt 400 példányban készült.)

A füzetes megjelenés lehetővé tette, hogy Szilágyi Sándornak a műhöz írott 1888. június 4-i keltezésű bevezetője és Petrik 1889. május 20-i keltezésű előszava nem az első füzetrel, hanem (nyilván külön lapon) később jelenhessen meg. Amikor Petrik az előszót megírta, Trefort már 9 hónapja halott, ideje volt hát kifejezésre juttatni háláját és köszönetét Trefort Ágostonnak „a több éven át nyújtott segítségért, a mely nélkül talán sohase fordíthattam volna munkámra a kutatáshoz szükséges időt;” s itt köszöni meg Szilágyi Sándor támogatását is a több, mint tíz éven át tőle kapott segítségért. Ami tulajdonképpen azt jelenti, hogy amióta Petrik föl hagyott a könyvkereskedelemmel és hivatászerű bibliográfussá lett, Szilágyi Sándor támogatását mindig maga mögött tudhatta.

Amikorra a IV. kötetre (a Pótlékra és a névmutatóra) sor került, Petrik már a „Pallas” irodalmi és nyomdai rt. (IV. — most V. — ker. Kecskeméti utca 6.) kiadóhivatali részlegének vezetője, következésképpen nem lehetett számára nehéz feladat e kötet nyomását a cég nyomdájába átvinni. Ezen a köteten nem szerepel kiadó, azaz a kiadó neve helyett és helyén ez olvasható: „Pallas részvénytársaság nyomdája”. A IV. kötet két füzetben látott napvilágot. Az első, 14 ívet tartalmazó füzet (I—224 oldal), amely a Pótlást és a névmutató egy részét foglalja magába, 1892 októberében jelent meg (ára: 3,50 forint). A névmutatónak ez a része a Lenormand névvel zárul, és bár a füzet borítóján olvasható a szerkesztő-kiadó ígérete: „Jelen kötet befejező részei a névmutató végét, a terjedelmes tárgymutatót s a statisztikai kimutatást fogják tartalmazni”, aligha gondolt bárki is arra, hogy a folytatásra több, mint öt esztendeig (!) 1897 decemberéig kell várni.

A IV. kötet eme második füzete ugyancsak a Pallas nyomdában készült (ára 2 forint), azonban az eredeti ígérettel ellentétben csupán a névmutató befejező részét tartalmazza (225—347 oldal), a tárgymutató és a statisztikai összeállítás végképp elmaradt. Amire azért is érdemes felfigyelni, mivel Petriknek ezt még 11 év múlva is szándékában volt pótolni. Az 1908-ban megjelent *Magyar könyvészet 1886—1900-ból* ui. nem csak az tudhatjuk meg, hogy a mű a „szerző sajátja”, hanem kurzív szedésben ez is ott olvasható: „A szak- és tárgymutatót tartalmazó V. kötet sajtó alá készül.” (Bár el soha nem készült, sajnáljuk, hogy Fitz József kései bírálatában legalább a szándékot nem méltányolta.)²⁶

*

Am a mai olvasó mégiscsak kézbe veheti Petrik e művének V. sőt VI. kötetét, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársainak műveit, mint ez időszakos könyvtörténeti kutatásainak immár nélkülözhetetlen kézikönyveit.²⁷ És e két kötetet megelőzően az Országos Széchényi Könyvtár hasonmás-kiadásban je-

²⁶ FITZ József: *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története* (Bp. 1959) 38—39. I. Annak cáfolatával, mely szerint e művét „hivatalával a Pallas r. t.-vel” adatta ki, ezek ismeretében fölöslegesen foglalkozni.

lentette meg a teljes Petrik sorozatot,²⁸ melyek kiadói előszavában (szerzője Borsa Gedeon) a ma bibliográfusa és könyvtörténésze hajt fejet „a magyar nemzeti bibliográfia történetének egyik legnagyobb egyénisége” előtt:

„Hálával és elismeréssel kell Petrik Gézára gondolni, aki áldozatos munkájával a magyar kultúrtörténet egyik fontos korszakát tárta fel az utókor számára. És különösen csodálattal kell emlékezniök a kutatóknak, akik naponta használják „a Petriket” s akik saját személyes munkatapasztalataik alapján fel tudják mérni azt, hogy milyen fáradságot, kitartást és mennyi gondot jelenthetett *egyetlen* ember számára ennek a hatalmas anyagnak szakszerű feldolgozása.”

Hálánkat és elismerésünket csak fokozza, ha tudjuk: bár a Petrik Géza által az Egyetemi Nyomdától az 1883-tól 1885-ig felvett 4057 forint nem kis összeg,²⁹ Petrik csak igen rövid ideig folytathatta munkáját — ahogy ma mondanánk — függetlenített bibliográfusként. Ez pedig a Kecskeméti utcai antikváriumának felszámolásától (1880 áprilisától) 1884 májusáig tartott.

Az első adat ugyanis, amely szerint Petrik visszatért a könyvesbolti pult mögé 1884. május 15-i keltezésű. Robicsek Zsigmond a mai Bazilika helyén levő Nagykorona utca 9. szám alatti, a lipótvárosi templom bazárjában működő könyvesbolt tulajdonosa ekkor jelenti be, hogy *Robicsek és Petrik* néven a Váci körút (most: Bajcsy-Zsilinszky út) 27. szám alatt szortiment könyvesbolttal egybekötött antikváriumot nyitott, amelynek vezetésével — mint üzlettársat — Petrik Gézát bízta meg.³⁰ Ez a kapcsolat azonban igen rövid életűnek bizonyult: alig négy hónap múlva közli Robicsek, hogy „Petrik úrral történt kölcsönös megállapodás folytán” a társaság megszűnt.³¹ Petrik ezt követően a VI. ker. Fürdő (most: József Attila) utca 4. számú ház I. emeletén nyit antikváriumot *Petrik és Társa* cégelnevezéssel (a társ kilétét nem sikerült megállapítani) és már októberben megjelenik egy 16 oldalas antikvár-árjegyzéke, amely a Nemzeti Múzeum könyvtára mintegy 600 duplum-példányát tartalmazza.³² 1885. november 1-én innen költözik be boltjával a Belváros szívébe, a Koronaherceg (most: Petőfi Sándor) utca 16. számú ház egyik udvari helyiségébe, ahol

²⁷ V. kötet: *Pótlások Petrik Géza Magyarország bibliographiája 1712—1860 c. művének 1—4. kötetéhez*. Az 1712—1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok (Bp. 1971.) Szerk. Komjáthy Miklósné. 1500 példány. Ára 93 forint.

VI. kötet: *Nyomda- és kiadástörténeti mutató az 1—5. kötetben közreadott magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) 1712—1800 között megjelent nyomtatványokhoz* (Bp. 1972.) Szerk. Markos Béla. 1500 példány. Ára: 93 forint.

²⁸ A hasonmás-kiadás a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat kezdeményezésére és költségén készült; az V. és VI. kötet megjelentetésének teljes költségét is a „Kultúra” fedezte. (OSZK Igazgatási osztálya iratai 14124—5/1971).

²⁹ Tráger Endrének az Egyetemi Nyomda igazgatójának évi 2500 forint, a könyvkiadás és -kereskedelem ügyével foglalkozó munkatársának Krámer Adolfnak évi 1000 forint volt a fizetése. (OL Z 715. 178 csomó, 1491.)

³⁰ *Corvina*, 1884/15.

³¹ *Corvina*, 1884/26. — Robicseknek, úgy tűnik, minden oka megvolt a kapcsolat megszüntetésére. Petrik, hogy eleget tehessen Trefort megbízásának, alig néhány héttel a könyvesbolt megnyitása után utazott el vidéki gyűjtőútjára.

³² *Corvina*, 1884/30. — Mint cseppben a tenger tükröződik Petrik anyagi helyzete abban a levélben, amelynek fogalmazványát az OSZK Igazgatási osztályának irattára őrizi. Ebben a könyvtár őre 1886. február 12-én szinte ultimátumban szólítja föl „Petrik Géza ódon könyvkereskedő urat” az 1884. augusztus 25-i kötelezvénye értelmében (ekkor vette át a szóban forgó duplumokat) az utolsó részlet kifizetésére. A fizetési határidő ui. a 200 forintos hátraléokra 1885. január 15-én, azaz több, mint egy esztendeje lejárt és „minthogy nincs okom és akaratom a fenti összeget a sajátomból bárki helyett fedezni, ezennel hivatalosan felszólítottam...”

„tágas helyiséget bírván” tevékenységüket hirdetőirodával bővítik, „melyet tisztelettel ajánlunk a magyar könyvkereskedelem jóakarató figyelmébe.”³³

Az 1712–1860-as könyvészet anyagán már az utolsó simításokat végzi Petrik, amikor 1886 májusában alakuló ülését tartja az „Aurora magyar keresztény írók könyvkiadó szövetkezete”. Petrik Géza a tisztagú igazgatóság-nak tagja, ellenőri reszortfeladattal és természetesen a vállalkozás könyvkiadó-könyvkereskedő szakembere. Ez ugyan nagyon kevés munkával, de még ennél is kisebb jövedelemmel jár: a szövetkezet alig működik. Amikor az „Aurora” két év múlva jogilag is fölszámol,³⁴ Petrik már fölszámolta a Koronaherceg utcai (udvari) boltját és ekkor — 1887-ben vállalja el Dobrowsky könyvesbolt-jának vezetését.³⁵

1889 közepén innen is megválnak; augusztus 15-én már a Deák Ferenc utca 12. szám alatti könyvesboltban találjuk: ekkor nyílt meg itt Russ Károly könyvkereskedése és antikváriuma, amelynek Petrik a vezetője. Ez a cég is rövid életűnek bizonyul, még ez év végén meg is szűnik.³⁶ A következő évben Petrik neve a címjegyzékben a könyvkereskedők sorában lakásának címén (I. ker. Úri utca 6.) található.³⁷ 1891. augusztus 1-én lép be a Pallashoz, mint a kiadó-hivatal vezetője.³⁸ Itt viszonylag hosszabb ideig, több, mint négy évig dolgozik. 1895. november 15-én lép innen ki, hogy a „Könyves Kálmán” magyar irodalmi és könyvkereskedési rt-nál (VIII. ker. Kerepesi — most: Rákóczi — út 17.) elfoglalja új beosztását, mint a részletfizetési osztály vezetője.³⁹ E munkájával párhuzamosan 1895. január 1-től (Aigner Lajos lemondván a *Corvina* szerkesztői posztjáról) a Magyar Könyvkereskedők Egylete választmányának megbízásából szerkeszti a lapot, egészen 1904. december 31-ig.⁴⁰

1907. május 1-én az ekkor alapított Luther Társaság könyvesboltjának (VIII. ker. Szentkirályi utca 53.) vezetését vállalja el, ám a társaság vezetőségével nézeteltérései támadnak: 1909. január 1-i hatállyal fölmentik.⁴¹ Hatvan-négy esztendő ekkor.

Íme a gazdasági háttér, amelyben Petrik Géza a bukott könyvkereskedő megalapozta, majd kiteljesítette bibliográfiai életművét, nem csupán maradandóértékűt alkotva, hanem eközben — ne féljünk kimondani — halhatatlanná válva.

³³ *Corvina*, 1885/31.

³⁴ Fővárosi Bíróság Cégirattár, Társas-cégek 8. kötet 66. l.

³⁵ *Corvina*, 1889/1; Szinnyi József: Magyar írók élete és munkái 10. kötet 1046 h.

³⁶ *Corvina*, 1889/21; 1889/35. — Petrik Gézának, mint antikváriusnak életútjáról l. még: OSZK Kézirattár (Levelestár); MTA Kézirattár: Ms 788/115–127; és antikvár könyvjegyzékei: KMK Szakkönyvtár 3-2361 és MTA Könyvtár Bibl. 1238 oct.

³⁷ Budapesti cím- és lakjegyzék 1890. 373 és 703 l.

³⁸ *Corvina*, 1891/23. — Pontosán ekkor látott napvilágot az 1712–1860-as bibliográfia II. kötetének utolsó füzeté. (*Corvina*, 1891/22.)

³⁹ *Corvina*, 1895/32.

⁴⁰ *Corvina*, 1904/36.

⁴¹ OSZK 504.156 (Petrik Géza úr nyílt levele. . .).

VARGA, SÁNDOR

L'histoire de la publication de la »Bibliographie de la Hongrie 1712—1860« de Géza Petrik

Au rang des gros volumes de la bibliographie nationale hongroise, les volumes qui enregistrent la production des livres de Hongrie des deux siècles qui s'étendent de 1712 à 1910 sont (à l'exception d'un seul) les ouvrages de Géza Petrik (1845—1925) qui est l'un des individus les plus grands de l'histoire de la bibliographie nationale hongroise.

La présente étude analyse l'histoire de la publication de la *Bibliographia Hungarica 1712—1860*, en 4 volumes (Budapest, de 1888 à 1892), ouvrage qui peut être considéré l'oeuvre principale de la vie de Petrik, surtout à la base des documents conservés aux Archives Nationales Hongroises et récemment découverts.

K Ö Z L E M É N Y E K

Ismeretlen korvina-ősnymotatvány Uppsalában. Az uppsalai Egyetemi könyvtár egyik kiállítási tárlójában díszes kötésű ősnymotatvány látható. Az alatta elhelyezett felirat szerint a kötet egykor a Mátyás magyar király által alapított budai könyvtárba tartozott. A gyönyörű kötés és az eredetére vonatkozó utalás magára vonta egy külföldön élő magyar látogató figyelmét, aki vette a fáradságot és közölte érdekes felfedezését e sorok írójával, sőt színes fényképfelvételt is mellékelte leveléhez. Ezután felvettük a kapcsolatot az uppsalai Egyetemi könyvtár illetékeseivel, ahonnan sikerült megszerezni a reprodukáláshoz szükséges fényképanyagot.¹

Collijn katalógusa² csak röviden írja le az ősnymotatványt és nem tesz említést kötéséről. A kötet latin és görög szerzők csillagászati műveit tartalmazza, a következő sorrendben: Julius Firmicius: *Astronomicorum libri octo integri et emendati ex Scythicis oris ad nos nuper allati*. — Marcus Manilius: *Astronomicorum libri quinque*. — Aratus: *Phaenomena Germanico Caesari interprete cum commentariis et imaginibus*. — Aratus: *Phaenomenon fragmentum Marco T. C. interprete*. — Aratus: *Phaenomena Ruffo Festo Auiensio paraphrasate*. — Aratus: *Phaenomena graece*. — *Theonis commentaria copiosissima in Arati Phaenomena graece*. — Proclus Diadochus: *Sphaera grece, Thoma Linacro Britanno interprete*. — *Tabula in Firmicium et duodecim signa zodiaci*.

A gyűjteményes munka 1499-ben jelent meg Aldus Manutius velencei nyomdájában.³ A felsorolt műveken kívül két ajánlás található benne: az egyiket Franciscus Niger⁴ — aki magát a kötetben foglalt csillagászati művek kiadójaként jelzi — intézte Estei Hyppolit-hoz, mint mecénáshoz, a másikat Aldus Manutius írta Guido Pheretrínóhoz.⁵

Franciscus Niger ajánlásának dátuma 1497. Ez az az év, amikor Hyppolit pápai beleegyezéssel elcserélte az esztergomi érseki széket az egri püspökséggel, a következő évben pedig végleg visszatért Itáliába, ahol még több, gazdag javadalmú egyházi tisztséget töltött be. Így érthető, hogy mecénásként szerepel, de az sincs kizárva, hogy Petrus Niger személyesen is ismerte őt.

Az ősnymotatvány azonban csak 1499-ben jelent meg. Hogy Budára Ulászló megrendelésére került volna, nem látszik valószínűnek, ismerve e király anyagi helyzetét, aki

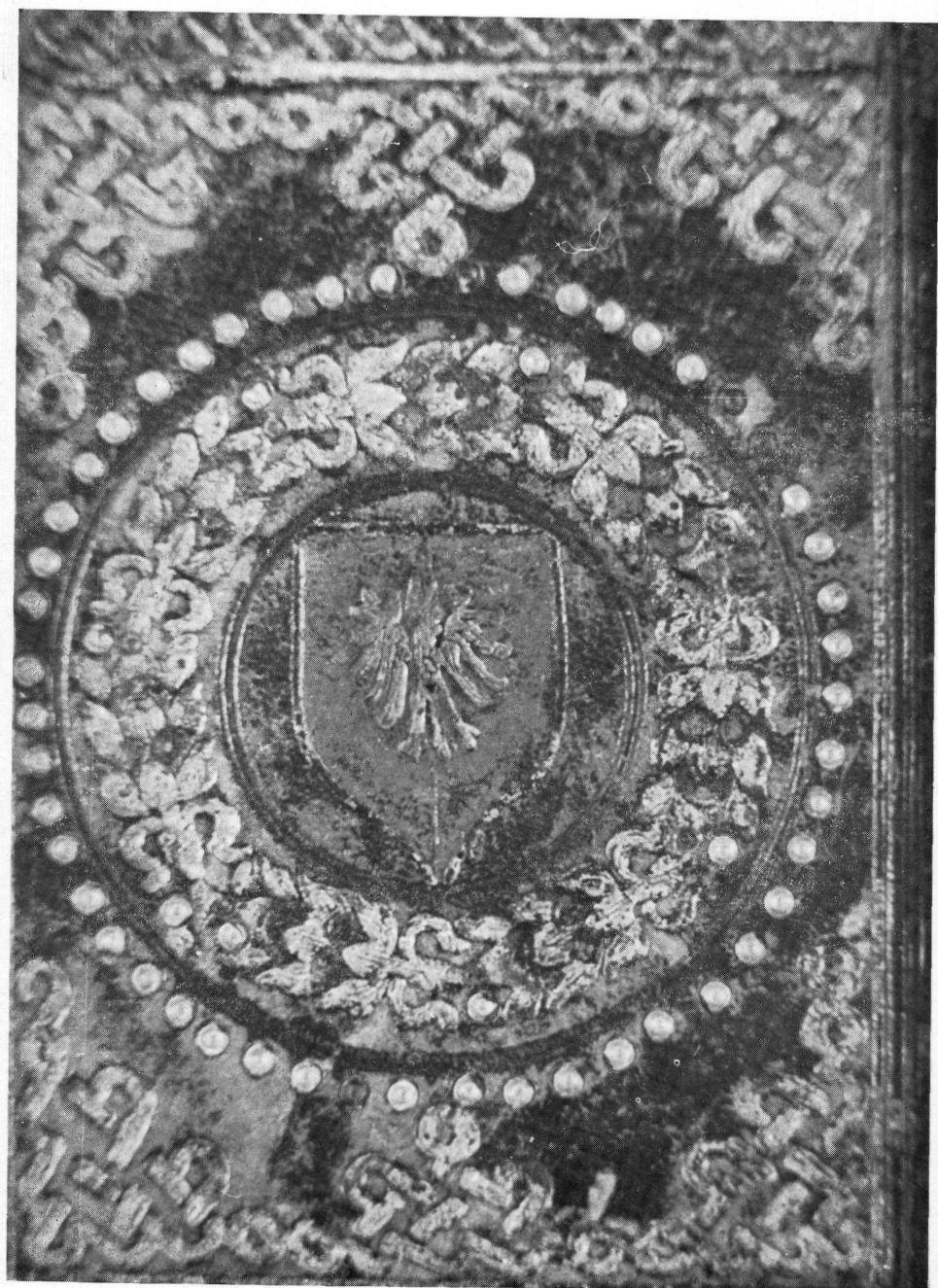
I E helyen is köszönetet mondunk a Svájcban élő Filep Ottónak, aki figyelmünket az uppsalai ősnymotatványra irányította; ugyancsak köszönet illeti Ebbe Fritjofsson uppsalai könyvtárost, aki megadta a szükséges felvilágosításokat és lehetővé tette a reprodukció közlését.

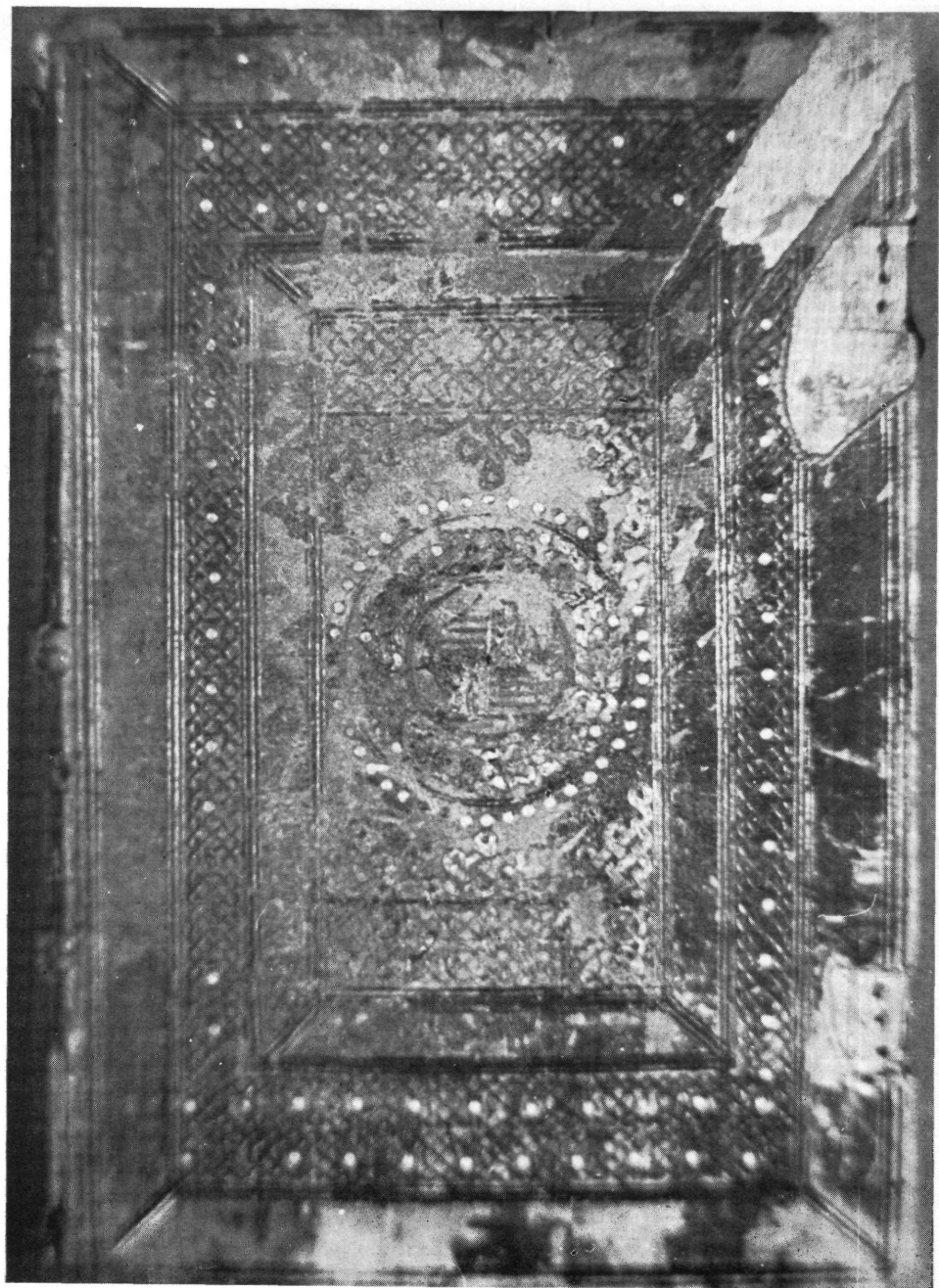
² COLLIJN, Isak: *Katalog der Inkunabeln der Königl. Universitätsbibliothek zu Uppsala*. Uppsala u. Leipzig 1907. 344., 1338. tétel.

³ Hain 14559, Proctor 5570, BMC V. 560. — Az Országos Széchényi könyvtárban a műnek egy nem teljes példányát őrzik, Inc. 359. jelzetten.

⁴ Franciscus Niger, Pescennius (olasz humanista, † 1499) neve kétszer is szerepel Estei Hyppolit könyveinek korábbi jegyzékében (Vö.: *Estei Hyppolit esztergomi érsek könyvtárának jegyzékei 1490 és 1520-ból*. Magyar Könyvszemle 1878. 144—153.)

⁵ = Guidobaldo Montefeltre († 1508), hírneves irodalomkedvelő urbinói herceg.

még a Mátyás által megrendelt, Firenzében visszamaradt kódexek árát sem tudta kifizetni.⁶ A kötés maga azonban kétségtelenül Ulászló számára készült: első táblája közepén vörös alapú címerpajzsban a lengyel fehér sas, a hátsó tábla közepén a magyar címer (az 1. és 3. mezőben a pólyák, a 2. és 4. mezőben egy-egy oroszlán) látható. Ezeket az emblémákat mindkét kötéstáblán azonos, gazdag aranyozású, stilizált virágokból alakított kerek keret övezi. Egyébként mindkét kötéstáblát azonos, szabályos geometriai alakban elhelyezett díszítés veszi körül, mely részben vaknyomásos fonadékos, részben szabályos távolságban ismétlődő aranyozott pettyekből alakított.

A kötés maga több részletében eltér a Mátyás idejében készült ún. korvina-kötésektől, összbenyomásban mégis rokon hatású ezekkel. A fő különbség abban van, hogy a leírt és bemutatott kötés itáliai jellegű ugyan, de nélkülozi az 1490 előtt Budán készült kötések alaprajzának keleti szőnyegek mintájára emlékeztető beosztását és azokat a stilizált virágdíszeket, melyek speciálisan a magyar reneszánsz kötésekre oly jellemzőek.⁷

A kötet belseje teljesen díszítetlen, a szöveget kísérő csillagászati ábrák is nyomtatottak; a bele kézzel írt lapszéli jegyzeteket az olvashatatlanságig kivakarták. Első lapján azonban két későbbi tulajdonosi bejegyzés olvasható: az egyik az olomouci jezsuiták könyvtáráé 1604-ből, a másik — az előbbi alatt — egy svéd főnemesé 1656-ból.⁸

Hogy Olomoucha mikor és miért kerülhetett a könyv, nem tudjuk. De nem érdektelen, hogy ez már a harmadik olyan kötet, amelyik Budáról ide került. A másik kettő ugyan kódex és nem a jezsuiták, hanem a Dóm-könyvtár tulajdonában volt. E kettő közül az egyiket, Leon Battista Alberti építészeti traktátusát, ma is Olomouchban őrzik; a másik egy Suetonius-kódex, a Vatikáni könyvtárba került. Mind a két kódexben Szapolyai János címere van, az egyikben Mátyás címerére ráfestve: ez a már régóta ismert olomouci korvina.⁹ A másikkra kutatásai közben Körmendy Kinga bukkant rá, feltételezve annak magyarországi származását.¹⁰ Ez hamarosan be is bizonyosodott, nemcsak a Szapolyai-címer azonosítása alapján, hanem amiatt is, mivel benne a tartalomjegyzék és a lapszéli emendálások egy része Bartholomaeus Fontiustól származik, aki egy időben Mátyás könyvtárosa volt.¹¹ Így tehát ez is korvina. Teljesen kétségtelen, hogy mind a most ismertetett ősnymtatvány, mind a Suetonius-kódex a harmincéves háború idején került Svédországba, míg azonban az egyiket ma is Uppsalában őrzik, addig a másikat Krisztina királynő magával vitte Itáliába.¹²

Az uppsalai ősnymtatványba írt másik tulajdonosi bejegyzés azért is érdekes, mivel 1654-ből való, vagyis abból az esztendőből, amikor Krisztina királynő lemondott a trónról. Bejegyzője Magnus Gabriel Delagardie, svéd kancellár, aki maga is nagy könyvgyűjtő volt és tudjuk róla, hogy az uppsalai könyvtár két világhírű kódexe, a Codex Argenteus

⁶ KUMOROVITZ L. Bernát: *II. Ulászló levélváltása Firenzével a Mátyás halála után ottrekedt korvina ügyében*. Magyar Könyvszemle 1956. 294–296.

⁷ A magyarországi reneszánsz kötésekre nézve l.: SZ. KOROKNAY Éva: *A korvina kötések Ulászló-kori produktumairól*. Műv. Tört. Ért. 1962. 125–136., — —: *A magyar reneszánsz kötések keleti kapcsolatai*. Műv. Tört. Ért. 1968. 1–17., valamint Ilse SCHUNKE *Ungarische Nachlese*. Gutenberg Jahrbuch 1967. 261–271.

⁸ Coll. Olomoucer[is] Soc. Jesu cat. inscriptus an[no] 1604. — Magnus Gabriel Delagardie Comes de Läckö 1654.

⁹ Olomouc, Státní Archiv, Domské a kapitolní knihovna, Cod. Lat. C. O. 330.

¹⁰ KÖRMENDY Kinga ismertetése a Magyar Könyvszemle 1978. évi száma 392–394. lapján a köv. műről: CALLMER, Christian: *Königin Christina, ihre Bibliothekare und ihre Handschriften*. Beiträge zur europäischen Bibliotheksgeschichte. Stockholm 1977.

¹¹ CSAPODINÉ GÁRDONYI K.: *Újabb adalékok Bartholomaeus Fontius magyarországi kapcsolataihoz és Poetikájá*. Magyar Könyvszemle 1977. 38–42.

¹² A Suetonius kódex jelzete a Vatikáni könyvtárban: Ottob. lat. 1562. Címlapján XVI. századi bejegyzés: Ex Bibl. Cath. Eccl. Olom. — A svéd csapatok olomouci tartózkodására nézve l. részletesen Callmer-nek 10. sz. jegyzetünkben idézett munkáját.

és a Codex gigas (ennek népszerű elnevezése szokatlan terjedelme és súlya miatt „az ördög bibliája”) az ő közvetítésével került a gyűjteménybe.¹³

Minthogy kétségtelen, hogy az uppsalai Egyetemi könyvtárban őrzött, díszes kötésű ősnymtatvány II. Ulászló tulajdonában volt, így tágabb értelemben véve korvinának tekinthető, mivel a Mátyás által alapított budai könyvtár ekkor még — sőt egészen 1526-ig — fennállott.

CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA

Teleki Pál (1677—1731) emlékkönyve. 1977-ben került az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának tulajdonába Teleki Pálnak, Teleki Mihály fiának peregrinációs albuma.¹, újabb darabbal gazdagítva a már amúgy is több neves személyiség emlékkönyvét őrző gyűjteményt.²

Ezek az „album amicorum”-nak nevezett könyvecskek többnyire külföldi tanulmányutak során teltek meg a protestáns „bújdosó” diákok barátainak, professzorainak, pártfogóinak neveivel és bejegyzéseivel, így értékes adalékai XVI—XVIII. századi művelődéstörténetünknek, a magyar diákok külföldi egyetemi tanulásának. Különösen így van ez, ha az album tulajdonosa később híres emberré vált, mivel a bejegyzésekből a tulajdonost ért szellemi hatások is kiolvashatók. Az albumok birtokosai gyakran naplót is írtak külföldi peregrinációjukról — sajnos, a legtöbb esetben hol egyik, hol másik, hol mind a kettő elveszett. Ismerjük például Szenci Molnár Albert naplóját, de nem maradt ránk emlékkönyve, melyet naplójában is megemlített.³ Teleki Pálnak viszont a naplója veszett el, melynek létezéséről Pápai Páriz Ferenc egyik hozzá írott leveléből tudunk; ezt írja: „Curiosus legyen, írjon mindent diariumába, amit hol lát és hall”.⁴ Nyilvánvalóan Szenci Molnár példája lebegett Pápai szeme előtt, hisz saját naplóját ugyanabba a kötetbe írta mint ő,⁵ ezt a hagyományt adhatta tovább tanítványának, Telekinek is.

Teleki Pál külföldi útját szinte páratlan részletességgel követhetjük nevelője, Zalányi Boldizsár⁶ és volt tanára Pápai Páriz Ferenc leveleiből,⁷ s a volt Erdélyi Múzeumban levő számadáskönyvéből.⁸ A képet még inkább kiegészítené, ha bátyjának, Teleki Lászlónak hozzá írott leveleit⁹ is ismernénk, ezek azonban kiadatlanok. Így is maradéktalanul rekonstruálni lehet tanulmányútját a már kiadott dokumentumok s a most előkerült emlékkönyv alapján.

Maga az emlékkönyv külső formájával is elárulja rendeltetését: 100 × 160 mm méretű, 246 fóliót tartalmazó kis könyv, korabeli aranyozott bőrkötésben. A kötés tábláján arany betűkkel a tulajdonos monogramja található: P[aulus] T[eleki] L[iber] B[aro] DE SZÉK. A kötetben még megvannak a zöld selyemszalagok csonkjai, melyekkel összekötni

¹³ Vö. Callmer i. m. 119., 142—143. lapját és passim. — Delagardie 1622—1686-ig élt.

¹ Jelzete: Duod. Lat. 168.

² Az OSZK Kézirattára összesen mintegy 80, XVI—XVIII. századi albumot őriz.

³ *Szenci Molnár Albert válogatott művei.* Bp. 1976. Magvető. 481 p. 1596. augusztus 14-i naplójegyzet.

⁴ PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Békességet magamnak, másoknak.* Közveteszi: [ifj.] Nagy Géza. Bukarest 1977. Kriterion. 418. p.

⁵ ifj. Nagy Géza i. m. 645—648. p.

⁶ Lásd: *Külföldön bújdosó erdélyi diákok levelezése.* Szenvedő papok, szenvedő egyházak. Szerk.: [id.] Nagy Géza. Kolozsvár 1933.

⁷ ifj. Nagy Géza i. m.

⁸ Felhasználja id. Nagy Géza i. m. — Említi még: *Az Erdélyi Nemzeti Múzeum könyvtára az 1907. évben.* MKSz 1908. 349. p. (Gróf Teleki László gyömrői levéltárában: Teleki Pál számadásai, apró följegyzései és akadémiai kurzusai 1695—1698.)

⁹ Említi id. Nagy Géza i. m. 17. p.

lehetett. Eredetéről semmit sem tudunk, a bejegyzések 1696 májusában kezdődnek, ekkor Teleki már hónapok óta Odera—Frankfurtban volt, talán itt vehette a könyvecskét és készíttethette a díszes kötést. Későbbi sorsa is ismeretlen, possessorbejegyzés nincs benne, viszont hiányzik belőle négy fólió: a 6—7. és a 209—210. fólió között egy-egy kitépelt, a 224—225. fólió között két kivágott levél. Talán valakinek hirtelen papírra volt szüksége, s más nem lévén, innen tépett magának, vagy pedig egy szorgos gyűjtő tett el néhány autogramot — nem tudni. Így is, úgy is az az érzésünk támadhat, hogy talán a legérdekesebb bejegyzések vesztek el. Az albumnak a benne található nevek sokasága is jelentőséget ad: kétszázhuszonheten írtak bele, köztük negyvenegy magyarországi (Hungarus). A bejegyzések nyelve többnyire latin, de van olasz és francia is, az idézetek ezenkívül még héber, görög, arab, etióp és ósláv nyelvűek. A bejegyzők személyét tekintve is eléggé gazdag választékot találunk: professzorok, egyetemi társak, politikusok, nemesek — nemzetiség szerint — (a magyarokon kívül) németek, hollandok, franciák, angolok, skótok, dánok, norvégok, svédek, svájciak, lengyelek. Az egyes bejegyzések a könyvecskében, ahogyan az más albumokban is szokás volt, nem időrendben találhatóak, az elején ritkábban, a végén egészen sűrűn következnek egymás után, itt már a verzők is mind be vannak írva, sőt még a hátsó borító belső fele is.

Teleki Pál külföldi tanulmányútja, melynek értékes dokumentuma ez az emlékkönyv, egybeesett Erdély történetének nagy választóvonalával, az önállóság megszűnésével, ezért élete is két korszak jegyeit viseli magán. 1677-ben született Sorostélyon Teleki Mihály kancellár és Veér Judit ötödik fiaként (ha korán elhunyt bátyját, Jánost is beleszámítjuk).¹⁰ Teleki Mihály megfelelően gondoskodott fiai tanulásáról, először az említett Jánost taníttatta nagy gonddal, külföldről hozatott neki könyveket, valószínűleg őt szánhatta utódjának a politikai pályán.¹¹ A következő fiú III. Mihály is nyilvános iskolában tanult, de végül is csak apja halála után került sor az „árva” Veér Judit családját keményen irányító akaratából, s valószínűleg Pál kiemelkedő tehetsége miatt erre az útra, mely itthoni tanulását tetőzte be. Először az udvari iskolában tanult, majd Enyeden a Kollégiumban, ahol Pápai Páriz Ferenc, Enyedi István és Kolozsvári István voltak a tanárai.¹² 1695. július 8-án indult útnak¹³ Zalányi Boldizsár nevelő (ephorus) kíséretében. Útjának állomásai: Bécs (1695. aug. 17. — szept. 7.) — Odera—Frankfurt (október 5. — 1696. június 12.) — Wittenberg, Berlin, Drezda, Lipcse, Hamburg, Bréma, Groningen—Franeker (1696. augusztus 11. — 1697. május 26.) — Amszterdam, Hága, Rotterdam, Delft, Brielle—London, Kingstcn, Oxford, Gloucester, Cambridge (június eleje — augusztus 23.) — Brielle, Rotterdam, Hága, Utrecht, Leiden, Franeker, Rotterdam, Het Loo, Amszterdam, Leeuwarden, Nijmegen—Kleve, Wesel, Düsseldorf, Köln—Frankfurt am Main (december 30.) — Marburg (1698. január 4. — június 27.) — Kassel (május 18. — június 4.) — Frankfurt am Main, Darmstadt, Strasbourg, Párizs, Genf, Bern, Basel, Schaffhausen, Ulm—Bécs (1698. október — 1699. április 2.) — Nagyenyed (1699. augusztus 7.)¹⁴.

Jó tudnunk, hogy Teleki elindulásának évében érkezett meg peregrinációjából a korán elhunyt Bethlen Mihály, Bethlen Miklós fia; ő is enyedi diák volt, szintén levelezett Páriz Ferencel és professzortársaival. A két főúri ifjú útja közül a Bethlené volt a hosz-

¹⁰ NAGY Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. Bp. 1868. XI. köt. 83. p.

¹¹ HEREPÉI János: *Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III. Művelődési törekvések a század második felében*. Szerk. Keserű Bálint. Bp. — Szeged 1971. 32—38. p.

¹² ifj. Nagy Géza i. m. 69. p.

¹³ id. Nagy Géza i. m. 13. p.

¹⁴ A megközelítőleg pontos útleírás az emlékkönyv bejegyzései és a már korábban megjelent adatok nyomán készült.

szabb, ő Svédországban, Dániában, Olaszországban és Lengyelországban is járt, viszont nem volt Franciaországban. Közös bennük az, hogy (nyilván Pápai Páriz biztatására is, aki Telekit erre leveleiben buzdítja) mindketten törekedtek bejutni királyi és fejedelmi udvarokba: Bethlent fogadta III. Vilmos angol–holland király és a canterburyi érsek, Sobieski János lengyel király, s megfordult a dán királyi udvarban;¹⁵ Telekit III. Frigyes brandenburgi választófejedelem, későbbi porosz király fogadta,¹⁶ majd III. Vilmos (Het Loo, 1697. szeptember 14.), végül két hétig Károly hessen-kasseli örgróf vendége volt.¹⁷ Teleki Pálnak még külön érdeme, hogy Pápai Páriz megbízásából, Daniel Jablonski udvari lelkész és Eberhard Christoph Danckelmann miniszterelnök segítségével újra megszerezte a nagyenyedi iskolának a brandenburgi ösztöndíjat Odera–Frankfurtba.¹⁸ Így utazása nem csak egyszerű tanulmányút volt, egyúttal saját politikai pályáját is egyengetni próbálta ezen a módon. Itthon azután egészen más várta, mint amire készült, nem válhatott jelentős politikussá, további életének csak néhány fordulata említésre méltó. 1703-ban nősül, Vay Katát, Vay Ádám lányát veszi feleségül,¹⁹ Rabutin Nagyszebenbe internálja, de innen apósa és testvére, Mihály biztatására Havasalföldön keresztül megszönik és 1709-ben II. Rákóczi Ferenchez áll át.²⁰ 1710-ben Rákóczi diplomáciai megbízatással külföldi protestáns uralkodókhoz akarja küldeni, (ekkor vette volna hasznát életében először és utoljára tanulmányútjának) de ez meghiúsul.²¹ 1711-től haláláig kendilónai birtokán él, s egyetlen megmaradt cselekvési lehetőségként a defenzívába szorult református egyházat támogatja, akárcsak testvérei, külföldi ösztöndíjakkal, anyagiakkal, mint a kolozsvári kollégium főkurátora.²² Így történhetett meg, hogy Szathmári Paksi Mihály marosvásárhelyi professzornak még a temetésére készült prédikációban is mentegetni kellett, amiért tudását nem használta: „Azt mondják az emberek: nagy kárt vallott Teleki Pál, hogy annyi sok Virtusoknak hasznokat nem vette. Én is azt mondom, nagy kárt vallott abban a Haza, maga igen keveset.”²³ Nyomtatott mű nem maradt utána, fiatalkori természettudományi érdeklődésének, melyre albuma is tanú, későbbi nyomát nem találjuk. Idősebb Nagy Géza néhány kéziratot említ még tőle: *Adnotationes super meditationes Chartesianas* – Roell, franekeri teológiai-professzor előadásának jegyzete, *De scriptura sacra et theologia* – talán Campegius Vitringa előadásának jegyzete, Anthologia – idézetek gyűjteménye klasszikus szerzőktől.²⁴

Az irodalmi életmű és a jelentős politikai pálya hiányában sem haszontalan, ha felsoroljuk az albumban található neveket, élén természetesen a magyarországiakkal. Teleki Pál sokáig megtarthatta volt tanára tanácsát, aki azt írta: „Az időtöltő magyaroktól kegyelmed fogja magát, mert drága az idő, kegyelmed tud magyarul, tanoljon olyat, amit nem tud, latinítást, német nyelvet”²⁵ – tudniillik elég későn bukkannak fel a magyarországi nevek emlékkönyvében, s akkor is kisebb arányban, mint másoknál.

¹⁵ TISZA István: *Európai körutazás a XVII. században*. Magyar Figyelő. 1911. 281–297. p. – (Ismerteti Bethlen Mihály peregrinációs naplóját, melyből eddig csak az Angliára vonatkozó rész jelent meg.)

¹⁶ ifj. Nagy Géza i. m. 69. p.

¹⁷ id. Nagy Géza i. m. 15. p.

¹⁸ ifj. Nagy Géza i. m. 73–76. p.

¹⁹ NAGY Iván i. m. 83. p.

²⁰ *Miklósvárszéki nagyajtai Cserei Mihály históriája 1661–1711*. Szerk. Kazinczy Gábor. 2. kiad. Pest 1852. 415. hasáb.

²¹ id. Nagy Géza i. m. 16. p.

²² id. Nagy Géza i. m. 11. p.

²³ „*Olthatatlanul tündöklő szövétnék . . .*” [Gyászbeszédék gróf Teleki Pál felett] Kolozsvár 1732. Nyomtatta Szatmári Pap Sándor.

²⁴ id. Nagy Géza i. m. 13. p.

²⁵ ifj. Nagy Géza i. m. 426. p.

A bejegyzők időrendi sorrendben:²⁶ Simon Drauth, brassói szász, színes barokk allegóriával díszítette Teleki albumát (Wittenberg); Johannes Gottzmeister, brassói szász (Lipcse); Nádudvari Péter, később szászvárosi esperes, Pápai Páriz Ferenc veje; Hunyadi Márton; Ujvári János; Szokolai István, Pápai tanítványa, később marosvásárhelyi esperes, a két első odera—frankfurti ösztöndíjas egyike; Scós Ferenc, későbbi kolozsvári püspök; Szilágyi Péter, kitűnő orientalista, a Bethlen Kollégium későbbi tanára, Teleki őt akarja ephorusának, amikor Zalányival összevész (az utóbbi neve nincs is benne az albumban!); Técsi János, később a marosvásárhelyi algimnázium rektora, ő szállítja haza Teleki könyveit Utrechtből; Csengeri K. L. Péter de Várad, későbbi kolozsvári lelkész, Teleki anyjának pártfogoltja; Nádudvari Sámuel, hanvai, majd pelsőci lelkész; Bátorkeszi F. János; Szőnyi Gergely; Magyarai K. Péter; Pataki R. János, később Szatmárnémetiben lelkész; Dévai Csáki Miklós; Vári István; Zoványi György, későbbi tiszántúli püspök (Franeker); Séllyei Pál, volt enyedi diák (Rotterdam); Sylvanus [Szilágyi] György, Angliában élő magyar orvos, tanár, görög klasszikusok szövegkiadója;²⁷ [ifj. Frank Ádám, Angliában élő erdélyi unitárius nyomdász, hivatalnok, jó kapcsolata volt Bethlen Mihállyal, a Hollandiában tartózkodó Telekivel levelezett²⁸ (London); Tolnai Mihály, Angliában élő magyar, Bethlen Mihály naplójában is szerepel²⁹ („in agro Kensingtoniensi”); Gyöngyösi Árva Pál, későbbi hányatott sorsú derecskei és kassai lelkész, majd odera—frankfurti egyetemi tanár; Thuri Katona Pál; Diószegi G. Mihály; Kecskeméti István; Diószegi P. Sámuel, későbbi diószegi lelkész; Helmecezi István, későbbi dunamelléki püspök (Franeker); Pósa-házi István; Ábrányi M. István (Utrecht); Dimián Pál, a kolozsvári unitárius kollégium tanára, orvosdoktor, éppen ekkor gyűjtött pénzt Hollandiában a kollégium újjáépítésére³⁰ (Rotterdam); Krizbai Tamás (Bázel); Keszei János, II. Apafi Mihály oktatója majd titkára;³¹ II. Apafi Mihály; Désfalvi Simon Mihály, az erdélyi kancellária hivatalnok; Kaposi Dániel; Balku Mihály; II. Apafi Mihály titkára (Bécs) = Pápai Puriz Ferenc; S. F. [?]; Enyedi István (Nagyenyed) = Dátum és hely nélkül: Debreczeni István, későbbi kunhegyesi lelkész, esperes.

Érdekes, ha megnézzük az arányokat a diáktársaláfrók között, kiből mi lett: három püspök, három esperes, két professzor, egy tanár, négy egyszerű lelkész (a többiről az átnézett kézikönyvek nem tudnak) — az egyházi hierarchia vezető és fontos posztjaira kerültek, de kiemelkedő egyéniség csak egy volt köztük: Gyöngyösi Árva Pál, aki sem saját egyházával, sem az itthoni viszonyokkal nem tudott megbékélni.

A külföldi bejegyzők teljes felsorolása lehetetlen lenne az adott keretek között, így csak a legfontosabbakat említem azok közül, akiket azonosítani lehetett.³²

²⁶ A magyar bejegyzők azonosítására használt kézikönyvek: SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái I—XIV. kötet.* Bp. 1891—1914. — ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon.* 3. jav. és bőv. kiadás. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp. 1977. ifj. Nagy Géza i. m. id. Nagy Géza i. m.

²⁷ WESZPRÉMI István: *Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae biografia.* Lipcse 1774. I. 166. p.

²⁸ HERPEI: *Adattár ... III.* 433—434. p.

²⁹ HERPEI: *Adattár ... III.* 439—440. p.

³⁰ HERPEI: *Adattár ... III.* 517. p.

³¹ NAGY Iván i. m. VI. kötet. 231—232. p.

³² A külföldi bejegyzők azonosítására használt kézikönyvek: Christian Gottlieb JÖCHER: *Allgemeines Gelehrten-Lexikon.* Leipzig 1750—1751. — Johann Christoph ADELUNG: *Fortsetzung und Ergänzungen zu Ch. G. Jöcherm allgemeinem Gelehrten Lexikon.* Leipzig 1784—1787. — Heinrich Wilhelm ROTERMUND: *Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers allgemeinem Gelehrten-Lexikon.* Hildesheim. 1961. — Sidney LEE: *Dictionary of national biography.* Index and epitome. London 1903. — ifj. Nagy Géza i. m. — id. Nagy Géza i. m.

Odera—Frankfurtban H. Beckmann professzortól földrajzot, H. Coccejus professzortól jogot tanult Teleki, mindkettőjük bejegyzése megtalálható a könyvecskében, az utóbinak a fia is szerepel itt: Samuel Coccejus, későbbi porosz hadügy- és államminiszter. A többi professzor közül, akik nem mulasztották el, hogy Teleki Mihály fiának emlékkönyvébe beírjanak, említésre méltóak még: Johannes Simonis, teológiai professzor, Teleki házigazdája; Bernhardus Albinus fizika- és orvosprofesszor, Teleki kedvelte a kísérleteit, magyar tanítványát még a lakodalmára is elhívta. A szokásos tudományokon kívül Teleki Pál itt még vívni és táncolni is tanult, eme „tudományok” gyakorlása nem volt éppen jellemző kint tanuló protestáns diákjainkra. A brandenburgi ösztöndíj megszerzéséhez és a választófejedelemtől tett látogatáshoz kapcsolódik az itteni utolsó fontosabb bejegyzés: Eberhard Christoph Danckelmann báró, miniszterelnök is megörököttette itt a nevét. A többi odera—frankfurti név nemeseké, tanulótársaké, különösebben jelentős köztük nincs.

A három wittenbergi bejegyző közül kettőről kell megemlékeznünk: Conrad Samuel Schwarzfleisch, korabeli polihisztor, történelmi műveiben Magyarországról is írt, nagy könyvtára és éremgyűjteménye volt; Johannes Heinrich Heucher, ekkor még orvostanhallgató, később az angol Királyi Természettudományi Társaság tagja, a drezdai gyűjtemény inspektora, tudományos munkásságáért nemességet kap.

Útjának következő állomásain is telik az emlékkönyv, franekeri professzorainak nevei máshonnan is ismerősen csenghetnek: Campegius Vitringa, teológiai és történelemprofesszor, a magyar diákok több nemzedékének oktatója; Hermann Alexander Roell, teológiai és filozófiaprofesszor, igen népszerű volt a magyarok között; Sebastian Schelkens, jogászprofesszor; Van der Waeyen, teológiai és héberprofesszor.

Angliai tartózkodásának emlékét őrzi Roger Gale cambridge-i diák bejegyzése, később híres régiségbúvár, a „Society of Antiquaries” első alelnöke, s a Királyi Természettudományi Társaság kincstárnoka lett. Oxfordból két név: John Wallis geometriaprofesszor, Newton előfutára, az „Arithmetica Infinitorum” című műve már tartalmazza a valószínűségszámítás csíráit, ő találta fel a végtelen ∞ jelét;³³ Benjamin Woodroffe lelkész, kapcsolatban állt Gyöngyösi Árva Pállal.

Leidenben ismét híres professzorok neve bukkan fel: Friedrich Spanhem teológus; Burchard de Volder orvos, filozófus és matematikus, eretnek irányzatokkal rokonszenvezett, Leident természettudományos központtá akarta tenni; Jacobus Gronovius egész Nyugat-Európát bejárt irodalomprofesszor; Godofred Bidloo orvosprofesszor. Ugyanitt került az albumba Jacobus Thomson lengyel egyetemi hallgató neve, belőle később köznigsbergi lelkész, és teológiai professzor lett.

Utrechti professzorok: Peter Burmann történelemprofesszor, latin klasszikusok szövegkiadója; Johann Georg Graeve történész; Hermann Witsius, teológus; Johannes Leusden, a szent nyelvek professzora, héber, szír, görög bibliát és héber nyelvtant adott ki, a zsoltárokat lefordította, „Philologus Hebreo-Mixtus una cum spicilegio philologico” című művének második kiadását Teleki Mihálynak, mint az erdélyi diákok pártfogójának dedikálta, az 1699-ben megjelent harmadik kiadást pedig Teleki özvegyének és fiainak (Mihály, László, József, Pál, Sándor).³⁴

Rotterdamban egy művelt autodidakta helybéli polgár, Johannes Bredenburg ír az albumba, ő egyetlen dologról nevezetes: 1675-ben egy Spinozát cáfoló műve jelent meg.

³³ George SAMPSON: *The Concise Cambridge History of English Literature*. 3. kiad. Cambridge 1972. 373. p.

³⁴ GOLDZIEHER Ignác: *Teleki Mihály erdélyi kancellár és Leusden János utrecht-i tanár*. EPhK 1884. 666 p.

Féléves marburgi tartózkodása alatt valószínűleg ismét az egész professzori kar beírt az emlékkönyvbe. Teleki Pál itt jogot tanult, mint ahogyan azt Pápai Páriz tanácsolta neki: „Marpurgumban a iust tanolhatja kegyelmed, s egyéb magát illető studiumokat is”.³⁵ Georg Otho itteni keleti nyelv professzor arab idézetet írt az albumba.

Frankfurt am Mainban a bejegyzések soknyelvűek: franciák, olaszok, s itt találhatóegy etióp és egy ósláv idézet is Jobus Ludolfus, korabeli híres nyelvész és államférfi tollából, ő 25 nyelven beszélt, s különösen az etióppal foglalkozott sokat.

Párizsban Teleki ismét közel került a politikához, ezt bizonyítja az albumban Johann Heinrich Böcker neve, aki éppen ekkor a pfalzi uralkodó és XIV. Lajos békekötésének ügyében járt itt.

Az utolsó előtti állomáshely, Svájc is termelt még bőven aláírásokat. A fontosabbak: Genf: Bénédict Pictet, Anton Leger és Johann Alphons Turretini teológusok; Bern: Samuel König, talán azonos azzal a pietista prédikátorral, aki kétszer kényszerült nézetei miatt elhagyni az országot; Bazel: Johann Jakob Hoffmann, görög-, latin- és történelem-professzor, tanította Pápai Páriz Ferencet és később is levelezett vele, szótára elé 1708-ban üdvözlőverset írt, Teleki Pál elküldte két könyvét Pápainak; Johann Rudolf Wettstein professzor, Pápai Páriz tanárának fia, Pápai egyik levelében kéri Telekit, hogy keresse fel őt; Johannes Jacobus Buxtorfius héberprofesszor, szintén tanította Pápaiat.

Ennyit röviden a fontosabb külföldi bejegyzőkről. Tanulságos lehet még a más korabeli albumokkal való összehasonlítás is, itt csak egy már publikációban ismertetett emlékkönyvvel vetjük össze, amely ugyan későbbi, de kapcsolata van az itt tárgyalttal. Ez ifjabb Pápai Páriz Ferenc albuma, mely az Akadémiai Könyvtárban található, a róla szóló cikket³⁶ alapul véve több közös név van a két könyvecskeben: Balku Mihály, Náduvari Péter, II. Apafi Mihály, Campegius Vitringa, Bénédict Pictet, Johann Wettstein, s a Pápaiéban magának Teleki Pálnak is megtaláljuk a bejegyzését.

További összehasonlításokat akkor lehet majd tenni, ha más emlékkönyveket is feldolgoz a kutatás, s ha magáról a műfajról is többet tudunk meg ennek nyomán. Ezzel kapcsolatban érdemes idézni Záborszki Péter 1730-as évekből származó albumát, mely rögtön így kezdődik: „Philip Melanchton Veleménye az albumokról. Ha megkérnek, két okból írunk be az albumokba: 1. Hogy a könyvecskéik birtokosai egykor majd emlékezzenek, és utódaik megmutathassák, milyen helyeken fordultak meg. 2. Hogy hiteles tanúbizonyosságuk legyen róla: akikkel akkor együtt éltek, azokkal őket élő barátság kötötte össze.”³⁷ Teleki Pál albuma inkább az első pontban leírtaknak felelt meg, a viszonylag ismert nevek tobzódó sokasága valóban csak arra lehetett jó, hogy büszkén mutogassák.

Végül is nyitott kérdés maradt, miért nincs folytatása ennek a tanulmányútnak sem politikai, sem irodalmi téren. Valószínűleg nem a személyes tudás és képességek hiánya miatt, erre a Teleki családban nemigen volt panasz, egyébként is érthetetlen lenne így, hogy miért ő ment, s miért nem a bátyjai. Az okot a történelmi helyzetben kell keresnünk: a távolság Hollandia, Anglia és Magyarország között kulturális téren is egyre nőtt, az onnan hazajött ifjak mérhetetlenül szűkebb, korlátozottabb lehetőségek közé kerültek.

³⁵ ifj. Nagy Géza i. m. 431. p.

³⁶ GERGELY Pál: *Pápai Páriz album az Akadémia kéziratárában*. Magyar Tudomány 1961. 128–132. p.

³⁷ OSZK Kézirattár Duod. Lat. 152. Az eredeti latin szöveg: „Philippi Melanchtonis de Albo Iudicium. Duas ob causas subscribimus Albis rogati: 1. Ut Librorum possessores olim recordentur, eorumque posteris indicent, quibus in locis versati sunt. 2. Ut certa habeant testimonia, quibus cum familiariter vixerint, a viva amicitia illis fuerint coniuncti.” — Összefoglaló értékelés a peregrinációs albumokról és jelentőségükről: KESERŰ Bálint: *Ujfalvi Imre és az európai „későhumanista ellenzék”*. Irodalomtörténeti Dolgozatok 54. Szeged 1969. 4–5. l.

Tudjuk, hogy ez nem új jelenség, már a XVII. századi Erdély is szűk volt az akkori idők nagyjainak, az önállóság megszűnésével azonban még tovább romlott a helyzet. A századforduló két tragikus sorsú egyénisége Bethlen Miklós és Tóthfalusi Kis Miklós példája erre eléggé intó jel volt. Tegyük ehhez azt is hozzá, hogy Teleki Mihály fiai még a politika igézetében éltek, inkább csak a következő nemzedék kezdte ténylegesen kamatoztatni műveltségét. Teleki Pál is még politikusnak készült, de már nem lehetett az — már jelentős tudása volt, de még nem hasznosította. Jól ismert modellje ez a magyar történelemnek, ha a politikai cselekvés lehetetlen, átveszi a helyét a kultúra és az irodalom, a Telekieknél, úgy látszik, ennek felismeréséhez idő kellett. Ebben az összefüggésben kaphatja meg az a negatív tény is a maga jelentését, hogy Teleki Pál — nem tehetség és tudás hiánya miatt — ekkora tanulmányút után, melyre albuma is tanú, végül is semmit sem alkotott.

SZABÓ ANDRÁS

„Rablókiadás”, szerzői jog és könyvtárosi morál 1847-ben. (Ismeretlen dokumentumok a *Népdalok és Mondák* II. kötetének történetéből.) Az írói tulajdonjog, napjainkban szerzői jog, az irodalmi, zenei, képzőművészeti és fényképészeti mű megalkotójának az a joga, hogy művével kizárólagosan rendelkezhetik. Védi a szerző anyagi és erkölcsi érdekeit, valamint személyiségét, amely műve eszméjében, tartalmában, irányában, felfogásában, általában magában a műben kifejeződik.

A szerzői jog története a nyomtatás feltalálásával kezdődött. A könyvnyomtatók és szerzők az uralkodóktól vagy közhatóságoktól szerzett szabadalomlevéllel védekeztek joguk sértése, elsősorban is a jogosulatlan utánnomások ellen. Az első szerzői törvényt Angliában hozták 1709-ben. Magyarországon egy 1793-i királyi rendelet tartalmazta a szerzői jog első nyomait. A magyar nyelvű irodalom fellendülésével, a könyvek számának növekedésével együtt nálunk is érelődött a gondolat a szerzői jogok szabályozására. A kezdeményezés ezúttal is a Kisfaludy Társaságtól indult ki. Az 1844. március 30-i, ill. április 15-i ülésen került szóba a szerzők védelme. A Társaság jegyzőkönyve szerint: „Toldy egy, az irodalom tulajdonvédő törvényjavaslatot olvasott fel, amelyet ő és néhány tagtárs állított össze, azt ajánlva, hogy a társaság vizsgálja meg és ha elfogadta, bocsássa az országgyűlés elé.”¹ Az átdolgozott, kiegészített törvényjavaslat-tervezetet Szemere Bertalan terjesztette az országgyűlés elé. A tervezet elfogadtatott, de a királyi szentesítést már nem nyerte el. Ezért a szerzői jogot egy 1846. október 19-i császári nyílt parancs szabályozta. Miután számos kérdést nyitva hagyott, sok lehetőséget kínált a tisztességtelen haszon csábításától megszédült könyvtárosoknak. Legközelebb 1847. szeptember 25-i ülésén hozta az ügyet ismét szóba a Kisfaludy Társaság „a múlt országgyűlésen függőben maradt írói tulajdonról”. Az 1848. március 15-e utáni vívmányok ezen a téren is reménytelül kecsegtettek, ezért a június 10-i ülésen a Társaság tagjai elhatározták, hogy az „írói jogról szóló törvényt”, ill. tervezetet a „pótlék jegyzésekkel együtt” az igazságügyi miniszter elébe terjesztik. A gyorsan pergő események erre azonban már nem adtak módot. Az első magyar szerzői jogi törvény az 1884. XVI. törvénycikk volt.

A jogtalan haszonszerzés, a kiadói és szerzői jogok határainak tisztázatlanságával való visszaélés egyik példájával a *Népdalok és Mondák* II. kötetének megjelenése után találkozunk, amikor Emich Gusztáv — megkárosítva egy másik könyvtárust — utánnomásokat hozott forgalomba. Az ellene indított vizsgálat dokumentumait az Országos Levéltár őrzi.² A vizsgálati anyag, a vallomások és bizonyítványok fényt vetnek Emich eljárására,

¹ A Kisfaludy Társaság jegyzőkönyve: MTA Könyvtár Kézirattára.

² Országos Levéltár.

árnyalva a róla alkotott képet. Ugyancsak ez az iratköteg tartalmazza Erdélyi János vélekedését az írói jogról, annak védelméről; ez utóbbit teljes terjedelmében közöljük.

A Magyar Népköltési Gyűjtemény I. kötete, a *Népdalok és Mondák* I. 1846. március 19-ére, a József napi vásárra jelent meg, kétféle minőségben: egy olcsóbb és egy drágább kiállításban, összesen ötezer példányban. A megjelenés időzítése jól sikerült. A „csak falusi s szegényebb sorsú köznép számára” készített „népkönyv” ára két ezüst húszas, az igényesebb kivitelé négy húszas, ill. a finom velin, nagy formájú 1 pengőforint 20 krajcár volt. Az új esztendő első nagy tavaszi vásárán, József napkor már a ponyván szétterítve vásárolhatta a nép a szerény, mégis tetszetős daloskönyvet, mint ahogy a *Népdalok és Mondákat* emlegették.³

A 32 íves kötet, amely a Kisfaludy Társaság vállalkozásaként, azaz annak cégére alatt jelent meg, Erdélyi János műve volt: „A Kisfaludy Társaság megbízásából szerkeszti és kiadja Erdélyi János”. Miután a Népköltési Gyűjtemény a Kisfaludy Társaságnak csak erkölcsi támogatását élvezte — ami az időben nagyon sokat jelentett —, Erdélyinek kellett intéznie mindent: a kiadás anyagi feltételeinek megteremtésétől kezdve a terjesztés megszervezéséig. Ő készítette a tervet, a költségvetést, a nyomdával is ő tárgyalt. Eredetileg háromezer példánnyal számolt, később, miután látta a nagy érdeklődést, ötezerre emelte a példányszámot. A *Népdalok és Mondák* I. kötete Beimel József pesti nyomdájában készült és Emich Gusztáv pesti könyvárus vette át az elkészült példányokat „bizományba”, megfelelő percent ellenében vállalva az árusítást. Emichnek jó pénzt hozott a kötet, nagy volt a kereslet iránta:

„Nem jut eszünkbe, írja a Pesti Divatlap, hogy magyar mű valaha e népdalgyűjteményhez hasonló keresettségnek és keletnek örvendett volna, sőt szerkesztője — mint bizonyos adatok útján tudjuk — már Bécsből is többrendű megrendeléseket vón, a többek között pedig föl is szólították, hogy annak német nyelvei lefordításába beleegyezni szíveskedjék.” (1846. I. 11. sz.)

A vállalkozás iránti felfokozott érdeklődést a „népi”, a „nemzeti”, a „magyar” divatja mellett az is magyarázza, hogy a közönség egy része politikumot látott benne, nem függetlenül Erdélyi koncepciójától. Szerte a városban hírek terjedtek, „... mintha a népdalok pénz nélkül fognának a nép között kiosztogattatni. Innen több egyenektől látogattatik folyvást a dalok szorgalmas szerkesztője, kik tőle a felebbi értesítés nyomán, ingyen dalokat követelnek.” (*Pesti Divatlap*, 1846. I. 12. sz.)

A I. kötet kedvező fogadtatása, a Kisfaludy Társasághoz továbbra is érkező gyűjtemények száma, a beküldött anyag gazdagsága, az olvasóközönség várakozása, nem utolsósorban pedig Erdélyi János munkakedve mind hozzájárult ahhoz, hogy szóba került a II. kötet kiadása. A Társaság 1846. május 20-án Erdélyit hivatalosan is felkérte, hogy rendezze sajtó alá az újabb kötetet. A felkérés a kész tényeket rögzítette ekkor már kész volt a II. kötet, Erdélyi 108 lapos tanulmányával — *Népdalköltészetünkről* —. A kéziratot átnyújtotta Magyar Mihálynak, a Pesten akkor megtelepülő könyvkereskedőnek. Ő továbbadta Beimel Józsefnek azzal a szóbeli megállapodással, hogy az utóbbi szeptember végéig szállítja a kész példányokat. A nyomdai munkákkal párhuzamosan folyt az engedélyeztetés, ami valójában formálisnak bizonyult. Míg az eredeti, nyomdára készített példány már Beimelnél volt, Erdélyi egy másik, az eredetitől meglehetősen eltérő kéziratot adott be a Könyvvizsgáló Hivatalhoz. A cenzúra az első kötegre augusztus 18-án, a másodikra szeptember 2-án tette rá az „admittitur”-t és az engedélyező pecsétet.

³ A Magyar Népköltési Gyűjtemény kötetéről, a *Népdalok és Mondák* kiadásának történetéről l.: Magyar Könyvszemle, 1974. 1–2. számában közölt tanulmányomat: *A Magyar Népköltési Gyűjtemény kiadásának története*, 55–78.

Az I. kötet terjesztését, árusítását Emich Gusztáv végezte, bizományosként.⁴ Munkájára azonban annyi panasz érkezett Erdélyihez, hogy a II. kötetre már nem vele szerződött. 1846. május 31-én pl. arról tájékoztatták, hogy Emich és emberei üzérkednek a *Népdalok és Mondákkal*, az olyannyira keresett könyvet — kihasználva a helyzetet — negyven krajcár helyett kétszeres áron azaz négy ezüst húszasért árulják. A vesenyi református pap, az egyik levél írója, azonnali intézkedést kért Erdélyitől, mert ha nem orvosolják a visszaéléseket, kénytelen lesz a sajtó nyilvánosságához fordulni.⁵ A pesti, jobbára német könyvkereskedők, köztük Emich Gusztáv, egyébként is népszerűtlének voltak a magyar olvasók körében, s hozzátehetjük, az írókban is. Azzal vádolták őket — a korabeli cikkekből ítélve nem alaptalanul —, hogy a magyar irodalom érdekeit alárendelik saját üzleti szempontjaiknak, valamint a német irodalom érdekeinek. Panasz érkezett pl. hogy letagadták az üzletükben meglevő és keresett magyar könyvet, ha helyette német nyelvűt sózhattak a vevőre. Kevés volt a magyarul olvasók száma, ezért a magyar írókkal sem szívesen szerződtek, vagy ha mégis, hátrányos feltételek mellett. Arany *Toldijáért* pl. Emich 100 Ft-ot kínált az írónak. Petőfi 1848. január 2-án írt levelében számolt be barátjának erről miután közbenjárt érdekében Emichnél. Ő maga is kevesellhette az árat, mert ezt írta: „A könyvárus nem a munka becsét, hanem keletét nézi, és ezt kereskedőtől nem is vehetni rossz néven.”

Emich jó üzletember volt. Petőfiiben fantáziát látott és vállalta — 1846-tól kezdve — műveinek kiadását. Kedvező véleménnyel volt Emichről: „Én nekem valamennyivel (a pesti könyvkereskedőkkel) volt már dolgom, s biztosítlak — írja Arany —, hogy Emich a legbecsületesebb ember köztök, s így jó lesz, vele jönnöd összeköttesbe.”⁶

Erdélyinek kevésbé volt jó véleménye Emichről, ezért más „bizományos” után nézett. A megfelelő embert Magyar Mihály személyében vélte megtalálni, aki éppen az időben indította meg saját üzletét Pesten. A kiválasztásban a nemzetiség mellett a könyvkiadásról, a terjesztésről vallott felfogása is szerepet játszott, amelyet Magyar több, a Pesti Divatlap hasábjain között cikkében fejtegetett. A korabeli sajtóban is kedvező visszhangja volt Magyar próbálkozásainak, amelyeket a magyar irodalom fellendülése, a magyar írók munkáinak népszerűsítése érdekében javasolt. Ő az örökösöktől átvett Ivanics-féle könyvkereskedést „... nagy ügyességgel kezeli ... legújabbán ... tisztán magyar könyvkereskedést nyitott, mely kizárólag a nemzeti irodalom érdekeit s legújabb terményeit hozandja forgásba.” (Pesti Divatlap, 1846. I. 1016.)

A *Népdalok és Mondák* II. kötetéről 1846. június 1-én állapodott meg Erdélyi és Magyar Mihály. A II. kötet tulajdonjoga egy kiadásra szolt. Magyar kötelezte magát a mintegy 30 ívnyi kézirat kiállítási költségeinek vitelére és Erdélyi 1000 Ft-os tiszteletdíjának kifizetésére, ill. a tulajdonjog megvásárlására. A mű megjelenésekor, mint a megállapodás szolt, Magyar 200 pft-ot ad, a többit pedig egy év leforgása alatt. (Összehasonlításképpen: Petőfi 1847-ben az *Összes költemények* 1. kötetéért örök áron Emichtől 500 pft-ot kapott, a II. kötetért — a költemények leadása után — Emich 1500 pft-ot fog adni örök áron, és az összes többi versért ugyancsak örök áron 2000 pft-ot. Ez utóbbi összeget Emich a költő halála után, Júliának fizette ki.)

⁴ Bizomány az, amikor a könyvkereskedő a munka sokszorosítását, és terjesztését a szerző számlájára veszi át. A bizományos kiadói jogot nem szerez.

⁵ A vesenyi református pap, Ádám Mihály levele 1846. március 31-ről az Erdélyi Tárbán.

⁶ Arany és Petőfi Emichhel történt tárgyalásairól és megállapodásáról Kiss József: *A Petőfi-költemények kiadásának története 1850-től 1945-ig* c. tanulmányának eredményeit és adatait vettem át. (Magyar Könyvszemle, 1979. I. sz. 43–61.)

Magyar hálás volt Erdélyinek, „Messiását látta” benne.⁷ Erdélyi bizott jó szándékában és hozzáértésében, amellyel az „ügyet” szolgálni fogja. Erdélyi választása mégsem volt szerencsés. Magyar ugyanis, hogy a pesti induláshoz a tőkét biztosítsa, belebonyolódott egy nagy bécsi könyvkereskedés felszámolásába és könyvaukciók rendezésébe. Mindez azt jelentette, hogy Magyar „hosszas bécsi mulatása” miatt a pesti kiadás munkái nemigen haladtak előre. Ráadásként még Erdélyinek, ha azt akarta, hogy a II. kötet időben megjelenjék, állandó anyagi készenlétben kellett lennie, hogy a szinte folyamatosan Bécsben tartózkodó könyvárus helyett a munka közben fellépő számlákat rendezze, s Magyar adóssait nyugtatgassa. 1847 legelején ezért úgy látta jónak, ha megkeresi Emich Gusztávot az ajánlattal, hogy vásárolja meg a megjelent példányokat, „mint portékát”. 1847-es februári tárgyalásuk nem vezetett eredményre. Emich nem fogadta el a felkínált üzletet az Erdélyi szabta feltételekkel, amelyek Magyar jogainak védelmét voltak hivatottak biztosítani. Erdélyi úgy kínálta a könyvet, mint ahogy annak idején Magyar és Beimel nyomdász megállapodott: változatlan külsővel, belső elrendezéssel és azonos költségszámolóssal. Időközben, miután az üzlet nem kötött meg és Erdélyi többet nem foglalkozott a dologgal, 1847 július végén hozzáfogott a III. kötet sajtó alá rendezéséhez. A II. kötet gondját letette, úgy látszott, hogy minden megy a maga útján.

Az 1847-es esztendő második felében azonban hírek jöttek, elsősorban Magyarhoz, de Erdélyihez is, hogy a *Népdalok és Mondák* II. kötetéből „rablókiadások” vannak forgalomban. A szálak Emich Gusztávhoz vezettek. Emich utánnyomott vagy másként hamisított példányokat árult — olcsóbban, a vidéki könyvárusoknak pedig Magyarnál nagyobb százalékot ígért az eladott példányok után. És még azt is megtette, hogy a belső borítóról elhagyta Magyar nevét és hirdetéseit. Mindezzel jelentős üzleti károkat okozott konkurensének, Magyar Mihálynak.

Erdélyit személyében semmi kár nem érte, 1847. november 20-án mégis felszólalt és „Írói óvástétel”-ben figyelmeztette a közönséget a visszaélésre és a hamisítókra — egyelőre még név említése nélkül —, akiknek eljárása „könyvkereskedésünk botrányai közé” sorolandó: „Hazám fiai fogják tudni s érezni, mivel tartoznak az irodalom ügyének, s mivel a nyereszkesedők mohóságának addig is, míg efféle kihágások ellen törvény óvna az írói tulajdont,” — mint a Magyar Szépirodalmi Szemlében közölt nyilatkozatában írta. Miután a helyzete fellépése eredményeként sem javult és a hamis példányok továbbra is forgalomba kerültek, Magyar Mihály keresetet nyújtott be a Helytartó Tanácshoz, amely az ügyet kivizsgálásra a Könyvvizsgáló Hivatalnak továbbította.

Magyar beadványában elpanaszolta, hogy „egy ízben a könyvnyomdában (Beimelnél) Lukács László ügylőre, Karsch Károly könyvkötő mesterrel várakoznom kellett, réa pillanték egy kiszedett »címlapra« (nem boríték lapra!), melyen azt olvasám saját nevem helyett, hogy 'Emich Gusztávnál'. A nevezett ügylőt azonnal kérdőre vevén, hogy sajátomra miképpen nyomhatják Emich nevét: ő azt csak himes-hámos beszéddel akarta elcsavarni, mit az./ alatti ide mellékelte bizonyítvány elég bőven tanúsít; megjegyezvén egyéb iránt, hogy nevezett ügylő már a munka nyomatása közben is, midőn azt teljes és másolhatatlan joggal, mint sajátomat birtam, minden erőszakos uton Emich kezére akarta játszani. Figyelmessé levén ekként a munkára, csakhamar észrevettem, hogy az általam nyomtatott példányokon kívül sokkal több utánnyomott példányok jöttek forgásba, melyekből az eredetitől borítékában egészen különböző./ alatti példányt ide mellékelve van szerencsém . . . fölmutatni, hogy ebből a./ alatti eredeti példány közt levő különbség egyszerűen nyilvánvalóvá lesz.”

⁷ Magyar Mihály levelei Erdélyihez: *Erdélyi János levelezése, I. kötet*, Bp. 1960. Akadémiai Kiadó.

Magyar megtudta, hogy a hamis példányok Emich által küldettek széjjel, mégpedig olcsóbban, ami csak úgy volt lehetséges, hogy a nyomdai „faktorral” (gépmester), Lukács Lászlóval összejátszva a kiszedett kész betűkkel folytatták a nyomtatást. Magyar, miután a hűtlen nyomdai kezelést, valamint az Emich által a vidéki könyvárusoknak az olcsóbb példányok szétküldését és nagyobb percent ígérését dokumentumokkal igazolni tudta, arra kérte a Helytartó Tanácsot, hogy „a könyvnyomda kezelésnél felsőbb szabályok ellenében” elkövetett „büntényt”, amely a kiváltság levél szerint is az iparnak elvesztését vonja maga után, szigorúan torolja meg, az ő „tetemes megkárosításáért” pedig szerezzen neki elégtételt, a hamis utánnomatú példányokat koboztassa el és a bizonyíthatóan bűnösöket „fenyíttesse meg”.

Magyar beadványát és a mellékelt, közjegyzőileg hitelesített bizonyítványokat; a könyvkötő, a szombathelyi könyvkereskedő a bécsi Jaspersche Buchhandlungban az ügyvivő stb. stb. meggyőző írásait, valamint az ellentábor: Lukács László, a Beimel-féle nyomda „gyorssajtó gépmesterének” igazolásait és Emich arcátlan, ügyetlen, mert egymásnak magában a szövegben is ellentmondó védekezését elolvasva, nyilvánvalóvá válik, hogy az 1848. március 9-e után elindított, áprilisban folytatott vizsgálat, majd az év végén ad acta tett dokumentumanyag Magyar Mihály igazságát kellett volna hogy bizonyítsa, ha ennek az ügynek lezárására az 1848. március 15-vel megindult eseménysor lehetőséget adott volna.

Az egész perirat, valamint az előzmények mutatják, hogy milyen elmosódottak voltak a határok az írói, kiadói jogok körül, de a hamisítás és az „utánnomás” között is. Nem sokat törődtek a szellemi jogok védelmével, azok tiszteletben tartásával. Erre jó példa Emich védekezése, aki elismeri — bár az előző mondatban még tagadta —, hogy a vidéki könyvárusoknak olcsóbban adott el példányokat, de „mi köze ahhoz Magyar Mihálynak?” — kérdezi. „Korlátozhat-e ő engem tulajdonjogi szabad rendelkezésemben s fel van-e ő jogosítva üzleteim fölött felügyelést és felülvizsgálatot gyakorolni?” Majd így folytatja: „... úgy hiszem, hogy a tulajdon eszméjével összhangzólag, s Magyar Mihály birtokjoga sérelme nélkül cselekedtem akkor, midőn a kizáró tulajdonnómá vált 300 [?] példányhoz új borítékot nyomattam, mely az előbbitől *csak* abban különbözött, hogy ezen a hirdetések kihagyattak,” és amelyen Magyar neve helyett az övé szerepelt.⁸ (Kiemelés: T. E. I.).

Magyar Mihály Emich feljegyzésére írt válaszában elismerte, hogy könyvárusoknál szokás, hogy nagyban vásárolnak egymástól példányokat, de ahhoz, hogy a vásárolt portéka borítóján bármiféle változtatást tehessenek, az eladó beleegyezése szükséges. (Ez az, amit nem kért tőle Emich.) Az egymástól való vásárlásra számos példa van, legújabbban Fényes Elek „földleírásának maradék példányait Heckenast sajátjává tevő”, de a boríték megváltoztatását külön szerződésben határozták meg. Magyar az olcsóbb példányoknál ki tudta mutatni azt is, hogy miként akarták ügyesen leplezni a csalást, „még a papírt is keverve hamisíták”. „Hogy Emich úr — fejezi be riválisa jellemzését Magyar — az ügytársától vásárolt példányokat tetszése szerint olcsóbban árulhatja-e, szóljon a következő történetke: Emich úr kereskedésének első éveiben a lapokba azt hirdettette, hogy nála olcsóbban lehet könyveket vásárolni, mint más könyvárusoknál. Ezen hirdetésének következtében még a napon minden helybeli és számos külföldi könyvárus megszüntették vele a barátságos ügytársi viszonyt és hogy többé olcsóbban ne árulhassa a könyveket, mint más, kész pénz mellett *sem adtak neki többé* szokott 20%, hanem csak 10%-tet.”

⁸ A Könyvvizsgáló Hivatalhoz benyújtott panaszban 300-nál jóval több példányról van szó, ezért tettem szögletes zárójelbe az idézett számot. Emich ugyanis csak 300 példányt vett át legálisan Magyartól, ezért említi ezt a számot.

Az Országos Levéltár dokumentum-anyaga, amely Magyar bejelentését, a mellékelt bizonyítványokat, valamint Emich és „büntársai” védekezését tartalmazza, közvetlenül március 15 előtt kerülhetett a Helytartótanácsához, ill. a Könyvvizsgáló Hivatalhoz. A Magyar által mellékelt bizonyítványok, igazolások március 8-i dátumot viselnek, éppen úgy, mint Erdélyi János négy pontba szedett írása, amelyet Magyar Mihály kérésére készített és amelyben mint tanú és „sérült fél” tette meg vallomását. Mire azonban a Könyvvizsgáló Hivatal tisztviselői érdemben foglalkozhattak volna az ügygel, aligha fordult érdeklődésük a Magyar kontra Emich per felé, amely akkor számukra inkább csak „tyúkpernek” tetszhetett. A Hivatal, amelyet léteben ingatott meg a cenzúra eltörlését, a sajtószabadság kihirdetését követelő 12 pont, valamint a Helytartótanács figyelmét sokkal fontosabb kérdések kötötték le. Magyar Mihálynak ezúttal nem szolgáltatott igazságot, a tárgyalás elmaradt. A *Népdalok és Mondák* II. kötetének példányai — az eredetiek és a hamisítottak egyaránt — szétszóródtak vagy elégtek az elkövetkező hónapok forogtegyében.

A vizsgálati anyag, a pro és kontra igazolások, Erdélyi János alább következő tanúvallomása, általában a „rablókiadás” története mindmegannyi bizonyítéka annak, hogy nálunk milyen tisztázatlanok voltak az írói jogok, az írott szó védelme, a kiadók anyagi biztosítékainak feltételei, s hogy mennyire sürgető volt már a szerzőket védő törvény, mint a hogy azt a Kisfaludy Társaság 1844-ben felismerte. Erdélyi János erről így szólt:

„Magyar Mihály szóval adván elő, micsoda pontokra kíván tőlem bizonytságot a *Népdalok* II. kötetének hamisítása végett támaszított ügyében, jó lélekkel bizonyíthatom a következőket:

Először Lukács László a Beimel-féle nyomda felügyelőjével semmi írott szerződés nem történt ugyan, melyből a nyomás határideje kitetszenék, de ott van az előfizetési ívek több száma, melyeket ugyancsak a Beimel-féle nyomda készített el, hol szóbeli alku és ígéretnél fogva September végére ígértett a munkának teljes nyomdai kiállítását. Ezt én tudom legjobban, mert eleget bosszankodtam és pirultam miatta azon előfizetők előtt, kik Oct. elején már kérték keresték a megígért munkát.

Másodszor Világosan tudom, hogy a második kötet borítékát teljes elrendezéssel Magyar Mihály saját kezűleg leírva adá a nyomdába. Nevezetesen Magyar Mihály maga írta le a hirdetőket, ő rendezte el, mi hová jöjjen, mert mind az első levelen belül, mind az utolsón, kívül belül voltak hirdetések, úgy amint egy része a bekötött példányoknak árultatik.

Harmadszor Bárhogy és bárki által jutott is akármely könyvárus a borított példányok birtokába, ez mindegy. A lényeg az: vajjon bizományba, és percent mellett, adott munkán a könyvárusnak szabad-e csak egy betűt is változtatni? Többet tehet hozzá, azaz köthetett belé elül hátul akármennyi hirdetőt, de csak egy szót sem szabad elhagynia a szerkesztő vagy író által oda rendezett dolgokból. Ekkor el lehetne hagyni a dedicatóriát, bevezetést, s utoljára az egész könyvet megcsonkítani, hanem kell valahol lenni oly határnak, mely minden visszaélést korlátozhasson, és ez kétségkívül a szerkesztő vagy szerző öntetszése, vagy ha a szerző nem egy személy a kiadóval, ezeknek egyesített akaratára. Ki ez ellen cselekszik, nem az vehető szempontul, hogy csekélységet követett el, hanem az, hogy a szerző akarata ellen bánt a munkával, minek a könyvárus csak mechanikus terjesztője és legkisebb csekélységben sem alkotója, és azért nem is lehet elrontója, vagy csonkítója. „Egy betűt se tégy ahhoz, se el ne végy abban!”

Negyedszer Mikor Emich úrnak én némi ajánlatokat tettem az egész kiadás átvételére, akkor már a munka nyomtatás alatt volt, és Emich úr csak mint portékát vette volna meg a példányokat, de se a kiadási költséget, se a belső elrendezést már nem változtathatta volna. Mikor történt legyen ez? Még 1846 végén, mikor Magyar úr Bécsben mulatván, én úgy gondolkodtam, hogy Magyar úr a könyv terjesztését távolléte miatt nem eszközölhetvén, szerettem volna őt lebeszélni és másnak adni el akár egészen, de már ekkor a pénz egy része, melyet érte kaptam volna, Magyar úr leendett, mint tulajdonos, mert szerződésünk meg volt kötve még június elsőjén 1846-ban. És így abból, hogy kínálhattam neki vagy nem az egész kiadás semmi nem következik, s nem főképp az, hogy ő változtatást tehetett volna benne avagy csak egy szóig is, sőt ha teljesen megvette volna

az egész kiadást, a szerződésnek egyik pontja lett volna kérdésen kívül az: vajjon úgy-e, amint elkészült, vagy másképp árultassék a munka. — Ezen dolgok felől, mint a dolgoknak közvetlen tudója, más részről, mint szerkesztő, azért szótottam bővebben, mivel én is érintve vagyok a hamisítás által, mi sehol meg nem állhat, mivel ellenkezik az egymás hitelét fentartani igyekvő kereskedői kölcsönösséggel, mert bizony Emich úr sem venné szívesen, ha számtalan hirdetései valamelyikét egyik vagy másik könyvtáros letépné s úgy árulná. Angol és Franciaországban drága pénzzel fizetik a kereskedők az újságok végső lapját, hol magokat szüntelenül hirdettetik, mert ki a közösség kegyét, pártfogását keresi, annak közlekedni kell vele, s ez az Emich bűne, hogy ezt akadályozá s jelét adá a kerényirigységnek.

Úgyis mint tanú, úgyis mint sérült fél jó lélekkel adott vallomásaim mellett maradva, ezeket hittel is kész vagyok pecsételni. Kelt Pesten, marc. 8. 1848.

Erdélyi János
A Népdalok szerkesztő
kiadója.”

T. ERDÉLYI ILONA

Szabó Ervin dedikált művei egy moszkvai könyvtárban. A moszkvai Marxizmus—Leninizmus Intézet könyvtárának a nemzetközi munkásmozgalomra vonatkozó anyaga a leggazdagabb ilyen jellegű gyűjtemények egyike a világon. Az 1921-ben létesített intézmény (akkor Marx—Engels Intézet) munkatársai még a 20-as évek elején felkerestek több országot, hogy gyarapítsák a könyvtár állományát. Az Intézet képviselői jártak Magyarországon és a vele szomszédos államokban is. Az akkor, valamint később beszerzett kiadványok révén a könyvtár a magyar munkásmozgalomra vonatkozó páratlanul gazdag anyaggal rendelkezik.

Külön gyűjteményként tartják itt számon Krejszi Rezsőnek (1859—1928), az ismert szociáldemokrata publicistának könyvtárát, amely a 20-as években került Prágába, majd innen a moszkvai Intézet könyvtárába.¹

Ebből a gyűjteményből származik Szabó Ervin egyik cikkének dedikált példánya. Krejszi Rezsővel a *Kommunista kiáltvány* első magyar nyelvű tolmácsolójával Szabó Ervin közeli kapcsolatban volt, bár Szabó levelezésének kétkötetes gyűjteménye nem tartalmazza levelezésüket. Az ajánlott cikk, a *Visszapillantás az 1902. évi munkásmozgalomra a Huszadik Században látott napvilágot és a dedikáció szövege kettőjük közti bizonyos nézeteltérésekre utal: „Genossen und Herrn Dr. R. Krejszi in der Hoffnung auf gute Freundschaft nicht nur in seiner zweiten — sondern — und vornehmlich — in der ersten Eigenschaft achtungsvoll überreicht. Von Verfasser”.*

Az Intézet könyvtárának más állományában is található Szabó Ervintől eredő ajánló sorok. Nyilvánvalóan Karl Grünberg (1861—1940) ismert osztrák jogász és közgazdász hagyatékából származnak a nevére szóló Szabó-dedikációk. A bécsi egyetemi professzor 1910-től szerkesztette az *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung* c. folyóiratot. E minőségében 1910—1915 között levelezett Szabó Ervinnel, akinek cikkei és ismertetései jelentek meg az *Archivban*.

Grünberg első 1910. április 13-án Bécsben keltezett levelében köszönetét fejezte ki Szabónak azért, hogy „kész a) rendszeresen tudósítani a magyar szocializmus és a magyar munkásmozgalom irodalmáról, valamint b) ismertetni az új marxista és szindikalista kiadványokat.”²

¹ Lásd: *Szabó Ervin 1877—1918*. Az anyagot gyűjtötte, válogatta, szerkesztette és jegyzetelte Remete László. Bp. 1968. 233. l.

² *Szabó Ervin levelezése*. 1—2. kötet Bp. 1978. 7651.

Szabó Ervin ajánló sorait olvashatjuk az *Archiv* 1914. augusztusi számában megjelent *Krieg und Wirtschaftsverfassung* c. cikk különlenyomatán. Ez a tanulmány 1915-ben külön kiadásban is megjelent a *Huszádik Század* 56. füzeteként, amiből a szerző szintén eljuttatott egy dedikált példányt Grünberghez. Íme, a két ajánlás szövege: 1. „Karl Grünberg in herzlichen Ergebenheit” 2. „Herrn Professor Grünberg mit aufrichtigen Verehrung und trauer Anhänglichkeit. Von Verfasser.” A bécsi professzornak dedikált harmadik cikk *Vita a Taylor rendszerről. Felszólalás egy vita keretében* címmel 1913-ban jelent meg, a *Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönyének* ötödik számában. Az ajánlás szövege a következő. „Herrn Professor Grünberg mit aufrichtigen Grüßen und achtungsvoll. V(on) V(erfasser).”

Közismertek Szabó Ervin kapcsolatai az orosz forradalmárokkal. A könyvtárban őrzik Szabó egyik cikkét, amelyet Borisz Rjazanov (1870—1938) hivatásos orosz forradalmárnak, a Marx—Engels Intézet későbbi igazgatójának dedikált. Az orosz forradalmárral Szabó, Sámuel Kljatschko a Bécsben élő orosz emigráns révén ismerkedett meg.³ Rjazanovnak Szabó *Marx és Engels s a háború a Szocializmus* c. folyóiratban megjelent cikkét dedikálta a következő szöveggel: „Gen(ossen) h. Rjasanoff mit aufrichtiger Verschätzung. Von Verfasser.”

Szabó Ervin kézjegye még megtalálható *A háború és a városok* c. cikkének különlenyomatán, amely a *Városi Szemle* 1915. évi januári—februári számában jelent meg. A dedikáció egy meg nem nevezett személynek szól és így hangzik: „Wehe, wenn er loslassen! Mit aufrichtigem Gruss. Von Verfasser.” Itt nyilván a háborúról van szó.

Szabó Ervin itt közölt dedikációi hozzájárulnak a kiváló magyar szocialista teoretikus hagyatékának feltárásához, a hazai és a nemzetközi szocialista és munkásmozgalomban elfoglalt helyének és szerepének megítéléséhez.

JEVGENYIJ JEGOROV

³ Lásd Kljatschko 1909. december 6-i levelét Szabóhoz. *Szabó Ervin levelezése*. 2. kötet. 739.

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Melius utalásai egy elveszett könyvére. (Várad, 1566) A magyar protestáns egyháztörténeti irodalomban elsőként Balogh Ferenc figyelt fel¹ a Debrecenben 1567-ben kiadott ún. *Articuli Majores* 63. cikkelye végződésének könyvészeti hivatkozására: „Caetera argumenta et testimonia vide in libello Vngarico de Triade scripto hoc anno 1567. in Augusto edito, vbi argutiae et argumenta Serueti refutantur.”² Lehetségesnek tartotta Melius szerzőségét, de nem foglalkozott azzal a problémával, hogy a „de Triade” kifejezés valamely libellus címét vagy tartalmát határozza-e meg. A kérdés továbbgyűrűzött. Több szerző arra a végeredményre jutott, hogy a debreceni reformátor 1566-ban, 1567-ben latin, illetve magyar nyelven megjelentetett egy ma már példányból ismeretlen, a szentháromságtanról foglalkozó vitairatot. Zoványi Jenő,³ Kanyaró Ferenc,⁴ Tóth János,⁵ legutóbb pedig Nagy Barna⁶ bizonyításai ismeretében az RMNY mégsem vehette fel a jelzett munkát. Eljárását a kutatás múltjának és jelenlegi állásának kiértékelése alapján 229. tételében indokolta meg. Azonosult Kelecsényi Ákos álláspontjával, aki a korábbi kutatókkal szemben kimutatta,⁷ hogy az *Articuli Majores* idézett mondata nem önálló nyomtatvány címét, hanem a Debrecenben 1567 augusztusában megjelent Debreceni Hitvallás (RMNY 229) főtémáját jelzi, megfelelő szövegrészeire utal. Nagy Barnával kapcsolatban hozzáfűzte: ő „további érveket sorolt fel a kiadvány léte mellett. Hivatkozott Melius egy mondatára a *Brevis Confessio*ban (228 F₁b lap), ahol azt írja, hogy *plus millies et in Apologia de Triade ad serenissimum principem Joannem secundum probavimus Christum Jehovam subsistentem, filium Dei unigenitum proprie*. E mondat sem elég azonban egy nyomtatott kiadvány feltételezéséhez.”

Mindössze egyetlen, szűkszavú adalékból — amelyik az évszám feltüntetését is nélkülözi — eleve nem szabad perdöntő bizonyítékra következtetni. Annak ellenére sem, ha az kettős információt tartalmaz, miként a fenti esetben. Az „*Apologia de Triade*” takarhat címet vagy témát — egyértelműen olyan vitairat volt azonban, amelyben Melius János Zsigmondnak apostrofálva védte a Szentháromságot: „ad . . . principem Joannem . . . probavimus”! A *Brevis Confessio* ajánlásának dátuma 1567. június 28. Következésként már előzőleg a fejedelemnek ajánlotta jelzett munkáját, amit később még három esetben

¹ A magyar protestáns egyháztörténelem részletei a reformatio korától jelenig. Debrecen. 1872, 97.

² RMNY 226. F₃ verso.

³ *Magyar Könyvszemle* 1888: 186—187. Nem változtatott véleményén posztumusz művében sem: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. Bp. 1977, 17.

⁴ *Magyar Könyvszemle* 1906: 295.

⁵ *Irodalomtörténeti Közlemények* 1926: 113.

⁶ *Studia et Acta Ecclesiastica II*. Bp. 1967, 229—231.

⁷ *Magyar Könyvszemle* 1965: 264—265.

megtett.⁸ Mindez nem mond ellen Kelecsényi Ákosnak, csupán — közvetve — arra a témánk szempontjából fontos tényre utal, hogy Melius itt nem a Debreceni Hitvallásra célzott. Azért, mert a Debreceni Hitvallás előszava későbbi keletű (1567. július 16.) és nem János Zsigmondnak szól, hanem „A magyarországi jámbor és keresztyén árus népnek, akik Debrecenben, Szombatban, Kassán és Váradon laknak.”

A napjainkig felhasznált adatok összesítése, valamint kiegészítése révén indokoltnak tűnik a kérdés újabb átgondolása. Előjáróban nyomatékosan hangsúlyozva, hogy a pontatlanul és homályosan utaló Meliusnak⁹ ismerjük másik szokását is. Eszerint úgy hivatkozott nyomtatványokra, hogy a címekben előforduló szavakat — a modern kipontozást nem ismerhette — megváltoztatásuk nélkül, értelemszerűen összevonta, a címeket rövidített formában emlegette.¹⁰ Utalásai minden esetben kritikai felülvizsgálatot igényelnek, de pontatlanságát elvként kimondani mégsem lehet.

1567-ben, különösen az év első felében a magyar református teológusok fő gondja nem a kifelé irányuló vitatkozás, hanem elsősorban a belső építés és szervezés volt. Ekkor ült össze a magyarországi református egyház alkotmányozó zsinata, amelyik megalkotta kánonait, sőt mindmáig érvényes hitvallásos alapot fogadott el. „A szintézis” éve volt ez — inkább „analitikus jellegű” munkák keletkezését előtte vagy utána lehet feltételezni. Azokban az időkben, amikor még nem jöhetett létre az egyházmegyék belső, tanbeli egysége, illetve, amikor már meg kellett azt védeni.

1567 előtt Meliusnak a Jelenések Könyvéhez írt kommentárjában (RMNY 259) három olyan utalást találunk, amelyek egybehangzanak a Nagy Barna által érvként használt mondattal. Ez a kötete 1568 legelején került ugyan ki a sajtó alól — előszavának kelte 1568. Boldogasszony hava 8. — szövegvégződésének tanúsága szerint azonban a kézirat már 1566. szeptember 10-én elkészült. Sőt, Borsa Gedeon kimutatta, hogy a könyv főrészt mindjárt 1566 végén, legkésőbb 1567 elején Rafael Hoffhalter nagyváradi nyomdájában ki is nyomtatták. 1568-ból csupán a bevezető részek származnak a sajtóhibajegyzékkel együtt.¹¹ C₁] lapján egyik érvelését Melius így fejezi be: „A Krisztus keresztségében is egy Jehova, de három személy, három ábrázatban akik egymástól külömböznek, Szó, Galamb, ember: Mint a három külömb egymástól, így az Atya, Fiú, S[zent]lélek személye és tulajdonsága egymástól külömböz. Hát ne hazudj, hogy nincs az Írásban a személyeknek neve. *Erről szóltam a szent háromságról írt könyvben.*”¹² Néhány sorral lennebb leszögezi: „Hát valakihez a Jehova nevet adja az írás, Isten az, nem teremtett állat, de a Krisztushoz adja” — és a C₁]b lapon ebben az összefüggésben emlékeztet: „Tiszte szerint való neve ez, minden bűnnek megítélő, megmutató és büntető igaz bírója, ki semmi bűnt el nem emészt, Teremtő, megtartó és idvezítő irgalmasságából: *vide a könyvben akit a Servetus fattyai ellen írtam deákuul és magyarul.*” Az E₂b lapon Krisztus valóságos istenségé-

⁸ János Zsigmondhoz írt ajánlólevelet 1567. június 28-án a Brevis Confessioban (RMNY 228), 1569. június 10-én kátéja második kiadásában (RMNY 266. Borsa Gedeon: 16. századi magyar nyomtatványok Stuttgartban. = Magyar Könyvszemle 1976: 44), 1570. augusztus 10-én a csengeri zsinatról kiadott könyvében (RMNY 278).

⁹ Az RMNY ilyen oldalára rámutat még App. 25—26, 29.

¹⁰ Így a 17—18. jegyzetpont vonatkozó szövegrészében hivatkozik a „de falsa et vera Dei cognitione”-ra. A pontos cím: „De falsa et vera unius Dei patris, filii et spiritus sancti cognitione libri duo”. Megemlíti továbbá a „de cognitione Antichristi; De Regno Christi et Antichristi”-t. A pontos címek: „De regno Christi liber primus. De regno Antichristi liber secundus. Accessit tractatus de paedobaptismo et circuncisione”. — Példány hiányában, de Melius saját munkáira való hivatkozása értelmében vehette fel az RMNY a 184., 193., 195., 206. tételét.

¹¹ Hoffhalter-problémák. = Magyar Könyvszemle 1970: 368—370.

¹² Saját kiemelésem — amit a továbbiakban is teszek Melius könyvének, majd levelének könyvészeti vonatkozásainál.

nek négy bibliai bizonyága felsorolása után kifakad: „hát átkozott, aki a S[zent] Háromságot a S[zent] Háromságban a három valóságos tulajdonságú személyeket, és a Krisztus Istenségét tagadja. *Lásd ezt a Servetus ellen írt könyvben.*”

Amennyiben pontatlanságot tételezünk is fel Melius részéről a saját könyveire való hivatkozások során, azt mégsem vonhatjuk kétségbe, hogy a három idézet legalább egy nyomtatvány létét bizonyítja. A Servet követői ellen, a Szentháromságról írt könyv lehetett talán egyazon nyomtatvány — de létezett. Az Apokalypsis kommentár befejezése, azaz 1566. szeptember 10-e előtt jelent meg. Ajánlása — Nagy Barna érvéhez kapcsolódva — János Zsigmondnak szólt. Ilyen nyomtatványt az RMNY nem ismer, pótlása itt indokolt. Ehhez további érvet meríthetünk Melius 1567 után írt sorából is.

Meliusnak Török Mihály teljes elbetegedése folytán már 1568-ban nyomdai,¹³ másfelől János Zsigmond magatartása, illetve a szigorodó cenzúra miatt kiadási nehézségei támadtak.¹⁴ Ezért próbálta elkészült, valamint készülő kéziratait Zürichben vagy Genfben, végül Krakkóban megjelentetni. Jól ismert Bullingerhez 1569. április 27-én kelt levele.¹⁵ Annak alapján kéziratoss munkáinak címét hozzávetőleges pontossággal rekonstruálni lehet. A szakirodalom nem figyelte fel azonban levelének arra a részletére, ahol múlt időben beszél egy ma már ismeretlen könyvről. Részint leírja préfaciója tartalmát, részint utal a címre is.

„Destructa filii aeterna generatione et Deitate Jehovali infinita absurda haereticorum nugae subsecuta sunt. Filius ut homo tantum Mediator; 2. Nulli ab initio mundi salvati sunt usque ad Christi resurrectionem; quia ut Jehova Filius Mediator non fuit ab initio, caput nullum Ecclesiae, nullum foedus novum: ita nulla justitia, salus, vita, sapientia, fides salvandorum fuit. Nulli sunt justificati, nulli vitae, salutis participes facti sunt: sed Adam, Abraham, Isaac, omnes Patriarchae, Prophetae fuerunt Israëlitae in carcere conclusi; Judaei sunt canes, manzeres, Ismaëlitae; Gentes nos sumus filii Dei, nos sumus proprius Dei populus. Haec sunt mendacia contra manifestissima Scripturae Sacrae testimonia: sicut in praefatione operis de Deo, de Triade, de Christi et Spiritus Jehovali Deitate ostendi.” (115—116.)

Ez a szerzője által leírt tartalmi összefoglalás nem azonosítható Melius egyetlen ismert műve előszavának tartalmával sem. S. Szabó József bizonyosan ennek tudatában gondolt arra az elveszett nyomtatványra,¹⁶ amelyet Szabó Károly az RMK II. 118 szám alatt leírt. Ennek a bizonyíthatóan létezett nyomtatványnak címét Dávid Ferenc ellenirata alapján (RMNY 252) pontosítani lehet: „Propositiones de Jah et Jehova, seu de unitate et trinitate in Deo vero. Item de Christi aeterna generatione etc. 2. die Augusti disputandae.” (RMNY 258) A két cím nem fedt egymást, két külön nyomtatványra vonatkozik, ezért S. Szabó József feltételezését nem fogadhatjuk el. A Szentháromságról írt könyv kidolgozott, más műfajba tartozó munka lehetett, mint az 1568-ban készített Propositiones a maga hitvitára kitűzött 22 tételével. Másfelől a mintegy két és fél évvel korábban elkészült vitáira való visszaulálás nem hat zavaróan, mivel ez sem egyedüli eset nála. Így az 1565-ben kiadott „Az két Sámuel könyveinek . . . fordítása . . .” (RMNY 205) 14f. lapján található leírás nyomán „A zsidók áldozatairól” szóló könyve megjelenési idejét — kortörténeti összefüggése, aktualitása miatt — 1563-ban lehetett meghatározni (RMNY 205).

¹³ BENDA Kálmán — IRINYI Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda*. Bp. 1961, 23.

¹⁴ Az alábbiakra nézve NAGY Barna: i. m. 284—287. ZSINDELY Endre: *Bullinger Henrik magyar kapcsolatai* = *Studia et Acta Ecclesiastica* II. Bp. 1967, 79—80.

¹⁵ Eredetije a zürichi Staatsarchivban. Jelzete: E. II. 367. fasc. 416—418. Közölte BÖHL, Eduard: *Confessio Helvetica Posterior*. Vindobonae, 1866, 114—118. Idézései után a zárójelbe tett számok erre utalnak.

¹⁶ LOESCHE, [Georg] György: *Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa keleti országaiban*. Ford. S. Szabó József. Bp. 1912, 185.

Indokolt azonban a kérdés: Melius valóban nyomtatványra tett-e utalást? Nem valamely kéziratára célzott-e inkább? A levél kizárja ezt a lehetőséget. Gondolatmenetét követve: áldáskérés után rátér a Servet-Blandrata féle irányzat terjedésére. Az unitáriusok „Ediderunt enim duos libros: Primus: de falsa et vera Dei cognitione;¹⁷ Secundus: de cognitione Antichristi; De Regno Christi et Antichristi.¹⁸ In his plus quam quadringentas haereses, scorpionum et viperarum ova venenis plena, pepererunt. Quorum catalogum cum refutatione Tigurum ad C. v., ut sub censura et iudicio C. v. edantur, mittam.” (114–115) Ennek a kéziratnak címe „Refutatio haereseon Francisci Davidis et Georgii Blandratae” lehetett.

Ezután iktatta levelébe — mintegy visszatekintésként — új bekezdésben az idézett szövegrészt. Kiindultak Krisztus valóságos istenségének tagadásából — s eljutottak a felsorolt eretnekségéig, „sicut in praefatione operis de Deo, de Triade, de Christi et Spiritus Jehovali Deitate ostendi.” A múlt időre azért esik hangsúly, mert folytatólagosan — ismét új bekezdésben! — rátért a jelenre: „Quia unum inconsequens datum est a Diabolo in cordibus illorum: infinita iam sequi oportet . . .” (116) A jelenhez kapcsolódik másik, valószínűleg „Refutatio blasphemiarum Rabbini Iosephi et aliorum” című kézírata. Róla így írt: „Addidi haeresibus Serveto-blandraticis refutationem blasphemiarum Judaeorum Rabbini Iosephi et aliorum, qui foede contra Triadem sacram et omnes fidei articulos et Evangelistas, ut Julianus Apostata, per contradictiones nugantur: aeternam filii generationem illudunt: quae omnia sunt fundamenta haereseon Serveto-blandraticarum . . .” (117) Ehhez fűződően további tervét is bejelentette: „Simul igitur Rabbiorum blasphemias Parisii editas confutabo: quarum copiam mihi nuper frater et amicus noster, utilisimum Dei organum, Christophorus Thretius, suppeditavit.”¹⁹ (117–118)

Meliusnak 1569. április 27-én más, Servet-Blandrata ellen készített kézírata is volt „Testimonia Scripturae Sacrae de uno et solo Deo, de Triade, de Filio Dei, de Spiritu Sancto, de Mediatore, de Justificatione Patrum ab initio Mundi omnium Electorum, de causis salutis . . .” címmel. Azért állíthatjuk ezt bizonyosan, mert a fenti szövegrészt így folytatta: „Si enim Tiguri labore imprimendi non susceperent, Genevam mittam cum eorum consilio R. Domini Bezae: quo opus contra Serveto-blandraticos editum transmissi: ubi integre omnia ex toto corpore Biblico testimonia sacra collecta sunt, de uno et solo Deo, de Triade, de Filio Dei, de Spiritu S., de Mediatore, de Justificatione Patrum ab initio Mundi et Omnium Electorum, de causis salutis, etc. ut haec in titulo recitantur.” (118) Feltehetően erre célzott még „Az egész szent írásból való igaz tudomány” (RMNY 279) 1570. március 1-én kelt előszavában: „*Irtam más könyvet is [!]*²⁰ Deákul, Magyarul, az Bibliának első Könyvének első Caputján kezdtem el, Az egy ISTENről, az ELOHYM-ról, az IEHOVARól, Vagy három bizonyság tévőkről, Az Atyáról, az Fiúról, az Szent

¹⁷ RMNY 254.

¹⁸ RMNY 270.

¹⁹ Dán Róbert határozta meg azt a nyomtatványt, aminek cáfolására készült Melius. „Az érintett időszakban, Párizsban, Gilbertus Genebrandus szerkesztésében jelent meg a 'R. Iosephi Albonis, R. Davidis Kimhi et alius cuiusdam hebraei anonymi argumenta. quibus nonnullis fidei christianae articulos oppugnant G. Genebro Ba. Theologo inter prete, ad eorum singulas disputationes eiusdem interpretis responsa . . .’ (Paris, 1566) c. — manapság igen ritka — munka. A címben szereplő József rabbi, azaz József Albó a középkor utolsó klasszikus zsidó filozófusa, részt vett a spanyolországi Tortozában 1413. febr. 7. és 1414. nov. 13. között tartott híres hitvitán . . .” (*Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*. Bp. 1973. 81.)

²⁰ Melius szóhasználatában itt a „könyv” egyértelműen kéziratára vonatkozik. Ezzel újabb bizonyítékot nyújt arra nézve, hogy utalásaiból nem lehet elvesztett műveivel kapcsolatban minden fenntartás nélkül messzemenő következtetéseket levonni. Nála a könyv, könyvecske kifejezés nemcsak nyomtatványt, hanem kéziratot is jelölhet.

LÉLEKRól, a CHRISTUS ISTENSégéről és szent LÉLEK IEHOVA ISTENSégéről, és imádásáról, minden bizonyságokat kiszedtem igazán bizonyság tétellel, Itélettel, Magyarázattal: *Ezt is könyomatam ha Ti nagyságtok segítségével, és Oltalommal léssen.*” (B₃)

Ezen a ponton különösképpen szembeszökik Melius felfokozott munkatempója mellett sajátos munkamódszere: ő gyors egymásutánban, más-más szempontból foglalkozott azonos témákkal. Az egész Szentírásból való igaz tudomány zömmel ugyanazokat a problémákat taglalja, mint a Testimonia Scripturae Sacrae. Formális egyezés mutatkozik abban is, hogy mindkét mű már a címlapon részletesen feltünteti a tárgyalandó kérdéseket. Így az RMNY 279 szól: „1. Az egy Jehova Istenről. 2. A Jehova Elohyról, a három bizonyság tevőkről, kit S[zent]háromságnak mondunk. 3. A Krisztus örökké való születt fiúságáról, és egy Istenségéről az ő Atyjával. 4. A S[zent]lélek örökké való Adonai Jehova Istenségéről és imádásáról. 5. Az eretnekek hamis ellenvetéseinek megfejtéséről, kik világ kezdetitől fogva Isten ellen tanítanak, mint most a Servetus tanítványi.” Elvileg tehát nem indokolatlan feltenni azt a kérdést, hogy nem létezett-e a Szentháromságról szóló több, ma már ismeretlen libellusa? A lehetőség erre nézve fennáll. A posztulátum azonban önmagában még sem érv, sem bizonyíték — következként a kérdést nyitva kell hagyni.

Meliusnak „De Deo, de Triade, de Christi et Spiritus Jehovali Deitate” című művét — az eddigi eredmények értelmében — nem azonosíthatjuk egyetlen olyan kéziratával sem, amelynek emlékezete megmaradt. Címe, előszava egy ismeretlen nyomtatványra utal. Arra, amire a Brevis Confessioneban, előzőleg a Jelenések Könyve kommentárjában célzott. Kortörténeti háttérét és összefüggéseit felvázolta Nagy Barna. Ő a megjelenés idejét 1566 második felében, vagy 1567 elején kereste. Az utóbbi évszámot figyelmen kívül hagyhatjuk, ellenben a rövid „Apologia de Triade” címet kiegészíthetjük a Bullingerhez írt levél adalékával. Annál inkább, mivel az idői vonatkozások és tartalmi egybeesések mellett Melius könyvcímei — a kor szokásának megfelelően — terjedősebbek voltak.

A megjelenés helyét, a nyomdász kilétét illetően megalapozottnak tűnő feltételezésre támaszkodhatunk.

Debrecenben 1564 szeptemberében kétszer pusztított tűzvész. Leégett maga a városközpont is. Raphael Hoffhalter részint ennek kedvezőtlen gazdasági kihatásai folytán, részint, mert már az unitarizmus felé hajlott, Nagyváradra költözött 1565-ben.²¹ Onnan, akkor került ki sajtója alól Melius egyik részleges bibliafordítása: a Jób könyve (RMNY 213). A következő esztendő a magyarországi protestantizmus egyik legmozgalmasabb és legjelentősebb éve volt. A református-unitárius ellentétek felizzottak és véglegesen kijegecesedtek — megérett a helyzet a debreceni alkotmányozó zsinat összehívására. Jellemző adat 1566-ra, hogy jelenlegi ismereteink szerint disputációk, zsinatok során január—július között 12 kifejezett hitvallást fogalmaztak meg Gönc, Kassa, Kolozsvár, Marosvásárhely, Torda centrumokban.²² A pergő események, a pezsgő szellemi élet sajtótörténeti vetületét mégsem lehet kimutatni. 1566-ból debreceni nyomtatvány nem ismeretes. Az evangélikus brassói tipográfia szintén szünetel. Kolozsváron Heltai Gáspár még a református egyház híve: az első gyulafehérvári hitvitán (1566. április 24—27.) Melius mellett állott Dávid Ferenczel és Blandrata Györggyel szemben. Többek között kiadta a marosvásárhelyi református zsinat hittételeit (RMNY 214), de ugyanakkor megjelentetett unitárius színezetű kátét is (RMNY 215). Az antitrinitarizmus előretörése megindult. Váradon Hoffhalter nyomdáját olyan protestáns énekeskönyv hagyta el, amelynek tar-

²¹ BENDA Kálmán—IRINYI Károly: *uo.* Az alábbiakhoz JAKÓ Zsigmond: *A Hoffhalterek váradai és gyulafehérvári nyomdája.* = Művelődéstörténeti tanulmányok. Bukarest. 1979, 51—69.

²² *Theologiai Szemle* 1976: 227.

talma — még csak evangélikus behatás miatt — Melius elégedetlenségét váltotta ki (RMNY 222). Magatartását korántsem „hitvallásos szempont”, hanem gazdasági érdek: a konjunkturális lehetőség kihasználása, továbbá az egyházpolitikai tájékozódás és elvi elbizonytalanodás határozta meg. Nyílt színvállásra azonban csak 1567 elején szánta el magát, amikor Gyulafehérvárra ment, hogy egyértelműen az unitáriusok ügyét szolgálja. Ezért gondolhatunk arra, hogy 1566 ősze előtt, mielőtt műbe vette volna az Apokalypsis kommentárt, ő jelentette meg Melius elveszett könyvét. A „református tipográfusról”: Török Mihályról ugyanis konkrét adattal nem rendelkezünk. 1564-ben még kinyomtatta Debrecenben az RMNY 199-et, és bizonyítható módon csak 1567-ben jelentkezett újra a debreceni zsinathoz fűződő három kiadvány kapcsán (RMNY 226, 228–229). Több variáció között lehet ugyan arra is gondolni, hogy esetleg ő nyomtatta ki Nagyváradon Melius Újszövetségfordítását 1567 elején (RMNY 238). Ennek azonban nincs nyoma a váradi nyomdatörténetben,²³ legújabbban pedig Jakó Zsigmond kifejezetten Hoffhalterrel hozta kapcsolatba ezt az elveszett bibliafordítást, utolsó nagyváradi kiadványaként.²⁴ Az is Török Mihály ellen szól, hogy 1566-ban nem ő kezdte el kiszedni a Jelenések Könyve magyarázatát.

Mindent egybevetve: Meliusnak létezett egy ma példányból ismeretlen vitairata a Szentháromságról. Erre célzott 1566-ban három ízben is, 1567-ben egyszer a *Brevis Confessió*ban, majd utalt rá Bullingerhez frott levelében. Könyvét János Zsigmond fejedelemnek ajánlotta. Ezért összegezzük így a végeredményt:

S 222A

»MELIUS JUHÁSZ Péter: Apologia de Deo, de Triade, de Christi, de Spiritus Jehovali Deitate. Varadini 1566 Hoffhalter«

S 222B

Magyar variánsa, amire az RMNY 259 C[1]b lap hivatkozik:
[Melius Juhász Péter: Apologia az Istenről, a Szentháromságról, Krisztus és a Szentlélek valóságos istenségéről. Várad 1566 Hoffhalter]

BARCZA JÓZSEF

Töredékek Csáktornyai János műhelyéből (Debrecen, 1593.) A prágai strahovi könyvtár (Památník národného písemnictví) cédulakatalógusa szerint a könyvtárban Szikszai Fabricius Balázs *Nomenclatura* című művének 1592-ben Debrecenben nyomtatott kiadásából¹ őrznek példányt. Mivel az RMNY-ben e kiadás csak későbbi adat alapján feltelezett, róla mikrofilmet rendeltünk.²

A filmről leolvasható leltári szám alapján (3631/72-k) megállapítható, hogy a tételt vásárlás útján szerezte meg a könyvtár 1972-ben. A műnek ez egy csekély töredéke, amelyet már jóval ezt megelőzőleg — valószínűleg Magyarországon, a múlt században — könyvtárlából fejtettek ki.³

A töredékek közt Szikszai Fabricius *Nomenclaturájának* következő lapjai találhatók: 114, 123 (H_{2v}, H_{7r}); 118, 119 (H_{1v}, H_{5r}); 130, 139 (I_{2v}, I_{2r}); 134, 135 (I_{4v}, I_{5r}); 115 (H_{3r}); 126 (H_{8v}); 127 (I_{1r}); 131 (I_{3r}); 132 (I_{3v}); 142 (I_{9v}): tehát összesen 14 lap. Az első négy töredék egy-egy levélpár, a többi különálló levél. A leveleknek csak az egyik lapjára nyomtattak. Ebből, valamint a nyomtatott szöveget kísérő korrektúrajelekből az látszik, hogy

²³ NAMÉNYI Lajos: *A nagyváradi nyomdászat története* = Magyar Könyvszemle 1901: 170–182.

²⁴ Uo. 54–55.

¹ RMNY 682.

² Jelzete: S XXXV. h. 12. Az Országos Széchényi Könyvtárban fotómásolat található a jelzeten őrzött töredékről. RMK I. 274. (Balassi); RMK I. 269. (B. var. Szikszai).

³ Borsa Gedeon szíves közlése, aki a közelmúltban a töredéket eredetiben is látta.

Vágy nyomorúságot, nem karodra
 hanem nagy haznodra vázom, mint
 Sz. Agoston-is mondgya: Oly io,
 vés mond, az Isten, hog' Iohn nem
 engedne semmi oly gonort törté-
 ni, hog' ha valami Iobbat nem akar-
 na belőle történi: Ig' sol penig Sz.
 Pal-is Kö: 8. Iol tudgyuk, hog' az I-
 stent börtöknek, mindenképen Iano-
 kra, börtöknek.
 Látuk meg azért, mire legyen
 io az Kerezt, az az, Ez vltagi ny-
 uajyanak mi hazra legyen. Mely
 dolgort igen börtök meg tudni, az

efedezzünk könyörögiünk, es fo-
 hazgodgyunk. Másodszor esünk-
 be utatattia az mi bűneinket: mert
 egieb-keppen kicsin dolognak a-
 leirni az bűnt, es semmiack tud-
 giuk; mikor Iste ellen vétkezünk,
 nem hogy meg bannok, bannok
 azt: de meg inkább giakran azt gon-
 dolliuk magunkban, hog' igen fö-
 lőtte, es vgyan bűn nélkül valo
 iamborok vagiunk. De mikor va-
 lami szerenczelesen leg' tiamad rei-
 ank, hat az a Istenről valo gon-
 dolkodásra keserecsitünk, hogy
 gondolkodhassuk ezzen, mi oka-
 ért boczara leg' Isten reiank az
 Isten valo nyomorúságot: acko-
 ron iut oztan esünkben, mi-
 modon ist, s-ít vétkezünk leg' ie
 Mert; hogy ha egyeb-keppen po-
 nitentia-nélkül elneik, az az, hog'
 meg nem bannok bannok bűnein-
 ket, hat börtök, hog' ollyankor id-
 ion reiank az io Kerezt, ki meg ef-
 mertesse velünk az bűnt, hog' gon-
 dolkodgiunk rola, mint lehelsünk
 szabadok azokrol. Bz

nem bennednem egy keucler azó
 akaratya berrit.
AZ KILENTZEDIK
 FV Igy neuezterik.
 Christus te veled bennedet eg' iut
 Kilenztedbör. gödöld meg az z
 te, hog' Christus meg mofas
 benned te veled es te-benned:
 Mert az te nyajnyaladar ó magara
 velt; mint ha ó magan történeck
 Az mit ó magis mondgya, hog'
 az veltio napon mondmi fog: En

Sidalmazafat nagyobnak böczülü
 vala, az Aegyptum gazdagfaginal,
AZ NYOLTZADIK FV.
 Igy neuezterik:

Christus fokát bennedet eritted.

NYoltzadszor, gondold meg,
 hogy Christus, az mi edes
 meg valtonk, az elő Istennek
 ártatlan fia, te erőtted segeny el-
 vesső bűnösért fokát bennedet;
 sőt inkább vallyon mit bennedhetz
 te ollyat, mely az ó te erőtted va-
 lo bennedesehez hasonlo auagy
 egyenlő volna? Immaran ó maga
 mondgya azt Iohan: 15. Emléköz
 zetek meg, vgi mond, az en bese-
 demről, ki te meg mödöttá rűnek-
 tek, Hogi az Szolga né nagyob az
 ó Vrañal Vgian sem kel az Szolga
 dolganak Iobnak leni az Vrañal.
 Annak okaert legi engedelmes;
 es mondgyad magadban, ezt: Lam
 Christus-is az en Vrañal, en erőt-
 tem fokát bennedet; Hat en miert

Empysematicus
Empysematicus
Tökös

Epidemia
Mindön dögletes nyaualya
Ebnék el tauoztala

Extaticus attonius stupidas Ebclos

Epilepsia
Korlag Epilepticus Korlagos
Nam in hoc morbo capiuntur & vincuntur sensus
adeo ut à mortuis nihil absint.

Comitialis nominatur à comitis quia comitia derimebat
si quis eo fuisse in campo correptus.
Herculeus vocatur ab Hercule, qui hanc morbo traditur
fuisse obnoxius.

*Sacer morbus appellatur, quod cerebrum sanctissimam partem
portionem quoddamq; mentis veluti sacellum, peculiariter*
Febris Hidge leles (infeslet).

Febris Epimerina Minden napi hideg leles
Febris continua Szüntelen valo hideg leles
Febris tertiana Harmad napi hideg le:

Quartana Negyed napi hideg
Ficus, Marasca, fungus Süly
Fusures capitis Fonek korpas volta

Gangyana, vel phagedana Fene
Glaucina Feter halyogh
Glaucomatus Halyogos bdmü

Gracudo Fonek alom hozo korlaga
Gracudinosus Nehez feiu
Gangyana Vad hus, v gy Fene

Gonorrhoea Agyekban valo betegseg
Vil

Empysematicus
Empysematicus
Tökös

Epidemia
Mindön dögletes nyaualya
Ebnék el tauoztala

Extaticus attonius stupidas Ebclos

Epilepsia
Korlag Epilepticus Korlagos
Nam in hoc morbo capiuntur & vincuntur sensus
adeo ut à mortuis nihil absint.

Comitialis nominatur à comitis quia comitia derimebat
si quis eo fuisse in campo correptus.
Herculeus vocatur ab Hercule, qui hanc morbo traditur
fuisse obnoxius.

*Sacer morbus appellatur, quod cerebrum sanctissimam partem
portionem quoddamq; mentis veluti sacellum, peculiariter*
Febris Hidge leles (infeslet).

Febris Epimerina Minden napi hideg leles
Febris continua Szüntelen valo hideg leles
Febris tertiana Harmad napi hideg le:

Quartana Negyed napi hideg
Ficus, Marasca, fungus Süly
Fusures capitis Fonek korpas volta

Gangyana, vel phagedana Fene
Glaucina Feter halyogh
Glaucomatus Halyogos bdmü

Gracudo Fonek alom hozo korlaga
Gracudinosus Nehez feiu
Gangyana Vad hus, v gy Fene

Gonorrhoea Agyekban valo betegseg
Vil

a töredék korrektúrára szánt nyomdai levonatok maradványa. Az 1593. évi debreceni kiadással⁴ összevetve megállapíthattuk, hogy nem az elveszett, 1592. esztendőben készült kiadvánnyal van dolgunk, hanem az 1593. évi, ismert kiadással. Mivel az 1593-as kiadás címlévele — az OSZK példánya alapján — az első ív 8. levelével összefüggő levélpárt alkot, kizárhatjuk azt a lehetőséget, hogy ez a kiadás csak az 1592. évinek új címlévéllel ellátott változata.

Ma használt korrektúrajeleink közül csupán néhány fordul itt elő.⁵ A javítandó betűt mindig függőleges vonással húzták át, a helyes betűt a jel megisméltése nélkül írták a sor közelebbi szélére. Ha több betű is javítandó egy soron belül, ugyanez a helyzet, a sor szélén álló betűk a hibák sorrendjében állnak. A függőleges vonás általában olvashatatlan-ná tette a hibás betűt, ha ez nem történt meg, akkor előfordul a két vonás is. Két egymás melletti javítandó betű esetében kettő, három esetén három függőleges vonás szerepel; az utóbbinál a függőleges vonalakat vízszintessel is áthúzták, s a szedendő betűket a sor mellé írták. Előfordul azonban olyan eset is, hogy az áthúzás fölé írják be a kívánt betűt. A törlést a ma is használt ϕ jel (deleatur) jelzi a sor szélén, a törlendő betű szintén függőleges vonással van áthúzva. Ugyanez a helyzet megfordult betű esetében is, de a sor szélén a x jelet (versus) alkalmazták. Érdekes, s talán a nyomdász magyar voltára utal az a körülmény, hogy a szótár magyar szavai szinte hiba nélküliek, míg a latinban gyakrabban akad hiba.

A fentebb idézett leltári számon további töredékeket is őriznek. Valószínűleg azonos kötéstáblából kerültek elő Szikszai Fabricius *Nomenclaturájának* korrektúralapjaival. Egy eredetileg egybetartozó, ma kettévágott ívalakú levél egyik lapjára 1591-ben Olmützlen, egy morvaországi árvízről, fametszettel illusztrált egyleveles újságot (Neue Zeitung) nyomtattak.⁶

Ezen ív alakú levél hátlapjára, másodlagos felhasználás során, rányomtatták Balassi Bálint ifjúkori művét, Michael Bock *Würtzgärtlein für die kranken Seelen*-jének magyar fordítását, a *Beteg lelkeknek való füves kertecskét*.⁷ A próbanyomat a B ív egyik felét tartalmazza a 12° formátumnak megfelelően 12-es beosztásban. A kilövés azonban rosszul sikerült, mivel az egyébként helyesen szedett 12 lapot hibás sorrendben helyezték el, s így az ív megfelelőképpen nem hajtogatható. Három helyütt az órszavak is hiányzanak. A felüntetett ívjelek közül három fordul elő (B_{1r} ; B_{3r} ; B_{5r}), a többi lap íven belüli elhelyezkedése pedig szövegegyebetessel pontosan megállapítható. Így tehát a következő lapok nyomatai láthatók a töredékben: B_{1r} ; B_{2v} ; B_{3r} ; B_{1v} ; B_{5r} ; B_{6v} ; B_{7r} ; B_{8v} ; B_{9r} ; B_{10v} ; B_{11r} ; B_{12v} . A hibás kilövés sémája a következő:

B_{3r}	B_{2v}	B_{8v}
B_{4v}	B	B_{5r}
B_{3r}	B_{2v}	B_{6v}
B_{10v}	B_{11r}	B_{7r}

⁴ RMNy 718.

⁵ A korrektúrajelekről írottakat vö. BORSA Gedeon: *Hogyan korrigáltak 1566-ban a kolozsvári Heltai-nyomdában?* MKSz 1964, 79—83.

⁶ Pravdivá a strašlivá, novina o veliké povodní, kteráž se stala v tomto margkrábství moravském, leta 1591, zvláště pak při městech Prostějově a Šumperku. W Holomaucy v Valentyna Klyna. A tétel a Knihopis-ban nem szerepel.

⁷ *Balassi Bálint összes művei I.* (Összeáll. Eckhardt Sándor) Bp. 1951. és II. Bp. 1955. — a továbbiakban B. Ö. M. I. és B. Ö. M. II. A második kötet közli Balassi fordítását és Bock eredeti német szövegét is.

A próbanyomatra két fejezet cím esik („Az nyolcadik fű így nevezetik” B_{10v}; „Az kilencedik fű így nevezetik” B_{11r}), Balassi Bálint műveinek kritikai kiadásával egybevetve látható volt, hogy a *Füves kertecske* töredékéről van szó.⁸ A betűtípusok vizsgálata azt a meglepő eredményt hozta, hogy debreceni nyomtatvánnyal van dolgunk; mégpedig az 1590-es évekből, Csáktornyai János működése idejéből.

A betűk közül különösen az β, a, e, ő, ű, A, Z, N, és az ívjelekben levő számok: 3, 5 vezettek e felismeréshez bennünket. A levél másik lapján levő, előbb említett, olmtüzi újságlap, amely 1591-ben került ki a sajtó alól, rögtön megadja a post quem-et. A nyomtatás ideje különben nagy valószínűséggel megállapítható a következőkből: A *Füves kertecske* töredéke Szikszai Fabricius *Nomenclaturájának* 1593. évi debreceni kiadásával együtt került elő könyvtáblából. Az 1591-es olmtüzi újságlapnak még egy másik példánya is ismeretes, amely szintén Prágában, de nem a strahovi, hanem az ottani Nemzeti Múzeum könyvtárában található. E példány mindkét lapjára egy 1594-re szóló — tehát 1593-ban nyomtatott — magyar nyelvű naptár szövegét nyomtatták rá. Ezt a naptárt Csapodi Csaba ismertette 1959-ben.⁹ Az ő meghatározása alapján 1593-as bártfai nyomtatványként szerepel az RMNy-ben (717).

Az olmtüzi újságlap debreceni és bártfai egyidejű felbukkanása gyanút keltő volt, s arra indított bennünket, hogy újra megvizsgáljuk. Megállapítottuk, hogy ez a naptár nem bártfai, hanem szintén debreceni nyomdatermék. Betűi egyeznek a *Füves kertecske* és Szikszai Fabricius *Nomenclaturája* betűivel, s természetesen a korabeli debreceni impresszumú többi nyomtatvány betűivel is.¹⁰ A betűtípusok és a helyesírás egyezése mellett további bizonyíték még Széll Farkas leírása a tulajdonában volt, 1594-re szóló debreceni hiányos naptárról.¹¹ A ma már nem található naptár címlapját és a hónapversek szövegeit Széll pontosan leírta közleményében. Csapodi Csaba ennek a naptárnak egy másik töredékét ismertette, bártfai nyomtatványként. Az olmtüzi újságlap nyomtatott felén többszöri lenyomatban található a naptár címlapja és több, hónapverseket tartalmazó lapja. A címlap szövege és a hónapversek teljesen megegyeznek Széll Farkas leírásával. A hónapversek egyébként a bártfai naptárakban is ugyanazok mint a debreceniekben. A debreceni naptár címlapján is megvan az égi jegyeket ábrázoló fametszet, éppúgy mint a bártfai naptárakban; ezek alapján még nem határozható meg teljes bizonyossággal a nyomdai eredet.¹² Az olmtüzi újságlapon levő, nehezen kivehető címlapszövegben azonban, alaposabb vizsgálódás után, a DEBRECEN szó is látható az impresszumban. Egy debreceni naptárban pedig 1594-ben még nem meglepő az ő naptár elsője az újjal szemben, hiszen egészen 1599-ig ebben a rangsorban adták ki őket.¹³ A bártfai 1589-re szóló kalendárium már az új naptárt közli első helyen, a régit csak utána; ezen a sorrenden pedig azután nem változtattak.

Ennek a most debreceniként meghatározott naptárnak a töredéke is korrektúra volt eredetileg; belőle kiegészíthetjük a debreceni korrektúrajelekekről mondottakat néhány újabb jelöléssel. A szóköz hiányát a lapszálon ·|· jellel jelölték, az elválasztandó szavak közé függőleges vonást húztak. Az egybeírandó szavakat — jellel kapcsolták össze, s ezt

⁸ B. Ö. M. II. 18, 19—20, 20, 21—22, 22, 23—24, 24, 25—26, 26—27, 28, 28—29, 30—31 lapokon található a töredékben levő szövegrészek megfelelői.

⁹ CSAPODI Csaba: *A bártfai kalendárium egy ismeretlen kiadása*. MKsz. 1959, 196—198. képmelléklettel.

¹⁰ RMNy 659, 680, 681, 718.

¹¹ MKsz 1892—1893, 222—223. — RMNy 717. (OSZK RMK I. 268/a fotó.)

¹² Csapodi Csaba ezekre alapozta meghatározását.

¹³ BORSA Gedeon: *Pótlások és kiigazítások az RMNy első kötetéhez IV*. MKsz 1977, 380—381.

a jelet esetenként a lapszélien megismételték. Az ő, ű magánhangzókat a javításban veszős ékezettel jelölték.

Valószínű tehát, hogy ezeket az olműtzi újságlapokat egyidőben használták Debrecenben korrektúrához, próbanyomatokhoz és festékezés ellenőrzéséhez (ez utóbbi a magyarázata a naptár többszöri lenyomatának), mégpedig az 1593-as esztendőben. A naptár és a *Nomenclatura* 1593-as dátuma valószínűsíti, hogy a *Füves kertecske* ugyanebben az esztendőben került ki Csáktornyai sajtója alól.

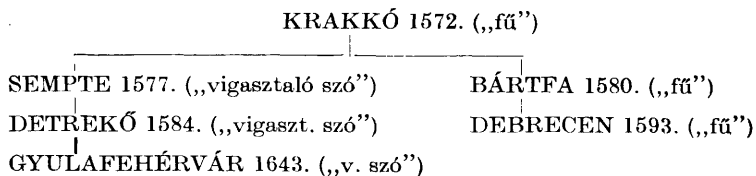
Szabó Károly 1593-as sici Manlius-nyomatványként írt le egy — azóta elveszett — címlap nélküli *Füves kertecske* példányt,¹⁴ amely két Manlius-nyomatvánnyal volt egybekötve.¹⁵ Meghatározása alapján a tétel az RMNY-ben is sici nyomtatványként szerepel. Szabó Károly azonban alighanem tévedett, ugyanis a kolligátum tematikus összeállítás volt (Heltai Gáspár: *Vigasztaló könyvecské*. Sic, 1593.; Vízaknai Gergely: *A keresztyéni tudománnak egy néhány fő articulusról való könyvecské*. Sic, 1593.; »Balassi Bálint: *Beteg lelkeknek való füves kertecske*.«), így nem kellett feltétlenül azonos nyomdából származnia mind a három szövegnek. Szabó Károly viszont a címlap nélküli Balassi művet ennek alapján sici nyomtatványnak vélte. Leírásából az is kiderül hogy Manlius többi nyomtatványával ellentétben a *Füves kertecske* ezen példánya 12 leveles füzetekből állt (Manliusnál 8 és 4 leveles füzetek váltakoznak). Ezek alapján tehát valószínűnek tartjuk, hogy a Szabó Károly által leírt könyv azonos azzal a debreceni nyomtatvánnyal, amelynek próbanyomatát eddig vizsgáltuk. Következésképpen a kiadás dátuma 1593., amelyet különben az eddig felsorolt adatok is alátámasztanak.

A debreceni *Füves kertecske* töredékének szövege teljesen megegyezik az 1580-as bártfai kiadásával, amelynek szövege sok helyütt eltér a krakkói első kiadásától. Szabó Károly is észrevette az általa Manlius-nyomatványnak vélt *Füves kertecske* szövegeltéréseit. A *Budapesti Közlöny* 1870. december 10. számában, a *Régi magyar könyvészeti közlemények* II.-ben így ír erről: „Ezen kiadásra nézve azonban megjegyzendőnek tartom, hogy szövege több helyt lényegesen eltér Balassa Bálint fordításának 1572-diki eredeti kiadásától.” Az RMK I-ben 1879-ben már ezt írja: „... irány a krakkói 1572-diki és a bártfai 1580-diki kiadásától eltérő...”, vagyis a krakkói és a bártfai szöveget azonosnak tudva jelezte a különbséget. Az újságcikk megírása idején Sárospatakon összevetette az akkor még ott található krakkói 1572-es és a címlap nélküli 1593-as *Füves kertecskét*, és így észrevette a különbségeket; a bártfai kiadás akadémiai példányával való összevetést azonban nem végezte el. Egyébként az RMK I. tanúsága szerint azt sem vette észre, hogy Balassi fordítását — jöllehet jelentős betoldásokkal és változtatásokkal — Bornemisza Péter *Négy könyvecskéje* (Sempte, 1577.) is tartalmazza, és hogy *Vigasztaló könyvecské* címmel Mancskovit Bálint is ezt adta ki Detrekón 1584-ben. Így az általa jelzett eltérés ezekre a kiadásokra semmiképpen nem vonatkozhat, csakis a krakkói és bártfai, illetve debreceni kiadás közti különbségekre, hiszen ezekben az esetekben nem volt kétséges előtte Balassi Bálint szerzősége.¹⁶

¹⁴ RMK I. 274.

¹⁵ RMNY 729 és 733.

¹⁶ A *Füves kertecske* kiadásainak stemmája:

Eckhardt Sándor kritikai kiadása a krakkói és a bártfai változat közti eltéréseket csak a legkritikább esetben közli. Így most a töredék kapcsán érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a bártfai kiadás több esetben jelentős és el nem hanyagolható szövegváltozatot ad. (Bornemisza Péter és Mancskovits Bálint változatai, apróbb átalakításai és jelentős bővítései ellenére, lényegében a krakkói kiadást követik.) Példaként egy olyan szöveg-eltérést mutatunk be, amelynél a bártfai és a debreceni szöveg közelebb áll a német eredetihez mint a krakkói, és teológiai szempontból is érdemleges a különbség.

A „Tizedik fű”-ben ezt írja Bock: „Also haben sich auch die Heiden *so doch keine Verheissung von Gott gehabt getröstet*, und viel feiner Sprüche hinter ihnen gelassen, als Aeneas im Vergilio, tröstet sich und die seinen in ihrem Unglück, und spricht. DEUS dabit his quoque finem, Gott wird des auch ein Ende machen.”¹⁷ A krakkói kiadásban (Bornemisza Péter és Mancskovitsnál ugyanígy): „Ilyenképpen vigasztalták magokat még az pogányok is, *kiknek semmi hitük nem volt*, és sok szép mondásokat hagytak holtok után nekünk. Az mint Aeneas is magát és az ő társait vigasztalta, mikor az tengeri háborúba volna. Ezt mondván: Isten ennek is végét éri még.”¹⁸ A bártfai kiadásban és a debreceni kiadás próbanyomatában pedig így olvasható ez a részlet (mai helyesírás szerint):¹⁹ „Ilyenképpen vigasztalták magokat még az pogányok is *noha önékiek semmi ígért nem adatott volt az Istentől*, és sokféle jeles és szép mondásokat hagytak holtok után nekünk; úgy mint Aeneas az Virgiliusban, vigasztalja vala magát és az ő társait az tengeren való háborúságoknak idején, ezt mondván: Isten még ennek is véget vet.”

Nyilvánvaló, hogy az utóbbi változat szövege áll közelebb a német eredetihez. Úgy látszik azonban, hogy Balassi szándékosan módosította a szöveget, mivel a folytatásban Bock logikátlanul mégis ígéretről beszél a pogányok esetében is: „. . . ha az pogányok így biztatták magokat *az Istennek ígértin*, mennyivel inkább illik minékünk keresztyéneknek, *kiknek sokkal jobb és szebb ígértünk* vagyon az pogányoknál, magunkat minden nyavalyánkban bátorítanunk.”²⁰ Itt viszont pontos a krakkói kiadásban is a fordítás, hiszen a német eredeti is ezt mondja: „. . . weil denn die Heiden *an Gottes Verheissung* sich also getröstet haben, wie viel mehr solten wir Christen, die wir des von Gotte *sehr viel feiner Verheissung* gewiss haben, solches tun?”²¹

Az előbbieken idézett szövegben a krakkói kiadás utolsó mondata: „Isten ennek is végét éri még” inkább vall Balassi Bálintra, mint a többi változat „Isten még ennek is véget vet” szóhasználata. Balassi verseiben így jön elő ez a fordulat: „Ha velem nem volnál, s nem bátorítanál, éltemben értek volna véget”;²² „Mert búában halál orvosságot talál, fájdalma végét éri”;²³ „Hazámbul kiűzél, ide is rájűvél, érd bátor immár végem”;²⁴ „. . . jó annak az halál, az ki búnak éri végét azzal!”²⁵ „Most Fulvia éget, ki ér bennem véget, mert tüzén meggerjedtem.”²⁶; „Ha az én kínaimnak végét éred halálommal.”²⁷

¹⁷ B. Ö. M. II. 30–31. l.

¹⁸ B. Ö. M. II. 30–31. l. Az elveszett sárospataki példány MTA Könyvtárában őrzött kéziratot másolatából közli Eckhardt Sándor.

¹⁹ Mivel Eckhardt Sándor közlése modern helyesírással adja a szöveget, az összehasonlítás egyenértékűsége céljából mi is mai helyesírással közöljük a töredék és a bártfai kiadás idevágó sorait.

²⁰ B. Ö. M. II. 31. l.

²¹ B. Ö. M. II. 31. l.

²² B. Ö. M. I. 88. szám 35. sor.

²³ B. Ö. M. I. 83. szám 8. sor.

²⁴ B. Ö. M. I. 78. szám 8. sor.

²⁵ *Balassi Bálint összes versei, szép magyar comediája és levelezése.* Bp. 1968. 198. l. A Szép magyar comediában Actus V. Scena IV.

²⁶ B. Ö. M. II. 125. l. A Fulviáról szóló vers Balassi Bálint saját kezeírásában maradt fenn.

Eckhardt Sándor kimutatta, hogy Balassi nem szolgálain fordította Bock lutheránus szellemű művét, hanem helyenként változtatva rajta, zwinglianus nézeteket vitt bele.²⁸ Így például az úrvacsorátant érintő különbségek így jelennek meg: Bock (az 5. fűben): „Also wenn der Christus sein Leib zu essen, und sein Blut zu trinken gibt, . . .” Krakkói kiadás: „Így mikor Krisztus *lelkiképpen* az ő testét és vérét enned és innod adja, . . .” Bock (a Tudomány című fejezetben): „. . . Christus die sein Leib zu essen, und sein Blut zu trinken gibt, . . .” Krakkói kiadás: „. . . Krisztus az ő testének és az ő vérének neked *jelét* adja enni és innia, . . .”²⁹ A bártfai kiadás és Bornemisza elhagyja a „lelkiképpen” és a „jelét” szavakat. A lutheránusok tehát észrevették Balassi fordításának helvét irányú tendenciáit. Kár, hogy a debreceni kiadásnak ezeket a részleteit nem ismerjük, hiszen ezeken a helyeken nem követhette szó szerint a bártfai változatot.

Végül is mindenképpen a krakkói kiadást kell Balassi Bálint eredeti fogalmazásának tekintenünk, az újabb kiadások tudatos változtatásokkal vannak tele. A bártfaiak Bock német eredetije alapján korrigálták a szerintük „hibásan” fordított szöveget; Bornemisza Péter pedig a saját teológiai meggyőződése szerint változtatott és bővített rajta.³⁰

Már csak egy kérdés maradt hátra. Hogyan kerültek az olmtüzi újságlapok Debrecenbe 1593-ban? Csak feltevéseink vannak. Szikszai Fabricius *Nomenclaturájának* 1593-as debreceni kiadásából az OSZK és az MTA Könyvtára egy-egy teljes példányt őriz. Mindkét példányban azonos vízjeleket találtunk: az egyik vízjel egy medve a másik pedig egy koronás kétfejű sas, amely a testén egy K-betűs pajzsot visel. Pontos meghatározásuk nem sikerült ugyan, de az bizonyos, hogy a német birodalom területéről származnak. A debreceniek ez idő tájt ugyanis Nyugat Európából szereztek be a nyomtatáshoz szükséges papírt.³¹ Talán éppen a papírbálák csomagoló anyagaként kerültek hozzájuk az olmtüzi újságlapok.

Az újonnan előkerült töredékek alapján az RMNY első kötetében az alábbi módosítások és kiegészítések teendők:

RMNY 712

Az e szám alatt leírt naptártöredék debreceni nyomtatvány (717), így az 1594. esztendőre szóló bártfai naptár csak „feltételezhető”!

RMNY 717

A 712. tételnél jelzett prágai Nemzeti Múzeum töredéke e tételhez kerül.

RMNY 718

Szikszai Fabricius Balázs *Nomenclaturájából* 14 lap korrektúra levonatot őriz a prágai strahovi könyvtár a H és az I ívekből.

*

RMNY S 715A

»[BALASSI Bálint (transl.): *Beteg lelkeknek való füves kertecske*. Debrecen 1593 Csák-tornyai.]«

»A — D E² + ? = [50 + ?] fol. — 12°«

RMK I 274 — RMNY 728

Cf. 318*, 396(4), 446, 540, —, —

Budapest Nat phot. — Praha, Strahov 4

Olim: Sárospatak, Ref.

*

RMNY 728 Vacat!

A tétel áthelyezve az S 715A számhoz.

SZABÓ GÉZA—SZELESTEI N. LÁSZLÓ

²⁷ B. Ö. M. I. 9. szám. 16. sor.

²⁸ ECKHARDT Sándor: *A füves kertecske*. ItK 1954. 373—385.

²⁹ B. Ö. M. II. 19. és 44. l.

³⁰ Ua. mint a 19. jegyzet.

³¹ Fazakas József szíves közlése.

Az ismeretlen 1699-es debreceni kalendárium. A debreceni nyomda Benda Kálmán—Irinyi Károly által feldolgozott történetében levő nyilvántartás szerint Vincze György tipográfus 1699-re nem adott ki kalendáriumot.¹ A Hajdú-Bihar megyei Levéltárban található, 1699. február 14-én kelt elszámolásban azonban azt olvassuk, hogy a városi tanács 7406 darab különféle betű és 3084 darab „kalendáriumi jegy” öntési díja fejében 18 Ft 50 dénárt, illetve 4 Ft 64 dénárt fizetett Vincze Györgynek. Ugyanebben az elszámolásban látjuk, hogy a nyomdász „600 Passus nyomtatásért 2 Ft-ot” és „18 Kalendáriumért 6 Ft-ot” kapott.²

A levéltári adat egyértelműen bizonyítja, hogy Vincze György az újonnan öntött, esetleg a régebbi, kalendáriumokhoz való jegyekkel kiadta az 1699-re szóló — jelenleg ismeretlen — naptárt, amelyből a tanács tizennyole darabot vásárolt a nyomdásztól. A kalendárium kiadása a tipográfus előjogához tartozott, a belőle származó pénz az ő jövedelmét növelte, tehát a tanács a saját nyomdájában készült naptárakat kénytelen volt megvásárolni. Az teljesen kizárt dolog, hogy az 1698-ra kiadott — ma unicum példányban ismeretes — kalendáriumok árát egy év múlva, 1699 februárjában fizette volna ki a tanács Vincze Györgynek és ebből következően bizonyosra vehető, hogy 1699-re is megjelent a debreceni kalendárium az 1698-as kiadáshoz hasonló címmel;³ továbbá — nyilván egyleveles úrlap formájában a 600 darab „passus.”

TAKÁCS BÉLA

¹ *A 400 éves debreceni nyomda.* Bp. 1961. 337—338. lap.

² Hajdú-Bihar megyei Levéltár Debrecen. Különböző tartalmú iratok. IV. 1021/b. 3. Korábbi szám: 527. Az elszámolás fényképmásolata: BENDA Kálmán—IRINYI Károly: i. m. 51. kép.

³ RMK. I. 1520.

SZEMLE

Mercurius Veridicus 1705—1710. Bevezető és jegyz. BENDA Kálmán. Ford. KENÉZ Győző. Bp. 1979. Magyar Helikon, 141.

A „Bibliotheca Historica” újabb kötete egy eddig csupán szűkebb szakmai körben látott vagy olvasott, ritkaság számba menő sajtótörténeti érdekességű anyagot tett közzé, egyben sokak számára elérhetővé. Az első magyarországi hírlap fennmaradt hat nyomtatott és egy kézíratos számának hasonmás kiadása olyan kortörténeti dokumentum, amely a hazai politikai irodalom és a művelődéstörténet szempontjából egyaránt értékelendő.

A kuruc fejedelem gr. Esterházy Antal tábornagy 1705 tavaszán tett levélbeli javaslatára határozta el a *Magyar Mercurius* megindítását. Rákóczi ismerte a korabeli francia, angol, holland lapokat, olvasta a németeket is, köztük a bécsi *Wienerisches Diarium* által terjesztett kurucellenes propagandát. A külföldi újságok mintául szolgálhattak Esterházy elképzeléseinek megvalósításához, de Rákóczi határozott külpolitikai célzatúvá alakította. Ezért szerkesztésével is legbensőbb kancelláriai emberét, diplomáciai ügyekben jártas munkatársát, a kiáltványok írásában kitűnt jó tollú Ráday Pált bízta meg.

A publicista Ráday közreműködésével megindult *Mercurius Hungaricus* második számától kezdve *Mercurius Veridicus ex Hungaria* a kuruc kancellária „félhivatalos” lapja lett. S mivel külpolitikai célok szolgálatában jött létre, a fejedelem diplomatai révén jutott el rendeltetési helyére, a külföldi követek kezébe és az európai udvarokba. Ritka előfordulására jellemző a kutatás jelenlegi helyzetét mutató közlés, hogy eddig ismert hat kinyomtatott száma közül három csak külföldi lelőhelyen maradt fenn: az első kettő (1705. június és augusztus, Lőcse, Brewer nyomda) a merseburgi volt titkos porosz udvari levéltárban, időrendben a negyedik (1708. aug.

Lőcse) a párizsi külügyi levéltár archívumában. A kézírásos (1706. aug.) példánynak (OSZK) nincs nyomtatott változata. Az 1710 első három hónapjában megjelent három szám már Bercsényi kancelláriáján, valószínűleg Ebeczky Sámuel szekretárius szerkesztésében készült, a bártfai nyomdában; egyetlen nyomtatott példányuk (EOK) ismeretes.

Az *Igazmondó Mercurius* az önálló sajtópolitika gyakorlati megvalósulásaként jött létre, hogy a tendenciózus propagandával szemben megpróbálja az európai közvélemény kedvező befolyásolását. Rákóczi és Ráday eredeti elképzelése szerint az újság hetenkénti megjelenése nem valósult meg, s így valójában nem vált folyamatosan megjelenő időszaki újsággá. Igaz, rendszeretlen feltűnésével is a hazai publicisztika új lehetőségét, s újszerű modern műfaját jelzi.

A kérdés hivatott szakértője, Benda Kálmán, előszavában szakszerűen foglalja össze a *Mercurius* keletkezésével, írásával és „compilálásával”, szerkesztési nehézségeivel kapcsolatos problémákat. Újságjellege nem egyöntetű, a személyre szabott hadijelentések nehezkesebb stílusát könyvedebb hangnem s az újságra inkább jellemző eseményszerűség váltja föl, míg az utolsó számok tartalmi szemszögből s nyelvilég is, továbbá nyomdai kivitelezésben is gyengébben sikerültek. Pédányszámára nincs megbízható adatunk; Benda becslése szerint kb. száz példányban készülhetett. A *Mercurius* hatásával összefüggő francia, svéd, berlini, isztambuli visszhangok tanúsítják, nagy szükség lett volna rendszeresebb megjelenésre. A kötetben közölt hasonmás újságpéldányok latin szövegét Kenéz Győző hű s megbízható magyar fordítása követi, a hozzá tartozó tömör jegyzetanyag kíséretében. A színvonalas kiadvány méltóképpen idézi föl a hazai sajtó kezdeteit.

HOPP LAJOS

Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Bukarest, 1979. Kriterion. 396 l.

Az értelmiség szerepének tisztázása a történelmi fejlődés folyamán ma a társadalomtudományok több ágának is tárgyát képezi. A kutatás szempontjai döntik el, hogy végül is az eredményeket a szociológia, a történettudomány, a pedagógiatörténet vagy az irodalomtörténet vallja e magáénak. Így tulajdonképpen interdiszciplináris kutatási területté vált az értelmiség történetével, helyzetével, szerepével való foglalkozás.

A szociológia meghatározása szerint az értelmiség konkrét társadalmi struktúra terméke, nincs állandó funkciója és tevékenységformája, hanem mindig az adott társadalom sajátosságait tükrözi, az uralkodó rétegek igényeit elégíti ki. Ha tehát a középkori értelmiség bármilyen szempontú vizsgálatával akarunk foglalkozni, elsődlegesen a középkori társadalmat kell figyelembe vennünk, amelyben ez a réteg létrejött, fejlődött. Hajnal István szerint a középkori írásképzettség is beleilleszkedik a hűbéri rendszerbe, hűbéries kölcsönviszony, a társadalomszerkezet alkotórésze. Mályusz Elemér az írni tudást és az értelmiség fogalmát a középkorban elválaszthatatlannak tartja.

A feudalizmus az ezredforduló táján már — Szücs Jenő szavaival — kikísérletezett új képlet, mind gazdasági-politikai szerkezetben, mind ideológiában. Ez utóbbi egyik összetevőjét Karoling kultúra néven szoktuk emlegetni. Nagy Károly kulturális reformjaiban az oktatást az egyház feladatává tette. Tehát az írni tudók rétege az egyház keretén belül képződött, a székesegyházi és szerzetesi iskolákban nevelődött és itt adódott tovább az írni tudás mestersége. Viszont ettől a tényről még nem lett az írni tudó egyházi ember — a klerikus — értelmiségivé. Hajnal István véleménye szerint a klerikusréteg funkciója révén, tehát a társadalomban betöltött szerepe kapcsán távolodott egyre az egyházi rendtől.

Ehhez a távolodáshoz a lehetőséget a X—XI. sz.-i változások adták. A népvándorlás kora lezárult. A Kelet-Európában letelepedett és keresztényvé vált népek, köztük a magyarság is, beilleszkedett a latin kultúrájú népek közösségébe. Nyugat-Európában a fordulat lényegét Szücs Jenő így fogalmazta meg: „befejeződött a laikus társadalom krisztianizálása és ugyanezzel a fordulattal elkezdődött a keresztény kultúra laicizálása.” Ennek a folyamatnak egyik legjelentősebb vívmánya a városok létrejötte, amelyekkel — Le Goff szerint —

megjelenik az értelmiség, az az ember, akinek mestersége az írás vagy a tanítás, még inkább mindkettő egyszerre, aki hivatásból végzi a professzor és a tudós munkáját. Ennek a hivatásnak a szintere kezdetben a székesegyházi, a városi iskola, majd a XIII. sz.-tól az egyetemek.

Az oktatás máig legnagyobb hatású intézménye, az egyetem a középkor „fel-fedezése.” Létrejött, virágkora egybeesett a skolasztika módszerének kialakulásával, a városok virágzásával és a központi királyi hatalom megerősödésével. Az egyetem intézményesülésével megtörtént az értelmiségi réteg beilleszkedése a középkori feudális társadalom hierarchiájába. Ezt a fénycsúcs tudomány, a tanítás és az egyház középkori egysége határozta meg, a pápaság és a világi uralkodók pedig támogatták. Ennek ellenére az egyetemnek már létrejöttkor számolnia kellett a világi társadalom szükségleteivel is, ahogy elődei közül főképp a székesegyházi iskolák eddig is számoltak. Az artes alapján olyan képzettséget biztosítottak tanulóiknak, ami lehetővé tette, hogy a társadalomnak az írással kapcsolatos szükségleteit kielégítsék. Tulajdonképpen ezek a társadalmi igények „laicizálták” a klerikust literátussá. A literátust literatúrája tette képessé arra, hogy ezeket a társadalmi szükségleteket kielégítse. Ennek tartalmát, előzményeit, megjelenési formáit, oktatási kapcsolatait Mezey László foglalta egységbe. „... Ennek az arteson művelt stúdiumnak Magyarországon sajátos és szerényebb jelentése volt. A stúdium magyarországi sorsa nem alakult nagyon kedvezően... A magyarországi deákság... nem Párizs és Bologna neveltjei, bár — igen távolról — hatását mindkettőnek érezték.” (Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázolata. Bp. 1979. 174—175. p.)

Magyarországon a középkorban nem volt életképes, működő egyetem. Így írástudóinknak a felsőfokú képzettség megszerzésére csak külföldi egyetemen volt lehetőségük. Innen hazatérve egyházi és világi vezetőréteggént közvetítették Párizs és Bologna hatását a magyar társadalomnak. Ezt a hatást dolgozta ki konkrétan, egy szűkebb földrajzi területen — rögtön leírjuk — mintaszerűen Tonk Sándor. Saját maga fogalmazta meg legjobban munkája fontosságát. „Nem elég ugyanis lépten-nyomon utalni a külföldi egyetemek látogatásának fontosságára anélkül, hogy számot adnánk az ezen úton beáramlott művelődési javakról, valamint az egyetemjártak intellektuális erőfeszítéséről.” (106. p.) Ugyanitt munkája egyik összetevőjét is megnevezi. „Az egyetemeken folyó oktatómunka, a tananyag, a tanítási módszer

rek . . . bemutatása szükséges ahhoz, hogy a külföldi egyetemeken szerzett ismeretanyag tartalmáról, minőségéről fogalmat alkothassunk.”

Tonk Sándor következetesen valósította meg célkitűzését. Könyvét három nagy fejezetre osztja és ezeket újból háromra tagolja, s ezzel nagyon áttekinthetővé teszi munkáját, világosan kirajzolódnak a fejlődési vonalak. Az első nagy fejezetben a középkori egyetemek létrejöttét, típusait ismertette. Itt olvashatunk a középkori értelmiségi réteg társadalmi beilleszkedéséről. Azzal, hogy az egyetemek elfogadták a pápai fennhatóságot, a helyi egyházi és világi hatalmaktól függetlenné váltak ugyan, ami kedvező volt a tanítás szabadsága szempontjából, de lényegében az egyház hivatalnokaivá váltak. Erre elsősorban a megélhetés gondja kényszerítette őket. Az egyházi javadalnak voltak a középkori értelmiség számára a jövedelem forrásai elsősorban. Ahhoz, hogy ettől szabadulhassanak, a feudális társadalmi struktúrában bekövetkező alapvető változásokra volt szükség.

A számunkra sokat jelentő közép- és kelet-európai egyetemek az ún. második, a XIV. sz.-i, egyetemalapítási hullámhoz tartoznak, amikor uralkodók, egyháznagyok és városok alapítanak egyetemet országuk, városuk fényét, hírnevét növelve, szakember utánpótlásuk biztosítására. Közép-Európában a prágai egyetem töltötte be azt a szerepet felsőoktatásunk történetében, amelyet az előző században Párizs és Bologna. Szervezete mintául szolgált a többi közép-európai egyetemnek is. Gyors virágzás után a huszitizmussal együtt hanyatlott, és a magyarországi tanulmánygyókök szempontjából sokkal jelentősebbé vált a krakkói és a bécsi egyetem. Tonk Sándor részletesen foglalkozott az említett egyetemek státútumaival, tanáraival, az ott folyó diákélettel, hiszen középkori egyetemre jártaink is ezeken az egyetemeken tanultak.

A második főfejezetben konkrétan vizsgálta az erdélyi diákok jelenlétét a középkori egyetemeken, mégpedig statisztikák tükrében, aminek segítségével érzékletes képet kapunk a látogatottságról. Az erdélyi diákok külföldi egyetemrejárásának a XIV. sz. közepén zárul le az első korszaka, és ezt bizonyos ötletzerűség jellemezte. Kezdetben Párizs, Bologna, Pádvia között oszlottak meg a tanulók. Változást az új, közép-európai egyetemek jelentettek. Prága, Krakkó, Bécs közelsége könnyebben elérhetővé tette az egyetemi tanulmányokat, így a beiratkozottak száma 1410-ig folyamatosan emelkedett. Döntő jelentőségű volt az erdélyi intellektualizmus fejlődése

szempontjából a prágai egyetem. Ebben a korban az erdélyi tanultság lépést tartott Közép-Európával és valamelyest szinkronban volt Nyugat-Európával is az egyetemlátogatást tekintve. Az erre következő visszaesés részint az első tőlük támadások, részint a pestisjárvány következménye. Bizonyos fellendülés Mátyás halála után ugyan történt, de az 1520-as esztendővel lezárult a középkori fejlődési szakasz. A XVI. sz. elején kibontakozó árforradalom, a városi fejlődés megtorpanása, a reformáció térhódítása, a középkori keresztény világkép válsága megváltoztatta az erdélyi egyetemjárási gyakorlatot.

Ebben a főfejezetben foglalkozott a szerző a diákok származásával, társadalmi, területi megoszlásával. Érdekes kísérlettel következtetett vissza a diáklétszám alapján a település jellegére, demográfiai viszonyaira, gazdasági potenciáljára. Ezek segítségével megállapíthatta, hogy az egyetemre járásban megnövekedett a mezővárosok szerepe, volt időszak, amikor (1491–1500) meghaladta a városokat. A vizsgálatok azt is igazolták, hogy a XV. sz. második felében a városi élet irányítói tanultak, sőt egyetemet végeztek voltak, a városi társadalom középrétege is részt vett az egyetemjárásban, és éppen a távlati fejlődést tekintve nagyon sajnálatos, hogy az 1520-as éveket követően súlyát veszítette az erdélyi városok polgársága. Megvizsgálta a szerző a nemesség és a parasztság egyetemjárását is. A XV. sz. első felében inkább a becsvágy fűtötte a kis-, és középnemesség tagjait, a század második felében már az elszegényedéstől való félelem is közrejátszott a tanulásban. A parasztság soraiból a királyi tulajdonban levő falvakból, a püspöki és más egyházi intézményekhez tartozó településekről nagyobb számban tanultak, mint a földesúri birtokon élők közül. Az összesítő táblázatokból kitűnik, hogy az egyetemre jártak származásuk és társadalmi helyzetük szerint is a társadalom középrétegéhez tartoztak.

Ezután nyomon követhetjük a középkori diák útját egyetemi tanulmányai során, kezdve az utazástól, a beiratkozástól, a beilleszkedésen, a tanulmányok tartalmán és a tanítási módszereken keresztül a tanulás költségeig. A 2496 erdélyi diák közül bizonyíthatóan csak 521 fejezte be tanulmányait. Tehát a beiratkozottak egyötöde. E téren elmaradtak a nyugati-, és közép-európai gyakorlattól, de ehhez a képhez a forrásanyag töredékes volta is hozzájárul.

„Az egyetemjárat erdélyi értelmiségiek művelődés-, és társadalomtörténeti szerepe akkor kezdődött és nyert jelentőséget, amikor tanulmányaik végeztével hazatértek . . . Beépülésük a hazai társadalom

életébe elsősorban azon múltott, hogy az egyetemen tanultak, az ott elsajátított életelvek és tudásanyag összhangban voltak-e az itthoni társadalom eszméivel, igényeivel avagy sem.” — írta a szerző Az egyetemjártak és a középkori erdélyi társadalom c. fejezet bevezetőjében. Ezért vizsgálta a társadalom egyes összetevőinek és az egyetemjártak kapcsolatát, először az egyházi társadalomban, majd a többi társadalmi rétegben. Az előbbi fejezet teljes összhangban van Mályusz Elemének az Egyházi társadalom a középkori Magyarországon c. könyvének idevonatkozó megállapításával. Az egyetemjárás azonban éreztetette hatását a világi értelmiség kialakulásában is, amelynek legtevékenyebb rétegét a jogi írásbeliség hordozói alkották, akik számára az igazi karriert a központi hivatalokban való szolgálat jelentette. Egy részük közép-nemesi és polgári származású domidoctus volt, de a királyi kancelláriába az előbb említettek csak egyetemi végzettséggel kerülhettek be, s érdekes módon a XV. sz. közepétől Erdélyből polgári származású, többnyire német anyanyelvű értelmiségiek jutottak fel. A világi értelmiség kialakulásában fontos helyet foglaltak el a városi társadalmat szolgáló írástudók, az erdélyi városi kancelláriák jegyzői és a különleges felkészültségű harmincadhivatalnokok, bányakamarák, kincstári hivatalok tisztviselői. Tanulmányát Tonk Sándor a könyvgyűjtő erdélyi diákokkal zárta le, és itt is pontosan számba vette a könyvvel kapcsolatos összes lehetőséget, a vásárlástól a másolásig, az áldozattal járó gyűjtésen keresztül a gyarapítás nem éppen dicséretes formájáig, a lopásig.

Utószava szerint az érdeklődőt és a szakembert arról kívánta meggyőzni, hogy az egyetemjárás középkori művelődéstörténetünk fontos fejezete. Az érdeklődő a középkori egyetemi élet pontos, de nem élettelen rekonstrukcióját kapja, a szakember a téma feldolgozásának módszertani tökéletességét. A mellékletekben közölt diáknévsorral, településjegyzékkel és a diáknévsorhoz kapcsolódó mutatóval fontos segédeszközökhöz juttatta a téma iránt bármilyen szempontból érdeklődőket. Teljes mértékben egyetérthetünk a szerzővel eredményei alapján: „Az egyetemjárás gyakorlata, a korabeli külföldi egyetemek végzettjeinek jelenléte az erdélyi társadalom életében biztosította az európai tudomány és műveltség eredményeinek elterjedését és befogadását minálunk.”

KÖRMENDY KINGA

Haiman György: A Kner család és a magyar könyvművészet. Bp. 1979. Corvina Kiadó, 66 p. 16 + 56 t.

A Corvina Kiadó kiadványával alighanem az „év könyvét” tartja kezében az olvasó. A nagy formátumú (32 × 23,5 cm), „Kner-emberkés” vászonkötésű, művészi borítású könyv már külső megjelenésével belopja magát a könyvszerető ember szívébe. A könyv azonban a kneri értelemben szép könyv! A szerző — családtag és munkatárs — szerencsésen tudta egyesíteni művében a családi hagyomány iránti tisztelet és szeretet hangját a könyvművészet egy jelentős állomásának objektív bemutatásával: elegánsan mértéktartó stílusban ismerteti a Kner nyomda- és kiadóvállalat művészi pályáját. Azt emeli ki a Kner család történetéből, ami őket kiemelte kortársaik közül: művészek voltak.

Kner Izidor, amikor az ősök hagyományain túllépve, 1882-ben nyomdát alapított, látta, hogy a kor nyomdatermékei „komisz papíron kulimász festékekkel” készülnek, s hogy néhány fővárosi és egy-két igényesebb vidéki nyomdán kívül „csupán számbelileg gyarapodtak a nyomdai cégek s ezzel... elejét is vették a színvonalban való pkiemelkedésnek.” (7.) Adva volt tehát az egyetlen lehetséges út: a színvonalban való kiemelkedés. Ezen az úton indul el Kner Izidor, ezt az utat járja Kner Imre. Haiman György ennek a nem könnyű, sokszor göröngyös, buktatókkal és újrakezdésekkel teli, de egyre magasabbra vívó útnak a történetét mutatja be a kiadványok tükrében.

A könyv, szerkezetét tekintve, három nagy egységből áll, melyek a nyomda művészeti állomásaihoz, a jellemző kiadványtípushoz kapcsolódnak. Az első — és rendkívül izgalmas — fejezet *A béli meghívók* címet viseli. A kezdő nyomdásznak tőkéje hiányát vállalkozói ötlettel kellett pótolnia. Így került sor az első évtized könyveinek igényes megjelenési formája és az anyagi forrást jelentő közigazgatási nyomtatványok kiadása mellett a művészi kísérletezésnek is teret engedő báli meghívók megjelenítésére. A fejezetben nemcsak Kner Izidor bámulatos üzleti érzékével ismerkedhetünk meg (együttel bepillantást nyerve a századforduló kisemberének, a manufaktúra-szerű üzemnek a létfenntartásáért folytatott harcába), hanem Kneréknek a művésziért vívott küzdelmével is. Kner ugyanis nem kevesebbet akar, mint megteremtteni az alkalmazott grafikát. „Oly korban, — írja Haiman György — amikor a művész már messze távolodott az ipartól, az iparos pedig régen elszakadt a művészi hagyományoktól, s gyakran a tech-

nikát is csak kontár szinten gyakorolta.” (8.) Mind az állapotokra, mind Kner Izidor modernségére jellemző, hogy e témáról még 1921-ben is így ír Kozma Lajos: „A XIX. század industrializmusa a kézműipar fejlődését kettéroppantotta; rajtunk a sor, akik nemcsak az útjat, hanem a feladat megoldását is akarjuk, hogy visszahelyezzük a művészt oda, ahová való, a műhelybe.” (8.) A báli meghívók igényes előállítása érdekében Kner a maga reklámújságjában, a *Röpke Lapok*ban, valamint Lyka Károly segítségével a *Művészet*ben rendszeresen pályázatot hirdet báli meghívók rajzolására. Bár Kner igényeit sem elégték ki az eredmények, kénytelen vásárolni e tervekől. Maga ismeri el: „A nagyközönség ízléséhez alkalmazkodtunk.” A szerző bőven foglalkozik a pályázókkal és a pályázatokkal, hiszen a kor szellemi arculatát ismerjük meg ebből is. Kner Izidor több kísérletet is tesz az alkalmazott grafika fejlesztésére. 1910-ben nyomdai embléma, 1914-ben a Kner nyomtatványok papírjainak vízjegyre hirdet pályázatot. E pályázatok és eredményeik nyilvánosak, kiállításon vagy a *Művészet* hasábjain mutatják be a pályamunkákat, értékeli azokat. Mindez arra vall, hogy Kner Izidor törekvése túlmutat egyéni céljain. Tanúi lehetünk itt a művészeti élet egy ágában a századelőn jelentkező progressziónak. Bizonyítja ezt a 17 éves Kner Imre fellépése is, aki 1907-től a *Röpke Lapok* címlapján műszaki vezetőként jelentkezik, s programot ad: „Megpróbálunk művészgárdát nevelni annak, hogy mindennapi szükségleti nyomtatványainkat művészi mezbe öltöztessük, mert ezek sok-sok millió példányban fognak közkezen, s így szinte kínálkoznak arra, hogy az ízlésnek, a művészetnek terjesztőivé, előfutáiraivá legyenek.” (11.)

Az első világháború utáni megváltozott viszonyok nem kedveznek a báli meghívóknak. Kner Imre aktív részvétele a műhely munkájában hozzájárul ahhoz, hogy a könyv kerüljön a Kner nyomda — és kiadó tevékenységének középpontjába. Mégis: a báli meghívók háború utáni tervei és tervezői már az új művészeti gárda, az alkalmazott grafikusok soraiból került ki, ami Kner Izidor szándékának megvalósulását példázza.

Az 1930-as évekre elnémult a *Röpke Lapok*, megszűnt a meghívó kiadás, hogy teljes teret adjon a könyvnek. *Knerék és a könyvek*: a második nagy fejezete Haiman György könyvének. A szerző e fejezetben mutatja be, hogyan váltak Knerék a könyv művészeivé.

A nyomda 1900-tól jelentet meg irodalmi műveket. Rendkívül fontos, mindvégig

jellemző Knerék munkásságára a funkcionális szemlélet. Haiman György szerint: „Keresik a tárgy funkciójának, a termék anyagának, az előállítás technikájának összefüggéseit mint a formát — a tipográfiai tervet — meghatározó tényezőket. Miután a tipográfia anyaga — nyomtatásban megjelenítendő — nyelv, következésképpen a nyomtatvány egyik kritériuma a logikus, érthető, áttekinthető szövegtolmácsolás: s Kner Izidor hírlapi polémiáiban már a század elején harcol a tipográfiai interpretáció ésszerűtlenségei ellen.” (17.) Knerék reformja a szecesszióból indul, s egyre tisztul, egyre művészeibb formát ölt. A szerző ismerteti és elemzi azokat a művészeti elveket és technikai eljárásokat, amelyek Knerék munkássága során megjelennek. Minden jelenséget egy-egy Kner nyomtatvány illusztrál. Éppúgy, mint az előző fejezetben, itt is a szedéstükör mellé, a lap széles margójára, olykor a szedéstükör aljába is, fekete-fehér reprodukciók kerülnek. Nem illusztratív, hanem funkcionális céllal. Ugyanígy a mű jobb megértését szolgálják a szöveg közé iktatott, teljes oldalt betöltő színes mellékletek.

Haiman György kitér a Kner nyomda életének korszakolási problémájára. Ő a művek elemzésével 1918-ban jelöli meg a korszakhatárt úgy, hogy az 1911–18-as időszakot evolúciónak tekinti, következő haladásnak egy megjelölt cél felé. Új betűtípus (Egyetemi antikva), a szedéstükör művészi megválasztása, a díszítés háttérbe szorulása jellemzi az első korszakot. A géppel nyomtatott könyv gondolata szülte a kiadói kötéstípusok kialakítását, a nyomdai úton előállított keretdíszeket. A rajzos illusztrációkat rendszeresen Kneréknek dolgozó művészek készítik. Az első világháború után válik állandó munkatársá Kozma Lajos, akinek díszítő művészete korszakalkotó a Kner kiadványok történetében.

Az 1918-as Balázs Béla-kötetek jelentik a művészileg újat: a funkcionális tipográfia megvalósulását. „Itt lehetünk tanúi a korszerű magyar könyv megszületésének. Korszerűnek, mert ezek a könyvek nemcsak könyvművészeti szándékokat és eredményeket, de tervezői-technológiai ökonómiát is tükröznek” — írja a szerző. (25.) Az 1919-re készült *Kner-Almanach* programja nemcsak megvalósult eredményeket vesz számba, de új célok felé is mutat. A „miért és kinek?” határozza meg terveiket. Céljuk: „a művéség felbomlásával szétzilált műhelykultúra visszaállításával, a feledésbe ment technológiai-esztétikai normáknak és készségeknek a felélesztésével s a modern iparba való átmentésével... új-

játeremteni az emberi környezet tárgyi világát” — írja Haiman György. (25.)

Kner Imre és Kozma Lajos szoros együttműködésében gyökeredző 1918 utáni reformnak két korszaka van: a barokk és a klasszicista időszak. Az első periódus az 1920–22-ben fénykorát élő Knerék után barokknak nevezett időszak. A szerző részletesen kitér a neobarokk jelenség ideológiai háttérének megvilágítására. Amit fontosnak tartunk kiemelni, azt Haiman így fogalmazta meg: „A szép magyar könyv újjáteremtését szolgáló Kner-féle barokk tipográfiai kísérlet az ellenforradalmi korszak kultúrpolitikájával és hivatalos művészeti gyakorlatával szemben álló ellenzéki állásponttól jött létre.” (30.) A barokkhoz való fordulást az is magyarázza, hogy a barokk könyv volt az első, mely tömegeknek szült: agitációs eszköz volt, s ez meghatározta tipográfiai képét. Tagolt volt. Segíti a barokkhoz való fordulást a kornak a népi hagyományok iránti érdeklődése is: a barokkot is népi eredetűnek tartották. A barokk törekvéssel összeesett a funkcionális irányzat célkitűzése. E korszak a Kner—Kozma—Király együttműködés legtermékenyebb szakasza. A szerző részletesen elemzi Kozma tevékenységét, bemutatja iniciáléit, körzeteit, a Kner-jelvények sok szép változatát. Részletesen szól nyomdai újításukról, az összerakható, variálható nyomdai díszekről, körzetekről. Kiadványaikat nagyjából részre osztja a régi magyar irodalom termékeiből választják, — de modern technikával állítják elő. A korszak reprezentáns képviselője a *Kner Klasszikusok*, valamint a *Monumenta Literarum* két sorozata.

A nehéz gazdasági évek megviselik a kiadót is: 1923-ban egyetlen könyvet sem adtak ki, s a következő évek termése is gyér. 1924—26 között Kner és Kozma is dolgoznak más kiadóknak. Ebben az időszakban jelenik meg két fiatalabb Kner testvér neve a műhelyben: a fametsző Kner Alberté, — akinek munkái közül kiemelkedik a színes nyomással készült *Pancsatantra* és *A török hozza tréfái* — valamint Kner Erzsébeté, a könyvkötőé, akinek művészi kötése emelik a Kner kiadványok hírnevét. Knerék művészetére vall, hogy a barokk korban tudnak mást is adni: Hevesy Ivánnak a modern művészeti irányzatokról szóló könyvei modern tipográfiával jelennek meg.

A Kner—Kozma barokk csúcán egy új kísérlet nyomai is jelentkeznek, a reform második korszakának, a klasszicista stílusnak elemei. Mint Haiman György mondja: a hagyomány változik csak, melyhez Kner Imre kapcsolódik. A Kner könyveken legfeltűnőbb az írás hagyományait őrző

reneszánsz és barokk betűk után a mértani szerkesztésű klasszicista antikva alkalmazása, a térhatást keltő címlap után a síkhatást mutató címlap megjelenése. Fontos a margó, a sorköz, a papír fehérsége, s mindehhez a kötés klasszikus formája járul. Az első tiszta klasszicista mű, az 1928-ban készült *Magyar Bibliophil Társaság Évkönyve*. Ez a kiadvány sokáig a modern kiadás mintapéldánya. Knerék kiadói tevékenysége a nyomdaihoz képest háttérbe szorul ebben az időszakban. Jelentősek azonban a Goethe évfordulóra készült kiadványaik. A szerző felhívja a figyelmet Knerék és a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának kapcsolatára. Ennek az együttműködésnek eredménye Buday György fametszetes könyve, majd Ortutay Gyula *Nyíri és rétközi parasztségek* című gyűjteménye Buday fametszetes illusztrációjával, s 1938-ban — éppen Haiman tervezésében — Radnóti Miklós *Meredek út* című kötete, mely kiadványt a Magyar Bibliophil Társaság az év legszébb öt könyve közé sorolta. A negyedik évtized „nem függetlenül a mind fenyegetőbb nemzeti és egyéni katasztrófa baljós kilátásaitól” (Haiman György 48.) két hasonló kiadást szül: Tótfalusi Kis Miklós *Mentségét*, és Kölcsey *Nemzeti hagyományok* című hazafias írását. A Kner nyomtatványok sorsa — szinte jelképesen — Goethe *Épigrammák és zenéik* kötetével zárul 1944-ben.

A szerző az első két nagy fejezetben bemutatja azt, hogyan teremtett Gyomán egy kis könyvműhely a század első felében magyar könyvművészetet. De nem lenne a mű teljes, ha nem adna számot arról is: miből. A *Nyomtatványkiadás és saját nyomtatványok* című fejezetben foglalkozik ezzel a szerző. Az alkalmi és közigazgatási nyomtatványok, a báli meghívók, a részvények nyomtatása azonban nemcsak anyagi fedezetet nyújt Knerék szép könyv teremtő kísérletéhez, hanem szakmai tapasztalatokra is alkalmas. Itt kísérletezhetik és próbálhatják ki a technikai és stílusbeli újításokat. Valamennyi nyomtatványfajta magán viseli a korszak stílusát, a borcímke éppen úgy, mint a reklámyomtatványok. De Knerék igényese az aprónyomtatványokban is. A saját nyomtatványok jelentőségéről írja a szerző: „Kulturhistóriai élményt, érdekes bepillantást nyújtanak a Kner Nyomda világába...” (53.) A levélpapírok, újévi üdvözlő kártyák, naptárak — évente öt, hat féle — szintén a Kner korszakok stílusát tükrözik. Részletesen szól Haiman György e nyomtatványok tervezőiről, rajzolóiról is.

A könyvet *Kísérletek* című fejezet zárja.

Rámutat a szerző arra, milyen nagy jelentőséget tulajdonítottak Knerék a kísérletezésnek. A műhelyben is. Ennek eredménye nemcsak az a néhány magánkiadvány amelyről itt szó esik, hanem — tulajdonképpen — az egész Kner-életmű.

Haiman György könyvében a Kner család munkásságát nem elszigetelt jelenségként ábrázolja, hanem feltárja kapcsolatukat a hazai és külföldi könyvművészet jelenével és múltjával. Rámutat arra is, hogy Knerék azért tudták olyan magasra emelni a könyvművészetet, mert a múltba eresztett gyökerekkel a jövőbe figyeltek, valamint a szakmai ismeretek tökéletes elsajátítására és megvalósítására törekedtek. A kötethez kapcsolódó színes képek 56 oldala (Szelényi Károly fotói) jól kiegészíti és szemlélteti az írottakat. (Meg kell jegyeznünk, hogy a szerzőnek gondja volt arra is, hogy közölje valamennyi könyv-reprodukció pontos méretét és lelőhelyét.) Ez a ritka szépségű és gazdagágú képanyag külön mutatja be a nyomtatványokat, külön a könyveket. Így alkalmassá válik arra, hogy átlapozva, önmagában is újra felidézze a Kner nyomda és kiadó tevékenységét, művészi fejlődésének útját. A könyv tipográfiai megoldásával Haiman György Kner-szemléltető könyvet teremtett.

MÉSZÁROS NÉ VARGA MÁRIA

Melius Péter: Herbárium. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel sajtó alá rendezte: SZABÓ ATTILA* Bukarest, Kriterion K., 1979.

Az első kiadás 400. évfordulójára jelent meg, egyéves kéссéssel, Szabó Attila gondozásában Melius Péter *Herbárium*ának teljes szövegkiadása; a tervezett hasonmás kiadás helyett az eredeti kiadás tipográfiáját, helyesírását gazdagon érzékeltető hasonmáslap betétekkel. A szövegkiadást 85 oldalas bevezető tanulmány, több mint 100 oldal terjedelmű magyarázó jegyzet, 50 oldalas összehasonlító növénynévjegyzék (Kabán Annamária munkája) és gazdag mutatórendszer (Sz. Tóth Magda munkája) teszi a mai olvasó számára használhatóvá.

A régi magyar szövegek meglehetősen kevés újra-kiadása indokoltá teszi a kérdést, vajon fontos-e, s miért Melius orvosbotanikai művének — immár másodszori — újra-megjelentetése? A válasz egyértelmű igen. A *Herbárium* az egyik legrégebbi magyar nyelvű, természettudományi tárgyú könyv, tudománytörténeti, nyelv-

történeti szempontból kiemelkedő értékű dokumentum, forrás. (Jelentősége csakis ebben az összefüggésben értékelhető, tudományos ismeretrendszere a mai ember számára már használhatatlan.) Az eredeti, 1578-as kiadásból mindössze 14 példány maradt fenn. Az első, 1962-es szövegkiadás több szempontból is kifogásolható (*Communicationes Ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungariae*. Vol. 23. Budapest, 1962.). A további tudománytörténeti (orvos-, gyógyyszerészet-, botanikatörténeti) kutatóknak csak egy filológiailag pontosan feltárt szövegkiadás szolgálhat alapul — Szabó Attila ezt a feltárást hiánytalanul elvégezte.

E recenzióknak nem célja, hogy az eredeti mű, a *Herbárium* korabeli tudományos jelentőségét, értékeit elemezze, a továbbiakban csupán a jelen kiadásnak mint forrásfeltárásnak az értékeivel és esetleges hibáival foglalkozunk.

A bevezető tanulmányban Szabó Attila elhelyezi a *Herbárium*ot a kor magyar és külföldi irodalmában, végigkíséri Melius életútjának, fejlődésének állomásait, majd a mű tartalmi és nyelvi elemzését adja. Végül, a mű utóéletéről szólva, felhívja a figyelmet számos másolatra, összevetésekkel példázva, hogy mennyiben jelentette e későbbi munkáknál Melius a forrást. Az értékes, kiérlelt és rendkívüli tájékozottságot bizonyító tanulmány hasznosítja az eddigi szakirodalom eredményeit, plasztikusan rajzolja meg Melius figuráját, szigorú tudományossággal értékeli a művet.

Mégis, szemléletével nem minden esetben tudunk azonosulni. A *Herbárium európai kapcsolatairól* szólva például részletesen elemzi az antik szerzők hatásait tanúsító sajtóságokat, majd tömören, de ugyancsak részletezve mutatja be a legjelentősebb 16. századi európai herbáriumokat. Ugyanakkor a bizonyítottan közvetlen forrásként használt Adam Lonicer (Lonicerus) *Kreuterbuch*ját épp csak megemlíti, mint népszerű munkát. A *Szerkezet és stílus* című fejezetben még egyszer utal Lonicerusra és a 94. lábjegyzetben Fialowski Lajos idevágó megállapításait is idézi, de a tanulmány szövegében Lonicerus mint forrás nem szerepel. Nem arról van tehát szó, hogy Szabó Attila nem tud a *Herbárium* és Lonicerus műve közötti kapcsolatáról, hanem — véleményünk szerint — egy olyan hibás koncepcióról, amely a *Herbárium* „eredetiségét” bizonyítandó, bizonyos hangsúly eltolásokkal a fogalmazásban és hivatkozásban egyszerűen elmos, lényegtelenné tüntet egy tudománytörténetileg bizonyított tény. Nevezetesen azt, hogy Meliusnak bár nem kizárólagos, de legfőbb forrása éppen Lonicerus munkája volt. A

* Eddigi névhasználata szerint: ifj. Szabó T. Attila és Szabó T. E. Attila

Herbárium első fejezete címe is így hangzik: „Herbárium Az fáknak, füveknek nevekéről, természetekéről és hasznokról, Galenusból, Pliniusból és Adamus Lonicerusból szedettetek ki.” És ezt Fialowski Lajos 1884-ben, majd az ő nyomán Gombóc Endre bizonyították is, meghatározva pontosan az arányt, mellyel a két mű összefügg és sorrendben meghatározva a további forrásokat is. Nem tudunk egyetérteni Szabó Attilával abban sem, ahogyan Lonicerust értékeli — Sprengel 1807-ben! megjelent műve alapján. Mai tudománytörténeti szemléletünk árnyaltabb értékrendje szerint Lonicerus műve ha nem is úttörő, mindenesetre jeles gyakorlati munkának számít, amit egyébként számtalan kiadása — 1557 és 1783 között több mint 20 kiadást ért meg — is bizonyít. Ugyanígy Melius művének „eredetisége” is elsősorban abban rejlik — s ez nem kevés! —, hogy magyar nyelven írt, hogy forrásait szuverén módon és kritikával használta, és művét saját honi tapasztalataival is gazdagította. Eppen Szabó Attila idézi azt a néhány sort, amely bepillantást enged Melius alkotói módszerébe (35. old.) Hasonló módszerrel és szándékkal készülhetett a *Herbárium* is, a biblia-magyarázatok és fordításokat, valamint a füves könyvet ugyanaz az ember készítette! Melius tehát nem csupán a „népi növényismeret mélyen gyökerező hagyományát fejlesztette írásos emlékké”, hanem korának igazi tudósaként humanista szellemben, az európai szellemi áramlatoknak megfelelően egy olyan természettudományos művet alkotott, melynek középpontjában az ember áll.

Meliusról ma már érdemben nem beszélhetünk, ha nem ismerjük Botta István művét (*Melius Péter ifjúsága*, Bp. 1978). Szabó Attila ismeri és hasznosítja Botta alapvetően új megállapításait. „Botta István kutatásai — a Somogyi Péter—Melius Péter azonosság megállapítása — kulcsot adtak a Melius életmű eddig legértékesebb részének, a *Herbárium* keletkezéstörténetének, helyesebben az indítékoknak a megközelítéséhez, a meghaladott feltételek közé sorolnak viszont számos eddigi találgatást” — írja Szabó Attila (23. old.), majd a 28. sz. jegyzetben azt mondja, hogy „Botta István megállapításait kiindulási alapként fogadtuk el”. Ezek után mégis megkísérlni összeegyeztetni a régebbi irodalom idevágó feltételezéseit Botta megállapításaival. Véleményünk szerint ez lehetetlen. Botta olyan szigorúan zárt rendszerű koncepciót tár elénk, melyet ha elfogadunk, a többit el kell vetnünk, vagy ha nem fogadunk el, akkor cáfolnunk kell. Ha elfogadjuk a Somogyi—Melius azonossá-

got és a sárvári tanulóveket, akkor el kell fogadnunk a Botta-számítótá 1532-es születési évet is (nem maradhatunk a régebbi feltételezésnél, 1536-nál), hiszen akkor a történelem nem egyeztethető időben. E kérdésben is úgy érezzük, hogy egy régebbi, meggyökeresedett koncepció akadályozta meg Szabó Attilát abban, hogy Botta állításait konzekvensen építse be tanulmányába.

Összegezve tehát azt mondhatjuk, hogy bár az ismert tényanyagból Szabó Attila semmit ki nem hagy, s ezeket ökonomikus rendezettséggel tárja elénk, mégis, bizonyos előfeltevések — alig észrevehetően bár — de eltorzítják az általa megrajzolt Melius-portrét.

Árnyalatokat kifogásoló megjegyzéseink azonban csak a bevezető tanulmányra vonatkoznak. Mind a szövegkiadásban érvényesített szempontok, mind a magyarázó jegyzetek olyan tudományos felkészültséggel, alaposan és következetes-séggel tárják fel a művet, hogy erről csak a legnagyobb elismerés hangján szólhatunk. Szabó Attila és munkatársai a művel kapcsolatos alapvető tudománytörténeti, elsősorban botanikatörténeti, kutatásokat is elvégezték. A további kutatók így mentesülnek a részletező feltárás fáradságos munkájától, csupán szakterületüknek megfelelően kell csoportosítaniuk, értelmezniük és értékelniük a tényeket.

Nagyszerű kiadványt tartunk hát kezünkben, újabb bizonyítékát a romániai magyar tudósok — nyelvészek és művelődéstörténészek — kiemelkedő értékű tevékenységének.

SZLATKY MÁRIA

Belifante, J. C. E.: Joods Historisch Museum—Jewish Historical Museum. Haarlem 1978. 96 l.

Pompás — zömmel színes — illusztrációkkal ellátott katalógust adott ki az amszterdami Zsidó Múzeum. Két kis tanulmány olvasható benne: a holland zsidók történetéről és a Zsidó Múzeumról. Az első zsidó Emanuel Rodrigues Vega volt, aki 1597. március 31-én amszterdami polgár lett. A deportálás megsemmisítette a zsidóság nagy részét. Ma 27 000 a számuk. A Zsidó Múzeum 1932-ben alakult. 1975-ben költözött jelenlegi épületébe.

A katalógusból folyóiratunkat a héber kéziratok érdekelhetik. Legrégibb darabja az az illusztrált Máchzor (nagyünnepi imádságos könyv), amelyet Cresbia b. Izsák ha-Nakdan (megh. 1250.) másolt Rouenben (39.). A Kol Nidré ima szövegénél van felülve a pergamen kódex.

Legutóbb N. Golb írt a másolóról, de ezt a munkáját nem ismerte (*History and Culture of the Jews of Rouen in the Middle Ages*. Tel Aviv 1976. 151–157.).

Két Eszter-tekercs is akad a XVII. ill. XVIII. századból, az utóbbi az Eszter-történetből merített tollrajzokkal (46–47.). Egy Haggáda is látható, József van Darmstadt munkája, amelyet Amsterdamban készített 1734-ben. Pergamen, színes illusztrációkkal (48.).

Viselet-történeti szempontból érdekes az a pergamen lap, amely egy XVII. századi zsidó foltozó vargát ábrázol.

Egy szép példányt láthatunk az Athias-Bibliából is, amelyet a névadó Amsterdamban nyomott 1667-ben Johannes Leusden számára.

A szépen kiállított kis kötet érdeklődést ébreszt az amszterdami Zsidó Múzeum iránt.

SCHIEBER SÁNDOR

Maly słownik pisarzy węgierskich (Magyar írók kislexikona). Warszawa, Wiedza Powszechna 1977. 158 l.

A budapesti Corvina és wrocławai Zakład Narodowy im. Ossololińskich közös kiadásában 1966-ban megjelent Klaniczay—Szauder—Szabolcsi-féle *Historia literatury węgierskiej*, valamint a *Maly słownik pisarzy świata* (Wiedza Powszechna 1972) s végül az Állami Tudományos Kiadó által megjelentetett nagyciklopédia (WEP) magyar címszavai után új forráshoz nyúlhatnak a magyar irodalom iránt érdeklődő lengyel szakemberek és olvasók. A 10 000 példányban megjelent Kislexikon komoly teljesítmény mind a négy munkatárs: Elżbieta Cygielska-Guttman, Jerzy Jakubiuk, Aleksander Korol és Andrzej Sieroszewski valamint a Wiedza Powszechna kiadó részéről. E lexikon tanulmányozása azért is érdekes, mert nemegyszer párhuzam kínálkozik a Prágában 1971-ben kiadott hasonló jellegű vállalkozással (*Slovník spisovatelů Maďarsko*, Odeon 1971. 386 l. és időrendi táblázatok), amelynek szerkesztője a prágai Károly Egyetem Magyar Tanszékének vezetője, Rákos Péter volt. És itt van az első megjegyzésünk, ha úgy tetszik kérdésünk: a lengyel lexikonnak a címlap szerint nem volt tudományos szerkesztője, és ebből következik egy egész csomó olyan kritikai megjegyzés, amelyet megfelelő szerkesztés esetén el lehetett volna kerülni.

A lengyel lexikon fő forrása a háromkötetes *Magyar Irodalmi Lexikon* volt, amely 1963–1965-ben jelent meg, tehát a kortárs irodalmat illetően már valamelyest

elavult. Örvendetes, hogy az egyes címszavak szerkesztői általában helyesen és gondosan kiegészítették az utolsó évtized legfontosabb adataival. A lexikon további erőnei közé tartozik, hogy a címszavakban szereplő információk többségükben megbízhatók, az egyes írók, költők lengyel vonatkozásaira való utalással igyekeztek a szerzők a magyar írókat, költőket közelebb hozni a lengyel érdeklődőhöz, közlik az egyes művek lengyel fordításait is, lehetővé téve az alaposabb ismerkedést irodalmunkkal.

További megjegyzéseim a lexikon szerkesztési szempontjaira (ezek elsősorban a kiadó szempontjai), a kiválasztott kb. 170 író-költő címszó elégtelenségére, az irodalmi művek pontatlan címfordításaira, egyes helynevek helytelen használatára, tárgyi tévedésekre, bántó sajtóhibákra, bizonyos aránytalanságokra, felesleges címszavakra, valamint a kiadói szövegek pontatlanságára vonatkoznak. Szeretném egyúttal jelezni azokat a javaslatokat is, amelyek megvalósítása esetén, a 2. kiadás csak nyerhetne.

Az irodalmi korszakokon belül levő aránytalanságok, hiányosságok a reneszánsz kor irodalmában abban nyilvánulnak meg, hogy pl. hiányzik a tudós humanista irodalom több fontos alakja, mint pl. Brodaries, aki a lengyel király megrendelésére írja meg a mohácsi csata történetét, vagy Oláh Miklós, akinek Attilája talán egyike a magyar irodalomból készült első lengyel fordításnak, a krakkói egyetlen tanítványa Komját Benedek és mások. Rövidebbre fogott címszavak esetén ott lenne a helyük.

Különösen a tudós humanista Oláh Miklós (1493–1568) távolléte fájlatlatható (szerepel a *Historia literatury węgierskiej*-ben: 24, 278., de az említett prágai magyar irodalmi lexikonban is: 263.). Oláh Miklós román származása elég volt Halina Mirsa—Lasotának, hogy felvegye a *Maly słownik Pisarzy Rumuńskich*-ba (Wiedza Powszechna 1975. 123–124.), román humanistának tartja Danuta Bieńkowska is (*Literatura rumuńska* (In:) Dzieje literatur europejskich, Warszawa, PWN 1977. 1090.). Természetesen tudunk arról, hogy mintegy 50 éve a román irodalomtudományt (Ioan Lupuş, Ştăfan Bezdechi, T. Racotă, Corneliu Albu, O. M. Dan, Maria Holban, Aurelian Sacerdoteanu, Al. Tonk) erősen foglalkoztatja Oláh Miklós alakja. Az idevágó magyar szakirodalom több mint százéves, számtalan szövegkiadás és monográfia előzte meg a román szakirodalmat. Nem vonva egy pillanatra sem kétségbe a tudós humanista főpap és kultúrpolitikus román származá-

sát, s jöllehet nem vagyunk e korszak szakembere, mégiscsak arra szeretnénk rámutatni, hogy humanistánk neve már magyaros alakot mutat, hogy iskolázását a magyar Nagyváradon (csak 1918 óta Oradea) végezte, hogy karrierje a magyar királyok szolgálatában állt, hogy két fő művével a Hungariával és az Attilával (1536–1537) buzdítni akarta honfitársait új tettekre bemutattva a régebbi magyar történelem nagyszerű képeit. A Hungariában a hunmagyar őstörténetről is szól, részletesen leírja Magyarországot, Attilájában a hun fejedelmet és harcosait ideálként állította honfitársai elé. Hunok és székelyek eszménnyé magasulnak tolla nyomán s mind ezt azért írja, hogy az anarchiába süllyedt osztályát a haza megmentésére sarkallja (Varjas Béla: O. M. (In:) *A magyar irodalom története 1600-ig*, Bp. 1964. 281–283.). Attiláját lengyelre Bazylík Cyprián fordította, 1574-ben jelent meg Krakókban (Vö. *Nowy Korbat Piśmiennicwo Staropolskie* 2. köt. PIW 1964. 16–17), foglalkozott a fordítással Julian Krzyżanowski is a *Romans polski XVI w* (Lublin 1934) c. művében.

Minderről azért ilyen részletesen, hogy bizonyítsuk, Oláhnak helye lett volna a lengyelországi magyar irodalmi lexikonban . . .

A barokk korból hiányolom a kuruc költészetet (nem lényeges, hogy névtelen költészet ez, az emlékiratírók közül Bethlen Miklóst és II. Rákóczi Ferencet, Amade László költőt. A felvilágosodás korabeli irodalomból megemlítettem volna Rajnis Józsefet, a klasszikus versmérték egyik előfutárát, a szentimentalizmus jellegzetes alakját: Anyost, a fölvilágosult népies Földi Jánost, a klasszicista irodalom virágkorából a magyar – szerb Vitkovics Mihályt és az irodalombarát Kis Jánost. A reformkor első szakasza szinte elválaszthatatlan Széchenyi István működésétől, itt kellett volna szólni röviden Czuczor Gergelyről is. A negyvenes évek irodalmából nem maradhat ki a publicista Wesselényi Miklós, a modern, harcos sajtó megteremtője, a szónoknak is kiváló Kossuth Lajos, az 1848-as magyar forradalom és szabadságharc vezéralakja. Ma már tisztázott a jelentősége a Mickiewicz-fordító Kazinczy Gábornak, a prózaíró Vajda Péternek is. A radikális-demokratikus irányzat elméleti és politikai irodalmából nem hiányozhat Táncsics Mihály neve sem.

A magyar szabadságharc bukása utáni ún. nemzeti-polgárosult irodalom korszakából hiányolhatjuk a népies nemzeti irány képviselőit, a maguk korában igen népszerű költőket: Léway Józsefet, Szász Károlyt, a népies prózából Vas Gerebent,

továbbá Szigeti Józsefet, a népies boházatok szerzőjét (egyik darabját Lengyelországban is sikerrel játszották a múlt század utolsó évtizedeiben), valamint a korszak kritikusait: Salamon Ferencet és Greguss Ágostot, végül a már liberális nemesi irányhoz tartozó Csengery Antalt. A nemzeti polgárosult irodalom differenciálódásának első (1867–1877) és második szakaszában (kb. a század végéig) is vannak apró hiányosságok: itt lenne a helye Toldy István drámaírónak, Vértesi Arnold novellaírónak, a költők közül Dömötör Jánosnak, Ábrányi Emilnek és Darmay Viktornak végül az újromantikus dráma megalapítójának Rákosi Jenőnek. A századvégi líra megújítóinak számos képviselőjének preszimbolistáknak, a közélet költőinek, a nagyváros költőinek, a szocialista költészet első reprezentánsainak szintén helyet kellene találni a 2. kiadásban. Az utolsó századnegyed kritikáját Beöthy Zsolt, Péterfy Jenő, Riedl Frigyes képviselnék egy teljesebb kiadásban, valahogyan Horváth János is kimaradt a későbbiek folyamán.

Jóval szerencsésebben fest a XX. század magyar irodalma, itt a címszavak összeállítója elemében volt, bár olykor (Földes Jolán!?) túlzásokba is esett. A fentemlített hiányosságok egy része megoldható lett volna, ha a kevésbé jelentős költőket és írókat nem akarták volna a teljesség igényével bemutatni. A kisebbeknél pl. Ilosvai Selymes Péternél elég lett volna a Toldira szorítkozni, amelynek inspiráló hatása jelentékeny a későbbi irodalom szempontjából. A csehszlovákiai magyar irodalmi lexikon jó példa a józan mérlegelésre, ott nemegyszer 4–5 soros címszavak is vannak, de éppen ezért a kétszer nagyobb ív terjedelem mellett 893(!) címszóra futotta, azaz négy és félszer több címszavat tartalmaz.

Nem ismerem a kötet kiadójának szerkesztési elveit, de tetszett nekem a csehszlovák lexikonban a magyar irodalom történetét áttekinthető címszó, a magyar színház, a magyar irodalmi sajtó története, a magyar – csehszlovák irodalmi kapcsolatokról szóló cikk. Az ilyen típusú cikkek a lengyel lexikonból hiányzanak. Az irodalmi díjakat is lehetett volna részletesebben ismertetni (Kossuth-díj, József Attila-díj stb.) Egy mondatban megemlékezhetek volna a lexikon szerzői a Magyar Mickiewicz Társaságról is, elvégre a kiadvány a lengyelek számára készült.

A lexikonban sajnos nem jutott hely a Magyarországgal szomszédos országok (ezekben mégiscsak kb. 3 millió magyar él) magyar nyelvű irodalmának. Egyetlen kivétel talán Páskándi Géza, aki már végleg átköltözött Magyarországra. De mit is

kezdjünk olyan méretű próza- és drámaíróval mint pl. az erdélyi Sütő András, akit és társait a *Dzieje literatur europejskich I.* kötete a következőképpen „prezentál”: A román irodalomhoz számítandók a Romániában élő szerzők magyarul, ill. németül írt művei. Többen közülük román állami díjat is kaptak. A helyszükére való tekintettel ebben a vázlatban nem ismertethetjük műveiket”. (Id. mű 1137.) A szomszédos országok magyar írói, költői kettős vonzás alatt élnek: nyelvi kultúrájuk, hagyományaik a magyar irodalomhoz kapcsolja őket, műveik tartalma viszont a romániai, csehszlovákiai és a jugoszláviai valóságot tükrözi. A lengyel lexikonban is helyet lehetett volna találni a legkiválóbb öt-hat alkotónak. A prágai magyar irodalmi lexikon fel is említi őket, hogy csak néhány példát idézzek: Balogh Edgár (60.), Kós Károly (189.), Sütő András (310.). Talán ebben az irányban kellene haladnia a lengyel lexikon második kiadásának is.

A következőkben nagyjából időrendben hívom fel a figyelmet néhány pntatlan-ságra. Kisfaludy Károly Draguignanban nem börtönben ült, hanem hadifogolyként tartózkodott ottan. Megemlítettem volna, hogy Toldy Ferenc *Handbuch der ungarischen Poesie*-je (1827–1828) bécsi recenzójának vilniói lengyel fordítása volt az első jelentősebb híradás Lengyelországban a magyar irodalomról. A Két szomszédvár esetében önkéntelenül is kínálkozott volna az összehasonlítás a Pan Tadeuszsal. A hontalan Vörösmartynak nem első lengyel tárgyú verse, jelent már meg 1833-ban is egy lengyel vonatkozású epigrammája. A fátyol titkai (1841) nem drámai mű, hanem vígjáték. Jókai *Egy magyar nábobja* (*Węgieński nabab*) és *Kárpáthy Zoltánja* (*Milionowy spadek*) nem általában a XIX. században játszódik, hanem a reformkorban. Jókainak valóban több regénye, novellája lengyel tárgyú (ezekről szakdolgozat is készült az egyetemen), de az említett *Egy hírhedt kalandor* (*Od Wisły do Gangesu*), valamint a *Szabadság a hó alatt* nem foglalkozik a magyar szabadságharcban résztvevő lengyelek sorsával, utóbbiban a dekabristák harcáról van szó. Gyulai Pál kritikus, későbbi egyetemi tanár említett regénye megjelent lengyelül is a *Bluszcz* c. hetilap mellékleteként könyv alakban is, a cím helyesen *Ostatni dziedzic starego domu* lenne. Hiányosnak látom az Ady-cikket is. Költészetének fővonulata, a magyarság sorskérdéseivel foglalkozó versek valamelyest háttérbe szorultak a Léda szerelmi versek mögött. Léda három alkalommal is szerepel a cikkben. Ugyanakkor a nem is olyan jelentéktelen istenes versek közül

csak egynek a címét kapjuk. Ady feleségéről Csinszkaról ugyan meg van említve, de a hozzá írt versek közül egy sem. Ady Lengyelországi iránti érdeklődésének a cikkben nyoma sincs, jóllehet ennek a kérdésnek már irodalma is van.

A két világháború közötti korszakból helyesen külön címszó foglalkozik a népi írókkal, de szellemi előfutárakról szó sincs (s. 128), a Szabó Dezsőről szóló cikk pótolja ezt a hiányt (133. l.) Tersánszky egyik legértékesebb kisregényének, a *Viszontlátásra, drágának* főhőse lengyel lány; a mű a háború emberi erkölcsöt rontó hatását ábrázolja. A két világháború közti korszak nagy költője József Attila nem szanatóriumban, hanem nővérei balatonszárszói panziójában élt öngyilkossága előtt. Kassák egyik legszebb versének, a *Mesterembereknek* a *Wyrobniicy* címe nem látszik megfelelőnek, hiányzik nagy önéletrajzi regénye az *Egy ember élete*, amelyet mind ez ideig legjobb prózai műveként tartanak számon. Pilinszky nem harcolt a nyugati fronton, a németek hurcolták nyugatra, fogolytáborban volt.

A kiadói előszó utal a magyarokra, akiket évszázadok óta őszinte barátság szálai fűznek a lengyelekhez. Ebből persze az is következne a címszavak szerzői számára, amit egyes szerzőknél meg is dicsérhettem, hogy a magyar irodalom lengyelbarátsága következetesen szerepel a lexikon címszavaiban. Sajnos ez nem mindig történt meg. Ady, Arany, Áprily, Barcsay Ábrahám, Erdélyi János, Kazinczy Ferenc, Tompa Mihály esetében ezek a lengyel olvasóhoz közelítő momentumok megemlítése — jóllehet számos idevágó feldolgozás áll már rendelkezésre — elmaradt.

A lexikon következő — persze a II. kiadásban javítható — hiányossága a magyar irodalmi művek címeinek pntatlan, a tartalomnak meg nem felelő, mechanikus fordítása. A lexikon munkatársainak rendelkezésre állhatott volna az előző feldolgozások olykor helyesebb címanyaga. Bessenyei *Természet világa* nem annyira *Swiatłość natury*, mint inkább *Swiat natury*. Csiky *Proletárok* c. darabja nem igazi proletárokról, hanem társadalmi élőködökről, ingyenélőkről szól, újabban ilyen címet is adtak neki. Kosztolányi *Édes Annájának* lengyel címe jobban hangzik a II. kiadásban: *Grzech Ślodkiej Anny*. Lukács művének a különösségnek . . . az *Oryginalnosce* nem egészen adekvát fordítása. Móricz *Sárány* c. regényének lengyel címe szerencsésebb volt a lengyel nyelvű irodalomtörténetben (*Złoto w blocie* 166.), a *Szczere złoto* — a nagy magyar—lengyel szótár alapján — félrevezető, a mű (persze más történelmi viszonyok között!) Andrzejew-

ski *Hamu és gyémántjára* emlékeztet, az aranyból, a tehetséges Turi Daniból sár lesz, szenvedélye miatt elbukik. Rónay *Keresztútja* nem annyira *Rozdroże*, hanem inkább *Droga krzyżowa*. Sarkadi *Tiszántúli történetekjének* lengyel címe *Historie z Tiszántúlu* a lengyel olvasó számára érthetetlen magyar szót tartalmaz.

Néhány szerény megjegyzést szeretnék fűzni egyes városnevek használatához is. Helytelennek tartjuk egy magyar irodalomról szóló kiadványban a Bratislava helynevet Preszburg (Pozsny) helyett már a XVIII. század végétől 1918-ig. A mai szlovák fővároshoz számos magyar történelmi emlék fűződik. Pozsny a XVI. század 3–4. évtizedétől kezdve Magyarország fővárosa, a kormányzat és az országgyűlés székhelye 1848-ig, sokáig a magyar királyok koronázó városa. A név a latin Posoniumból származik, Magyarországnak Ausztriához való tartozása idején Presburg, lengyeles alakja Preszburg, régi szlovák hangzása Presperek (vö. M. S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*, IV. köt. 470. Linde Magyarország fővárosaként mutatja be. Linde forrása a *Dykcjonariusz Geograficzny* 1782 II. köt. 313. A régi szlovák alakot a Prešpurokot, valamint a Požun, ill. Pozsnyt emlegeti a két világháború közti korszak cseh lexikona is, Masarykúv *Slovník Naučný*, Prága 1931. V. köt. 935, 937, 972.) Régi 19. századi lengyel térképekhez nem értem hozzá, de egyes már a felszabadulás után készült lengyel térképeken pl. Wl. Semkowiec Európá a bécsi kongresszus után (Krakkó 1948) még Požon szerepel. J. Janczak *Európa 1848–1949* (Varsó 1963) Preszburg – Bratislava helynév olvasható. De ugyanazon térképtábla jobb oldalán levő Európa gazdasági térképe a XIX. század közepén címűben újra Požon látható. Véleményem szerint következtlenül és a történelmi-állami hovatarozást figyelmen kívül hagyva használja e városnevet az *Atlas historyczny swiata* (PPWK Varsó 1974) már 1800-tól kezdve (Uo. 101., 103., 106., 110., 112., 120. 121.). E térképek szerzői nem vették figyelembe Henryk Batowski utasításait (*Słownik nazw miejscowych Europy Środkowej i Wschodniej XIX i XX wieku*, PWN Varsó 1964. 8.) Különben maga Batowski írja, hogy a bécsi kormány a magyarokat és a szomszédait szembeállítandó túrta a nemzeti nyelvek használatát bizonyos mértékig (I. m. XIV. 1.).

Véleményem szerint külön kérdés: mikor keletkezett a Bratislava – Bratislava alak és külön kérdés az is mikor terjedt el, lett általános Lengyelországban. A múlt századi lengyel lexikonokban általában még nem szerepel. Hiányzik az *Encyklopedyja*

Powszechna (Varsó 1960) IV. kötetben, hiányzik az S. Orgelbrandt *Encyklopedia Powszechnaja*ból (1898) a III. kötetből. Viszont ugyanennek a lexikonnak XII. kötetében (Varsó 1902. 307.) szerepel „Presburg (lac. Posonium, madz. Pozsony, slow. Preszbuk)”. Ezekből a lexikonadatokból azt a következtetést vonhatnók le, hogy a Bratislava városnév a múlt században Lengyelországban nem lehetett elterjedt, tehát a XIX. századi használatával nagyon is csúnyán kellene bánni. Tudjuk, hogy a szlovákok szellemi öntudatra ébredésében az egyik központ szerepét játszotta, ezért érthető, hogy a lengyel szlavisták a voltaképpen csak 1918 óta hivatalos fővárosnevet már a XIX. századra vonatkoztatva is használják. De van rá példa, hogy századunk harminc éveiben is előfordul váltakozó használata. Így pl. Marian Gotkiewicz használta a Pozon v. Preszburg ill. Bratislava városnevet (*Słowacja i Słowacy*, pcd. red. WL. Semkowiec I. köt. Krakkó 1937. 80. l.) Még száz évvel előbb létezett egy Brzetislawia alak is. (J. Magnuszewski, Mickiewicz wsród Słowaków, Wrocław 1956.)

Úgy hiszem, hogy lengyel hungarológusoknak a magyar irodalomról, magyar történelemről szóló lengyel nyelvű munkáiban a Požon ill. Preszburg alakot kellene használni (zárójelben a Bratislava alakot az azonosítás kedvéért) egészen 1918-ig. E városnak a magyar államéletben betöltött fentebb érintett szerepe is ezt indokolja. Henryk Batowski földrajzi szótárában is ezt ajánlja 1918-ig (Batowski, *Słownik* . . . s. 8). Tehát Csokonai nem lehetett az 1790-es években Bratislavában de Kisfaludy Sándor sem a XVIII. század végén, ugyancsak Fáy András sem tanulhatott ottan a múlt század elején, hiszen ez a helynév akkor még nem is létezett. Ugyanúgy Kölcsey és Bajza is a pozsonyi országgyűlésre jártak, lengyelesen Požonban vagy Presburgban. Egy durva hasonlaltal Puskin sem járt Leningrádban hanem Péterváron. A lengyel hungarológusoknak illő történelmi kategóriákban gondolkodni és írni. Persze azt sem szabad kizárni, hogy a Wiedza Powszechna szerkesztősége óhajtott ennek a helységnévnek a nevét egyszerűsíteni az egész lexikonszövegen keresztül . . . Helyes pl. a Zrinyi-címzésben a Csáktornya (jelenleg Čakovec Jugoszláviában, vagy pedig Nagyszalonta (jelenleg Salonta Romániában) használata.

Néhány sajtóhiba is benne maradt a korrektúrában, a betűhibákat nem is említjük, de két évszám elírásra fel kell figyelünk. Nemes Nagy Ágnes *Kettős világban* c. verses kötetéért 1964-ben már nem kaphatott Baumgarten-díjat, ezt ugyanis utóljára

1946-ban osztották ki és akkor valóban kapott is. Orczy és Barcsay *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei* nem 1889-ben, hanem kerekén száz évvel előbb, 1789-ben jelent meg.

A címszavak hosszúságáról már tettünk említést, de adjunk néhány példát is. A lengyel lexikonban Kisfaludy Sándor 149 sort kapott, a csehszlovák lexikon jelentő-

ségének megfelelően 23 hosszabb sort szentel a Himfy szerelmei költőjének. Kuthy Lajos Varsóban 48 sorral, Prágában mindössze 15 sorral szerepel. Rákos Péter és kollektívájának takarékosága egy gazdagabb magyar irodalmi bemutatót tett lehetővé...

CSAPLÁROS ISTVÁN

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Marton Andor
A kézirat nyomdába érkezett: 1980. V. 23. — Terjedelem: 9,45 (A/5) ív
80.8439 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MAGYAR NYELVŰ IRODALMI FOLYÓIRATOK
az Akadémiai Kiadó műhelyéből

IRODALOMTÖRTÉNET

Főszerkesztő: NAGY PÉTER

Tartalma: a magyar irodalom, ezen belül a XX. századi s a mai magyar irodalom problémái, folyamatai, eredményei
Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben · Évi előfizetési díj: 72,— Ft

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

Főszerkesztő: KLANICZAY TIBOR

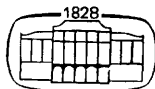
Tartalma: elvi, történeti, esztétikai jellegű tanulmányok a magyar irodalomtörténet köréből, eddig ismeretlen dokumentumok publikálása, magyar és külföldi irodalomtörténeti kiadványok bemutatása
Megjelenik évente 1 kötet 6 füzetben · Évi előfizetési díj: 90,— Ft

LITERATURA

Felelős szerkesztő: SÖTÉR ISTVÁN

Tartalma: az MTA Irodalomtudományi Intézetében folyó kutatási eredmények ismertetése, elsősorban a XX. századi magyar irodalommal összefüggő elméleti, esztétikai, műelemző írások
Megjelenik évente 4 füzetben · Évi előfizetési díj: 68,— Ft

A folyóiratok előfizethetők az Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályánál (1054 Budapest, Alkotmány utca 21.) és a Posta Központi Hírlap Irodánál (1051 Budapest, József nádor tér 1.)

TARTALOM

<i>Borsa Gedeon</i> : Az első, aranyfestéssel készült nyomtatvány és annak magyar vonatkozásai	217
<i>Vásárhelyi Judit</i> : A győri Székese gyházi Könyvtár possessorai. — II. Az „erdélyi” gyűjtemény. — III. Győri könyvtulajdonosok	230
<i>Varga Sándor</i> : Petrik Géza Magyarország bibliográfiája 1712—1860. című munkájának kiadástörténete	264

KÖZLEMÉNYEK

<i>Csapodiné Gárdonyi Klára</i> : Ismeretlen korvina-ösnyomtatvány Uppsalában	280
<i>Szabó András</i> : Teleki Pál (1677—1731) emlékkönyve.....	282
<i>T. Erdélyi Ilona</i> : „Rablókiadás”, szerzői jog és könyvtárusi morál 1847-ben.....	288
<i>Jegorov, Jevgenyij</i> : Szabó Ervin dedikált művei egy moszkvai könyvtárban.....	294

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

<i>Barcza József</i> : Melius utalásai egy elveszett könyvére (Várad, 1566.).....	296
<i>Szabó Géza—Szelestei N. László</i> : Töredékek Csáktornyai János műhelyéből (Debrecen, 1593.)	301
<i>Takács Béla</i> : Az ismeretlen 1699-es debreceni kalendárium	309

SZEMLE

<i>Mercurius Veridicus 1705—1710</i> . Bev. és jegyz. Benda Kálmán. Ford. Kenéz Győző. Bp. 1979. Magyar Helikon, 141 l. (<i>Hopp Lajos</i>).....	310
<i>Tonk Sándor</i> : Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Bukarest, 1979. Kriterion, 396 l. (<i>Körmendy Kinga</i>)	311
<i>Haiman György</i> : A Kner család és a magyar könyvművészet. Bp. 1979. Corvina. (<i>M. Varga Mária</i>)	313
<i>Melius Péter</i> : Herbárium. Bev., jegyz. Szabó Attila. Bukarest, 1979. Kriterion. (<i>Szlatky Mária</i>)	316
<i>Belifante, J. C. E.</i> : Joods Historisch Museum—Jewish Historical Museum. Haarlem, 1978. 96 l. (<i>Scheiber Sándor</i>)	317
<i>Mały słownik pisarzy węgierskich</i> . Warszawa, 1977. 158 l. (<i>Csapláros István</i>).....	318

Ára: 20 Ft

Előfizetés egy évre: 80 Ft

INDEX: 25 543

ISSN 0025—0171

SOMMAIRE

<i>Borsa, Gedeon</i> : Le premier imprimé fait avec de la couleur d'argent et ses rapports hongrois	217
<i>Vásárhelyi, Judit</i> : Les possesseurs de la Bibliothèque de la Cathédrale de Győr. II. Le recueil de Transylvanie. III. Les propriétaires de livres de Győr	230
<i>Varga, Sándor</i> : L'histoire de la publication de la „Bibliographie de la Hongrie 1712—1860” de Géza Petrik	264

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Mme Csapodi-Gárdonyi, Klára</i> : Un incunable-Corvina inconnu à Uppsala	280
<i>Szabó, András</i> : Le mémorial de Pál Teleki (1677—1731)	282
<i>T. Erdélyi, Ilona</i> : „Édition furtive”, droit d'auteur et morale de marchand-libraire en 1847 (Documents inconnus de l'histoire du II ^e volume des Chansons populaires et Mythes de János Erdélyi	288
<i>Egorov, Evguéni</i> : Quelques ouvrages dédiés d'Ervin Szabó dans une bibliothèque de Moscou	294

ANCIENS LIVRES HONGROIS

<i>Barcza, József</i> : Les allusions de Méliusz à l'un de ses livres perdus (Várad, 1566)	296
<i>Szabó, Géza—Szelestei N., László</i> : Quelques fragments de l'atelier de János Csáktornyai (Debrecen, 1598)	301
<i>Takács, Béla</i> : Le calendrier inconnu de Debrecen de l'année 1699	309

REVUE

Mercurius Veridicus (1705—1710.) Bp. 1979. (<i>Hopp, Lajos</i>)	310
Tonk, Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban (Étudiants transylvains aux universités de moyen-âge.) Bucarest, 1979. (<i>Körmendy, Kinga</i>)	311
Haiman, György: A Kner család és a magyar könyvművészet. (La famille Kner et l'art du livre hongrois.) Bp. 1979. (<i>M. Varga Mária</i>)	313
Melius, Péter: Herbárium. Bucarest, 1979. (<i>Szlatky, Mária</i>)	316
Belifante, J. C. E.: Joods Historisch Museum — Jewish Historical Museum. Haarlem, 1978. (<i>Scheiber, Sándor</i>)	317
Mały słownik pisarzy węgierskich. Warszawa, 1977. (<i>Csapláros, István</i>)	318

1741759

STN.

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

96. évfolyam

1980

4

AKADEMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓÍRATA

REVUE DE L'ACADÉMIE
HONGROISE DES SCIENCES
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

96. ÉVF. 1980/4. SZ.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ
(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN
(társzerkesztő)

V. KOVÁCS SÁNDOR
MEZEY LÁSZLÓ
REJTŐ ISTVÁN
TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION
1088 Budapest, Múzeum krt. 14—16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

✱

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 80 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111—010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp., Váci u. 22. Tel.: 185—680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 iv terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratosokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egyidőben.

A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai
 IV. Egyéb, sem Erdélyhez, sem Gyórhöz nem kapcsolható
 hazai személyiségek könyvei

A győri Székesegyházi Könyvtár possessorainak utolsó és legnagyobb csoportját alkotják azok a magyarországi könyvtulajdonosok, akiknek pályája sem Erdélyhez sem magához Gyórhöz nem köthető. Az alábbi táblázat 132 új possessornak összesen 107 könyvét mutatja be az előző közleményekben követett elvek alapján:

Possessor — donator	Cím — jelzet	A bejegyzés dátuma és egyéb adatok
Almási Pál praepositus S. Stephani [1601—1608] ¹	LIPPELOO, Z.: Res gestae... martyrum, confessorum atque sanctarum virginum. Tom. I. Coloniae 1594. — XIX. c. 33.	Andreae Szentkörösztly Valent. Drygety
Babothy, Georgius ²	PETRUCCIUS, F.: Consilia et quaestiones. Rothomagi 1513. — XIX. e. 54. Pontificale.	1595. Joanes Győri ... Sigis- mundj Forgach de Gymes fiscalis ... donavit Ladis- lao Deákj praeposito Sancti Giorgy de viridj Campo.
Bácsmegyei György lector Scepusiensis [1590—1597] ³	S. I. et a. — XIX. a. 6.	Joanni Posgaj praepo- sito Academ., ... cano- nico ... ecclesiae Stri- goniensis, 1612. Valentini Vytechy capel- lani ... Demetrij Nap- ragy, archiepiscopi Co- locensis.
Bácsmegyei Mihály parochus Sabariensis	HAYMO H.: Homiliae in epis- tolas dominicarum. Pars aestiva. Coloniae 1539. — XIX. b. 50.	Liber hic literati de Magyaradh emptus est anno ... 1556.
canonicus Castriferreus et parochus Sabariensis	JOANNES de Verdena: Sermones dormi secure dominicales. Augustae 1485. — Ö. V. 14 ab.	

¹ KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1100—1900*. Esztergom 1900. 186.

² Valószínűleg a Dunántúlon, ill. Nyitra megyében ismert Babóthy család tagja. — NAGY Iván: *Magyarország családai*. Bp. 1857. I. 80.

³ *Schematismus almae Dioecesis Scepusiensis pro anno ... 1907*. Szepesváralja 1907. XV; Talán azonos azzal a Bácsmegyei Györggyel, aki 1599-ben egri kanonok volt. — RUPP Jakab: *Magyarország helyrajzi története*. Pest 1872. II. 401. Ennek tulajdonában volt: Aristotelés: *De historia animalium*. Venetiis 1545. című műve, amely példány a gyöngyösi volt Ferences Könyvtár gyűjteményében található. — SOLTÉSZ Zoltánné: *XVI. századi könyvgyűjtők kötetei a gyöngyösi Műemlékkönyvtár antikva-gyűjteményében*. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. 1965—1966. 133.

Possessor — donator	Cím — jelzet	A bejegyzés dátuma és egyéb adatok
custos et canonicus Castriferreus et Saba- riensis	[NAUSEA, F.: Catechismus ca- tholicus.] (Coloniae 1543.) — XX. a. 24. PELBART: Stellarium. [Basileae 1497/1500.] — Ö. IV. 35.	Caspari Inchoferi, 1615.
Balassa István [Balassi Menyhárt fia, Bornemisza Péter tá- mogatója?]	Machumetis ... vita ac doctrina omnis, quae ... Alcoranum dicitur, ... in Latinam translata ... Annotationes, confutationes, ... Sarracenorum ... historiae ... Item P. Melanchtonis ... prae- monitio. Basileae 1543. (2) JOANNES Cantacusenus: Con- tra Machometicam fidem Christiana ... assertio. Basileae 1543. (3) JOANNES Cantacusenus: Contra Saracenorum haeresim ... apolo- giae IIII. Basileae 1543. — XX. a. 8.	6. Januarii 1579. Demetry Napragi episcopi Jauriensis
Baranyai Máté, 1608 [evangélikus lelkész] ⁴ I. Szegedi István Bellosics Lukács Collegii Pazmanei alumnus ⁵	HIERONYMUS: Biblia. Lugduni 1513. — XXII. d. 15.	1661. Dono datus per me Fran- ciscum Sigraji Ecclesiae Jauriensis, 1674. die 20. Martij
Bende, Nicolaus I. Oláh Miklós Beniczky Gáspár in S. Györgi [1630—1632] ⁶ don.	PETRUS Lombardus: Sententia- rum textus. Basileae 1513. — XX. b. 20.	ex libris ecclesiae Domas- siensis, 1614. Stephanus Kéry ... 1637. donatus a Cas- paro Beniczki in S. Györ- gi.
Beythe István [református püspök 1585—1612] ⁷ Bezcky, Stephanus de Kev I. Kéves András Bobalius, Franciscus [trubini pap] ⁸	NANNUS, M.: Polyathea, opus svavissimis floribus exornatum. Basileae 1512. — XIX. a. 20. HUNNIUS, A.: Pars hiberna epis- tolarum dominicalium. Witebergae 1595. — XIX. b. 44.	Matthiae Weores de Nyeeek

⁴ PAYR Sándor: *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története*. Sopron 1924. 90—91.

⁵ NÉMETHY, Ludovicus: *Series parachiarum et parachorum Archidioecesis Strigoniensis*. Strigonii 1894. 490.

⁶ NÉMETHY, Ludovicus: i. m. 492.

⁷ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexicon*. Budapest 1977. 76—77.

⁸ Némethy említ egy Bobaliust, aki 1572-ben volt Trubinban katolikus pap (i. m. 503).

1605-ben Cabaneus Bazil kubini diakonus Nozitius Jánoshoz írott levelében meséli el Franciscus Bobaly jáczi prédikátor eltávozását. — ILA Bálint: *A Thurzó-levéltár protestáns egyháztörténeti iratai*. Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár XV. Buda-
pest 1934. 34.

Possessor — donator	Cím — jelzet	A bejegyzés dátuma és egyéb adatok
Böythe Miklós [szerémi püspök 1638-ban] ⁹ l. Oláh Miklós		
Capella Beatae Margarethae l. Oláh Miklós		
Capella in Lánzsér [= Landsee] l. Oláh Miklós		
Capitulum Castriferense	Epistole lettioni et evangelii ... tradotti in lingua Italiana. Venetia 1549. — XIX. b. 12.	
Checheny, Joannes = Csétényi János		
Cheleydj, P. l. Viczmándy Tamás		
Chepchany = Csepesányi Cheri, Joannes	AUGUSTINUS: Opusculorum tomus II. Venetiis 1547. — XIX. c. 44.	1598.
Chrteni, Joannes = Csétényi János		
Coci, Georgius Nicolaus (?)	EDER, G.: Malleus haereticorum. Ingolstadii 1580. — XIX. c. 14.	
Csepesányi (Chepchany) János [Turóc megyei birto- kos család tagja] ¹⁰	GIOVIO, P.: Illustrium virorum vitae, quibus accesserunt Turcarum imperatorum vitae. Tom. 1—2. Basileae 1567. — XIX. c. 20.	
Csepesányi (Chepchany) János Batisz, 1768. l. Eszterházi Dániel		
Cserődy János [esztergomi kanonok] ¹¹	POLITI, L.: In ... Pauli apostoli et alias septem canonicas epistolas ... commentaria. Parisiis 1566. — XXI. b. 18.	(I. C.—1576)
Csétényi (Checheny, Chrteni) János tricesimator Vacien- sis	ACCIAIOLUS, D.: Expositio ... Ethicorum Aristotelis. Florentinae 1478. — Ö. IV. 20.	Anno 1616. die 20. Martij ... Joannes Checheny tricesimator Vacien- siae Majestatis Cae- sareae ... compatri suo ... domino Georgio Vasuary ... dedit opus hoc ... Buda ex Biblio- theca Regum Hun- gariae elatum.
	ANTONIUS: Summae theologiae pars III. Venetiis 1480. — Ö. III. 16.	Anno 1614. die 19. Sep- tembris opus hoc ... Buda ex Bibliotheca di- vorum quondam Regum Hungariae elatum, ... dominus Joannes Chrteni tricesimator ... in Vach mih compatri suo Geor- gio Vasuary ... dedit.

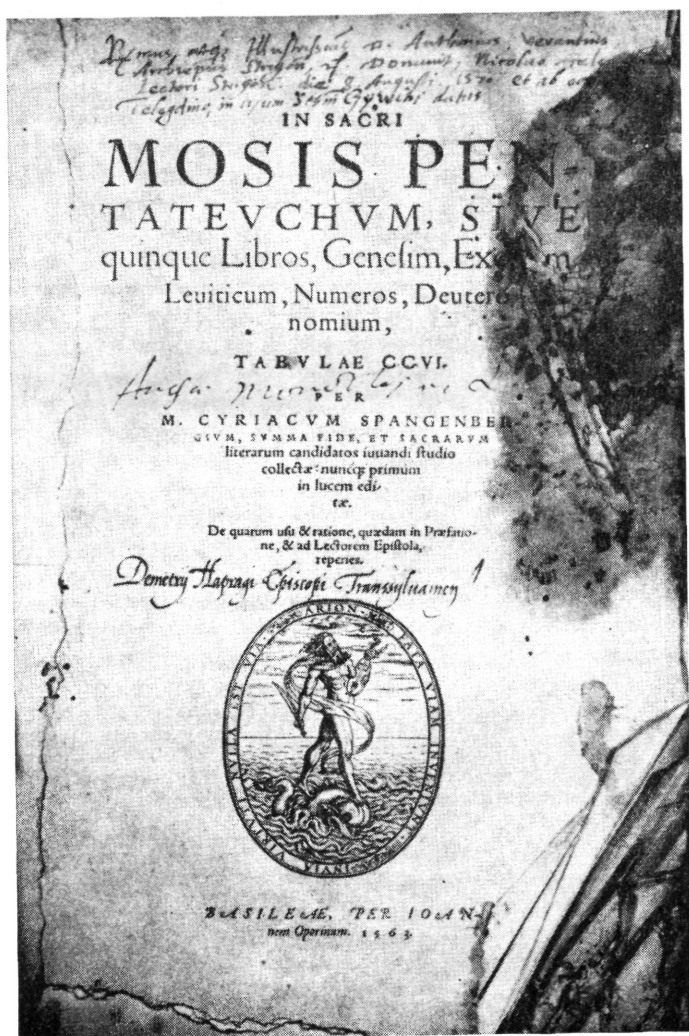
⁹ BÉDY Vince: *A győri székeskáptalan története*. Győr 1938. 407—408.¹⁰ A Turóc megyei Kis-Csepesényből eredő család tagja. — NAGY Iván: i. m. II. 132.¹¹ KOLLÁNYI Ferenc: i. m. 176.

Possessor — donator	Cím — jelzet	A bejegyzés dátuma és egyéb adatok
Csökör, Gregorius legatus	BONFINI, A.: Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia. Francofurti 1581. — R. IV. 1b.	Francisci Ketheli, 1625. Per Gregorium Csökör ... Stephano Kéríj canonico Jauriensi ... 1653. die 17. Martij.
Darabos Ferenc [dunántúli földbirtokos] ¹² I. Olady, Martinus Dávid Pál [1625-ben pécsi, 1629-ben váci, 1630-ban veszprémi püspök] ¹³ Deáki László praepositus Sancti Giorgy de viridi Campo ¹⁴ [= Szentgyörgymező] I. Bácsmegyei György Domassiensis Ecclesia 1614. [= Damasa?] I. Beniczky Gáspár Dombrinus, Michael capellanus I. Monoszlói András Draskovich, Adam	Constitutiones concilii provincialis Moguntini ... 1549. celebrati. Moguntiae 1549. — XXI. b. 7.	
Druget Bálint = Homonnai Drugeth Bálint Ebeczky Imre [pozsonyi kamarai tanácsos] ¹⁵	PAULUS, S.: Dispositio in partes orationis rhetoricae. Magdeburgi 1582. — XIX. c. 4.	1588. Jos. Kerman ab anno 1705. die 9 Martii
Ecclesia Egersegiensis I. Keves András Erdélyi Péter clericus et plebanus Echiensis, 1646. [= Écs?] I. Szegedi István Esztergom, Bibliotheca ecclesiae Strigoniensis, 1558 I. Szondi Pál	RYD, V. A.: Catalogus annorum et principum geminus. Bernae 1540. (2) MUTIUS, H.: De Germanorum prima origine, moribus. Basileae 1539. (3) SOLINUS, J.: Polyhistor. — MELA, Pomponius: Tres libri de situ orbis. Basileae 1538. — XX. d. 15.	

¹² NAGY Iván: i. m. III. 237.¹³ *A váci Egyházmegye történeti névtára*. Vác 1917. II. 566.¹⁴ RUPP Jakab: i. m. I. 16—18.¹⁵ NAGY Iván: i. m. IV. 3.

Possessor — donator	Cím — jelzet	A bejegyzés dátuma és egyéb adatok
Eszterházi Dániel [Eszterházi Miklós testvére] ¹⁶	PÁZMÁNY P.: Igazságra vezérlő kalauz. Pozsony 1623. — R. IV. 5.	Danieli Eszterhazi autor dedit. Joannes Batisz Chep- chany 1768. 10. Sept. Jos. Ezeky ... ad ... Jo. Ezeky in anno Domini 1557.
Ezeky, Joannes (?) Ezeky, Josephus 1. Ezeky, Joannes Fabri, Joannes episcopus Viennensis 1. Gyulai Gáspár Félegyházi Tamás 1. Melius Péter Feraboscho, Matthias ¹⁷ 1. Makai István Geörunei, Franciscus ecclesiae Kerezidi plebanus 1. Szegedi István Gradnay, Thomas de Jazka	BUSTIS, B.: Secunda pars Rosarii. Hagenau 1513. — XIX. a. 14. LUDOVICUS Granatensis: Flores. Coloniae 1588. — j. n.	Pragae comparatus ... 24. Martii anno 1589. Matthiae Veöreös de Nyek
Gyöngyösi Uj János archidiaconus Ung- variensis, canonicus ecclesiae Agriensis ¹⁸	HIERONYMUS: Omnes, quae extant ... lucubrationes. Basileae 1553. (2) HIERONYMUS: Epistolarum secundus tomus. Basileae 1553. — XXII. c. 17. HIERONYMUS: Operum tertius tomus. Basileae 1553. (2) HIERONYMUS: Operum quartus tomus. Basileae 1553. — XXII. d. 19. Index rerum et vocum omnium ... operum ... Hieronymi. Basileae 1553. (2) Appendici huic inest quadruplex Psalterium ... Hieronymo interprete. Basileae 1553. — XXII. d. 17. LEUWIS, D.: In Evangelium Lucae enarratio. I—II. Parisiis 1545. — XIX. b. 43. RUPERTUS Abbas: Commentariorum in Apocalypsim Joannis libri XII. Parisiis 1545. — XIX. c. 31. DURANDUS, G.: Speculi ... pars tertia et quarta. Basileae 1563. — XX. a. 15.	Demetriij Napragj praepositi Agriensis, anno 1589.
Győri (Geörj), Franciscus		

¹⁶ NAGY Iván: i. m. IV. 93.¹⁷ Valószínűleg rokona annak az olasz hadmérnöknek, aki 1559-ben Győr megerősítését tervezte. — BORBIRÓ Virgil—VALLÓ István: *Győr városépítés története*. Budapest 1956. 95, 97.¹⁸ Gyöngyösi Jánosnak több könyvét ismertette Soltész Zoltánné (i. m. 127).

1. A több főpap tulajdonában volt Spangenberg-kötet címlapja

Possessor — donator	Cím — jelzet	A bejegyzés dátuma és egyéb adatok
Győri János S. Forgach fiscalis ¹⁹ I. Bácsmegyei György Gyulai Gáspár frater ²⁰	TRITHEIM, J.: Epistolarum familiarum libri duo. Hagenau 1536. — XIX. e. 36.	liber a . . . Iohannis Fabrij episcopi Viennensis propriis . . . pecuniis emptus et post mortem ipsius in Bibliothecam Collegii sui Sancti Nicolai . . . collocandus . . .
Gyulai István canonicus ecclesiae Strigoniensis et rector scholae Tyrnaviensis, 1570. ²¹ I. Monoszlói András Hamza, Joannes	Autores historiae ecclesiasticae . . . omnia recognita . . . per Beatum Rhenanum. Basileae 1544. — XX. b. 16. NEVISANUS, J.: Postillae maiores totius anni. Lugduni 1518. — XXII. b. 1.	Andreae Zekesfeyerwarj Matthiae Weores de Nyeek a Henricospeter parochi de Göcs, 1626. Daniel Michaelis sum possessor huius libri . . . 1569.
Henricospeter parochus de Göcs (?)		
Hermann, Joannes, 1700. I. Kermann, Benedictus Homonnai Drugeth Bálint [Zemplén megye főispánja 1603-ban] ²² I. Babothy, Georgius Ilóczy Máttyás (Ilowsky, Matthias Pannonius) Inchofer, Casparus I. Bácsmegyei Mihály Istakochy, Petrus	JUSTINUS: Historia. Coloniae 1549. — XIX. c. 16. GORRANUS, N.: Postilla elucidativa . . . super epistolas Pauli. S. I. et a. — XXII. a. 7.	(1552) 1600 (?)
Káldi, Nicolaus	[HIERONYMUS: Tomus epistolarum cum argumentis . . . D. Erasmi Roterdami.] Basileae 1524. — XXI. a. 24.	Matthiae Weores de Nyeekh 1613. mensis Novemb. dono datus ab . . . Nicolao Kaldy

¹⁹ Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban található Ambrosius Spiera Tarvisinus: *Liber quadagesimalium sermonum de floribus sapientiae*. Basileae 1510. című példányba mint *bellicus*, *Sacrae Caesareae Regiaeque Majestatis in partibus Ungariae Superioris notarius*-ként írta be nevét. — Sz. KOROKNAY Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötések*. Bp. 1973. 168.

²⁰ KARÁCSONYI János: *Szt. Ferenc Rendjének története Magyarországon 1711-ig*. Bp. 1924. 62.

²¹ A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában található JAMBlichus: *De mysteriis Aegyptiorum*. Venetiis 1497. című könyvének kötésével Sz. Koroknay Éva foglalkozott (i. m. 86).

²² NAGY Iván: i. m. III. 403.

Possessor — donator	Cím — jelzet	A bejegyzés dátuma és egyéb adatok
Kazi, Joannes	CALVIN, J.: Institutio christiana religionis. Lausannae 1576. — XXII. c. 9.	Demetrij Napragj praepositi Agriensis, 1591. (KAZ—1581)
Kermann, Benedictus	HUNNIUS, A.: Pars aestiva evangeliorum. Witebergae 1596. — XIX. b. 36.	Joh. Hermanni ... 1700. die 19 Sept. ... Benedicto Kerman ... Emi ... Dominica Laetare Posonii ... 1602. ... Franciscus Balassa.
Kermann Dániel [evangélikus püspök] ²³ don.	BALDUINUS, F.: Hüpomnémata homiliarum in epistolas dominicales. S. l. 1614. — XIX. c. 15.	Acepi ex donatione ... Danielis Kermanni Miaeviae ... 1696 ego Jo. Kermann ...
Kermann János [evangélikus lelkész] ²⁴ l. Kermann Dániel		
Kermann, Josephus l. Draskovich, Adam		
Ketheli, Franciscus, 1625. l. Csökör, Gregorius		
Keves András episcopus ecclesiae Vespremiensis ²⁵	BRUNUS, C.: Opera tria. Moguntiae 1548. — XX. c. 15.	Liber ... Andreae Kewes datus ad ecclesiam Egersegensem anno ... 1562. Sum Stephani Bezcky de Kev (?) Emptus a Benedicto Köuesy 1576.
„ „ „ loci- que ejusdem comes perpetuus ... consiliarius Sacrae Regiae Majestatis	Constitutiones concilii provincialis Moguntini ... 1549. celebrati. Moguntiae 1549. — XXI. b. 22.	per ... Andream de Kewes ... ecclesiae Beatae Mariae Magdalenae in oppido Egerzegg fundatae pro instructione fidelium, ... 1554. 20. die mensis Januarii emptus.
Klingpoch [= Klimpa] ecclesia Sancti Jacobi ... in bonis civitatis Soproniensis	Missale ... ecclesiae Strigoniensis. S. l. et a. — R. V. 28.	
Körössi, Blasius	TOLETUS, F.: Commentaria, in ... Aristotelis logicam. Coloniae 1579. — XIX. e. 31.	In usum Joannis Caroli Stranbingensis
Kőszegi Rozs Balázs [evangélikus lelkész] ²⁶ Kövesy, Benedictus l. Keves András Kermann l. Kermann	CALVIN, J.: In librum Psalmodum ... commentarius. Genevae 1557. — XX. c. 10.	In usum Ioannis Caroli philosophiae studiosi Sum Petri Sz. Lőrinci ab anno ... 1614.

²³ ZOVÁNYI Jenő: i. m. 352—353.

²⁴ PAYR Sándor: *Egyháztörténeti emlékek*. Sopron 1910. 256—257.

²⁵ GAMS, Pius Bonifacius: *Series episcoporum ecclesiae catholicae*. Ratisbonae 1873—1886. 386.

²⁶ L. a 4. jegyzetben idézett művet, 63.

Possessor — donator	Cím — jelzet	A bejegyzés dátuma és egyéb adatok
Kutassy János praepositus S. Thomae ²⁷ — don.	APPIANUS A.: De civilibus Romanorum bellis historiarum libri V. Eiusdem libri VI. ... P. Vellei PATERCULI historiae Romanae duo volumina. Parisiis 1538. — XX. d. 22.	Joannes Kutassy ... Demetrio Napragj donavit.
1. még Monoszlói András		
Kürti István pastor ecclesiae Szerediensis ²⁸	LEUWIS, D.: Enarrationes ... in IIII. Prophetas Maiores. Coloniae 1534. — XX. c. 5. [Disputatio prima ... de incarnatione ... verbi D. Thomae.] S. 1. et a. — XIX. a. 10.	(N. D.—1561.)
Kürtössi, Nicolaus	AMBROSIUS: Opera. P. 1—3. Basileae 1492. — Ö. VI. 25.	1641. Josephi Kysdy filii eiusdem Petri Kysdy, 1617.
Kysdi, Josephus (?)		
Lánszér [= Landsee] Capella 1. Oláh Miklós		
Literatus de Magyaradh, 1556 ²⁹ 1. Bácsmezei Mihály		
Magyarbéli Bosnyák István [esztergomi kanonok] ³⁰	CORNELIUS a Lapide: Commentaria in omnes ... Pauli epistolas. Antverpiae 1627. — XXI. c. 8.	1637.
Makai István [katolikus pap Nagyszombatban] ³¹	ARISTOTELES: Ethicorum ad Nicomachum libri. X. J. Argyropylo interprete. Lugduni 1553. — XIX. b. 41.	Demetrij Napragj Mattheus Feraboschi Sthno Machaino vendidit.
Makomensis, Casparus	GORRANUS, N.: Commentaria in quatuor evangelia. Coloniae 1537. — XX. d. 17.	
Martini (Marthynws) Miklós [evangélikus lelkész] ³² 1. Olady, Martinus		
Melius Péter pastor ecclesiae Debreceniensis	BÈZE, Th.: De haeticis a civili magistratu puniendis libellus ... Genevae 1554. (2) BOQUINUS, P.: Examen libri, quem T. HESHUSIUS scripsit ... de praesentia in coena Domini. Basileae (1561) — XIX. b. 24. SIMLER, J.: De aeterno Dei filio ... adversus ... Antitrinitarios libri IV.	Petro Melio ... Thomas Feleg'hazi mittit 1555. Demetrij Napragi episcopi Transylvani (P. M.—1566) ³³ Principi ac domino Joanni Secundo, regi Christiano ... Petrus Melius

²⁷ KOLLÁNYI Ferenc: i. m. 178.

²⁸ FABÓ András: *Monumenta evangelicorum Aug. conf. in Hungaria historica. III.* Pest, 1865. 149, 202.

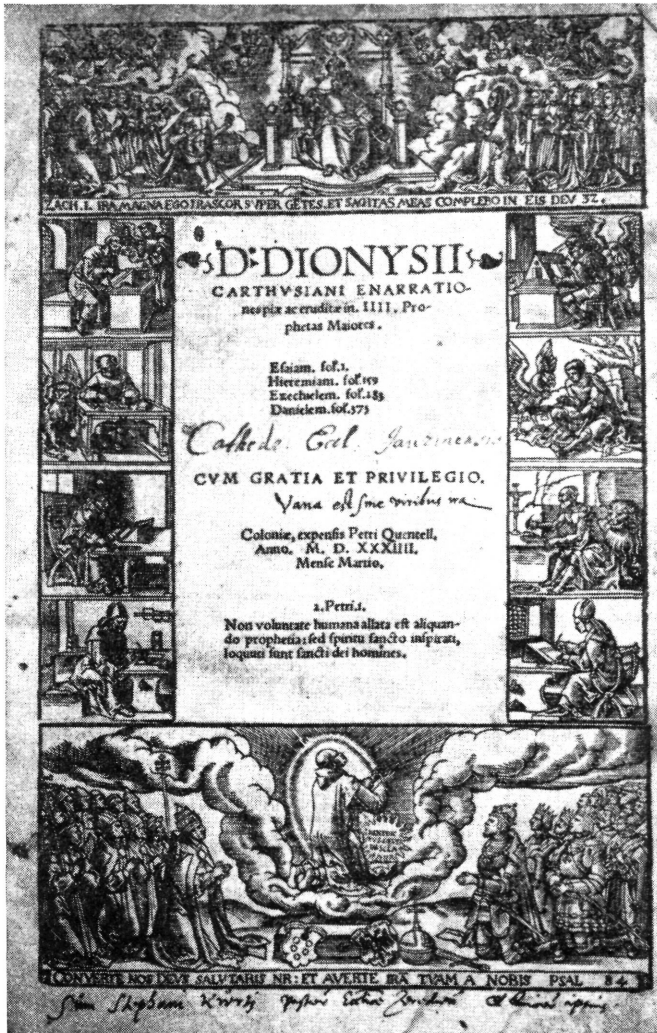
²⁹ Magyarad Hont megyei helység. Birtokosai között szerepel Börzsönyi Literatus Máté esztergomi viceprovisor 1510-ben. — BAKÁCS István: *Hont vármegye Mohács előtt.* Budapest 1971. 154.

³⁰ KOLLÁNYI Ferenc: i. m. 244—245.

³¹ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* Bp. 1891—1914. VIII. 419.

³² FABÓ András: i. m. 267—269.

³³ JENEI Ferenc: *Félegyházi Tamás könyvajánlása Mélius Péterhez.* Győri Szemle 1935. 199.

2. Kürti István könyvének címlapja

Possessor — donator	Cím — jelzet	A bejegyzés dátuma és egyéb adatok
Monasterium Sororum de Insula Leporum	Tiguri 1568. — XIX. c. 27.	dono dat . . . 1568. V. Decemb. libellos hos et litteras meas Sua Maestas solus perlegat, ne opprimatur a Blandrantanis.
Monoszói András [veszprémi püspök] ³⁵	BANDELLUS, V.: Regula . . . Augustini episcopi. Constitutiones fratrum ordinis praedicatorum. Declarationes super constitutiones. [Milano] 1505. — XIX. c. 22. ³⁴ CANISIUS, P.: De Maria virgine . . . libri quinque. Ingolstadii 1577. — XX. d. 5. CYPRIANUS: Opera . . . repurgata per D. Erasmum. Basileae 1530. — XXI. d. 7. EISENGREIN, M.: De certitudine gratiae. Coloniae 1569. — XIX. c. 7. HIERONYMUS: Omnium operum tomus primus. Basileae 1516. (2) HIERONYMUS: Omnium operum tomus secundus. Basileae 1516. — XXII. c. 20. HIERONYMUS: Operum tomus quartus. Basileae 1537. (2) HIERONYMUS: Operum tomus quintus. Basileae 1537. — XXII. c. 18. IRENAEUS: Opus . . . in quinque libros digestum. Basileae 1548. — XX. a. 26. JOANNES Chrysostomus: Commentaria in . . . IV. Christi evangelia. Lovani 1543. — XX. b. 4. MAFFEJUS, R.: Commentariorum urbanorum octo et triginta libri. Parisiis 1526. — XX. a. 17.	Tyrnaviae 18. Septembris anno 1579. (A. M.—A. D. 1579) 1580 die 24. Septembris. Demetrius Napragj episcopus Jauriensis Viennae 8. Octobris 1580. Tyrnaviae 4. Junii 1580. Antonius Verantius . . . donavit libro isto Michaelem Dombrium capellanum (ANT. VERANTIUS EPIS. AGRIENSIS — 1561) A . . . Nicolao Thelegdino datus Joanni Kuthassi 14. Mai 1579. A . . . Joanne Kuthassi datus Andreae Monozloj 7. Septembris 1579. Stephani Gywlay canonici ecclesiae Strigoniensis et rector scholae Tyrnaviensis et amicorum, 1570. Poson 1580. Demetrius Napragj archiepiscopi Colocensis. emptus 6. Septembris, 1580.

³⁴ A hátsó kötéstáblán a következő bejegyzés olvasható: ego soror elena priorissa huius conventus quamvis iuventa instituo te sororem et in superpriorissam huius conventus in nomine patris et spiritus sancti amen. . . iniungens tibi istud officium in remissionem et satisfactionem omnium peccatorum tuorum. Amen. A könyv kötésének és a bejegyzéseknek a fényképét közölte: Király Ilona. — *Árpád-házi Szent Margit és a sziget*. Bp. 1979.

³⁵ PEISCH Alajos: *Monoszói András (1552—1601)*. Bp. 1941.

Possessor — donator	Cím — jelzet	A bejegyzés dátuma és egyéb adatok
praepositus Psoniensis	PAIVA, D.: Defensio Tridentinae fidei . . . quinque libris comprehensa. Ingolstadii 1580. — XXII. c. 14. PAIVA, D.: Orthodoxarum explanationum libri decem. Coloniae 1564. — XIX. b. 29. PELTANUS, T.: De nostra satisfactione et Purgatorio libri duo. Coloniae 1576. — XXI. 11. 39. Pontificale Romanum. Venetiis 1572. — XIX. a. 3.	die 20. Septembris 1581. 25. Octobris 1583. die 7. Septembris 1580. (A. M. — 1580) Marthinus Pethe de Hethes episcopus Vacienſis . . . Andreae Monozloi . . . dedit. Post decessum . . . domini Monozloiſ possidet Thomas Fülei abbas Pilisiensis, cantor et canonicus Jauriensis. Post mortem eiusdem . . . successit Matthias Weores de Nyeck praepositus S. Salvatoris 22. Octobris 1595.
praepositus ecclesiae Psoniensis	RUFFINUS. T.: Opera, quae exstant . . . tomus I. Parisiis 1580. — XX. c. 6. SPANGENBERG, C.: In sacri Mosis Pentateuchum . . . tabulae CCVI. Basileae 1563. — XXI. c. 16.	Antonius Verantius archiepiscopus Strigoniensis . . . donavit Nicolao Telegdi lectori Strigoniensi die 8. Augusti 1570. et ab eo . . . in usum Stephani Gywlai datus. Demetrius Napragi episcopi Transylvaniensis. Ex liberalitate . . . Joseph . . . a Moskon praemium ex Rhetorica Zagrabiensi . . . 1642. die 21. Aug. (L. B. A. M.)
Moskon, Josephus liber baro ³⁶	FILLIUCIUS, V.: Synopsis universae theologiae moralis. Herbipoli 1628. — XIX. c. 45.	1553. Stephani Kéri, 1638.
Mossóczy Zakariás protonotarius apostolicus [nyitrai püspök 1582—1586] ³⁷ l. Radovics Péter Mossowszky, Joannes	[JOANNES Chrysostomus: Homiliae LXXXVII.] Basileae 1525. — XXII. a. 22. BONIFACIUS, VII: Libri VI Decretalium. S. 1. et a. — Ö. VI. 1.	1553. Stephani Kéri, 1638. dono datum in Castris Gomariens. per . . . Georgium Sharkajin in perpetuam rei memoriam
Novák Péter canonicus almae ecclesiae Nitriensis [1580—1600] ³⁸		

³⁶ Talán férje annak a Moskon Józsefnének, aki 1640-ben anyagi segítséget nyújtott a zágrábi Ferencsek Kolostorának újjáépítéséhez. — Karácsonyi János: i. m. 301.

³⁷ GAMS, P. B.: i. m. 376.

³⁸ VAGNER József: *Adalékok a nyitrai székes-káptalan történetéhez*. Nyitra 1896. 165.

Possessor — donator	Cím — jelzet	A bejegyzés dátuma és egyéb adatok
Nyulak-szigeti Domonkos Apácakolostor I. Monasterium Sororum de Insula Leporum		... 1594. penultima die mensis Octobris sub pago Nyarasad
Oklomanus, Bartholomaeus pastor Radvanensis	BRENZ, J.: In Evangelii secundum Lucam duodecima ... capita ... homiliae centum et decem. Francofurti 1541. — XX. c. 21.	1561.
Olady, Martinus in Kiscsajta (Kyscaytha)	PETRUS Lombardus: Sententiarum libri IV. Basileae 1488. — Ö. IV. 23.	Nicolay Pannony Wierlessy et amicorum, 1575. A Q ₁ -en olvasható: Rogo te ut hos libros in domo tua Heoveys reddere in manus Nicolay Marthywns. Iterer syndaxim amico dominoque meo Francisco Darabos redde ipseque inquirat.
Oláh Miklós archiepiscopus Strigoniensis [1553—1568] ³⁹	Missale Strigoniense. Venetiis 1498. — j. n.	Post interitum Francisci Pereni ... donatum est ... Nicolao Olaho ... post Martino Pethe de Hethes ... per Joannem de Ivancz ... Demetrio Napragi ... eodem defuncto ... ecclesiae Jauriensi ... donat.
	Missale secundum chorum ... episcopatus Zagrabiensis. Venetiis 15 .. (?) — R. V. 35.	Nicolaus Olahus ... hoc suo chirographo me donavit ... Capellae Beatae Margarethae in Curia Domus suae Nicoleti vocatae, fundatae l. Martii, anno 1556.
primas Hungariae	Ordinarium Strigoniense. ⁴⁰ (Venetiis 1520.) — R. II. 24.	Thomas Stubenreich Societatis Jesu religiosus ... 6. Aprilis ... 1661. Viennae Nicolai Telegdini administratoris Strigoniensis; Nicolai Paulini, custodis Strigoniensis Publius Nicolaus Paulinus; Nicolai Bende, 1679; Nicolai Böythe, electi episcopi Syrmicensis, praepositi de Saag Sancti Stephani.

³⁹ GAMS, P. B.: i. m. 380.⁴⁰ E mű szerepel Telegdi Miklós 1586-ban összeírt könyvjegyzékén. — TÓTH István: *Telegdi Miklós reneszánsz könyvtára*. MKsz 1979/3. 282.

Possessor — donator	Cím — jelzet	A bejegyzés dátuma és egyéb adatok
don.	Ordo et ritus ... ecclesiae Strigoniensis. Viennae Austriae 1560. — R. II. 19.	Nicolaus Olahus ... donavit me capellae suae in Lanser Demetrij Napragj archi- episcopi Colocensis (1562)
Orgonacz, Benedictus	Secundus tomus conciliorum omnium. Coloniae 1551. — XX. c. 4. HEROLT, J.: Sermones ... de tempore. Lugduni 1514. — j. n. ⁴¹	(SVM NICOLAI ... HI A. E. STRIG... IEN) 1571. Joannes Posgaj sacellanus ... electi episcopi et cancellarii ... Demetrij Napragj, 1598. Joseph Waradi ordinis praedicatorum me possedit et possidet Joannis (?) anno ... 1577. Liber Demetrij Napragij ... Agriensis et Orodien- sis praepositi
Padoslaus (?)	WERBÓCZI I.: Tripartitum opus iuris ... Hungariae. Viennae Austriae 1517. — R. V. 34.	1714. Ioannis Roracz, 1677.
Pathay, Sigismundus plebanus Paliensis in Insula Rábo Pauli (?)	BARONIUS, C.: Annales ecclesiastici. Tomus nonus. Moguntiae 1601. — XX. a. 11. HIERONYMUS: Octavus tomus commentarios in Psalterium habet. Basileae 1525. — XXII. d. 21.	Demetrij Napragj archiepiscopi Colocensis
Paulinus, Matthias [evangélikus lelkész] ⁴²	LEUWIS, D.: Homiliarum in Epistolas et Evangelia ... pars altera. Coloniae 1533. — XX. d. 23.	
Paulinus, Nicolaus custos Strigoniensis l. Oláh Miklós		
Paulinus, Publius Nicolaus l. Oláh Miklós		
Pázmány Péter [esztergomi érsek 1616—1623] ⁴³ don. l. még Eszterházi Dániel	[PÁZMÁNY P.:] Logi alogi. Posonii 1612. — R. II. 30c	Admodum reverendo domino Altib... (?) Pet. Pazmany
Pethe Márton archiepiscopus Colocensis [1598—1605] ⁴⁴ l. Oláh Miklós		

⁴¹ SZ. KOROKNAY Éva: i. m. 254.⁴² FABÓ András: i. m. 288.⁴³ GAMS, P. B.: i. m. 380.⁴⁴ GAMS, P. B.: i. m. 372.

Possessor — donator	Cím — jelzet	A bejegyzés dátuma és egyéb adatok
Pethe Márton episcopus Vacien- [1582—1587] ⁴⁵ I. Monoszlói András	BEDA, V.: Opera. 1—2. t. Basileae 1563. — XIX. d. 9.	Demetrius Napragj epis- copus Transilvanus
Pioppi, Dionysius episcopus Modrusi- ensis ⁴⁶		
Posgai János I. Bácsmegyei György		
Pullas János parochus Receiensis [1662—1665] ⁴⁷	BARBOSA, A.: De officio et potes- tate episcopi tripartita descriptio. Lugduni 1641. — XX. a. 6.	1660.
Rachossich, Franciscus	PÁZMÁNY P.: Hodoegus. Posonii 1637. — R. IV. 10a.	1584.
Radvovics Péter [nyitrai kanonok] ⁴⁸	GREGORIUS, IX.: Decretales. ... epistolae. Lugduni 1510. — XIX. e. 11.	1584.
episcopus Vacien- [1599—1608]	Missale secundum chorum ... ecc- lesiae Strigoniensis. Venetiis 1512. — R. V. 33.	Ex libris Zachariae Mos- socij protonotarii apos- tolici. Valentini Leepes archi- episcopi Colocensis
Rai, Casparus	STAPLETON, T.: Principiorum fidei doctrinalium relectio scholas- tica et compendiaria. Antverpiae 1596. — XXII. d. 12.	
Rauch, Stephanus plebanus Niekiensis	GUALTERIUS, J.: Tabula chrono- graphica status ecclesiae. Lugduni 1616. — XX. c. 11.	Donatus est a ... Step- hano Rauch ... Matthiae Duscis, anno 1669. die 14. Julii.
Rech, Joannes	LEUWIS, D.: In quatuor evange- listas ... enarrationes. Coloniae 1532. — XX. a. 3.	Ego Joannes Keöntös hunc librum ... Petro Baraniaj dono obtuli, anno 1617. die 24. Apr.
Roracz, Joannes, 1677. I. Pathay, Sigismundus		
Sárkány György ⁴⁹		
I. Novák Péter		
Sebbarius, Paulus	RUPERTUS Abbas: Commentari- orum in Ioannis Apocalypsin lib- ri XII. Norimbergae 1526. — XIX. b. 38.	Liber Confraternitatis dominorum sacerdotum Soproniensium donatus eidem per dominum Pau- lum Sebbarium anno 1552.
Serény György concionator Adami de Battyán ⁵⁰	BELLARMINO, R.: Disputatio- num de controversiis Christianae fidei adversus ... haereticos to- mus tertius. Ingolstadii 1593. — XXII. d. 22.	1627.
Sigrai, Franciscus I. Bellosics Lukács		

⁴⁵ GAMS, P. B.: i. m. 383.⁴⁶ GAMS, P. B.: i. m. 389. — Valószínűleg e könyve szerepel 1574-es könyvtárjegyzékén. — ACSÁDY Ignác: *Könyvek régi összeírásokban*. MKsz 1894. 211.⁴⁷ NÉMETHY, Ludovicus: i. m. 878.⁴⁸ L. a 13. jegyzetben idézett művet, II. 556—557.⁴⁹ NAGY Iván: i. m. X. 58.⁵⁰ L. a 4. jegyzetben idézett művet, 112, 205.

Possessor — donator	Cím — jelzet	A bejegyzés dátuma és egyéb adatok
Somogyi János [a szeredi iskola rektora az 1610-es években?] ⁵¹ I. Szegedi István Sondi = Szondi Sopron, Confraternitas dominorum sacerdotum Soproniensium I. Sebbarius, Paulus Sopronbánfalva ad Sanctum Wolffgangum in proximo adjacentem civitatis Soproniensis ⁵² Stranbingensis, Joannes Carolus I. Körössi, Blasius Stubenreich, Thomas, 1661. I. Oláh Miklós Szegedi István [= Szegedi Kis István?] ⁵³	Biblia. Nürnberg 1482. — Ö. IV. 15. WITZEL, G.: Postilla ... super Evangelia et Epistolas de tempore et de sanctis ... Demegoriae illae, quae ... in Postilla ... sunt desideratae. Coloniae 1545. — XXI. d. 14. ALFONSUS de Castro: Adversus omnes haereses libri quatuor decem. Coloniae 1549. — XX. b. 3. Canones concilii II. Provincialis Coloniensis. Coloniae 1538. (2) Formula ad quam visitatio intra Dioecesim Coloniensem exigitur. Coloniae 1537. — XX. b. 17.	Stephano Zegedino ad usum fratris Georgii Zondini ... 1558. Matthaeus Baroniaj emptus a ... Joanne Somogj, 1607. emptus ... a Francisco Geörunei patria Saarvarj, pastor ecclesiae Kezidi. Petrus Erdelij ... plebanus Eckiensis, 1646. 1558 ... pia memoriae Paulus Sondi ... ad Bibliothecam ecclesiae Strigoniensis ligavit. Matthiae Veres de Nieek et gratae posteritati, anno 1602.
Szentköröszy, Andreas [evangélikus lelkész Nécspálban, 1670?] ⁵⁴ I. Babothy, Georgius Szentlőrinci, Peter I. Kőszegi Rozs Balázs Szondi (Zondi), Georgius I. Szegedi István Szondi Pál episcopus Rosoniensis ⁵⁵		
Szólósi (Zewlews) István		

⁵¹ ILA Bálint: i. m. 139; l. a 4. jegyzetben idézett művet, 325.⁵² RUPP Jakab: i. m. I. 485—489.⁵³ Szegedi Kis István könyveiről l. RMKT XVI/VI. XVI. századbeli költők művei. 5. köt. 1545—1559. Kiad.: SZILÁDY Áron. Budapest 1896. 274, 276.⁵⁴ FABÓ András: i. m. III. 266.⁵⁵ KOLLÁNYI Ferenc: i. m. 140.

Possessor — donator	Cím — jelzet	A bejegyzés dátuma és egyéb adatok
Szuhai István archidiaconus Sas- variensis ⁵⁶	ADRICHOMIUS, C. Theatrum terrae sanctae et biblicarum histo- riarum. Coloniae 1590. — XX. c. 23.	Pragae 1592. (S. S. A. S. E. E. S. E. C. T.—1592.)
Tapay, Matthias	DIDACUS, J.: In ... Evangelium secundum Lucam ... commenta- ria. Tom. prior. Lugduni 1592. — XX. c. 2.	1673.
Telegdi Miklós ⁵⁷ administrator Stri- goniensis I. Oláh Miklós Telegdi Miklós I. Monoszlói András Telegdi Pál ⁵⁸	DUNS-SCOTUS, J.: Tertius scrip- ti ... super Sententias. Quartus scripti ... super Sententias. Quaes- tiones quolibetales ... per Mauri- tium de Portu Hibernicum emen- datae. Venetiis 1506. — XXI. a. 17. ERMOLAO, B.: Castigationes Pli- nianaes. Romae 1493. — Ö. III. 17ab.	
Uj János I. Gyöngyösi Uj János Ujlaki, Ludovicus praepositus Castri- ferrensis [1585—1600] ⁵⁹ Umundumus, Thomas	POLYGRANUS, F.: Postillae sive enarrationes in Evangelia. Coloniae 1570. — XIX. c. 32.	Nunc vero Mathiae Weres de Nieck crucigeri Sopron- niensis
Várad János ⁶⁰ I. Orgonacz, Bene- dictus Verancsics Antal archiepiscopus Stri- goniensis [1569—1573] ⁶¹ I. Monoszlói András Verancsics Antal don. I. Monoszlói András Viczmány (Wigmandi) Tamás	AVICENNA: Liber canonis ... revisus. S. I. et a. — XIX. a. 24.	J. Ceöntös ... pro felici- bus novi anni auspiciis Ouariny dono dedit. anno 1607.
	AMBROSIUS: Operum vol. III. Basileae 1492. — Ö. III. 12.	Ex libris P. Cheleydj. Hic liber dono missus est

⁵⁶ L. a 13. jegyzetben idézett művet, II. 554—556.

⁵⁷ NÉMETHY, Ludovicus: i. m. 982.

⁵⁸ A Bekes Gáspár pártján álló Telegdi Mihály fia. Ecsedi Báthori István vezetésével részt vett 1593—1594-ben a török elleni harcban. — ECKHARDT Sándor: *Két vitéz nemesúr: Telegdi Pál és János levelezése a XVI. század végéről*. Bp. 1944.

⁵⁹ RUPP Jakab: i. m. I. 541.

⁶⁰ Valószínűleg azonos a domonkosrendű frater-rel, aki 1534-ben Bolognában tanult. — HARSÁNYI András: *A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt*. Debrecen 1938. 265.

⁶¹ GAMS, P. B.: i. m. 380.

Possessor — donator	Cím — jelzet	A bejegyzés dátuma és egyéb adatok
praefectus castelli Zent Marton ⁶² Vij, Joannes I. Gyöngyösi Uj János Vinkovics (Vynchouych) Benedek [pécsi püspök 1633— 1637] ⁶³ Vorets, Valentinus I. Bácsmegyei György Vynchouych = Vinko- vics Vytech, Valentinus I. Bácsmegyei György Wiertessy, Nicolaus Pannonius, 1575 I. Olady, Martinus Wigmandius, Thomas = Viczmándy Tamás Zegedi = Szegedi Zondi = Szondi	GREGORIUS IX.: Decretales epis- tolae. Parisiis 1550. — XIX. b. 55.	per ... Thomam Wig- mandij ... die 27. Febru- arii anno 1565. ... olim fuisset dominorum de Losoncz. emptus Bononiae cum aliis tribus voluminibus textum Iuris Canonici continentibus, anno ... 1606. die Augusti 20.

A táblázatban közölt ismert személyiségek nagy részének Nyugat-Magyarországhoz kapcsolódik életpályája, illetve hivatala. Legnagyobb részük papi személyiség: püspökök, kanonokok, plébánosok a nyitrai és győri egyházmegyékből, de több egri, esztergomi, váci, illetve veszprémi egyházmegyei személynek is találhatók itt könyvei. Nagy részüknek csak egy-egy kötete került elő, s csupán két nagyobb könyvtár, illetve könyvtártöredék emelhető ki, amelyekkel külön is érdemes foglalkoznunk: Monoszlói Andrásé és Oláh Miklósé.

Monoszlói András könyvei

Monoszlói András tanulmányait Nagyváradon, majd Bolognában és Bécsben végezte. 1580-tól pozsonyi kanonok, 1599-től szerémi majd veszprémi püspök volt. A század utolsó két évtizedében több, a katolikus teológiai álláspontot védő vitairatot jelentetett meg latin és magyar nyelven, amelyekben tudós, iskolázott vitatkozóknak tűnik.⁶⁴ Könyveit öccsére, Monoszlói Gábor pozsonyi kanonokra hagyta, az viszont 1603-ban úgy végrendelkezett, hogy bátyjának latin nyelvű, szentbeszédekről szóló kézírata Náprági Demeteré legyen. Monoszlói Gábor magyarra akarta e kéziratot Náprágival fordíttatni és ki

⁶² VICZMÁNFY Tamás: *Az én őseim*. Bp. 1931. 38—40.

⁶³ GAMS, P. B.: i. m. 377.

⁶⁴ *A magyar irodalom története 1600-ig*. Szerk.: KLANICZAY Tibor. Budapest 1964. I. 505.

akarta adatni vele.⁶⁵ Így jogosnak tűnik Jenei Ferencnek az a feltételezése,⁶⁶ hogy Monoszlói András könyvei is Náprági révén kerülhettek Győrbe. Ezt megerősíti az a három könyv, amelyben Monoszlói nevén kívül Náprági Demeter neve is szerepel. Kivétel viszont az a *Pontificale*, amelyet Monoszlói után Fülel Tamás pilisi apát kapott, s az ő halála után Nyéki Vörös Mátyás könyvei közé került.

Monoszlói András Győrben fennmaradt 14 kötetes könyvtára, amelynek egy részét Jenei Ferenc már ismertette, majdnem kizárólag teológiai műveket tartalmaz. Ezek között részben megtalálhatók önálló műveinek forrásai is (pl.: Cyprianus, Hieronymus, Irenaeus, Joannes Chrysostomus stb.). Különösen sokat forgatta a tridenti zsinat védelmére készült munkát, amint ezt bejegyzései bizonyítják. Győrben található könyveit 1570 és 1595 között gyűjtötte össze. Megsokasodnak azonban könyvbeszerezései pozsonyi kanonoksága idején 1579 és 1581 között. Győrben nem található egy sem Monoszlói Miklós esztergomi kanonoktól 1577-ben örökölt könyvei közül.⁶⁷ Vásárlásokon kívül kora nevezetes főpapjaitól kapott ajándékba egy-egy könyvet, így Kutassy Jánostól és Hethesi Pethe Márton váci püspöktől.

A beszerzés pontos dátumán kívül általában bejegyezte könyveibe kedves jelmondatát is: „*Domine, labia mea aperies et os meum annuntiabit laudem tuam.*”⁶⁸ Monogramja és a beszerzés évszáma viszont csupán a Canisius- és a Peltanus-kötet kötésén szerepel.

Oláh Miklós könyvei

A Monoszlói Andrásnál egy generációval idősebb Oláh Miklósnak öt könyve maradt fenn Győrben. Ennek az ugyancsak literátorként jelentőset alkotó tudós humanista főpaprak két könyvtára is volt Nagyszombatban, illetve Bécsben.⁶⁹ Győrben található könyvei közül az *Ordinarium Strigoniense* biztosan nagyszombati könyvtárából való, ugyanis végrendeletében úgy rendelkezett, hogy Telegdi Miklós zólyomi archidiaconus is kapjon ebből a könyvtárából néhány kötetet. Ezt az *Ordinariumot* a *Perényi-Missalé*hoz hasonlóan több tudós főpap örökölte egymás után. Oláh Miklós végrendeletében mint „*ecclesia inops*”-ról külön is megemlékezett a láncséri kápolnáról, ahová néhány bécsi könyvét szánta. Az *Ordo et ritus*... című művet még életében adományozhatta a plébániának. Hasonlóképpen még az ő adományából kapta az esztergomi káptalan igazgatása alá tartozó Capella Beatae Margarethae is a zágrábi *Missale* egy példányát 1556-ban.

Ötödik könyvének csupán a kötése tanúsítja, hogy Oláh volt a possessora. Barna bőrkötésén ugyanis az OSZK-ban levő Oláh-kötéshez hasonlóan felismerhető a tulajdonos neve.⁷⁰

Monoszlói Andrásához és Oláh Miklóshoz hasonlóan a többi possessor legnagyobb része katolikus főpap volt. Közülük Verancsics Antal néhány könyvéről, Telegdi Miklós és Mossóczi Zakariás „tekintélyes könyvanyagáról” Gulyás

⁶⁵ GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon*. Bp. 1961. III. 201.

⁶⁶ JENEI Ferenc: *Monoszlói András könyvei a győri Székesegyház régi Könyvtárában*. Győri Szemle 1935. 199—201.

⁶⁷ L. a 65. jegyzetet!

⁶⁸ Zsoltárok könyve 50 : 17.

⁶⁹ CSONTOSI János: *Adalék Oláh Miklós könyvtárához*. MKsz 1883. 61—66.

⁷⁰ SOLTÉSZ Zoltánné: i. m. 141.

Pál emlékezett meg.⁷¹ Győrben található könyvek mindegyike olyan, amelyeket főpapok generációi hagyományoztak egymásra. E híres könyvgyűjtőkön kívül kevésbé híres papi személyiségek győri könyvei erősítik meg azt a feltevést, hogy a XVI–XVII. század legolvasottabb, legműveltebb rétege a papoké volt.

A katolikusokon kívül feltűnnek reformátorok és a környék lelkészei is. Melius Péter könyvei valószínűleg a Náprági-féle erdélyi könyvekkel együtt kerültek Győrbe. Róluk a második közleményben szoltunk részletesebben.⁷² Szegedi Istvánnak egyetlen könyve sok későbbi tulajdonos kezén át került el Nyugat-Magyarországra. A dunántúli protestáns egyházközségek lelkészeitől valószínűleg az üldözések során kobozhatták el a Székesegyházi Könyvtárban levő könyveiket.

A világi tulajdonosok száma viszonylag kevés: a Balassa, Csepcsányi, Darabos, Draskovich, Eszterházi, Homonnai Drugeth, Sárkány, Telegdi, Viczmándy földbirtokos család képviselteti magát egy-egy könyvvel. Eszterházi Dániel Pázmány-könyve különösen becses, mivel a bejegyzés szerint a szerzótől kapta.

A possessorok között több író-literátor is akad. Telegdi Miklós, Mossóczy Zakariás, Verancsics Antal, Beythe István, Félegyházi Tamás, Kermann Dániel, Melius Péter és Szegedi István alkotó tevékenysége közismert. Rajtuk kívül Makai István verseket írt,⁷³ Ilóczy Máttyás, Forgách Imre titkára közreműködött a *De Sigetho Hungariae propugnaculo opusculum* megjelenítésében.⁷⁴ Gradnay Thomas de Jazka pedig az 1547-ben Bécsben nyomtatott magyar nyelvű kalendárium fordítója.⁷⁵ Kürti István magyarra fordított imakönyve 1611-ben Kassán jelent meg.⁷⁶ Szőlősi Istvánnak fennmaradt történeti munkája.⁷⁷

A könyvek megfelelnek birtokosaik végzettségének és papi hivatásának: Biblia-kiadások, kommentárok, egyháztörténetek, a zsinatokról való összefoglalások, katekizmusok, homiliák, sermo-gyűjtemények, szerkönyvek, vita-iratok. Biográfiai, történelmi munkák viszonylag kisebb számban vannak közöttük, de feltűnő, hogy e könyvek általában „érdekesebb” személyiségek könyvtárából kerültek ki, s hogy Ebeczky Imre pozsonyi kamarai tanácsos történelem könyvén megütközött a közvélemény, azt bizonyítja a benne olvasható, XVII. századból való bejegyzés: *Notatus in indice librorum prohibitorum, sed ob annexum Solimanum et Pomponium Melam servatus*. Ilóczy Máttyásnak Justinus történelmi kézikönyve volt meg. Aristotelés-komentárja Makai Istvánnak volt, Aristotelés etikai munkája pedig a budai könyvtárból⁷⁸ jutott Csétyeni, illetve Vasvári Szeghi György tulajdonába. A titkosírási kézikönyveiről híres Trithemnek levelesgyűjteménye van a győri könyvtárban, Joannes Fabri bécsi püspök tulajdonából. Rajta kívül említést érdemel

⁷¹ GULYÁS Pál: i. m. 202–206, 206–211.

⁷² VÁSÁRHELYI Judit: *A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai*. II. Az „erdélyi” gyűjtemény. MKSz 1980/3. 230–246.

⁷³ L. a 31. jegyzetet!

⁷⁴ Wittenberg 1587. — RMK III. 765.

⁷⁵ RMNy 427.

⁷⁶ RMNy 1018.

⁷⁷ RMNy 1618.

⁷⁸ CSAPODI Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock*. Budapest 1973. Rep. 1, 45.

a Draskovich Ádám által 1588-ban beszerzett *Dispositio in partes orationis rhetoricae* című retorikai munka is. Bonfini, Pázmány, Temesvári Pelbárt és Werbőczy egy-egy műve képviseli a Hungaricá-k kevés példányát a XVI–XVII. századi magyarországi könyvtárakban.

*

A Győrben előkerült könyvek érdekes adalékot szolgáltatnak tulajdonosaik érdeklődési köréről. Minthogy egyáltalán nem biztos, hogy könyveiket valóban alaposan végigtanulmányozták, illetve hogy minden kötetükbe beírták magukat, könnyelműség lenne e könyvek alapján következtetni tulajdonosaik műveltségére. Ugyanakkor számolni kell azzal a ténnyel is, hogy legtöbbjüknek hivatásával jártak az áthelyezések, s így akár hivatali pályájuk, akár a történelmi események kényszere folytán széjjelszóródhattak a nagyobb gyűjtemények. Jó példa erre az erdélyi gyűjtemény, amely Gyulafehérvártól sok száz kilométerre lelt otthont; vagy az, hogy a Monoszlói András műveiben legtöbbször szereplő Szent Ágoston munkái nem fordulnak elő Győrben lévő 14 kötete között, pedig egészen biztosan volt példánya belőlük.

Így a Győrben feltárt possessorok könyveinek igazi, érdembeli elemzése csak akkor lesz lehetséges, ha az ország könyvtáraiban mindenütt elkészült a régi könyvek possessorainak nyilvántartása, s beleépül egy országos kataszterbe. Régi könyvtárak, illetve könyvtártöredékek tagjai között felismerhetővé válnának akkor az összefüggések, s a csekély számú fennmaradt könyvtárjegyzék kiértékelése és a tényekkel való szembesítése is könnyebb lehetne. Természetesen a könyvkötés kutatás sem hanyagolhatja el a possessorokat, miként ezt Koroknay Éva már felismerte, és reneszánsz kötésekről szóló összefoglalásában⁷⁹ szerepeltette az általa vizsgált kötetek tulajdonosait is. Könyvtár- és könyvkötéstörténet így együttesen nagyban elő tudná segíteni a forráskutatást az írók könyveinek feltárásával, s a kiadványok jellegének elemzése a könyvek terjedésére vonatkozó igen gyér adatainkat egészítené ki.

A régi könyvek sokszor rongált állapota, olvasati problémák miatt azonban sokan visszariadnak ettől a tartalmas és szép munkától, és így nem csoda, ha nagyon kevés kezdeményezés történt e téren. Az utóbbi években Soltész Zoltánné dolgozta fel a gyöngyösi Ferences Könyvtár possessorait.⁸⁰ Legújában pedig a debreceni KLTE Könyvtárában kezdték meg a könyvanyagban található possessori és marginális bejegyzések szisztematikus feltárását.⁸¹ Mindezek a dicséretes vállalkozások a helytörténeti kutatásokhoz és régi kultúránk igazabb megismeréséhez nyújtanak értékes eszközt.⁸²

⁷⁹ L. a 19. jegyzetet.

⁸⁰ L. a 3. jegyzetet!

⁸¹ CZELLÁRNÉ CSIBA Judit: *Possessori és marginális bejegyzések vizsgálata a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárában*. Debrecen 1979. (A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának közleményei 120.)

⁸² A győri Székesegyházi Könyvtárban feltárt könyvtulajdonosok névsorát — a könnyebb áttekinthetőség kedvéért — a mellékelt jegyzék tartalmazza. A nevek mellett szerepel római és arab számmal jelölve, annak a közleménynek a sorszáma és azon belül az a lap, ahol az illető könyve(i)nek címe(i) található(k).

A könyvtulajdonosok névjegyzéke

- Albensis ep. Trans. II. 235
 Albensis Literatus = Székesfejérvári
 András
 Almási Pál IV. 325
 Armbruster, Laurentius II. 235
 Babothy, Georgius IV. 325
 Bácsmegyei György IV. 325
 Bácsmegyei Mihály IV. 325—326
 Balassa Ferenc II. 235
 Balassa István IV. 326
 Bánffi Pál II. 236
 Baranyai Forrás Péter III. 247
 Baranyai Máté IV. 326
 Báron, Wolffgangus II. 236
 Báthori István II. 231
 Báthori Kristóf II. 231
 Báthori Miklós II. 231
 Báthori Zsigmond II. 231.
 Bellosicus Lukács IV. 326
 Bende, Nicolaus IV. 326
 Beniczky Gáspár IV. 326
 Beythe István IV. 326
 Bezcky, Stephanus IV. 326
 Biharinus, Franciscus II. 236
 Blasius frater II. 236
 Blasius Gregius II. 236
 Bobalius, Franciscus IV. 326
 Borilicius, Joannes III. 247
 Bornemisza Boldizsár II. 236
 Borsos Péter II. 236
 Böythe Miklós IV. 327
 Brutus János Mihály II. 237
 Bubnich Mátyás III. 247
 Capella Beatae Margarethae IV. 327
 Capitulum Castriferense IV. 327
 Checheny = Csétényi
 Cheleydy, P. IV. 327
 Chepchany = Csepcsányi
 Cheri, Joannes IV. 327
 Chrteni = Csétényi
 Coci, Georgius Nicolaus IV. 327
 Csepcsányi János IV. 327
 Csepcsányi János Batisz IV. 327
 Cseródy János IV. 327
 Csétényi János IV. 327
 Csökör, Gregorius IV. 328
 Darabos Ferenc IV. 328
 Dávid Pál IV. 328
 Deáki László IV. 328
 Derecskei János II. 237
 Domassiensis Ecclesia IV. 328
 Dombrinus, Michael IV. 328
 Dragauczith János II. 237
 Draskovich, Adam IV. 328
 Draskovich Mátyás III. 247
 Draskovics György III. 247
 Druget = Homonnai Drugeth
 Dusich Mátyás III. 247.
 Ebeczky Imre IV. 328
 Ecclesia Egersegiensis IV. 328.
 Erdélyi Péter IV. 328
 Esztergom, Bibliotheca IV. 328
 Eszterházi Dániel IV. 329
 Eyczyng Erasmus III. 249
 Ezekey, Joannes IV. 329
 Ezekey, Josephus IV. 329
 Fabri, Joannes IV. 329
 Farkas, Georgius II. 237
 Félegyházi Tamás IV. 329.
 Feraboscho, Matthias IV. 329
 Ferenczffy János III. 249
 Fülei Farkas Tamás III. 249
 Gáborjáni Kővér Tóbiás III. 249—250
 Georgfamy (Görgényi?), Georgius II. 237
 Geörunei, Franciscus IV. 329
 Gosztonyi János II. 238
 Gradnay, Thomas IV. 329
 Grünberger, Andreas II. 238
 Gyöngyösi Uj János IV. 329
 Győri, Franciscus IV. 329
 Győri János IV. 331
 Gyulafi Lestár II. 238
 Gyulai Ferenc II. 238
 Gyulai Gáspár IV. 331
 Gyulai István IV. 331
 Gyulai Pál II. 238—239
 Hamza, Joannes IV. 331
 Hédervári István III. 250
 Henricospeter (?) IV. 331
 Hermann, Joannes IV. 331
 Homonnai Drugeth Bálint IV. 331
 Ilóczy Mátyás IV. 331
 Inchofer, Casparus IV. 331
 Istakochy, Petrus IV. 331
 Ivánczy János III. 250
 Jacobus frater II. 239
 János Zsigmond II. 231
 Julianus P. = Gyulai Pál
 Káldi, Nicolaus IV. 331
 Kaleschiák Péter III. 250
 Kálóczy Miklós III. 250
 Kazi, Joannes IV. 332
 Kendi Ferenc II. 239
 Kermann, Benedictus IV. 332
 Kermann Dániel IV. 332
 Kermann János IV. 332
 Kermann, Josephus IV. 332
 Kermendi = Kőrmendi
 Kéry István III. 250—252
 Ketheli, Franciscus IV. 332
 Keves András IV. 332
 Kissevich-Horváth János III. 252
 Klimpa (Klingenpoch), Ecclesia IV. 332
 Kolozsvári Imre II. 239
 Köntös János III. 252
 Kőrmendi Kálmán III. 252
 Körössi, Blasius IV. 332
 Kőszegi Rozs Balázs IV. 332
 Kövesy, Benedictus IV. 332
 Krmann I. Kermann

- Kutassy János IV. 333
 Kürti István IV. 333
 Kürtössi, Nicolaus IV. 333
 Kysdy (?), Josephus IV. 333
 Lánzsér, Capella IV. 333
 Laurentius frater II. 239
 Lépes Bálint III. 252—254
 Liptay Ferenc III. 254
 Literatus de Magyaradh IV. 333
 Magyarbéli Bosnyák István IV. 333
 Makai István IV. 333
 Makomensis, Casparus IV. 333
 Martini Miklós IV. 333
 Marton Miklós III. 254
 Mátéssy István III. 254
 Mattkovich Mihály III. 254
 Matusek András III. 254
 Melius Péter IV. 333—335
 Michaelis, Daniel III. 254
 Mindszenti András II. 240
 Monasterium Sororum de Insula Leporum
 IV. 335
 Monoszlói András IV. 335—336
 Moskon, Josephus IV. 336
 Mossóczy Zakariás IV. 336
 Mossowszky, Joannes IV. 336
 Nagy Mihály III. 256
 Náprági Demeter I. 121—125
 Novák Péter IV. 336—337
 Nyéki Vörös Mátyás III. 256—258
 Nyulak-szigeti Domonkos Apácaolostor
 = Monasterium Sororum de Insula Lepo-
 rum
 Oklomanus, Bartholomaeus IV. 337
 Olady, Martinus IV. 337
 Oláh Miklós IV. 337—339
 Orgonacz, Benedictus IV. 339
 Ostervalt, Joannes II. 240
 Padoslaus (?) IV. 339
 Palkovich György III. 259
 Pathay, Sigismundus IV. 339
 Pauli (?) IV. 339
 Paulinus, Matthias IV. 339
 Paulinus, Nicolaus IV. 339
 Paulinus, Publius Nicolaus IV. 339
 Pázmány Péter IV. 339
 Perényi Ferenc II. 240
 Pesti Gáspár II. 240
 Peter plebanus de Lippa II. 240
 Pethe Márton IV. 339—340
 Pioppi, Dionysius IV. 340
 Pospai János IV. 340
 Pozsgai János II. 240
 Pozsgay Mátyás III. 259
 Pullas János IV. 340
 Rachossich, Franciscus IV. 340
 Radovics Péter IV. 340
 Rai, Casparus IV. 340
 Rauch, Stephanus IV. 340
 Rech, Joannes IV. 340
 Roracz, Joannes IV. 340
 Sárkány György IV. 340
 Sebbarius, Paulus IV. 340
 Serény György IV. 340
 Sigrái, Franciscus IV. 340
 Simon János II. 240
 Sivers, Cornelius III. 259
 Somogyi János IV. 341
 Sopron, Confraternitas dominorum sacer-
 dotum Soproniensium IV. 341
 Sopronbánfalva IV. 341
 Stranbingensis, Joannes Carolus IV. 341
 Stubenreich, Thomas IV. 341
 Sulyok Imre II. 240—241
 Suppanich György III. 259
 Szalay János III. 259
 Szegedi István IV. 341
 Székesfejérvári András II. 241—242
 Szentkörösztly, Andreas IV. 341
 Szentlőrinci, Peter IV. 341
 Szondi, Georgius IV. 341
 Szondi Pál IV. 341
 Szőlősi István IV. 341
 Szuhai István IV. 342
 Tapay, Matthias IV. 342
 Tarródy János III. 259
 Tatay Margit III. 259
 Telegdi Miklós IV. 342
 Telegdi Pál IV. 342
 Telekessy István III. 260
 Uj János = Gyöngyösi Uj János
 Újlaki, Ludovicus IV. 342
 Umundumus, Thomas IV. 342
 Váradai János IV. 342
 Vasvári Szeghy György III. 260
 Verancsics Antal IV. 342
 Vetési János II. 242
 Viczmándy Tamás IV. 342—343
 Vinkovics Benedek IV. 343
 Visconti, Alfonso II. 242
 Vorets, Valentinus IV. 343
 Vytechy, Valentinus IV. 343
 Waradi, Joseph II. 242
 Wiertessy, Nicolaus IV. 343
 Zichy György III. 260

VÁSÁRHELYI, JUDIT

Die Possessoren der Bibliothek der Kathedrale von Győr (Raab) I—IV.

Die Studienreihe macht die Possessoren der Bibliothek der Kathedrale von Győr aus dem XVI. und XVII. Jahrhundert bekannt. Diese Sammlung hat sich in 1872 in die Bibliothek des Seminariums von Győr verschmolzen, als deren wertester und auch noch heute im grossen und ganzen separat behandelter Teil. Während der Durchsicht der Bücher konnten wir vier grosse Possessorengruppen absondern:

I. Die Bibliothek von Demeter Náprági, welche der Bibliothek der Kathedrale zu Győr zugrunde lag. Der Name des begabten Oberpriesters, der auch bedeutende diplomatische und politische Rolle auf sich nahm, ist in 50 Büchern zu lesen, und auf Grund der eingeschriebenen Jahreszahlen, bzw. seiner kirchlichen Würde kann man den Prozess der Zunahme seiner Bibliothek humanistischen Charakters pünktlich nachfolgen.

II. Die „siebenbürgische Sammlung“. Als Teil der Bibliothek Náprágis gelang auch eine bedeutende Menge von Büchern siebenbürgischer Provenienz in Győr. Náprági, der Bischof und Kanzler von Gyulafehérvár, musste von Gyulafehérvár im Jahre 1601, wegen des Misstrauens des Woiwoden Michael, wegflehen, und von hier — aus der Residenz der Fürsten Siebenbürgens — nahm er, der Tradition nach, 2—300 Bücher nach Ungarn mit sich. Ein Teil dieser Büchermasse ist auch heute absonderbar auf Grund der siebenbürgischen Possessoren. So kamen einige Bände aus der Bibliothek der Mitglieder der siebenbürgischen Fürstenfamilien (János Zsigmond, Kristóf, Miklós und Zsigmond Báthori) hervor, und eine Sammlung von 49 Bänden, unter deren Possessoren fast alle Schichte der siebenbürgischen Intelligenz vertreten sind (Dominikaner, Pauliner, Mitglieder des Kapitels von Nagyvárad, die Männer der Kanzlei des Fürsten János Zsigmond, die in der Umgebung der Báthori lebenden Adligen und Politiker). Unter diesen die bedeutendste ist die fünfzehnbändige Sammlung des Kanzleischreibers András Székesfehérvári, welche von einem humanistischen Interesse bekundet und wahrscheinlich nach seinem Tode in die Bibliothek der siebenbürgischen Fürsten geriet, und die sechs Bände Pál Gyulais — grossenteils Aristoteles-Kommentare — welche nach seiner Hinrichtung zu Gyulafehérvár eingeliefert wurden.

III. Possessoren von Győr. Nach dem Tode Náprágis wurde die Bibliothek der Kathedrale im XVII. Jahrhundert zumeist durch die Bücher der Bischöfe und Kanoniker von Győr vermehrt. Aus der 69 bändigen Masse győr'schen Provenienz sind die theologischen Bücher der Bischöfe Bálint Lépes, Mátyás Nyéki Vörös und der Kanoniker István Kéry und Tóbiás Gáborjáni Kövér die bedeutendsten.

IV. Sonstige Bücher. Die letzte und grösste Gruppe der Possessoren bilden jene ungarländische Besitzer, deren Bahn weder mit Siebenbürgen, noch mit Győr zu verbinden ist. Unter ihnen ist András Monoszlói der bedeutendste, dessen 14 Bände gerieten wahrscheinlich ebenfalls durch Demeter Náprági nach Győr und die fünf Bücher von Miklós Oláh. Ausser den katholischen Oberpriestern sind auch protestantische Prediger und weltliche Besitzer durch je ein Buch vertreten. Die Identifizierung der Personen war nicht in jedem Falle möglich.

Zum Schluss macht die Studienreihe auf die Wichtigkeit der Possessorenforschung aufmerksam. Die Berücksichtigung der Besitzer der alten Bücher könnte nämlich mit sehr wertvollen Beiträgen für unsere Kulturgeschichte dienen.

Az 1777-i és az 1806-i Ratio Educationis tankönyvei

A magyar iskolatörténetírás klasszikus alakja, Fináczy Ernő lelkiismeretes alapossággal tárta fel az 1777-i Ratio Educationis — a magyar neveléstörténet e nagyhatású dokumentuma — létrejöttének körülményeit, tartalmát, jelentőségét.¹ E királyi rendelkezés előírta a használandó tankönyveket is, ezekkel azonban Fináczy érdemben nem foglalkozott.

Az 1806-ban kiadott új iskolaügyi dokumentum, a Ratio Educationis Publicae, eddig még nem volt neveléstörténeti monográfia tárgya, Kornis Gyula is csak röviden foglalkozott vele nagy korszakfeldolgozásában.² Ez az új királyi rendelkezés — amely elődjéhez hasonlóan ugyancsak nagy jelentőségű a hazai iskolatörténetben, és egészen 1848-ig meghatározta a hazai tanügyet — szintén kötelezően megszabta bizonyos tankönyvek használatát, de ezek azonosítása sem történt meg eddig.

Összefoglalásunkban e két királyi tanügyi rendelkezésben szereplő tankönyveket kíséreljük meg számba venni, hangsúlyozva, hogy nem a hazai iskolák 1777—1848 közötti tankönyveit ismertetjük, hanem az 1777-i és 1806-i Ratio szövegeinek pontos értelmezéséhez szükséges tankönyvtörténeti vonatkozásokat igyekszünk feltárni.³

Ennek érdekében elsősorban azokat a tankönyveket regisztráljuk, amelyeknek szerzőit is feltüntette a két Ratio szövege.

Másodsorban azokat a tankönyveket írjuk le, amelyek csupán címükkel szerepelnek a szövegekben. Ebben az esetben megnehezítette az azonosítást, hogy nem mindig pontos címet adtak meg a Ratio szerzői; másrészt a nemzeti nyelvű címeket is természetesen latinul hozták, ezért a szövegből legtöbbször nem derül ki, hogy eredetileg milyen nyelvű a tankönyv; harmadsorban az

¹ FINÁCZY Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I—II.* Bp. 1899., 1902. A tankönyvekről: II. 284—289., 354—358.

² KORNIS Gyula: *A magyar művelődés eszményei. I—II.* Bp. 1927.

³ A hazai tantárgy-, tankönyv- és tudománytörténeti szakirodalomban kevés érdemleges említés történik az 1777-i és 1806-i Ratio által elrendelt tankönyvekre vonatkozóan. L. például BALASSA Brunó: *A történettanítás múltja hazánkban.* Pécs 1929.; uő.: *A latin-tanítás története.* Bp. 1930.; ALSZEGHY Zsolt: *Adatok a magyarországi iskolakönyvek történetéhez.* Magyar Középiskola 1930. 109—116.; SZENTIVÁNYI Dezső: *A katekizmus története Magyarországon.* Bp. 1944.; BIRÓ Sándor: *Történelemtanításunk a XIX. század első felében.* Bp. 1960.; M. ZEMPLÉN Jolán: *A magyarországi fizika története a XVIII. században.* Bp. 1964.; SZÉNÁSSY Barna: *A magyarországi matematika története a XX. század elejéig.* Bp. 1970.; UDVARHELYI Károly, GÖCSEI Imre: *Az alsó- és középfokú földrajz-tanítás története Magyarországon.* Bp. 1973. — Egyetlen tanulmány kapcsolódik közvetlenül témánkhöz: OLÁHNÉ ERDÉLYI Mária: *Matematikai tankönyvek a két Ratio idejében.* Pedagógiai Szemle 1977. 1028—1036.

bonyolította a felderítést, hogy a Ratio megfogalmazói gyakran a törzsszövegbe oldva, abba teljesen belevegyítve közölték a címeket, tehát nem válik el a cím a törzsszövegtől, ezt rekonstruálni kellett.

Az itt felsorolt tankönyvek szinte kizárólag a királyi (tehát katolikus) iskolákban voltak használatosak.⁴ Bár az 1777-i Ratio nyomtatékosan hangoztatta, hogy az elrendelt tankönyvekben semmiféle felekezeti vonatkozásnak helye nincs (a hittannal kapcsolatban természetesen engedélyezte mindegyik felekezet számára saját tankönyveinek használatát), ennek ellenére a protestáns iskolák elutasították az 1777-ben előírt állami tankönyveket. Az 1806-i Ratióban szereplő tankönyveknél már más volt a helyzet: csakis a katolikus iskoláknak szánták ezeket (és az ortodoxok iskoláinak), a protestánsok ugyanis az 1790/91. évi 26. törvénnyel teljes autonómiát szereztek iskoláik számára, a tankönyvek tekintetében is.

A hivatalos állami tankönyvek előállítására és terjesztésére az Egyetemi Nyomda privilégiumot élvezett; az 1777-i és az 1806-i Ratio Educationisban elrendelt hivatalos, állami tankönyveket illetően más hazai nyomda nem rendelkezett tankönyvkiadási joggal.

Feltáró-regisztráló munkánkban — amelynek során 1848-ig kísérvük végig a tankönyveket (néhányik ugyanis még ezután is élt) — elsősorban az Egyetemi Nyomda elég sűrű időközökben kiadott katalógusaira, valamint az Országos Széchényi Könyvtár, illetőleg a budapesti Egyetemi Könyvtár könyvanyagára támaszkodtunk.

Tankönyvek a középszintű iskolák számára 1777-ben

Az 1777-i Ratio Educationis a három osztályos kisgimnázium, valamint az erre épülő két osztályos gimnázium számára írta elő a kötelező tankönyveket. E két tagozatból álló „latin iskola” tehát összesen öt osztályos volt, s a tanulók 10 éves korukban kezdték el itteni tanulmányaikat.

A 130. § rendelkezik a kisgimnáziumi hittankönyvekről. A fejezet élén dőlt betűs kiemeléssel áll ez a mondat: „Enucleata religionis Christianae fundamenta pro scholis latinis in Regnis Hungariae haereditariis” (A keresztény vallás alapjainak rövid összefoglalása a latin iskolák számára Magyarországon és az örökös tartományokban). Ez a mondat — a szöveg stílusából következőleg — valószínűleg a „latin iskolák” részére megírandó magyar, illetőleg népnyelvű hittankönyv eltervezett címe latinul. Ilyen vagy hasonló című hittankönyvről azonban nem tudunk.

E paragrafus a következőket kívánja meg az új hittankönyvtől: a tananyagot három részre felosztva tartalmazza, hogy a kisgimnázium három esztendeje alatt a tanulók annak elsajátításában fokozatosan haladhassanak előre és lépésről lépésre egyre jobban elmélyülhessenek benne; a három rész koncentrikusan bővüljön, hogy így háromszor átismételhető legyen a feldolgozott anyag; foglalja magában a népiskolák számára készített s a vallás legfőbb tételeit tartalmazó katekizmust is; a tankönyv szövegének s a feldolgozás módjának világosnak, a gyermekek számára érthetőnek kell lennie.

⁴ A kor hazai iskolaügyéről l. KOSÁRY Domokos: *A kétszáz éves Ratio Educationis*. Magyar Pedagógia 1977. 373—387.; RAVASZ János: *Az 1777-i Ratio Educationis általános tantervi céljairól*. Pedagógiai Szemle 1977. 996—1014.; MÉSZÁROS István: *A magyar nevelés története 1790—1849 között*. Bp. 1968.

Egy további paragrafusból (110. §) kitűnik, hogy ezt a tankönyvet (valamint a bibliai történetek tankönyvét is) magyarul, illetőleg népnyelven kell elkészíteni.

A Ratio Educationis e rendelkezésének eredményeképpen nem egyetlen kötetből álló hittankönyv született, hanem egy három kötetes hittankönyvsorozat, amelyben tökéletesen megvalósultak a fentírt módszertani követelmények.

A kötetek címei is jól jelzik az egymásraépülést: *A kis katekizmus kérdésekkel és feleletekkel a kis gyermekeknek oktatására a tsászári és királyi tartományokban* — *Rövid sommája az öreg katekizmusnak kérdésekkel és feleletekkel az ifjúságnak oktatására a tsászári és királyi tartományokban* — *Az öreg katekizmus kérdésekkel és feleletekkel az ifjúságnak nyilván[os] és külön való oktatására a tsászári és királyi tartományokban*.

Mindhárom kötet — a kis, a közép és a nagy („öreg”) katekizmus — 1780-tól 1848-ig szerepel az egyetemi nyomda hivatalos árjegyzékeiben, s igen sok kiadásuk ismeretes.

A 131. §. egyenként sorra veszi a kisgimnázium egyes tankönyveit.

1. A kisgimnázium legnagyobb óraszámot lefoglaló tananyaga a latin nyelvtan volt, egybekötve klasszikus szerzők munkáinak olvasásával. Tankönyvről ez a Ratio utasítása: „Grammatica latina vulgaris, dum nova studiorum instituto conveniens elaboretur, usui interea servire poterit”. Tehát az addig használatban levő latin nyelvtankönyveket addig lehet tovább is tanítani, amíg a Ratio Educationis tananyagelőirányzata alapján megszerkesztett új tankönyv megjelenik.

Korábban a hazai katolikus iskolákban Emmanuel Alvarez (1526–1582) spanyol jezsuita latin tankönyveit használták, ezek a 17–18. század folyamán számtalan kiadásban láttak napvilágot Nyugat-Európában éppen úgy, mint nálunk. S ez maradt továbbra is használatban iskoláinkban, mert az 1777-i Ratio tanterve nyomán nem készült új latin nyelvtankönyv-sorozat, de még az 1806-i Ratio is az Alvarez-féle tankönyvekről beszél, mint addig — 1806-ig — használatos tankönyvekről (l. alább).

Az Alvarez-féle tankönyvsorozat első kötete a latin nyelvtant tanulni kezdő kisdiakoké volt, címe: *Institutionum grammaticarum libri primi*, s három „liber”-ből, részből állt. A könyvnek sok kiadása jelent meg az egyetemi nyomdában 1777 és 1805 között, de az egyes részeket külön könyvecskekben is gyakran kiadták.

A tankönyvsorozat második kötete: *Institutionum grammaticarum liber secundus de constructione octo partium orationis in usum mediae et supremae grammatices classium*. Ebből a második és harmadik osztály tanulói tanulták a nyolc szófajt, s ezek alapján a mondatalkotást. A századfordulóig ezt is többször kiadta az Egyetemi Nyomda.

Az Alvarez-sorozat harmadik tagja prozódia-verstan volt (*Institutionum grammaticarum liber tertius de syllabarum dimensione*), ezt — túl a kisgimnáziumon — a gimnázium „poétika”-osztályának tanulói használhatták. A „poétikai”-osztály sajátos tananyagprofilja (nevével ellentétben) a retorikai tanulmányok előkészítése volt, ezért e tankönyvet gyakran így nevezték: „Candidatus Rhetoricae”. Főként az 1790-es években jelent meg ebből a kötetből — 1777 után — több hazai kiadás.

2. A latin klasszikus szerzők műveivel kapcsolatos a következő rendelkezés: „Argumenta exercitationum et selecta autorum loca praebebunt libri trium

primarium classium, usu ad haec usque tempora recepti; nam Chrestomatia Grammaticis his classibus propria iis paulo post substituetur.” A stílusgyakorlatok anyaga, illetőleg a klasszikus szerzők műveinek feldolgozandó szövegei tehát egyelőre az első három osztály eddig forgatott könyveiből veendő. (Korábban egy-egy klasszikus szerző — iskolai célra kiszemelt — műveit külön-külön kötetekben adták ki.)

A 131. §. idézett szövegének mellékmondata arra utal, hogy a jövőben szakítani kívánnak ezzel a gyakorlattal: egy szöveggyűjtemény összeállítását rendelik el, nyilván a tananyagot részletező fejezetben (116. §.) felsorolt szerzőktől vett szemelvényekből. E paragrafus azt is jelzi, hogy ez már a közeljövőben napvilágot lát.

Valóban, 1777-es évszámmal jelent meg a kisgimnáziumok és gimnáziumok számára szerkesztett szöveggyűjtemény, egy kötetben, az Egyetemi Nyomdában, a címe: *Chrestomatia ex optimis linguae latinae autoribus concinnata in usum gymnasiorum et scholarum grammaticarum*. A kötetnek 1777–1782 közötti öt kiadásáról tudunk.

3. Ugyancsak munkában volt 1777-ben a számtankönyv és a mértankönyv, ezeket ekkor „már írják s a következő tanévben napvilágot látnak”: „Pro Arithmetica et Geometria liber jam componitur intra decursum proximi anni scholastici publici juris futurus” — olvasható a 131. §-ban.

A számtankönyv címe: *Institutiones arithmeticae in usum gymnasiorum et scholarum grammaticarum per Regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*. A tankönyvet — amely három részből áll — 1777-től az 1840-es évekig számtalan kiadásban jelentette meg az Egyetemi Nyomda; a három részt együtt is, az egyes részeket külön-külön is.

A mértankönyv címlapján ez áll: *Elementa geometricae practicae in usum gymnasiorum et scholarum grammaticarum per Regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*. 1778-tól 1805-ig többször kiadták.

4. A természetrajz tankönyvére vonatkozik a 131. §. következő pontja: „Pro historia naturali aequae proxime libellus scholis accommodatus elaborabitur.” A szerző hamarosan elkészült munkájával, s a három részből álló tankönyvsorozat ezt az összefoglaló címet kapta: *Elementa historiae naturalis in usum scholarum grammaticarum et gymnasiorum*.

Az első kötet állattan (Pars I. complectens regnum animale), a második növénytan (Pars II. complectens regnum vegetabile), a harmadik kötet pedig ásványtan (Pars III. complectens regnum minerale). Mindhárom kötet első kiadása 1778-ban jelent meg a budai Egyetemi Nyomdában, amelyet 1790-ig még további öt kiadás követett, legalábbis ennyiről tudunk.

5. Ezután a bibliai történetek tankönyvének említése következik: „Pro notitia historiae biblicae delectus jam est autor, qui hoc opus maturet; interea usui sit libellus, qui haecenus in usu fuit.”

A felkért szerző magyar nyelvű tankönyvét az Egyetemi Nyomda már 1777-ben kihozta *Az ó és új testamentomi szent Historiának summája az iskolák számára* címmel. Ettől kezdve 1848-ig folyamatosan hirdették a könyvkatalógusok.

6. Az eddigiektől eltérő megoldást választottak a Ratio szerzői a földrajz-könyv tekintetében: „Geographia, dum novum opus condatur, Beliana, ejusque supplementum in promptu est, potestque in scholas cum earum initio induici.” Amíg tehát e tantárgyból meg nem írják az új tankönyvet, addig használható „a kiegészítéssel ellátott Bél-kötet”.

Előzőleg, a 124. §. Bél Mátyás e könyvének 1767-i kiadását ajánlja a tanároknak: „... Mathiae Bel compendium Hungariae Geographicum in quatuor partes divisum, et Posonii denuo recursum anno 1767, usui esse posset, uti et mappae duodecim Comitatum adjectae operi ejusdem (quod continuationem multis de causis mereretur).”

E tantárgyból a kisgimnáziumokban a királyi Magyarország földrajzát tanítják, nyilván ezért tartották alkalmasnak a Ratio szerzői ezt a könyvet. A *Compendium Hungariae Geographicum, ad exemplar Notitiae Hungariae novae historico-geographico Matthiae Bel* című kötetet Bél Mátyás kéziratpéldányai alapján — Bél 1749-ben bekövetkezett halála után — rendezték sajtó alá, s első ízben 1753-ban jelent meg Pozsonyban. A könyv négy részében Magyarország földrajzát a négy magyarországi kerület keretei között tárgyalja.

A könyv megnevezése körül azonban valami zavar van. A 124. §. a *Compendium Hungariae Geographicum*-ot, annak 1767-i új kiadását említi, a 131. §. fentebb idézett mondatában viszont így szerepel: „Geographia Beliana, ejusque supplementum”. A könyv 1767-i kiadása azonban nem tartalmazza a „kiegészítés”-t, az csak az 1777-i kiadásban található (erről l. a gimnáziumi tankönyvek között).

Ezenkívül a *Compendium* 1767-i kiadásában csak egyetlen térkép található: Magyarországé, ez feltünteti a négy kerületet, s ezeken belül a megyék határait. A *Compendium* első, 1753-i kiadása öt térképet tartalmaz: Magyarországot, valamint külön-külön a négy kerületét.

Amire a 124. §-ban a Ratio szövege utal, az valószínűleg Bél Mátyás eredeti műve, amely *Notitia Hungariae novae historico-geographica* címmel 1735—1742 között jelent meg Bécsben. Ez 12 vármegye leírását hozza 12 megyetérkép kíséretében. E mű nagyobb része azonban kéziratban maradt, bizonyára erre utal a Ratio-szöveg idézett megjegyzése: „folytatást érdemelne”, ti. a nyomtatásban való megjelentetést.

Nehéz szabadulni a gondolattól: mintha a Ratio megszövegezői nem tudták volna, hogy a „Geographia Beliana” több, anyagában egymástól jelentősen különböző kiadás-változatot jelent.

A Bél Mátyás kéziratai alapján készült *Compendium Hungariae Geographicum* az említett három kiadáson kívül megjelent még 1779-ben és 1792-ben is.

7. Új tankönyvet kell készíteni a 131. §. szerint Magyarország történetének tanításához is: „Historia Hungariae elaborabitur; quod dum fiat, ea ex hactenus probatis deligent Magistri, quae unicuique classi propria sunt.” A kísérő megjegyzés már az előzőekből ismert: addig, míg az új tankönyv elkészül, a tanárok az egyes osztályok saját tananyagát az addig használt tankönyvekből merítsék. (Az 1777-i Ratio szerint a magyar történelem a kisgimnázium második és harmadik osztályában tanítandó.)

Egy korábban kiadott tankönyvsorozatra történik itt utalás. A jezsuiták hazai iskoláiban az 1730-es években kezdődött el a rendszeres történelem-tanítás. A jezsuiták iskolarendszerében a kisgimnáziumi és gimnáziumi tagozat összesen hat osztályt foglalt magában (4 + 2), s részükre hat kis kötetben adták ki Nagyszombatban a történelmi tankönyvek sorozatát, Maximilian Dufrene munkáját, *Rudimenta historica sive brevis facilisque methodus juventutem orthodoxam notitia historica imbuendi* címmel, 1731-ben. A sorozatot 1773-ig ugyanitt még kilenceszer, Kassán kétszer, Egerben, Budán és Kolozsváron egyszerez-egyszerez kiadták.

A sorozat negyedik és ötödik tagja a világ országainak történetét adja („De regnis, aliisque orbis provinciis”), s ebben található Magyarország története is.

Arról nincs tudomásunk, hogy az 1777-i Ratio Educationis nyomán magyar történelmi tankönyv készült volna, s ez — mint hivatalos kiadvány — az Egyetemi Nyomdában megjelent volna.

8. A 131. §. végül a görög nyelvtanról intézkedik: „Pro Graeca lingua, Grammatica Patavina, quae omnium manibus dudum teritur, estque facile parabilis, adhibebitur.” Vajon mi ez a „Grammatica Patavina”, amely — mivel már régóta mindenkinek a kezeügyében van, és könnyen beszerezhető, továbbra is tanítandó a kisgimnáziumban?

A tankönyv Antonius Sandinus munkája, címe: *Compendiosa graecae grammatices institutio in usum Seminarii Patavini*, tehát a padovai iskola számára készült. A budai Egyetemi Nyomda is többször kiadta a 18. század második felében, utoljára 1818-ban („olim edita, nunc novis curis emendata et aucta”), ezt még a nyomda 1841-i árjegyzéke is hirdette.

* * *

A latin iskola magasabb tagozata, a gimnázium két osztálya számára előírt tankönyveket az 1777-i Ratio Educationis 159. §-a sorolja fel.

1. Különös módon itt nem esik szó a poétikai és retorikai tankönyvekről, jöllehet a poétika és a retorika e két osztály legfőbb tananyaga volt. A 144. §. viszont megemlíti, hogy a tananyag „e libro in scholis his recepto, dum alius opportunior conscribatur; deinde tradentur excerpta quaedam ex Horatio Tursellino de particulis latinae orationis, diligenterque percurrentur.”

Egyrészt tehát a korábbi tankönyvek maradtak továbbra is használatban: nyilván Alvarez — már említett — prozódiaja mellett a szintén jezsuita Cyprianus Soarez (1548–1617) retorika-tankönyve, az *Artis Rhetoricae libri tres*, amely korábban a jezsuita gimnázium e két osztályának teljes anyagát tartalmazta. Ez utóbbit is a 18. század folyamán az Egyetemi Nyomda számtalan kiadásban jelentette meg a katolikus gimnáziumok számára, de több 1777 utáni kiadásáról is van tudomásunk (1779., 1780., 1792., 1798.).

A 144. §. idézett mondata egy segédkönyvet is megemlít a gimnáziumi latin-tanítás számára: néhány fejezetet fel kell dolgozni Horatius Tursellinus könyvéből, amelynek ez a címe: *A latin beszéd részecskéi*.

Ez a gyakorlókönyv a szófajok („beszédrészek”, partes orationis) gyakorlására szolgál: szófaj-példák betűrendbe szedett gyűjteménye, klasszikus szerzők műveiből vett idézet-példákkal. De nem szerepel benne a két alapvető, legtöbb gyakorlást igénylő „nagy” szófaj: az ige és a névszó (hiszen ezeket már az évek során alaposan begyakorolták), ezért van a címben a „pars” kicsinyített formában: *Particulae latinae orationis collectae et a Jacobo Facciolato in Seminario Patavino purgatae et auctae*.

Horatius Tursellinus (Orazio Torsellini) itáliai jezsuita műve, illetőleg ennek padovai változata a 18. század folyamán számos kiadásban megjelent Nyugat-Európában. Első hazai kiadása az egyetemi nyomdában a Ratio nyomán jelent meg 1777-ben a fent írt címmel, majd azután még 1781-ben is kiadták.

A latin stílusgyakorlatok anyagára vonatkozik a 159. §. következő utasítása: „Pro stylo latino servient auctores hactenus in scholis recepti; Chrestomatia tamen nova his subrogabitur.”

Az utánzandó latin klasszikus szövegek (hiszen ez a stílusgyakorlatok lényege) az elkészítendő új szöveggyűjteményben kapnak helyet. Nem más ez, mint a 131. §-ban is említett *Chrestomatia*, amely egyetlen kötetben tartalmazza a tárgyalandó szemelvényeket a kisgimnázium és a gimnázium tanulói számára.

2. A latin nyelvi-irodalmi tanulmányok szerves része a gimnáziumban a római régiségtan, amelynek tankönyvéről a 159. §. így rendelkezik: „Pro Notitia Antiquitatum Romanorum Nieupoort, qui exstat passim venalis”.

Sokhelyütt megvásárolható tehát hazánkban Willem Hendrik Nieupoort németalföldi szerző már régóta ismert műve, a *De ritibus veterum Romanorum* Első kiadása 1712-ben jelent meg Utrechtben: hazánkban először Budán adták ki 1748-ban. Címváltozata: *Rituum, qui olim Romanos obtinuerunt succincta explicatio, ad intelligentiam veterum auctorum facili methodo conscripta*.

Nieupoort e régiségtanának 1777—1799 közötti öt hazai kiadásáról tudunk.

3. Ugyanebbe a latin nyelvi-irodalmi tananyaggyűjtésbe tartozott a mitológia is, oktatása a következőképpen történjen a 159. §. szerint: „Mythologiam primo praeberere possunt, qui fuere haecenus vulgares, deinceps Mythologia Holliana notis et supplementis illustrata, proximeque in Typographeo Universitatis recudenda adhibebitur.”

Ez a „Mythologia Holliana” nem más, mint Philippus Josephus Holle munkája, amelyet nálunk első ízben 1750-ben adták ki Budán, „in usum gymnasiorum”. Nyilván ezt nevezi a szöveg „eddig használt” mitológia-tankönyvnek. A jegyzetekkel és függelékkel ellátott új kiadás — amelyet a Ratio szövege itt kilátásba helyez — 1778-ban jelent meg az Egyetemi Nyomdában, *Mithologia seu fabulosa deorum historia, traducta e Germanico, notis et supplementis illustrata in usum regionum gymnasiorum per Regnum Hungariae et provincias eidem adnexas* címmel (akárcsak 1750-ben). 1806-ig követhetők tovább az egyetemi nyomda új kiadásai.

4. Az előzőekhez részben hasonló, részben eltérő a 159. §. szövegében a logika-tankönyvre vonatkozó rész: „Pro Arte cogitandi Logica Ebertiana serviet interim, dum alter quidam autor novum opus excudat”.

Nem történik tehát említés arról, hogy e „Logica Ebertiana” korábban is használatos lett volna hazai iskoláinkban; ezt a tankönyvet ideiglenesen a Ratio kívánta bevezetni az oktatásba. Az kétségtelen, hogy Johann Jakob Ebert munkája e könyv, amelynek azonban csak német nyelvű változatát ismerjük: *Kurze Unterweisung in den Anfangsgründen der Vernunftlehre*. Első kiadása 1773-ban jelent meg Frankfurt-Lípcse helymegjelöléssel. Hazai kiadásáról nincs tudomásunk. Valószínű, hogy e könyvnek nem volt latin nyelvű változata.

Ebert e logika-tankönyve azonban csak addig használható — az idézett előírás szerint —, „amíg egy másik szerző ki nem dolgozza az új tankönyvet”. Ez nem sokáig váratott magára, mert már 1778-ban megjelent az új tankönyv, *Elementa artis cogitandi in usum gymnasiorum et grammaticarum scholarum per Regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*.

Sok kiadása került ki az Egyetemi Nyomda sajtója alól nemcsak az 1780-as és 1790-es években, de a 19. század első évtizedeiben is, mivel az 1806-i Ratio Educationis rendelkezése szerint továbbra is ezt a tankönyvet kellett a gimnáziumokban tanítani. Még az 1840-es évek könyvjegyzékeiben is hirdette az Egyetemi Nyomda.

5. A számtankönyv tekintetében így szól a rendelkezés: „Pro Mathesi Büschii Tentamen Mathematicum in usum et oblectamentum vitae civilis, cui libro proxime succedet alius, qui sub incude est.” A szöveg tehát a *Tentamen Mathematicum in usum et oblectamentum vitae civilis* (Kísérleti matematika a polgári élet hasznára és gyönyörűségére) című tankönyv tanítását írja elő. Korábban, a 138. §-ban ugyanennek a könyvnek ez a címe: *De Mathesi in utilitatem et commodum vitae civilis* (A polgári életben szükséges és kellemes matematika).

A szerző: Johann Georg Büsch (1728–1800) hamburgi gimnáziumi matematikatanár, későbbi kiváló közgazdász. Gyakorlati célú összefoglaló munkája német nyelvű, címe: *Versuch einer Mathematik zum Nutzen und Vergnügen des bürgerlichen Lebens*. Első kiadása 1773-ban, második kiadása 1776-ban jelent meg Hamburg-Lipce helymegjelöléssel. A könyv első fele rövid aritmetika-, geometria- és algebra-összefoglalás, második része pedig gyakorlati mechanika.

A Ratio idevonatkozó idézett szövegében is szerepel a megjegyzés: „e könyvet a közeljövőben felváltja egy másik, amely már sajtó alatt van”. A kisgimnáziumnál már említett, három részből álló számtankönyv ez (*Institutiones arithmeticae in usum gymnasiorum et scholarum grammaticarum per Regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*), amelyet 1777-től a 19. század közepéig nagyon sokszor kiadtak.

6. A Ratio kiadásakor, 1777-ben új könyv volt készülöben fizikából is: „Pro Physica ex hactenus editis variis Physices Elementis aliquod, dum latinum opus succedat, poterit esse usui.” Amíg tehát az új latin fizika-tankönyv megjelenik, használhatók az addig kézben levő, elemi fizikatananyagot tartalmazó könyvek; e megfogalmazásból arra következtethetünk, hogy német fizikakönyvek használatára utal itt a szöveg. Más, *Elementa Physices* című tankönyvet korábbról nem ismerünk.

Az új tankönyv hamar megjelent: *Faciliora physicae elementa in usum gymnasiorum per Regnum Hungariae et provincias eidem adnexas* címmel, 1778-ban. Tudunk 1793-i kiadásról is.

7. Lakonikus tömörségű a 159. §-nak az egyháztörténeti és az egyetemes történeti tankönyvre vonatkozó közlése: „Pro Historia Ecclesiastica, usitatus hactenus Rhetorum historicus; pro historia vero Caesarum a Rudolpho I. is, quo usae sunt hactenus scholae, serviet, utriusque suo tempore novus subrogabitur.”

A kisgimnáziumnál már említett — sok hazai kiadásban megjelent *Rudimenta historica* című — történelem-tankönyvsorozatról van itt is szó, amely a korábbi hat osztályos jezsuita gimnázium-struktúrájának megfelelően mindegyik osztály számára tartalmazott egy-egy könyvet.

A tankönyvsorozat hatodik kötete az „Epitomen historicae ecclesiasticae complectens” vagyis a katolikus egyház története, ez a hatodik — azaz retorikai — osztály tanulói számára szól, erre vonatkozik a fenti szövegben az „usitatus hactenus Rhetorum historicus (liber)” kifejezés (a rétorok osztályának eddig használt történelemkönyve), ez tanítandó továbbra is, az 1777-i Ratio Educationis rendelkezése szerint. Ezt a könyvecskét azután 1783-ban külön is kiadta az Egyetemi Nyomda.

A 159. §. idézett mondata szerint az egyetemes történet tankönyve is a régi marad, az, „amely a császárok történetét foglalja magában I. Rudolftól kezdve”. Ez a könyv ugyanis az említett jezsuita történelem-tankönyvsorozat

III. tagja, ennek címe: „Continuatio Monarchiae Romanae”, s a római császárok történetét tartalmazza a következő tagolásban: IV—V. századi nyugat-római császárok; V—VIII. századi kelet-európai császárok; IX—XVIII. századi német-római császárok. E kötet megfelelő részét kell tehát továbbra is tanítani.

Új egyháztörténeti és egyetemes történeti gimnáziumi tankönyv elkészültéről nincs tudomásunk ebből az időből.

8. E paragrafus szerint nincs szükség új gimnáziumi földrajz-tankönyvre: „Pro Geographia Supplementum Belianum dabitur in omnium manus ipso scholarum principip”. Tehát a tanulók kezébe a Bél-könyv kiegészítését (Supplementum Belianum) kell adni.

E kötet törzsanyaga nem más, mint az 1777-i Ratio Educationis 124. §-ában említett „Compendium Hungariae Geographicum”, amelyhez terjedelmes kiegészítés csatlakozik, minden bizonnyal Bél Mátyás kéziratai alapján készült ez is. A kiegészítésben Szlavónia, Horvátország, Dalmácia, továbbá Galícia és Lodomeria (ez utóbbi két terület 1772-től állt Habsburg-fennhatóság alatt), valamint Erdély földrajza szerepel. Tulajdonképpen önálló mű ez a kiegészítés, a címe: *Compendiolum regnorum Sclavoniae, Croatiae, Dalmatiae, Galliciae et Lodomeriae magnaue principatus Transilvaniae geographicum, supplementis et notis brevibus illustratum*. Első ízben 1777-ben jelent meg, Pozsony-Kassa helymegjelöléssel, a Bél-féle „Compendium”-mal együtt. Későbbi kiadásai is azzal egybekötöttek: 1779., 1792.

9. Ugyancsak az idézett paragrafus írja elő, hogy a természetjog és a hazai jog gimnáziumi oktatását új tankönyv alapján kell elkezdni: *Pro Jure Naturae et Notitia Juris domesticæ componetur opus fini praestituto, Gymnasiusque congruum*. Az új tankönyv 1778-ban látott napvilágot a budai Egyetemi Nyomdában a következő címmel: *Institutio elementorum juris naturalis in usum gymnasiorum et scholarum grammaticarum per Regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*. 1805-ig számos kiadást jelent meg.

10. Utoljára itt is a görög nyelv tanításáról esik szó: „Pro Graeca Collectiones autorum Graecorum Viennae editae facile possunt, utiliterque adhiberi”. Görög klasszikus szerzők műveiből vett több kötetes szemelvénygyűjtemény lehet ez a *Collections autorum Graecorum* címmel jelölt mű, amelyet Bécsben adtak ki. Példányt azonban nem ismerünk belőle.

11. Az 1777-i Ratio Educationis nem beszél a gimnáziumi hittankönyvről. A 136. §-nak ugyan ez a címe: „De institutione Doctrinae Christianae”, de ez a hittanoktatás a diákok számára mondott vasárnapi és ünnepnap i prédikációt jelentette. Külön hittanórát a gimnáziumi osztályok számára nem rendeltek, ezért nem volt szükség hittankönyvre sem.

Az új hivatalos állami tankönyvek szerzőit nem tüntették fel a kötetek címlapjain. Fináczy Ernő kutatásaiból tudjuk, hogy Makó Pál írta a számtankönyvet és a mértanoknyvet, Piller Mátyás a természetrajzot, Molnár János a bibliai történeteket és a latin szöveggyűjteményt, Horváth János a fizikakönyvet, Handlerla Ferenc a logika-tankönyvet, Lakits György pedig a jogi ismeretek elemeinek tankönyvét.

* * *

Érdeemes regisztrálni az 1777-i Ratio Educationisban előírányzott néhány további tankönyv létrejöttét is.

A 131. §. új latin nyelvtankönyveket helyezett kilátásba a kisgimnázium osztályai számára. Az itt oktatott Alvarez-féle kötetek kiküszöbölése, valamint II. József németesítő nyelvtörvényének érvényesítése érdekében 1787-ben az Egyetemi Nyomda kihozta Ignaz Felbiger németül írt kétkötetes latin nyelvtankönyvét, címe: *Anleitung zur lateinischen Sprache zum Gebrauche der studierenden Jugend im Königreich Ungarn und den damit verbundenen Staaten*. Ez a tankönyv 1789-ben még egy kiadást ért meg.

E tankönyvhöz csatlakozva egy német nyelvű régiségtan is megjelent — Nieupoort műve alapján — az egyetemi nyomdában 1788-ban: *Auszug von den Sitten und Gebräuchen der alten Römer zum Gebrauche der studierenden Jugend in dem Königreich Ungarn und den damit verbundenen Staaten*.

Makó Pál latin nyelvű kisgimnáziumi és gimnáziumi számtankönyve is — nyilván e németesítő program eredményeképpen — napvilágot látott németül 1788-ban az Egyetemi Nyomdánál e címmel: *Rechenkunst zum Gebrauche der Gymnasien und Grammatischen Schulen in dem Königreich Ungarn und den damit verbundenen Provinzen*.

A 144. §. új gimnáziumi retorika-poétika tankönyv megírásának szükségességét jelezte. Ennek megvalósulásáról ugyancsak egy évtized elteltével van híradásunk: 1787-ben jelent meg az Egyetemi Nyomdában a gimnázium két osztálya számára a kétkötetes *Institutiones ad eloquentiam* című latin nyelvű tankönyv.

Első kötetének címe: *Pars prior institutiones oratorias complectens ad usum scholarum Regni Hungariae et provinciarum eidem adnexarum*. A kötet retorikai elméleti törzssanyaga után gazdag szöveggyűjteményt is tartalmaz, majd pedig német nyelvű retorikai példákat közöl, ezek között — minta-analízis kíséretében — J. Sonnenfels terjedelmes beszédét, amelyet 1762. május 13-án mondott el Mária Terézia születésnapján.

A másik kötet (*Pars posterior institutiones poeticas complectens ad usum scholarum Hungaricarum*) ugyancsak tartalmaz szöveggyűjteményt, ezenkívül görög-római mitológiát; ez után német nyelvű német költészettant, számos kortársi költői szemelvény kíséretében (főként Lessing, Gessner, Kleist, Klopstock műveiből vett idézetekkel).

E kétkötetes gimnáziumi elokvencia-tankönyvnek csak erről az egyetlen kiadásáról tudunk.

A 159. §. korábbi bécsi kiadású görög kresztomátia gimnáziumi tanulmányozását írta elő. E könyv helyébe az Egyetemi Nyomda 1789-ben hozott ki egy görög szemelvénygyűjteményt, a következő címmel: *Institutionum grammaticarum linguae Graecae pars altera. Continens supplementa grammatica, chrestomathiam Graecam, lexicon hermeneutico-analyticum. In usum juventutis provinciarum Hungariae*. A kötet első része nem jelent meg, nyilván nem volt rá szükség, mert a „Grammatica Patavina” jól megfelelt céljának.

Horváth János korábbi, 1778–1793 között használt gimnáziumi fizikakönyvét átdolgozta és megbővítette, ezt az Egyetemi Nyomda 1794-ben jelentette meg *Summarium elementorum physicae, cum primis in usum gymnasiolorum per Regnum Hungariae et provincias eidem adnexas* címmel. Ismerjük a könyv 1798-i kiadását is. Ez utóbbit még az 1830-as években is hirdették a nyomdai árjegyzékek.

Az 1798-i évben merült fel annak szükségessége, hogy vezérfonalat adjanak a vasárnapi gimnáziumi hitoktatás számára. Ezt a következő könyv foglalta magában (amely címében a lebonnyoltítás módját is jól megvilágítja): „*Doctrina*

Christiana, ante meridiem diebus dominicis methodo concionis et insinuatione questionum exposita, post meridiem diebus iisdem methodo catechismi et propositione questionum exponenda."

Tankönyvek az akadémiák számára

Az 1777-i Ratio Educationis az akadémiai tagozat tankönyveiről nem rendelkeztetett tételszerűen, úgy, ahogyan ezt megtette a kisgimnázium tankönyveivel kapcsolatban. A törzsszöveg azonban néhány helyen említ bizonyos műveket, amelyeknek az előadások vezérfonalául kell szolgálniuk.

A 186. §-ban az az előírás olvasható, hogy a jogi fakultáson az első év első felében a természetjogot és a közjogot Martini tételei alapján kell tanítani: „... Jus Naturae, publicum Universale, ac Gentium juxta Positiones Cl. Martini . . . sit pertractandum.”

A kiváló felvilágosult államférfi, a bécsi egyetem jogászprofesszora, Karl Anton Martini (1726—1800) két művét fedi e megjelölés, mindkettő hosszú pályát futott be a hazai akadémiákon.

Martini természetjogi tankönyve először 1772-ben jelent meg Bécsben *Positiones de lege naturali in usum auditorii Vindobonensis* címmel. A könyvet Kolozsváron is kiadták 1777-ben, azután pedig Budán az Egyetemi Nyomda is megjelentette 1795-ben, majd 1800-ban is *De lege naturali positiones in usum academiarum Hungariae* címmel.

A könyv német nyelvű változata többször is megjelent Bécsben *Lehrbegriff des Naturrechtes* címmel; sőt lefordították magyarra is *Martini természet törvényéről való állításainak magyarázatja* cím alatt. Fordította és kiadta Dienes Sámuel Bécsben 1792-ben.

Martini közjogi tankönyvének címe: *Positiones de jure civitatis in usum auditorii Vindobonensis*, első kiadása 1773-ban jelent meg Bécsben, amelyet számos további kiadás követett. Ebből is készült német változat (*Allgemeines Recht der Staaten*) ugyancsak több kiadásban. Martini e tankönyvét latin nyelven az Egyetemi Nyomda 1795-ben adta ki „in usum academiarum Hungariae”.

Ugyanezen a tagozaton kell oktatni az ún. kamarai tudományokat, amely a közigazgatást, a kereskedés-tant és a pénzügytant foglalja magában. Ezt az előírást a 188. §. tartalmazza, a fejezet címe: „De ordinaria institutione politiae, commercii et rei aerariae”. E tananyagra vonatkozólag olvasható e fejezetben a következő: „Quod ad libros attinet, in Politia, commercio, et rei aerariae serviet interea opus Cl. Sonnenfelsii, dum aliud scopum idoneum elaboretur.”

A neves felvilágosult állam- és jogfilozófusnak, Joseph Sonnenfels (1732—1817) bécsi professzornak nyilvánvalóan arról az alapvető művéről van itt szó, amely az 1760-as évektől kezdve az 1820-as évekig számos kiadásban jelent meg németül „*Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanzwissenschaft*” címmel. Eleinte a hazai akadémiákon is bizonyára e német nyelvű változatot használták, mivel csak a századforduló után fordították le latinra s adták ki Pozsonyban először 1807—1808-ban, majd 1823-ban, három kötetben, *Principia politiae, commercii et rei aerariae* címmel. Ugyancsak 1808-ban Pozsonyban egy ilyen című változat is napvilágot látott: *Politicarum institutionum adumbratio summaria, excerpta e Principiis Politiae, Commerciorum et Rei Aerariae a Jos. Sonnenfels.*

Szintén ezen a tagozaton oktatták a különféle termelési ágazatok ismeretét (notitia artium et opificiorum). Ennek oktatásához a következő műveket ajánlja a Ratio Educationis 188. §-a: „Pro notitia artium, opificiorum, etc. Ex Justi Theatro artium et opificiorum tomis XIII. in 4to. item e Dictionario portatili artium et opificiorum; illo Germanice, hoc Gallice edito institutiones suas depromere Doctor poterit”.

Mindkét mű tehát latin címmel szerepel a szövegben, jóllehet az első német (*Theatrum artium et opificiorum*), a második pedig francia (*Dictionarium portatile artium et opificiorum*) nyelvű.

Johann Heinrich von Justi (†1771) munkájának szövege német, címe: *Schauplatz der Künste und Handwerke*, Berlinben jelent meg 1762–1765-ben (a fent idézett Ratio-szövegtől eltérően négy kvart formátumú – kötetben). A mű címlapján ez is olvasható: „verfertiget von den Herren der Akademie der Wissenschaften zu Paris”, ebből arra következtethetünk, hogy az eredeti kötetet franciául írták, s az idézett Ratio-szövegben párhuzamosan megadott másik cím („Dictionarium . . .”) valószínűleg azt jelzi.

Az egyetemes történelem e tagozaton folyó oktatásához a Ratio Educationis 189. §-a pontosan megnevezi az előadások alapjául szolgáló művet: *Historia celebriorum hodie Europae Provinciarum adumbrata a Godefrido Achenvallio*.

Az itt szereplő könyv szerzője Gottfried Achenwall (1719–1772), s maga a mű — bár az idézett szöveg latinul nevezi meg címét — német nyelvű: *Geschichte der heutigen vornehmsten europäischen Staaten im Grundrisse*. E címen első kiadása 1759-ben jelent meg, majd 1764-ben és 1773-ban is kiadták, mindháromat Göttingenben.

Ugyanennek a paragrafusnak a végén olvasható: „Pro explananda historia Provinciarum Europearum usui interea esse poterit Achenvallius; pro universalis vero opus Gattereri una cum Tabellis synchronisticis Viennae editis”. Az európai országok tehát Achenwall említett művéből tanítandók, az egyetemes történelmet viszont Gatterer könyvéből. Minden valószínűség szerint Johann Christoph Gatterer (1727–1799) e művére történik itt hivatkozás: *Abriss der Universalhistorie nach ihrem gesamten Umfangs, von Erschaffung der Welt bis auf unsere Zeiten*. Ennek első kiadása 1765-ben, második kiadása 1773-ban jelent meg Göttingenben. Ugyanitt e könyv latin nyelvű változata is napvilágot látott 1766-ban, majd 1769-ben *Synopsis historiae universalis* címmel.

Nem tudjuk, hogy a szinkronisztikus táblázatok — amelyeknek igen nagy jelentőséget tulajdonít az oktatásban az 1777-i Ratio Educationis — itt említett bécsi kiadása mikor jelent meg. Érdemes azonban ezzel kapcsolatban Gatterer egy másik művét is regisztrálnunk: *Einleitung in die synchronistische Universalhistorie zur Erläuterung seiner synchronistischen Tabellen*. Ez is Göttingenben jelent meg, 1771-ben.

Több tankönyvemlítés az 1777-ben kiadott Ratio Educationis szövegében nem található.

Tankönyvek a középszintű iskolák számára 1806-ból

Az 1806-i Ratio Educationis Publicae egy osztállyal megnövelte a kisgimnáziumot, ez a tagozat tehát négy osztályossá vált (kilenc éves korában léphetett ide a kisdíák); a gimnázium változatlan két osztályával együtt

tehát összesen hatosztályos lett a középszintű („latin”) iskola, s ilyen maradt egészen 1849-ig.

Az 1806-i királyi rendelkezés szövege osztályonként tárgyalja a szükséges tankönyveket.

A kisgimnázium első, legelső osztályának tankönyveiről a 70. §. rendelkezik.

„a) *Catechismus proprius. b) Historia Biblia confirmandis illustrandisque Religionis Christianae dogmatis adcommodata.*” Elsőként tehát a hittan-tantárgy került szóba: ehhez a saját felekezetnek megfelelő katekizmus, valamint a — keresztény vallás alap-tételeinek bizonyítása és elmélyítése céljából feldolgozott — bibliai történeteket tartalmazó tankönyv szükséges. Az 1777 óta használatban levő magyar nyelvű kiskatekizmus, valamint *Az ó és új testamentomi szent Historiának summája az oskolák számára* alapján tanították továbbra is, ezeket az Egyetemi Nyomda a 19. század közepéig változatlanul újabb kiadásokban terjesztette.

„c) *Exemplaria Calligraphiae*” vagyis a „szép” írás mintalapjai. Ezek már szerepeltek az 1777-i *Ratio Educationis*ban is a kisgimnáziumokkal kapcsolatban.

E mintalapokat az egyetemi nyomda katalógusai mindig hirdették (pl. 1784-ben: „*Deutsche, Lateinische und Ungarische Vorschriften, in Kupfer gestochen, per Exempl. 2 kr.*”).

„d) *Aluari Principia Linguae Latinae recognita, et emendata, restumque in ordinem redacta; seu Institutionum Grammaticarum Liber primus*”. A latin nyelvtanról szól ez a passzus. A második helyen említett cím (*Institutionum grammaticarum liber primus*) az 1777-i kisgimnáziumi latin tankönyveknél már említett Alvarez-sorozat első kötetét nevezi meg. Ez az első kötet három részből áll, s az első részt külön is kiadták az egész 18. századon keresztül, 1777 után is, ilyen címen: *Principia seu rudimenta grammatices, libri primi pars prior pro minoribus parvulis* címmel. Ennek egy javított és átdolgozott változatát kívánja az 1806-i dokumentum a kisgimnázium első osztályában továbbra is tanítani.

Alább bemutatásra kerül, hogy az új *Ratio* szerint a kisgimnázium többi osztályában is az Alvarez-tankönyveket kell oktatni; viszont az is kétségtelen tény, hogy 1803 után Alvarez neve alatt az egyetemi nyomdában már nem jelent meg újabb iskolai latin nyelvtankönyv.

„e) *Aritmeticae Pars prima e Latino in Vernaculum traducta.*” Ez a számtankönyv nem más, mint az 1777-ből már ismert, Makó Pál által írt *Institutiones arithmeticae*, ennek első része (e három részből álló könyvet — mint említettük — részenként is kiadták), de most ennek magyar fordítását kívánják az új *Ratio* szerzői a kisdiákok kezébe adni. Ez a magyar nyelvű számtankönyv azonban — tudásunk szerint — nem készült el.

„f) *Libellus vulgo Lectionis varia Morum praecepta complexus*”, tehát olyan olvasókönyvet (libellus lectionis) kell összeállítani, amely az illendő magatartás szabályait tartalmazza.

Minden valószínűség szerint ilyen című és tartalmú latin nyelvű könyv nem került kiadásra, 1778 és 1846 között viszont az egyetemi nyomda a népiskolák számára németül kiadta ezt a könyvet: *Lesebuch von der Rechtschaffenheit zum Gebrauche der National-schulen in dem Königreiche Ungarn und Croatien*. Magyar nyelvű változat azonban nem akadt a kezünkbe, sem a népiskolák, sem a kisgimnáziumok számára.

A kisgimnázium második osztálya számára — a 71. §. szerint — az első osztálynál említett könyvek szükségesek, ezeken kívül pedig a következők:

„a) *Chrestomathia Latina*”. Ez a latin szöveggyűjtemény nem azonos az 1777-i *Ratio*-ban említett, Molnár János által összeállított kötettel. Az 1806-i *Ratio* 55. §-ában ugyanis ez áll a kisgimnázium második osztályára vonatkozóan: „*Pro Chrestomathia Latina, quo nomine selecta Sermonis exemplaria veniunt, desumptur Sententiae quaedam morales, Adagia, Colloquia familiaria, Fabulae*”. Ez a kresztomátia tehát a „*Selecta sermonis exemplaria*” címet viseli, s ugyanezt említi az 1806-i *Ratio Educationis*ban — a szerzőt is megnevezve — a gimnázium első osztályától szóló 91. §. is.

A mű szerzője Pierre Chompré (†1760), címe: *Selecta latina sermonis exemplaria e scriptoribus probatissimis excerpta*, s első ízben Párizsban jelent meg 1745-ben. A gyűjtemény hat részből áll, amelyet három kötetbe foglaltak. Az egyes részek, illetőleg

kötetek anyaga azonban nincs szinkronban az 1806-i Ratio Educationisban az egyes osztályok számára tanulmányozásra előírányzott szemelvényanyaggal.

A Chompré-sorozatot az Egyetemi Nyomda 1786-tól kezdve sokszor kiadta, még a 19. század első évtizedében is többször megjelentették.

„b) Compendium Geographicum Hungariae post exemplar Cl. Mat. Belii auctum, et emendatum cum supplemento Regnorum Sclavoniae, Croatiae, et Dalmatiae”. Földrajzból tehát a már korábról is ismert könyv, a kiegészítéssel ellátott Bél-kötet továbbra is kötelező. Az 1777-i Ratio Educationis tankönyveinél felsorolt kiadásokon túl azonban több nem jelent meg belőle.

A kisgimnázium harmadik osztályában szükséges tankönyveket a 72. §-ban találhatjuk.

„a) Institutionum Grammaticarum Liber secundus de Syntaxi, seu constructione octo partium Orationis”. Az Alvarez-féle latin nyelvtankönyv-sorozat második tagja ez, anyaga a „syntaxis” vagyis a mondatban, a mondat szerkesztés a nyolc szófaj ismerete alapján.

„b) Chrestomathia Latina” — ez is nyilvánvaló a Chompré-szöveggyűjteményt jelenti.

„c) Historia Hungariae ad annum 1526 in compendiolum redacta ex vltimo Cel. Historiographi Georgii Pray opere”. Ennek az osztálynak a tanulói *Magyarország történelmét* 1526-ig tanulják, s „a kiváló történetíró, Pray György utolsó műve alapján” kell elkészíteni a tankönyvet (compendiolum). Valószínűleg Pray György *Historia regum Hungariae* című három kötetes munkájára céloztak ezzel a Ratio szerzői, amely 1801-ben jelent meg Budán, s első két kötetében 1526-ig tárgyalja Magyarország történetét.

A belőle készült — s az Egyetemi Nyomdában megjelent — kisgimnáziumi magyar történelem-tankönyvről azonban nincs tudomásunk.

„d) Arithmeticae Pars secunda Latina”. Számtanból tehát az „Arithmetica”-tankönyv második részét kell tanítani, de — ellentétben az első és második kisgimnáziumi osztály magyar nyelvű tankönyvből előírányzott szám-tanítással — most már a latin nyelvű tankönyvből. Makó Pál tankönyve maradt továbbra is használatban, kismértékben átdolgozva az egyetemi nyomda továbbra is folyamatosan nyomtatja, egészen a 19. század közepéig.

„e) Geographia Transilvaniae, Galliciae, et Lodomeriae e Supplemento, quod Compendio Geographico Hungariae adnectitur; item Turciae Europaeae ex Introductione Ioannis Tomka Szászky, quam Cl. Ioannes Seuerini emendauit, et auxit”. Eszerint a földrajz tanítása során két könyvből kell az előírt tananyagot meríteni. Erdély, Galícia és Lodomeria földrajza az előző osztályban is használt, „kiegészítéssel ellátott Bél-kötet” (e Supplemento, quod Compendio Geographico Hungariae adnectitur) alapján tanítandó; Törökország európai részét — vagyis a balkáni területeket — „Tomka-Szászky János „Bevezetés”-éből, amelyet Severini János javított és bővített”.

Ez utóbbi kötet teljes címe: *Joannis Tomka Szászky introductio in orbis antiqui et hodierni geographiam, in duos tomos diuisa. Plurimis in locis emendata, novisque aucta supplementis, opera ac studio Joannis Severini*. A könyv Pozsony-Kassa helymegjelöléssel először 1777-ben, majd Pozsony-Pest jelzéssel 1793-ban jelent meg. Az első kötet Európa, a második kötet Ázsia, Afrika és Amerika földrajzát tartalmazza.

S mindezek mellett szükség van a hittankönyvre (libellus religionis) is. Ez nyilvánvalóan a már korábban, 1777-ben is említett „középső” katekizmus, illetőleg a bibliai történetek tankönyve.

A kisgimnázium negyedik osztálya számára előírt könyvekről a 73. §. szól.

„a) Syntaxis Ornata, et Grammaticae Latinae Liber tertius de dimensione Syllabarum”. Latin nyelvből tehát a díszes latin nyelv mondatana (syntaxis ornata) a tananyag; ez — a szöveg nem szól róla — az előző osztály syntaxis-tankönyvében található. Ezenkívül itt kell feldolgozni a prozodiát is az Alvarez-sorozat harmadik kötetéből („Institutionum grammaticarum liber tertius de syllabarum dimensione”).

Korábban, a 62. §-ban a Ratio szerzői hangsúlyozták, hogy a prozódia a latin nyelvtan fontos része, de nem az a célja, hogy a tanulók ennek keretében az „Ars Metrica” alapján maguk is verseket írjanak, hanem hogy — a hangzók és szótagok időmértékének törvényszerűségeit megismerve — kiejtsük helyes és természetes lejtésű legyen („ut hic ex

Arte Metrica versus componatur, quam ut e regulari syllabarum mensura versus ac naturalis in enuntiationes verborum sonus procuretur”).

Az itt szereplő tankönyv teljes címe: *Ars metrica, sive ars condendorum eleganter versusum*”, szerzője Laurent de Cellières francia jezsuita. A könyv a 18. század első felében volt hazánkban népszerű; példányokat ismerünk a nagyszombati 1712-i, 1730-i, 1773-i, s a kaszai 1721-i kiadásokból. De még az 1780-i katalógusában is hirdette az egyetemi nyomda.

„b) Chrestomathia propria” — pontosabban ennek az osztálynak a „saját” szöveggyűjtemény-kötete a Chompré-sorozatból.

„c) Historia Hungariae a regimine Ferdinandi I ad nostra vsque tempora ex opere Cel. Pray, vt supra, in summarium collecta.” A magyar történelem tananyaga ebben az osztályban a mohácsi vésztől, illetőleg I. Ferdinánd uralkodásától kezdve történt események tárgyalása „napjainkig”. Ahogyan az előző osztályban történt, itt is Pray György alapmunkája felhasználásával kell megszerkeszteni a tankönyvet (summarium). A jeles történetíró fentebb említett művének harmadik kötetében tárgyalta ezt az időszakot. De ebben az esetben sincs nyomunk arra vonatkozólag, hogy ez az iskolai magyar történelemkönyvet az Egyetemi Nyomda kiadta volna.

„d) Institutionum Arithmeticae pars tertia”, vagyis *számtanból* az ismert, Makó-féle sorozat harmadik kötetét kell tanítani.

„e) Pro Geographia Prouinciarum, quae Classi huic sunt addictae, seruire potest Szászky Introductio ante indicata, et supplementis auctae”. Földrajzból tehát azoknak az országoknak a földrajzát, amelyet a tanterv erre az osztályra előír, az előző osztályban említett könyvből, Tomka-Szászky János „Introductio”-jának Severini János által javított kiadásából kell venni.

„f) Libellus Religionis, qui prius” — a korábban is már használt hittankönyv, vagyis a nagy („öreg”) katekizmus, együtt a bibliai történetek tankönyve.

Ezek az 1806-i Ratio Educationis Publicae-ben előírt tankönyvek a kisgimnázium számára. Ellentétben az 1777-i rendelkezéssel, 1806-tól nem oktatták a kisgimnáziumban a természetrajzot, a mértant és a görög nyelvtant, ezért e tantárgyak tankönyveiről sem történt említés.

* * *

A gimnázium két osztályában kötelező tankönyvek címfelsorolását az 1806-i Ratio Educationis Publicae 91. és 92. §-a tartalmazza.

A gimnázium első osztálya számára szolgálnak a következők:

„a) Doctrina Christiana, Historia Religionis, et Disciplinae Ecclesiae Romano-Catholicae locupletata, et nouis nunc primum curis elaboranda”: új tankönyvet kell szerkeszteni hittanból, erkölestanból és egyháztörténelemből.

A 76. §. úgy rendelkezik, hogy a gimnáziumban heti két órában kell tanítani a hittant; egykötetes hittankönyvet kell írni, amelyben a két osztály teljes anyaga belefoglalandó; az előadás és a hittankönyv nyelve a latin. Nincs tudomásunk arról, hogy e könyv megjelent volna az 1806-ot követő években.

„b) Exemplaria Calligraphiae cum Scholis prioribus communia” — az előző osztályokban már használt szépírási mintalapok.

„c) Institutiones Arithmeticae in vsum Gymnasiorum pluribus incrementis auctae. Partes III.” Tehát ennek az osztálynak a tanulói újra kézbe veszik a Makó-féle számtankönyvek harmadik kötetét, amelynek egyik részét már az előző kisgimnáziumi osztályban tanulták. A bővítést alighanem a tanárok szóbeli magyarázatára bízták.

„d) Ars recte cogitandi, ea praecipue continens, quae viam ad Artem Oratoriam praemuniunt ex Libello in vsum Gymnasiorum edito”. Továbbra is használatban marad tehát az 1777-i Ratio nyomán készült logika-tankönyv. Az árjegyzékek egészen az 1840-es évekig hirdették.

„e) Dominici de Colonia de Arte Rhetorica Libri quinque lectissimis veterum Autorum aetatis aureae, perpetuisque exemplis illustrati.” Nem éppen új retorika-tankönyvről szól e rendelkezés: *Dominicus de Colonia* kölni jezsuita könyve ez: *De arte rhetorica libri quinque*, amelynek első kiadása Velencében jelent meg 1732-ben, „az aranykor régi

szerzőinek legkiválóbb örökbecsű példáival illusztrálva” retorika-elméleti mondani-valóját. Hazai kiadásáról nincs tudomásunk.

„f) Chompre Selecta Latini Sermonis Exemplaria, Vol. IV. et V.” vagyis a Chompré-féle szöveggyűjtemény negyedik és ötödik kötete.

„g) Pro Archeologia Graeca Lamberti Bos Antiquitatum Graecorum Descriptio brevis”. E szerint a görög régiségtan anyagát is egy régebbi könyvből kell venni. Ez Lambertus Bos műve: *Antiquitatum Graecarum praecipue Atticarum descriptio brevis*. Első kiadása Lipcsében jelent meg 1749-ben, hazai kiadásáról nincs tudomásunk.

„h) Primae Lineae Historiae Naturalis Cl. Ludouici Mitterpacher, et quidem Regnum Animale.” A természetrajz tanítása során magyar szerző tankönyvét kell használni. Ezt Mitterpacher Lajos írta, címe: *Primae lineae historiae naturalis in usum gymnasiorum Regni Hungariae*. Első kiadása 1795-ben jelent meg Budán, 1842-ig négy-öt évenként kiadták. Ebben az osztályban a könyv állattani fejezetét kell feldolgozni.

„i) Historia Regnum Hungariae, ducto a septem Ducibus exordio ad Ferdinandum I. autorem Cel. Prayo.” A magyar történelem anyaga itt ugyanaz, mint a kisgimnázium harmadik osztályában, de nyilván bővebben és mélyebben. A szövegből arra következtethetünk, hogy most nem a Pray György idevágó műve alapján készült tankönyvet kívánják taníttatni a Ratio szerzői, hanem magát a Pray-könyvet (vagyis az említett, *Historia regum Hungariae* első két kötetét).

„k) In Geographia noui, et antiqui Orbis hoc, et altero anno auxiliari potest, veluti in Grammaticis, Szászky cum Seuerino”. Az antik és a korabeli világ földrajzához ugyancsak a korábban már kézbevert könyv használandó: Tomla-Szászky János *Introductio*-jának Severini János által javított változata (l. a kisgimnázium harmadik és negyedik osztályainál).

A gimnázium második osztályában használandó tankönyvekről a 92. §. szól, felsorolva, hogy „a korábban használt hittankönyv és számtankönyv mellett” (praeter vsitatos Doctrinae Christianae et Arithmeticae Libellos) milyen tankönyvek szükségesek itt.

Az világos, hogy a számtankönyv a Makó-sorozat harmadik tagja, amelyet már 1777 óta forgattak. De mi lehetett „a korábban használt hittankönyv”, hiszen az 1777-i Ratio Educationis szerint a gimnáziumokban nem volt sem hittanóra, sem hittankönyv? Az első gimnáziumi osztálynál jelzett, elkészítendő tankönyvről viszont nincs tudomásunk.

A korábban említett 1788-i „Doctrina Christiana” kötetből egyetlen kiadás látott napvilágot, de az sem a tanulók számára készült tankönyv volt; az árjegyzékek semmiféle ilyen című vagy tartalmú művet nem hirdettek.

A 92. §. gimnáziumi tankönyv-jegyzéke a következő:

„a) Iosephi Iuuenii Institutionum Poeticarum Libri quinque, eadem, quae est in Arte Rhetorica, methodo conscriptae”. Ez a könyv is egyike a 18. századi katolikus iskolák népszerű tankönyveinek. Szerzője Josephus *Iuuenius* (Joseph de Jouveny) francia jezsuita, a tankönyv címe: *Institutiones poeicae ad usum collegiorum Societatis Jesu*. Hazai kiadásai a 18. század első feléből valók: Nagyszombat 1720., Kassa 1723., e kiadások címe: „Novus candidatus rhetoricae auctus, emendatus et perpolitus”.

Az 1806-i Ratio *Iuuenius* tankönyvének azt a kiadását kívánja taníttatni, amelynek anyaga „oly módon van feldolgozva, mint az *Ars Rhetorica*”, vagyis *Dominicus de Colonia* retorika-tankönyve. Valószínűleg azokra a kiadásokra történik ezzel célzás, amikor *Iuuenius* és *Dominicus de Colonia* e tankönyveit egybedolgozva, egy kötetben jelentették meg. E változatból a velencei kiadás került a kezünkbe 1769-ből.

„b) Chompre Selecta Latini Sermonis Exemplaria Vol. V. et VI.” — ebben az osztályban tehát a *Chompré*-sorozat ötödik és hatodik kötete tanulmányozandó.

„c) Antiquitates Romanae ex opere G. H. Nieupoort iam vsitato”. A római régiség-tant ezek szerint az 1806-i Ratio Educationis is a korábban előírt — már az 1777-i dokumentumban szereplő G. H. *Nieupoort* műve alapján kívánja oktatni. Mint az 1777-i Rationál már említettük, 1799-ig sokszor kiadták hazánkban is ezt a *De ritibus veterum Romanorum* című római régiség-tant. 1799 utáni hazai kiadásairól viszont nem tudunk.

„d) Historia Naturalis Regnum Vegetabile, et Minerale, duce Cl. Abbate Mitterpacher”. A természetrajzból „a kitűnő Mitterpacher apát könyve alapján” kell foglal-

kozni a növénytannal és az ásványtannal. *Mitterpacher* Lajos könyvét már a gimnázium első osztályában is forgatták a tanulók, ekkor annak állattani részét tanulták.

„e) *Historia Hungariae* a Ferdinando I per *Historiographum superius memoratum compendio data; ad quam accedit synoptica Imperatorum, et Ditionum Austriacarum Historia.*” *Magyarország történetét* tehát „a fentebb említett történetíró által készített kézikönyvből” kell oktatni. A szóba hozott „compendium” Pray Györgynek — minden valószínűség szerint — az a műve, amelyet a kisgimnáziumok negyedik osztályánál említettünk: a „*Historia regum Hungariae*” harmadik kötete. Megint arra gondolhatunk, hogy itt magát a Pray-mű tanulmányozását irányozták elő a Ratio szerzői, e gimnáziumi osztály számára írt magyar történelem-tankönyvről nem tudunk.

Arra nem tesz célzást az idézett e) pont, hogy a Habsburg-császárok és a Habsburg-birodalom többi országának történetét milyen könyv alapján kell tanítani a gimnáziumnak ebben az osztályában.

„f) *Pro Geographia dictum est, cum additamentis Professorum*”, vagyis *földrajzból* a gimnázium első osztályánál említett tankönyv — a Tomka-Szászky-féle „*Introductio*”, Severini János átdolgozásában — használandó ebben az osztályban is; a tanárok feladata, hogy magyarázataikkal kiegészítsék annak anyagát.

Az 1806-i Ratio Educationis Publicae tehát ezeket a felsorolt tankönyveket írta elő a gimnázium számára.⁵ A következő tantárgyak, illetőleg tankönyvek 1777-ben szerepeltek, most kimaradtak: fizika, egyetemes történelem, jogi ismeretek, görög nyelv; viszont 1806-tól gimnáziumi tantárgy lett — ellentétben az 1777-i rendelkezéssel — a természettan és a magyar történelem. A 83. §. szerint 1806 után „archeologia” néven foglalták össze a görög-római mitológiára és régiségekre vonatkozó ismereteket.

* * *

Az 1806-i Ratio Educationis által rögzített középszintű iskolában, a kisgimnáziumból és gimnáziumból álló hat osztályos „latin” iskolában a legfőbb, legterjedelmesebb központi tananyag a latin nyelv és irodalom volt. Ezért erősen szembeötlő, hogy ennek ellenére a dokumentum szerzői eléggé felemás módon rendelkeztek a vele kapcsolatos tankönyvekről: a több évszázadot megélt Alvarez-sorozat egyes köteteinek, illetőleg Juvenus és Dominicus de Colonia ugyancsak régi műveinek címeit adták meg, s csupán az első, kisgimnáziumi tankönyvnl jelezték, hogy átdolgozása szükséges. Maga a szöveg sehol sem utalt arra, hogy új tankönyvsorozat lenne munkában.

Pedig minden valószínűség szerint ekkor — 1806-ban, a királyi dokumentum megjelenésekor — már dolgozott az új tankönyveken Grigely József, a budai piarista gimnázium tanára. A kisgimnázium latin nyelvtankönyveinek összefoglaló címét a korábbi Alvarez-kötetektől kölcsönözte: *Institutiones grammaticae in usum scholarum grammaticarum Regni Hungariae et adnexarum provinciarum*. A szerző az 1806-i Ratio előírása szerint osztotta el a tananyagot négy kötetre a négy osztály számára. 1807–1809 között mind a négy kötet megjelent, s a reformkor végéig folyamatosan — sok-sok kiadásban — adták ki mindegyiket.

Ugyancsak Grigely Károly készítette el a gimnáziumi osztályok latin tankönyveit is. 1807–1846 között sok kiadásban látott napvilágot mind a retorika-tankönyv (*Institutiones oratoriae in usum gymnasiorum Regni Hungariae et adnexarum provinciarum*); mind pedig a poétika-tankönyv (*Institutiones poeticae in usum gymnasiorum Regni Hungariae et adnexarum provinciarum*).

⁵ Az 1806-i Ratio Educationis Publicae népiskolai tankönyveivel egy másik tanulmányban foglalkozunk.

Új szöveggyűjtemény is készült, *Hannulik János* Krizosztom munkájaként, az egyes osztályok előírt tananyagához illeszkedve *Selecta latini sermonis exempla* címmel (átvéve a Chompré-sorozat címét), külön-külön kötetet adva a kisgimnázium III., illetőleg IV. osztályos, valamint a gimnázium I., illetőleg II. osztályos tanulóinak kezébe. A négy kötet 1809–1849 között számtalan kiadásban látott napvilágot.

A görög-római régiségtan oktatásához ugyancsak új tankönyveket állítottak össze. *Compendium antiquitatum graecarum ad usum primae humanitatis scholae in regnis per Hungariam adnexasque provincias gymnasiis* címet viseli a gimnázium I. osztályának szánt kötet; a II. osztályosoké viszont ez: *Compendium antiquitatum romanorum, ad usum secundae humanitatis scholae in regnis per Hungariam adnexasque provincias gymnasiis*.

A két tankönyv Schoenwiesner István munkája; az előző 1814-ben, a második 1815-ben került ki az egyetemi nyomdából; 1825-ig kísérhető nyomon folyamatos kiadásuk.

A kisgimnáziumi hittankönyvek (a katekizmus-sorozat és a bibliai történetek) mindvégig magyar nyelvűek voltak. A régi katekizmusokat az 1830-as években váltotta fel új hittankönyv-sorozat, e címmel: *Keresztény katolika hitnek tanítása, kérdésekkel és feleletekkel a második grammatikai osztályban lévő ifjúságnak nyilván[os] és külön való oktatására*, illetőleg a kisgimnázium harmadik, valamint negyedik osztálya részére. Az első kiadások 1834-ből tűnnek elénk.

Új, egykötetes magyar nyelvű hittankönyv készült a gimnáziumi osztályok tanulóinak is *A keresztény katolika religio tudománya a gymnasiumi felsőbb iskolai ifjúság számára* címmel. Első kiadása 1844-ben jelent meg. Ez a tankönyv — bár a gimnáziumi osztályok számára készült — nem latin nyelvű volt.

Az 1844. évi 2. törvény ugyanis elrendelte, hogy Magyarország közép- és felsőszintű iskoláiban a magyar legyen az oktatás nyelve, nem a latin. Ennek eredményeképpen megkezdődött az addig használt hivatalos latin nyelvű tankönyvek helyett a magyar változatok kiadása.

Ezek sorában elkészült a magyar nyelvű latin nyelvtankönyv-sorozat (a Grigely-féle latin nyelvű sorozat helyébe), *Latin nyelvtan a magyarországi középtanodák használatára*, amelyekből egy-egy kötet szolt a kisgimnázium I., II. és III. osztálya számára. E kötetek 1847-ben jelentek meg.

A természetrajz („*historia naturalis*”, korabeli magyar kifejezéssel: természetstörténet) oktatása a gimnáziumban eddig Mitterpacher Lajos latin nyelvű tankönyve alapján folyt. Ezt váltotta fel a *Termésetstörténet műtudományi jegyzékekkel a gymnasium felsőbb iskolái használatára* című könyv. (A „műtudomány” a „technológia” szó magyarítása.) A kötetből több kiadás látott napvilágot, először 1846-ban.

Az addig használt Bél-, Tomka-Szászky- és Severini-féle földrajz-könyvek helyébe is új, magyar nyelvű földrajz-könyv került, a címe: *Földismeret matematikai, physikai s politikai tekintetben Magyarország és hozzá kapcsolt részek tanodái használatára*. 1846-ban és 1847-ben jelent meg belőle kiadás.

Rendhagyó módon gondoskodtak a történelemkönyvről; érthetetlen, miért engedték, hogy éppen ez ejtsen csorbát az Egyetemi Nyomda tankönyvkiadó privilégiumán.

Pontosan követve az 1806-i Ratio Educationis Publicae idevonatkozó utasításait, Spányik Glicér piarista tanár készítette el a kisgimnázium III–IV.

osztálya, illetőleg a gimnázium I—II. osztálya számára a történelemkönyvet két részben, de egy kötetben: *Compendium historiae Regni Hungariae ab origine gentis usque ad Ludovicum II. concinnatum — Compendium historiae Imperatorum Romano Germanicorum a Rudolfo I. usque ad Franciscum II. et Regni Hungariae a Ferdinando I. usque ad nostra tempora concinnatum.*

A címből tehát hiányzik a hivatalos formula, hogy milyen hazai iskola-típusok számára rendelték el, a legfeltűnőbb azonban az, hogy a pesti Trattner-nyomdában készült. Első ízben 1816-ban került ki a nyomda sajtói alól, majd 1840-ig még hat kiadásban jelentették meg.

E történelemkönyv útja még más vonatkozásban is eltért a többitől. 1833-ban ugyanis magyarul is kiadták — tehát még az 1844-i nyelvtörvény előtt! — s egyes iskolákban nyilván ezt a változatot oktatták-tanulták. Címe: *Magyarország rövid története*, s 1843-ban jelent meg harmadik kiadása.

(A dolog érdekessége az is, hogy 1840-től 1848-ig éppen Spányik Glicér volt a Helytartótanács tanügyi osztályának a vezetője, tehát végső soron ő döntött a tankönyvügyekben.)

Ebben az időben egyébként már egy új iskolai történelemkönyv is köz-kézen forgott, s ez már eleve magyarul készült. Szerzője Horváth Mihály, aki ugyancsak a pesti Trattnernál jelentette meg 1841-ben tankönyvét e címmel: *A magyarok története Európába való költözésüktől mostanáig. A tanuló ifjuság számára.* Harmadik, átdolgozott kiadása 1845-ben látott napvilágot, de még 1847-ben is kiadták.

Végül meg kell említeni a magyar nyelv oktatásának hivatalos tankönyveit.

Az 1790—91. évi 16. törvény, majd az 1792. évi 7. törvény ugyanis elrendelte, hogy azoknak a kisgimnáziumi és gimnáziumi tanulóknak, akadémiai és egyetemi hallgatóknak a számára, akik nem tudnak magyarul, magyar nyelv-órákat kell rendszeresíteni a felsorolt intézményekben. Az 1806-i Ratio Educationis Publicae igen nagy jelentőséget tulajdonított — szemben 1777-i elődjével — a magyar nyelv oktatásának, iskolai használatának (bár a közép- és felsőszintű oktatásban hivatalos oktatási nyelvként a latint továbbra is megtartotta), mindamellett a magyar nyelv oktatásáról részletesen nem intézkedett e szintekre vonatkozóan. Mégis, az 1806-i Ratio nyomán indultak meg a kisgimnázium és gimnázium összes osztályaira kiterjedő magyar nyelv-tan-oktatás (illetőleg az ennek során használandó tankönyv) kidolgozásának munkálatai.

A tankönyv első ízben 1816-ban jelent meg az egyetemi nyomdában, majd több kiadást is megért. Összeállítója Verseghy Ferenc volt, aki természetesen az iskolák ekkori hivatalos nyelvén dolgozta fel a magyar nyelvtant: latinul. A kötet címe: *Epitome institutionum grammaticarum linguae Hungaricae*, s öt „tomulus”-ból áll. Az I. rész a kisgimnázium második, a II. rész a kisgimnázium harmadik, a III. „tomulus” a kisgimnázium negyedik, a IV. rész a gimnázium első, végül az V. „tomulus” a gimnázium második osztályosainak. Külön könyveske-formában nem adták ki az egyes részeket. A kötetet még az 1841-i és az 1848-i nyomdai árjegyzék is propagálta.

Verseghy Ferenc gyakorlókönyvet is készített magyar nyelvtankönyvéhez, *Exercitationes idiomatis Hungarici secundum regulas Epitomes concinnatae, in usum gymnasiorum Regni Hungariae* címmel. A kötetben — eszünkbe idézve az 1806-i Ratio Educationis 28. §-át — Comenius *Orbis Pictus*ából vett latin-magyar szövegrészletek (de képek nélkül), azután latin-magyar beszélgetések, szócsoportok, közmondások, rövid tréfás történetek, levelek

és különféle versformájú költemények találhatók. 1816—1822 között több kiadása jelent meg, de még a későbbi árjegyzékekben is hirdették.

Végül — az 1844. évi nyelvtörvényt érvényesítve — 1848-ban került ki a budai Egyetemi Nyomdából a hivatalos magyar nyelvű magyar nyelvtan-könyv-sorozat.⁶ Nem kisebb szerzőpáros készítette, mint Czuczor Gergely és Vörösmarty Mihály, akik 1845 nyarán fogtak munkához. A kisgimnázium első osztályáé az *Elemi magyar nyelvtan a közép iskolák I. osztálya számára*; a második osztályé a *Magyar nyelvtan a közép tanodák második osztálya számára*; a harmadik-negyedik osztályé a *Szókötés a közép tanodák III—IV. osztálya számára*. (Szókötés = syntaxis = Mondattan).

Tervezték, de nem készült el s nem jelent meg a gimnázium két osztálya számára szánt *Alkalmazott szókötés*. Túl közel volt már 1848 szeptembere, a szabadságharc kirobbanása.

MÉSZÁROS, ISTVÁN

Les manuels scolaires de la Ratio Educationis de 1777 et 1806

Bienque la littérature spéciale hongroise de l'histoire des écoles ait déjà analysé à fond ces documents de grande importance de l'histoire de la pédagogie, pourtant elle ne s'est pas encore occupée des manuels scolaires prescrits par elles. Cette étude met à découvert les rapports d'histoire des manuels scolaires de la Ratio Educationis de 1777 et de 1806. C'est à la base du stock et du catalogue de l'Imprimerie Universitaire, de la Bibliothèque Nationale Széchényi et de la Bibliothèque de l'Université qu'on a composé le registre, jusqu'à 1848, des manuels de niveau moyen et académiques, et notamment de ceux avant tout dont les auteurs aussi ont été mentionnés par les textes des décrets. Mais on a tenu compte de ceux aussi dont on n'a mentionné que le titre.

C'est suivant les chapitres correspondants des décrets que l'étude passe en revue les manuels prescrits pour les matières diverses et elle tâche d'en dresser une liste complète. En même temps, elle essaie d'interpréter et expliquer les décrets en connexion avec les livres. Après avoir mis à découvert les manuels scolaires des matières diverses, l'étude finit par analyser les manuels officiels de l'enseignement de la langue hongroise.

⁶ E kötetek létrejöttéről l. ILLÉSY János: *Czuczor és Vörösmarty iskolai nyelvtanai*. ItK 1893. 368—378.; VISZOTA Gyula: *Czuczor és Vörösmarty hivatalos magyar nyelvtanai*. EPhK 1903. 827—839. — E szerzők szerint a nyelvtankönyv-sorozat harmadik tagja jelent meg 1848-ban, a másik két kötet csak 1851-ben adták ki nyomtatásban. Az Országos Széchényi Könyvtárban azonban megtalálható mindhárom kötet 1848-i kiadása, többször viszont már nem adták ki egyik kötetet sem.

Bajcsy-Zsilinszky Endre és a „Magyarország” kapcsolatához (1935—1936)

Az Est-lapok konszernhez tartozó *Magyarország* profiljában 1934 elején lényeges változások következtek be. 1934. február 1-ével kezdődően kicserélődött a szerkesztőség; a lap főszerkesztője Zilahy Lajos lett, aki addig a *Pesti Napló* munkatársa volt, köréje pedig nem sokkal később már új emberek kerültek. A segédszerkesztő Kodolányi János, az olvasószerkesztő Szabó Lőrinc lett, Bajcsy-Zsilinszky Endrét és Féja Gézátt pedig megnyerték a lap rendszeres — fizetett — cikkírójának.¹ A *Magyarország* e változások révén a társadalmi reformok és a németellenesség fórumává vált, s — nem utolsósorban Zilahy Lajos jóvoltából — sajátos ötvözetét képviselte az ún. reformgondolat gömbösi, ill. népi írói változatának. Egészében pedig — ahogy Lackó Miklós írta — „új, izgalmas szint jelentett a magyar sajtó frontján, s kitűnt színvonalas szerkesztésével, mozgékonyásával. A lap révén a népi írók széles körű nyilvánosságához jutottak; ezzel indult meg a mozgalom tágasabb ideológiai-politikai hatása a közvéleményre. Cikkei közül nem egy máig is a magyar publicisztika remekei közé tartozik.”² Ma már azonban tudjuk, Zilahy egyeztető szerkesztői gyakorlata eleve s alapvetően ellentmondásos volt, ezért szinte törvényszerűnek tekinthető, hogy lapját hamar „megrendszabályozták” s bár alapvető orientációját a *Magyarország* nem adta föl, 1934 április-májusa után mindenképpen óvatosabb lett, számos kérdésben a kormányzati elképzelésekhez igazodott.³ S kiéleződtek belső ellentétei, a szerkesztőség vezető munkatársainak egymásközötti véleménykülönbségei is.

Hogy mennyire nem volt egységes a lap gárdája, ill. hogy mennyire különböző *egyéni* álláspontok alkalmi és ideiglenes kompromisszumából alakult ki a *Magyarország* ideológiai-politikai vonala, azt jól mutatja Bajcsy-Zsilinszky Endrének a laphoz fűződő viszonya. Ma már, úgy-ahogy, fölmérhető e kapcsolat háttere, publicisztikában le nem csapódott, nyilvánosságra nem került része, összetevője. Világosan látszik, elsősorban Bajcsy-Zsilinszkynek Szabó

¹ A *Magyarország* átszervezéséről legújabban Lackó Miklós írt: *Válságok — választások*. Bp. 1975. Gondolat, 81. l. De beszámolnak róla Szabó Lőrinc Kardos Lászlóhoz írott levelei is. SZABÓ LŐRINC: *Napló, levelek, cikkek*. Vál., sajtó alá rend., a bevezetést és a jegyzeteket írta KABDEBŐ LÓRÁNT. Bp. 1974. Szépirodalmi, 223—226. l. — Az átszervezést egyébként Bajcsy-Zsilinszky Endre a *Szabadság* 1934. március 11-i számában cikkben köszöntötte.

² Lackó M. i. m. 84—85. l.

³ Lackó M. i. m. 88—89. l.

Lőrinchez írott, az MTA Könyvtára kéziratárában őrzött leveleiből,⁴ hogy — legalábbis 1935 tavaszától — Bajcsy-Zsilinszky különvéleményen volt, s a *Magyarországban* megjelent cikkei csak részlegesen fedték álláspontját.

Szabó Lőrinchez írott első, 1935. május 8-án kelt levelében lényegében már együtt található különvéleményének minden fontos eleme: a *Magyarországnál* élesebb — s föltétlen — német-ellenessége, egyértelmű Gömbös-ellenessége s Németh László koncepciójának elutasítása. Lényegében tehát az egész Új Szellemi Front elutasítása, sőt annál több is. Levele, mely saját lapjának, a *Szabadságnak* fejléces levélpapírjára géppel íródott, így hangzik:

Budapest, 1935. május 8.

Kedves Barátom!

Nagyon fájdalmasan érintett, hogy szó nélkül kihagytad cikkemből⁵ éppen azt a néhány mondatot, amelyet én a cikk legfőbb idegközpontjának állítottam be. Annál jobban bánt a dolog, mert egyfelől Zilahy Lajos ezt sohasem tette velem, másfelől éppen a napokban kaptam Salusinszky Imrétől⁶ egy igen kedves levelet, amelyben biztosít arról, hogy nyugodtan írhatom meg a magam meggyőződését, nincs akadálya cikkeim közlésének ezután sem. Hát odáig jutottunk már, hogy a Hitler szent nevét csak áhítattal lehet kimondani s meg sem lehet mondani azt az elvitathatatlan tény, hogy igenis ennek a veszett baromi hitleri politikának köszönhetjük a fejünk fölé tornyosuló új pánszláv veszedelmet is?

Még ha a politikai analfabétákra való célzást hagyjátok volna csak ki, hiszen ez lehet aggályos a Te kormány- és reformkorszak-tisztelő felfogásod számára. De miért kellett kihagyni a német politikára való hivatkozást is?

Persze nem tartozol felelettel, Te vagy a szerkesztő, azt teszel a cikkel, amit akarsz, csak legalább megemlítetted volna, hogy ilyen módon kasztrálni akarod írásomat. Inkább le sem adtam volna ilyen körülmények között a cikket. Többet nem is írok addig, míg Zilahy Lajos haza nem jön, aki mindig sokkal több kímélettel volt irányomban, mint Te. Sajnos, nekem sem az új szellemi front iránt, sem a minőség-szocializmus, sem a kert-szocializmus, sem a németlászói egyéb „kiáramlások”, sem a reformkorszak egész rejtélyes terminológiája és filozopterségei iránt a világon semmi érzékem. Én egy egyszerű régi stílusú, elmaradott, „liberális” publicista vagyok, aki tele vagyok a tények gatlásaival, míg Neked úglátszik inkább olyan külpolitikus kell, aki, mint a nagy Német[h] László, azt írja, hogy „Németország Lengyelországgal ölelkezik Posen és Danzig fölött” s hogy „vajjon mit hoz Simon Berlinből, háborút vagy szövetséget”? Hogyan tudnám én elérni ezt a tényektől elszabadult szárnyalást? Ti — új szellemi front — haladtok most már nem is a német, hanem az etiop misztika felé, amiről Németh László így ír: „Az etiópoknak nincs különösebb Istene, varázslata, imádsága, de megmegáll a földjén. Felvesz, megnéz egy bogarat, elidőz egy növény fölött, a néma áhítat apró szertartásaiban tartja állandó ünnepét az ő vallásosága... A kert olyan szántó, amelyben sűrűbben laknak az Istenek s a szikkadt hivatalnokokból is misztikus etióp

⁴ Szabó Lőrinc hagyatékában Bajcsy-Zsilinszky Endre nyolc levele maradt fenn. Ezeket az MTA Kézirattára Ms 4679/59—65. szám alatt őrzi.

⁵ Bajcsy-Zsilinszky megcsonkított cikke — *Orosz előretörés* címen — a *Magyarország* 1935. május 9-i számában jelent meg, a 3. lapon. Hogy hivatkozhatott e cikkekre már nyolcadikán? Úgy, hogy a *Magyarország* 9-i száma már 8-án megjelent s a főláborodott Zsilinszky azonnal frögéphez ültetett. (A *Magyarország* ügyészégi kötelempéldányait a szegedi Egyetemi Könyvtár őrzi; a május 9-i számon jól olvasható az átvételi keletbélyegző dátuma: 1935. máj. 8.)

⁶ Salusinszky Imre (1883—1946), az *Est*-lapok főszerkesztője, a konszern egyik vezető személyisége volt. Bajcsy-Zsilinszkyhez írott levelét nem ismerjük.

⁷ A *Magyarország* hasábjain ez időben folyt az ún. Új Szellemi Front vitája, Bajcsy-Zsilinszky erre utal. A lap 1935. május 8-i száma hozta Németh László: *Kert, magyarság és minőség-szocializmus* című cikkét, Zsilinszky, alig leplezetten, ezt a cikket nehezményezi. Az idézet Németh László: *A reform* című, a Tanú 1935. I. kötetében megjelent cikkéből való (42—43. l.). Az idézet azonosítását Ilia Mihálynak köszönöm.

lehet.”⁸ Hát nekem sem Frobenius bogarászata, sem az etióp misztika, sem semmiféle misztika meg új vallás nem kell. Nekem untig elegendő vallásnak a kereszténység, a politikában pedig politikát keresek, nem bogarászatot és növénytisztetet, sem etiop vallást. A magyar politikai szellemnek ezt a szörnnyű végelegyengülését és a zavaros szóáradatnak ezt a beteg kurzusát, én háborzongató irtózattal nézem és — „siratom magam s a népem.”

Szíves üdvözlettel és nagy szellemi tehetetlenségtekben igaz részvétellel vagyok híved:

Bajcsy-Zsilinszky

Nagyságos
Szabó Lőrinc úrnak,
szerkesztő
Budapest

Bajcsy-Zsilinszky e dohogásában-háborgásában az éles Hitler-ellenességnél is érdekesebb, hogy saját magát „egyszerű, régi stílusú »liberális« publicistaként” definiálta. Mennyire volt helyes ez az önjellemzés, másodlagos kérdés. Fontosabb, hogy ő, az egykori radikális anti-liberális („jobboldali”) politikus most egykori ellenfeivel azonosította magát. Ellentmondás ez, tárgyilag problematikus önazonosítás, de jól mutatja az egykori, fasizmus előtti jobb-oldalban rejlő „liberalizálódási” lehetőségeket és tendenciákat. S innen érthető meg, hogy Németh László nagy ívű s nagy hatású reform-konceptiójában éppen Bajcsy-Zsilinszky bírálta élesen a „misztikát”, az irracionálisat. Holott nyilvánvaló: kettejük fölfogása is sok ponton érintkezett, ill. egyezett a harmincas évek közepén.

Elégedetlensége ellenére a *Magyarországgal* Bajcsy-Zsilinszky kapcsolata ezután sem szakadt meg; 1935. szeptember 22-én újra munkatársként fordult Szabó Lőrincchez. Levele ezúttal is a *Szabadság* levélpapírján olvasható s mint mindegyik, ez is gépelt:

Budapest, 1935. szeptember 22.

Kedves Lőrincz!

Mellékelek számotokra egy nem hosszú külpolitikai cikket.⁹ Örülnék, ha közölnétek.

De nagyon kérek, légy szíves keddre kiutalni számomra a két legutóbb megjelent cikkem¹⁰ honoráriumát a mellékelt nyugtára. Tarpára kell mennem ezen a héten és nincs egy fillérem se. Persze, ha addig leköznétek ezt a cikketet s ennek honoráriumát is megkaphatnám, még nagyobb dolog volna számomra.

Igaz barátsággal híved: Bajcsy-Zsilinszky

Nagyságos
Szabó Lőrincz úrnak,
Budapest

Cikkét, amit Szabónak küldött, valószínűleg nem közölte a lap; erre enged legalábbis következtetni Bajcsy-Zsilinszky következő, öt nappal későbbi levele. Ez is tele van passzszal — a lap s „a mai förtelmes rendszer ellen”.

⁸ Az idézet forrását nem sikerült megtalálni. Hasonló gondolatokat Németh László a *San Remoi napló* elején is megfogalmaz, de bizonyos, hogy Bajcsy-Zsilinszky nem ezt, hanem valamelyik más Németh-írást idézi.

⁹ Bajcsy-Zsilinszky e cikkét nem tudjuk azonosítani.

¹⁰ *Forrásban a belső német kérdés.* = Magyarország 1935. szept. 14. 5. l.; *Magános morfondírozás a Népszövetségről.* = Magyarország 1935. szept. 19. 3. l.

Budapest, 1935. szeptember 27.

Kedves Lőrincz !

Igazán zavarban vagyok: miről is írjak? Külpolitikáról úgylátszik nem lehet. A kormányt bírálni nem lehet, s míg az Est és a Pesti Napló megenged magának egy kis bírálatot, Ti minden bírálatnak látszó cikket azzal kezdtek, hogy nem akarunk politizálni, mintha a politizálás valami ocsmányi bűn volna. A Magyarország, amely Zilahy Lajos vezetése alatt kezdetben a legellenzékibb és a legbátrabb hangot pendítette meg szinte az egész magyar sajtóban, ma egész különleges óvatossággal kerül minden véleménynyilvánítást. Mit tudok én Nektek írni, mikor tele vagyok dühvel és keserőséggel a mai förtelmes rendszer ellen?

Pedig legalább egy kis alibinek igazán nem ártott volna az én franciabarát cikkem, mikor a Gömbös könnyelmű és lelkiismeretlen berlini demonstrációja¹¹ amúgy is csak a másik oldalt világítja meg s azt a pofont, amit a legutóbb itt járt francia képviselő vendégeink kaptak. Dehát Ti tudjátok, mit miért tesztek a lapnál.

Egy egyik cikket mellékelek, bár félek, hogy ezt is túlságosan ellenzékinek fogjátok találni. Ha nem volnék ilyen éhenkórász egzisztencia, bizony már régen megköszöntem volna a Magyarországnak irántam való mérsékelt vendégszeretetét.

Igaz barátsággal köszönt

híved:

Bajcsy-Zsilinszky

Nagyságos
Szabó Lőrincz úrnak,
Budapest

Az „egyikés cikket” a *Magyarország* 1935. október 3-i száma közölte. 1935. október 2-án pedig Bajcsy-Zsilinszky újabb levelet írt Szabó Lőrincznek, akinek befolyása ekkorra — ideiglenesen — megnövekedett a lapnál. Ebből a levélből világosan látszik, hogy a Gömbös Gyulához való viszony kérdésében kiéleződött az ellentét Zsilinszky és a *Magyarország* között. Sőt, a lapnak a miniszterelnökkel kapcsolatos reményei és elképzelései Zsilinszky számára teljesen „érthetetlenek”, megmagyarázhatatlanok lettek.

Budapest, 1935. október 2.

Kedves Barátom !

Mellékelek egy igazán rövid cikket,¹² melyet tulajdonképpen a Wiener Wirtschafts Woche számára írtam, de azt hiszem idehaza sem ártana megjelentetni. Olyan parányi ellenzékiség van benne, hogy ez aligha sértheti a Ti Gömbös iránt való rajongástokat. Sokszor gondolkoztam azon, mi lehet az, ami Titeket, igazán tehetséges s igazán magyar írókat efelé a hólyag felé vonz. Rájöttem, hogy az ellentétek kölcsönös vonzódása ez: Ti olyan túlzottan tudtok írni s annyira főleg írók vagytok, hogy vonzódtok e kivételes analfabétizmus iránt, amely sokszor abban nyilvánul, hogy a gömbösi kinyilatkoztatások nélkülöznek minden állítmányt. Ez rátok nyilván az exotikum varázsával hat: csodálkozva és tisztelettel néztek arra a „más világ”-ra, ahol olyan siralmas mondatokkal is lehet sikereket és „nagy honoráriumokat” elérni.

Ne haragudj a tréfiért, inkább közöld le cikkemet, kedves Lőrincz.

Igaz barátsággal köszönt

híved:

Bajcsy-Zsilinszky Endre
sokszoros váltóadós.

Nagyságos
Szabó Lőrincz úrnak,
Budapest

¹¹ Gömbös Gyula, mint az 1935. szept. 27-i lapok hírül adták, aznap reggel repülőgépen Németországba utazott, hogy „ott résztvegyen [a] Göring birodalmi fővadászmester által rendezett vadászaton.” A vadászat előtt Gömbös Hitlerrel is találkozott — s tárgyalt. Bajcsy-Zsilinszky Gömbösnek ezt a kapcsolatkereső útját kifogásolja.

¹² Valószínűleg: Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Hűségünk Genfhez.* = Magyarország, 1935. okt. 18. 8. l.

E véleménykülönbségben lehet a magyarázata annak is, hogy bár 1935 decemberében Zsilinszky már olyan „hitbizományi cikket” küldött a Magyarországnak, amely, mint kísérőlevelében maga írta, „majdnem kormánypárti”, levelében mégis folyamatosan bírálta Gömböst, ill. politikai vonalát. Szabó Lőrinc „bombázásával” alighanem az író-szerkesztő véleményének megváltozását akarta elérni.

Budapest, 1935. december 15.

Kedves Lőrincz !

Küldök egy hitbizományi cikket,¹³ a kedvetekért majdnem kormánypárti. Ha túl szelídnek találjátok, itt-ott még tehettek bele egy kis borsot. Paprikát azonban ne tegyetek bele, mert mostani német államfűherrejeink attól megvadulnak, jó nekik a bors is.

Cikkemből láthatjátok, hogy majdan a német birodalom 12. Gaujában az akkori ungarngai Leiter milyen bőségesen kaphat földet egy valóságos és becsületes, csupán németek számára berendezkedő Kulturansiedlung-hoz, szigorúan világnézeti alapon.¹⁴ Van tehát arra is még mód és idő, hogy Németh László barátunk megvalósíthassa majd ezekkel az új német telepésekkel az etiop misztika törvényei szerint a kert-szocializmust. Mi szegény magyar peremberek a magunk rongyos ezerszertendejével, mit is keresnénk a nagynémet jövő most megnyíló új, végtelen távlatainak kapujában?

Neked még könnyebb dolgod lesz, mert könnyű lefordítani a nevedet Schneiderre. De már Zilahy Lajosnak nehezebb lesz jó német nevet keresni, én ajánlom neki a zengzetes Zielhauer nevet. Magam még gondolkozom a magam új nevén, fene nehéz anyám, apám nevét jól átírni, hogy becsületes germán hangzása legyen. Itt már csak az ihlet segít — node az megvan, hál' Istennek.

Igaz baráti szeretettel köszönt

híved:

Bajcsy-Zsilinszky

Nagyságos
Szabó Lőrincz úrnak,
szerkesztő
Budapest

<U. i. A két hiányzó adatot a délelőtt folyamán telefonon bemozdom.>

Bajcsy-Zsilinszky törekvései s helyzete közötti — tartósulós s Zsilinszky által, úgy látszik, föl nem oldhatónak ítélt — ellentétre vall, hogy ekkortájt leveleiben állandósult az irónia. Ez az ironikus magatartás ugyanis lehetővé tette számára, hogy valamennyire kifejezze elégedetlenségét, különvéleményét, de szakítania mégse kelljen. Ez a kettősség szinte minden sorából sugárzik — nagy kérdés, mit szoltak ehhez a *Magyarország* szerkesztőségében.

Budapest, 1936. január 28.

Kedves Lőrincz !

Küldök egy újabb cikket,¹⁵ melyben enyhe, jórészt kormánypárti adalékokkal meg-támasztott iróniát engedtem meg magamnak. Az ellenzékiesség ebben sem több 50%-nál s egyetlen mondatban sem olvasható, hogy Gömbös, a Gauleiter, ezer év óta a leggran-

¹³ BAJCSY-ZSILINSZKY Endre: *A „nagy reform”*. = Magyarország 1935. dec. 18. 5. l.

¹⁴ Gau = tartomány; a német fasiszmus erősen ideológiai töltetű „közigazgatási” kategóriája. A hitleri elmélet — s tervek — szerint Magyarország Németország 12. tartománya lett volna. Ungarngai Leiter = kb. a magyar tartomány vezetője, legfőbb irányítója. Bajcsy-Zsilinszky félreérthetetlenül ezeket a németesítési terveket bírálja.

¹⁵ BAJCSY-ZSILINSZKY Endre: *Ez is korszakalkotás?* = Magyarország 1936. febr. 1. 5. l.

diózusabb fajankó a magyar politika élén. Ennek az igazságnak elhallgatásáért — kegyelmezzetek meg cikkemnek.

Igaz barátsággal és sok szíves üdvözlettel köszönt

híved: B. Zs. Endre

Ui. Ha a cím [olvashatatlan szó] tűnik fel előttetek, ajánlok egy másikat: *Mi van a kor-szakalkotással?*

Nagyságos
Szabó Lőrincz úrnak,
szerkesztő
Budapest

Időnként azért úgy látta Bajcsy-Zsilinszky is, hogy ezt-azt még megvalósít-
hat a *Magyarország* hasábjain. 1936. február 2-án kelt levelével például egy
olyan cikket küldött Szabó Lőrincnek, amelyben a *Válasz* köréhez is tartozó
Németh Imre törekvéseit támogatja meg — láthatólag, teljes belső egyet-
értéssel:

Budapest, 1936. február 2.

Kedves Lőrincz!

Németh Imre vasárnapi bátor cikkét¹⁶ kár volna szerintem elhallgatni. Megpróbáltam
gondolatait kissé tovább fűzni¹⁷ ott, ahol túlságosan óvatoskodnak ezek a bátrabb és
jobbberzésű és műveltebb fiatal honatyák is.

Igaz barátsággal köszönt híved:

Bajcsy-Zsilinszky

Nagyságos
Szabó Lőrincz úrnak,
szerkesztő
Budapest

E levele azonban Bajcsy-Zsilinszkynek az utolsó, amit Szabó Lőrinczhez,
mint a *Magyarország* szerkesztőjéhez írt. Időrendben utolsó, 1936. május
27-én kelt levele már valójában udvariassági gesztus, köszönőlevél, Szabó
Lőrinc akkortájt megjelent verseskönyvét, a *Különbékét* köszöni meg benne.
Önmagát azonban Zsilinszky ebben sem tagadta meg — s, ha egyetlen mon-
datban is, „odaszúrt” a politikus Szabó Lőrincnek. Sajnos, valljuk meg, nem
teljesen alap nélkül tehette ezt.

Budapest, 1936. május 27.

Kedves Lőrincz!

Nagyon köszönöm gyönyörű verses könyvedet és a kedves dedikációt. A Szabadság-
ban csak egy kis hirecske jelent meg könyvedről,¹⁸ nem igazi kritika, gondoskodom róla,
hogy verseidet kellőképpen értékelő rendes bírálatot hozzon a Szabadság.¹⁹

Hej, ha csak századannyira jó politikus volnál, mint amilyen szép verseket írsz,
mindjárt nem volnál olyan nagy németbarát!

Őszinte baráti szeretettel üdvözl

híved:
Bajcsy-Zsilinszky

Nagyságos
Szabó Lőrinc úrnak,
író
Budapest

¹⁶ NÉMETH Imre: *Válasz a kecskeméti visszhangra.* = Pesti Napló 1936. febr. 2. 8. l.

¹⁷ BAJCSY-ZSILINSZKY Endre: *A „maszlag”.* = Magyarország 1936. febr. 4. 5. l.

¹⁸ (K. G. M.): *Szabó Lőrinc: Különbéke.* = Szabadság 1936. május 24. 8. l.

¹⁹ E kritika nem jelent meg a *Szabadságban*.

Nem kerülhető meg a kérdés: mi dokumentálódik e levelekben? A válasz elsőre egyszerűnek és kézenfekvőnek tetszik: Bajcsy-Zsilinszky Endre politikai állásfoglalásainak pontosabb, helyenként publicisztikájánál is pontosabb és egyértelműbb menete. De látnunk kell, emellett az is kiderül Zsilinszky leveleiből, hogy a *Magyarország* körül tömörült értelmiségi-író csoport ideológiai-politikai törekvései belsőleg sem voltak egységesek. Egységes, „monolit” ideológiai tömbről róluk szólva semmiképpen nem lehet beszélni. Nem véletlen például, hogy Németh László elképzeléseit politikai-ideológiai ellenfelei sem bírálták akkor élesebben, mint Bajcsy-Zsilinszky — *ugyanazon fórum munkatársa*. Mindez arról árulkodik, amit az Új Szellemi Front kapcsán nem lehet eléggé hangsúlyozni: a *Magyarország* hasábjain egy alakuló, forrongó, történelmileg éppen a *létrejövés* stádiumában levő, időlegesen szélsőségesen ellentet tendenciákat is egyesítő ideológiai útkeresés szólalt meg. A domináns kétségtelenül a keresés, az elodázhatatlannak ítélt változás módjainak, lehetőségeinek keresése volt. Minden más, így az egységes állásfoglalás kimunkálásának igénye is, úgy látszik, ehhez képest másodlagosnak számított. Gyengesége, objektív gyengesége volt ez a mozgalomnak — egyben, természetesen, magyarázata is az Új Szellemi Front fölbomlásának.

LÉNGYEL, ANDRÁS

Au rapport d'Endre Bajcsy-Zsilinszky et du journal „Magyarország” (La Hongrie)

Dans le cadre de l'étude, on publie et on analyse les lettres écrites par Endre Bajcsy-Zsilinszky, l'un des chefs et martyr du mouvement de résistance hongroise, en 1935 et 1936, au rédacteur du journal La Hongrie, Lőrinc Szabó. Ces lettres nous aident à connaître d'une manière plus approfondie les vues politiques de Bajcsy-Zsilinszky à cette date, parce que les articles parus sous son nom n'ont reflété qu'en partie sa manière de voir — par suite des corrections et des raccourcissements de la rédaction. De ses lettres, on peut voir qu'il a été beaucoup plus opposé à la politique de Hitler que le journal La Hongrie et que ce politicien hongrois a attaqué très énergiquement, à cette date déjà, les projets agressifs de l'Allemagne socialiste nationale se rapportant à la Hongrie. Il a dirigé de même une critique aigüe contre les „gauleiters” hongrois des projets de conquête allemands, avant tout contre le premier ministre Gyula Gömbös. Il s'est déclaré d'une manière sarcastique sur les théories mystiques et irrationnelles de certains écrivains et idéologues hongrois aussi. Il est digne d'attention qu'à cette date Endre Bajcsy-Zsilinszky s'est appelé déjà un publiciste libéral. Les lettres publiés dans le cadre de l'étude, qui témoignent de sa prise de position politique plus unanimement que ses écrits publics, nous permettent, d'avoir un aperçu général de la recherche de chemin dans le cadre du „Front Spirituel Nouveau” qui s'est reflétée sur les colonnes du journal La Hongrie aussi.

KÖZLEMÉNYEK

Az 1519. évben nyomtatott Gellért-legenda. Az első magyarországi vértanú, a szentté avatott Gellért, csanádi püspök születésének ezredik évfordulójára többen is elővették és tanulmányozták az életére vonatkozó frásokat. Ezek gazdag sorát szinte szabályos kis bibliográfia formájában már Arnoldus Wion összefoglalta 1597-ben megjelent Gellért-életrajzában.¹ Erre támaszkodott Guido Casoni a következő évben napvilágot látott azonos témájú könyvében, amelyben hasonló összeállítás található a Gellért-irodalomról.² Ez utóbbiban a számozatlan ötödik-hetedik lapon több, mint két tucatnyi forrás olvasható, amelyekből Gellért, az első csanádi püspök életrajza összeállításra került. Az OSZK-ban őrzött, egykori Apponyi-féle példányban a hatodik lap (*₃b) alján 17. századi kézírással az alábbi szövegű kiegészítés látható: „Giulio Simonis Siculo Divus Gerardus episc. et mart. Roma 1519.”

Ugyanerről a kiadványról már részletesebb tájékoztatást adott Emmanuele Antonio Cicogna, aki maga azonban nem látott példányt belőle, hanem arról csupán annak egy kéziratot másolata alapján számolt be.³ Florio Banfi (= Holik Flóris) azután Cicogna ismertetésére támaszkodva, de ugyancsak példány ismerete nélkül értékelte a rendelkezésre álló adatokat.⁴ A fentiekben említett 17. századi kéziratot bejegyzés tehát helytálló: valóban nyomtattak ilyen könyvet Rómában 1519-ben még hozzá Marcello Silber műhelyében.

Ezek után nem kis örömmre szolgált, hogy az említett nyomda termékeinek bibliográfiája nemcsak ismertette a Gellért-életrajzot, de immár példányról is tudósított, mégpedig a vatikáni könyvtárból.⁵ A kiadványról készült mikrofilm alapján azután most már teljes terjedelmében és közvetlenül az eredeti nyomtatvány alapján lehet tanulmányozni ezt a viszonylag terjedelmes Gellért-legendát.

A negyedréteg alakú kiadvány 26 számozatlan levélből áll, és kollációja a következő: A⁴ b⁴—e⁴ f⁶. A címlap szövegét négy darabból összeállított, fametszetes keret fogja körül. A cím lényegében megegyezik a Casoni-féle kötetbe bejegyzettel: „Julii Simonis Siculi Divus Gerardus episcopus et martyr.” Alatta két, egyenként négysoros vers áll, amelynek címe: „Blasii Babudini Pannonii Tetrastcon”, ill. „Sfortia Roscius Apicinus”. A kötet beosztása a következő: „Julius Simon Siculus Clementi episcopo Severiensis salutem

¹ WION, Arnoldus: *Sancti Gerardi . . . episcopi Canadiensis primi ac Hungarorum proto-martyris apostoli vita . . .* [Venetiis] 1597. — Apponyi H 617.

² CASONI, Guido: *Vita del glorioso Sancto Gerardo . . . vescovo di Canadio, primo martire et apostolo dell'Ungheria.* Venetia 1598. — Apponyi H 619.

³ CICOGNA, Emmanuele Antonio: *Delle iscrizioni Veneziane.* Vol. V. Venezia 1842, 657—659.

⁴ Janus Pannonius (Roma) 1947, 233—241.

⁵ TINTO, Alberto: *Gli annali tipografici di Eucario e Marcello Silber (1501—1527).* Firenze 1968, 246. sz. — Biblioteca Vaticana: Racc. I. I. IV. 2244, int. 13.

p. d.” (A₁b—A₂a) — „Clemens episcopus Severiensis Thomae cardinali Strigoniensi meritissimo perpetuoque domino salutem p. d.” (A₂b—A₃a) — „Julii Simonis Siculi Divus Gerardus episcopus et martyr ad Clementem episcopum Severiensem.” (A₃b—f₄b) — „Hymnus in laudem divi Gerardi”. (f₅a—f₅b) — Kolofon: „Exitus vitae divi Gerardi episcopi & martyris Romae typis Marcelli Silber alias Franck excusae: anno virginei partus millesimo quingentesimo decimonono, pontificatus sanctissimi domini nostri domini Leonis divina providentia papae decimi anno septimo.” (f₅b) — „Blasius Babudinus reverendo in Christo patri & domino domino Andreae, eximio decretorum doctori, praepositio Chasmensi, vicario & canonico Zagradiensi, necnon auditori curiae Strigoniensis, pio perpetuoque patrono salutem p. d.” (f₆a) — Az utolsó lap (f₆b) üres.

A tulajdonképpeni Gellért-legenda vége felé (f₄a) található könyörgésben — a fent ismertetett címekben említettek kivül — név szerint még II. Lajos király és „Joannes Hagmasius” szerepel. Az utóbbival együtt tehát az alábbi személyek kerültek a kiadványban említésre, mint akiknek a Gellért-legenda megjelentetése körül szerepük volt: Julius Simon Siculus — Blasius Babudinus Pannonius — Clemens, episcopus Severiensis — Andreas, praepositus Chasmensis — Joannes Hagmasius. A következőkben — mindenek előtt Banfi megállapításainak kiegészítésével — az említettek személyének, valamint a Gellért-legenda kiadásával kapcsolatos tevékenységnek tisztázására történik kísérlet.

A legendát nyelvileg Julius Simon Siculus átalakította, hiszen ezt a feladatot kapta. Javára szól, hogy a kevés magyar személy- és helynevet megfelelő filológiai pontossággal vette át az eredetiből. Szolgáljon erre például Kelenföld esete, amely a mondsee-i kéziratban a németes „Kreenfeld”-re torzult,⁶ ezzel szemben a római nyomtatványban (f₃b) „Celen feldus” alakban olvasható.

Szívesen gondolna arra az ember, hogy a Julius Simon Siculus elnevezés mögött valami Simon Gyula nevű székely eredetű férfiú rejtelkedik. Ez azonban tévedés lenne, mert a nevezett Rómában tevékenykedett, szicíliai származású humanista volt. Tevékenysége viszonylag jól ismert. A Mediciek családjából származó X. Leó pápa 1513-ban igen ambiciózus tervekkel érkezett Rómába, hogy ott a tudományok fellegvárát építi ki az általa pártfogoltak hadával. Nagyravágyó elképzeléseihez nem volt elegendő pénze, így viszonylag kevés és nem is mindig az első vonalba tartozó tudós élvezte mecénási támogatását. Ez utóbbiak közé tartozott a római egyetem (Gymnasium Romanum) tanára Giulio Simone. Kicsiny, púpos ember volt görbe végtagokkal, ferde orral, hosszú kecskeszakállal és borzas hajjal, aki magát — mindezek ellenére — a világ legszebb férjijának és legjelentősebb tudósának tartotta.⁷ Ez a meglehetősen komikus figura volt tehát az, aki sajtó alá rendezte a Gellért-legendát.

Kapcsolata a magyarokkal azonban már ezt megelőzőleg is kimutatható. 1516 végén jelent meg ugyancsak a római Silber-nyomdában „Oratio de inventione artium liberalium . . .” című műve. Ennek ajánlása: „Ignatius de Besse Pannonius reverendo in Christo patri & domino domino Francisco de Fegyvernek, praeposito monasterii beatae Mariae virginis de Saag in regno Hungariae, ordinis Praemonstartensis visitatori generali . . .”. A kötet végén álló írás bevezetője: „Ignatius de Besse Pannonius reverendo in Christo parti & domino, domino Andreae, eximio decretorum doctori, praeposito Chasmensi, canonico & vicario ecclesiae Zagradiensis.”⁸ Ez az András pedig nem más, mint az, aki a Gellért-legendában is szerepel.

⁶ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Vol. II. Bp. 1938, 502.

⁷ CHŁĘDOWSKI, Casimir von: *Roma. Die Menschen der Renaissance*. München (1934), 307.

⁸ A kiadvány részletes ismertetése: APPONYI, *Hungarica* 1627.

Ezek után nem tűnik haszontalannak a könyvészeti szakirodalom alapján összeállítani Giulio Simone nyomtatásban megjelent műveinek rövid bibliográfiáját. Itt jegyzendő meg, hogy ennek során kiderült, hogy a Gellért-legenda, amely évszázadokig bujkált a vele foglalkozni akarók szeme elől, nem csupán a vatikáni könyvtárban, de további példányai a párizsi Bibliothèque Nationale-ban és a sevillai Biblioteca Colombinában is megtalálható.

1. Petri Marsi . . . epicedion. Roma 1512 Silber. [12] fol. — 4° Roma, Vaticana (R. I. N. 1199/22)
2. Idyllion gesta Julii II. . . [Roma 1512]. [6] fol. — 4° Sevilla, Colombina (2106)
3. Epulum populi Romani eucharisticon . . . Roma 1513 Guillery & Nani. — Roma, Angelica (B. 4. 27 — Inc. 9)
4. Oratio de inventione artium liberalium . . . Roma 1516 Silber. [22] fol. — 4° — Budapest, OSZK (App. H. 1627 — 2 pld.) — Cambridge, UL — Chicago, Newberry (Case A 91.807) — London, BL (7954.b.7) — Roma, Angelica (B. 4. 19) — Roma, Valliceliana (S. Borr. Q. V. 183/8) — Sevilla, Colombina (7789)
5. Oratio de poetice et musarum triumpho . . . Roma 1518 Mazzocchi. [22] fol. — 4° — Cambridge (Mass.), Harvard — Chicago, Newberry (Case YO 4.8171) — London, BL (834.e.1(8)) — Perugia, Augusta — Roma, Angelica (o. 3. 19/19) — Roma, Nazionale (69. 7. F. 15 + 6. 16. D. 35) — Roma, Valliceliana (S. Borr. Q. V. 183/6) — Roma, Vaticana (Ross. 4124)
6. Ode in laudem imperatoris Caroli . . . (Roma 1519). [4] fol. — 4° — Cambridge, Trinity — Sevilla, Colombina (8431)
7. Divus Gerardus episcopus et martyr. Roma 1519 Silber. [26] fol. — 4° — Paris, BN (Rés. H. 2206) — Roma, Vaticana (R. I. IV. 2244/16) — Sevilla, Colombina (6703)
8. Captivitas Rhodi. Roma 1523 Silber. [16] fol. — 4° — Cambridge (Mass.), Harvard — Paris, BN (Vélins 2123) — Roma, Casanatense (Rari 796) — Roma, Lincei (171. K. 20) — Washington (D. C.), Cath. Univ.
9. Eck, Johann: Asseritur hic invictissimi Angliae regis liber de sacramentis . . . Ab,b: Julius Simon Siculus in Lutherum. Roma 1523 Silber. [48] fol. — 4° — London, BL (G. 1260 (2)) — Roma, Casanatense (GG. VII. 6) — Roma, Nazionale (Misc. B. 280/5)
10. Panegyricus gratulatorius in laudem Julii Medices . . . Roma 1523. — Sevilla, Colombina (8241)
11. Panegyricus Francisco Perusco dictus. Roma 1525. — Sevilla, Colombina (8115)
12. Carmina in laudem Andreae Jacobitii Defaceschis. ?

Hangsúlyozandó, hogy az utolsó három műből példány ma nem ismeretes. Ezek közül a két elsőt a Biblioteca Colombina (Sevilla) régi, kéziratos katalógusa ugyan leírta, de azok ma az említett gyűjteményben sajnos nem találhatók. A legutolsónak csupán emlékét őrizte meg a szakirodalom,⁹ de még az sem egészen biztos, hogy Simone eme írása nyomtatásban egyáltalán napvilágot látott, vagy csak kézirat volt.

Giulio Simone szicíliai származását gyakran kiemelte, nemegyszer éppenséggel csupán „Siculus”-ként jelölte magát írásaiban. Miután családi neve egyben keresztnévként is felfogható, a szakirodalomban előfordul „Siculo” alakban is. További névváltozatok, amelyek alatt ugyancsak fellelhető egyes bibliográfiákban, ill. katalógusokban: De Simon — Simon — Simo.

Visszatérve a Gellért-legenda megjelentetőinek személyére, ezek közül kiemelendő „Clemens, episcopus Severiensis”. Az ő neve többször is szerepel a kiadványban, hiszen annak létrejöttében kulcsfontosságú szerepe volt. De ki is volt ez a Kelemen püspök? A katolikus hierarchia jegyzékeiben az „episcopus Severiensis” több névformában is előfordul: „Seneciensis”, „Zewerinensis”, „Zeurinensis” stb. Ezek mind a magyar „Szörény”-nek felelnek meg. Az ezzel a névvel jelölt bánság hazánk déli részén feküdt a középkorban.

⁹ MIRA, Giuseppe Maria: *Bibliografia Siciliana. II.* Palermo 1881, 369.

Pesthy Frigyes e bánság és megye történetének ismerője, mindössze öt szörényi püspökről tudott: Gergely (1246), Gergely (1382), Lukács (1431), Benedek barát (1439), Thakaró Gergely (1502).¹⁰ Ez a névsor a püspökök Eubel-féle jegyzéke alapján még jócskán bővíthető: Lucas Joannis O. Min. (1390), Franciscus O. Min. (1394), Jacobus de Cavallis, olim ep. Vercellen. (1412), Dominicus, adiac. Sinugien. in eccl. Vesprim. 1437. V. 27—, Stephanus abbas mon. OSB dioec. Vesprim. 1447. VI. 2—, Stephanus, praeos. eccl. de Bosoch dioec. Strigon. 1498. VII. 20—.¹¹

A Pesthy által 1502-ből említett Thakaró Gergely személyéről és szörényi püspökségéről is többet lehet már tudni. Kollányi Ferenc úgy vélte, hogy már 1495-től szörényi püspök volt.¹² Ezzel szemben a római hivatalos dokumentum 1500. IV. 29-i kinevezéséről tudósít.¹³ Thakaró mezőtúri születésű volt, így neve Gregorius de Thur megjelöléssel is szerepel.¹⁴ Kollányi ilyen név alatt még 1503-ból is ismerte.¹⁵ Ettől kezdve nincs hír sem felőle, sem más szörényi püspökről, míg 1508. V. 12-én a lateráni regesztákba „Clemens, cantor eccl. Cenadien.” nevét jegyezték be ezzel a címmel.¹⁶

Kétségtelenül ez a személy azonos a Gellért-legendában szereplővel, amit a szörényi püspöki és a vele párhuzamosan használt csanádi éneklő kanonok címe meggyőzően bizonyít. Ez utóbbi funkciója további részletek megismerését teszi lehetővé. Kelemen éneklő kanonokról az első fennmaradt hír Csanádról 1505. I. 13-ról szól.¹⁷ 1513. II. 14-én kelt egyik oklevél „in domo habitationis rev. domini Clementis episcopi Seweriensis in civitate Chanadiensis fundata” megjelöléssel íródott.¹⁸ Tehát Kelemen, szörényi püspök Csanádon lakott, nyilván továbbra is mint kanonok. Ezt erősíti meg az 1520. III. 11-én kelt irat, amely „Clemens cantor”-t említ a csanádi káptalan sorából.¹⁹ Ugyancsak mint csanádi kanonok szerepel 1522. V. 21-én „Clemens de Gywla”.²⁰

Joggal feltételezhető, hogy ez továbbra is ugyanaz a személy, hiszen a Kelemen keresztnév akkoriban is viszonylag ritka volt Magyarországon.

A szörényi püspök joghatósága bizonyosan csak a bánságnak Orsovától délre eső területére terjedhetett ki, hiszen a sebesi főesperesség mindig is a csanádi püspökséghez tartozott.²¹ Ez a körülmény azért érdemel külön figyelmet, mert a fentiekben felsorolt személyek közül, akik a szörényi püspök címét viselték, egyedül Gyulai Kelemen tartozott bizonyíthatóan a csanádi egyházmegyéhez, ahol is ő — amint erről már szó volt — éneklő kanonok volt.

Jogos az a feltételezés, hogy ebben az időben a szörényi püspök megjelölés már inkább csak címet, semmint tényleges egyházi és világi hatalmat jelentett. A török előretörése során ezekben az esztendőkből ez a terület ugyanis már végveszélybe került. Megerősí-

¹⁰ PESTY Frigyes: *A szörényi bánság és Szörény vármegye története*. I. Bp. 1887. 332 — 333.

¹¹ *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi... Monasterii* 1898—1901. I. 473, II. 260.

¹² KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok*. Esztergom 1900, 121.

¹³ *Hierarchia catholica* . . . II. 260.

¹⁴ Tudományos Gyűjtemény 1832, VIII. 126—127.

¹⁵ KOLLÁNYI i. m. 123.

¹⁶ *Hierarchia catholica* . . . III. Monasterii 923, 297.

¹⁷ Országos Levéltár DL 21391 — JUHÁSZ Kálmán: *A csanádi székeskáptalan a közép-korban*. Makó 1941, 48.

¹⁸ Országos Levéltár DL 39101 — Június 1-i keltezéssel: *Történelmi Tár* 1905, 35—37 — Május 1-i keltezéssel: JUHÁSZ i. h.

¹⁹ Országos Levéltár DL 23232 — JUHÁSZ i. h.

²⁰ Országos Levéltár DL 25018 — *Monumenta ecclesiastica tempora innovatae . . . I.* Bp. 1902, 58—65. — JUHÁSZ Kálmán: *Die Stifte der Tschanader Diözese im Mittelalter*. Münster i. W. 1927, 113.

²¹ PESTY i. m. 334.

teni látszik ezt a feltételezést az a körülmény is, hogy Kelemen Csanádon lakott, és ott inkább mint kanonok tevékenykedett.

Giulio Simone mindkét magyar vonatkozású kiadványában, tehát a Gellért-legendán kívül az 1516. évi „Oratio de inventione artium liberalium . . .” c. műben is, egy-egy ajánlás címzettjeként szerepel „Andraee, exemio decretorum doctori, praeposito Chasmensi, vicario & canonico Zagrabiensi, necnon auditori curiae Strigoniensis”. Az említett címeket és beosztásokat azokban az években Csézi András viselte, aki 1520-tól esztergomi nagyprépost volt, és a következő évtizedben Oláh Miklóssal levelezésben állott.²²

„Joannes Hagmasius”, vagyis Hagymási János neve 1510-ben tűnik fel a bécsi magyar egyetemisták anyakönyvében.²³ Ennél is fontosabb az az adat, amelyet a római Szentlélek-Társulat anyakönyvébe jegyeztek be. Ezek szerint 1519. VII. 3-án ott megjelent „Nicolaus Hagmas, laicus et nobilis Canadiensis”, hogy „Joannes” és „Ladislaus” nevű fiaival belépjen az említett társulatba.²⁴ Ezek szerint a fiatal Hagymási János apja társaságában a Gellért-legendát elkészülte idején Rómában volt. Figyelemre méltó Hagymási Miklós személye is. Nemesi előneve „bereksoói” volt. Római útját közvetlenül megelőzően több, jelentős hivatalt is betöltött: 1515–1516-ban szörényi bán,²⁵ 1517 és 1519 között pedig erdélyi alvajda volt.²⁶ Az említett római, anyakönyvi bejegyzés szerint Gellért püspök városában, Csanádon lakott. Visszatérve Hagymási Jánosra, ő 1524. X. 22-én mint „artium et decretorum doctor, canonicus ecclesiae Albensis Transilvaniae” szerepel az egyik oklevélben.²⁷ Tehát Itáliából visszatérve a gyulafehérvári káptalan tagja lett, majd 1534-ben Gritti bukásakor „tragikus véget ért”.²⁸

Még Hagymási Jánosnál is fiatalabb lehetett a Gellért-legendában a címlapon kis verssel, valamint a kiadványt záró ajánlásával szereplő „Blasius Babudinus Pannonius”. Banfi szerint a „Babóthy”-családból származhatott ez a fiatalember, de ismeretes ebből az időből egy Somogy megyei „Babodi”-család is.²⁹ 1519-ben nyilván tanulmányainak végzése végett tartózkodott Rómában, feltehetően Csézi András támogatásával.

A nyomtatvány megjelentetése körül tevékenykedett és az előbbieken tárgyalt személyekre, ill. azok működésére vonatkozó több új adattal gazdagította e most előkerült Gellért-legendát a Mohács előtti hazai humanisták egy kis köréről, de mindenekelőtt ezek római kapcsolatáról eddig rendelkezésre állott ismereteket. Különösen a Gellért-életrajzot közrefogó három írás (Simon levele Kelemenhez, Kelemen ajánlása Tamás bíborosnak és Babóthy Balázs írása Andrásához) nyújt ehhez több támpontot, ahonnan a kis kötet megjelentetésének körülményeit is nagyjából rekonstruálni lehet. Ezek szerint Kelemen régi kötetek lapozgatása közben bukkant rá az első csanádi püspök életrajzára egy nagyon régi könyvben („liber antiquissimus”). Ez feltehetően a csanádi káptalan könyvtárában történt, amely testületnek Kelemen tagja volt. Az írás neki nagyon tetszett, azonban annak latinsága annál kevésbé: barbárnak és sötétnek találta azt („barbarie & tenebris latinitate”). Megkérte tehát Julius Simon Siculust, a római gimnáz-

²² KOLLÁNYI i. m. 130–131. — Oláh Miklós levelezése. Közli IPOLYI Arnold. Bp. 1875, 25, 150.

²³ SCHRAUF Károly: *A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig.* Bp. 1902, 165.

²⁴ *Liber confraternitatis Sancti Spiritus de Urbe. 1446–1523.* Bp. 1889, 139.

²⁵ PESTY i. m. I. 291.

²⁶ JANITS Iván: *Az erdélyi vajda igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig.* Bp. 1940, 108.

²⁷ BUNYITAY Vince: *A gyulafehérvári székesegyház későbbi részei s egy magyar humanista.* Bp. 1893, 32.

²⁸ BOROVSKY Samu: *Csanád vármegye története 1715-ig. I.* Bp. 1896, 119.

²⁹ BÓNIS György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon.* Bp. 1971, 424.

zium lektorát, aki ilyen munkában igen járatos volt, hogy ékes latinsággal lássa el. Simon elkészült munkájával Kelemen elégedett volt. Rómába érkezve Szent Gellért életrajzát Bakócz Tamás, esztergomi érseknek ajánlotta, aki ugyancsak nagy tisztelője volt az első magyarországi vértanúnak.

Gyulai Kelemen nyilván humanista érdeklődésű volt, aki súlyt helyezett a Gellért-legenda klasszikus veretű latinságra történő átültetésére. Így ő jól beleilleszkedhetett Csáki Miklós csanádi püspök (1500—1514) reneszánsz udvarába. A főpapak ugyanis legfőbb törekvése az volt, hogy Csanád az újjáéledő klasszikus világ keleti kertje legyen.³⁰

Simon írásából is azt lehet megtudni, hogy a Gellért-életrajzot Kelemtől kapta. Miután azt az ékes latin nyelvre átültette, visszaadta Kelemennek, aki azonban azt nem publikálta. Simon csalódott volt, hogy munkája nem kap nyilvánosságot, ezért levélben kérte Kelemtől, hogy a Gellért-legendát jelentesse meg nyomtatásban. (Érdekes, hogy a klasszikus latinságból hiányzó megjelölést a könyvnyomtatásra milyen kifejezésekkel írta körül: „cur non chalcithypis notis dispalescere” — „tradere impraessoribus plumbeis typis formandam” — „des formis imprimendam”). Miután Simon külön is kiemelte az ifjú Blasius Babudinus kiváló képességeit, arra lehet következtetni, hogy Kelemen és Simon között a kapcsolatot ő hozta létre, ill. tartotta, mielőtt a szörényi püspök Csanádról Rómába jött.

Simon levele 1519. július 16-i keltezésű, míg Kelemené ez év június 26-án íródott.³¹ Ez az időrend zavarba ejtő, hiszen alig lenne érthető, hogy Simon miért kérte Kelemtől a Gellért-legenda megjelenítésére július 26-án, amikor a másik — éppen egy hónappal korábban és ugyancsak Rómából — megírta a megjelenendő könyv ajánlását az esztergomi prímásnak. Arra lehet gondolni, hogy talán sajtóhiba van az egyik hónap megjelölésnél, hiszen a „június” és „július” könnyen összetéveszthető. Nem tűnik alapatlannak ugyanis annak feltételezése, hogy Simon kérése nem őszinte, hanem inkább csak humanista színjátás: megfogalmazására akkor kerülhetett sor, amikor már bizonyos volt, hogy Kelemen a kötetet kinyomtatja.

Lehetséges, hogy erre Kelemen valóban csak Simon unszolására szánta rá magát. Miután a nyomtatás költségeit nyilván a szörényi püspöknek kellett vállalnia, eme gondját igyekezett Bakócz Tamáshoz, mint mecénáshoz intézett, hízegő hangvételű írásával rögtön megosztani. Nyilván nem megalapozatlanul remélt ehhez támogatást az esztergomi bíborostól, aki Kelemtől személy szerint is ismerte.

Babóthy (Babodi) Balázs írásából lehet megtudni, hogy az „aranyos könyvecskét” („libellus aureus”) a Gellért-legendával, vagyis nyilván az eredeti, feltehetően csanádi kéziratot, ő kapta meg Kelemen püspöktől. Ezt küldte el a kísérőlevéllel pártfogójának, Csézi Andrásnak, akinél a fiatal Balázs diák korábban már sok időt töltött. A Gellért-legenda végén, a szenthez szóló könyörgésben (f₄a) Balázs előkelő származása is hangsúlyozást nyert. Ugyanott azt is megtudhatni, hogy Hagymási János abban az időben papi hivatása elején állt.

A Gellért-legendát körülfogó írásközösség további sok érdekességet és hasznos adalékot tartalmaz. Ezek közül álljon itt mintaképpen csupán egy. Kelemen, szörényi püspök 1519. június 26-án kelt ajánlásában (A₂b) olvasható, hogy abban az időben Gellért püspöknek, az első magyarországi vértanúnak csontjai békén nyugodtak a csanádi székesegyházban: „Gerardi ossa molliter cubant in eadem ecclesia, cuius ego sum (ut scis) cantor & canonicus”. Dózsa seregének 1514 júniusában Csanád városába történt behatolást követően ezekkel az ereklyékkel kapcsolatban — Karácsonyi János nyomán

³⁰ JUHÁSZ Kálmán: *Das Tschanad-Temesvarer Bistum im Spätmittelalter*. 1307—1552. Paderborn 1964, 179—180.

³¹ Cicogna és nyomában Banfi június 29-et írt.

— a következőket lehetett eddig tudni: „A roppant zűrzavarban, rombolásban mi történt Szent Gellért ereklyéivel? Eltűntek. Tizenkét év múlva illetékes férfi (Antonio Burgio, pápai követ) adja tudtunkra a szomorú hírt, hogy Magyarországon senki sem tudja, merre vannak Szent Gellért ereklyéi. Az általános pusztításakor széjjel szórhatták a kereszttesek, vagy pedig valamelyik jámbor szerzetes úgy elrejtette, hogy később senki sem akadt rá. Századok tisztelete tárgyát a vak szenvedély egy nap alatt megsemmisítette.”³²

Kelemen mondata alapján nem helytálló Karácsonyi fenti ismertetése, hiszen 1519-ben az első csanádi püspök csontjait még ebben a székesegyházban őrizték: Dózsa emberei lehet, hogy feldúlták a templomot, de az ereklyék nem semmisültek meg. A pápai nuncius Karácsonyi által idézett írása 1526. április 14-én kelt, amikor már nem ismerték az ereklyék sorsát.³³ Ennek oka tehát biztosan nem a parasztok pusztítása volt 1514-ben, amint ezt eddig feltételezték. Gyulai Kelemen 1519. évi híradása és 1526 tavasza között nem érte Csanádot ellenséges támadás. A magyarázatot tehát máshol kell keresni.

A középkorban — mint köztudott — az ereklyék tisztelete rendkívül elterjedt volt. Minél híresebb szent, minél jelentősebb méretű vagy fontosságú relikviáját őrizték egy templomban, annál nagyobb számú zarándokra számíthattak ott. Ez természetesen — akárcsak ma az idegenforgalom — nem jelentéktelen bevételt és dicsőséget jelentett mind a templomnak, mind az egész városnak. Ennek tudható be egyrészt a sok ereklyehamisítás, másrészt azok csalárd úton (erőszakkal, csellel, fenyegetéssel stb.) történt átszállítása más helyre. Az ilyen eseteknek se szeri se száma az egész középkorból. Elég ha a nyugati kereszttesek magatartására gondolunk Bizánc 1204. évi bevételét követően. Innen és ekkor hozták el — többek között — Remete Szent Pál csontjait, amelyek azután Itálián át Magyarországra kerültek, ahol a pálosok Buda melletti központjában a zarándokok ezrei keresték fel. Különösen 1523. V. 25-től, amikor is egyesítették a fej- és testereklyét, amelyeket évszázadokon át egyrészt Rómában és Prágában, másrészt Velencében tiszteltek.³⁴

A Gellért-ereklyéket Csanádon a róla elnevezett bencés monostor szerzetesei őrizték évszázadokon át. Ennek az apátságnak javaira igényt emelt a helyi püspökség arra való hivatkozással, hogy bevételei a törökök előretörésével jelentősen megcsappantak. Ezt el is érték, így 1493-ban az első csanádi püspök csontjait Róma hozzájárulásával a ferencesek vették át, akik mint koldulórend nem rendelkeztek földbirtokkal. Ezt követően merült fel a gondolat, hogy őrizzenek Gellért-ereklyét halála helyének közelében. A pesti ferencesek részére II. Ulászló neje, Anna királynő (1502–1506) csináltatott is e célra 219 márka súlyú, tehát több mint félmázsás, ezüst ereklyetartót. Azonban ennek felszentelésére és használatba vételére 1526-ig nem került sor. Nyilván jelentős ellenállás mutatkozott az átengedéssel szemben Csanádon. Feltehető, hogy ennek során rejtették ott el a szent csontjait, majd a Mohácsot követő zűrzavarban ennek titka a beavatottakkal együtt sírba szállt.

Külön kell még szólni a legenda után álló Gellért-himnuszról (f_3a-f_3b). A kilenc szakasz egyenként négy sorból áll. Miután ez a középkori magyarországi vers eddig egyetlen forrásból sem ismeretes,³⁵ helyesnek látszik azt teljes terjedelmében közreadni:

³² KARÁCSONYI János: *Szent Gellért, a csanádi püspök élete és művei*. Bp. 1887, 183–185.

— KARÁCSONYI János: *Szent Gellért csanádi püspök és vértanú élete*. Bp. 1925, 149–151.

³³ *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*. Series II. Tomus I. Bp. 1884, 365.

³⁴ KISBÁN Emil: *A magyar pálosrend története. I.* Bp. 1938, 11–12, 159–160.

³⁵ A megállapítást Holl Bélának e helyen is köszönöm.

Hymnus in laudem divi Gerardi.

Dive quo totus chorus angelorum
 Gaudet & ducit celebrem choream
 Et canit christo nimium verendo
 Dulciter hymnos.

Martyres gaudent nitidi, & prophetae,
 Virgines sanctae niveae & decorae,
 Quique habent coelum pueri & fruuntur
 Ore tonantis.

Ac deus gaudet pater, unicusque
 Filius, noster placidus redemptor,
 Quique procedit bonus ex utroque
 Spiritus ille.

Omnium rerum genitrix parentis
 Gaudet & virgo Maria illa magna,
 Gaudet & coelum, & pius omnis alti
 Incola coeli.

Gaudet & mater veneranda tellus
 Quae sinu omnes nos tenet usque amaeno
 Gaudet & semper bonus omnis almae
 Incola terrae.

Mente nos sana face gaudeamus:
 Corpus & sanum quoque sit precamur:
 Sintque opes fulti ut valeamus illis
 Vivere laeti.

Et canes illos nimium feroces
 Qui crucem christi pedibus praemendo
 Negligunt semper, lacerantque semper
 Perdere Turcas.

Et nimis sanctam retinere terram
 Quae crucifixum dominum potentem
 Fulsit, & risit, dedit & sepulchro
 Dive Gerarde.

Seri ut in coelum redeamus ipse
 Effice, & Christo domino fruamur:
 Atque faelicem mereamus una
 Ducere vitam.

Simone nyilván alaposan átalakította az ún. nagyobb Gellért-legenda korai magyarországi latinsággal íródott, ezért a humanista fülnek barbárul csengő szövegét. Így az, jóllehet a legilletékesebb helyről, feltehetően Csanádról származhatott, forrásértékében sajnos az erőteljes ástilizálással meggyengült. Ennek ellenére fontos és érdekes dokumentumnak minősül, amely éppen az első csanádi püspök születésének ezeréves jubileuma alkalmával vált most már általánosan hozzáférhetővé.³⁶ Ez lehetővé teszi, hogy foglalkozzanak vele azok, akik a Gellért-legendák különböző szövegeinek összevetését végzik. Ezzel ugyanis ez a cikk nem kívánt foglalkozni.

BORSA GEDEON

³⁶ A lehetőséggel máris élt Mezey László (Vigilia 1980. 590–598) és Kovách Zoltán (Új Ember 1980. IX. 14. [37. sz.] 3.). A nyomtatvány fényképét az Országos Széchényi Könyvtár is őrzi.

„Négyszögletes alakja olyan legyen . . . hogy sem a szélesség, sem a hosszúság ne haladja meg a kellő mértéket s nagyságot, miként Noé bárkája is szélességét, hosszúságát és magasságát tekintve, Isten parancsa szerint, mesterien és arányosan készült . . .” (Cond-radus de Mure)¹

A kódex-lapok írástükreinek geometriai arányai. A középkori scriptor, mielőtt munkához látott, a pergament, melyre írni készült, gondosan előkészítette. Ha tehetősebb volt, vagy a munka szervezettebb, az előkészítést segédek végezték. „Az egyik vágja fel a pergament, a másik tisztítsa le, a harmadik megvonalmazva készítse a scriptorok elé, egy másik a tintát s ismét másik a tollakat hozza” — írja a 15. század végén Trithemius.² Az előkészítés eme folyamatából emeljük ki a harmadik munka-szakaszt, a kódex-lapok megvonalmazását. Egy kódex méreteit többek közt meghatározza a műfaja és a megrendelő igényei (pl. a kóruskönyvek általában nagy méretűek, hogy többen, távolabbról is jól láthassák; egy „breviarium viaticum” praktikusán kicsi, hogy az utazó számára könnyen kezelhető legyen). A kódex-lapon a szöveg elhelyezését azonban a fenti szempontokon túli, önálló, esztétikai igény szabta meg. (A használó előtt mindig a nyitott kódex fekszik, így a szövegelhelyezés a kettős fólióra vonatkozik.) Az írás-tükör (a kódex-lap beírt része) végleges helyét és arányait a lap megvonalmazásával nyerte el. A kódex-lapok szélén ma is gyakran látjuk a punctorium nevű hegyes szerszám nyomait, amivel a vonalazást készítették elő.³ A vonalakat a lineariumnak, regulának vagy linialnak nevezett vonalzó mellett⁴ ezüsttel, ólommal, grafittal, tintával vagy vaknyomással húzták. E vonalak tehát megszabják az írástükör nagyságát, helyét, irányítják a scriptor kezét, de díszítő elemei is gyakran a lapnak.

A kötéstáblákból kifejtett kódextörédek katalógizálásánál feltüntetjük az írástükör méreteit (ha csonka a tükör, a szövegazonosítás után igyekszünk az eredeti nagyságot kikövetkeztetni), a sorok számát, s hogy a lineatio és a punctatio nyomai láthatóak-e. E méretek felvételekor feltűnt, hogy a tükör magassága és szélessége legtöbbször még milliméterben kifejezve sem egész szám. Ugyanakkor a gondos vonalazás legtöbb esetben vitathatatlan volt. E látszólagos ellentmondás kulcsát Leon Gilissen adta kezünkbe La mise en page című tanulmányában.⁵ Alapos munkájában sok száz kézirát tanulmányát összegezve megállapítja, hogy általában pontos geometriai arányok határozzák meg a dupla fólió minden méretét.

Néhány töredéssel próbát téve örömmel tapasztaltuk, hogy nem különösen igényes kódexek sokat túrt lapjain is rendre feltűnnek e klasszikus arányok. A középkori ember számára nem csak az esztétikai hatást garantálta a „mensura”, hanem annál sokkal több, az alkotóképeség isteni garanciája volt.⁶

¹ „Sic quadranguletur . . . ne latitudo nec longitudo modum debitum excedant et mansuram, sicut et archa Noe in longitudine, latitudine, altitudine iussu dei artificialiter et proportionaliter composita fuit . . .” idézi W. WATTENBACH: *Das Schriftwesen im Mittelalter*. Leipzig, 1896. 188—189.

² „Scindat unus pergamenum, alius purget: tertius lineando scriptoribus aptet, alius encaustum, pennas alius ministret.” WATTENBACH i. m. 211.

³ Punctorium: „est instrumentum acuti anguli ad perforandum subtiliter pergamenum” WATTENBACH i. m. 217.

⁴ „Est autem linearium (regula, linial) instrumentum scriptorum, secundum quod format lineas, quibus dirigitur scriptor in scribendo directe litterales figuras.” WATTENBACH i. m. 218.

⁵ LÉON GILISSEN: *Prolegomènes à la codicologie*. Les publications de Scriptorium vol. VII. 1977. Deuxième partie: La mise en page. 123—249.

⁶ „Per spiritum intellectus cepisti capacitatem ingenii, quo ordine qua varietate qua mensura valeas insistere diverso operi tuo.” Gilissen idézi Theophilus: *De diversis artibus* c. művéből. i. m. 126.

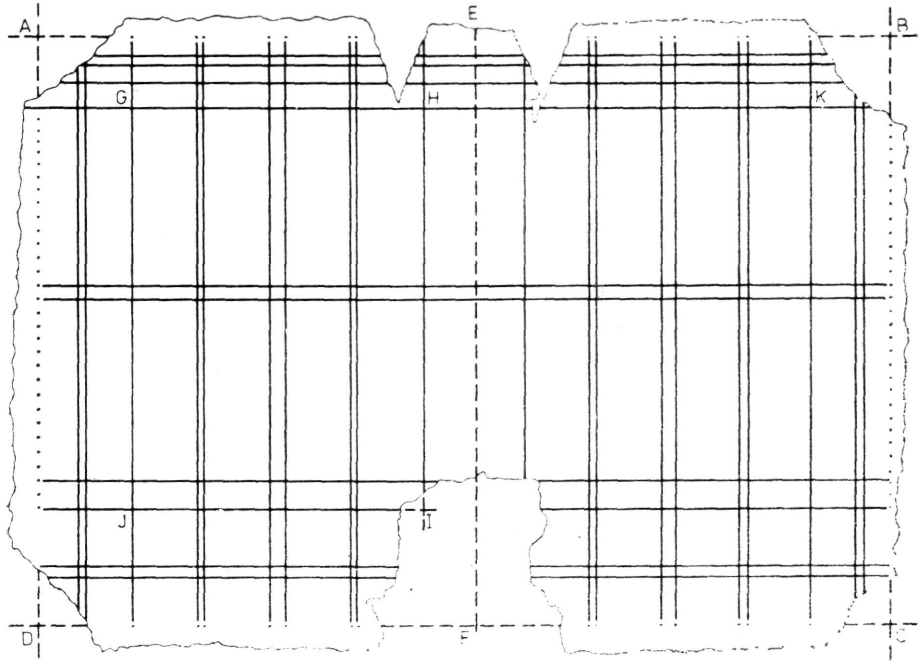
$$a \times 1,618a$$

$a \times \sqrt{2}a$
$a \times 4/3a$
$a \times a$

Naivítás lenne minden egyes scriptorról komoly teoretikus felkészültséget feltételeznünk. De a követelmény gyakorlati megvalósítása, a hagyományos geometriai arányok megszerkesztése nem okozhatott gondot egy átlag scriptornak, de még egy segédnek sem.

A leggyakoribb arányok a következők: 1,333 (4 : 3); 1,41 ($\sqrt{2}$); 1,5 (6 : 4); 1,618 az arányszám.⁷ Ezek az arányok matematikailag csak megközelítőleg fejezhetők ki, geometriailag viszont pontosan megszerkeszthetők. Meg kell azonban jegyezni, hogy 2% eltérést Gilissen maga is megenged, ez ugyanis szabad szemmel már messze nem érzékel-

⁷ Az első a pythagoraszi (derékszögű) háromszög két befogójának aránya: 4 : 3 = 1,333; a szögek 90°, 54°, 36°. A második az egyenlőszárú derékszögű háromszög egyik befogójának és átfogójának aránya. Az 1,5 egy olyan derékszögű háromszög két befogójának aránya, ahol az egyik 4, a másik 6 egység (a pythagoraszi befogó kétszerese). Az arányszám, a divina proportio szerkesztése: egy AB szakasz felét felmértem a B pontba állított merőlegesre (C), majd az AC távolságot a C pontról a merőleges folytatására (D). A BD : AB arány 1,618.

A Fr. 1. m. 88. vonalozási sémája

hető és lehetséges, hogy a kódex maga nyúlt vagy zsugorodott ennyit az idők folyamán. (A még sokkal viszontagságosabb sorsú kódextöredékekre ez fokozottan érvényes.)

A következő ábrán érzékelhetjük a fenti arányok jellegét: ezeknek megfelelően hol tömzsibb, hol karcsúbb az írástükrő.⁸

Ezek az arányok azonban nemcsak az írástükrőre vonatkozhatnak (hosszúság : szélesség), hanem a dupla fólió egészére, a dupla fólió írástükrőre, egy fólió egészére, egy fólió írástükrőre és egy-egy columnára is.

A Budapesti Egyetemi Könyvtár 88-as számú töredékével⁹ szeretném illusztrálni a fentieket:

U. Fr. 1. m. 88.

Raymundus de Pennaforte: Summae cum glossis Joannis Friburgo. L.2.c.7.; s. 14/m.

A punctatio a töredéknek mind a négy oldalán megmaradt, így a kódex eredeti nagysága is rekonstruálható (ABCD). A vonalazás tintával történt. A textus két columnás, de a glosszák miatt még ezek is felezve vannak.

A kettős fólió (ABCD) arányai: $AB : BC = 352 : 232 = 1,51$ (kettős pythagorasti négyszög).

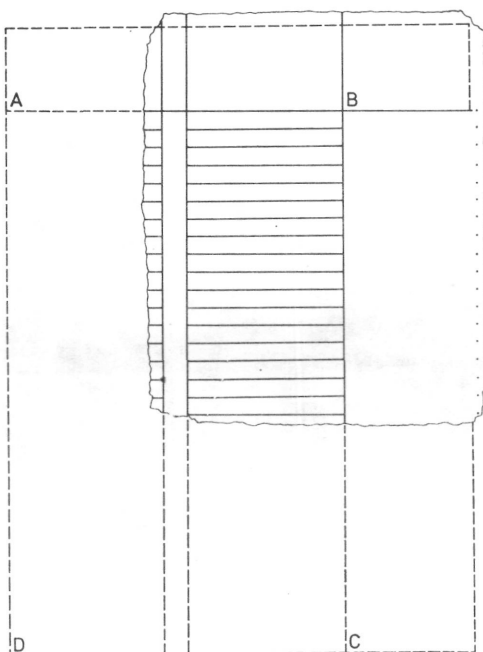
A kettős fólió írástükrőre (GKLJ): $GK : KL = 271 : 168 = 1,61$ (aranyszám).

Egy fólió (AEFD): $AE : EF = 232 : 176 = 1,31$ (pythagorasi négyszög).

Egy fólió írástükrőre (GHIJ): $GH : HI = 168 : 117 = 1,43$ (megközelítőleg $\sqrt{2}$).

⁸ GLISSEN i. m. 134.

⁹ A 2. számú melléklet, a töredék vonalozási sémája a fényképről készült, így sajnos a fénykép torzításait tükrözi. A valódi adatokat a töredék leírásában közlöm.

Az U. Fr. 1. m. 29. kiegészítési sémája

Ezek sem érdektelenek azonban, mivel a szöveg segítségével kiegészítve őket, az eredeti nagyság kiszámításában, az ismert arányok már segítségünkre lehetnek.

Ennek illusztrálására egy Szent Ágoston-töredéket elemezzünk:

U. Fr. 1. m. 29.

Augustinus: Confessiones. XIII, 16–17.; s. 13/1.

A punctatio a töredéknek csak két oldalán látható, így az eredeti lap-nagyság csak hozzávetőleg lenne megállapítható. A vonalazás tintával történt. A csonka töredék méretei 210×175 mm, a csonka írástükör $+155 \times +105$ mm. A megmaradt sorok száma $17 +$ egy csonka sor. A szövegből 14 sor hiányzik. Az írástükör tehát eredetileg 290×180 mm volt. Az arány pontosan az arányszám: 1,61 — egyben igazolja, hogy számításunk pontos volt.

Gilissen maga is felveti a kérdést, hogy hogyan folyhatott a gyakorlatban ezeknek az arányoknak a „lapra vitele”. Nem valószínű, hogy minden egyes lapot megszerkesztettek volna (ennek nincs nyoma, de értelme sem). Sokkal inkább elképzelhető, hogy valamiféle sablont, mintapéldányt használtak, illetve készítettek egy-egy kódex számára. Minthogy azonban nem maradt fenn ilyen, ezek jellegéről biztosan nem állíthatunk.

De nem ez az egyetlen nyitott kérdés. Több tapasztalatra van szükség ahhoz, hogy eldönthessük, vajon műfajonként nem jellemzőbb vagy kevésbé jellemző-e egy-egy arány. Esetleg a keletkezésüket illetően is Magyarországhoz köthető töredékek szaporodásával ezekből külön is vonhatunk le — nem elhamarkodott — tanulságot.

Mindenesetre a kódextöredékek méreteinek felvétele ezután nem lesz mechanikus feladat, bosszantóan komplikált számokkal. Az értetlen utókort inti itt a középkori mester, kinek munkáját nem a véletlen, hanem a világ elrendezettségét sugalló törvényszerűségek irányították.

MADAS EDIT

Magyar szerzők művei a XVI. század végi Angliában. A XVI. század utolsó negyedében egymás után több magyar szerző teológiai műve látott napvilágot Angliában. Ezeket a kiadványokat csupán Budai Parmenius István két hosszabb latin költeményének a kiadása előzte meg 1582-ben; s úgy hisszük, ez esetben jogos összefüggést látni a különböző kiadványok között, már-már sorozatról beszélhetünk. Közös bennük a műfaj, a korabeli Angliában népszerű polemikus-ismeretterjesztő teológiai dolgozat, illetve kompiláció, s közös még az is, hogy mindegyik előző bázeli, vagy más svájci kiadásra megy vissza. A sort Fegyverneki Izsák sárospataki tanár *Enchiridion Locorum Communium Theologicorum*-jának londoni, időrendben második kiadása nyitja meg 1588-ban.⁸ Ez a bibliai lexikon először 1586-ban jelent meg Bazelben, s úgy látszik széles körű olvasói szükségletet elégített ki, mert az első bázeli és a londoni kiadást 1598-ban újabb bázeli kiadás követte (Amandus Polanus egy művével egybekötve), majd Fegyverneki kompendiuma 1591-ben másodszer is megjelent Londonban, Polanus szövege nélkül, de J. J. Grynaeus bázeli teológiatanár bevezetőjével.

Egy másik magyar szerző, akinek latin nyelvű műve elég érdeklődést keltett Londonban ahhoz, hogy kiadják, Szegedi Kis István volt. A szóban forgó könyv a *Tabulae analyticae de fide charitate et patientia* címet viselte, s Horváth János „prédikációvázlatok gyűjteményeként” jellemezte.² Szegedi Kis kora a „helvét” irányzat legkiválóbb magyar teológusaként tartotta számon, első művét még Theodore Bèze adta ki Genfben, s 1573 és 1610 között sorra jelentek meg inkább zwingliánus, mint mereven kálvinista beállítottságú művei, amelyek egyetlen jelentősebb régi angol könyvgyűjteményből sem hiányoznak. A *Tabulae analyticae* Waldkirchen svájci nyomdász előljáró beszájával 1592-ben jelent meg Schaffhausenben; az angol kiadást Richard Field nyomta ki Londonban egy évvel később.³

Mindkét említett mű, a Fegyvernekié és a Szegedi Kisé is latin nyelven fródtott, utánnyomása nem okozott problémát, s joggal tarthatott igényt a „művelt” olvasóközönség érdeklődésére. A két teológiai mű között látott napvilágot egy magyar szerző angol nyelvre lefordított értekezése, amelynek külön érdekessége, hogy szinte a latin eredetivel egyidőben, azt alig néhány hónappal követően jelent meg Londonban. Ez a kiadvány *The Trial of Truth (Az igazság próbája)* néven ismeretes; hosszabb címe: *The Trial of Truth or A Treatise Wherein is declared who should be Judge between the Reformed Churches and the Romish . . .*⁴ A mintegy 33 lapos füzet szerzőjének kilétét homály fedi, csak annyit tudunk meg róla, hogy „egy bizonyos magyar”, aki „az igazság követője”, írta eredetileg latin nyelven és Richard Smith fordította angolra. A kiadás éve 1591 és az alcím megemlíti, hogy azt a szerző „a pápák, bíborosok, prelátusok, apátok, szerzetesek, de különösen a jezsuiták öröme” írta, s hogy ez utóbbiakat az országgyűlés nemrégén űzte ki Erdélyből.

„Az igazság próbája” latin eredetije roppant ritka: az RMK mindössze egy példányt tart számon belőle, azt is Boroszlóban.⁵ Az eredeti, bázeli kiadvány címe: *Oratio De Constituendo Iudice Controversiarum Religionis Pontificae Atque Reformatae*, ebben a névtelen szerző magát hasonlóan jellemzi, mint angol fordítója („scripta . . . ab Ungaro Veritatis Asserendae Studioso”). Maga az értekezés szövege tipikusan hitvitázó-leleplező

¹ Ez a kiadás nincs benne az RMK-ban.

² HORVÁTH János, *A reformáció jegyében*, II. kiadás, Bp, 1957, 271.

³ Jóllehet a Wing-katalógus új kiadása egy 1592-es dátumú londoni kiadást is számon tart, de ennek csak egyetlen példánya maradt fenn, s így feltételezhető, hogy szöveghibáról van szó.

⁴ Published J. Windet for R. Dexter. Példányai az OSZK mellett Londonban, Oxfordban, Yorkban és több amerikai gyűjteményben.

⁵ RMK, III : 810.

jellegű — megbélyegzi a katolikus „babonákat”, részletesen leírja különböző pápák bűneit és üzelmait, a politikába való beleavatkozásukat; elítéli az inkvizíció módszereit (Husz János megégetését a császári menlevél ellenére), s így természetesen a tridenti zsinatot is. Számos egyházi szaktekintély mellett a szerző egy helyütt egy pápa-ellenes Janus Pannonius-epigrammát is idéz — ez humanista műveltségre vall, s arra, hogy a szerző alighanem külföldi egyetemmet járt főúr vagy kancellista volt.

Kilétére vonatkozóan egyelőre csak találgatásokra vagyunk utalva, de azt már meg tudjuk mondani, hogyan jutott el a pamflet Bázélbe, illetve Angliába. A kulesot ehhez Baranyai Decsi Czímor János J. J. Grynaeus-szal folytatott levelezése adja meg. Decsi Czímor, a *Hodoeporicon* szerzője 1587-ben Bánffi Losonci Ferenc mentoraként Wittenbergbe érkezett, majd innen tanítványával együtt 1590 második felében Strassburgba távozott. Grynaeusnak öt levelet írt 1590 és 1592 között (az utolsó levél keletzése 1592. február 11.), majd főrangú tanítványával visszatért Erdélybe. Johann Jacob Grynaeus (1540—1617) számos teológiai mű szerzője, heidelbergi tanár, később (1586-tól) prédikátor és teológiatanár Bázélben, igen sok külföldi protestánsnal folytatott levelezést. A hamburgi városi és egyetemi könyvtárban őrzik csak nemrégén katalogizált, több kötetre rúgó levelezését; a *Supellex Epistolica Uffenbachii et Wolfiorum* (Hamburg, 1978) c. katalógus alapján megállapítható hogy mintegy nyolc magyar levelezett Grynaeus-szal, vagy intézett hozzá levelet, köztük Forgách Mihály, Csanádi János és a már említett Fegyverneki Izsák.

Grynaeust élénken érdekelték a magyarországi és erdélyi protestánsok sorsára vonatkozó hírek (lengyel protestánsokkal is levelezett), s ezen túlmenően, szívesen bábáskodott az arra alkalmas művek bázeli kinyomtatása körül. Bár Fegyverneki *Enchiridion*-jának a kinyomtatására a pénzt ecsedi Báthory István adta, alighanem Grynaeus „gondozta” a könyvet; a korabeli Szegedi Kis István kiadványokban is az ő kezét keresném, annál is inkább, mert a *Theologiae sincerae loci communes* c. Kis-műhöz hosszú előszót is írt. Decsi Czímor még Wittenbergből, vagy egy bázeli látogatásról ismerhette; mindenesetre teljes bizalommal fordul hozzá. Egyik levelében, amelyet (alighanem a régi naptár szerint) 1591. február 26-ra datál, megírja a bázeli tanárnak: kapott egy bizonyos *oratio*-t Erdélyből, s ezt azzal a kéréssel küldi hozzá, hogy sürgősen nyomassa ki. Idézzük: „Dein ut diligenti alicui Typographo R. T. D. eam commendaret, qui quam posset elegantissimis typis, et quam diligentissime testimonia adjiciendo eam primo quoque tempore excuderet”⁶ Decsi Czímor még megjegyzi, hogy a szöveg szerzője névtelen kíván maradni, s ő sem hiszi, hogy szükséges lenne a szerzőt megnevezni, minthogy az illető magasabb állást betöltő honfitársa. Vajon az *Oratio* szerzőjét az olyan Páduát járt humanisták között kell keresnünk, mint Forgách Mihály (vagy talán maga a kancellár, Kovácsóczy Farkas), vagy benne inkább Bánffi Farkas barátját vagy közeli ismerősét gyaníthatjuk?

Grynaeus azonnal nyomdába küldte az élesen polemikus *Oratio*-t, s alighanem tüstént küldött a kinyomtatott pamfletből példányt Angliába, ahol a nyomdász-kiadók árgus szemekkel lesték a genfi és bázeli könyvújdonságokat. Ez idő tájt még arra is volt példa, hogy a bázeli akadémián elhangzott előadásszöveget kiadjanak; így például magának Grynaeusnak egy szentírásmagyaroztatát 1586-ban kiadták Londonban „Haggeus the Prophet” címen, egy bizonyos Christopher Fetherstone fordításában. Grynaeus korabeli angliai olvasottságára más adatokat is fölhozhatnánk. De visszatérve Decsi Czímor Jánosra, azt valószínűtlennek tartom, hogy tudott volna a *Trial of Truth* megjelenéséről, illetve kapott volna belőle példányt, jöllehet az értekezés már 1591-ben megjelent,

⁶ *Supellex Epistola Uffenbachii et Wolfiorum* (Hamburg, 1978) Grynaeus levelezés, 53 k. folio 196—197.

Decsi pedig Bánffi Losonci Ferencsel együtt 1592. június végén még Strassburgban tartózkodott,⁷ tehát elvben a kiadvány még eljuthatott hozzá külföldön.

Az eddigiekben nem állítottuk, hogy Decsi Czimor Jánosnak voltak angol kapcsolatai, de bizonyítottuk közvetítő szerepét az *Oratio de Constituendo* . . . bázeli megjelentetésében. Érdekes, s eddig nem ismert tényként kell említenünk viszont azt, hogy a *Trial of Truth* ismeretlen szerzője után éppen Decsi volt az *első magyar filozófiai szerző*, akit angolra fordítottak.

A *Synopsis Philosophiae* című műről van szó, amelyet ez a sokoldalú és széles körű tájékozódású magyar polihisztor eredetileg Strassburgban írt, és Johannes Ludovicus Havenreuter ottani filozófiatanár előnklete alatt adott elő, bizonyára a doktori cím elnyeréséért. Ez a disputáció, amely a „filozófia” fogalmát elég tág értelemben kezeli, hiszen a szerző aforisztikus megfogalmazású tételeit kiterjeszti a fizikára, metafizikára, etikára, politikára, sőt még az „ökonómia” is, alighanem 1591-ben hangzott el a strassburgi egyetemen. Az RMK szerint ekkor jelent meg először, Antonius Bertramusnál, quarto formátumban; ebből a kiadásból mindössze egy példányt tartottak számon, amelyről nem tudjuk, nem pusztult-e el a második világháborúban.⁸ Az értekezés második kiadása Wittenbergben jelent meg, 1595-ben. (Itt jegyezzük meg, hogy a Magyar Irodalmi Lexikon Decsi Czimorra vonatkozó adatai tévesek: aligha járhatott 1594-ben — tehát könyvének újabb kiadásá előtt — Wittenbergben, hogyha a második kiadást is annak a Kovacsóczy Farkas kancellárnak ajánlotta, akit ugyanabban az évben Báthori Zsigmond Szamosújváron kivégeztetett!)

A két *Synopsis Philosophiae* között voltak bizonyos eltérések, ez abból a kéziratból derül ki, amit a British Library-ben Harley 405. folio 42—61 jelzet alatt találunk. Ez a kézirat meggyőződésünk szerint a *Synopsis* első kiadásának a másolata, jöllehet a megjelenés évétől 1595-öt adja meg! Az angol fordítás teljes címe: „A breife veiw (sic!) of philosophy compiled in certaine positions and as it were aphorisms for the private helpe of memory and propounded for disputation in the University of Argentinum”. A szerző neve (Johannes Deczius) után lemaradt az „Ungarus”, majd a címlap így folytatódik: „These studies be nurces (!) of Youth, the delightes of age, the crowne of faelicity (!), the helpe in adversity, comfortable at home, not troublesome abroad, companions of our lodging, felowes in our Jeorneys (!), abinding with us together in the country: In the handling whereof (gentle reader) lett humanity lead you to favour, and not to carp at my honest endeavour”. Mint mondtuk, ez a játékos szöveg lemaradt a második, wittenbergi kiadás címlapjáról. A túloldalon szereplő ajánlásban az angol fordító ugyan félreírja és eltorzítja a „Kovacsóczy” nevet, de abból, hogy „kancellárt” í, világos, hogy ugyanarról a személyről van szó; ennek az ajánlásnak a szövege nyolc rövid, „címvariánsnak” is tekinthető mondattal hosszabb a British Library kéziratában. Bár a wittenbergi kiadás szövegét eddig nem állt módomban részletesen összehasonlítani a kézirat szövegével, nehezen talállok magyarázatot arra, az egyebekben pontos angol fordító miért 1595-öt adja meg a kiadás évének — ha csak föl nem tételezzük, hogy a *Synopsis*-nak volt egy harmadik, ma már ismeretlen strassburgi kiadása (utánnomása) is, a fordító ebből dolgozott. Az angol kézirat egyébként a Harley 405. folio 61-en végződik, egy Martialis idézettel: „Nec sunt longa quibus nihil est quod demera possis”, ezt követi a fordítás befejezésének valószínű időpontja: 1615 szeptember 13-án.

GÖMÖRI GYÖRGY
(Cambridge)

⁷ SZENCI MOLNÁR Albert, *Válogatott művei*, Budapest, 1976, 475.

⁸ Csupán a görlitzli Milich-könyvtárnak volt meg. RMK jelzete III : 815.

Adatok a vizsolyi nyomda történetéhez. Máiig sem eléggé tisztázottak egyik legnagyobb teljesítményű XVI. századi nyomdánk működésének feltételei, külső körülményei, noha leghíresebb terméke, a vizsolyi biblia képesán nemegyszer reflektorfénybe került. Mivel ez esetben nem városban működő nyomdáról van szó, elsőrendű fontosságú kérdés, hogy ki volt 1588—1599 között, tehát a nyomda működése idején Vizsoly földesura. Erről az eddigi szakirodalomban kétféle álláspont alakult ki. A hagyomány Lampe-Ember¹ és Bod Péter² nyomán úgy tartotta: Ecsedi Báthory István országbíró bírta Vizsolyt; az azóta előkerült dokumentumok³ viszont egyértelműen arra utalnak, hogy Rákóczi Zsigmond egri várkapitány, későbbi erdélyi fejedelem. Ez utóbbit Miskolczi Csulyak István Rákóczi felett mondott gyászbeszéde⁴ is tanúsítja. A látszólag egyértelmű és világos adatok között a nyomdász, Mantskovit Bálint egyetlen odavetett félmondata bontja meg az összhangot, s ez vezetett el odáig, hogy a vizsolyi nyomda és a vizsolyi biblia történetét egészen új összefüggések közé helyezzem. Mantskovit 1593-ban az *Index Bibliicus* előszavában⁵ nemcsak Rákóczi Zsigmondnak hálálkodik adományaiért, hanem a „Magotsiac nemzetének” is.

Lássuk tehát Vizsoly birtokosait a XVI. század közepétől a XVII. század elejéig. 1553-ban a 11 portával összeírt falu ura Perényi Gábor.⁶ A Ferdinándtól Izabella királynéhoz pártoló Perényi helyett Alaghy János, György és Menyhért kapja meg királyi adományként 1556. november 6-án.⁷ Perényi hamarosan bekövetkező visszapártolása után valószínűleg Vizsolyt is visszakapta, halála után, mivel utódja nem volt, visszaszállt a birtok a kincstárra. Legközelebbi adatunk 1575-ből való: ekkor az egri kapitányságtól megváló Mágocsy Gáspár kapja meg a királytól Vizsolyt, az adomány unokaöccsére és örökösére, Mágocsy Andrásra is éppúgy vonatkozott.⁸ András nagybátyja gyámleányát, Alaghy Juditot vette el feleségül, a fiatal feleség egy súlyos betegségtől megrettenve éppen itt Vizsolyban ajándékozta férjének birtokai egy részét 1580-ban.⁹ Mágocsy Andrásnak Tállya és az épülő pácini kastély¹⁰ mellett a jelek szerint itt volt a harmadik állandó lakhelye, tehát már ekkor volt egy kastélyszerű kisebb kúria, amely lakhelyéül szolgált.¹¹ 1586 őszén meghalt Mágocsy András, a következő év tavaszán pedig Mágocsy Gáspár — András gyermekeinek, ifj. Gáspárnak, Ferencnek és Erzsébetnek a végrendelet szerint Rákóczi Zsigmond lett a gyámja és nagykorúságukig ő kezelhette a hatalmas Mágocsy-birtokokat is (Munkács, Regéc, Torna stb.).¹² A vizsolyi nyomda működésének megindulásakor ezek szerint az igazi birtokos a Mágocsy család

¹ F. A. LAMPE [-EMBER Pál]: *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania*. Utrecht 1728. 730. l.

² BOD Péter: *A' Szent Bibliának historiája*. Szeben 1748. 144—145. l.

³ ILLÉSY János: *Adalék a vizsolyi nyomda XVI. századi történetéhez*. MKsz 1891. 165—166. — *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*. 1927. XI. köt. 30—31. l. — IVÁNYI Béla: *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon, 1311—1600*. Bp. 1937. 100—101.

⁴ OSZK Kézirattára Oct. Lat. 656. f. 212 v.

⁵ RMNy 738.

⁶ Liber dicationis comitatum, sive speculum illustrium familiarum totius Regni Hungariae. An. 1534—1626. praesertim cca. 1550. OSZK Kézirattára Fol. Lat. 292. f. 264.

⁷ ILLÉSY János: *Az Alaghy család története*. = Nagy Iván: *Családtörténeti Értesítő*. I. köt. 1899. 133. l.

⁸ Magyar Országos Levéltár, Keglevich család levéltára. P. 421. 44. cs. III. 114. No. 1—2.

⁹ ILLÉSY János i. m. 138. l.

¹⁰ H. TAKÁCS Marianna: *A pácini kastély*. Művészettörténeti Értesítő 1954. 123—130. l.

¹¹ Vizsolyban a templommal szemben az épület helyét is meg tudják mutatni — nem tudni, mennyire hiteles forrásból veszik ezt.

¹² ILLÉSY János i. m. 139. l.

volt, Mantskovit idézett szavai is erre utalnak, s ezen az sem változtatott, hogy Rákóczi már 1587 első felében elvette az özvegy Alaghy Juditot. A körülmények jobb ismeretében a nyomdát befogadó épületről is többet tudunk mondani. Rákóczi eddig is ismert közlése szerint egy üresen álló épületet engedett át ideiglenesen a nyomdának és a nyomdásznak¹³ — a korabeli viszonyok szerint nagy, négy sajtót működtető nyomda, a nyomdász, segédje, és a négy szedő¹⁴ számára megfelelő épület pedig csak egy lehetett ebben a kis helységben: a már említett kúria. Üresen állásának oka Mágocsy András halála volt, 1586—87-től a következő század első éveig nem laktak benne tulajdonosai — erre az intervallumra esik a nyomda működése is. A nagykorúságot a Mágocsy-utódok közül Ferenc érte meg, birtokait nagyrészt sikerült visszakapnia mostohaapjától, köztük Vizsolyt is. Miskolczi Csulyak István egyik Szenci Molnár Alberthez írt leveléből¹⁵ tudjuk, hogy 1607-ben itt lakott. 1611-es korai halála után, mely egyben a család kihalását is jelentette,¹⁶ egy ideig a rokonok osztozkodtak rajta, majd a katolikus Alaghy Menyhért országbíró kezére került, aki 1626-ban így nevezte meg egyik levelének keltezésében a helyet: „Datum in curia nostra Vizsolyiensi.”¹⁷

A nyomda megszűnésének okát nem tudjuk, okozhatták a Mantskovit Bálint halála utáni nehézségek,¹⁸ egy esetleges török pusztítás,¹⁹ de az sem lehetetlen, hogy a nagykorúsodó Mágocsy Ferenc rakta ki jogos tulajdonából, az ideiglenesen átengedett épületből a nyomdát és személyzetét.

Tágabb összefüggéseket tekintve figyelemre méltó az a tény, hogy a vizsolyi nyomda működését ugyanazok a hatalmas birtokok tették lehetővé, melyekből két nagy történelmi család, a Rákóczi és az Eszterházy nagyra lett: Rákóczi Zsigmondnak mint gyámnak és birtokgondozónak kissé maga felé hajlott a keze,²⁰ a maradékot pedig Eszterházy Miklós szerezte meg, elvévén feleségül Mágocsy Ferenc özvegyét, Dersffy Orsolyát.

A vizsolyi nyomda létrejöttének előzményeihez még egy adalék feltétlenül hozzátartozik: Mágocsy András Károlyi Gáspárral nagyjából egy időben járt a wittenbergi egyetemen, ephorusa Szikszai Fabricius Balázs latinra és görögre tanította,²¹ kiemelkedő humanista műveltségére tanuk Mattheus Dresser, lipcei egyetemi tanár neki, majd fiának címzett előszavával *De festis et praecipuis anni partibus liber* című művének két kiadásában.²² Vegyük még hozzá: Károlyi Gáspár 1584—1586 között Mágocsy-birtokon, Tállyán volt prédikátor.²³ A következtetés magától adódik: a vizsolyi biblia létrejöttében döntő szerepük lehetett a Mágocsyaknak, így a biblia kinyomtatására idehozott és kibővített nyomda elhelyezésével Rákóczi Zsigmond csak az ő örökségüket vette át és teljesítette ki.

SZABÓ ANDRÁS

¹³ MPEA. XI. köt. 30—31. l.: „domus quaedam vacua et deserta bonis nostris typographo commoda est inventa, quem eidem . . . ad tempus concessimus.”

¹⁴ BORSA Gedeon: *A XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás részmérlege*. Magyar Könyvszemle 1973. 263—265. l.

¹⁵ MISKOLCZI CSULYAK István levele Szenci Molnár Alberthez, 1607. júl. 20. Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Bp. 1898. 212. l.

¹⁶ NAGY Iván: *Magyarország családai*. 7. köt. Bp. 1860. 238—239. l.

¹⁷ OL, Keglevich család levéltára i. h.

¹⁸ Lásd az RMNY 814. utóiratát.

¹⁹ Rákóczi Zsigmond egyik 1599-es levelében panaszkodik a birtokait pusztító török miatt. Idézi ECKHARDT Sándor: *Balassi Bálint összes művei I.* Bp. 1951. 196. l.

²⁰ SZILÁGYI Sándor: *A Rákóczyak kora Erdélyben*. Pest 1868. 8—9. l.

²¹ SZOMBATHI János: *A sárospataki főiskola tanárainak életrajza — III. Szikszai Kovács Vazul [Fabricius Balázs]*. Sárospataki Füzetek. 1864. 303—314. l.

²² FABÓ András: *Monumenta evangelicorum augustanae confessionis in Hungaria historica. II.* Pest 1863. 65. l.

²³ ZOVÁNYI Jenő: *Mettől meddig volt Károlyi Gáspár tállyai pap és meddig gönci?* Protestáns Szemle 1934. 369—370. l.

Tótfalusi Kis Miklós grúz betűi. Az amszterdami Universiteits-Bibliotheek Kézirattárának Ms Cq 102. jelzete alatt található Tótfalusi Kis Miklós 1687-ben elkészült, grúz nyomtatott betűivel szedett mintalapja. A nyolcadrét, tarka borítófedelek közé összehajtogatva elhelyezett 31 × 22 cm méretű nyomáspróbán, körzettekkel határolt 25 × 19 cm területen három grúz betűfajta, négy nyomtatott változata szerepel. A két hasábosan rendezett anyag jobbról az ún. „khutzuri” típusal indul. Az egyházi szöveg alatt a grúz betűrendben hármásával, négyesével egymás mellé szedve a síma szövegbetűk és a rövidítés, illetve szövéget jelző pontozott változatok. A jobb oldali hasáb a mai grúz nyomtatásban használatos ún. „mchedruli” típusból készített szövegmutatvánnyal zárul. A baloldalon a „khutzuri” erőteljesebb, vastagabb vonalakkal szerepel. Végül ennek a hasábnak az alján látható a legrégebb grúz írásfajta az ún. „mrgovani”, betűrendben és mutatványokkal.¹

Az amszterdami betűmintalap grúz betűit körülhatároló körzettek felett Kis Miklós autográf bejegyzése: „*Litterae Georganicae, seu Grasinicae vel Mingrelianae, Christianorum Graecae religionis, habitantium ad radices Caucasi, inter mare Caspium et Pontum Euxinum de antehac manuscriptis solum usurpatae, nunc vero demum figuris et proportionibus secundum artis praecepta in ordinem redactis, in chalybe et cupro efformatae, de laboribus Typographicis optata; ex commissione Regis | ejusdem nationis | Archivi, per Nicol. Kis Hung. Amstelodami Anno 1687.* „Néhány évvel később Kis Miklós „Mentségé”-ben hasonló kifejezésekkel és azonos értelemben nyilatkozik: „*Hol vagyon Georgia ad radices Caucasi? Azoknak soha nem lévén nyomtattások, hanem (mint a törökök) csak manuscriptummal élvén, reávitte magát a király, és maga leírván az alphabetumot és valami contextust, úgy küldötte nekem Amsterdamba. Én pedig nem approbálván azt a formát, más, módosabb betűket csináltam nékik, melyen igen örültek!*”²

Az amszterdami Universiteits-Bibliotheek-ből előkerült grúz betűmintalap előtörténetéhez további információkat nyújt a mintalap tetején lévő felzet: „*In Bibl. Oct. No. 5. Bibl. Amst.*” Tudomásunk van arról, hogy Kis Miklós a könyvtárnak ajándékozta Amszterdamban 1685-ben nyomott magyar bibliájának egy példányát. A „*Catalogus Bibliothecae Publicae Amsteladaemensis 1796. p. 167.*” szerint: „*Libri in Octavo et minori forma: No. 5. Biblia Hungarica. Amstel. 1685.*”³ Ezek szerint Kis Miklós bibliájában volt a grúz betűmintalap, amit később kivettek onnét és a kéziratári gyűjteménybe helyeztek el.

Tótfalusi Kis a grúz betűk elkészítésének nehézségeiről és más körülményeiről 1686. november 12-én és 1687. január 17-én írt, korábban már többször közölt leveleiben számolt be Johann Gabriel Sparwenfeldnek, aki a grúz betűk elkészítésével megbízta.⁴ E levelekben Kis elmondja, hogy három „alphabetum” betűit készítette el és ezekből már próbanyomatokat is küldött Svédországba Sparwenfeldnek. Carl Björkbom, majd Országh László az uppsalai Egyetemi Könyvtárban 1702-ből származó, illetve a stockholmi Királyi Könyvtárban 1705. évszámot viselő grúz nyomásmintákat fedeztek fel. Közvetlen bizonyíték hiányában is valószínűnek látszott feltevésük, hogy a nyomásminták

¹ Az amszterdami Universiteits-Bibliotheek Kézirattárának 1902 utántól indított katalógusában „Kis, Nicol.” alatt a dátum hibásan „1657”. A grúz betűfajta meghatározásához nyújtott zíves segítségükért köszönetet mondok Biró Margitnak és Istvánovics Mártonnak.

² *Erdélyi Jéniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége.* Bev. és jegyzet. JAKÓ Zsigmond. Bukarest 1974. 238—239.

³ Az adatokat W. K. Gnirrep-nek köszönöm. L. Amszterdamból 1980. július 28-án hozzám intézett levelét.

⁴ BJÖRKBOM, C.: *Henryk III. Keyers Georgiska stålprov.* in: *Nordisk Tidskrift för Bökoch Biblioteksväsen.* 1935. 90—102. pp. — JAKÓ i. m. 325—333. További irodalom. uo. 476.

Kis Miklós grúz betűivel készültek.⁵ A Kis-féle amszterdami grúz betűmintalap ismeretében a svédországi nyomásmintáknak a magyar mester betűiből való eredeztetése kizárt. Björkbohm és Országh leletein a legrégebb grúz írásfajta a „mrlgovani” két, a „khutzuri” szintén két nyomtatott méretfokozatban olvasható. Az utóbbival készült nyomásmintákban egyes betűk rövidítésjelet is viselnek. De mindkét betűfajta vonalvezetése, formavilága lényegesen stílárís elemekben különbözik az amszterdami grúz betűmintalapon levő „mrlgovani”, illetve „khutzuri” típusoktól. Az utóbbiak minden feleslegesnek tűnő cifrázástól mentesek. Kis Miklós más betűalkotásaiból jól ismert letisztult formákat követik. Mindezek pedig nem mondhatók el a svédországi nyomásmintákról. Aligha elképzelhető, hogy a rendkívüli erőfeszítéseket megkövetelő betűmetszési munkát Kis kétszer is elvégezte volna. Ha pedig mégis megtette, miért nem szerepelnek az amszterdami betűmintalapon ezek a metszetek is? Másrészt a svédországi nyomásmintákon csak két grúz betűfajta szerepel. Kis Miklós Sparwenfeldnek írt leveleiben három betűfajta emleget. 1686. november 12-én küldött beszámolójában egyértelműen a „mrlgovani”-val kapcsolatban teszi szövé a betűk fölé helyezett rövidítésjeleket. Túl nagynek véli ezt a betűfajta a folyamatos szedéshez. Ha pedig e nagy alakú betűk fölé írásjeleket tesznek, egyáltalán nem alkalmasak könyvnyomtatásra. Azt javasolja megbízójának, hogy kisebb formátumban is készíttessék el vele a kérdéses típusokat. Ez utóbbiakkal lényegesen leegyszerűsödne a nyomtatás. Ugyanitt jelzi, hogy a közeljövőben hozzálát két másik ábécé megalkotásához. A svéd diplomata válaszát nem ismerjük. De amint azt az amszterdami betűmintalap bizonyítani látszik, igazat adott a magyar mesternek és kérhette, hogy a második betűfajta már rövidítésjelekkel együtt is metszse fémbe. Ez a „második” betűsor a „khutzuri”. Kis Miklós 1687. január 17-én kelt levelében ehhez döntő bizonyítékot szolgáltat. Mentegetőzik, hogy ennek a betűfajtának egyes betűit nem tudta olyan szépen kialakítani ahogyan szeretne volna. Illusztrációként mintát is adott. A svéd diplomata számára lerajzolta a „khutzuri” három betűjét saját megfogalmazásában. A „khutzuri”-nak ezek az alakjai pedig nem szerepelnek egyik svédországi nyomásmintán sem. Megtalálható viszont, mégpedig a levélben adott rajznak megfelelően az amszterdami betűmintalapon, a „khutzuri” mindkét ott szereplő nyomásváltozatban. Ebben a levélben esik szó a „harmadik ábécé” betűiről is. Kisnek ezzel komoly gondjai voltak, mert vékonyságuk miatt e betűformák nehezen önthetők. A száraz és más alkotóelemeik ágas-bogas vonalai zavarják sorba állításukat. Ez utóbb említett tulajdonságok csak az amszterdami betűmintalap kecses, törékeny „mchedruli” figuráira vonatkozhatnak.

Kis Miklós a Sparwenfeldnek küldött levelekben igen öntudatos. Büszkén emlegeti az általa metszett különféle egzotikus típusokat. Véleménye szerint rajta kívül aligha lenne mester, aki az európai betűktől annyira eltérő grúz nyomtatott betűk metszésére a siker reményében vállalkozhatott volna. Ezek szerint nem volt tudomása a Rómában 1629-ben, majd 1670-ben nyomott grúz szövegekről. Az előbbi, „Alphabeticum Ibericum, sive Georgianum etc.” szépen formált „mchedruli” típusokat tartalmaz. Az utóbbi, „Syntagmation Linguarum orientalium quae in Georganicae audiuntur etc.” szövegében a „mchedruli” mellett „khutzuri” is található.⁶ A római grúz betűk további történetéről nincs megbízható tájékoztatás. Hasonló bizonytalanság övezi Kis Miklós grúz típusainak sorsát is. A külföldi kutatók egy része szerint a magyar mester betűi csak Svédországig

⁵ ORSZÁGH László: *Misztótfalusi Kis és az első magyar könyv Amerikáról*. MKsz 1958. 22—41. — Jakó i. m. 29. — HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós. A betűművész és a tipográfus*. Bp., 1972. 72—73.

⁶ SHARASHIDZE, Christine: *On the History of Printing in Imeretia*. in: K. Marxis szahelobisz etc. III. Tphlisi 1937. 19—50. — *Das georgische Buch. I.* 1629—1920. Tbiliszi 1941. — Mindkét forrásra Istvánovics Márton hívta fel a figyelmet.

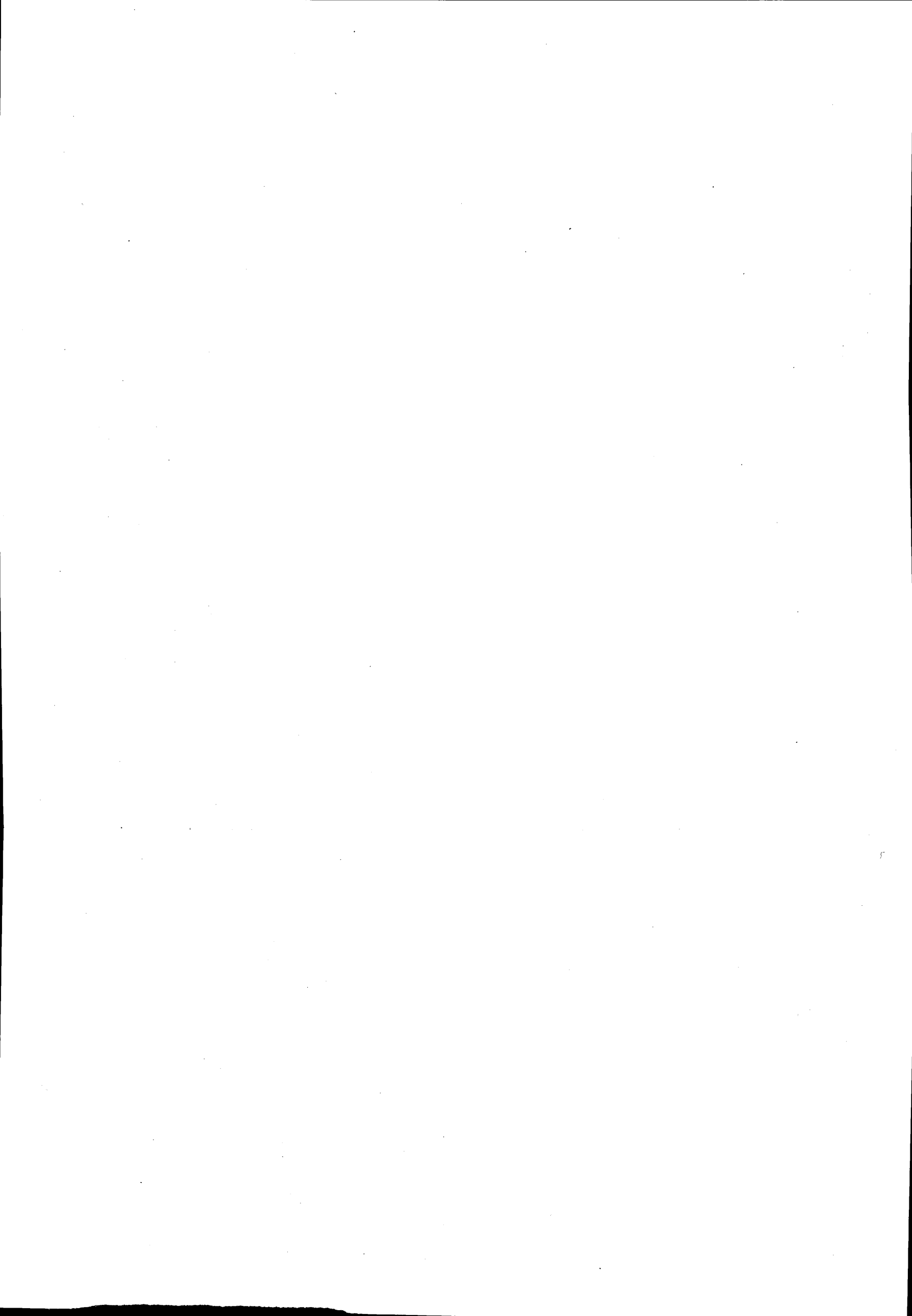
jutottak el, ahol a XVIII. század legelején elkalódhattak. Mások úgy vélekedtek, hogy a nyomtatott „khutzuri” és a mai grúz nyomtatásban használatos „mchedruli” közvetlen elődje Kistől teljesen függetlenül, a román Mihail Stefanovici érdeméért kerültek a grúz nyomdászathoz. Stefanovici 1709-ben érkezett Tbiliszibe és 1711-ig vezette az első grúz nyomdát. Tíz könyvet jelentetett meg, közöttük világi kiadványokat is. Ezekben „khutzuri” és „mchedruli” betűfajtákat használt. A Björkbom és Ország által talált és Kisnek tulajdonított svédországi mintanyomásokon a „mchedruli” nem szerepelt. Így kézenfekvőnek látszott az a feltételezés, hogy a tbiliszi „khutzuri”, de elsősorban a „mchedruli” Stefanovici produkciója volt.⁷

Az amszterdami grúz betűminta talán erre a kérdésre is választ adhat. Tény, hogy Kis Miklós Stefanovici előtt több mint húsz évvel már készített „khutzuri” és „mchedruli” típusokat. A Sparwenfeldnek írt leveleiből egyértelműnek látszik, hogy megbízójának az általa készített betűkkel nyomott mintalapokat küldte el. A matricákról nem esett szó közöttük. Lehetséges tehát — ahogyan azt Kis is tudta —, hogy alkotásai mégis eljutottak Grúziába. Az 1709-ben Tbiliszibe érkező Stefanovici ott találhatta az addig kihasználatlanul heverő matricákat és azok felhasználásával kezdte meg a grúz könyvek kinyomtatását. Talán igazíthatott a megviselt anyagon. Egyes betűket ki is cserélhetett, másokat átalakíthatott. Ha így történt, akkor a további kutatás számára új összefüggések feltárására nyílik lehetőség. Kis Miklós pedig elfoglalhatja alkotásaival kiérdemelt helyét Rusztaveli népe kultúrájának terjesztői között.

Az újabban felbukkant amszterdami grúz betűminta és a korai tbiliszi nyomtatványok betűanyagainak összevetésére nem vállalkozhatunk. Ez a grúz tipográfia történet szakértőinek érdekes feladata marad.

DÁN RÓBERT

⁷ *Legaturile țarilor romane cu Georgia*. in: Studii IV. 1951. 132—141. — DIMITRESCU, D.: *Activitatea tipografică a lui Mihail Stefan în Gruzia*. in: Studii XI. 1958. 135—138. Idézi JAKÓ i. m. 7.

FIGYELŐ

Bálint Sándor (1904—1980). Május 10-én, Budapesten, közlekedési baleset következtében elhunyt Bálint Sándor, a „legszegeidibb szegedi”, Szeged népének és múltjának legjobb ismerője, a József Attila Tudományegyetem nyugalmazott professzora. Egyik tanítványa, Katona Imre írta róla nemrég, hogy „alig volt magánélete, szinte felolvadt nagy szerelme, a Város szolgálatában”. S ez így igaz. A „szakma” ugyan elsősorban az etnográfust, a szakrális néprajz európai hírű kutatóját tisztelte benne, de munkássága nem szorítható e mégoly tág keretek közé sem. Életművében néprajz, népzene, irodalomtörténet, vallás- és művészettörténet, könyvtörténet stb. szinte szétválaszthatatlan összefonódott. S e széles körű, mély érdeklődésnek magja nála mindig a Város volt. Törekvéseit, ha egy nevezőre akarjuk hozni, megnevezésként leginkább a művelődéstörténet kínálkozik. Ismereteinek köre s mélysége e területen óriási volt. Fő művei: a *Szegedi nemzet* három kötete, a *Szegedi Szótár* — de általában egész életműve megkerülhetetlen. A könyvtörténet is, mely e sorokkal tiszteleg emléke előtt, fontos tanulmányokat köszönhet neki (főleg a szegedi ferencesek könyvtáráról szóló írásai fontosak). Igazi jelentőségét mégis a paraszti élet — s a paraszti tudat kutatása, megrögzítése adja. 1904. augusztus 1-én maga is szegény, paraszti családban született Alsóvároson, s ezt az indíttatást soha nem feledte. Személyes kötelességének érezte, hogy az osztálynak, melynek fia volt, életét a tudomány eszközeivel megrögzítse, megismerhetővé tegye. Igazában ez vezette a szakrális néprajzhoz is, vagy — ahogy ő maga, hitelesebben mondta — a népi hitvilág kutatásához. Örök kár, hogy sok terve között az e tárgyú összefoglalása nem készülhetett már el.

Halála alig fölmérhető veszteség. Egyik íróbarátjáról, Radnóti Miklósról mondta egyszer jellemzésként, hogy *tiszta ember volt*. Úgy tűnik, Bálint Sándor ezzel önmagát is jellemezte, s mi sem mondhatunk most mást.

L. A.

Nemzeti Játékszíni Tudósítás.* A Magyar Színházi Intézet Színháztörténeti Könyvtár című sorozatában faksimile-kiadásban jelentette meg gróf Csáky Tivadar sokáig elveszettnek vélt színházi hetilapját a *Nemzeti Játékszíni Tudósítást*, amelynek 16 száma 1830. december 11-től 1831 márciusáig jelent meg Kassán. Az újság hiánytalan sorozatának felbukkanása és közzététele nemcsak a magyar színháztörténészek nyugtalanító hiányérzetét szüntette meg, hanem egyúttal értékes adatokat szolgáltat az akkor Berzevics Vince vezetése alatt működő „Nemzeti Dall és Színjátszó Társaság” (voltaképpen az első magyar opera-együttes) működéséről, valamint az egykorú magyar színházi kritika helyzetéről is.

* Bp. 1979. Magyar Színházi Intézet, 154. l.

A hasonmás kiadáshoz Enyedi Sándor írt kísérő tanulmányt, jegyzeteket és a Függelékben közölte a lap fennállása alatt Kassán előadott darabok jegyzékét is.

A tanulmányban Enyedi mindenekelőtt az első magyar színházi lap születésének körülményeit vizsgálja, majd az újság programját és fogadtatását elemzi. Ezután tér rá a ma már unikum számba menő periodika kalandos utóéletére. A történetből kiderül, hogy Kölcsey és Bajza még látták az összes példányokat, sőt foglalkoztak is velük (nem éppen a legelismerőbb hangon), majd eltűnt az irodalomtörténészek szeme elől és a feledésbe merült. Mintegy félszázad múlva Váli Béla újra rátalál, s egyik számának címlapját 1890-ben a *Magyar Szalonban* és a *Nemzetben* le is közli. Ezután ismét nyoma vész, s oly mértékben merül el az ismeretlenségbe, hogy a sajtótörténetek még a címét sem említik meg.

Újabb fél évszázad múlva 1942-ben Szinnyey Merse Jenő, akkori kultuszminiszter, Berzeviczy Vince egyenes leszármazottja, névtelenül tanulmányt tesz közzé az *Új Magyar Museumban* *Báró Berzeviczy Vince és a magyar színháztudás* címmel, s ebben a lap lelőhelyét a Berzeviczy-család levéltárában jelöli meg. A háború és az azt követő évek azonban nem tették lehetővé az alapos levéltári kutatást, így hát az újság újból az ismeretlenség ködébe vészett. Most került elő végleg és vált publikációja lehetővé.

Tanulmánya utolsó részében Enyedi megkísérli a lap jelentőségének és a benne olvasható színikritikáknak az értékelését is. Az a benyomásunk, hogy túlértékeli a lap kritikai jelentőségét, amely voltaképpen mégiscsak azért jelent meg, mert Déryné — aki a kassai társulat vezető énekesnője volt — gyengéd szálak fűzték Csáky Tivadarhoz. Egyébként a tanulmány alapos és részletező, s úgyszólván mindent elmond, ami erről az érdekes újságritkaságról elmondható. Sajnálatos módon azonban néhány tévedés is becsúszott a felsorolt adatok közé, amelyeknek helyesbítését szükségesnek tartjuk. Nem említi Enyedi az 1791-ben Nagyszébenben kiadott *Krüischer Beobachter zur Erweiterung dramatischer Kenntnisse* c. lapot mint ahogy azt a körülményt sem, hogy mindkettőnek csak pusztán címét ismerjük. A harmadik német színházi újság, a pozsonyi *Allgemeine Deutsche Theaterzeitung* nem 1778—79-ben, hanem 1798—99-ben jelent meg, s arról nevezetes, hogy az egész monarchia területén működő színházakat figyelemmel kísérte. Az Enyedi által harmadiknak említett soproni *Theater Journal vom Jahre 1810* pedig nem volt újság, hanem ún. színházi zsebkönyv (*Theateralmanach*, *Theatertaschenbuch*, *Theaterkalender*), amelyeket igen gyakran *Theater Journal* címen adtak ki évenként az egyes színtársulatok sűgői (Bibliográfiájukat Hankiss Elemér és Berczeli Károlyné állította össze.) Tévedés az is, hogy a színházat a városi tanács bérelte ki a magyar társulat részére, mivel a Tallherr által tervezett épület Kassa város tulajdona volt.

Eltúlozza Enyedi a rendező tevékenységét is ebben a korban. A kolozsvári társulat szabályzata semmit sem bizonyít. A szó („rendelő” formában) már a Kelemen-féle társulat egyik Kármán-fogalmazta szabályzatában is előfordul bizonyos munkaköri előírásokkal, de ennek ellenére a 19. század közepéig nemcsak nálunk, hanem külföldön is, modern rendezői tevékenységről nem lehet beszélni. Az osztrákoknál talán Laubét, nálunk Molnár Györgyöt tekinthetjük az első rendezőknek, s munkakörüket részben a historizmus és a kezdődő naturalizmus tendenciái alakították ki. Végül a „Theatermeister” nem „diszletmestert”, hanem „színpadmestert” jelent, amely egészen más munkakört jelöl, s mind a mai napig megmaradt.

E kisebb tévedések azonban nem csökkentik lényegében a tanulmány értékét, amely a lap történetének és a hozzá kapcsolódó kassai színháztudás 4 hónapjának hiteles képét tárja fel.

A lengyel Széchényi Ferenc.* 1975-ben jelent meg az Ossolineum Kiadó nyomtatásában Józef Maksymilian Ossoliński (1748—1826) teljes levelezése. Köztudott tény, hogy ő a lengyel Nemzeti Könyvtár (Ossolineum) megalapítója, de magát az alapítót kevesen ismerik. Életről nem sokat tudunk, mert mind ez ideig nem jelent meg róla részletes monográfia. Sorsa arra a társadalmi rétegre volt jellemző, amely az ország függetlenségének elvesztése után új eszményképeket, gondolkodásmódot keresett és megpróbált alkalmazkodni az új életkörülményekhez.

Ossoliński élete három részre osztható: a varsói, a galíciai és a bécsi időszakra. 1772-ben elvégezte Varsóban a jezsuita kollégiumot, ami nagy hatást gyakorolt rá, s felkeltette érdeklődését az irodalom és a tudomány iránt. A lengyel felvilágosodás képviselőivel szoros kapcsolatban volt mindvégig, annak ellenére, hogy élete végén Bécsben lakott. Lengyelország felosztása, birtokügyeinek rendezetlensége és Jabłonowska Teresával kötött házassága hozzájárult ahhoz, hogy szakított Varsóval. Ezek után Ossoliński a galíciai nemesség körébe került, az ő problémáival foglalkozott. Ezt leghatározottabban II. József urbáriuma ellen megfogalmazott írása tükrözi, valamint az a tény, hogy majdnem három évig harcolt — bár hiába — azért, hogy Galícia megkapja az ún. „Charta Leopoldina” alkotmányt.

Ossoliński a gazdag galíciai főnemesség azon képviselője, aki a Habsburg császárságon belül akarta megőrizni a nemzeti sajátosságokat, de mindenekelőtt a független Lengyelországban elvesztett kiváltságokat fájlalta.

Az 1790 utáni években Bécsbe költözött, de ez nem akadályozta meg abban, hogy fenntartsa galíciai kapcsolatait, továbbra is pártfogója maradt minden ottani tudományos tevékenységnek. Bécsi könyvtára az ott tanuló lengyel diákok menedéke volt, de azok a csehek, szlovákok és magyarok, akik menteni akarták nemzetük kultúráját szintén tőle kaptak segítséget, támogatást. Ossoliński életének bécsi szakasza még teljesebben bontakoztatta ki közéleti aktivitását. A gazdag földbirtokos, aki a saját rétegének érdekeit képviselte a bécsi udvarnál, haladóvá vált. Azt vallotta, hogy a tudománynak éppoly jelentős szerepe van a nemesség megteremtésében, mint a kardnak. Felvette a kapcsolatot Lindével, Bandkiével, Grabowskival, s így a polgári származású tudósok alkotó körébe került. Történész volt, aki úgy vélte, hogy a nemzet szabadságának elvesztése még nem jelenti a nemzet pusztulását is. Az anyanyelv és a nemzeti kultúra fejlődésében látta a nemzeti sajátosság megmaradásának fő tényezőjét.

Az Ossoliński-monográfia hiánya nyilvánvalóan azzal magyarázható, hogy nagyon kevés közvetlen forrást találtak a kutatók. Fiatalságáról csak annyit tudunk, amennyit műveinek előszavából, illetve magukból a művekből kiolvashatunk. A korabeli naplóírók közül csak Grabowski Ambrożynál találunk néhány Ossolińskira vonatkozó adatot, bíráló megjegyzései azonban nem mindig igazságosak. Az említett kiadványnak rendkívül nagy a jelentősége. Az általunk vizsgált forrásműnek növeli az értékét, hogy nagyon kevés benne az udvariassági levél, melyek gyakori előfordulása sokszor csökkenti a teljes levelezések kiadásának színvonalát. Ossoliński leveleinek java tudományos vagy könyvgyűjtői ügyeket érint. Levelezőinek túlnyomó többsége az akkori tudományos- és kulturális élet lengyel és külföldi képviselőiből tevődött ki. Közülük a magyar olvasók érdeklődését leginkább a magyar levélírók fogják felkelteni.

Horányi, Kovacsics, Zichy és elsősorban Széchényi Ferenc. Széchényi Ferenc Ossolińskihez latin nyelven írt levele 1802-ben kelt, Sopronban. Széchényi ajándékkul küldi a könyvtárában meglévő könyvek háromkötetes jegyzékét. Azt írja, nemsokára meg-

* *Korespondencja Józefa Maksymiliana Ossolińskiego.* PAN Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk. Wydawnictwo PAN, 1975. 494 str.

jelenik nyomtatásban a kéziratok jegyzéke is, amelyet szintén el fog küldeni. Arra kéri Ossolińskit, hogy a második példányát küldje el a Varsói Tudományos Társulatnak.¹

Ossoliński 1803-ban Bécsben latinul válaszolt. Megköszöni a könyvek jegyzékét, saját tapasztalatából tudja, milyen nehéz összegyűjteni az irodalmi emlékeket annak a nemzetnek, amelynek kultúrája az évszázadok során nem fejlődött folyamatosan. Megígéri, hogy ha Budán jár, össze fogja gyűjteni a lengyel történelemre vonatkozó anyagot.² Még egy Széchényinek szóló levelet találhatunk, amely Bécsben íródott 1807-ben latinul. Ebben Ossoliński megköszöni a könyvtárjegyzék kiegészítését, s ígéretet tesz arra, hogy saját könyvtárának jegyzékét is hasonlóképpen elkészíti.³

A következő magyar, aki Ossolińskival levelezett: Horányi Elek (Alexius), piarista irodalomtörténész volt. 1804 márciusában Pesten frott latin nyelvű levelében Ossoliński jóindulatára és Pesten folytatott tudományos beszélgetésükre hivatkozva arra az ígéretére emlékezteti a grófot, hogy adalékokat gyűjt a piarista iskolák történetéhez.⁴ Horányi tudja azonban, hogy gróf sokkal fontosabb dolgokkal van elfoglalva, ezért csak arra kéri, hogy amikor Bécsben lesz, megszállhasson Ossoliński házában, s használhassa könyvtárát, ahol biztosan rátalál a szükséges anyagokra.⁵ Ossoliński 1804 áprilisában választól latinul Bécsből. Megörült Horányi levelének, s megígéri, mielőst hazatér Galiciából szívesen látja őt Bécsben.⁶

Ugyanebből az évből származik Zichy Károly Ossolińskihez írott francia nyelvű levele (Bécs, 1804). A császár engedélyével kéri Ossolińskit, írja meg, mi a véleménye Galícia szeszfogyasztási adóztatásáról.⁷

A gróf azt feleli, két dolgot kell megvizsgálni ez ügyvel kapcsolatban: 1. a Braun báró javasolta adóbeszedési tervet, 2. hogyan lehetne kétmilliót jövedelmet biztosítani az államnak a lakosság túlságos megterhelése nélkül. A válaszadáshoz bizonyos adatokra van szüksége, amelyek lehetővé tennék a föld- s népösszeírást.⁸

A kötetben található utolsó előtti magyar vonatkozású levél: Kovácsics György (jogtörténész 1743–1821) 1801-ben Budapesten írt latin nyelvű levele. Herberstein Zygmunt követségéről szóló háromkötetes, eredeti okmánygyűjteményt⁹ küld, amelyet Ossoliński májusig tarthat magánál. Herberstein egyéb kéziratái régebben a Nádasdy Könyvtár tulajdonában voltak, jelenleg Lékán Ágoston könyvtárában találhatók. Kovácsics azt is megígéri, hogy Ossoliński rendelkezésére boesát néhány érdekes könyvet, kéziratot. Májusban meglátogatja Széchényi grófot, aki el akarja adni gazdag gyűjteménye duplumait. Ezzel kapcsolatban Kovácsics Bécsbe jön, s személyesen beszámol a könyvvásárlásról.¹⁰

1817-ből származik Erdődy József (osztrák szolgálatban álló hivatalnok) Bécsből írott levele, melyben a császár örömét fejezi ki a nyilvános könyvtár megalapítása miatt, s értesíti, hogy a császár Szent István rend parancsnoki keresztjével tünteti ki Osso-

¹ Koresp. J. M. Ossol., 128 l., Széchényi azért azt kéri, mert a Tudományok Varsói Barátainak Társulatának tagja lett. Széchényi levelében „Irodalmi Társulatról” van szó.

² Koresp. J. M. Ossol., 129 l.

³ Koresp. J. M. Ossol., 177 l.

⁴ *Scriptores piarum scholarum*, 1–2 köt., Buda 1809.

⁵ Koresp. J. M. Ossol., 164 l.

⁶ Koresp. J. M. Ossol., 165 l.

⁷ Koresp. J. M. Ossol., 161 l.

⁸ Koresp. J. M. Ossol., 162 l.

⁹ *Rerum Moscovitarum commentarii Russiae et que nunc eius metropolis, Moscoviae, brevissima descriptio et de religione eorum*, Bécs, 1549. Ennek negyedik kötetében levő Herberstein-életrajzot még halála előtt kiadták, *Selbstbiographie* címen.

¹⁰ Koresp. J. M. Ossol., 117 l.

línskit. Erdődy gratulál neki, s megküldi az érdemrendtörvényt, melyre Ossoliánskinak fel kell majd esküdnie.¹¹

Az ismertetett leveleken kívül találkozunk még a többi levélben néhány magyar névvel, mint pl.: Apponyi Antal György, Nádasdy Ferenc, Nádasdy Tamás, Teleki József, Teleki László és Weszprémi István nevével is.

ELZBIETA SOBOLEWSKA

Periszkop. 1925—1926.* A *Periszkop* (alcíme szerint: „A havi szemle új típusa”) 1925 márciusától 1926 januárjáig jelent meg Aradon Szántó György (1893—1961) szerkesztésében. Ez idő alatt mindössze öt száma látott napvilágot s a 4. és 5. szám megjelenése között is majdnem fél év szünet volt. Terjedelme és folyamatos jelenléte okán tehát e lap nem tarthatna igényt figyelmünkre. A *Periszkop* azonban nemcsak a két világháború közötti romániai magyar sajtótörténet egyik izgalmas kezdeménye volt, hanem — orientációja révén — az egész magyar nyelvű folyóirat-kultúráé is. A *Periszkop* ugyanis a húszas évek első felének eddig föl nem mért sajtó-struktúrájában a peremre került, de azért teljesen ki nem iktatódott avantgarde-ot képviselte — jó színvonalon s akkortájt majdhogyanem egyedül. Ezt a *Periszkop* képviselte avantgarde-ot erős szociális érzékenység, újtító kedv s nem utolsósorban horizont tágitó igyekezet jellemezte. Erőssége a lapnak a (részben fordított) versanyag volt: Blaise Cendrars, Jean Cocteau, Déry Tibor, Ivan Goll, Illyés Gyula s mások versei. Érdekes volt a lap cikk-anyaga is, mely egyértelműen az avantgarde eszmények jegyében fogant. Legjellemzőbbnek azonban kétségkívül a lap képzőművészeti anyaga tekinthető: Bortnyik Sándor, Kádár Béla, Kmetty János, Pablo Picasso, Perlott-Csaba Vilmos, Szántó György, Tihanyi Lajos képei, Archipenko, Brancusi, Ferenczy Béni, Moholy-Nagy László „szobrai”, s mindenkéltől a remek grafikák. (Nem véletlen, hogy a budapesti Mentor könyvkereskedés, mely minden modern irányú lelkes pártfogója volt, külön „Periszkop-kirakatban” mutatta be a lapot. Vö. *Fábrzy Zoltán válogatott levelezése*. Bratislava—Bp. 1978. 168.)

A *Periszkop* eddig alig hozzáférhető anyaga — antológia-jellegű válogatásban — most végre kötetben is hozzáférhetővé lett. A *Periszkop* antológiát Kovács János tanulmánya vezeti be s ezt, a lap műfajonkénti csoportosításban adott anyaga után, dokumentumok, Szántó György szerkesztői levelezése (töredékesen), jegyzetek s a *Periszkop* repertórium követi. Mindez együtt jó hozzávetőleges képet ad a lapról. Kovács bevezető tanulmánya nemcsak összefoglalja mindazt, amit a *Periszkop*ról eddig tudni lehetett, de számos új adatot is tartalmaz. Dolgozata jó alap a további kutatáshoz. Másféle válogatás az antológia összeállításában, s másféle szempontok a bevezetőhöz természetesen elképzelhetők lettek volna. Sőt, kivált a bevezetés esetében, szerencsésebb is lett volna a sajtótörténet újabb szempontjainak fokozottabb érvényesítése. Ha valahol, hát egy nemzeti-ségi folyóirat esetében föltétlenül indokolt lett volna a közönségtörténeti megközelítés is. Azt ugyanis, hogy kik fizették elő, ill. olvasták a lapot, s hányan, azt ez esetben különösen fontos volna tisztázni. Korszerű folyóirat-történetet egyébként is egyre kevésbé lehet írni az olvasóközönség figyelmen kívül hagyásával.

Bár nem érinti a könyv egészének értékét, külön probléma a *Periszkop* repertórium kérdése. Köztudott, a magyarországi bibliográfiai irodalomban hosszabb ideje vita folyik a folyóirat-repertóriumok szerkesztéséről. A vitatkozók két táborra szakadtak: A „tematikus” szerkesztés hívei élesen szembeállnak a „tükör”-repertórium híveivel.

¹¹ Koresp. J. M. Ossol., 248 l.

* Antológia. Összeállította, jegyzetekkel ellátta és a bevezető tanulmányt írta: Kovács János. Bukarest, 1979. Kriterion Könyvkiadó, 525 l.

Azaz: azokkal, akik egy-egy folyóirat anyagát nem mesterséges rendben, hanem számonkénti bontásban, valódi időrendben s az egy-egy lapszámon belüli rend megtartásával, tehát mintegy a lapot „lefényképezve” akarnak repertorizálni. Érvek mindkét álláspont mellett szólnak; ez esetben azonban nyilvánvaló: itt, egy antológia függelékeként igazán jól csak egy „tükör”-repertórium tájékoztathat. Kovács János sajnos műfajonkénti csoportosításban adja a repertórium anyagát, s ezzel lehetetlenné tette, hogy — a roppant ritka eredeti folyóirat nem-ismerői — világos képet alkossanak maguknak a lap egy-egy számáról, a szerkesztői koncepció alakulásáról.

Mindent összevetve: méltánytalan volna, ha a hibákra helyeznénk a hangsúlyt. Mind az antológia-műfaj, mind az összeállításban megmutatkozó konkrét munka hasznos, s elismerést érdemel. Nagy nyereség volna, ha e kiadványtípus nem maradna folytatás nélkül. Szívesen látnánk ilyen antológiát a romániai *Hitel*, a jugoszláviai *Kalangya*, a csehszlovákiai *Az Út*, de számos magyarországi folyóirat anyagából is.

LENGYEL ANDRÁS

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyvtörténeti szakirodalom 1979-ben

Rövidítések Adattár IV.

Ars decor.
Az OrvKönyvt
Előadások

FSzEK
FilKözl
HévSz
ItK
Ktáros
LevéltSz

MG
MKsz
MS
MTud
MTA II. OK

OSZK Évk 1976—1977

OSZK KMK

SoprSz
TheolSz
TörtSz
VasiSz

- Szenci Molnár Albert és a magyar későreneszansz. Összeállította Csanda Sándor, Keserű Bálint. Szeged 1978, József Attila Tudomány Egyetem. Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 4.
- Ars decorativa
- Az Orvosi Könyvtáros
- Előadások Szántó Tibor könyvművész életmű-kiállítás alkalmából. Debrecen 1978, Alföldi Nyomda
- Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár
- Filológiai Közöny
- Hevesi Szemle
- Irodalomtörténeti Közlemények
- Könyvtáros
- Levéltári Szemle
- Magyar Grafika
- Magyar Könyvszemle
- Magyar Sajtó
- Magyar Tudomány
- A Magyar Tudományos Akadémia II. (Társadalom-történeti Tudományok) Osztályának Közleményei
- Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1976—1977. Budapest 1978.
- Országos Széchényi Könyvtár, Könyvtártudományi és Módszertani Központ
- Soproni Szemle
- Theologiai Szemle
- Történelmi Szemle
- Vasi Szemle]

NYOMDÁSZAT-, KÖNYV-, SAJTÓ- ÉS KÖNYVTÁRTÖRTÉNET

Általános elvi kérdések

HAVASI Zoltán: Kultúránk írott és nyomtatott emlékeinek kutatása. = MKsz 1979. 347—368.

HAVASI Zoltán: A nemzeti könyvtár hazánk tudományosságában és közművelődésében. = OSZK Évk 1976—1977. 95—107.

ZIRCZ Péter: Könyvtárpolitika 1919—1979. = Ktáros 1979. 379—384.

ZIRCZ Péter: A magyar könyvtárpolitika alapjai. = OSZK Évk 1976—1977. 219—233.

Bibliográfiák, repertóriumok

A magyar könyvtörténeti szakirodalom 1978-ban. Összeáll. SZELESTEI N. László. = MKsz 1979. 412—419.

A Magyar Tudományos Akadémia kiadványai 1828—1950. GERGELY Pál gyűjtésének felhasználásával szerkesztette PAM-LÉNYI Ervin. Budapest 1978, Akadémiai Kiadó. 442 l.

Bibliografija tekuščih vengerskih periodičeskih izdanij po bibliotekovedeniju i informatike. (sostavitel Agnes RAC). Budapest 1979, OSZK KMK. 47 l.

L9

HORVÁTH Ferenc: A Zala megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1861—1973. Zalaegerszeg 1978, Zala Megyei Könyvtár. 194 l.

LAKATOS Éva: Magyar irodalmi folyóiratok. Magyar Színház-Napkelet. = A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiai füzetek. A sorozat 14—16. 1219—1469.

SZEGLETI Ildikó: Veszprém megye nyomdászata 1860—1920. Veszprém 1978, Eötvös Károly Megyei Könyvtár. 425 l.

TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva: A Mindenes Gyűjtemény repertórium: 1789—1792. Tatabánya 1979, József Attila Megyei Könyvtár, Budapest OSZK—KMK. 230. 4 l.

VICZIÁN János: A magyar egyetemi és főiskolai diáklapok bibliográfiája 1857—1972. Budapest 1978, Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont. 331 l.

Cenzúratörténet

LENGYEL András: Adatok a 100% sajtórendészeti ellenőrzésnek történetéhez. = MKsz 1979. 72—76.

RÉVÉSZ T. Mihály: A dualista állam sajtórendészete (1867—1875) = LevéltSz 1978. 557—590.

RUSZOLY József: Móra Ferenc sajtópöre 1923 = Somogyi Könyvtári Műhely 1979. 87—91.

SZABÓ Botond: Könyvforgalom és könyvrevízió a XVIII. században. Piskárosi Szilágyi Sámuel szuperintendens hagyatékáról. = TheolSz 1979. 348—351.

SZŐRÉNYI László: Faludi Ferenc a könyv-vizsgáló. MKsz 1979. 1—24.

Nyomdászattörténet

Több évszázadot átfogó művek

ANTAL Lajos: Elfelejtett olasz nyelv-könyvek a XVII—XVIII. századból. = FilKözl 1979. 165—173.

FARKAS András: Az egri bibliotékától a főegyházmegyei könyvtárig. = HevSz 1979. 4. sz. 44—47.

HOLL Béla: Emlékezés Trattner Mátyás halálának 150. évfordulójára. = MG 1979. 1. 60—63.

KECSKÉS Anna: Felvilágosodás- és reformkori nyomdánk a számok tükrében. = MG 1979. 5. sz. 60—64.

KUNTÁR Lajos: A nyomdászat és a sajtó Körmenten. = VasiSz 1979. 455—470.

NAGY Zoltán: Betűöntő műhelyek Magyarországon a XVIII. és XIX. században. = MG 1979. 4. sz. 57—62.

NAGY Zoltán: A magyar betűöntés a XIX. században. = MG 1979. 3. sz. 50—59.

NAGY Zoltán: A magyarországi betűöntés története. = MG 1979. 5. sz. 65—78.

SZEGLETI Ildikó: Veszprém megye nyomdászata 1860—1920. Veszprém 1978, Eötvös Károly Megyei Könyvtár. 425 l.

15. század

BORSA Gedeon: Budai délkörre készült újabb falinaptár az 1495. évre. = MKsz 1979. 202—210.

SMIDT Erzsébet: Egy bambergi incunabulumról. = VasiSz 1979. 267—268.

16. század

BORIS, Bálent: Problemy okolo knihtlačára Jána Manlia. = Adattár IV. 207—214.

BORSA Gedeon: Az 1593. évi kolozsvári perikopáskönyv. = MKsz 1979. 82—90.

BORSA Gedeon: Bakócz Tamás újabb nyomtatott búcsúlevele. = MKsz 1979. 400—408.

PRÖHLE Jenő: Ismeretlen soproni vonatkozású töredékek a XVI. századból. = SoprSz 1979. 243—255.

SOLTÉSZ Zoltánné: A velencei Franceschi-cég és Matteo Pagano nyomdásznev nélkül kiadott, 16. századi, ritka nyomtatványai. = OSZK Évk 1976—1977, Bp. 1979. 109—120.

17. század

BARCZA József: Siderius kátéjának ismeretlen debreceni kiadása (1618). = MKsz 1979. 408—411.

BORSA Gedeon: Kiegészítő adat egy loretomi nyomtatványról. = MKsz 1979. 309—310.

CZELLÁRNÉ CSIBA Judit: Pathai István ismeretlen műve 1617-ből. = MKsz 1979. 308—309.

SZELESTEI N. László: Adatok a debreceni nyomda történetéhez. = MKsz 1979. 310—312.

19. század

AMANN, Klaus: Stifter und Heckenast. Literarische Produktion zwischen Ästhetik und Ökonomie. = Helikon 1979. Sonderheft 127—141.

FÜVES Ödön: A Budai Egyetemi Nyomda ismeretlen újjörög nyomtatványa 1836-ból. = Antik Tanulmányok 1977. 231—234.

MAUTNER József: Somogy első nyomdá-sza. Kaposvár 1978. 49, [10] l.
D. SZEMZŐ Piroska: Az egyetemi nyomda fejlődéstörténetéhez. = MKsz 1979. 191—192.

20. század

BARÓTI Dezső—SZÁNTÓ Tibor: Költők barátja. Tevan Andor emléke. [Bp.] 1979. Helikon. 162 l.
ELEK László: Ortutay Gyula levelezése Kner Imrével. = Békési Élet 1979. 1. sz. 37—66.
ELEK László—PETRŐCZ Károly—PAPP János: A Tevan nyomda- és kiadványállalat történetéből 1903—1949. Békéscsaba 1978. Rózsa Ferenc Gimnázium. 161, (12) l.
HAIMAN György: Kner Imre és a Psalmus Hungaricus. = ItK 1978. 633—646.
HAIMAN György: Néhány megjegyzés a hazai és Békés megyei nyomdászattörténethez. = Békési Élet 1979. 379—383.
LÁNG József: Évszázadunk kiemelkedő korrektorainak alkotó munkájáról. = MG 1979. 4. sz. 73—78.
PETRŐCZ Károly: A könyv mérnöke. Megemlékezés Tevan Andorról. = Új Aurora 1979. 1. sz. 139—145.
PETRŐCZ Károly—SZABÓ Ferenc: A Tevan nyomda és a magyar nyomdakultúra. = MG 1978. 6. sz. 47—53.
SZÁNTÓ Tibor: Nyolc évtized tipográfiája. = MG 1978. 4. sz. 62—70, 1978. 5. sz. 24—32, 1978. 6. sz. 37—46. 1979. 1. sz. 14—22.

Kiadástörténet

Több évszázadot átfogó művek

BORSA Gedeon: A csízió kiadástörténete. = OSZK Évk 1976—1977, Bp. 1979. 307—378.
HOLL Béla: Adalékok Szenci Molnár Albert zoltárainak történetéhez. = Adattár IV. 179—181.
KISS József: A Petőfi költemények kiadásának története 1850-től 1945-ig. = MKsz 1979. 43—61.

17. század

DÁN Róbert: Szenci Molnár Albert és Conrad Viator. = Adattár IV. 283—287.

18. század

PINTÉR Gábor: „Vadosfai Újság”. Egy ismeretlen soproni nyomtatvány a

XVIII. század közepéről. = MKsz 1979. 284—288.
WIX Györgyné: Trenk Frigyes 1790. évi politikai röpirata. = OSZK Évk 1976—1977, Bp. 1979. 121—163.

19. század

FRIED István: Adatok Rummy Károly György sajtó- és kiadványvállalkozásainak történetéhez. = MKsz 1979. 288—297.
HÁRS József: Romwalter Károly útikalauzai a múlt század utolsó évtizedeiben. = SopSz 1979. 351—355.
SZILÁGYI Ferenc: Toldy Csokonai-kiadásának történetéhez. = MKsz 1979. 188—191.

20. század

CSERÉPFALVY Imre: Egy kiadó emlékezete. Ríporter: Vásárhelyi Miklós. = Új Írás 1979. 7. sz. 112—128.
CSÜRY István: A szép könyv utópiája és valósága. = Előadások 5—15.
Húszéves a Magyar Helikon. [Bp.], [1978] Magyar Helikon. (2) l. (36) t.
KÖPECZI Béla: Az akadémiai kiadás harminc éve. = MTud 1979. 1. sz. 4—10.
MARKOVITS Györgyi: Eszmei és irodalmi találkozások. Egy magyar könyv francia visszhangjáról. = OSZK Évk 1976—1977, Bp. 1979. 519—527.
MARKOVITS Györgyi: Francia művek magyarul a második világháború idején. = MKsz 1979. 76—81.
SOLTÉSZ Zoltánné: Régi könyvkultúránk hasonmás kiadásai. = Előadások 25—34.
SZÁNTÓ Tibor: Pályám emlékezete. = Előadások 35—42.

Sajtótörténet

Több évszázadot átfogó művek

A magyar sajtó története. Főszerkesztő SZABOLCSI Miklós. I. 1705—1848. Szerk. KÓKAY György. Bp. 1979, Akadémiai Kiadó. 831 l, 44 t.

18. század

Mercurius Veridicus: 1705—1710. Az első hazai hírlap hasonmás kiadása KENÉZ Győző fordításával, BENDA Kálmán bevezetőjével. Bp. 1979. Magyar Helikon. 141 l.

19. század

ANDRÁS Edit: A Hét képzőművészeti kritikája. 1890 és 1914 között. = Ars Hungarica 1978. 2. sz. 205—243.

- BATÁRI Gyula:** A legfontosabb magyarországi orvosfolyóiratok megindulásának körülményeiről a 19. század közepén. = *Az OrvKönyvt* 1979. 2. sz. 153—174.
- BATÁRI Gyula:** A magyarországi orvosi folyóiratok szakosodásáról a XIX. század közepén. = *Az OrvKönyvt* 1979. 1. sz. 67—83.
- BATÁRI Gyula:** Orvosi és egészségügyi folyóiratok Magyarországon a XIX. század hatvanas éveiben. = *Az OrvKönyvt* 1979. 3. sz. 307—324.
- BATÁRI Gyula:** Schöpf-Merei Agoston és az első hazai gyermekgyógyászati folyóirat. = *Természet Világa* 1980. 1. sz. 39—40.
- BATÁRI Gyula:** Schwartzter Ottó mint az orvosi sajtóreferálás kezdeményezője. = *Orvosi Hetilap* 1979. 1586—1587.
- BUZINKAY Géza:** A Vasárnapi Újság a dualizmus kor első felében. 1867—1890. = *MKsz* 1979. 25—42.
- CSONKA Csaba:** A 125 éves Vasárnapi Újság. = *Honismeret* 1979. 5—6. 65—67.
- ENYEDI Sándor:** Azon komor felhők el fognak oszlan. Az első magyar színházi lap születése. = *Napjaink* [1979] 5. sz. 29—31.
- FENYŐ István:** Akadémiánk első folyóirata, a Tudománytár. = *MTud* 1979. 747—754.
- FENYŐ István:** Bajza József, az irodalomkritikus és a szerkesztő = *HevSz* 1979. 2. sz. 40—44.
- FENYŐ István:** Egy folyóirat irodalma. Szépirodalom Bajza József, Toldy Ferenc és Vörösmarty Mihály „Athe-neum” című folyóiratában. = *Vigilia* 1979. 3. sz. 197—205.
- KAJTÁR Mária:** Die Fackel. Die Zeitschrift von Karl Kraus. = *Helikon*. 1979. Sonderheft 323—327.
- LENKEI István:** Diákújságok Debrecenben. = A debreceni Déri Múzeum évkönyve 1977. Debrecen, 1978. 509—520.
- MADER Béla:** A Tudományos Gyűjtemény története Fejér György (1817—1818) és Thaisz András (1819—1827) szerkesztő-sége idején. Szeged 1976 [1979!] 55 l.
- MIKLÓSSY János:** „A szép lánc szemei”. Lapkezdemények az 1850-es években. = *OSZK Évk* 1976—1977. Bp. 1979. 459—474.
- ANDRÁSFY Gyula:** Emlékeim a 100%-ról. = *Kritika* 1980. 3. sz. 18—19.
- BÁNYAI János:** A Híd-szerkesztés gondoljai = *Kortárs* 1979. 265—268.
- BATA Imre:** Móricz-levelek az Est-lapok irattárából. = *Kritika* 1979. 6. sz. 8.
- BATA Imre:** A Válasz a két világháború között (1934—1938). = *Literatura* 1979. 398—405.
- BÉLÁDI Miklós:** A Magyar Csillag. = *Literaura* 1978. 3—4. 73—84.
- BÓDAY Pál:** A Könyvtári Szemle új olvasóinak. = *Könyvtári Figyelő* 1979. 2. 117—123.
- DANISS Győző:** Világszabadság — Penza, 1918. Egy magyar hadifogolylap történetéből. = *Új Aurora* 1979. 3. sz. 121—128.
- DOBROSSY István—VERES László:** Helytörténetírásunk kezdetei és Miskolc első tudományos folyóirata. = *Borsodi Könyvtári Krónika* 1978. 202—228.
- GÁBOR Sándorné:** Vörös Újság. = *Műzsák* 1978. 3. sz. 28—29.
- GERGELY Pál:** Az első budapesti Híd folyóirat emléktárából. = *Irodalomtörténet* 1979. 608—624.
- JESZENSZKY Géza:** A „Hungary”, az első angol nyelvű magyar újság. = *OSZK Évk* 1976—1977. Bp. 1979. 475—497.
- JÓZSEF Farkas:** A Nyugat és a Forradalmak. = *MKsz* 1979. 3. 266—271
- KIRÁLYFÖLDI Erika:** Az Uránia című ismeretterjesztő folyóirat. (1900—1925). = *MKsz* 1979. 297—301.
- LACKÓ Miklós:** A 100%. Ideológia, kultúra, irodalom. Adalékok Lukács György publicisztikai működéséhez az 1920-as évek második felében. = *Századok* 1979. 43—96.
- LAKATOS Éva:** Lapkiadás mint üzlet. (Egy bibliográfiai feltérás tapasztalatai.) = *MKsz* 1979. 140—163.
- MARIK Dénes:** A Kelet Népe négy gyulai száma. = *Békési Élet* 1979. 502—506.
- MARKOVITS Györgyi:** A bécsi Világosság-ról. = *MKsz* 1979. 301—307.
- MARKOVITS Györgyi:** A Kanadai Magyar Munkás 1944-ben. = *MKsz* 1979. 194—197.
- MÁRKUS László:** A legújabbkori magyar sajtótörténetírás módszertanáról, különös tekintettel az 1919—1944 közötti magyar sajtó történetére. = *Századok* 1979. 884—902.
- M[ÁRKUS] L[ÁSZLÓ]:** Az első nemzetközi sajtótörténeti konferenciáról. = *MTA II. OK* 1977. 1—2. sz. 177—179.
- MÁRKUS László—VÁSÁRHELYI Miklós:** A sajtó szerepe Magyarországon a háborús propaganda terjesztésében. = *TörtSz* 1979. 505—521.

20. század]

A Csongrád megyei sajtó: 1944—1978. [Szerk. PAPP Zoltán.] [Szeged] [1978], Csongrád megyei Lapkiadó Vállalat. 58. l. [50] t.

- V. NAGY Katalin: Gaál Gábor és a Korunk. = MKsz 1979. 327—346.
- NAGY Sz. Péter: A Toll (1929—1938). = ItK 1978. 444—458.
- NEMESKÉRI Erika: A Nyugat tekintetes Szerkesztőségének. = Kritika 1979. 8. sz. 6—16. [Levelek Osvát Ernőhöz.]
- PATAKI Sándor: A dualizmus utolsó másfél évtizedének képe a Mező-Kövesd és Vidéké-ben. = Matyóföld 1979. 45—54.
- RÁKÓCZY Rozália: A Magyar Tanácskörtársaság katonai sajtójáról. = Hadtörténeti Közlemények 1979. 1. sz. 96—125.
- ROMSICS Ignác: Sisa Miklós levelei Buday Dezsőhöz. Adalék a Galilei Kör és a Szabadgondolat történetéhez. = Forrás 1979. 3. 84—85.
- SUGÁR István: Az Új Hírek = HevSz 1979. 4. sz. 38—41.
- SZABÓ Ernő: A népművelési sajtó történetéből. = Népművelés (1906—1918). = Népművelés 1979. 8. sz. 20—22, 1979. 9. sz. 21—23, 1979. 10. sz. 26—27.
- SZABÓ Ernő: A népművelési sajtó történetéből. Iskolánkívüli Népművelés (1928—IX.—1929. VI.) = Népművelés 1979. 11. sz. 21—23.
- SZAFFKÓ Péter: Angol és amerikai irodalom a Népszavában 1919—1929 között. = Múzeumi Kurir 1979. 37—51.
- SZÁLLÁSI Árpád: Egy bátor népszerűsítő folyóirat = Orvosi Hetilap 1980. 2. sz. 101—102.
- 277-64 SZEMZŐ Piroska: A Nővilág megszűnési körülményei. = MKsz 1979. 126—139.
- SZILÁGYI János: A Népszava irodalompolitikája 1919 és 1929 között. Bp. 1979. Akadémiai Kiadó. 217 l.
- SZILÁGYI János: Sarló és Kalapács. Egy magyar folyóirat Moszkvában. = Élet és Tudomány 1979. 1571—1573.
- SZÜCS Ágnes: „A Gyermekek” című lap története 1907—1919 között. = Magyar Pedagógia 1979. 398—408.
- TIMÁR Éde: A budapesti Pravda. Az orosz internacionalisták magyarországi újságja 1919-ben. = MS 1979. 2. sz. 59—61.
- TÓTH Róbert: Adalékok a Levéltári Közlemények keletkezésének történetéhez. (1922). = LevéltSz 1978. 611—619.
- VÖRÖS Károly: A Vasi Szemle és a történettudomány. = VasiSz 1979. 1. sz. 12—16.
- Tudományos Közleményei 1978. 167—176.
- BARTHA Lajos, ifj.: A „Magyar Átlás” történetéhez. Megjegyzés NAGY Júlia „A Magyar Átlás” c. cikkéhez. = Földrajzi Értesítő 1979. 1—2. sz. 117—119.
- CSULÁK Mihály—REVICZKY Béla: A magyar gyermekkönyv 1527—1979. Bp. 1979, Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése. 24 l.
- FRISNYÁK Sándor: Szabolcs-Szatmár megye régi térképei. = Szabolcs-szatmári Szemle 1978. 4. sz. 110—116.
- GERÉB Zsófia: Biró Mihály könyvdíszei. = MKsz 1979. 384—389.
- HAIMAN György: A Kner család és a magyar könyvművészet: 1882—1944. [Bp.] 1979, Corvina. 66 l. 56 t.
- KOZOCSA Sándor: Türr István exlibrise. = MKsz 1974. 193—194.
- ROZSONDAI Marianne: Anton Koberger működése és a Koberger-kötések problémája. Bp. 1978 [! 1979] Magyar Tudományos Akadémia könyvtára. 148 l, [75] t.
- SZILÁGYI Ferenc: Csokonai „Békaegyharc”-ának ismeretlen, illusztrált kiadása a múlt századból. = MKsz 1979. 67—72.
- WEINER Piroska: Deutsche Exlibris = Ars decor. 1977. 157—174.

Könyvtártörténet

Módszertani és elvi kérdések

- HARASZTHY Gyula: Néhány könyvtártörténeti módszertani kérdés (Egy előadás vázlatja) = A Magyar Könyvtárosok Egyesületének évkönyve 1977. 62—68 l.
- SOMKUTI Gabriella: Kik a magyar könyvtártörténet jeles alakjai? Egy közvéleménykutatás tanulságai. = Ktáros 1979. 3. sz. 160—162.
- ZSEMBERY Anikó: Az egyetemes tizedes osztályozás története, jelenlegi helyzete és távlatai = Könyvtári Figyelő 1978. 751—755.

Több évszázadot átfogó művek]

Könyvművészet, térképészet, könyvillusztráció, könyvkötészet

- BAKOS József: Comenius Orbis Pictusa képanyagának és szövegének forrásairól. Temperantia — mértékletesség. = Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola
- FARKAS András: Az egri bibliotékától a főegyházszegyei könyvtárig. = HevSz 1979. 4. sz. 44—47.
- KÖRMENDY Kinga: A Knauz hagyaték kódextöredékei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa. Budapest 1979, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. 149, [5] l, 17 t.

VILMON Gyuláné: Képek a 150 éves Buda-pesti Orvosegyetemi Könyvtár múltjából. = Orvosi Hetilap 1979. 2. sz. 96—99.

16—17. század

BARLAY Ö. Szabolcs: Boldizsár Batthyany und sein Humanisten-Kreis (Die ersten Jahrzehnten der Güssinger Bibliothek). = MKsz 1979. 231—251.

BORSA Gedeon: Szenci Molnár Albert könyvtárának két kötete Németújváron. = Adattár IV. 289—292.

DÁN Róbert: Erdélyi könyvek és John Dee. = MKsz 1979. 225—230.

GÖMÖRI György: Isaac Basire 1661 utáni magyar kapcsolatairól és könyveiről. = MKsz 1979. 62—65.

GÖMÖRI György: Szenci Molnár Albert műve és biblikiadásai cambridgei könyvtárakban. = Adattár IV. 297—300.

TÓTH István: Telegdi Miklós reneszánsz könyvtára. = MKsz 1979. 272—284.

18—19. század

DÁN Róbert: Nagyajtai Kovács István könyvajándéka a Manchester (New) College-nak. = MKsz 1979. 382—384.

PÉTERFFY Ida: Kazinczy János somogyi prédikátor könyvtára. = Somogy Megye Múltjából 1979. 151—166.

SOMKUTI Gabriella: A Teleki-téka pere. A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár a múlt században. = OSZK Évk 1976—1977. Bp. 1979. 235—303.

SOMOGYI Jolán: Szabolcsvármegye törvényhatósági könyvtárának rövid története. = Szabolcs-Szatmár megyei Könyvtári Híradó. 1978. 3. sz. 3—8.

SZELESTEI N. László: A collectio Kazzaiana. = OSZK Évk 1976—1977. Bp. 1979. 417—443.

VÁRHIDI Klára: Az Országos Széchényi Könyvtár első otthona. = MKsz 1979. 100—103.

20. század

ERDÉLYI Balázs—ERDÉLYI Pál: 70 éves a kolozsvári Egyetemi Könyvtár épülete. = Könyvtári Figyelő 1979. 575—579.

1949—1979 ... Emlékezések a szocialista magyar könyvtárügy kezdeteire. Emlékeznek: N. RÁCZ Aranka, PATAKI Ferenc, NYITRAI József, SZABADI Viktor, SLEZSÁK Imre, BÁNKI Gyula. = Ktáros 1979. 133—144.

FAZEKASNÉ SIN Gyöngyi—MERÉNYI Katalin: A székesfehérvári nyomdászok

könyvtári hagyományai a századfordulótól 1945-ig. = Fejér Megyei Könyvtáros 1979. 2. sz. 49—55.

FUTALA Tibor: A harmincéves tanácskönyvtárügy és a központosítás. = Ktáros 1979. 4. sz. 187—191.

Harmincéves az ország első népkönyvtára. = Fejér Megyei Könyvtáros 1979. 1. sz. 28—29.

HILLER István: Erdészeti tudományos szakkönyvtárunk kialakulása. = Agrártörténeti Szemle 1977. sz., Bp. 1977. 389—412.

JÓNÁS Károly: Az Országközi Könyvtár a forradalmak korában. = Ktáros 1979. 3. sz. 162—165.

K[ELLNER] B[ernát]: Első lépéseink emlékei. 1949—1979. = Somogyi Könyvtárak 1979. 1. sz. 10—11.

KISS László: Mezőcsát könyvtárügye. = Borsodi Könyvtári Krónika 1978. 5—9.

HARASZTHY Gyula: Befejezés előtt a Széchényi Könyvtár történetének első kötete. Beszélgetés dr. BERLÁSZ Jenővel. = Ktáros 1979. 7. sz. 397—400.

PÁLFY Lajosné: A szakszervezeti könyvtárak 20 éve Komárom megyében. = Komárom Megyei Könyvtáros 1979. 2. sz. 2—5.

N. RÁCZ Aranka: A veszprémi körzeti könyvtár születésére emlékezve... = Horizont. Veszprém Megyei Művelődési Tájékoztató 1979. 2. sz. 39—41.

N. RÁCZ Aranka: Hogyan született az első körzeti könyvtár? = Ktáros 1979. 133—137.

ROHLA Mártonné: Adalékok a Magyar Tanácsköztársaság könyvtárpolitikájához. = Műszaki Egyetemi Könyvtáros 1979. 1. sz. 1—4.

Sz. SZABÓ László: A hatvanéves Debreceni Városi Könyvtár első évtizedei. (1919—1944.) = Ktáros 1979. 421—424.

SZILLI Gyula: A „Somogy Megyei Könyvtár” szervezője és Szabó Ervin közti kapcsolat. = Somogyi Könyvtárak 1978. 2. sz. 26—28.

VARGA Béla: Harmincéves a közművelődési könyvtárügy Veszprém megyében. = Horizont. Veszprém Megyei Közművelődési Tájékoztató. 1979. 2. sz. 3—9.

VONSIK Ernőné: Százéves a Salgótarjáni Kohász Művelődési Központ könyvtára. = Ktáros 1979. 1. sz. 25—26.

Régi könyvtárosok és bibliográfusok

G[ALAMBOS] F[erenc]: Esztegar László, 1870—1905. = Ktáros 1979. 233—234.

GALAMBOS Ferenc: Horváth Ignác, 1851—1911. = Ktáros 1979. 491—492.

GALAMBOS Ferenc: Schöner Gyula, 1864—1908. = Ktáros 1978. 615—616.

- HARASZTHY Gyula: Halász Gábor és az Országos Széchényi Könyvtár. = OSZK Évk 1976—1977. Bp. 1979. 183—215.
- HARASZTHY Gyula: Szekeres Pál 1904—1965. = Ktáros 1979. 1. sz. 44—46.
- HODINKA László: Fitos Vilmos, 1875—1955. = Ktáros 1979. 557—558.
- KÓRAY György: Horányi Elek „Memoria Hungarorum”-ának németországi visszhangjához. = MKsz 1979. 65—66.
- LENGYEL András: Id. Bibó István, 1877—1935. = Ktáros 1979. 745—748.
- REMETE László: Szabó Ervin a társadalomtudós és könyvtáros. = Magyar Könyvtárosok Egyesületének évkönyve 1977. 42—47.
- REMETE László—RÉVÉSZ Ferenc: Könyvtáros portrék. Bp. 1979. [FSzEK]. 140 l.
- SALLAI István: Tartozásaink Szabó Ervinnek. = Valóság 1979. 3. sz. 32—42.
- VÉRTESY Miklós: Pasteiner Iván, 1887—1963. = Ktáros 1979. 686—688.

Könyvkereskedelem, könyvforgalom

- KOLLIN Ferenc—SCHWEITZER Pál: A könyvkereskedelem 1867—1945. (Jegyzet.) Közread. A Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése. Bp. 1979. 51 l.
- LENGYEL András: A Mentor könyvkereskedés történetéhez. (1923—1929) = MKsz 1979. 164—182.
- STEMMER Ödön: Egy antikvárius visszaemlékezései. Bev. Szűcs Katalin. [Közread. és jegyz. ell.] BÖLÖNY József. = Kritika 1979. 8. 21—29.
- TÓTH Béla: Debreceni könyvkereskedő a 18. században. = MKsz 1979. 187—188.

Olvasástörténet

- BATÁRI Gyula: A kőszegi olvasóegyesület 1832—1849. = Ktáros 1978. 746.
- BEZDÁN Sándor: A mezővárosi olvasókörök századforduló körüli szervezetéről és típusairól = Acta Academiae Szegediensis. Juhász Gyula Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. 1978. 1. sz. 3—15.
- CSIK Mihály: Olvasókörök Szolnok megyében 1870—1945. = Olvasó Nép 1979. június 77—81.
- DARABOS Pál: Könyvkultúra és olvasási szokások Békéscsabán, negyven évvel ezelőtt. = Új Aurora 1979. 2. sz. 101—117.
- ÉLES Csabáné—LÁNYI Mária: Hajdúszoboszló olvasóköröi a dualizmus korában. = Ktáros 1979. 620—622.
- FODOR Péter: Adalékok a balmazújvárosi olvasókörök történetéhez. = A debreceni Déri Múzeum évkönyve 1976, Debrecen 1977. 151—169.
- Könyvnap, könyvhét, ünnepi könyvhét. 50 esztendő 1929—1979. Szerk. FÜLÖP Géza. Bp. 1979, Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése. 561 l, 12 t.
- MAGYAR András: Móricz Zsigmond kapcsolata a miskolci olvasókörökkel. = Borsodi Könyvtáros 1979. 1. 3—5.
- PÓR Edit: A sajtó egy nehézipari üzemben. Az 1939-es Hofher-gyári felmérés adatai. = Valóság 1979. 11. sz. 77—87.
- Sz. SZABÓ László: Adalékok a Hajdú-Bihar megyei olvasókörök 1900—1944 közötti történetéhez. = Ktáros 1979. 108—110, 229—230, 357—358.

HELTAI JÁNOS

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Marton Andor
A kézirat nyomdába érkezett: 1980. szept. 2. — Terjedelem: 7,7 (A/5) ív
81.8688 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

<i>Vásárhelyi Judit</i> : A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai. IV. Egyéb, sem Erdélyhez, sem Gyórhöz nem kapcsolható hazai személyiségek könyvei	325
<i>Mészáros István</i> : Az 1777-i és az 1806-i Ratio Educationis tankönyvei	350
<i>Lengyel András</i> : Bajcsy-Zsilinszky Endre és a „Magyarország” kapcsolatához (1935—1936)	370

KÖZLEMÉNYEK

<i>Borsa Gedeon</i> : Az 1519. évben nyomtatott Gellért-legenda	377
<i>Madas Edit</i> : A kódex-lapok írástükrének geometriai arányai	385
<i>Gömöri György</i> : Magyar szerzők művei a XVI. század végi Angliában	391
<i>Szabó András</i> : Adatok a vizsolyi nyomda történetéhez	394
<i>Dán Róbert</i> : Tótfalusi Kis Miklós grúz betűi	396

FIGYELŐ

<i>L. A.</i> : Bálint Sándor (1904—1980)	399
<i>Staud Géza</i> : Nemzeti Játékszíni Tudósítás	399
<i>Sobolewska, Elzbieta</i> : A lengyel Széchényi Ferenc	401
<i>Lengyel András</i> : Periszkop 1925—1926	403

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyvtörténeti szakirodalom 1979-ben. Összeáll. <i>Heltai János</i>	405
--	-----

Ára: 20 Ft

Előfizetés egy évre: 80 Ft

INDEX: 25 543
ISSN 0025-0171

SOMMAIRE

<i>Vásárhelyi, Judit</i> : Les possesseurs de la Bibliothèque de la Cathédrale de Győr. IV. Les livres d'autres personnages du pays n'appartenant ni à la Transylvanie, ni à Győr	325
<i>Mészáros, István</i> : Les manuels scolaires de la Ratio Educationis de 1777 et de 1806	350
<i>Lengyel, András</i> : Au rapport d'Endre Bajcsy-Zsilinszky et du journal „Magyarország” (La Hongrie) (1935—1936)	370

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Borsa, Gedeon</i> : La légende Gellért, imprimée en 1519.....	377
<i>Madas, Edit</i> : Les proportions géométriques des miroirs des pages de codex	385
<i>Gömöri, György</i> : Les oeuvres d'auteurs hongrois en Angleterre à la fin du XVI ^e siècle	391
<i>Szabó, András</i> : Quelques données à l'histoire de l'imprimerie de Vizsoly	394
<i>Dán, Róbert</i> : Les lettres géorgiennes de Miklós Tótfalusi Kis	396

CHRONIQUE

<i>L. A.</i> : Sándor Bálint (1904—1980)	399
<i>Staud, Géza</i> : La revue Nemzeti Játékszíni Tudósítás (Chronique de la Scène Nationale)	399
<i>Sobolewska, Elzbieta</i> : Le Ferenc Széchenyi polonais	401
<i>Lengyel, András</i> : Periszkop 1925—1926	403

BIBLIOGRAPHIE

La littérature spéciale hongroise de l'histoire du livre en 1979. Une bibliographie rédigée par <i>János Heltai</i>	405
---	-----